ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ

ΞΕΝΟΙ ΤΑΞΙΔΙΩΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΤΟΜΟΣ Α1

333 μ.Χ. - 1500

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΤΑΧΥ

Δέκατη έκδοση, Πολιτιστικές εκδόσεις ΕΠΕ, ΑΘΗΝΑ 2003
Μεσολογγίου 5, Αθήνα 106 81 Τηλ./Φαξ: 210.33.03.590

Εκτύπωση: Χ. & Γ. Ζαχαρόπουλος - Σιταράς Ο.Ε., τηλ.: 210.48.28.351

set 960-8032-89-X
ISBN 960-8032-83-0

KYΡΙΑΚΟΥ ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΥ

ΤΟΜΟΣ Α΄

ΞΕΝΟΙ ΤΑΞΙΔΙΩΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ 333 μ.Χ. - 1500

Δημόσιος καὶ ἰδιωτικὸς βίος, λαϊκὸς πολιτισμός, Ἐκκλησία καὶ οἰκονομικὴ ζωή, ἀπὸ τὰ περιηγητικὰ χρονικά.

Χρυσὸν γὰρ οἱ διζήμενοι, γῆν πολλὴν ὀρύσσουσι καὶ εὑρίσκουσιν ὀλίγον.
(Ἡράκλειτος)

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

Η ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΤΟ ΕΙΚΟΣΙΕΝΑ. Λογιώτατοι, Φαναριῶτες, κοτζαμπάσηδες, τίτλοι, ἀξιώματα καί προσαγορεύσεις, σ. 131.

ΠΩΣ ΕΙΔΑΝ ΟΙ ΞΕΝΟΙ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ '21. Ἀπομνημονεύματα, χρονικά, ἡμερολόγια, ἀλληλογραφία ἐθελοντῶν, διπλωματῶν, εἰδικῶν ἀπεσταλμένων, περιηγητῶν, πρακτόρων κ.ἄ. Τόμος Α΄: 1821-1822, σ. 559. Τόμος Β΄: 1822-1823, σ. 549. Τόμος Γ΄: 1823-1824, σ. 540. Τόμος Δ΄: 1824-1826, σ. 535. τόμος Ε΄: 1826-1829, σ. 621.

ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΑΞΙΟΠΙΣΤΙΑ ΤΟΥ ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗ, σ. 114.

ΒΑΣΑΝΙΣΤΗΡΙΑ ΚΑΙ ΕΞΟΥΣΙΑ. Ἀπό τήν ἑλληνορωμαϊκή ἀρχαιότητα, τό Βυζάντιο καί τήν τουρκοκρατία ὥς τήν ἐποχή μάς, σ. 614.

ΞΕΝΟΚΡΑΤΙΑ, ΜΙΣΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΥΠΟΤΕΛΕΙΑ. Ἀπό τούς Ρωμαίους ὥς τήν ΕΟΚ. Ἡ Ἑλλάδα πάντοτε ὁλομόναχη σέ ἕναν ἐχθρικό κόσμο. Φιλελληνισμός: τό μέγα ψεῦδος. Προστασία καί ξενοδουλεία: ἕνα διαχρονικό σύνδρομο. Οἱ κακουργίες τῶν Μεγάλων Δυνάμεων ἐναντίον τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ἐπεμβάσεις καί ἐξάρτηση: τά αἴτια τῆς παρακμῆς. Μυθεύματα τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, σ. 671.

Η ΔΙΑΦΘΟΡΑ ΤΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ. Ἐκφυλισμός τῆς πολιτικῆς καί ἐξαχρείωση τῶν πολιτικῶν. Εὐνοιοκρατία, ἀναξιοκρατία, κλεπτοκρατία. Ἐκχυδαϊσμός τῶν θεσμῶν και καταρράκωση τοῦ πολίτη. Μιά ἱστορική ἀναδρομή. Ὁ ἀνθρωποφαγικός «νεοφιλελευθερισμός» ἀποσαθρώνει τίς δυτικές κοινωνίες. Χρεωκοπημένο τό ἀνήθικο σύστημα. Ὁ μῦθος τῆς «λαϊκῆς κυριαρχίας» καί ἡ λυτρωτική ἄμεση Δημοκρατία, σ. 678.

Η ΛΕΗΛΑΣΙΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ. Ἡ τραγικότερη πολιτιστική γενοκτονία τῆς παγκόσμιας ἱστορίας. Βανδαλισμοί, δηώσεις, ἀφανισμός μνημείων, ἀπό τήν περσική εἰσβολή ὥς τόν 20ό αἰῶνα. «Ἀρχαιολάτρες», ἀρχαιοθῆρες, ἀρχαιοκάπηλοι. Ἀντίσταση τῶν Ἑλλήνων κατά τῆς διαρπαγῆς. Νά ἐπαναπατρισθοῦν, μέ ἀπόφαση τῶν ἐθνῶν, ὅλοι οἱ αἰχμάλωτοι καλλιτεχνικοί θησαυροί, σ. 540.

Ο ΜΥΘΟΣ ΤΩΝ «ΜΕΓΑΛΩΝ» ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ. Ἐξολοθρευτές καί τύραννοι λαῶν, βάρβαροι καί διεφθαρμένοι. Ἀπό τόν Ἀλέξανδρο καί τόν Κωνσταντῖνο ὥς τόν Φρειδερῖκο καί τόν Ναπολέοντα, σ. 528.

ΔΙΔΑΓΜΑΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΛΙΤΙΚΑ ΤΩΝ ΠΑΡΟΙΜΙΩΝ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ. Ἡ λαϊκή σοφία στιγματίζει διαχρονικά τήν ἀχρειότητα τῆς ἐξουσίας καί τῶν μεγιστάνων τοῦ πλούτου. Καί δύο ἐπονείδιστες παραχαράξεις τῆς παροιμιακῆς ἀλήθειας: Ἡ καλλιέργεια τῆς ξενοφοβίας καί ὁ προαιώνιος βδελυρός μισογυνισμός, σ. 371.

ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΕΣ ΕΥΤΕΛΕΙΣ ΔΟΥΛΟΙ ΤΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ. Ἀπό τήν ἀρχαιότητα ὥς τόν εἰκοστό αἰῶνα. Ἐξωνημένοι ἤ χωρίς ἦθος δοξολογοῦν μονάρχες, αὐτοκράτορες, στρατοκράτες, πάπες, δόγηδες καί πολιτικοοικονομικούς μεγιστάνες, ἐξωραΐζοντας τίς ἀντιλαϊκές κακουργίες τους. Ἐπαίσχυντοι, πλαστογράφοι τῆς ἱστορίας. Τό καθῆκον τοῦ πνευματικοῦ κόσμου ἀπέναντι στίς ἐπερχόμενες παγκόσμιες συμφορές, σ. 410.

ΜΥΘΟΠΛΑΣΤΙΑ ΟΛΕΣ ΟΙ ΘΡΗΣΚΕΙΕΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΥΜΕΝΗΣ. Αἰτία ἡ ἀπουσία τῆς ἐπιστήμης, ἡ ἄγνοια καί ὁ τρόμος γιά τά φυσικά φαινόμενα. Μεταθανάτιες φαντασιώσεις: Κόλαση καί Παράδεισος. Ἀπάνθρωπη συνεργασία θρησκευτικών καί πολιτικῶν ἐξουσιῶν, σ. 294.

ΜΥΘΟΣ, ΑΠΑΤΗ ΚΑΙ ΒΑΡΒΑΡΟΤΗΤΑ ΟΙ ΟΛΥΜΠΙΑΔΕΣ. Κατασπαραγμός οἱ φρικαλέες ἀθλητικές ἀναμετρήσεις στήν Ὀλυμπία. Νεκροί καί ἀνάπηροι στούς ἀποτρόπαιους ἀγῶνες. Χρηματοβόρος ἐπαγγελματικός ἀθλητισμός, σ. 299.

ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ Τόμος Α΄ (8/10/75-8/10/76). Κείμενα πού δημοσιεύθηκαν στήν ἑπταετία 1975-1981 σέ ἀθηναϊκή ἐφημερίδα καί ἀναφέρονται, μέ αὐστηρή κριτική, σέ πολιτικά, κοινωνικά, οἰκονομικά καί πολιτιστικά θέματα, μέ ὑπογραφή Ἀνταῖος, σ. 430.

ΞΕΝΟΙ ΤΑΞΙΔΙΩΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΤΟΜΟΣ Α1: 333 μ.Χ. - 1500

Ε Ι Σ Α Γ Ω Γ Ι Κ Α

ΤΑ ΕΡΓΑ τοῦ ἱστορικοῦ καὶ τοῦ ταξιδιώτη συμβαδίζουν. Ἔχουν τὶς ἴδιες ἀξιώσεις γιὰ ἠθικὴ εὐθύνη, εὐσυνειδησία καὶ ἀντικειμενικότητα. Ὁ ἱστορικὸς παραθέτει τὰ γεγονότα καὶ τὴν ἑρμηνεία τους. Ὁ περιηγητὴς καταχωρεῖ τὶς δικές του ἐμπειρίες. Ἀπαθανατίζει τὸ σκηνικὸ μιᾶς δεδομένης στιγμῆς.

Ὁ Θουκυδίδης ἐνσαρκώνει τὸν ἀκούραστο καὶ ἀνήσυχο ἐρευνητὴ τῆς ἀλήθειας. Ἡ ἱστορία του : «κτῆμα τε ἐς ἀεὶ μᾶλλον ἢ ἀγώνισμα εἰς τὸ παραχρῆμα ἀκούειν ξύγκειται».

Ὁ Παλαίφατος, ὁ μεγάλος ταξιδιώτης τῆς ἀρχαιότητας, ἐκφράζει τὶς φιλοδοξίες τοῦ ἰδανικοῦ περιηγητῆ. Περιγράφει, ὄχι ὅ,τι ὁ ἴδιος ἄκουσε ἀλλὰ ὅ,τι ὁ ἴδιος διαπιστώνει : «Καὶ τὰ χωρία αὐτὸς εἶδον ὡς εἰσὶν ἕκαστον ἔχον, καὶ γέγραφα ταῦτα οὐχ οἷα ἦν λεγόμενα ἀλλ' αὐτὸς ἐπελθὼν καὶ ἱστορήσας».

Στὶς περιηγήσεις τολμηρῶν ἐξερευνητῶν ὀφείλονται οἱ γνώσεις μας γιὰ τὸν ἀρχαῖο κόσμο. Ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο, τὴν πρώτη μεγάλη περιηγητικὴ μορφή, ὡς τὸν Στράβωνα καὶ τὸν Παυσανία, ἀπὸ τὴν κλασσικὴ ἐποχὴ ὡς τὸν ρωμαϊκὸ ἑλληνισμό, διὰ μέσου τῆς ἀλεξανδρινῆς περιόδου, Ἕλληνες ταξιδιῶτες καὶ θαλασσοπόροι, γεωγράφοι καὶ φυσιοδίφες, ἀκόμα καὶ φιλόσοφοι προωθοῦν τὴν ἀναζήτηση νέων ὁριζόντων, ὡς τὴ σκοτεινὴ Θούλη τοῦ παγωμένου Βορρᾶ, ὡς τὰ βάθη τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς Ἀσίας. Ἴσως κι' ὡς τοὺς μακρινοὺς ὠκεανούς. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς σημερινοὺς γεωγράφους καὶ ἱστορικοὺς ὑποστηρίζουν μὲ βάσιμα ἐπιχειρήματα ὅτι τὸ ταξίδι τῶν Ἀργοναυτῶν ποὺ ἀφηγεῖται ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Ρόδιος δὲν ἔγινε πρὸς τὸν Εὔξεινο Πόντο ἀλλὰ πρὸς τὸ Νότιο Ἀτλαντικὸ κι' ὅτι ἡ μυθικὴ Κολχίδα βρισκόταν σ' ἕνα ὑψίπεδο τῶν Ἄνδεων.

Οἱ πηγὲς πληροφοριῶν γιὰ τὸν δημόσιο καὶ ἰδιωτικὸ βίο τῶν Ἑλλήνων κατὰ τοὺς πρωτοβυζαντινοὺς χρόνους, τὸν Μεσαίωνα καὶ τὴν Τουρκοκρατία περιωρίζονταν ἀρχικὰ στὰ κείμενα τῶν χρονογράφων, στὰ ἔργα τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, στὸν ἔντεχνο καὶ λαϊκὸ λόγο καὶ στὰ συναξάρια. Θὰ προστεθοῦν ὕστερα οἱ κώδικες τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων, μητροπόλεων καὶ μοναστηριῶν, τὰ κατάστιχα τῶν ἐσναφίων, τὰ χρονικὰ τῶν Εὐρωπαίων προσκυνητῶν τῶν Ἁγίων Τόπων ποὺ περνοῦν ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο καὶ τὰ κείμενα τῶν κάθε λογῆς ταξιδιωτῶν τῆς Ἀνατολῆς.

Πηγὲς πληροφοριῶν γιὰ τὴ μεσαιωνικὴ καὶ τουρκοκρατουμένη Ἑλλάδα ἀποτελοῦν ἐπίσης οἱ ἀναφορὲς τῶν προβλεπτῶν τῆς Βενετίας, τὰ ἀρχεῖα

τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, τὰ ἔργα τῶν Εὐρωπαίων λογίων ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἱστορία τῆς Τουρκίας καὶ μονογραφίες Τούρκων ἐρευνητῶν.

ΤΟ ΕΞΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ πάθος τοῦ ἀνθρώπου τῶν Μέσων Χρόνων, ποὺ ἐγκαταλείπει τὴν εἰρηνικὴ ζωὴ καὶ ρίχνεται σὲ ἐπικίνδυνες περιπέτειες γιὰ τὴν ἀναζήτηση νέων τόπων καὶ νέων γνώσεων ἢ γιὰ τὴν ἐπαφὴ μὲ ἄγνωστους λαοὺς στὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης, ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ θαυμαστές, τὶς πιὸ συγκινητικὲς καὶ γοητευτικὲς ἐποποιΐες τῆς ἱστορίας.

Χιλιάδες ἀπὸ τοὺς ταξιδιῶτες ποὺ περιπλανήθηκαν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο κατὰ τοὺς μεταχριστιανικοὺς αἰῶνες ἄφησαν χρονικά, γραπτὲς ἐντυπώσεις μὲ πληροφορίες καὶ παρατηρήσεις. Κι' εἶναι τὰ κείμενά τους ἀκατέργαστη πρώτη ὕλη μὲ πολύτιμα ψήγματα ἱστορίας, νήματα ζωῆς γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἀλήθειας, γιὰ τὴ συμπλήρωση τοῦ ἔργου τῶν ἱστορικῶν καὶ τὴν ἐπανόρθωση τῶν σφαλμάτων. Οἱ ἀφηγήσεις τους ἀποκαλύπτουν ἄγνωστες πτυχὲς τοῦ βυζαντινοῦ βίου καὶ κυρίως τῶν δοκιμασιῶν τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Τουρκοκρατίας. Γιατὶ ὁ ζόφος τῆς ἐθνικῆς δουλείας εἶχε ἐξαφανίσει ἐπὶ αἰῶνες τὶς ἱστορικὲς πηγές.

Ἡ ἀφήγηση ἑνὸς ταπεινοῦ προσκυνητῆ τῶν Ἁγίων Τόπων κατὰ τὸν Μεσαίωνα ἔχει, πολλὲς φορές, μεγαλύτερη ἀξία ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Βυζαντινοῦ χρονογράφου, ποὺ ἱστορεῖ γεγονότα ἀπὸ ἀπόσταση, «κατ' ἐπιταγήν», μὲ πηγὲς ἀμφισβητήσιμες καὶ ἐπηρεασμένος ἀπὸ κάθε λογῆς σκοπιμότητες. Ἀποτελεῖ αὐθεντικώτερη μαρτυρία. Τὸ προσωπικὸ ἀπομνημόνευμα ἱστορεῖ πραγματικὰ περιστατικά, εἶναι ἐξομολόγηση, ἀποκαλύπτει μὲ τὸν αὐθορμητισμό του τὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο, τὶς σκέψεις, τὰ βιώματα καὶ τὶς ἀντιδράσεις του.

Ὁ μεσαιωνικὸς χρονογράφος ἀσχολεῖται κυρίως μὲ τὰ πολιτικοστρατιωτικὰ γεγονότα, μὲ τὴν ἄνοδο καὶ τὴν πτώση τῶν ἡγεμόνων, περιφρονεῖ τὰ στοιχεῖα ποὺ συνθέτουν τὸν ἰδιωτικὸ βίο καὶ ἐκφράζουν τὸν ἄνθρωπο.

Ὁ Βυζαντινὸς Μιχαὴλ Γλυκᾶς, ἀφιερώνοντας τὴν ἱστορία του στὸν «Κύριον Δούκαν, βοϊβόδαν, αὐθέντην Οὐγγροβλαχίας», σημειώνει μὲ ὑπερηφάνεια :

«Ἀφιερώνω τῇ Μεγαλοπρεπείᾳ τοῦτο τὸ ἱστορικὸν βιβλίον, μικρὸν μὲν εἰς τὴν ποσότητα, μέγα δὲ εἰς τὴν ποιότητα, ἐπειδὴ δὲν περιέχει ἔργα ἰδιωτῶν καὶ χυδαίων ἀνθρώπων ἀλλὰ Καισάρων πράξεις, πολέμους βασιλέων καὶ κοινῶς τε πάσας τάς τε ἐκκλησιαστικὰς καὶ πολιτικὰς ἱστορίας».

Ὁ ἱστορικὸς θεμελιώνει τὴ συγγραφὴ τοῦ ἔργου του στὰ κείμενα τῶν προγενεστέρων. Ἀλλὰ εἶναι ἀδύνατο νὰ φωτιστοῦν, νὰ ἀναλυθοῦν καὶ νὰ ἑρμηνευτοῦν τὰ γεγονότα καὶ τὰ φαινόμενα μιᾶς ἐποχῆς ὁλόπλευρα χωρὶς τὸ βλέμμα τοῦ ἀνθρώπου ποὺ εἶδε καὶ ἔζησε τὸ «συμβεβηκός». Ἀντίθετα, ὁ συγγραφέας - περιηγητὴς καταγράφει ὅ,τι βλέπει καὶ ὅ,τι ἀκούει χωρὶς προκαταλήψεις. Καὶ ὁ ἀναγνώστης τοῦ χρονικοῦ του, ὁ ἐρευνητής, ὁ ἱστορι-

κὸς βλέπει τὸ ἀντικείμενο, τὰ πρόσωπα, τὸν περίγυρο, μὲ τὰ μάτια τοῦ αὐτόπτη ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, χωρὶς τὴ διαβρωτική, τὴν καταλυτικὴ ἀπόσταση τοῦ χρόνου. Καὶ τὴν ἴδια στιγμὴ παρακολουθεῖ τί συμβαίνει στὴν ψυχὴ τοῦ ταξιδιώτη, τὶς κρίσεις, τὶς παρατηρήσεις καὶ τὶς συναισθηματικὲς ἀντιδράσεις του. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ἡ μελέτη μιᾶς ἐποχῆς ποὺ θεμελιώνεται ὄχι μόνο στὸ ἐπίσημο ἔγγραφο, ποὺ συχνὰ πλαστογραφεῖ ἢ παραμορφώνει τὰ γεγονότα, ἀλλὰ καὶ στὰ γνήσια κείμενα ποὺ χάραξαν ἁπλοί, ἀνύποπτοι ἄνθρωποι, ἐξασφαλίζει τὴν αὐθεντικὴ καὶ ἀδιαφιλονίκητη ἱστορία.

Μεγαλύτερη λ.χ. ἐγκυρότητα ἔχει σὲ πολλὰ σημεῖα ἡ ἀφήγηση ἑνὸς φωτισμένου προσκυνητῆ ποὺ πέρασε ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα τὸν ΣΤ' αἰώνα, παρὰ ἡ ἱστοριογραφία τοῦ Προκοπίου. Γιατὶ ὁ Βυζαντινὸς χρονογράφος κινεῖται ἀπὸ τὶς προκαταλήψεις καὶ τὰ πάθη του, ἐνῶ ὁ ταξιδιώτης, ὁ προσκυνητής, ἄγνωστος μεταξὺ ἀγνώστων, σ' ἕνα μακρινὸ ξένο τόπο, σημειώνει ὅ,τι εἶδε, χωρὶς ἐπιφυλάξεις, φόβους καὶ ἰδιοτέλεια.

Τὰ στοιχεῖα ποὺ καταγράφει ὁ Ἑβραῖος περιηγητὴς Βενιαμὶν ὁ ἐκ Τουδέλας γιὰ τὴ Θήβα καὶ τὴν Πόλη τοῦ 1159 εἶναι σημαντικώτερα καὶ πιὸ ἀξιόπιστα ἀπὸ τὶς πληροφορίες μερικῶν Βυζαντινῶν χρονογράφων ποὺ ἐξιστοροῦν γεγονότα παρωχημένα, χωρὶς προσωπικὴ ἐπαφὴ μὲ τὸ χῶρο καὶ χωρὶς τὴν ἀμεσότητα τῶν ἐντυπώσεων.

Οἱ ἀφηγήσεις τῶν περιηγητῶν εἶναι ζωντανές, ἀναφέρονται στὴν ἐπικαιρότητα, στὸ «ἐν ὄψει», ἔχουν φυσικότητα καὶ φρεσκάδα. Ἀφελεῖς πολλὲς φορές, ἀλλὰ ὁπωσδήποτε αὐθόρμητες, εἰλικρινεῖς καὶ ἀπρογραμμάτιστες.

ΤΙ ΛΟΓΗΣ ἄνθρωποι εἶναι αὐτοὶ οἱ Εὐρωπαῖοι ποὺ ταξιδεύουν κατὰ τὸν Μεσαίωνα καὶ τὴν Τουρκοκρατία σὲ ἑλληνικὲς στεριὲς καὶ θάλασσες;

Εἶναι προσκυνητὲς τῶν Ἁγίων Τόπων, κυνηγοὶ ἁγίων λειψάνων καὶ θρησκευτικῶν κειμηλίων, ἔμποροι ποὺ ταξιδεύουν στὴν Ἀνατολή, σταυροφόροι, διπλωματικοὶ ἐκπρόσωποι τῶν εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων στὴν Πόλη, ἔκτακτοι ἀπεσταλμένοι ἡγεμόνων, κατάσκοποι, τυχοδιῶκτες, ἀρχαιολόγοι καὶ ἀρχαιοκάπηλοι, ἐπιστήμονες (γεωγράφοι, γιατροί, βοτανολόγοι κ.ἄ.), καλλιτέχνες, ἱεραπόστολοι, καραβοκύρηδες, θησαυροθῆρες, κουρσάροι, γλεντοκόποι καὶ περίεργοι τῆς ἐποχῆς, ἐξόριστοι ἢ φυγάδες, ἀπογοητευμένοι τῆς καρδιᾶς καὶ τῆς πολιτικῆς, βασιλιάδες, κοντοτιέροι, μεγιστάνες, ἐπίσκοποι, καλόγεροι καὶ ταπεινοὶ λαϊκοὶ ἄνθρωποι, νέοι καὶ πρεσβύτες, ἄντρες καὶ γυναῖκες.

Ὁ μεγαλύτερος ὄγκος τῶν περιηγητικῶν κειμένων ἀνήκει στοὺς αἰῶνες ποὺ ἀκολούθησαν τὴν ἅλωση τῆς Πόλης. Εἶναι χρονικὰ μὲ πληροφορίες γεωγραφικές, ἐθνογραφικές, τοπογραφικές, ἱστορικές, ἀρχαιολογικές, λαογραφικές, φυσιογνωστικές. Μὲ στοιχεῖα γιὰ τὸ χῶρο καὶ τοὺς ἀνθρώπους, γιὰ τὴ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ, τὴν ὑγεία τῶν κατοίκων, τὴν οἰκονομικὴ ζωή,

τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα, γιὰ ναοὺς καὶ μοναστήρια, γιὰ τὴ διοίκηση καὶ τὸ ἐμπόριο καὶ τὴ βιοτεχνία, τὶς ἀγροτικὲς καλλιέργειες, γιὰ τοὺς φόρους, τὴν πειρατεία, τὰ βάσανα τῶν σκλαβωμένων Ἑλλήνων, γιὰ τὶς λαϊκὲς συνήθειες, τὴν ἐνδυμασία, τοὺς χορούς, τὰ τραγούδια, τὶς παραδόσεις, τοὺς θρύλους καὶ τὶς δεισιδαιμονίες.

Πολλὰ χρονικὰ εἶναι ἐμπλουτισμένα μὲ εἰκόνες, χάρτες (γεωγραφικούς, ναυτικούς, ὑδρογραφικούς), σχεδιαγράμματα, ἀπόψεις πόλεων, λιμανιῶν, σχέδια ἐνδυμασιῶν, κάστρων, ἀρχαιολογικῶν μνημείων ἢ καλλιτεχνημάτων, κι' ἀκόμα μὲ χαλκογραφίες καὶ ζωγραφικοὺς πίνακες ποὺ ἀπαθανατίζουν εἰκόνες τοῦ καθημερινοῦ βίου, μὲ κάθε λογῆς ἀντικείμενα, πρόσωπα, κατοικίες, χοροὺς καὶ λαϊκὰ πανηγύρια.

Τὰ χρονικὰ τῶν περιηγητῶν τιτλοφοροῦνται συνήθως «Ταξίδια», «Ἀφηγήσεις», «Ἀναμνήσεις», «Περιγραφές», «Ὁδοιπορικά», «Ἡμερολόγια», «Ἰζολάρια», καὶ παρουσιάζουν τὸ περιεχόμενο σὲ σχοινοτενῆ ἀνάλυση ποὺ καλύπτει τὴν προμετωπίδα.

Μερικοὶ ταξιδιῶτες καταγράφουν τὶς ἐντυπώσεις τους ὑπὸ μορφὴ σημειώσεων, ἄλλοι ὑπὸ μορφὴ ἐπιστολῶν, ἀκόμα καὶ σὲ στίχους. Ὡρισμένοι ἐνδιαφέρονται γιὰ τὸ ἐμπόριο, ἄλλοι γιὰ τὰ θρησκευτικὰ ζητήματα ἢ τὶς ἀρχαιότητες. Ὑπάρχουν ταξιδιῶτες ποὺ ἀναφέρουν μονάχα τοὺς τόπους ποὺ πέρασαν καὶ τὶς ἀποστάσεις. Ἄλλοι περιγράφουν μόνο τὸ ταξίδι, τί ἀέρας φυσάει, τὶς φουρτοῦνες καὶ τὶς μπουνάτσες. Μερικοὶ σημειώνουν μονάχα τὰ καραβανσεράγια τῆς ὁδοιπορίας, ποῦ βρῆκαν καλὸ κρασὶ καὶ καλὰ τραπεζώματα, καταγράφουν τὰ ἔξοδά τους καὶ τὶς τιμές. Ἄλλοι γράφουν οἱ ἴδιοι τὰ ὁδοιπορικά τους κι' ἄλλοι χρησιμοποιοῦν γραμματικούς.

Ὡς τὸν ΙΣΤ' αἰώνα τὰ περιηγητικὰ κείμενα εἶναι ἀνιαρὰ καὶ ἁπλοϊκά, δὲν ἔχουν ἀφηγηματικὴ ποικιλία καὶ χάρη. Ὕστερα, σιγὰ - σιγά, ἀποκτοῦν ποιότητα λόγου καὶ ὕφους. Δημοσιεύονται χυμώδεις ἀφηγήσεις, περιγραφὲς διεξοδικὲς χωρῶν, πραγμάτων καὶ προσώπων μὲ προσωπικὲς παρατηρήσεις καὶ κρίσεις. Ἐπιχειρεῖται ἀκόμα μιὰ ἀνατομία τῶν φαινομένων.

Τὰ περισσότερα μεσαιωνικὰ ταξιδιωτικὰ χρονικὰ εἶναι γραμμένα σὲ λατινικὴ γλῶσσα, ἀνάμικτη μὲ λέξεις καὶ φράσεις τῆς μητρικῆς γλώσσας τοῦ συγγραφέα ἢ δανεισμένες ἀπὸ τὶς χῶρες ποὺ γνώρισε. Ὡστόσο, κατὰ τὴν Ἀναγέννηση, οἱ κάθε λογῆς ταξιδιῶτες καταγράφουν τὶς ἐντυπώσεις τους καθένας στὴν ἐθνική του γλῶσσα (γαλλική, ἰταλική, γερμανική, ἀγγλική, ἱσπανική, σκανδιναβική, ρωσικὴ καὶ τουρκική) ἀλλὰ στὴν ἀρχαιότροπη φόρμα της. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τὰ παλαιότερα κείμενα παρουσιάζουν δυσκολίες στὴν «ἀποκρυπτογράφησή» τους, ἐπειδὴ κατὰ τὸ χρόνο τῆς συγγραφῆς δὲν εἶχε ἀκόμα διαμορφωθῆ τὸ ἐθνικὸ γλωσσικὸ ὄργανο.

ΩΣ ΤΙΣ τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ΙΖ' αἰώνα δὲν ὑπάρχουν περιηγη-

τικὰ χρονικὰ ἀφιερωμένα ἀποκλειστικὰ στὴν Ἑλλάδα. Οἱ πληροφορίες εἶναι κατάσπαρτες στὶς ἀφηγήσεις τῶν ταξιδιῶν στοὺς Ἁγίους Τόπους, στὴν Ἀσία, στὴν Αἴγυπτο, στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὴ Μικρὰ Ἀσία. Ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν Ἑλλάδα καλύπτει ἄλλοτε μερικὲς σελίδες κι' ἄλλοτε μερικὲς ἀράδες ποὺ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν μὲ ἐπιμονὴ στὸν ὠκεανὸ τῶν περιγραφῶν τῆς ὀθωμανικῆς Ἀνατολῆς.

Εἶναι πολύτιμες πηγὲς τὰ χρονικὰ τῶν ξένων ποὺ ταξίδεψαν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο καὶ τὴν Τουρκοκρατία. Πολύτιμες ἀλλὰ καὶ ἐπικίνδυνες.

Ὅλοι γράφουν γιὰ ὅ,τι εἶδαν ἀλλὰ καὶ γιὰ ὅ,τι δὲν εἶδαν. Πολλοὶ ἀντιγράφουν τὰ βιβλία τῶν παλαιότερων περιηγητῶν — ἡ λογοκλοπὴ ἀποτελοῦσε συνηθισμένο φαινόμενο καὶ θεμιτὴ πράξη — παραγεμίζουν τὶς ἀφηγήσεις τους μὲ ἀνακριβῆ στοιχεῖα ποὺ ἀντλοῦν ἀπὸ ὕποπτες πηγές. Ὑπάρχουν μεσαιωνικοὶ συγγραφεῖς ταξιδιωτικῶν ἐντυπώσεων ποὺ δὲν μετακινήθηκαν διόλου ἀπὸ τὴν πατρίδα τους. Λεηλατοῦν ἄλλους συγγραφεῖς, ἐπιδίδονται σὲ συρραφὲς κειμένων καὶ ἀναπροσαρμογὲς ἢ διηγοῦνται φανταστικὲς ἱστορίες.

Ὁ ἐρευνητὴς πρέπει νὰ ἐπισημάνη τοὺς τερατολόγους καὶ ἀναξιόπιστους, νὰ ξεχωρίση μὲ τὴ συγκριτικὴ μελέτη τὰ ὕποπτα κείμενα καὶ νὰ διατηρήση τὸ ὑλικὸ ποὺ ἀνταποκρίνεται στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα.

Γράφει ὁ ἱστοριοδίφης Δ. Γρ. Καμπούρογλους,ποὺ εἶχε ἀπὸ τοὺς πρώτους ὑπογραμμίσει τὴ σημασία τῶν περιηγητικῶν ἀφηγήσεων γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα :

«Βεβαίως οἱ περιηγηταὶ ἐν πολλοῖς σφάλλονται ὡς ἄνθρωποι ξένοι, ἀγνοοῦντες τὴν αἰτίαν τῶν διαφόρων φαινομένων καὶ ἀλλοίαν ἐξήγησιν εἰς αὐτὰ δίδοντες, μὴ δυνάμενοι δ' ἄλλως ἐντὸς ὀλίγου σχετικῶς διαστήματος νὰ γνωρίσωσι τὸν τόπον, ὃν μόλις δύναται νὰ γνωρίση ὁ ἐν αὐτῷ γεννηθείς, ὅταν ἔχη τὴν πρὸς τοῦτο ἰδιοφυΐαν. Συνήθως δὲ καὶ ἐσφαλμένως πληροφορίας μεταδίδουσι, κακῶς μαθόντες ἢ καὶ ἀντιληφθέντες πράγματός τινος ἢ γεγονότος καὶ ἄδικοι καὶ ἄκριτοι καὶ παραδοξολόγοι καταφωρώμενοι. Μεθ' ὅλα ταῦτα ὅμως δὲν δύναται ν' ἀρνηθῇ τις τὴν χρησιμότητά των, οὐδὲ νὰ μὴ ἐκφράση τὸν θαυμασμόν του καὶ τὴν εὐγνωμοσύνην του πρὸς τοὺς μικροὺς τούτους, κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Καράλη, Προμηθεῖς, οἵτινες κατὰ τοὺς αἰῶνας καθ' οὓς σκότος βαθὺ κατεκάλυπτε τὴν μητέρα τοῦ φωτὸς Ἑλλάδα, ἐρχόμενοι ἐξ ἀπωτάτων τόπων μετὰ προφανῶν κινδύνων καὶ ἐξιχνιαστικὴν κρατοῦντες δᾶδα ἀνὰ χεῖρας διέτρεχον τὰς στεναζούσας ἑλληνικὰς χώρας».

Στὴν Ἑλλάδα, ἡ πρώτη μελέτη περιηγητικῶν κειμένων ἐγκαινιάζεται ἀπὸ τὸν ἱστοριοδίφη Κ. Σάθα. Ὁ Παπαρρηγόπουλος δὲν ἀκολούθησε τὸ παράδειγμά του. Στὴν ἱστορία του ἀναφέρει ὡς πηγὲς τὰ ὀνόματα 124 ξένων περιηγητῶν, ἐλάχιστους ὅμως ἀξιοποιεῖ. Τὴν ἴδια ἀδιαφορία γιὰ τὰ ταξιδιωτικὰ κείμενα ἔδειξαν ὁ Καρολίδης καὶ ὁ Λάμπρος. Ἀντίθετα ὁ ἀνθρωπολό-

γος Κλὼν Στέφανος χρησιμοποίησε πλῆθος περιηγητικῶν πηγῶν. Φρόντισε μάλιστα νὰ καταρτίση βιβλιογραφία περιηγητῶν ποὺ ταξίδεψαν στὴν Ἑλλάδα. Ἀπὸ τοὺς ξένους ἱστορικοὺς κατέφυγαν σὲ κείμενα περιηγητῶν ὁ Hopf, ὁ Schmidt, ὁ Vasiliev (ἀναφέρει ἐννέα χρονικά) κ.ἄ.

Ἡ πρώτη, πάντως, οὐσιαστικὴ ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὴν περιηγητικὴ φιλολογία ἔγινε ἀπὸ τὸν Ἀλ. Καράλη. Ἀλλὰ τὸ ὑλικὸ τῆς μελέτης του «Οἱ κατὰ διαφόρους ἐποχὰς τὴν Ἑλλάδα ἐπισκεφθέντες περιηγηταί», ποὺ δημοσιεύθηκε τὸ 1886 εἶναι ἐλάχιστο. Ἀναφέρεται σ' ἕνα μονάχα χρονικὸ τοῦ ΙΔ' αἰώνα, σ' ἕνα τοῦ ΙΕ' καὶ σὲ ὀκτὼ τοῦ ΙΣΤ'.

Πιὸ συστηματικὰ ἀσχολήθηκε ὁ ἱστοριοδίφης Δ. Γρ. Καμπούρογλους. Ὁ Οὐΐλλιαμ Μύλλερ ἔγραφε γιὰ τὸν Ἀθηναῖο ἐρευνητή : «Ὁ Καμπούρογλους κατώρθωσε νὰ ξεθάψη ἀπὸ τὴ λήθη τέσσερες αἰῶνες ἀθηναϊκῆς ἱστορίας».

Πληροφορίες τῶν ξένων περιηγητῶν ἐπισημαίνουν καὶ ὁ ἱστορικὸς καὶ γεωγράφος Β. Μυστακίδης, ὁ ἀθηναιογράφος Θεμ. Φιλαδελφεύς, ὁ λαογράφος Ν. Πολίτης, ὁ Π. Κοντογιάννης, ὁ Γ. Ζολώτας κ.ἄ.

Στὰ ὁδοιπορικὰ καὶ τὶς κάθε λογῆς ἐντυπώσεις τῶν περιηγητῶν ἔχουν καταφύγει καὶ οἱ ἐρευνητὲς τῆς τοπικῆς ἱστορίας διαφόρων ἑλληνικῶν περιοχῶν. Στὰ λευκώματα, εἰδικὰ ἀφιερώματα καὶ ἄλλες ἐκδόσεις ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἱστορία πόλεων, ἐπαρχιῶν κ.λ.π. δὲν ἀπουσιάζουν συνήθως ἀποσπάσματα ἀπὸ βιβλία ξένων ταξιδιωτῶν. Ἀλλὰ ἡ συγκομιδὴ ἔχει ἀποδειχθῆ γενικὰ πενιχρή. Οἱ πηγὲς εἶναι περιωρισμένες. Ὅλοι προσφεύγουν στοὺς πιὸ γνωστοὺς καὶ μεταφρασμένους περιηγητὲς τοῦ ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰώνα. Ἔπειτα οἱ μεταγλωττίσεις δὲν εἶναι πλήρεις καὶ ὑπεύθυνες καὶ δὲν προσφέρουν μιὰ γενικὴ εἰκόνα τῶν περιηγήσεων. Ὁ ἐρευνητὴς ἀξιοποιεῖ μόνο τὸ ἀπόσπασμα ποὺ ἀφορᾶ τὸ εἰδικὸ θέμα του.

Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ ἔκδοση τῶν Ἀργέντη καὶ Κυριακίδη. Στοὺς τρεῖς τόμους της περιλαμβάνονται τὰ περισσότερα κείμενα περιηγητῶν καὶ γεωγράφων ἀπὸ τὸν ὄγδοο ὣς τὸν εἰκοστὸν αἰώνα, ποὺ ἀναφέρονται στὴ Χίο. Οἱ ἐκδότες παραθέτουν στὸ πρωτότυπο καὶ σὲ μετάφραση τὰ ἀποσπάσματα βιβλίων ἀλλὰ καὶ ἀνεκδότων χειρογράφων ποὺ φυλάσσονται σὲ ἑλληνικὲς βιβλιοθῆκες καὶ σὲ συλλογὲς τοῦ ἐξωτερικοῦ. Εἶναι ἡ πρώτη συστηματικὴ προσπάθεια γιὰ τὴ συγκέντρωση καὶ ταξινόμηση τοῦ πολύτιμου ὑλικοῦ τῶν περιηγητῶν καὶ προσφέρει μιὰ εἰκόνα τοῦ ὄγκου καὶ τῆς ποικιλίας τῶν πηγῶν.

ΔΕΚΑΤΕΣΣΕΡΕΣ αἰῶνες ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ ζωῆς καλύπτουν τὰ κείμενα τῶν περιηγητῶν ποὺ περιλαμβάνονται σ' αὐτὸ τὸν τόμο. Ἀπὸ τὴν ἀφήγηση τοῦ Ἀνώνυμου προσκυνητῆ ποὺ ταξίδεψε στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες τὸ 333 μ.Χ., ὣς τὸ 1700. Ἀπὸ τὸ «Χρονικὸ τοῦ Μπορντώ», ὣς τὸ Ὁδοιπορικὸ τοῦ Tournefort.

῾Ο δεύτερος τόμος θὰ περιλάβη τὴ μελέτη τῶν περιηγητικῶν κειμένων τοῦ ΙΗ' αἰώνα, καὶ ὁ τρίτος τὶς ἀφηγήσεις τῶν ταξιδιωτῶν τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου.

Γιὰ τὴ συγκέντρωση τῶν στοιχείων ἐρευνήθηκαν χιλιάδες τόμοι περιηγητικῶν χρονικῶν, ἱστορικῶν μονογραφιῶν καὶ ἄλλων βοηθητικῶν πηγῶν. Χρειάσθηκαν χρόνια γιὰ τὴν ἐπισήμανση, τὴν ἀξιολόγηση καὶ τὴν κατάταξη αὐτοῦ τοῦ πολυποίκιλου, ἑτερογενοῦς, πολυφωνικοῦ καὶ ἄνισου σὲ ποιότητα καὶ ἀξιοπιστία ὑλικοῦ.

Τὰ ἀποσπάσματα ποὺ παρουσιάζονται μεταγλωττισμένα ἀναφέρονται ἀποκλειστικὰ στὸ ἀνθρώπινο στοιχεῖο: στὰ προβλήματα καὶ στὶς περιπέτειες τοῦ ἑλληνισμοῦ τῶν βυζαντινῶν χρόνων καὶ τῆς Τουρκοκρατίας, στὴν καθημερινὴ ζωὴ καὶ στὸν δημόσιο βίο, στὴν οἰκονομία τῶν διαφόρων τόπων, στὶς κοινωνικὲς σχέσεις, στὰ ἤθη καὶ ἔθιμα καὶ γενικώτερα σ' ὅ,τι ἀποτελεῖ συμβολὴ στὴν ἱστορία τοῦ ἔθνους καὶ στὸ λαϊκό μας πολιτισμό.

Γεωγραφικές, τοπογραφικὲς καὶ ἀρχαιολογικὲς πληροφορίες καταχωροῦνται μονάχα σὲ περίπτωση ποὺ κρίνονται ἀπαραίτητες γιὰ τὴ διευκρίνηση ἑνὸς θέματος, τὴν κατανόηση τοῦ πνεύματος ἢ τὸ φωτισμὸ τοῦ σκηνικοῦ μιᾶς ἐποχῆς.

῾Ο πρῶτος τόμος κλιμακώνεται σὲ δυὸ μεγάλες ἑνότητες. ῾Η πρώτη περιλαμβάνει μιὰ ἀναλυτικὴ παρουσίαση τῆς περιηγητικῆς φιλολογίας ἀπὸ τὸν Δ' μ. Χ. ὡς τὸν ΙΗ' αἰώνα καὶ μιὰ σύνθεση πληροφοριῶν πάνω σὲ εἰδικὰ θέματα τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ.

Στὸ δεύτερο μέρος καταχωροῦνται τὰ ἀποσπάσματα τῶν ταξιδιωτικῶν κειμένων σὲ χρονολογικὴ σειρά, μὲ εἰσαγωγὲς καὶ σχόλια χωρισμένα σὲ περιόδους - κεφάλαια: Ταξίδια τῶν προσκυνητῶν ὡς τὸν ΙΑ' αἰώνα. Χρονικὰ μετὰ τὶς Σταυροφορίες. Περιηγήσεις κατὰ τὸν ΙΕ', ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰώνα. ῾Η κατάταξη αὐτὴ κρίθηκε ἀναγκαία ἐπειδὴ τὰ χρονικὰ τῶν ξένων ποὺ ταξίδεψαν στὴν ῾Ελλάδα κατὰ τὸν Μεσαίωνα καὶ τὴν ᾿Αναγέννηση ἔπρεπε νὰ μελετηθοῦν μέσα στὰ πλαίσια τῶν ἱστορικῶν ἐξελίξεων καὶ μετασχηματισμῶν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ χώρου καὶ τῶν ἀναστατώσεων στὴν περιοχὴ τῆς ᾿Ανατολικῆς Μεσογείου: ᾿Επιδρομές, ἀκμὴ καὶ παρακμὴ αὐτοκρατοριῶν, συρράξεις, θρησκευτικοὶ πόλεμοι, ἐπαναστάσεις, ἐκπολιτιστικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ πρόοδος. ῾Η μορφὴ τῆς Εὐρώπης ἄλλαζε ἀπὸ αἰώνα σὲ αἰώνα. Κι' αὐτὲς οἱ μεταμορφώσεις εἶχαν ἀντίκτυπο στὴ ζωὴ τῶν λαῶν καὶ στὴν ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων.

Οἱ ξένοι ποὺ ταξίδεψαν στὴν ῾Ελλάδα κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς καὶ νεώτερους χρόνους κι' ἄφησαν γραπτὲς ἐντυπώσεις ὑπολογίζονται σὲ χιλιάδες. Τὰ περισσότερα ἀπ' αὐτὰ τὰ κείμενα ἔχουν ἐπισημανθῆ καὶ καταγραφῆ ἀπὸ τοὺς ἐρευνητές. ᾿Αλλὰ τὸ ὑλικὸ δὲν ἔχει ἀκόμα ἐξαντληθῆ. Βιβλία καὶ χειρό-

γραφα ἀνακαλύπτονται συνεχῶς σὲ βιβλιοθῆκες καὶ ἰδιωτικὲς συλλογὲς ἢ σὲ δυσεύρετα ξένα ἔντυπα.

Ἡ συγκέντρωση καὶ ἀξιοποίηση τοῦ περιηγητικοῦ ὑλικοῦ ἀποτελεῖ δύσκολο ἔργο. Ἡμερολόγια σημαντικῶν ταξιδιωτῶν δὲν ὑπάρχουν σὲ ἑλληνικὲς βιβλιοθῆκες καὶ πρέπει ν' ἀναζητηθοῦν σὲ εὐρωπαϊκὲς πρωτεύουσες.

Ὅλα αὐτὰ τὰ κείμενα εἶναι κειμήλια ἐθνικά, ἱερὴ κληρονομιὰ τοῦ Γένους, ποὺ φωτίζει γνωστοὺς καὶ ἄγνωστους χώρους τοῦ ἱστορικοῦ μας παρελθόντος.

Ἀποκαλύπτουν τὴν ἀδιάλειπτη ροὴ τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τὴ βαθύτατα ριζωμένη ἐθνικὴ συνείδηση στοὺς αἰῶνες τῶν μεγάλων δοκιμασιῶν τῆς δουλείας.

Ἀλλὰ αὐτὸς ὁ θησαυρὸς τῶν γραπτῶν μνημείων παραμένει ἀκόμα ἀνεκμετάλλευτος γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα. Εἶναι γλωσσικὰ ἀπρόσιτος καὶ κατάσπαρτος σ' ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη. Ἀποτελεῖ ἐθνικὸ χρέος ἡ ἀναζήτηση καὶ ἡ συγκέντρωση ὅλων τῶν κειμένων τῶν περιηγητῶν, γεωγράφων καὶ κάθε λογῆς ταξιδιωτῶν ποὺ ἀναφέρονται στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Πρέπει νὰ μεταφρασθοῦν ὅ λ α τὰ ἀποσπάσματα ποὺ ἀφοροῦν τὸν τόπο μας — καὶ τὰ σημαντικὰ καὶ τὰ ἐπουσιώδη — ἀπὸ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους ὡς τὸν εἰκοστὸν αἰώνα καὶ νὰ δημοσιευθοῦν, γιὰ νὰ παραδοθοῦν στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα καὶ νὰ γίνουν κτῆμα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

333 μ.Χ. - 1500

ΜΕΡΟΣ Α′: ΟΙ ΠΗΓΕΣ

Η ΔΥΣΗ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

Ο Α' ΑΙΩΝΑΣ μ.Χ. ὑπῆρξε ἡ χρυσὴ ἐποχὴ τῶν ταξιδιῶν. Ἡ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία ποὺ ἐκτεινόταν ἀπὸ τὸν Ἀτλαντικὸ ὣς τὸν Εὐφράτη, κι' ἀπὸ τὴ Βόρειο Θάλασσα ὣς τὰ σύνορα τῆς Αἰθιοπίας, εἶχε δημιουργήσει καθεστὼς ἐσωτερικῆς ἀσφάλειας, δρόμους διεθνεῖς[1], ἐλευθερία διακινήσεων καὶ ἀνοιχτὲς θάλασσες γιὰ τὸ ἐμπόριο.

Ἡ Ρώμη ποὺ εἶχε ἀνάγκη ταχύτατης ἐπαφῆς μὲ τὶς ἐπαρχίες, ὠργάνωσε ἄριστο σύστημα ἐπικοινωνιῶν γιὰ τὴ γοργὴ μεταφορὰ δυνάμεων καὶ ἐφοδίων καὶ γιὰ τὴ μετακίνηση τῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν διοικητῶν καὶ τῶν φοροεισπρακτόρων. Ἐπὶ Αὐγούστου εἶχε ἀρχίσει καὶ ἡ λειτουργία τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ Ταχυδρομείου[2].

Οἱ ἴδιοι οἱ αὐτοκράτορες ταξίδευαν στὴν Ἑλλάδα. Ὁ Σουετώνιος γράφει ὅτι ὁ Αὔγουστος εἶχε ἐπισκεφθῆ ὅλες τὶς ρωμαϊκὲς ἐπαρχίες, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀφρικὴ καὶ τὴ Σαρδηνία. Ὁ Νέρων παρέμεινε ἕναν ὁλόκληρο χρόνο στὴν Ἑλλάδα.

Τὰ περίφημα ἑλληνικὰ κρασιὰ — κυρίως τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου — ἦταν περιζήτητα ἀπὸ τὴν ὁμηρικὴ ἐποχὴ[3] καὶ δημιουργοῦσαν σταθερὴ ἐμπορικὴ ἐπικοινωνία μεταξὺ τῶν παραμεσογειακῶν λαῶν[4].

Ἡ ἀσφάλεια ποὺ ἐπικρατοῦσε στὸ ἐσωτερικὸ τῆς αὐτοκρατορίας ἐπέτρεπε καὶ τὴν κίνηση τῶν ἰδεῶν. Ὁ Πλίνιος ὁ Πρεσβύτερος παρατηρεῖ ὅτι ὁ

---

1. Ἀππία ὁδός, Φλαμινία, Ἐγνατία.

2. *Caroline A. J. Skeel:* Travel in the first century after Christ (Cambridge, University Press, 1901).

3. Νῆες δ' ἐκ Λήμνοιο παρέσταν οἶνον ἄγουσαι
πολλαί, τὰς προέηκεν Ἰησονίδης Εὔνηος

. . . .

ἔνθ' ἄρα οἰνίζοντο κάρη κομόωντες Ἀχαιοί,
ἄλλοι μὲν χαλκῷ, ἄλλοι δ' αἴθωνι σιδήρῳ,
ἄλλοι δὲ ῥινοῖς, ἄλλοι δ' αὐτῇσι βόεσσιν,
ἄλλοι δι' ἀνδραπόδεσσι... (Ἰλιάς, Η', 467)

4. Στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὰ ταξίδια στὴν Ἑλλάδα κατὰ τοὺς πρώτους ρωμαϊκοὺς αἰῶνες ἐπισημαίνονται στὰ ἔργα τοῦ Στράβωνος, τοῦ Πλούταρχου, τοῦ Ὁράτιου, τοῦ Γιου-

ἄνθρωπος εἶναι ἀνήσυχο πλάσμα, ἀνυπόμονο ν' ἀκούσῃ καινούργια πράγματα, νὰ γνωρίσῃ μακρινοὺς κόσμους. Ὁ Πλίνιος ὁ Νεώτερος, πάλι, γράφει ὅτι ἡ Ἑλλάδα εἶναι ὁ τόπος ποὺ φιλοδοξεῖ νὰ ἐπισκεφθῇ κάθε καλλιεργημένος ἄνθρωπος.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περιγραφὴ τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ Γερμανικοῦ ἀπὸ τὸν Τάκιτο. Ὕστερα ἀπὸ θυελλώδη περιπλάνηση στὴν Ἀδριατικὴ καὶ στὸ Ἰόνιο ὁ Ρωμαῖος ὕπατος ἔφθασε στὴ Νικόπολη. Κι' ἀφοῦ εἶδε τὰ λείψανα τῆς ναυμαχίας τοῦ Ἀκτίου, παρέπλευσε τὸ Ταίναρο κι' ἔφθασε στὴν Ἀθήνα.

Πολλοὶ ταξίδευαν κατὰ τὸν πρῶτο καὶ δεύτερο αἰώνα μ. Χ. ἀπὸ δίψα γιὰ μάθηση : ἀρχαιολόγοι, γεωγράφοι, φυσιοδίφες, ἐξερευνητές. Ὁ Πλούταρχος ἀναφέρει τὴν περίπτωση δύο «ἁγίων ἀνθρώπων» ποὺ ἦρθαν στοὺς Δελφοὺς «ἀπὸ τὴν ἄκρη τοῦ κόσμου».

Ὁ Κλεόμβροτος ὁ Λακεδαιμόνιος ταξίδεψε στὴν Αἴγυπτο κι' ἔφθασε ὡς τὴ χώρα τῶν τρωγλοδυτῶν. Ὁ πολυταξιδεμένος Στράβων συνθέτει στὶς περιηγήσεις του πλῆθος πληροφοριῶν γιὰ τὴν ἱστορία, τὴν πολιτικὴ κατάσταση, τὰ ἤθη καὶ τὰ φυσικὰ χαρακτηριστικὰ κάθε τόπου.

Πενήντα χρόνια ἀργότερα, ὁ Πλίνιος ὁ Πρεσβύτερος ἐκφράζει στὸ ἐγκυκλοπαιδικό του ἔργο, μὲ τὰ στατιστικὰ στοιχεῖα ποὺ παραθέτει γιὰ τὸ ἐμπόριο καὶ τὶς ἐξερευνήσεις, τὴν ἐπιθυμία τῆς ἐποχῆς γιὰ γνώση καὶ πληροφορίες.

Ἡ Ἀθήνα παρέμενε ἀκόμη τὸ μεγάλο πνευματικὸ κέντρο τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου. Ἀπὸ ὅλες τὶς γωνιὲς τῆς αὐτοκρατορίας ἔφθαναν στὴν Ἀττικὴ οἱ λάτρεις τῆς κλασσικῆς παιδείας. Οἱ φιλοσοφικὲς σχολὲς διατηροῦσαν τὴν αἴγλη τους.

βενάλη, τοῦ Τάκιτου, τοῦ Ὀβίδιου, τοῦ Σενέκα, τοῦ Πλίνιου τοῦ Πρεσβύτερου καὶ τοῦ Νεώτερου, τοῦ Σουετώνιου, τοῦ Φίλωνος τοῦ Ἰουδαίου, τοῦ Δίωνος τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ Φιλόστρατου. Γεωγραφικὲς περιηγήσεις ἀναφέρονται καὶ σὲ ἀρχαιότερους χρόνους. Ὁ πολυταξιδεμένος βασιλιὰς τῆς Αἰγύπτου Σέσωστρις εἶχε καταρτίσει γεωγραφικοὺς χάρτες (ἦταν οἱ ὁδηγοὶ τῶν Ἀργοναυτῶν ποὺ ἀναφέρει ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Ρόδιος). Οἱ Σκῦθες καὶ οἱ Αἰγύπτιοι εἶχαν στὴ διάθεσή τους «πίνακες» ὁδηγοὺς τῶν ταξιδιῶν τους σὲ θάλασσα καὶ στεριά. Οἱ Ρωμαῖοι ὠργάνωσαν ἐπὶ Ἰουλίου Καίσαρος ἀποστολὲς γεωμετρῶν γιὰ τὴν ἐξερεύνηση ἄγνωστων τόπων καὶ τὴν κατάρτιση χαρτῶν : τὸν Ζηνόδωρο στὴν Ἀνατολή, τὸν Πολύκλειτο στὸ Νότο καὶ τὸν Θεόδοτο στὴ Δύση. Ἡ ἐξερευνητικὴ ἐκστρατεία τοῦ Ζηνόδωρου κράτησε 21 χρόνια, τοῦ Πολύκλειτου 32 καὶ τοῦ Θεόδοτου 29 χρόνια, 11 μῆνες καὶ 10 μέρες. Ὁ Δαρεῖος τοῦ Ὑστάσπη ἔστειλε, ὅπως γράφει ὁ Ἡρόδοτος, τὸν Σκύλακα γιὰ νὰ ἐξερευνήσῃ τὶς ἄγνωστες χῶρες τῆς Ἀφρικῆς. Ἀλλὰ τί ἀπόμεινε ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες γεωγραφικὲς περιηγήσεις ; Μονάχα οἱ πίνακες τοῦ Πτολεμαίου καὶ μερικῶν Ἀράβων. Ἔχουν ἀκόμη διασωθῆ τὰ ταξίδια τοῦ Σκύλακος τοῦ Καρυανδέως, τοῦ Ἄγνωνος τοῦ Καρχηδονίου καὶ τοῦ Πομπώνιου Μέλα ποὺ βρίθουν ὅμως λαθῶν. Καὶ σ' ὅλα αὐτὰ πρέπει νὰ προσθέσουμε τὰ περιηγητικὰ καὶ γεωγραφικὰ ἔργα συγγραφέων ὅπως ὁ Ἀρριανὸς καὶ ὁ Μαρκιανὸς ἐξ Ἡρακλείας.

Αὐτὴ τὴν ἕλξη ποὺ ἀσκοῦσε ἡ 'Αθήνα σὰν ἐκπολιτιστικὴ καὶ παιδευτικὴ ἑστία σατιρίζει ὁ 'Επίκτητος, ὁ στωικὸς φιλόσοφος ἀπὸ τὴ Φρυγία :

«'Υπάρχουν νέοι ποὺ ἐγκαταλείπουν σπίτια καὶ πατρίδα καὶ ταξιδεύουν ὣς τὴν ἄλλη ἄκρη τοῦ κόσμου γιὰ ν' ἀκούσουν κάποιον ψευδοφιλόσοφο νὰ ἐπαναλαμβάνη τὰ ἴδια πάντα κούφια λόγια κι' ἐκεῖνοι νὰ ξεφωνίζουν μὲ θαυμασμό».

'Ανάμεσα στοὺς ταξιδιῶτες τοῦ Α' αἰώνα μ.Χ. σπουδαία θέση κατέχουν οἱ γιατροί, οἱ κομπογιαννίτες καὶ κάθε λογῆς τσαρλατάνοι, οἱ θαυματοποιοί, οἱ μάγοι, οἱ μουσικοὶ καὶ οἱ ἀθλητὲς ποὺ πήγαιναν στὶς ἑλληνικὲς γιορτὲς καὶ τὰ λαϊκὰ πανηγύρια. 'Ο Πλούταρχος παρηγορεῖ ἕνα φίλο του ἐξόριστο γράφοντάς του πὼς ἀβάσταχτη, βέβαια, εἶναι ἡ νοσταλγία γιὰ τὴν πατρίδα ἀλλὰ μπορεῖ ν' ἀπαλύνη τὸν πόνο του παρακολουθῶντας τόσα καὶ τόσα θεάματα στὴν 'Ελλάδα : τὰ 'Ελευσίνια Μυστήρια, τὶς Διονυσιακὲς γιορτὲς καὶ τοὺς ἀγῶνες στὴ Νεμέα, στοὺς Δελφούς, στὴν 'Ισθμία καὶ στὴν 'Ολυμπία.

Πολλοὶ ταξίδευαν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο γιὰ νὰ ἐπισκεφθοῦν τοὺς ναούς, ἄλλοτε γιὰ λόγους λατρείας καὶ ἄλλοτε γιὰ ἰατρικὴ περίθαλψη. Οἱ ναοὶ ἦταν οἱ ἰατρικὲς σχολὲς καὶ τὰ νοσοκομεῖα τῆς ἐποχῆς.

'Ακούραστοι ταξιδιῶτες ἦταν καὶ οἱ 'Εβραῖοι. Κάθε τόσο ξαναγύριζαν στὴν 'Ιερουσαλὴμ — «οὐκ ἐπιλάθομαί σοι» — ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ Εὐαγγέλια καὶ τὶς Πράξεις τῶν 'Αποστόλων. Κάθε 'Εβραῖος ἔστελνε στὴν 'Ιερουσαλὴμ δύο δίδραχμα τὸ χρόνο[1].

Τὰ ἐπιβατηγὰ καράβια τοῦ Α' αἰώνα μ. Χ. ἦταν οἱ ρωμαϊκὲς victoriae καὶ orariae[2]. 'Υπῆρχαν ὅμως καὶ τὰ ὑπερωκεάνεια τῆς ἐποχῆς, οἱ θαλασσινοὶ γίγαντες τῶν Αἰγυπτίων, ποὺ θάμπωναν τοὺς παραμεσογειακοὺς λαοὺς μὲ τὸν ὄγκο καὶ τὴν πολυτέλειά τους.

'Ο 'Ιώσηπος γράφει πὼς ἕνα αἰγυπτιακὸ καράβι εἶχε μεταφέρει ἀπὸ τὴν Παλαιστίνη στὴ Ρώμη ἑξακόσιους αἰχμαλώτους. 'Αλλὰ ὁ σοφιστὴς 'Αριστείδης βεβαιώνει ὅτι τὰ αἰγυπτιακὰ πλοῖα μετέφεραν χίλιους ἐπιβάτες. 'Ο Λουκιανὸς περιγράφει ἕνα αἰγυπτιακὸ καράβι ποὺ ἄραξε στὸν Πειραιᾶ :

«Ἦταν νὰ θαυμάζη κανεὶς τὶς πελώριες ἄγκυρες, τὶς μεγάλες κάμαρες, τὰ ἀστραφτερά του ἄρμενα, τὰ στολίδια καὶ τὶς ζωγραφιές. Καταπληκτικὰ πράγματα. 'Ο κόσμος ποὺ ταξίδευε μὲ τὸ καράβι ἦταν ὁλόκληρος στρατός,

1. *Ματθαῖος* ΙΖ, 24 καὶ *Φίλων ὁ 'Αλεξανδρεύς.*

2. 'Αλλὰ μεγάλα καράβια, μεγάλες φουρτοῦνες. 'Ο 'Επίκτητος παρατηρεῖ : «Δὲν ἔχεις καθόλου ὄρεξη νὰ ταξιδέψης μ' ἕνα μεγάλο καράβι χρυσοστόλιστο ὅταν ὑπάρχη κίνδυνος νὰ θαλασσοπνιγῆς. 'Απαράλλαχτα ὅπως δὲν θέλεις νὰ κατοικήσης σ' ἕνα πελώριο, πολυέξοδο σπίτι γιατὶ θὰ σοῦ γίνουν βάσανο οἱ ἔγνοιες τοῦ νοικοκυριοῦ».

καὶ τὸ στάρι πού κουβαλοῦσε τὸ πλοῖο μποροῦσε νὰ θρέψη ὁλόκληρο τὸν πληθυσμὸ τῆς Ἀττικῆς ἕνα χρόνο»[1].

Φαίνεται πὼς ἦταν ἄνετα τὰ ταξίδια μὲ τὰ ἀλεξανδρινὰ καράβια. Ὁ Δίων ὁ Χρυσόστομος γράφει ὅτι πολλοὶ ἐπιβάτες «μόλις μποῦν στὸ πλοῖο πέφτουν στὸν ὕπνο καὶ ξυπνοῦν ὅταν ἀράζει στὸ λιμάνι τοῦ προορισμοῦ».

Ἡ μοναδικὴ περιγραφὴ θαλασσινοῦ ταξιδιοῦ κατὰ τὸν Α' αἰώνα πού ἔχει διασωθῆ εἶναι τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ. Στὶς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων ἱστορεῖ τὴ δραματικὴ μεταφορὰ τοῦ Παύλου ἀπὸ τὰ Μύρα τῆς Λυκίας στὴν Κρήτη - Μάλτα - Συρακοῦσες - Ρήγιο - Ποτιόλους μὲ «πλοῖον Ἀλεξανδρινὸν πλέον τὴν Ἰταλίαν»[2].

Ὁ Στράβων καὶ ὁ Πλίνιος βεβαιώνουν ὅτι ἀσφάλεια ἐπικρατοῦσε στὶς θάλασσες. Ὁ Πλούταρχος, πάλι, σημειώνει πὼς εἶναι εὐλογία Θεοῦ νὰ ταξιδεύουν οἱ ναυτικοὶ μὲ σιγουριά.

Ἀλλὰ ὁ Δίων ὁ Χρυσόστομος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι σὲ ὡρισμένες περιοχὲς ἀνθοῦσε ἡ πειρατεία. Γράφει γιὰ αἰχμαλώτους πού ἀπελευθερώνονταν μὲ λύτρα.

Συγγραφεῖς, ποιητὲς καὶ γεωγράφοι τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων ἐκθειάζουν μὲ θέρμη τὰ ταξίδια σὲ στεριὰ καὶ σὲ θάλασσα. Καὶ μονάχα στὸν Πλούταρχο καὶ στὸν Πλίνιο διακρίνουμε ἕνα τόνο μελαγχολίας. Γράφει ὁ συγγραφέας τῶν «Παραλλήλων Βίων»:

«Μονάχα ὁ μικρόμυαλος ἄνθρωπος ἢ ἐκεῖνος πού κατέχεται ἀπὸ τὴ μανία νὰ βρίσκεται ἀνάμεσα στὸ πλῆθος δὲν εὐλογεῖ τὴν καλή του τύχη νὰ ζῆ σ' ἕνα νησὶ ἥσυχος κι' ὄχι μὲ τὶς ἀγωνίες, τὰ βάσανα καὶ τοὺς κινδύνους τῶν ταξιδιῶν σὲ ξένες χῶρες ἢ στὴ βουὴ τῆς Ἀγορᾶς».

Κι' ὁ Πλίνιος ἐκφράζει τὸ παράπονο πὼς δὲν ὑπάρχει πιὰ ἡ ἄγρια ἐπιθυμία τῶν θαλασσινῶν ταξιδιῶν καὶ τῶν ἐξερευνήσεων. «Ἄλλοτε οἱ Ἕλληνες, παρὰ τοὺς πολέμους καὶ τὴν πειρατεία, φλογίζονταν ἀπὸ τὸ πάθος νὰ βελτιώσουν τὶς γνώσεις τους γιὰ τὸν κόσμο. Σήμερα, ὅμως, ὅσοι ταξιδεύουν ἔχουν τὸ νοῦ τους μονάχα στὸ κέρδος».

---

1. Οἱ Ρωμαῖοι κατώρθωσαν νὰ καταστρέψουν τὶς ναυτικὲς δυνάμεις τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Καρχηδονίων καὶ νὰ ἐξασφαλίσουν τὸν ἔλεγχο τοῦ ἐμπορίου στὴ Μεσόγειο. Ἡ ρωμαϊκὴ κυριαρχία στὶς θάλασσες κράτησε ὅσο ἡ αὐτοκρατορία ἦταν ἑνωμένη. Ἡ διαίρεση σὲ ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ κράτος καὶ οἱ ἐπιδρομὲς τῶν Γότθων, τῶν Βανδάλων καὶ τῶν ἄλλων φυλῶν τοῦ Βορρᾶ ἀνέτρεψε τὴν ἰσορροπία. Ἔπειτα ἦλθαν οἱ Ἄραβες πού κατώρθωσαν νὰ ἐξαρθρώσουν τὶς νοτιοανατολικὲς περιοχὲς τῆς αὐτοκρατορίας, νὰ καταλάβουν τὴν περιοχὴ τῆς Ἐρυθρᾶς Θάλασσας καὶ νὰ θέσουν ὑπὸ τὸν ἔλεγχό τους τὸ δρόμο πρὸς τὶς Ἰνδίες.

2. Πρ. Ἀποστόλων ΚΣΤ 27 - ΚΗ 16. «Ἦμεν δὲ ἐν τῷ πλοίῳ αἱ πᾶσαι ψυχαὶ διακόσιαι ἑβδομήκοντα ἕξ».

Κατὰ τοὺς πρώτους μεταχριστιανικοὺς αἰῶνες ἡ Ἑλλάδα[1] ζοῦσε σ' ἕνα κλῖμα εὐπρεποῦς δουλείας. Οἱ ἄλλοτε ὑπερήφανες καὶ ἀνεξάρτητες πόλεις εἶχαν ἐνταχθῆ στὴ ρωμαϊκὴ ἐπαρχία τῆς Ἀχαΐας καὶ ἐξασφάλιζαν τὴν εὔνοια τῆς Ρώμης θεοποιώντας αὐτοκράτορες, ὕπατους καὶ στρατηγούς.

Διατηροῦσε ἀκόμα ἡ Ἑλλάδα τὸ παλαιό της θέλγητρο κατὰ τοὺς ὕστατους ρωμαϊκοὺς καὶ τοὺς πρώιμους μεσαιωνικοὺς χρόνους ἀλλὰ εἶχε ἀνεπανόρθωτα διαβρωθῆ ἀπὸ τὴν ἠθικὴ παρακμή. Οἱ πόλεις συναγωνίζονταν ἡ μιὰ τὴν ἄλλη σὲ χαμερπεῖς κολακεῖες πρὸς τοὺς πανίσχυρους ἀπεσταλμένους τῆς Ρώμης. Ὁ Σύλλας ἀπέτρεψε τὴν ἰσοπέδωση τῶν Ἀθηνῶν «χαριζόμενος πολλοὺς μὲν ὀλίγοις, ζῶντας δὲ τεθνηκόσιν»[2].

Ἀλλὰ οἱ Ἀθηναῖοι, στὶς λίγες ὧρες ποὺ κράτησε ἡ ἐπίσκεψη τοῦ Σύλλα στὴν Ἀκρόπολη εἶχαν προλάβει νὰ χαράξουν πρὸς τιμήν του δυὸ μαρμαρένιες πλάκες. Στὴν πρώτη, μέσα στὸ τεῖχος, διάβαζε ἔκπληκτος ὁ Ρωμαῖος στρατηγός : «Ἐφ' ὅσον ὢν ἄνθρωπος, οἶδας, ἐπὶ τοσοῦτον εἶ θεός». Καὶ στὴν ἄλλη, ἔξω ἀπὸ τὴν πύλη, αὐτὸ τό δουλικὸ ἐγκώμιο : «Προσεδοκῶμεν, προσεκυνοῦμεν, εἴδομεν, προπέμπομεν».

Δουλόφρονες Ἀθηναῖοι ἔσπευδαν νὰ ἐξομοιώσουν τὸν Μάρκο Ἀντώνιο (τὸν πρόδρομο τοῦ Νέρωνος) μὲ τὴν Παλλάδα : ἔστησαν τὸν ἀνδριάντα του καὶ τὸ ἄγαλμα τῆς Κλεοπάτρας στὴν Ἀκρόπολη γιὰ νὰ λατρεύωνται ὡς θεοί.

Ἀργότερα (τὸ 48 π.Χ.) ὁ Ἰούλιος Καῖσαρ θὰ ἀπευθύνη στοὺς Ἀθηναίους ἐκεῖνο τὸ ἐξευτελιστικὸ μήνυμα : «Ποσάκις ὑμᾶς, ὑπὸ σφῶν αὐτῶν ἀπολλυμένους ἡ δόξα τῶν προγόνων περισώσει ;».

Πρὸς τιμὴν τοῦ Αὐγούστου θὰ ἀναγερθῆ ναὸς πλάϊ στὸν Παρθενώνα.

Καὶ ὁ ἀνεκδιήγητος ἐκεῖνος Νέρων ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα, «ἠγωνίσθη» μεθυσμένος ἀπὸ τὶς τερατώδεις κολακεῖες τῶν γραικύλων[3] στὰ Πύθια, στὰ

1. Οἱ ἱστορικοὶ τοῦ Μεσαίωνα δὲν ἀποδίδουν στὸν ὅρο Ἑλλὰς ἕνα συγκεκριμένο γεωγραφικὸ χῶρο. Γιατὶ τὰ ἐδαφικά της πλαίσια καθορίζονται ἀπὸ τὴ διοικητικὴ ὀργάνωση τοῦ ρωμαϊκοῦ καὶ τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Κατὰ τὸν *G. Hertzberg*, (Geschichte Griechenlands seit dem Absterben des antiken Lebens bis zur Gegenwart, 1879) ἡ Ἑλλάδα τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων περιλαμβάνει τὶς χῶρες ποὺ ἔχουν ὡς φυσικὸ ἐπίκεντρο τὸ Αἰγαῖο. Καὶ συγκεκριμένα «τὸ πολύμορφο ἐκεῖνο πλῆθος τῶν χωρῶν ποὺ ὁρίζεται πρὸς δυσμὰς ἀπὸ τὸ Σικελικὸ καὶ τὸ Ἰόνιο Πέλαγος, πρὸς βορρὰν ἀπὸ τὴν Ἐγνατία ὁδό, τὴν ἀρχαία ρωμαϊκὴ λεωφόρο ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸ Δυρράχιο στὴν Προποντίδα, πρὸς ἀνατολὰς ἀπὸ τὰ φρυγικὰ ὄρη τῆς Μ. Ἀσίας καὶ πρὸς νότον ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ τὰ κύματα τῆς Μεσογείου». Κατὰ τὸν *Δ. Ζακυθηνό*, περιλαμβάνει «πλὴν τῶν νήσων, τὴν Πελοπόννησον, τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα, τὴν Θεσσαλίαν καὶ τὴν Ἤπειρον μετὰ τοῦ νοτιωτέρου τμήματος τῆς Βορειοηπειρωτικῆς περιοχῆς» (Ἡ Βυζαντινὴ Ἑλλὰς 392 - 1204, Ἀθῆναι, 1965 σ. 18).

2. *Πλούταρχος* : «Βίος Σύλλα», 14.

3. Graeculi χαρακτηρίζονται ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους - Graeculi esurientes, πειναλέοι γραικύλοι — οἱ τυχοδιῶκτες «φιλόσοφοι» ποὺ ἔσπευδαν στὴ Ρώμη καὶ κοσμοῦσαν ὡσὰν κατοικίδια ζῶα τοὺς οἴκους τῶν Ρωμαίων μεγιστάνων καὶ νεοπλούτων τῆς ἐξουσίας.

Ἴσθμια, στὰ Νέμεα καὶ στὰ Ὀλύμπια καὶ ἀνακηρύχθηκε παντονίκης συγκεντρώνοντας, ὅπως ἀφηγεῖται ὁ Δίων ὁ Κάσσιος, ἑξηνταπέντε χρυσοὺς στεφάνους. Στὴν Ὀλυμπία, μάλιστα, πῆρε μέρος στὶς ἁρματοδρομίες, καὶ μ' ὅλο ποὺ γκρεμίστηκε ἀπὸ τὸν δίφρο καὶ πάρα λίγο νὰ σκοτωθῆ, οἱ ἑλλανοδίκες τὸν ἀνακήρυξαν πρῶτο νικητὴ καὶ τὸν στεφάνωσαν.

Οἱ ἑλληνικὲς πόλεις ὑμνολογοῦν τοὺς «μεγίστους καὶ θεοτάτους αὐτοκράτορας» τῆς Ρώμης. Ἀργότερα θὰ λαξεύουν ἐπιγραφὲς κολακείας πρὸς τιμὴν τῶν «φιλοχρίστων» καὶ «ὀρθοδόξων» ἡγεμόνων τοῦ Βυζαντίου.

Ὕστερα σαρώνονται τὰ πάντα ἀπὸ τὴ νέα θρησκεία καὶ τὴν εἰσβολὴ τῶν Βησιγότθων. Τὸ 356 ὁ Κωνστάντιος Β' ἀπαγορεύει τὶς θυσίες καὶ τὸ 392 ὁ Θεοδόσιος θέτει ἐκτὸς νόμου τὴν ἀρχαία λατρεία. Τὰ μεγάλα θρησκευτικὰ κέντρα ἐρημώνονται, τὰ μνημεῖα κλείνουν, οἱ ναοὶ γίνονται χριστιανικοί. Σὲ λίγους μῆνες θὰ καταργηθοῦν καὶ οἱ Ὀλυμπιακοὶ Ἀγῶνες.

Ὁ ἑλληνορωμαϊκὸς κόσμος πεθαίνει[1] τὸ 392. Καὶ ἡ Ἑλλάδα δρασκελίζει τὸ κατώφλι τοῦ Μεσαίωνα.

Τρία χρόνια ἀργότερα ἦρθε ἡ νέα συμφορά : ἡ μεγάλη ἐπιδρομὴ τῶν Βησιγότθων τοῦ Ἀλάριχου (395 - 397) ποὺ κατέσκαψε τὶς πόλεις καὶ ἀφάνισε τὰ μνημεῖα τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ[2]. Τοὺς Βησιγότθους καθωδηγοῦσαν πολυάριθμοι μοναχοὶ ποὺ κατέχονταν ἀπὸ μανία καταστροφῆς τῶν κέντρων τῆς ἀρχαίας λατρείας[3].

Τὶς βαρβαρικὲς ἐπιδρομὲς θὰ ἀκολουθήσουν θεομηνίες καὶ ἐσωτερικὲς ἀναστατώσεις.

Οὐσιαστικὰ ὁ ἀρχαῖος κόσμος ἔχει ἐπιβιώσει στὴν Ἑλλάδα ὡς τὰ τέλη

---

1. Τὸ τέλος τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου δὲν ἦλθε βέβαια ἀπὸ τὴ μιὰ μέρα στὴν ἄλλη. Ἡ παρακμὴ εἶχε ἀρχίσει ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ Δ' μ.Χ. αἰώνα. Οἱ μεγάλοι φιλόσοφοι δὲν εἶναι πιὰ Ἀθηναῖοι. Ὁ Λιβάνιος κατάγεται ἀπὸ τὴν Ἀντιόχεια. Ὁ Προαιρέσιος ἀπὸ τὴν Καισάρεια. Γεγονός, ὅμως, εἶναι ὅτι οἱ Ἀθηναϊκὲς Σχολὲς προσφέρουν στοὺς πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, στὸν Μ. Βασίλειο, στὸν Ὠριγένη, στὸν Μ. Γρηγόριο, τὶς μεθόδους τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας γιὰ τὴ θεμελίωση τῶν χριστιανικῶν παραδόσεων. Ἡ δύση τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἔγινε ὁριστικὰ τὸ 529 ὅταν ὁ Ἰουστινιανὸς ἔκλεισε, μὲ τὸ πρόσχημα οἰκονομιῶν, τὶς φιλοσοφικὲς σχολὲς τῆς Ἀθήνας. Ἡ πνευματικὴ λάμψη εἶχε βέβαια σβήσει πολὺ νωρίτερα. Ὁ Συνέσιος ὁ Κυρηναῖος ποὺ ἔφθασε στὴν Ἀθήνα περὶ τὰ τέλη τοῦ Δ' αἰώνα γράφει : «Οὐδὲν ἔχουσιν αἱ νῦν Ἀθῆναι σεμνὸν ἀλλ' ἢ τὰ κλεινὰ τῶν χωρίων ὀνόματα».

2. «Μ' αὐτὸν τὸν φρικαλέο τρόπο ἀφανίστηκε τὸ ἀρχαῖο μεγαλεῖο. Ἔτσι χάθηκε τὸ ἄνθος τῆς χώρας τῶν Ἑλλήνων» (*G. Hertzberg* : ἔνθ' ἀν).

3. Ὁ «ἐθνικὸς» συγγραφέας Εὐνάπιος ὁμιλεῖ περὶ συμμαχίας χριστιανῶν καὶ Γότθων καὶ περὶ προδοσίας τῶν ἀρειανῶν μοναχῶν : «Ὅ τε Ἀλάριχος, ἔχων τοὺς βαρβάρους διὰ τῶν πυλῶν (ἐννοεῖ τὶς Θερμοπύλες) παρῆλθεν, ὥσπερ διὰ σταδίου καὶ ἱπποκρότου πεδίου τρέχων· τοιαύτας αὐτῷ τὰς πύλας τῆς Ἑλλάδος ἀπέδειξεν ἥ τε τῶν τὰ φαιὰ ἱμάτια ἐχόντων ἀκωλύτως προσπαρεισελθοῦσα ἀσέβεια καὶ ὁ τῶν ἱεροφαντικῶν θεωριῶν παραρραγεὶς νόμος καὶ σύνδεσμος».

τοῦ ΣΤ' μ.Χ. αἰώνα. Ἡ ἐπαρχία τῆς Ἀχαΐας, ἑνώνοντας τὴν Πελοπόννησο μὲ τὴν κεντρικὴ Ἑλλάδα ὑπὸ τὴν ἐξουσία τοῦ Ρωμαίου ἀνθύπατου, ποὺ εἶχε ἕδρα τὴν Κόρινθο, ἐξακολουθοῦσε τὸ ρυθμὸ τῆς ζωῆς ποὺ καθιέρωσε τὸ ρωμαϊκὸ ἰμπέριουμ. Κι' ὅταν ἔγινε τμῆμα τῆς Ἀνατολικῆς Αὐτοκρατορίας, ἡ ἐξάρτησή της ἀπὸ τὴ Ρώμη συνεχιζόταν. Μόνο ποὺ ἡ κηδεμονία ἦταν πιὰ θρησκευτική.

Ὁλόκληρο τὸ νότιο τμῆμα τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου εἶναι ἀπομονωμένο. Βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὶς μεγάλες ὁδικὲς ἀρτηρίες τῆς ἐποχῆς, μακριὰ ἀπὸ τὰ ἀνήσυχα σύνορα τῆς αὐτοκρατορίας, χωρὶς οἰκονομικὰ κέντρα καὶ πλουτοπαραγωγικὲς πηγές. Φυσικὸ εἶναι νὰ μὴν προσελκύη τὴν προσοχὴ τοῦ ἔξω κόσμου[1].

Θὰ ἀντιμετωπίση, βέβαια, πολλὲς δοκιμασίες : εἰσβολές, δηώσεις, καταστροφές. Ἀλλὰ πρόκειται γιὰ παροδικὲς περιπέτειες ποὺ δὲν θὰ ἀλλάξουν τὴ μοῖρα τοῦ τόπου. Θὰ ἀφήσουν μόνο ἐρείπια.

Ἀργά, ὅμως, καὶ σταθερὰ συντελοῦνται βαθειὲς κατεργασίες καὶ μεταμορφώσεις πνευματικὲς καὶ ὑλικές. Ἐπιβάλλεται ὁ χριστιανισμός, ὑποχωροῦν οἱ παγανιστικὲς λατρεῖες, μεταβάλλονται οἱ οἰκονομικὲς σχέσεις, ἡ πολιτικὴ δομή, οἱ συνθῆκες τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Ἀρχαῖες πόλεις ἐξαφανίζονται καὶ ἀναφαίνονται νέες.

Ὁπωσδήποτε οἱ δεσμοὶ μὲ τὸν ἀρχαῖο κόσμο διακόπτονται ὁριστικὰ κατὰ τὸν ΣΤ' αἰώνα. Ἡ ἑλληνικὴ χερσόνησος ἀποτελεῖ πιὰ μιὰ ἐκχριστιανισμένη βυζαντινὴ περιοχή.

Ἔπειτα, ἐντελῶς ξαφνικά, ἦρθε ἡ σιωπή. Μιὰ σιωπὴ ποὺ κράτησε δύο σχεδὸν αἰῶνες. Οἱ ἱστορικοὶ δὲν ἀναφέρουν τίποτα γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Ἀπὸ διάφορους ὑπαινιγμοὺς τῆς ἐποχῆς ἢ μεταγενέστερους ἀποκαλύπτεται ὅτι ἡ χώρα εἶχε κατακλυσθῆ ἀπὸ βόρειες φυλές. Οἱ ὑπαινιγμοὶ ὅμως εἶναι σκοτεινοί, οἱ πληροφορίες ἀντιφατικές, οἱ ἀφηγήσεις δὲν ἀποτελοῦν μαρτυρίες, δὲν ὑπάρχουν αὐθεντικὰ στοιχεῖα.

Σκότος βαθύ. Δὲν ἀναφέρεται λ.χ. οὔτε ἕνα ὄνομα Βυζαντινοῦ ἀξιωματούχου ἐγκατεστημένου στὴ νότια Ἑλλάδα. Οὔτε ἕνα μνημεῖο αὐτῆς τῆς περιόδου. Ἀκόμη καὶ τὰ νομίσματα τοῦ Βυζαντίου δὲν φθάνουν στὴν Πελοπόννησο.

Ἀλλὰ ἀπὸ τὸν Θ' αἰώνα ἀρχίζει ὁ ἐπανελληνισμός. Ὁ ἑλληνικὸς χῶρος παίρνει νέα μορφή. Ἡ πολιτικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ ἀναδιοργάνωση θὰ μεταβάλη τὴν Πελοπόννησο στὸ κυριώτερο Θέμα τοῦ Βυζαντίου.Αὐτὴ ἡ ἐσωτερικὴ διεργασία τῶν μετασχηματισμῶν θὰ καλύψη καὶ τὸν δέκατο αἰώνα.

Ἀκολουθοῦν ἑκατὸν πενήντα χρόνια εὐημερίας καὶ ἀκμῆς, οἰκονομικῆς καὶ πνευματικῆς. Ἡ ἑλληνικὴ ἀναγέννηση ὁλοκληρώνεται τὴν ἡμέρα ποὺ ὁ

---

1. *Antoine Bon* : Le Péloponèse byzantine jusqu'au 1204 (Paris, 1959).

Βασίλειος Β' ἑορτάζει στὸν Παρθενώνα τὴ νίκη κατὰ τῶν Βουλγάρων.

Ὕστερα ἀρχίζει ἡ παρακμὴ τῶν πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν θεσμῶν καὶ ἡ ἐξασθένιση τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας. Ἡ διαφθορὰ τῆς Βασιλεύουσας, οἱ κρατικὲς αὐθαιρεσίες, ἡ οἰκονομικὴ καταπίεση καὶ ἡ πειρατεία προετοιμάζουν τὴ μεγάλη κρίση. Κλείνουν τὰ ἐργαστήρια, θάβεται τὸ χρῆμα, μεγάλες μάζες πληθυσμοῦ μεταναστεύουν. Οἱ πλούσιοι γίνονται πλουσιώτεροι καὶ οἱ φτωχοὶ φτωχότεροι. Δημιουργοῦνται ἔτσι οἱ προϋποθέσεις ποὺ εὐνοοῦν τὴν ἐγκαθίδρυση τοῦ φεουδαρχικοῦ καθεστῶτος.

Ἡ κατάκτηση τῆς Πόλης θὰ ἔλθη σὰν φυσικὸ φαινόμενο. Οἱ Λατίνοι θὰ βροῦν μιὰ χώρα βαθύτατα ἑλληνικὴ ἀλλὰ βουτηγμένη στὴ διχόνοια καὶ στὴν ἐξαθλίωση. Ἡ καταστροφὴ ἦταν ἀναπόφευκτη. Ἀπὸ τὴ Δύση ἡ πανουργία τῶν ἰταλικῶν ναυτικῶν πόλεων καὶ ἡ ἐμπορικὴ ἐκμετάλλευση. Ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ οἱ νέες ἀσιατικὲς δυνάμεις ποὺ προωθοῦνται ἀκμαῖες πρὸς τὸ Βόσπορο.

ΙΕΡΟΥΣΑΛΗΜ, ΙΕΡΟΥΣΑΛΗΜ...

Ἡ Κωνσταντινούπολη θὰ παραμείνη ἐπὶ αἰῶνες τὸ οἰκονομικὸ καὶ πολιτικὸ κέντρο τῆς Οἰκουμένης. Ὣς τὸ 1204 θὰ εἶναι ἡ πιὸ πολυάνθρωπη, ἡ πλουσιώτερη πόλη τοῦ κόσμου. Ἀλλὰ γιὰ τὴ χριστιανοσύνη, ἡ μαγικὴ πολιτεία τῆς Ἀνατολῆς εἶναι ἡ Ἱερουσαλήμ, ἡ πατρίδα τῆς νέας θρησκείας.

Ὕστερα ἀπὸ τὴν καθιέρωση τοῦ χριστιανισμοῦ ὡς ἐπίσημης θρησκείας τοῦ κράτους καὶ τὴν ἀποκατάσταση τῆς εἰρήνης στοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας, τὰ βλέμματα τῶν πιστῶν τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν στρέφονται πρὸς τὴν Παλαιστίνη. Τὸ 327 ὁ χριστιανικὸς κόσμος πληροφορεῖται ὅτι ὕστερα ἀπὸ ἔρευνες τῆς μητέρας τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα Ἑλένης στὴν Ἱερουσαλὴμ βρέθηκε ὁ Σταυρὸς τοῦ μαρτυρίου τοῦ Χριστοῦ. Ἡ εἴδηση προκαλεῖ συγκλονιστικὴ ἐντύπωση. Ἀπ' αὐτὴ τὴ στιγμή, μιὰ ἀκατανίκητη, φλογερὴ ἐπιθυμία συνέχει τοὺς χριστιανοὺς καὶ τῆς πιὸ μακρινῆς γωνιᾶς τῆς Εὐρώπης : νὰ ταξιδέψουν στὸν τόπο τῆς θυσίας τοῦ Ἰησοῦ γιὰ νὰ προσκυνήσουν τὸ «τίμιο ξύλο».

Ἀπὸ τοὺς πρώτους αἰῶνες τοῦ χριστιανισμοῦ ἡ Ἱερουσαλὴμ ἔγινε τόπος προσκυνήματος. Οἱ Ρωμαῖοι προσπαθοῦν νὰ ξερριζώσουν τὴ νέα θρησκεία καὶ νὰ ἀποθαρρύνουν τοὺς ὀπαδούς της, ἄλλοτε μὲ τὴ βία καὶ ἄλλοτε μὲ σκηνοθεσία θεαματικῶν ἐπιδείξεων : ὁ Ἀδριανὸς τοποθετεῖ στὴ θέση τῆς Ἀναστάσεως τὸ ἄγαλμα τοῦ Διός καὶ στὸ Γολγοθὰ ἕνα ἄγαλμα τῆς Ἀφροδίτης. Στὴ Βηθλεὲμ φυτεύει ἄλσος πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀδώνιδος.

Μάταια ὅμως. Ὁ χριστιανισμὸς ἁπλωνόταν σὰν καλοκαιρινὴ πυρκαγιά. Καὶ ἡ συρροὴ προσκυνητῶν συνεχιζόταν μὲ ὅλο καὶ μεγαλύτερη ὁρμή. Κορυφώθηκε, μάλιστα, ὅταν ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος γκρέμισε κι' ἀνέσκαψε τὸ ναὸ τῆς Ἀφροδίτης χτίζοντας στὴ θέση του τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Τάφου.

'Η 'Ιερουσαλὴμ ἔχει ἀντικαταστήσει στὴν ἀναστατωμένη φαντασία τῆς χριστιανικῆς Εὐρώπης τὸ ὅραμα τῶν ἀρχαίων 'Αθηνῶν.

Ἔτσι ἐγκαινιάζεται τὸ πρῶτο κῦμα εὐλαβικῶν ταξιδιωτῶν στὴν Παλαιστίνη. Εἶναι ἡ πίστη, πρῶτα-πρῶτα, ποὺ ξεσηκώνει τοὺς προσκυνητὲς γιὰ τὴ μακροχρόνια καὶ ἐπικίνδυνη ὁδοιπορία. Εἶναι, ἔπειτα, ἡ ἀνθρώπινη περιέργεια γι' αὐτὴ τὴν πολιτεία τῶν θαυμάτων. 'Η 'Ιερουσαλὴμ εἶχε ἀλλάξει ὄψη. Ναοὶ καὶ πολυτελῆ κτίρια, βασιλικὲς καὶ παρεκκλήσια χτίζονταν ἀδιάκοπα. Τὰ ἐγκαίνια τοῦ 'Αγίου Ταφου (335) ἔγιναν μὲ μυθικὴ μεγαλοπρέπεια.

Χρυσάφι, μωσαϊκά, πολύτιμα μάρμαρα. 'Ο Κωνσταντῖνος ξοδεύει κολοσσιαῖα ποσὰ γιὰ τὴ διακόσμηση τῶν ἐκκλησιῶν. Χρυσοποίκιλτα σκεύη, ἀγγεῖα στολισμένα μὲ πετράδια, χρυσοκέντητα λάβαρα. 'Αμέτρητοι πολυέλαιοι καὶ καντῆλες καταυγάζουν μὲ κύματα φωτὸς τοὺς ναούς. 'Η Αἰθερία[1], ἡ πρώτη γυναῖκα ποὺ ταξίδεψε στοὺς 'Αγίους Τόπους κι' ἄφησε γραπτὲς ἐντυπώσεις ἀπὸ τὸ προσκύνημα, περιγράφει στὸ «ὁδοιπορικό» της μὲ ἱερὴ συγκίνηση τὴ φαντασμαγορία τῆς «πρωτεύουσας τοῦ Χριστιανισμοῦ»: «μετάξια, χρυσᾶ κεντήματα, θυμιατήρια ποὺ ἔκαιγαν μεθυστικὰ ἀρώματα στοὺς καταφώτιστους ναούς».

Αὐτὰ διάβαζαν στὰ μοναστήρια τῆς Εὐρώπης μοναχοὶ καὶ παρθένες κι' ὠνειρεύονταν πότε νὰ ξεκινήσουν γιὰ τὸ μεγάλο ταξίδι ποὺ ἀποτελοῦσε τὴ λαχτάρα καὶ τὴ λύτρωση τῆς ψυχῆς τους[2].

Ἦταν, τέλος, ἡ φήμη τῶν ἀναχωρητῶν τῆς 'Ανατολῆς, τῶν ἀσκητῶν τῆς ἐρήμου ποὺ φλόγιζε τὴν ἐπιθυμία τῶν προσκυνητῶν. Οἱ χριστιανοὶ τῆς Εὐρώπης ἤθελαν νὰ δοῦν μὲ τὰ μάτια τους τὰ θαύματα τῆς πίστης καὶ τῆς ἐγκράτειας[3].

Οἱ πρῶτοι προσκυνητὲς τῶν 'Αγίων Τόπων ἔχουν τὴν ἁγνότητα καὶ τὴν ἔξαρση ποὺ προσφέρει ἡ νέα πίστη. Ταξιδεύουν στὴν Παλαιστίνη περνώντας ἀπὸ τὴν 'Ελλάδα, μὲ τὴν ἁπλότητα τοῦ «χαλκέντερου» 'Ωριγένη[4]. Ἔλεγε ὁ σοφὸς 'Αλεξανδρινός: «Μεταβαίνω εἰς ἀναζήτησιν τῶν βημάτων τοῦ 'Ιησοῦ»[5].

'Αλλὰ κατὰ τὸν Δ' αἰώνα σημειώνεται μιὰ περίεργη ἀλλαγὴ στὴν ψυχολογία, στὴ θρησκευτικὴ συνείδηση καὶ στὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορὰ τῶν προσκυνητῶν. Τὸ ταξίδι στὴν 'Ιερουσαλὴμ ἔχει γίνει τῆς μόδας. Οἱ χιλιάδες τῶν ξένων

---

1. Itinerarium Aetheriae. 'Εκδ. Société de l'Orient Latin (Γενεύη, 1887).

2. *Hélène Petrè*: Journal de voyage (Paris, 1948).

3. *H. Leclercq*: Pèlerinages-Dictionaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, τομ. ΙΔ'.

4. 'Ο πρῶτος δογματικὸς τῆς 'Εκκλησίας (185 - 254μ.Χ.). Κατὰ τὴν παράδοση ἔγραψε ἕξη χιλιάδες ἔργα.

5. Καὶ ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης ἔγραφε γιὰ τοὺς προσκυνητὲς «οἷς ἐν μέρει εὐσεβείας νενόμισται τὸ τοὺς ἐν 'Ιεροσολύμοις τόπους ἰδεῖν, ἐν οἷς τὰ σύμβολα τῆς διὰ σαρκὸς ἐπιδημίας τοῦ Κυρίου ὁρᾶται».

πού φθάνουν στούς Ἁγίους Τόπους δὲν διακατέχονται πιὰ ἀπὸ τὴν αὐθόρμητη πίστη τῆς πρώτης χριστιανικῆς περιόδου. Ζητοῦν ἀπτὲς ἀποδείξεις τοῦ θείου Πάθους γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσουν τὴ δική τους πίστη[1].

Καὶ ἡ Ἱερουσαλήμ, πού ἔχει ἐξελιχθῆ σὲ παράδεισο τῶν περιηγητῶν, προσφέρει πρόθυμα στὶς χιλιάδες τῶν ξένων, πού τρέφονται μὲ τὴ μνήμη τῶν θαυμάτων, τὰ ἀδιάψευστα «ντοκουμέντα» πού ἀναζητοῦν. Κι' ὅσο πληθαίνουν οἱ προσκυνητὲς καὶ μεγαλώνουν οἱ ἀπαιτήσεις, τόσο πολλαπλασιάζονται τὰ «ἱερὰ κειμήλια» πού γεμίζουν τὰ μάτια τῶν ξένων μὲ θαυμασμὸ καὶ κατάνυξη.

Δὲν ἀρκοῦσε πιὰ ὁ Τίμιος Σταυρός. Στὶς ἀρχὲς τοῦ Ε΄ αἰώνα οἱ προσκυνητὲς ἀντίκρυζαν μὲ δέος τὸν «λίθον τοῦ μνημείου», τὴν πλάκα τοῦ τάφου πού βρέθηκε «ἀποκεκυλισμένη», τὸν ἴδιο τὸν «ἀκάνθινον στέφανον»,τὸν «κάλαμον» καὶ τὸν «σπόγγον»[2], τὴ «λόγχη »,τὸ «ποτήριον» πού ἐχρησιμοποίησε ὁ Χριστὸς κατὰ τὸν Μυστικὸ Δεῖπνο[3]. Κι' ἀκόμα τὸ δίσκο ὅπου ὁ δήμιος εἶχε ἐναποθέσει τὴν κεφαλὴ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου.

Ἕνα περίπου αἰώνα ἀργότερα ὁ Λατῖνος ἅγιος Ἀντωνῖνος[4] πού ταξίδεψε στὴν Παλαιστίνη ἀποκαλύπτει τὴν ἐξέλιξη πού εἶχε σημειωθῆ στὴν ὀργάνωση τοῦ σκηνικοῦ τῶν ἀξιοπερίεργων τῆς χριστιανικῆς λατρείας.

Στὴν Κανᾶ ὁ ἅγιος Ἀντωνῖνος κοιμήθηκε «στὸ ἴδιο κρεβάτι ὅπου ἀναπαύθηκε ὁ Χριστὸς» κατὰ τὴν ἐπίσκεψη γιὰ τὸ γνωστὸ γάμο πού ἱστορεῖ ἡ Καινὴ Διαθήκη. Στὴ Νεοκαισάρεια οἱ μοναχοὶ τοῦ ἔδειξαν τὴν καρέκλα ὅπου καθόταν ἡ Παναγία τὴ στιγμὴ πού τὴν ἐπισκέφθηκε ὁ ἄγγελος Γαβριὴλ καθὼς καὶ τὸ πανέρι μὲ τὸ ἐργόχειρό της. Ὁ ἴδιος καὶ οἱ συνταξιδιῶτες του, μάλιστα, δὲν παρέλειψαν νὰ χαράξουν στὸ ξύλο τοῦ κρεβατιοῦ τὰ ὀνόματά τους καθὼς καὶ ὀνόματα συγγενῶν καὶ ἀγαπημένων προσώπων.

Στὴ Ναζαρὲτ εἶδαν ἕνα κούτσουρο ὅπου καθόταν ὁ Χριστὸς σὲ παιδικὴ ἡλικία μὲ τούς συντρόφους του. Κι' εἶχε μιὰ περίεργη ἰδιότητα αὐτὸ τὸ κούτσου-

---

1. *C. W. Wilson* : «The Bordeaux pilgrim» (London, 1887).
2. «Καὶ λαβὼν σπόγγον, πλήσας τε ὄξους, καὶ περιθεὶς κάλαμον, ἐπότιζεν αὐτόν»...
3. «Καὶ λαβὼν τὸ ποτήριον καὶ εὐχαριστήσας...».
4. *Antonini Augusti* itinerarium de locis transmarinis sacris (1735). Ἐπίσης: *Antoninus Martyr* : Perambulario Locorum Sanctorum (Genevae, 1879). Τὸ 670 ὁ Φράγκος ἐπίσκοπος *Arculf*, πού ταξίδεψε στὴν Ἱερουσαλὴμ περνώντας ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, περιγράφει τὸν «λίθον τοῦ μνημείου». «Εἶναι σπασμένο στὰ δυό», σημειώνει ὁ ἐπίσκοπος. «Τὸ μικρότερο κομμάτι βρίσκεται πάνω σ' ἕνα τετράγωνο βράχο καὶ τὸ μεγαλύτερο στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς ἐκκλησίας» (*Arculfi* relatio de Locis Sanctis. Scripta ab Adammano). Ἄλλος προσκυνητὴς περιγράφει τὶς περίφημες ἀκρίδες τοῦ Ἰωάννη τοῦ Βαπτιστῆ. «Ἐδῶ ὑπάρχει ἕνα εἶδος μικρῶν ἀκρίδων πού ἔτρωγε ὁ Ἰωάννης ὁ Βαπτιστής. Ζοῦν στὴ λάσπη ὅπου τὶς πιάνουν οἱ φτωχοὶ καὶ ἀφοῦ τὶς μαγερεύουν μὲ λάδι τὶς τρῶνε». (A little boock concerning the Holy Places composed by abreviating the works of former writers).

ρο. Ὅταν τὸ ἔπιανε χριστιανὸς μετακινιόταν. Ἀλλὰ γιὰ τοὺς Ἑβραίους, ὅσο καὶ νὰ προσπαθοῦσαν, ἔμενε ἀσάλευτο.

Ὅλα τὰ ἀντικείμενα ποὺ ἀναφέρονται στὰ βιβλία τῶν Εὐαγγελιστῶν, ἀκόμα καὶ δέντρα, παρουσιάζονται στοὺς ἔκθαμβους ἀλλὰ πάντοτε ἀνικανοποίητους ταξιδιῶτες, σὰν αὐθεντικὰ μνημεῖα.

Οἱ ξεναγοὶ τῆς ἐποχῆς, ἱερεῖς καὶ μοναχοὶ τῶν ἀμέτρητων ναῶν καὶ μοναστηριῶν, ἔδειξαν στὸν Ἀντωνῖνο τὴ συκιὰ τοῦ Ζακχαίου, τὸ βρόχο τοῦ Ἰούδα[1] καὶ τὸν βωμὸ ποὺ ἑτοίμασε ὁ Ἀβραὰμ γιὰ τὴ μεγάλη θυσία, τὴ σφαγὴ τοῦ γιοῦ του, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐντολὴ τοῦ Ἰεχωβᾶ. Εἶδε ἀκόμα τὶς πέτρες τοῦ λιθοβολισμοῦ τοῦ ἁγίου Στεφάνου.

Ὁ ἴδιος ὁ Ἀντωνῖνος βυθίζεται σὲ μιὰ ἀτμόσφαιρα μυστικοπάθειας καὶ ἱεροῦ δέους, χάνοντας τὴν αἴσθηση τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου. Στὰ Σόδομα καὶ στὰ Γόμορα ζῇ τὴ στιγμὴ τῆς βιβλικῆς καταστροφῆς. Ἕνα σύννεφο μαῦρο κρεμόταν πάνω στὶς δυὸ ἀφανισμένες ἁμαρτωλὲς πολιτεῖες. Ὅλος ὁ τόπος μύριζε θειάφι.

Δὲν χρειάζονταν πιὰ οἱ ξεναγήσεις τῶν καλογέρων. Ὁ ἴδιος εἶδε τὴ γυναῖκα τοῦ Λώτ, μιὰ στήλη ἅλατος. Καὶ ἐξηγεῖ : «Μοῦ εἶπαν πὼς τὰ γιδοπρόβατα γλείφοντας τὸ ἁλάτι ἔχουν ἐξαφανίσει τὸ ὁμοίωμα. Ψέματα, ἡ στήλη βρίσκεται σὲ καλὴ κατάσταση».

Ζῇ στὸ βιβλικὸ κόσμο τῶν προφητῶν. Εἶδε, λέει, σὲ μιὰ κοιλάδα, στὰ ριζὰ τοῦ Σινᾶ, νὰ βόσκουν μαζί, ἡμερωμένα λιοντάρια καὶ λεοπαρδάλεις μὲ κατσίκια καὶ ἄλογα.

Ἀλλὰ μέσα σ' αὐτὸ τὸ θάμβος τῶν ματιῶν καὶ τὸ θρησκευτικὸ παραλήρημα ἀπαθανατίζει καὶ μιὰ εἰκόνα τῆς καθημερινῆς ζωῆς : «Οἱ ἑβραιοποῦλες, ἀφηγεῖται ὁ ἅγιος, εἶναι οἱ πιὸ ὄμορφες γυναῖκες ποὺ εἶδα».

Σ' ὁλόκληρο τὸν Μεσαίωνα ἡ Παλαιστίνη ἦταν ἡ πιὸ πολυσύχναστη περιοχὴ τῆς οἰκουμένης. Κι' αὐτὲς οἱ μυριάδες τῶν πολύπλαγκτων προσκυνητῶν της περνοῦσαν ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς θάλασσες. Τὰ καράβια ἄραζαν στὰ λιμάνια τῶν νησιῶν καὶ τοῦ Μωριᾶ. Χιλιάδες ἀκολουθοῦσαν τὴν Ἐγνατία. Κι' ἄλλοι κατέβαιναν ἀπὸ τὸ Δούναβη καὶ τὴ Δακία. Μὰ κανεὶς δὲν ἀναθυμόταν πιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν ἱστορία της. Οἱ ταξιδιῶτες ζοῦσαν μὲ τὸ ὅραμα τῆς Ἱερουσαλήμ.

Ἡ παλαιὰ ρωμαϊκὴ ἐπαρχία θὰ γίνῃ βυζαντινὸ Θέμα . Ὕστερα ἀπὸ τοὺς Βησιγότθους τοῦ Ἀλάριχου κατεβαίνουν ἀπὸ τὸν Βορρᾶ οἱ Οὖννοι τοῦ Ἀττίλα. Κι' ἀπὸ τὴν Ἀφρικὴ ξεμπαρκάρουν οἱ Βάνδαλοι. Ἡ καταστροφὴ θὰ ὁλοκληρωθῇ μὲ τὴν κάθοδο τῶν Σλαύων ὡς τὶς λακωνικὲς ἀκτές. Ἐρήμωση γενική. Εἶναι

---

1. «Non longe ab Iericho est illa arbor, in qua Zacheus ascendit ut videret Dominum... Vidimus ibi in uno angulo tenebroso catenam ferream in laqueum infelix Iudas suspendit».

οἱ «σκοτεινοὶ αἰῶνες» τοῦ Κρουμπάχερ, οἱ «αἰῶνες τῆς βαρβαρότητος» τοῦ Σκράντον[1].

Ἀλλὰ γιὰ τὰ ἀνήσυχα εὐρωπαϊκὰ πνεύματα ποὺ εἶχαν μυηθῆ στὴν κλασσικὴ παιδεία, ἀκόμη καὶ στὴν καρδιὰ τοῦ μεσαιωνικοῦ ζόφου, ἡ Ἑλλάδα ἀποτελοῦσε ἕνα μακρινὸ ὄραμα, νοσταλγία καὶ καταφυγή.

Στὸν Θ' αἰώνα — τὴ δραματικώτερη ἴσως περίοδο τοῦ Ἑλληνισμοῦ — ὁ Ἰρλανδὸς φιλόσοφος Ἰωάννης Ἐριγένης[2] ἐπιχειρεῖ ἕνα ταξίδι στὴν Ἀθήνα:

«Βλέποντας τὴ σκληρὴ καταπίεση τῶν Ἄγγλων καὶ τὶς συμφορὲς τοῦ τόπου ποὺ ἀφανιζόταν ἀπὸ τοὺς πολέμους ἀποφάσισε ἕνα μακρινὸ ταξίδι ὣς τὴν Ἀθήνα. Ἔμεινε ἐκεῖ πολλὰ χρόνια μελετώντας τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καθὼς καὶ τὴν χαλδαϊκὴ καὶ τὴν ἀραβική. Παρακολούθησε ἐπίσης ὅλες τὶς σχολὲς τῶν φιλοσόφων καὶ τῶν ρητόρων»[3].

Η ΒΑΒΥΛΩΝ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗΣ

Πλοῦτος μυθικὸς εἶχε συγκεντρωθῆ στὴν Ἱερουσαλήμ. Ἀπὸ τὶς δωρεές, πρῶτα - πρῶτα, τῶν χριστιανῶν ἡγεμόνων[4], τῶν νεοπροσήλυτων μεγιστάνων, κι' ὕστερα ἀπὸ τὰ ἀφιερώματα τῶν προσκυνητῶν στὸν Ἅγιο Τάφο. Χρυσᾶ δαχτυλίδια καὶ πόρπες βαρύτιμες καὶ πετράδια[5].

Οἱ χριστιανοὶ τῆς Ἀνατολῆς ζητοῦν ἀδιάκοπα βοήθεια ἀπὸ τοὺς Φράγκους καὶ Γερμανοὺς βασιλιάδες. Ἀποτελοῦν μιὰ νησίδα μέσα στὸ πέλαγος τῶν ἀπίστων. Καὶ οἱ Εὐρωπαῖοι ἡγεμόνες στέλνουν χρυσάφι κάθε χρόνο στὴν Ἀνατολή. Ὥσπου ἀποφάσισαν νὰ ντυθοῦν τὴ στολὴ τοῦ σταυροφόρου καὶ νὰ ταξιδέψουν οἱ ἴδιοι στὴν Ἱερουσαλήμ.

Ἀλλὰ αὐτὸς ὁ πλοῦτος καὶ ἡ συρροὴ ἑνὸς ἑτερόκλιτου πλήθους ὁδηγεῖ σὲ

---

1. Περίπου ἡ περίοδος 610 - 802.

2. *John Erigena*. Ὁ καλύτερος ἑλληνιστὴς τῆς ἐποχῆς του. Ὁ βασιλιὰς τῆς Γαλλίας Κάρολος ὁ Φαλακρὸς τοῦ ἀνέθεσε τὴ διεύθυνση τῆς Παλατίνης Σχολῆς καὶ τὴ μετάφραση τῶν νεοπλατωνικῶν ἔργων.

3. *Richard Hakluyt*: The principal navigations, voyages, traffiques and discoveries of the english nation made by sea or over land to the remote and farthest quarters of the earth at time within the compasse of these 1600 yeeres (Glasgow, 1903).

4. Ὁ Καρλομάγνος ἔστειλε τὸ 800 ὁλόκληρο φορτίο χρυσάφι μὲ τὸν ἱερέα τοῦ παλατιοῦ Ζαχαρία. Καὶ κεῖνος γύρισε ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλὴμ «μὲ δῶρα ἀνεκτίμητα γιὰ τὸν Φράγκο βασιλιά: πολλὲς κάρες ἁγίων καὶ τὰ κλειδιὰ τοῦ Ἁγίου Τάφου». *Ludovic Lalanne*: Les pélerinages en Terre Sainte avant les Croisades (Paris, 1845). Εἰδικοὶ φόροι εἶχαν ἐπιβληθῆ ὑπὲρ τῶν χριστιανῶν τῆς Παλαιστίνης. Οἱ Γερμανοὶ πλήρωναν ἐπὶ Λουδοβίκου εἰσφορὰ ἑνὸς δηναρίου κατὰ κεφαλὴ βοδιοῦ.

5. Ὁ περιηγητὴς *Bernard von Breydenbach* (Peregrinatio in Terram Sanctam, Mainz, 1486) γράφει στὸ χρονικό του ὅτι ἔκρυψε τὰ πολύτιμα ἀφιερώματα σὲ εἰδικὴ ζώνη.

μιὰ τρομακτικὴ ἔκλυση τῶν ἠθῶν. Ὁ Ἅγιος Ἱερώνυμος ἐκφράζει γύρω στὰ 410 ὀργὴ καὶ ἀπελπισία : «Ἡ Ἁγία Πόλη πλημμύρισε ἀπὸ ὅλες τὶς φυλές. Καὶ κατάντησε χειρότερη ἀπὸ Σόδομα καὶ Γόμορα»[1].

Οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καταδικάζουν αὐτὴ τὴ μανία τῶν ταξιδιῶν στοὺς Ἁγίους Τόπους, ποὺ ὑποδαυλίζεται ἀπὸ τοὺς ἐπισκόπους καὶ τὰ μοναστήρια. Ἔγραφε ὁ Ἅγιος Αὐγουστῖνος :

«Δὲν εἶπε ποτὲ ὁ Κύριος : Πήγαινε στὴν Ἀνατολὴ γιὰ νὰ πετύχῃς ἄφεση ἁμαρτιῶν. Μὴ σκέπτεσθε τὰ μεγάλα ταξίδια. Ὁ Θεὸς βρίσκεται παντοῦ».

Ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης, ἐπίσκοπος Καππαδοκίας καὶ ἀδελφὸς τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, στὴν περίφημη ἐπιστολὴ «Περὶ τῶν ἀπιόντων εἰς Ἱερουσαλὴμ» καταγγέλλει ὅτι τὰ ταξίδια στὴν Παλαιστίνη ὁδηγοῦν στὴ διαφθορὰ καὶ στὴν ἀσέβεια. Φονικά, πορνεῖα, ληστεῖες καὶ ἄγρια κερδοσκοπία βασιλεύουν στοὺς Ἁγίους Τόπους. Γι᾽ αὐτό, ὅσοι φοβοῦνται τὸ Θεὸ ἂς τὸν δοξολογοῦν στὴν πατρίδα τους[2].

Δὲν εἶναι μόνο ἄντρες ποὺ ἀποτολμοῦν τὸ ἐπικίνδυνο καὶ πολυδάπανο ταξίδι στὴν Ἀνατολή. Πλῆθος γυναικῶν, ἀπὸ τοὺς πρώτους κιόλας χριστιανικοὺς αἰῶνες, ρίχνονται στὴ φοβερὴ θαλασσινὴ περιπέτεια. Πατρικίες καὶ πληβεῖες, πλούσιες καὶ φτωχὲς καταφθάνουν στὴν Παλαιστίνη, ἄλλες μὲ κουστωδία ὑπηρετῶν καὶ ἄλλες ὁλομόναχες, νέες καλόγριες καὶ ὑπέργηρες γυναῖκες ποὺ φιλοδοξοῦν νὰ γονατίσουν στὴν πύλη τοῦ Ἁγίου Τάφου ἀδιαφορώντας γιὰ τὶς δοκιμασίες.

Δύο ἀπ᾽ αὐτὲς τὶς ἐνθουσιώδεις χριστιανὲς ἄφησαν ταξιδιωτικὰ χρονικά.

---

1. Epistola 48, Ad Paulinum (Ὁ Παυλίνος : Ἐπίσκοπος Ἀντιοχείας). Τὴ συρροὴ ξένων προσκυνητῶν στὴν Παλαιστίνη ἀποκαλύπτει καὶ ἡ Νεαρὰ τοῦ Ἰουστινιανοῦ (539) ποὺ καθορίζει τὰ περὶ τῶν δωρεῶν περιουσιῶν σὲ ναοὺς τῆς Ἱερουσαλήμ.

2. «. . . Τῶν δὲ κατὰ τοὺς ἀνατολικοὺς τόπους πανδοχείων καὶ καταλυμάτων καὶ πόλεων πολλὴν τὴν ἔνδειαν καὶ πρὸς τὸ κακὸν τὴν ἀδιαφορίαν ἐχόντων, πῶς ἔσται δυνατὸν τὸν διὰ κακοῦ παριόντα μὴ δριμυχθῆναι τὰς ὄψεις, ὅπου μολύνεται μὲν ἀκοή, μολύνεται δὲ ὀφθαλμός, μολύνεται δὲ καρδία δι᾽ ὀφθαλμῶν καὶ ἀκοῆς δεχομένη τὰ ἄτοπα. . . Ἔπειτα καὶ εἰ ἦν πλείων ἡ χάρις ἐν τοῖς κατὰ Ἱεροσόλυμα τόποις οὐκ ἂν ἐπεχωρίαζε τοῖς ἐκεῖ ζῶσιν ἡ ἁμαρτία. Νῦν μέντοι, οὐκ ἔστιν ἀκαθαρσίας εἶδος ὃ μὴ τολμᾶται παρ᾽ αὐτοῖς, καὶ πορνεῖαι καὶ μοιχεῖαι καὶ κλοπαὶ καὶ εἰδωλολατρεῖαι καὶ φαρμακεῖαι καὶ φθόνοι καὶ φόνοι. Καὶ μάλιστά γε τὸ τοιοῦτον ἐπιχωριάζει κακόν, ὥστε μηδαμοῦ τοιαύτην ἑτοιμότητα εἶναι πρὸς τὸ φονεύειν, ὅσην ἐν τοῖς τόποις ἐκείνοις, θηρίων δίκην τῷ αἵματι τῶν ὁμοφύλων ἐπιτρεχόντων ἀλλήλοις ψυχροῦ κέρδους χάριν. Ὅπου τοίνυν ταῦτα γίνεται , ποίαν ἀπόδειξιν ἔχει τὸ πλείονα χάριν εἶναι ἐν τοῖς τόποις ἐκείνοις ; . . . Ὅθεν οἱ φοβούμενοι τὸν Κύριον ἐν οἷς ἐστὲ τόποις αἰνέσατε αὐτόν». (Ep. II, Ἔκδ. Georgius Pasquali - Leiden, 1959). Καὶ ὁ Κοραῆς ὕστερα ἀπὸ 15 αἰῶνες : «Ὅπου προσκαλεῖται πρὸς τὴν κληρονομίαν τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν ὁ Κύριος τοὺς εὐλογημένους, τὸ ἀπελθεῖν εἰς Ἱεροσόλυμα ἐν τοῖς κατορθώμασιν οὐκ ἀπηρίθμησεν» (Ἄτακτα, τομ. Γ´ σ. 419).

Κι' εἶναι ἀπὸ τὰ πρῶτα γραπτὰ μνημεῖα τῶν περιηγήσεων στὶς χῶρες τῆς 'Ανατολῆς[1].

'Αφύσικα, ἀκόμη καὶ ἀπρεπῆ θεωρεῖ ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης αὐτὰ τὰ ταξίδια τῶν γυναικῶν, παγίδες γιὰ τὴν ἠθική τους ὑπόσταση[2], καὶ τὸ κυριώτερο ἐπικίνδυνα[3].

«Μιὰ γυναῖκα δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ πραγματοποιήση τόσο μεγάλο ταξίδι χωρὶς ἕναν ἄντρα γιὰ νὰ τὴν προστατεύη. 'Η φυσικὴ ἀδυναμία τοῦ φύλου της ἐπιβάλλει νὰ ὑπάρχη κάποιος νὰ τὴν ὑποβοηθήση καθὼς ἀνεβαίνει στὸ ὑποζύγιο ἢ ἀφιππεύει. Κάποιος πρέπει νὰ τῆς παρασταθῆ στὰ δύσκολα καὶ ἐπικίνδυνα περάσματα. 'Αλλὰ εἴτε φιλικὸ πρόσωπο εἶναι ὁ συνοδός, εἴτε μισθοφόρος, ἡ γυναῖκα δὲν θὰ ἀποφύγη τὴν κατάκριση. Κι' ἂν τύχη καὶ ἀφήνεται στὶς περιποιήσεις τοῦ ξένου ἢ τοῦ δούλου παραβιάζει τοὺς νόμους τῆς ἁγνείας»[4].

Τὸ 747, ὁ Ἅγιος Βονιφάτιος (680 - 750) σὲ ἐπιστολή του πρὸς τὸν Cuthbert, ἐπίσκοπο τοῦ Canterbury, διατυπώνει πικρὰ παράπονα ἐπειδὴ ἐπιτρέπεται σὲ καλόγριες ἀλλὰ καὶ σὲ γυναῖκες ὅλων τῶν τάξεων νὰ ταξιδεύουν στὴ Ρώμη καὶ στὴν 'Ανατολή :

«Οἱ περισσότερες ἀπ' αὐτὲς παρασύρονται. 'Ελάχιστες ξαναγυρίζουν στὴν πατρίδα τους διατηρώντας τὴν ἁγνότητά τους. Δὲν ὑπάρχει πολιτεία τῆς Λομβαρδίας ποὺ νὰ μὴ βρίσκης καὶ μιὰ 'Αγγλίδα μοιχαλίδα ἢ πόρνη. Εἶναι ντροπὴ καὶ σκάνδαλο γιὰ τὴν 'Εκκλησία».

Μιὰ ἄλλη γυναῖκα ποὺ ταξίδεψε τὸ 1413 στοὺς 'Αγίους Τόπους περιγράφει τὶς περιπέτειές της. Εἶναι 'Αγγλίδα, τὸ ὄνομά της Μάρτζορυ Κέμπ, μητέρα 14 παιδιῶν. Στὸ ὁδοιπορικό της ἀφηγεῖται ὅτι τὴν ἐγκατέλειψε ἡ δούλα της πάνω στὸ καράβι κι' ὅτι ἕνας παππᾶς τῆς ἔκλεψε τὰ σεντόνια. Στὸ ναὸ τοῦ 'Αγίου Τάφου ἡ θρησκόληπτη 'Αγγλίδα θὰ καταληφθῆ ἀπὸ ὑστερία : «"Εκλαιγε μὲ λυγμούς, χτυπιόταν καὶ οὔρλιαζε σὰν σκύλος» μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀναστατωθῆ καὶ νὰ ἀγριέψη τὸ ἐκκλησίασμα. «Μερικοὶ ἐπέμε-

1. Πρόκειται γιὰ τὴν Αἰθερία (393) καὶ τὴν Πάουλα (404). «Itinerarium Aetheriae» καὶ «Peregrinatio sanctae Paulae». Πλέκοντας τὸ ἐγκώμιο τῆς Paula ὁ Ἅγιος 'Ιερώνυμος γράφει στὴν κόρη της Eustochium : «Γονατισμένη μπροστὰ στὸ σταυρὸ προσευχόταν καὶ θρηνοῦσε σὰ νὰ ἔβλεπε τὸν ἴδιο τὸν Σωτῆρα. Στὸν τάφο τοῦ Κυρίου καταφιλοῦσε τὸν λίθο τῆς 'Αναστάσεως. 'Ακούμπησε τὰ χείλη της πάνω στὸ βράχο ὅπου εἶχε ἐνταφιασθῆ τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ. Τὰ δάκρυα ποὺ ἔχυσε ἐνώπιον τοῦ ἱεροῦ τόπου, τοὺς λυγμοὺς καὶ στεναγμοὺς καὶ τὸν πόνο της δὲν θὰ τοὺς λησμονήση ποτὲ ἡ 'Ιερουσαλήμ».

2. «'Η σεμνὴ πολιτεία πᾶσι πρόκειται, καὶ ἀνδράσι καὶ γυναιξίν. Ἴδιον δὲ τοῦ κατὰ φιλοσοφίαν βίου ἡ εὐσχημοσύνη, αὕτη δὲ ἐν τῷ ἀμίκτῳ καὶ ἰδιάζοντι τῆς ζωῆς κατορθοῦται, ὡς ἀνεπίμικτον καὶ ἀσύγχυτον εἶναι τὴν φύσιν, μήτε τῶν γυναικῶν ἐν ἀνδράσι μήτε τῶν ἀνδρῶν ἐν γυναιξὶ πρὸς τὰ παρετηρημένα τῆς ἀσχημοσύνης ὁρμώντων» (Ep. II).

3. «Περὶ τῶν ἀπιόντων εἰς 'Ιεροσόλυμα».

4. *I. Labbe* : Collection des Conciles ('Επιστ. 105).

ναν πώς εἶναι δαιμονισμένη, ἄλλοι τὴ βλαστημοῦσαν κι' ἔλεγαν πὼς καλύτερα θὰ ἦταν νὰ βρισκόταν στὸν ἄλλο κόσμο ἢ στὴ θάλασσα μέσα σὲ βάρκα χωρὶς πάτο»[1].

Ὁλόκληρη ἡ Δύση περίμενε μὲ θρησκευτικὸ τρόμο τὸ 1000 μ.Χ. Σύμφωνα μὲ μιὰ προφητεία, ἐκεῖνον τὸ χρόνο θὰ γινόταν ἡ συντέλεια τοῦ κόσμου. Ὅταν πέρασε ὁ κίνδυνος ἄρχισε νέο κῦμα προσκυνητῶν καὶ δωρεῶν στὸν Ἅγιο Τάφο. Γράφει ὁ Φράγκος χρονογράφος τοῦ ΙΑ' αἰώνα Raoul Claber :

«Ἡ συρροὴ εἶχε προσλάβει γιγαντιαῖες διαστάσεις. Στὴν ἀρχὴ ἔσπευσε στὸν Ἅγιο Τάφο ἡ κατώτερη λαϊκὴ τάξη, ἀκολούθησε ἡ μεσαία τάξη, ἔπειτα οἱ πιὸ ἰσχυροί, κόμητες, ἐπίσκοποι, καί, τέλος κάτι πρωτοφανές, πολλὲς γυναῖκες, ἀρχόντισσες ἢ φτωχές».

Ὡς τὴν περίοδο τῶν Σταυροφοριῶν ὁ προσκυνητὴς ταξίδευε στὴν Ἀνατολὴ χωρὶς χρήματα καὶ χωρὶς ἐφόδια. Τὴ συντήρηση καὶ περίθαλψή του εἶχαν ἀναλάβει τὰ πολυάριθμα μοναστήρια[2]. Γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν χριστιανῶν ὁδοιπόρων εἶχε προστεθῆ στὸ κτίριο κάθε μονῆς κι' ἕνα ξεχωριστὸ οἴκημα, ὁ ξενών, ποὺ προωριζόταν γιὰ κατάλυμα καὶ ἀναπαυτήριο τῶν περαστικῶν ὁδοιπόρων[3].

Πλάϊ στὶς ἐκκλησίες ὑπῆρχε τὸ «Ξενοδοχεῖον» ὅπου ὁ ξένος γινόταν δεκτὸς μὲ ὁλόκληρη τελετουργικὴ διαδικασία. Ἡ ὑποδοχὴ ἄρχιζε μὲ τὸν ἀσπασμὸ τῆς εἰρήνης. Ὕστερα ἔπλεναν τὰ πόδια τοῦ ταξιδιώτη καὶ τοῦ ἐπιδαψίλευαν κάθε λογῆς βοήθεια καὶ περιποιήσεις : στέγη, τροφή, ἰατρικὴ περίθαλψη. Ὑπάρχουν μαρτυρίες ὅτι αὐτὴ ἡ πρωτοχριστιανικὴ ἐκδήλωση ταπεινοφροσύνης κατὰ τὴ φιλοξενία στοὺς Ἁγίους Τόπους εἶχε ἐπιβιώσει ὣς τὸν ΙΖ' αἰώνα καὶ ἀργότερα ἀκόμη.

Ἀφηγεῖται ὁ Γάλλος περιηγητὴς Thevenot ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἱερουσαλὴμ τὸ 1652 :

«Στὶς 3 μ. μ. ἕνας μοναχὸς μᾶς ἔπλυνε τὰ πόδια μὲ ζεστὸ νερό. Ὕστερα

---

1. The book of Margery Kempe (London, 1940). Αὐτὰ τὰ φαινόμενα θρησκευτικῆς ὑστερίας καὶ παραφορᾶς γενικεύονταν τὴ νύχτα τοῦ Μεγάλου Σαββάτου κατὰ τὴν τελετὴ τοῦ Ἁγίου Φωτός.

2. *Ludovic Lalanne* : ἔνθ' ἀν. Ἐπίσης : *D. Gorge* : Les voyages, l'hospitalité et le port des lettres dans le monde chrétien des IV et V siècles (Paris, 1925) καὶ *J. M. Besse* : Les moines d'Orient antérieurs au Consile de Chalcédoine (451). Paris, 1900.

3. Προκόπιος (Περὶ κτισμάτων) «Ξενῶνες : δύο...ἕτερος μὲν ξένοις ἐνδημοῦσι καταλυτήριον, ὁ δὲ ἕτερος ἀναπαυτήριον νοσοῦσι πτωχοῖς». Ἐπίσης: *Ἀρ. Π. Κούζη* : Περὶ βυζαντινῶν νοσοκομείων, ἰδίᾳ δὲ ξενώνων κ.λ.π. καὶ *Κ. Ἀμάντου* : «Ἡ Ἑλληνικὴ φιλανθρωπία κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους». Ὀνομαστὸς ὑπῆρξε ὁ ξενὼν «Σαμψὼν» στὴν Κωνσταντινούπολη ποὺ πυρπολήθηκε κατὰ τὴ στάση τοῦ Νίκα. Τὸν ἀναφέρει ὁ Θεοφάνης καὶ τὸν ἐκθειάζει ὁ *Jaques de Vitry* (ΙΓ' αἰώνας).

ἀπὸ μιὰ ὥρα μᾶς ὡδήγησε στὴν ἐκκλησία ὅπου ὁ ἡγούμενος, μαζὶ μὲ ὅλους τοὺς μοναχούς, μᾶς ἔβαλε νὰ καθίσουμε σ' ἕνα βελουδένιο ἀνάκλιντρο κι' ἔπλυνε τὰ πόδια μας. Μέσα στὴ λεκάνη μὲ τὸ νερὸ ὑπῆρχαν καὶ ροδοπέταλα. Κι' ἐνῶ ἀσπαζόταν τὰ πόδια μας οἱ μοναχοὶ ἔψελναν τροπάρια»[1].

Στὰ ἑλληνικὰ λιμάνια ὅπου ἄραζαν τὰ καράβια γιὰ ἀνεφοδιασμὸ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ στὴν 'Ανατολὴ λειτουργοῦσαν ξενοδοχεῖα γιὰ κάθε βαλάντιο. Ἦταν τὰ «καταγώγια» καὶ τὰ «πανδοχεῖα» τῆς ἀρχαιότητας[2].

'Απὸ τὸν Δ' αἰώνα εἶχε καθιερωθῇ ἕνα εἶδος διαβατηρίου γιὰ τοὺς Εὐρωπαίους ποὺ ταξίδευαν στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες καὶ στὴν 'Ανατολή. 'Η Αἰθερία λ.χ. εἶχε ἐφοδιασθῇ μὲ τὸ ἀπαραίτητο «δίπλωμα»[3].

Κατὰ τὸν Θ' αἰώνα εἶχαν γενικευθῇ τὰ διαβατήρια ποὺ ἐξασφάλιζαν στὸν προσκυνητὴ φιλοξενία κατὰ τὶς μετακινήσεις του ποὺ συχνὰ κρατοῦσαν μῆνες ὁλόκληρους[4]. 'Ο Γάλλος μοναχὸς Bernard[5] παρέχει στὸ χρονικό του (870) συγκεκριμένες πληροφορίες :

«Στὸ Μπάρι (βρισκόταν τότε ὑπὸ τὴν κυριαρχία τῶν Σαρακηνῶν) ἐφοδιαστήκαμε μὲ δυὸ ἄδειες ταξιδιοῦ ὑπὸ μορφὴ ἐπιστολῶν. Στὴν πρώτη γινόταν περιγραφὴ τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου μας καὶ στὴ δεύτερη, ποὺ ἀπευθυνόταν στοὺς ἡγεμόνες τῆς 'Αλεξανδρείας καὶ τῆς Βαβυλῶνος, ἀναφερόταν ὁ σκοπὸς τοῦ ταξιδιοῦ μας»[6].

Τὸ αἰώνιο ἔνστικτο τῆς φυγῆς, τοῦ ταξιδιοῦ γιὰ τὸν ἄγνωστο κόσμο βρῆκε διέξοδο κατὰ τὸν Μεσαίωνα μὲ τὴ μεγάλη περιπέτεια τῆς ὁδοιπορίας πρὸς τοὺς 'Αγίους Τόπους.

Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι οἱ ταξιδιῶτες ποὺ ἔφθαναν στὴν Παλαιστίνη ἀπὸ στεριὰ καὶ θάλασσα, περνώντας ἀπὸ τὴν 'Ελλάδα καὶ τὰ νησιά της, ἦταν ὅλοι εὐσεβεῖς χριστιανοὶ ποὺ φλέγονταν ἀπὸ τὸ πάθος τοῦ προσκυνήματος καὶ τῆς σωτηρίας τῆς ψυχῆς τους. Τὰ καράβια ποὺ ἔμπαιναν στὸ λιμάνι τῆς Γιάφφας, παρατηρεῖ ὁ Howard[7], ξεφόρτωναν εὐλαβικοὺς Εὐρωπαίους ἀλλὰ καὶ τυχο-

---

1. *Thevenot* : Voyage au Levant (Paris, 1864), τομ. Β', σ. 574.

2. *Ξενοφῶν* (Περὶ προσόδων) : «Καλὸν μὲν καὶ ἀγαθόν... οἰκοδομεῖν καταγώγια περὶ λιμένος πρὸς τοῖς ὑπάρχουσιν». «Οἶμαι δὲ ἔγωγε... καὶ ξένους πολλοὺς εἰσενεγκεῖν». Καὶ *Αἰσχίνης* (Περὶ παραπρεσβείας) : «Πρῶτον μὲν γὰρ δέκα πρέσβεων ὄντων... οὐδεὶς ἤθελεν εἰς τὸ αὐτὸ πανδοχεῖον καταλύειν».

3. *Hélène Petrè* : Εἰσαγωγὴ στὸ «Itinerarium Aetheriae».

4. *Canciani* : Tracturia pro itinere peragendo, τομ. Γ'. Στὸ Βυζάντιο, κατὰ τὸν ΙΕ' αἰώνα τὰ πλοῖα καὶ οἱ ἐπιβάτες ἐφοδιάζονταν ἀπὸ τὸν τοπικὸ ἐπίσκοπο μὲ πιστοποιητικὰ ὑγείας καὶ διαβατήρια. *L. Brehier* : Les institutions de l'empire byzantin.

5. *I. Mabillon* : Acta sanctorum ordinis S. Benedicti. 'Επίσης τοῦ ἴδιου : De re diplomatica.

6. Τύπο διαβατηρίου τοῦ Ζ' αἰώνα διέσωσε ὁ Φράγκος μοναχὸς *Marculf* στὸ ἔργο του «Formules de droit».

7. *Clare Howard*: English travellers of the Renaissance (London, N. York, 1914).

διῶκτες, κοσμοπολίτες τῆς ἐποχῆς, πλάνητες καὶ κάθε λογῆς γλεντοκόπους.

Ἐπίσης ὁ Saewulf[1], ὁ πρῶτος Ἀγγλοσάξονας ποὺ πέρασε ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα ἀκολουθώντας τοὺς Σταυροφόρους τὸ 1102 καὶ ἄφησε προσωπικὸ ὁδοιπορικό, γράφει :

«Καταφθάνουν στὴν Παλαιστίνη ἄνθρωποι ὅλων τῶν τάξεων, πλούσιοι καὶ φτωχοί, εὐγενεῖς ἢ ταπεινῆς καταγωγῆς, κληρικοὶ καὶ λαϊκοί. Μερικοὶ ταξιδεύουν μὲ ταπεινοφροσύνη, ἄλλοι ταξιδεύουν μὲ συμμορίες κακούργων καὶ πλιατσικολόγων. Ἔφθασαν στοὺς Ἁγίους Τόπους ἀφοῦ ρήμαξαν ὅ,τι βρῆκαν στὸ δρόμο τους».

Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς τοὺς «θεοφοβούμενους» πειρατὲς ξεχωρίζουν οἱ ἀπόγονοι τῶν βορειοευρωπαίων θαλασσοβασιλιάδων. Ὑπάρχουν πλῆθος σκανδιναβικὰ χρονικὰ μισοαυθεντικά, μισοφανταστικὰ ποὺ ἱστοροῦν τὶς ρωμαντικὲς αὐτὲς περιπέτειες.

Τὸ ὅτι τὸ προσκύνημα στοὺς Ἁγίους Τόπους ἀποτελοῦσε πρόσχημα γιὰ ἕνα ταξίδι στὴν Ἀνατολὴ ἀποκαλύπτεται κι' ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις τοῦ Ἐρασμου. Ὁ πολυπλάνητος βίος ἐπέτρεψε στὸν μεγάλον Ὁλλανδὸ φιλόλογο καὶ οὐμανιστὴ ἄμεσες καὶ ἔγκυρες διαπιστώσεις καὶ ἐμπειρίες ἀπὸ ταξίδια του σ' ὁλόκληρο τὸν εὐρωπαϊκὸ κόσμο. Ὁ Ἔρασμος καταγγέλλει[2] ὅτι τὰ κίνητρα τῶν ταξιδιῶν στὴν Ἱερουσαλὴμ δὲν εἶναι πάντοτε ὁ χριστιανικὸς ζῆλος καὶ ἡ εὐσέβεια, ἀλλὰ «ἡ ἀναψυχὴ καὶ ἡ περιπέτεια». Μερικοὶ ἐπίσκοποι, γράφει, περνοῦν τὶς θάλασσες «μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ ἀλλάξουν τὸν ἀέρα τους». Νέοι καὶ νέες ταξιδεύουν «γιὰ νὰ καταλύσουν τοὺς θεσμοὺς τοῦ ἠθικοῦ βίου καὶ τῆς ἁγνείας»[3].

Ὑπάρχουν ἄνθρωποι, παρατηρεῖ ὁ Ἔρασμος, ποὺ ἄλλη ἀπασχόληση δὲν ἔχουν στὴ ζωή τους ἀπὸ τὰ ταξίδια. Ἀναζητοῦν τερπνὲς περιπέτειες κι' ὕστερα στὰ συμπόσια λάμπουν οἱ ματαιόδοξοι καθὼς ἀφηγοῦνται μὲ ἔπαρση τοὺς ἄθλους τους. Καλὸ εἶναι τὸ ταξίδι, ὠφέλιμο. Ἀλλ' ὅταν ξοδεύει κανεὶς τόσο χρυσάφι, χρόνο καὶ δυνάμεις πρέπει, τουλάχιστον, νὰ εἶναι ἐνάρετος».

Ἡ Σύνοδος τοῦ Chalon-sur-Saône ποὺ συνῆλθε τὸ 814, ἕνα χρόνο ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Καρλομάγνου, στιγμάτισε μὲ βιαιότητα τὶς καταχρήσεις τῶν προσκυνητῶν στὴν Ἀνατολή.

«Ὑπάρχουν ἱερεῖς, διάκονοι καὶ ἄλλοι κληρικοὶ ποὺ ζοῦν σὲ πραγματικὴ κραιπάλη καὶ πιστεύουν πὼς θὰ ἐξαγνισθοῦν ἀπὸ τὰ κρίματα ἂν ἐγκαταλείψουν τὰ καθήκοντά τους καὶ ἐπισκεφθοῦν τοὺς Ἁγίους Τόπους. Ὑπάρχουν ἐπίσης λαϊκοὶ ποὺ πηγαίνουν νὰ προσκυνήσουν στὴν Ἱερουσα-

---

1. The travels of *Saewulf* ἀπὸ τὴ συλλογὴ «Early travels to Palestine» τοῦ *Thomas* Wright (London, 1848).

2. Familiarium colloquiorum O.P.U.S. De utilitate colloquiorum, ad lectorem (1520).

3. «Non sine gravi discrimine morum et integritatis».

λὴμ ἐλπίζοντας πὼς μένουν ἔτσι ἀτιμώρητα τὰ ἐγκλήματά τους. Ὑπάρχουν τέλος οἱ ἰσχυροὶ ποὺ ξεκινοῦν, τάχα γιὰ νὰ προσκυνήσουν καὶ γδύνουν τὸν κόσμο καταπιέζοντας τοὺς φτωχούς, ἐπιβάλλούν φόρους καὶ θησαυρίζουν»[1].

Συχνὰ τὰ ταξίδια τῶν κληρικῶν στὴν Ἀνατολὴ ἦταν μιὰ ἐπικερδὴς ἐπιχείρηση. Ἐπίσκοποι, παππάδες καὶ μοναχοὶ θαλασσοπνίγονταν στὴ Μεσόγειο, κινδύνευαν ἀπὸ τοὺς κουρσάρους, τὶς ληστοσυμμορίες καὶ τοὺς Σαρακηνοὺς γιὰ νὰ ἀνακαλύψουν στὴν Παλαιστίνη «ἄγνωστα λείψανα ἁγίων». Κι' εἶναι γνωστὸ πὼς αὐτὰ τὰ λείψανα ὑπῆρξαν ἐπὶ αἰῶνες πηγὴ θησαυρισμοῦ γιὰ ἐκκλησίες καὶ μοναστήρια[2].

Δὲν ἦταν, ὅμως, πάντοτε ἐθελοντικὰ τὰ ταξίδια στὴν Ἀνατολή. Πολλοὶ ἐπίσκοποι ἐπέβαλλαν σὲ χριστιανοὺς τοῦ ποιμνίου τους τὴν ἐπίσκεψη στοὺς Ἁγίους Τόπους καὶ τὴν περιπλάνηση στὶς χῶρες τῆς Ἀνατολῆς γιὰ ἐξαγνισμὸ ἀπὸ κάποιο κακούργημα.

Τὸ 855 λ.χ. Γάλλος εὐγενὴς ποὺ δολοφόνησε δύο μέλη τῆς οἰκογενείας του καταδικάσθηκε σὲ πλάνητα βίο. Φορτωμένος ἁλυσίδες ταξίδευε ἑφτὰ ὁλόκληρα χρόνια στὴν Εὐρώπη, στὴν Ἀσία καὶ στὴν Ἀφρική[3].

Πολλοὶ ἔφθαναν στὴν Ἑλλάδα καὶ στὶς χῶρες τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ὡς πολιτικοὶ ἐξόριστοι. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ ἐκτοπισμένοι ἦταν καταδικασμένοι σὲ θάνατο ἀπὸ τὶς ταλαιπωρίες καὶ τὶς στερήσεις. «Ἡ Ἀνατολὴ ἔχει τὸ φρικαλέο προνόμιο νὰ καταβροχθίζη τοὺς κατοίκους της», παρατηρεῖ ἕνας χρονικογράφος τοῦ ΙΔ' αἰώνα.

Οἱ ἐντυπώσεις τῶν περισσοτέρων ταξιδιωτῶν τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων ποὺ πέρασαν τὶς ἑλληνικὲς θάλασσες ἀποτελοῦν σχολαστικὴ καταγραφὴ τῶν μετακινήσεων, ἕνα εἶδος ναυτικοῦ ἡμερολογίου. Πότε σήκωσε ἄγκυρα τὸ καράβι, ἂν φυσοῦσε πουνέντες ἢ γαρμπῆς, γιὰ φουρτοῦνες καὶ μπουνάτσες. Οἱ περισσότεροι προσκυνητὲς σημειώνουν μονάχα τὶς ὀνομασίες τῶν ἑλληνικῶν λιμανιῶν καὶ δίνουν τυπικὲς περιγραφὲς τοῦ τόπου, ὅσο ἐπιτρέπουν τὰ σύντομα διαλείμματα τοῦ ταξιδιοῦ.

Μερικοὶ σημειώνουν μονάχα τὶς ἀποστάσεις. Ὅσοι κουβαλοῦν στὸν ταξιδιωτικό τους σάκκο τὸν Παυσανία ἢ τὸν Στράβωνα προσφέρουν μερικὲς ἰσχνὲς γεωγραφικὲς καὶ ἀρχαιολογικὲς πληροφορίες, ἐπιχειροῦν ἁπλοποιημένες ἀναδρομὲς στὴν ἱστορία, ἀναθυμοῦνται σελίδες ἀπὸ τὴ μυθολογία ἢ σημειώνουν γενικότητες χωρὶς ἐνδιαφέρον.

---

1. *Labbe*, ἔνθ' ἀν.
2. *Paul Claber*, ἔνθ' ἀν.
3. *Mabillon* : ἔνθ' ἀν. Τὰ ἴδια, ὅμως, συνέβαιναν καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Ὁ Δίων ὁ Χρυσόστομος (Α' αἰώνας μ.Χ.) ἀναφέρει κάποιον προσκυνητὴ τῶν Δελφῶν ποὺ πῆρε χρησμὸ ἀπὸ τὸ Μαντεῖο νὰ περιπλανιέται σ' ὅλη του τὴ ζωή. «Καὶ κεῖνος φόρεσε ἔνδυμα ζητιάνου κι' ἄρχισε τὴν ἰσόβια ὁδοιπορία του. Ἄλλοι νόμιζαν πὼς εἶναι ἀλήτης, ἄλλοι ἐπαίτης καὶ ἄλλοι περιοδεύων φιλόσοφος».

Τὸ 1432 ὁ Γάλλος εὐγενὴς Bertrandon de la Brocquière ποὺ ταξίδεψε στοὺς Ἁγίους Τόπους ἀφιερώνει στὸ ἡμερολόγιό του λίγες γραμμὲς γιὰ τὴν Ἑλλάδα :

«Ἡ Κέρκυρα ἔχει πολὺ ὡραῖο λιμάνι καὶ δυὸ πύργους. Ὕστερα ἀπὸ τὴν Κέρκυρα πήγαμε στὴ Μεθώνη, καλὴ καὶ ὡραία πόλη τοῦ Μωριᾶ. Μετὰ φθάσαμε στὴν Κρήτη, νησὶ πολὺ εὔφορο. Οἱ κάτοικοι εἶναι σπουδαῖοι ναυτικοί. Στὴ Ρόδο ἔρριξα μόνο μιὰ ματιὰ στὴν πολιτεία»[1].

Σ' ἕναν ταξιδιωτικὸ ὁδηγὸ ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1448 ἀναφέρονται καὶ τὰ ἀξιοθέατα τῶν Κυθήρων : «Στὸ δεξὶ χέρι ὑπάρχουν τὰ ἐρείπια ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος. Ἐκεῖ ὁ Πάρις ξελόγιασε τὴν Ἑλένη, σύζυγο τοῦ Μενελάου καὶ τὴν πῆρε μαζί του στὴν Ἀσία. Κι' αὐτὸ τὸ νησὶ τὸ λένε Τσιρίγο»[2].

Ὁ Ἄγγλος χρονογράφος Mandeville[3] ποὺ περιοδεύει τὸ 1350 στὴν Ἀνατολὴ περιορίζεται νὰ σημειώση ἀφελέστατα γιὰ τὴ Μακεδονία: «Χώρα ὅπου ὁ Ἀλέξανδρος ἦταν βασιλιάς».

Ὁ Ἄγγλος Boorde ποὺ ἔφθασε στὴν Ἑλλάδα τὸ 1542 καὶ τύπωσε τὶς ἐντυπώσεις του προσφέρει αὐτὲς τὶς ἁπλοϊκὲς πληροφορίες :

«Ἡ Ἑλλὰς κεῖται μετὰ τὴν Οὐγγαρία. Εἶναι μεγάλη, πλούσια καὶ εὔφορη χώρα. Ἔχει ὀχτὼ ἐπαρχίες : Δαλματία, Ἤπειρος, Ἑλλάδα, Θεσσαλία, Μακεδονία, Ἀχαΐα, Κρήτη καὶ Κυκλάδες. Ἡ κυριώτερη πολιτεία εἶναι ἡ Κωνσταντινούπολη. Ἄλλοτε ἡ Ἑλλάδα ἦταν μεγάλη αὐτοκρατορία. Ἀλλὰ τώρα βρίσκεται ὑπὸ τὴν κυριαρχία τῶν Τούρκων. Οἱ Ἕλληνες ὅμως παραμένουν χριστιανοὶ κι' ἔχουν πατριάρχη στὴν Κωνσταντινούπολη»[4].

Οἱ ταξιδιῶτες τῶν τριῶν αἰώνων ποὺ ἀκολούθησαν τὶς σταυροφορίες σκέπτονται μονάχα τὴν Ἱερουσαλὴμ καὶ τὴ Ναζαρέτ. Δὲν ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴ ζωὴ στὴ βυζαντινὴ ἐπικράτεια, γιὰ τὴν πολιτικὴ καὶ τὸ ἐμπόριο. Ἀσχολοῦνται μὲ τὶς τετριμμένες λεπτομέρειες τοῦ ταξιδιοῦ, μὲ τὶς καθημερινὲς ἀνάγκες καὶ τὰ βάσανά τους. Τὰ ὁδοιπορικά τους ἀποπνέουν θρησκευτικὴ πίστη καὶ συγκίνηση, ἐκφράζουν τὴν προσήλωση στὸ παρελθὸν καὶ ἀποτυπώνουν τὸν κόσμο τῆς ἐποχῆς τους.

Τὸ ἀνθρώπινο στοιχεῖο σπάνια προκαλεῖ ἐνδιαφέρον. Ἀλλὰ αὐτὲς ἀκριβῶς οἱ σπάνιες περιπτώσεις ἀποτελοῦν μεγάλες στιγμὲς τῆς ἱστορίας τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος. Μέσα στὸν μεσαιωνικὸ ζόφο καὶ στὴν ἀμάθεια, μέσα στὸ βασί-

---

1. Voyage d'outremer et retour de Jérusalem en France par la voie de terre, pendant le cours des années 1432 et 1433, par Bertrandon de la Brocquière, conseiller et premier écuyer transchant de Philippe le Bon, duc de Bourgogne (Paris, 1891).

2. Informations for pilgrims unto the Holy Land (London, 1893).

3. *Mandevil's* travels. Edited by M. C. Seymour (Oxford at the Clarendon Press, 1967).

4. *Andrew Bourde* : Fyrst boke of introductions of knowledge (London, 1870).

λειο τῆς δεισιδαιμονίας καὶ τῆς βαρβαρότητας ὑπάρχουν οἱ λίγοι, οἱ φωτισμένοι καὶ τολμηροὶ ποὺ ζωντανεύουν τὸ πνεῦμα τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς προόδου.

Ἀνάμεσα στὶς χιλιάδες τῶν προσκυνητῶν τῶν Μέσων Χρόνων ὑπάρχουν μερικοὶ καλλιεργημένοι, ἀνήσυχοι καὶ ὀξυδερκεῖς, ποὺ καταγράφουν μὲ εὐσυνειδησία τὶς παρατηρήσεις τους, ἐρευνοῦν γιὰ στοιχεῖα καὶ ἐξακριβώνουν τὶς πληροφορίες τους. Καὶ τὰ χρονικά τους ἀποτελοῦν μικροὺς θησαυρούς, πηγὲς ἀνεκτίμητες γιὰ τὴν μεσαιωνικὴ ἑλληνικὴ ζωή.

Οἱ Σταυροφορίες ἄνοιξαν τὸ δρόμο γιὰ τοὺς προσκυνητὲς τῶν Ἁγίων Τόπων. Οἱ πολεμικὲς ἐκεῖνες ἐκστρατεῖες ποὺ ἔγιναν ἐν ὀνόματι τοῦ Χριστοῦ συνθέτουν μερικὲς ἀπὸ τὶς ἐφιαλτικώτερες σελίδες τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητας. Οἱ μετακινήσεις πρὸς ἀνατολὰς συνδέονταν μὲ σκοτεινὰ ἐκκλησιαστικὰ σκάνδαλα καὶ τὴν ὠργανωμένη ἐκμετάλλευση τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου τῆς Εὐρώπης.

Ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάληψη τῆς Πόλης ἀπὸ τοὺς Φράγκους τῆς Δ' Σταυροφορίας δημιουργήθηκαν φραγκικὲς κοινότητες στὴν Ἀνατολή. Κι' ὅταν ἐγκαταστάθηκαν στὴ Συρία Φράγκοι ἱππότες κι' ἄρχισε ἐμπορικὴ κίνηση στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο, μυριάδες προσκυνητὲς περνοῦσαν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, ταξιδεύοντας πρὸς τοὺς Ἁγίους Τόπους.

Ἀλλὰ ἡ Ἱερουσαλὴμ βρισκόταν πιὰ σὲ παρακμή. Οἱ μοναχοὶ ἐξαθλιώθηκαν. Οἱ πατριάρχες ἀναγκάζονταν νὰ καταφεύγουν στὴ χειρωνατικὴ ἐργασία γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὰ πρὸς τὸ ζῆν.

«Οἱ γὰρ Χριστιανοὶ διὰ τὸ εἶναι τὴν Ἱερουσαλὴμ ὑπὸ τοῖς βασιλεῦσι τῆς Αἰγύπτου τζερκέζοις οὐκ ἀπήρχοντο εὐκόλως εἰς προσκύνησιν. Ὅθεν τὰ μοναστήρια καὶ ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Τάφου καὶ ἡ τῆς Βηθλεὲμ οὐδεμίαν εἶχον ἀνακαίνισιν εἰς τὰ μέρη τὰ πτῶσιν ἐπαπειλοῦντα· οὐ μὴν δὲ ἀλλὰ δὲν εἶχον οὐδὲ ἱερὰ σκεύη καὶ ἄμφια, διὸ πανίνοις ἱεροῖς ἐλειτούργουν καὶ τὰ τρικήριά τους ἦτον σιδηρᾶ, ὡσαύτως καὶ ἡ κορώνα τους· καὶ οἱ πατριάρχαι ἔζων ἐργαζόμενοι ταῖς ἰδίαις χερσίν, οὐδὲ ἔλεον, οὐδὲ πρόσοδον ἔχοντες· μετὰ γὰρ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Τραπεζοῦντος ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν οὐδεὶς ἦν ὁ ἐπισκεπτόμενος καὶ ἐλεήσων αὐτούς»[1].

Φυσικά, οἱ πρῶτοι προσκυνητὲς ἦταν πλασμένοι κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωση τῶν σταυροφόρων. Τὸ μεγάλο τους ὄνειρο : νὰ ἁρπάξουν κάποιο ἅγιο λείψανο, κάποιο ἱερὸ κειμήλιο, νὰ ἐξασφαλίσουν λίγο «τίμιο ξύλο» ἀπὸ τὸ σταυρὸ τοῦ Χριστοῦ, ἕνα κομμάτι ἀπὸ τὸν χιτώνα του, μερικὰ ἀγκάθια ἀπὸ τὸν στέφανο τοῦ μαρτυρίου καὶ φιαλίδια μὲ δάκρυα τῆς Παναγίας.

---

1. *Ἀθαν. Κομνηνὸς - Ὑψηλάντης*: «Τὰ μετὰ τὴν Ἅλωσιν» (Κωνσταντινούπολις, 1870).

ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ ΚΑΙ ΟΥΜΑΝΙΣΜΟΣ

Ἡ ἀτμόσφαιρα ἀλλάζει μὲ τὴν Ἀναγέννηση. Ὁ δέκατος πέμπτος αἰώνας σημαίνει στροφὴ πρὸς τὴν κλασσικὴ ἀρχαιότητα. Ἡ εὐρωπαϊκὴ ψυχὴ ἔχει ὑποστεῖ μιὰ περίεργη ἀναβάπτιση. Οἱ μεσαιωνικὲς θρησκευτικὲς προκαταλήψεις ὑποχωροῦν. Καὶ συγχρόνως ἀνθίζουν τὰ ἰδεώδη τοῦ οὐμανισμοῦ.

Στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΕ' αἰώνα οἱ προσκυνητὲς τῶν Ἁγίων Τόπων ἐξακολουθοῦν νὰ ἐνδιαφέρωνται γιὰ κάρες ἁγίων καὶ γιὰ ἥλους τοῦ Σταυροῦ. Ἀλλὰ ἔχει σημειωθῆ βαθειὰ μεταβολὴ ψυχῆς: Τὸ προσκύνημα στὴν Παλαιστίνη συμβαδίζει μὲ τὶς μνῆμες τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητας. Ἐπιστροφὴ στὸ παρελθόν. Ἡ Εὐρώπη «μεταλαμβάνει τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος» ἀπὸ τὰ βιβλία. Οἱ Ἕλληνες κλασσικοὶ ἔχουν μεταφρασθῆ στὰ λατινικὰ καὶ ἀπὸ τὰ λατινικὰ μεταφέρονται σ' ὅλες τὶς εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες.

Μεγιστάνες, πλούσιοι κληρικοὶ καὶ μαικῆνες στέλνουν τοὺς φωτισμένους νέους στὴν Πάδουα γιὰ νὰ διδαχθοῦν τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα[1].

Μιὰ νέα πνευματικὴ δύναμη προβάλλει στὸ προσκήνιο τῆς ἱστορίας. Ὁ οὐμανισμός, τὸ πάθος τῶν γνώσεων καὶ τῶν ἐρευνῶν. Ἡ συστηματικὴ μελέτη τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς λατινικῆς φιλολογίας καὶ γλώσσας, ἡ δημιουργικὴ ἀφομοίωση τῶν γνώσεων καὶ ἡ προσαρμογὴ στὶς πολιτιστικὲς ἀνάγκες τῆς ἐποχῆς ἀποτελοῦν τὶς νέες θεότητες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος.

Ὡστόσο, ἡ ἄνθιση τοῦ οὐμανισμοῦ εἶναι ἀλληλένδετη μὲ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ταξιδιωτικοῦ πνεύματος. Πρῶτος σταθμὸς ἡ Ἰταλία, ποὺ ἔγινε τὸ πνευματικὸ κέντρο τοῦ πολιτισμένου κόσμου. Ὅλα τὰ ἀνήσυχα πνεύματα ἀπὸ τὸν μακρινὸ Βορρᾶ καὶ τὴ Δύση σπεύδουν στὰ περίφημα ἰταλικὰ πανεπιστήμια.

Ἔγραφε ὁ Ἔρασμος τὸ 1500 γιὰ τὶς περιπλανήσεις, τὶς πνευματικὲς ἀγωνίες καὶ τὶς ἀναζητήσεις του[2]:

«Νοιώθω πὼς ἔχω ἀνάγκη ἀπὸ δύο πράγματα. Πρῶτα-πρῶτα νὰ πάω στὴν Ἰταλία, γιὰ νὰ ἐνισχύσω τὴ φτωχή μου μόρφωση καὶ νὰ ἀποκτήσω κάποιο κῦρος ἀπὸ τὸν ἔνδοξο αὐτὸ τόπο. Καὶ δεύτερο, νὰ σπουδάσω γιατρός. Δὲν ἀρκοῦν τὰ ταξίδια. Ὅπως λέει καὶ ὁ Θεόκριτος, τὸ μυαλὸ δὲν ἀλλάζει ἐπειδὴ οἱ ἄνθρωποι πέρασαν τὶς θάλασσες».

Στὴν Ἰταλία γίνεται ἡ πρώτη γνωριμιὰ μὲ τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα. Οἱ θησαυροὶ τοῦ κλασσικοῦ λόγου ἀρχίζουν νὰ μεταφράζωνται στὶς περισσότερες εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες. Οἱ ξερριζωμένοι σοφοὶ τοῦ Βυζαντίου μεταλαμπαδεύουν τὴν ἀρχαία κληρονομιά. Τὰ ἑλληνικὰ ἰδεώδη εἰσάγονται στὰ εὐρωπαϊκὰ πανε-

---

1. Letters and papers of Henry VI (London, 1892).
2. Ἐπιστολὴ πρὸς τὴ Lady of Veer.

πιστήμια, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ διδάσκωνται καλύτερα ἑλληνικὰ στὴν Ὀξφόρδη ἐπὶ Ἑρρίκου Η' παρὰ στὴν Ἰταλία.

Ἡ συστηματικὴ μελέτη τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητας ἀνέπτυξε παράλληλα καὶ τοὺς κλάδους τῶν φιλολογικῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν. Ἡ ἀρχαιολογία, μάλιστα, ὑπῆρξε ἡ κυριώτερη αἰτία τῆς ἐπικοινωνίας τῆς Εὐρώπης τῶν Μέσων Χρόνων καὶ τῆς Ἀναγεννήσεως μὲ τὴ νεώτερη Ἑλλάδα. Ἡ ἀναζήτηση τῶν λειψάνων τοῦ ἀρχαίου κόσμου ὤθησε τοὺς πρώτους ἐπιστήμονες πρὸς τὶς ἐπιτόπιες μελέτες καὶ τὸν ἐμπλουτισμὸ τῆς ἀρχαιογνωσίας.

Τὸ νέο ταξιδιωτικὸ ρεῦμα πρὸς τὴν Ἀνατολὴ ποὺ ἄρχισε ἀμέσως μετὰ τὶς Σταυροφορίες ἔχει κορυφωθῆ κατὰ τὸν ΙΕ' αἰώνα. Τοὺς προσκυνητὲς τῶν Ἁγίων Τόπων ἀκολουθοῦν οἱ φίλοι τῆς περιπέτειας, οἱ τυχοδιῶκτες καὶ οἱ ἀρχαιοκάπηλοι ἀπὸ ὅλα τὰ σημεῖα τῆς Εὐρώπης.

Ἡ Μεσόγειος ἀποτελεῖ πάντοτε τὴ μεγάλη ἀρτηρία ἐπικοινωνίας μεταξὺ τῶν λαῶν. Ἀλλὰ κατὰ τὸν ΙΕ' αἰώνα ἡ ἰσορροπία τῶν πολιτικῶν καὶ οἰκονομικῶν δυνάμεων ἔχει ἀνατραπῆ στὶς παραμεσογειακὲς χῶρες. Μὲ τὴν ἅλωση τῆς Πόλης εἰσπηδοῦν στὸ προσκήνιο τῆς ἱστορίας οἱ Ὀθωμανοί. Ἡ βυζαντινὴ αὐκορατορία, ὁ φυσικὸς κληρονόμος τῆς Ρώμης ἔχει καταλυθῆ. Γύρω στὰ 1500 οἱ Τοῦρκοι κυριαρχοῦν σ' ὁλόκληρο σχεδὸν τὸ βαλκανικὸ χῶρο. Τριάντα χρόνια ἀργότερα θὰ ὑποτάξουν καὶ τὴν ἀντίπαλη μουσουλμανικὴ δύναμη, τοὺς μαμελούκους σουλτάνους καὶ θὰ προωθήσουν τὴν αὐτοκρατορία τους στὴν Αἴγυπτο καὶ στὴ Συρία. Τὸ 1522 θὰ πέση καὶ τὸ τελευταῖο χριστιανικὸ ὀχυρὸ τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου: ὁ Σουλεϊμὰν κυριεύει τὴ Ρόδο.

Ὑπόδουλος ὁ ἑλληνικὸς χῶρος, ἠπειρωτικὸς καὶ νησιωτικός, δὲν προσφέρεται πιὰ σὲ ἐπισκέψεις Εὐρωπαίων περιηγητῶν. Καὶ ἡ ἐπαφὴ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου τῆς Ἀναγεννήσεως μὲ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ κληρονομιὰ ἐξασφαλίζεται ὄχι ἀπὸ τὸν σκλαβωμένο λαὸ ἀλλὰ ἀπὸ τοὺς διδασκάλους ποὺ κατέφυγαν στὴν Ἰταλία καὶ τοὺς μαθητές τους[1].

Φυσικὰ οἱ τουρκικὲς νίκες ποὺ ὡδήγησαν στὴ δημιουργία κέντρων ἑλληνικῶν σπουδῶν στὴν Ἰταλία καὶ σ' ἄλλες χῶρες τῆς δυτικῆς Εὐρώπης, ἄρχισαν νὰ προσελκύουν τὴν προσοχὴ τῶν Εὐρωπαίων γιὰ τὶς ἐξελίξεις τῆς Ἀνατολῆς.

Ἡ Κωνσταντινούπολη, ἡ νέα πρωτεύουσα τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους, μαγνητίζει τοὺς περιηγητὲς ποὺ καταφθάνουν ἀπὸ ὅλον τὸν κόσμο γιὰ νὰ ἱκανοποιήσουν τὴν περιέργειά τους καὶ νὰ συγκεντρώσουν στοιχεῖα γιὰ τὴ θρησκεία, τὴ διακυβέρνηση, τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα τῶν λαῶν τῆς αὐτοκρατορίας. Ἔτσι ἄρχισαν τὰ πρῶτα μετὰ τὴν ἅλωση ταξίδια στὴν Ἀνατολὴ ποὺ ἔφεραν σ' ἐπαφὴ τὴν Ἀναγέννηση μὲ τὰ λείψανα τοῦ κλασσικοῦ πολιτισμοῦ στὴν Ἑλλάδα. Καρ-

1. *Warner G. Rice* : Early English travellers to Greece and the Levant. Ἀπὸ τὸν τόμο «Essay sand studies in english and comparative literature (University of Michigan Press, 1933).

πὸς αὐτῆς τῆς ἐπαφῆς καὶ τῶν ἐρευνῶν ποὺ ἀκολούθησαν εἶναι τὸ πλῆθος τῶν χρονικῶν ποὺ δημοσιεύθηκαν κατὰ τὸν ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰώνα[1].

Στὴ Μεσόγειο ἀνταγωνισμοί, ναυτικὲς συγκρούσεις, πόλεμοι, ἐπιδρομές. Ναί, ἀλλὰ ὁ δρόμος πρὸς τοὺς Ἁγίους Τόπους ἦταν ἐπὶ αἰῶνες ὁ πιὸ πολυσύχναστος τῆς ἱστορίας. Στὸ βλέμμα τῶν προσκυνητῶν ἔλαμπε ἡ λαχτάρα ν' ἀντικρύσουν τὸ ταπεινὸ χωριουδάκι τῆς Παλαιστίνης. Ἐλάχιστοι ἀντιλαμβάνονται τὶς ἀναστατώσεις ποὺ σημειώνονται γύρω τους. Ἐλάχιστοι δέχονται τὰ μηνύματα τοῦ μέλλοντος. Καὶ ἡ θρησκευτική τους ἀκόμη πίστη εἶναι τελματωμένη, ἕνα ἀπολίθωμα αἰωνιότητας. Πρέπει νὰ εἰσβάλῃ ὁ ΙΣΤ' αἰώνας μὲ τὶς θρησκευτικὲς ἔριδες, τὴν αἱματοχυσία, τὶς ἀγριότητες, τὰ πάθη, γιὰ νὰ ἀναταραχθοῦν τὰ λιμνασμένα νερά.

Οἱ ἑλληνικὲς ἀρχαιότητες ἀσκοῦν μιὰν ἀκατανίκητη ἕλξη στὸν κόσμο τῶν περιηγητῶν τῆς Ἀναγεννήσεως. Ὅλοι ἀναζητοῦν ἀρχαῖα τείχη, νομίσματα, ἐπιγραφές.

Ἀλλὰ δὲν περιορίζονται στὴν ἰχνηλασία τοῦ ἀφανισμένου πολιτισμοῦ. Παρακολουθοῦν καὶ τὶς μεταβολὲς ποὺ σημειώθηκαν, τὴν ἐξέλιξη, τὴν ἱστορικὴ ἀλληλοσυνάρτηση τῶν αἰώνων. Ἐνδιαφέρονται καὶ γιὰ τὸ ἀνθρώπινο στοιχεῖο, δίνουν ζωντανὲς περιγραφὲς τοῦ χώρου. Παράδειγμα ἡ Βενετία. Κατὰ τὸν ΙΕ' αἰώνα τὴ θεωροῦσαν σὰν ἕνα ἁπλὸ λιμάνι γιὰ μπαρκάρισμα. Ἀργότερα σημειώνουν στὰ ταξιδιωτικὰ χρονικά τους καὶ ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴν πολιτεία.

Ἀγανακτοῦν, ἐπίσης, ποὺ δὲν βρίσκουν κατάλληλους ὁδηγοὺς γιὰ τὶς ἔρευνές τους. Ἀπογοητεύονται ἀπὸ τοὺς σύγχρονους Ἕλληνες, ἀπὸ τὴν ἀδιαφορία καὶ τὴν ἀμάθειά τους. Καὶ δοκιμάζουν ὀδυνηρὴ ἔκπληξη καθὼς διαπιστώνουν ὅτι τὸ καλογηρικὸ πνεῦμα τοῦ σκοταδισμοῦ ἔχει ἐμβολιάσει στὴ λαϊκὴ ψυχὴ τὸ μῖσος γιὰ κάθε ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα.

Εἶναι συγκινητικὸς ὁ μονόλογος τῆς ἀπελπισίας ἑνὸς Γάλλου ἐρευνητῆ, τοῦ Pierre Gyllius, τοῦ δημιουργοῦ τῆς βυζαντινῆς ἀρχαιολογίας[2] :

«Τί μπορῶ νὰ κάνω ἐγώ, ἕνας ξένος, ποὺ δὲν μὲ πληροφορεῖ κανεὶς οὔτε γιὰ τὰ λείψανα τῶν ἀρχαίων μνημείων, οὔτε γιὰ ἀγάλματα, οὔτε γιὰ ἐπιγραφές, οὔτε γιὰ νομίσματα, οὔτε γιὰ ἀνθρώπους ποὺ ἐνδιαφέρονται γιὰ ἀρχαιολογικὰ ζητήματα; Ἀλλὰ τί λέω ; Αὐτοί, ὄχι μόνο δὲν βοηθοῦν ἀλλὰ καὶ ἐμποδίζουν ὅσους ἐπιχειροῦν νὰ ὀργανώσουν ἔρευνες. Δὲν τολμοῦσα νὰ κάνω ἐλεύθερα μετρήσεις τῶν μνημείων. Δὲν μ' ἐμπόδιζαν μόνο οἱ βάρβαροι ἀλλὰ κι' αὐτοὶ ἀκόμα οἱ Ἕλληνες ποὺ εἶναι βυθισμένοι στὴν ἀμάθεια».

---

1. Στὴν περίφημη βιβλιογραφία τοῦ Γερμανοῦ *von Hammer* γιὰ τὴν ὀθωμανικὴ Ἀνατολὴ ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1774 περιλαμβάνονται κάπου 3000 τίτλοι ἔργων. Ἀπ' αὐτὰ τὰ βιβλία, 708 ἀναφέρονται στὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὸ 1561 (Geschichte des osmanischen Reiches).

2. *Pierre Gyllius* ἢ *Gilles* : De topographia Constantinopoleos et de Illius

Πολλοὶ περιηγητὲς ἐπισημαίνουν στὰ ὁδοιπορικά τους τὴν ἀμάθεια τοῦ ὀρθόδοξου κλήρου καὶ τῶν καλογέρων κατὰ τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας.

Ὁ Ἄγγλος Thomas Coryate[1] ἱστορεῖ τὴ συνάντησή του μὲ τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Εἶναι, γράφει, ἀμαθὴς καὶ ἀκατάλληλος γιὰ τὴ θέση ποὺ κατέχει[2].

Ὁ Sandys[3] παραδέχεται ὅτι ἄλλοτε οἱ πατριάρχες ἦταν κληρικοὶ μὲ ὑψηλὴ μόρφωση καὶ μεγάλο κῦρος. Ἀλλὰ τώρα ἡ ἐκλογή τους εἶναι συμβατικὴ καὶ γίνεται μὲ κοσμικὰ κριτήρια.

«Ὅσο γιὰ τοὺς καλογέρους οἱ περισσότεροι εἶναι ἐντελῶς ἀναλφάβητοι. Δὲ βρίσκεις στὰ μοναστήρια πάνω ἀπὸ τρεῖς, τέσσερες ποὺ νὰ γνωρίζουν ἀνάγνωση. Κι' ἔτσι στὶς λειτουργίες διαβάζει κάποιος τὰ τροπάρια καὶ οἱ ἄλλοι ψέλνουν ἐν χορῷ».

Ὁ Charles Robson[4] περιγράφει τὶς προσωπικές του ἐμπειρίες ἀπὸ τὶς ἐπισκέψεις στὰ μοναστήρια τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς :

«Ἄνοιξα τὴν Ἁγία Γραφὴ καὶ διάβασα σ' ἕνα καλόγερο μερικὰ χωρία. Μὲ κυττοῦσε ἔκπληκτος. Μιλοῦσε μόνο νέα ἑλληνικά, τοῦ ἀπάντησα στὴ γλῶσσα τοῦ Εὐαγγελίου. Ἀλλὰ καταλάβαινε ἀπὸ ὅσα τοῦ ἔλεγα ὅσα ἀκριβῶς ἐννοοῦσα κι' ἐγὼ ἀπὸ τὰ δικά του. Τοῦ ἔδειξα ἕνα χωρίο τῆς Γραφῆς καὶ τοῦ ζήτησα νὰ μοῦ τὸ ἐξηγήση. Δὲν εἶχε ἰδέα. Ἕνας ἔμπορος μοῦ εἶπε ὅτι στὰ μοναστήρια τῆς Χίου οἱ καλόγεροι εἶναι ἀναλφάβητοι».

ΠΡΟΔΡΟΜΟΙ ΟΙ ΑΓΓΛΟΙ

Οἱ περισσότεροι ταξιδιῶτες τῶν ἑλληνικῶν θαλασσῶν κατὰ τὸν Μεσαίωνα εἶναι Ἄγγλοι. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες κῦμα προσκυνητῶν, εὐγενῶν καὶ ἁπλῶν ἀνθρώπων, κληρικῶν καὶ λαϊκῶν, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν περνοῦν τὴ Μάγχη, διασχίζουν τὴν Εὐρώπη καὶ φθάνουν στὴν Παλαιστίνη. Ἦταν μιὰ πρώϊμη ἐκδήλωση τοῦ πνεύματος τῶν περιπλανήσεων καὶ τῆς ἀνησυχίας ποὺ χαρακτηρίζει τὸ λαὸ τῶν βρεταννικῶν νησιῶν[5].

---

antiquitatibus (Lyon, 1561). Εἶναι ὁ πρῶτος Εὐρωπαῖος ποὺ ἔδωσε λεπτομερῆ περιγραφὴ τῶν ἀρχαιοτήτων τῆς Πόλης.

1. *Thomas Coryate* : Traveller for the english wits (London, 1616). Ἐπίσης : *Purchas* : His Pilgrimes (Γλασκώβη, 1905).

2. «Man unlearned and verie unworthy of the place»: Ὁ *Coryate* ἦταν ἀπὸ τοὺς πρώτους συλλέκτες ἀρχαιοτήτων καὶ μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ σὰν πρόδρομος τοῦ Ἔλγιν.

3. Travels containing an history of the original and present state of the Turkish empire (London, 1673).

4. News from Aleppo (London, 1628).

5. *Jean de Bolland* (1596 - 1665).

Στὴν 'Αγγλία ἄρχισαν νὰ δημοσιεύωνται ταξιδιωτικὲς ἐντυπώσεις ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα. Οἱ συγγραφεῖς αὐτῶν τῶν ὁδοιπορικῶν εἶναι κυρίως καλλιεργημένοι ἔμποροι ποὺ ἐπωφελοῦνται ἀπὸ τὶς περιπλανήσεις τους στὰ πόρτα τῆς Μεσογείου γιὰ ἀρχαιολογικὲς ἢ ἐπίκαιρες παρατηρήσεις. Γράφει ὁ Hakluyt :

«Κατὰ τὰ σωτήρια ἔτη 1511 καὶ 1512 καράβια ἀπὸ τὸ Λονδῖνο κουβαλοῦσαν στὶς ἀνατολικὲς χῶρες τῆς Μεσογείου κασμήρια καὶ ἐμπορεύματα. Κι' ἔφερναν ἀπὸ κεῖ μετάξια, κρασιὰ τοῦ Αἰγαίου, λάδια, μπαμπάκια, τούρκικα χαλιὰ καὶ μπαχαρικά»[1].

Φυσικὰ πρόκειται γιὰ ἡμερολόγια μὲ γενικότητες. 'Ο Antony Jenkinson λ.χ. περιορίζεται νὰ σημειώση :

«Ταξίδεψα σὲ πολλὰ μέρη τῆς 'Ελλάδας, τοῦ Μωριᾶ καὶ τῆς 'Αχαΐας. Ἔφθασα ὡς τὸν τόπο ὅπου ἦταν χτισμένη ἄλλοτε ἡ ἀρχαία Κόρινθος. Εἶδα καὶ τὰ κυριώτερα νησιά : Ρόδο, Μάλτα, Σικελία, Κύπρο, Κρήτη»[2].

Οἱ Αγγλοι ἄρχισαν νὰ ταξιδεύουν συστηματικώτερα στὴν 'Ελλάδα κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα. Πρόδρομος ἡ 'Εταιρεία τῆς 'Ανατολῆς[3] ποὺ δημιούργησε οἰκονομικὸ προγεφύρωμα καὶ ἀπέκτησε πολιτικὴ ἐπιρροὴ στὴν Κωνσταντινούπολη ἐξασφαλίζοντας προνόμια καὶ εἰδικὰ μέτρα προστασίας τῶν Ἄγγλων.

Ἦταν οἱ ἰδεώδεις συνθῆκες γιὰ τὴν ἐμφάνιση μιᾶς νέας μορφῆς περιηγητῶν. 'Ανήσυχοι ταξιδιῶτες ποὺ συνδυάζουν τὴ φιλομάθεια μὲ τὶς ἀνέσεις καὶ τὴν ψυχαγωγία. Μορφωμένοι καὶ εὔποροι, μελετοῦν τὰ ὁδοιπορικὰ ποὺ κυκλοφοροῦν στὴν Εὐρώπη κι' εἶναι σὲ θέση νὰ ἀξιολογήσουν τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα καὶ νὰ συγκεντρώσουν πληροφοριακὸ ὑλικό.

Ὕστερα ἀπὸ τὸ 1600 ἐκδηλώνεται ζωηρὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ἄγγλων διανοουμένων γιὰ τὴν 'Ελλάδα, τὶς ἀρχαιότητες καὶ τὸ λαό της καὶ πληθαίνουν οἱ ἐκδόσεις ταξιδιωτικῶν χρονικῶν. Τὰ βιβλία τῶν Biddulph, Lithgow, San-

---

1. *Hakluyt*, ἔνθ' ἀν. Κατὰ τὸν ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰώνα οἱ λαοὶ τῆς 'Ανατολῆς ἀποκαλοῦσαν τοὺς Ἄγγλους «ὑφασματάδες».

2. Παρόμοια ἡμερολόγια ἄφησαν ὁ *Mathew Gonson* ποὺ ταξίδεψε στὸ Αἰγαῖο μὲ τὸ «Holy Crosse» (1534) καὶ ὁ *Roger Bodenham* ποὺ ἔγραψε τὸ «Ταξίδι στὴν Κρήτη καὶ στὴ Χίο» (1550).

3. Ὡς τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα τὸ δυτικοευρωπαϊκὸ ἐμπόριο μὲ τὴν 'Ανατολὴ βρισκόταν στὰ χέρια τῶν Βενετῶν ποὺ χρησιμοποιοῦσαν καράβια ναυπηγημένα στὴ Ραγούζα τῆς Δαλματίας. 'Αλλὰ τὸ 1579 ἀρχίζει ἡ ἀγγλικὴ διείσδυση. Τρεῖς ἔμποροι ἀπὸ τὴ Βρεταννία φθάνουν στὴν Τουρκία μὲ ἀποστολὴ νὰ βολιδοσκοπήσουν κατὰ πόσο θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ἐξασφαλισθοῦν γιὰ τὸ ἀγγλικὸ ἐμπόριο τὰ προνόμια τῶν ἄλλων εὐρωπαϊκῶν ἐθνῶν. Τὸ 1582 ὑπογράφεται πενταετὴς ἐμπορικὴ συνθήκη μὲ τὸν Μουρὰτ καὶ ἱδρύεται μιὰ μικρὴ ἑταιρεία «The Company of merchants of the Levant» ποὺ σὲ λίγες δεκαετίες θ' ἀποκτήση κορυφαία οἰκονομικὴ δύναμη καὶ ἐπιρροή. *Thomas Bent* : Early voyages and travels in the Levant (London, 1893).

dys, Morison, Coryat καὶ Blount ἀποτελοῦν πολύτιμες πηγὲς πληροφοριῶν γιὰ τὴν Ἑλλάδα τοῦ ΙΖ' αἰώνα.

Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ἄγγλων περιηγητῶν γιὰ τὴν Ἑλλάδα γύρω στὰ 1600 εἶναι ἀποτέλεσμα πολλῶν παραγόντων καὶ εἰδικῶν συνθηκῶν. Πρῶτα πρῶτα ἡ στροφὴ πρὸς τὶς κλασσικὲς σπουδὲς καὶ ἡ ἄνθιση τῶν ἀνθρωπιστικῶν ἰδεωδῶν δημιούργησαν ρεῦμα πρὸς τὶς πηγὲς τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ὕστερα, ὁ ἀγγλικὸς ἐμποροναυτικὸς ἐπεκτατισμός. Τέλος ἡ μετανάστευση Ἑλλήνων στὴν Ἀγγλία καὶ θρησκευτικοὶ λόγοι καλλιέργησαν στενώτερη γνωριμιὰ μὲ τὴν ὑπόδουλη χριστιανικὴ Ἑλλάδα καὶ τὴν ἱστορία της.

Κατὰ τὴν περίοδο τῆς Μεταρρυθμίσεως οἱ προτεστάντες θεολόγοι ἔβλεπαν μὲ συμπάθεια τὴν ἀντίσταση τῶν Ἑλλήνων στὴν παπικὴ ἐκστρατεία γιὰ προσηλυτισμό. Καὶ στὴν πολεμική τους κατὰ τῆς Ρώμης ἀποτελοῦσαν σπουδαῖα ὅπλα ἡ ἱστορία, ἡ διδασκαλία καὶ τὰ ἔθιμα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Οἱ ὁμοιότητες, μάλιστα, τῶν δογμάτων δημιουργοῦσαν φιλοδοξίες καὶ προοπτικὲς συνεργασίας τῶν δύο Ἐκκλησιῶν[1].

Ἡ τραγωδία τοῦ ὑπόδουλου ἑλληνισμοῦ ἀρχίζει νὰ προκαλῆ συγκίνηση στὴν Ἀγγλία κατὰ τὴν ἐλισαβετιανὴ περίοδο καὶ κυρίως περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα. Ἕλληνες πρόσφυγες καταφθάνουν ἀπὸ τὶς τουρκοκρατούμενες περιοχὲς στὰ βρεταννικὰ νησιὰ γιὰ νὰ λυτρωθοῦν ἀπὸ τὴν καταπίεση τοῦ ξένου δυνάστη ἢ γιὰ ἀναζήτηση τύχης. Ἐκεῖ ἱστοροῦσαν τὸ μαρτυρολόγιο τῶν Ἑλλήνων καὶ εὕρισκαν πρόθυμη συμπαράσταση. Πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς τοὺς πρόσφυγες ἦταν κληρικοὶ ποὺ ἔρχονταν σ' ἐπαφὴ μὲ κολλέγια, θεολόγους καὶ ἄλλους πνευματικοὺς ἀνθρώπους καὶ παράγοντες τῆς ἀγγλικῆς κοινωνίας. Οἱ περισσότεροι, ὅμως, ἦταν κατατρεγμένοι ἄνθρωποι ποὺ ζητοῦσαν περίθαλψη ἢ συγκέντρωναν συνεισφορὲς γιὰ νὰ ἐλευθερώσουν συγγενεῖς τους, αἰχμαλώτους τῶν Τούρκων. Στοιχεῖα γιὰ τοὺς Ἕλληνες μετανάστες στὴν Ἀγγλία περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΣΤ' καὶ ἀρχὲς τοῦ ΙΖ' αἰώνα ἔχουν ἐπισημανθῆ ἄφθονα ἀπὸ τοὺς Βρεταννοὺς ἐρευνητές[2]. Μερικοὶ ζητοῦσαν ἀπὸ τὸν βασιλιὰ τῆς Ἀγγλίας καὶ ἀπὸ τοὺς ὑπουργοὺς εἰδικὴ ἄδεια γιὰ τὴν διενέργεια ἐράνου μὲ αἰτιολογικό, ἄλλοτε τὴ συγκέντρωση τοῦ ποσοῦ τῶν λύτρων καὶ ἄλλοτε τὴ συντήρησή τους. Ἰδοὺ τὰ κεί-

1. Οἱ ἀγγλικὲς διπλωματικὲς ἀντιπροσωπεῖες στὴν Κωνσταντινούπολη εἶχαν συστηματοποιήσει τὴν ἐκστρατεία προσηλυτισμοῦ στοὺς κόλπους τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. Οἱ Ἄγγλοι δὲν δίσταζαν διόλου νὰ ἐπεμβαίνουν στὶς ἐσωτερικὲς ὑποθέσεις τῶν Πατριαρχείων. Ὁ *Rice* (ἔνθ. ἀν.) ἀποδίδει αὐτὲς τὶς ἀναμίξεις στὴν ἀμάθεια καὶ στὴ διαφθορὰ τοῦ κλήρου.

2. Στὰ διαχειριστικὰ βιβλία τοῦ Winchester College καὶ στὸ κεφάλαιο «Distrubutio pauperis», ὑπάρχουν ἀρκετὲς ἐγγραφὲς βοηθημάτων σὲ Ἕλληνες : «Ἕνας φτωχὸς Ἕλληνας 3 σελ. 4 πέν.» (1590). «Ἕλληνας ἀρχιεπίσκοπος γιὰ τὴν ἐξαγορὰ ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία, 6 σελ. (1595). «Ἕνας ταξιδιώτης ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα 6 σελ.» (1603). «Δύο Ἕλληνες ταξιδιῶτες», «Δύο φτωχοὶ Ἕλληνες», «Ἕνας Ἕλληνας ποὺ κάνει ἔρανο» (Annals of Winchester College. London, 1892).

μενα δύο άδειών καὶ συστατικῶν πού δόθηκαν σὲ Ἕλληνες γύρω στά 1600:

«Ἐγκρίνομεν ὅπως ὁ Κονταρίνης Παλαιολόγος, Ἕλλην, διενεργήσῃ ἔρανον εἰς τὰς ἐκκλησίας, διὰ νὰ ἀπελευθερώσῃ τὴν σύζυγον, τὰ τέκνα καὶ τοὺς συγγενεῖς ἀπὸ τὴν τουρκικὴν αἰχμαλωσίαν».

«Ἐπιτρέπεται εἰς τὸν Ἰωάννην Ἀλβέρτον, Ἕλληνα, ἡ διενέργεια γενικοῦ ἐράνου εἰς τὴν Ἀγγλίαν πρὸς ἀνακούφισίν του»[1].

Πολλοὶ Ἕλληνες πρόσφυγες καὶ μετανάστες κατέληγαν στὴν ἐπαιτεία. Ἦταν φαίνεται συνηθισμένο, κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Σαίξπηρ, τὸ θέαμα τῶν Ἑλλήνων πού ζητιάνευαν στὶς πλατεῖες τοῦ Λονδίνου.

Φυσικὰ ὑπῆρχαν καὶ περιπτώσεις Ἑλλήνων τυχοδιωκτῶν πού ἐκμεταλλεύονταν τὴ συμπάθεια τοῦ πληθυσμοῦ γιὰ νὰ ἐξασφαλίζουν ἄνετα πόρο ζωῆς. Μὲ ἀποτέλεσμα νὰ δημιουργοῦνται παρεξηγήσεις καὶ δυσαρέσκειες.

Διατυπώνονται, μάλιστα, καὶ καταγγελίες ὑβριστικὲς γιὰ τοὺς Ἕλληνες πού σὲ μερικὲς περιπτώσεις παίρνουν τὴ μορφὴ λιβέλλων. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ κείμενα τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ Lithgow[2] καὶ τοῦ Ἄγγλου πρεσβευτῆ στὴν Κωνσταντινούπολη στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΖ′ αἰώνα Roe. Εἶναι ὅμως δύσκολο νὰ δώσῃ κανεὶς πίστη στὶς καταγγελίες τους πού μαρτυροῦν ἐμπάθεια καὶ προκατάληψη, γιατὶ ὁ πρῶτος ἀποδεικνύεται φιλότουρκος καὶ ὁ δεύτερος ἀδίστακτος ἀρχαιοκάπηλος μὲ τυχοδιωκτικὴ δραστηριότητα κατὰ τὴ διάρκεια τῶν διπλωματικῶν του ἀποστολῶν[3].

---

1. Calendar of state papers (1623, 1625).

2. Θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ τὸ χρονικό του.

3. Ὑπάρχει ὅμως ἡ μαρτυρία τοῦ μεγάλου Γερμανοῦ ἑλληνιστῆ *Μαρτίνου Κρούσιου*, καθηγητῆ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Τυβίγγης (1526 - 1607) πού πολλὲς φορὲς βοήθησε τὰ θύματα τῶν Τούρκων: «Τὴν ἑκκαιδεκάτην μηνὸς Ἀπριλίου (τοῦ ἔτους 1582) ἀφίκετο Ἕλλην Κύπριος ἐκ Λευκωσίας, ὁ Ἀλέξανδρος Τρούκελλος ζητῶν διακόσια τσεκίνια, ἤτοι ἐνετικὰ ἢ οὐγγρικὰ δουκάτα, διότι ἀπαχθεὶς ὑπὸ τῶν Τούρκων αἰχμάλωτος, ὤφειλε νὰ ἐξαγοράσῃ ἑαυτὸν καὶ τὸν ἀδελφὸν καὶ τὴν ἀδελφήν» (Σημειώματα ἐκ τῶν Μαρτίνου Κρουσίου Σουηκικῶν χρονικῶν, ὑπὸ *Περ. Ζερλέντη*, Ἀθῆναι, Ἐκδ. Βασιλείου, 1922). Ὁ Κρούσιος ὡς ἀνταπόδοση τῶν εὐεργεσιῶν πρὸς τοὺς Ἕλληνες πού ἔφθαναν στὴν Τυβίγγη γιὰ οἰκονομικὴ βοήθεια, ζητοῦσε μόνο νὰ τοῦ στείλουν περιγραφὲς καὶ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς: «Λυποῦμαι δὲ κἀγὼ ὅτι πολλοὶ τῶν Ἑλλήνων δεῦρο ἐπιδημοῦντες ἑκάστοτε ἀπὸ εἴκοσιν ἐτῶν καὶ ὑφ᾽ ἡμῶν ἐν τῷ λύτρων ἐπιτυχεῖν εὖ παθόντες, χρήματα μὲν ἡδέως λαμβάνουσι, οὐδὲ δὲ χάριτας ἀντιδόασι· τουτέστιν, ὑποσχόμενοι ἐμοὶ καταγραφὰς πέμψειν τῶν ἑαυτῶν πατρίδων καὶ πράξεων ἑλληνικῶν, μάλιστα σημερινῶν, ψευδόμενοι ἀναλίσκονται» (*Ζερλέντης* ἔνθ.ἀν.). Ἐννοεῖται πὼς σὲ μιὰ ἐποχὴ τρομακτικῆς δουλείας καὶ πνευματικοῦ ζόφου ἡ ἀθέτηση τῶν ὑποσχέσεων τῶν κατατρεγμένων καὶ ἀγράμματων Ἑλλήνων δὲν πρέπει νὰ προκαλῆ ἐντύπωση. Μ᾽ὅλα αὐτά: «Καίτοι δὲ οἱ πλεῖστοι τούτων ἐγένοντο ἀλῆται, βιομήχανοι καὶ βιοπλανεῖς καὶ κομισταὶ πλαστῶν γραμμάτων, ἐν τούτοις μετ᾽ εὐχαριστήσεως ἐδέχετο (ὁ Κρούσιος), ἐπεριποιεῖτο καὶ ἐβοήθει αὐτοὺς χρηματικῶς καὶ ἠθικῶς μετ᾽ ἄκρας εὐχαριστήσεως καὶ ἡδονῆς διεπυνθάνετο παρ᾽ αὐτῶν τὰ τῆς Ἑλλάδος» (*Ζερλέντης*, ἔνθ. ἀν.)

Έγραφε ὁ περιηγητὴς Lithgow[1]:

«Πρέπει νὰ ἐνημερωθῆ ὁ βασιλιὰς γι' αὐτοὺς τοὺς Ἕλληνες ἀλῆτες καὶ τὰ πλαστὰ πιστοποιητικά τους. Αὐτοὶ οἱ ἀχρεῖοι ψεύδονται, κι' ὅσα ἰσχυρίζονται γιὰ τοὺς γονεῖς, τὶς συζύγους καὶ τὰ παιδιὰ ποὺ βρίσκονται τάχα αἰχμάλωτοι τῶν Τούρκων εἶναι φανταστικά. Τί διαβολεμένη ἐφεύρεση! Μὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ληστεύουν οἱ Τοῦρκοι τοὺς ὑπηκόους τους; Δὲν τοὺς ἔχουν παραχωρήσει τόσες ἐλευθερίες; Δὲν τοὺς ἐπιτρέπουν νὰ χτυποῦν τὶς καμπάνες τῶν ἐκκλησιῶν τους, ὅπως καὶ στὴ χώρα μας;».

Καὶ ὁ Ἄγγλος πρεσβευτὴς στὴν Κωνσταντινούπολη σὲρ Thomas Roe (1622 - 1628):

«Γνωρίζω ὅτι οἱ Ἕλληνες ποὺ διενεργοῦν ἐκεῖ (στὴν Ἀγγλία) ἐράνους εἶναι ἀπατεῶνες»[2].

Ἐπίσης ὁ Francis Peck[3] περιγράφει τὴ φιλονεικία κάποιου Arthur Wilson μὲ ἕναν Ἕλληνα ζητιάνο. Τέλος ἀναφέρεται ἡ περίπτωση Ἕλληνα ποὺ τύπωσε στὰ λατινικὰ πλαστὴ ἐπιστολὴ τοῦ βασιλιὰ τῆς Ἀγγλίας πρὸς τὶς εὐρωπαϊκὲς Αὐλές[4].

Φυσικὰ ὑπῆρχαν καὶ μερικοὶ ἀγύρτες ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες μετανάστες. Ἀλλὰ ὅπως παρατηρεῖ ὁ Rice[5], ἡ πολεμικὴ δὲν ἀνταποκρινόταν στὴν ἀλήθεια, γιατὶ οἱ περισσότεροι Ἕλληνες ποὺ ἔφθαναν στὴν Ἀγγλία ἦταν πρόσφυγες καὶ ἐξόριστοι «ἀπὸ μιὰ χώρα ὅπου ἡ ζωὴ εἶχε καταντήσει ἀνυπόφορη».

Ἀνάμεσα στοὺς κατατρεγμένους Ἕλληνες ποὺ κατέφυγαν στὸ Λονδῖνο περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΣΤ' καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΖ' αἰώνα ἦταν καὶ πολλοὶ λόγιοι, θεολόγοι καὶ κληρικοί, καθὼς καὶ νέοι ποὺ παρακολουθοῦσαν μαθήματα στὰ ἀγγλικὰ κολλέγια.

Τὸ 1607 ὑποβάλλεται ἀναφορὰ τοῦ sir Thomas Waller πρὸς τὸν κόμητα τοῦ Northamton[6], γιὰ μιὰ ἔρευνα ποὺ ἔγινε σχετικὰ μὲ τέσσερες Ἕλλη-

---

1. Travels and voyages through Europe, Asia and Africa (Leith, 1814).
2. The negotiations of sir Thomas Roe (London, 1740). Πολλὲς φορὲς αὐτὲς οἱ ἀνθελληνικὲς ἐκδηλώσεις ὀφείλονται στὴν ἐμπάθεια τῶν φανατικῶν καθολικῶν. Ὁ Ὁλλανδὸς μοναχὸς *Bernardin Surius* ποὺ ταξίδεψε τὸ 1644 στοὺς Ἁγίους Τόπους καλεῖ τοὺς συμπατριῶτες του νὰ ἀρνοῦνται κάθε οἰκονομικὴ ἐνίσχυση πρὸς τοὺς Ἕλληνες. «Προειδοποιῶ τὸν ἀναγνώστη ὅτι οἱ Ἕλληνες ποὺ ζητοῦν ἐνίσχυση στὶς Κάτω Χῶρες, ἐπειδὴ τάχα βρίσκονται ὑπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγό, χρησιμοποιοῦν τὰ χρήματα ποὺ συγκεντρώνουν γιὰ νὰ κυριαρχήσουν στὴν Ἱερουσαλήμ». *Bernardin Surius:* Le pieux pèlerin en voyage de Jérusalem (1666).
3. Desiderata curiosa (London, 1732).
4. Calendar of state papers. Domestic (1623 - 1625).
5. Ἔνθ. ἀν. σ. 242.
6. Lord Warden of the cinque ports.

νες «μὲ ἔνδυμα μοναχοῦ» ποὺ ἔφθασαν στὸ Ντόβερ καὶ εἶχαν ἐκφράσει τὴν ἐπιθυμία νὰ σπουδάσουν σὲ ἀγγλικὰ πανεπιστήμια[1].

Ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιὰ Ἕλληνες ποὺ ταξίδεψαν στὴν Ἀγγλία γιὰ σπουδὲς σ' αὐτὴν τὴν περίοδο περιέχονται στὴ μελέτη τῆς W. Carless Davis[2] :

«Ἕλληνες, ὥριμης κυρίως ἡλικίας, ἦρθαν στὴν Ὀξφόρδη γιὰ θεολογικὲς καὶ γλωσσολογικὲς σπουδές. Μεταξὺ τῶν καθηγητῶν τοῦ κολλεγίου Balliol ὑπῆρχαν ἄνδρες ποὺ εἶχαν ταξιδέψει στὴν Ἀνατολὴ καὶ ἦταν δεινοὶ γλωσσολόγοι, ἔτσι ποὺ μποροῦσαν νὰ μιλήσουν περὶ Ἀβικένα χωρὶς διερμηνέα. Τὸ ὑψηλὸ αὐτὸ ἐπίπεδο τοῦ κολλεγίου, φυσικὸ ἦταν νὰ προσελκύση πολλοὺς φιλολόγους τῆς Ἀνατολῆς. Ὁ πρῶτος ποὺ ἦρθε ἦταν ὁ Χριστόφορος Ἄγγελος[3], Πελοποννήσιος. Οἱ τουρκικοὶ διωγμοὶ τὸν ἀνάγκασαν νὰ ἐγκαταλείψη τὴν πατρίδα του. Ἔμεινε τρία χρόνια στὸ Trinity College τοῦ Καίμπριτζ καὶ θεωροῦσε τὸ κολλέγιο σπίτι του. Ἀπέκτησε μεγάλη φήμη ὡς καθηγητὴς τῆς ἑλληνικῆς. Στὶς ὁμιλίες του ἔδειχνε, σὰν ἀπόδειξη τοῦ κατατρεγμοῦ καὶ τῶν δεινῶν τῶν Ἑλλήνων, σημάδια ἀπὸ τὰ βασανιστήρια ποὺ εἶχε ὑποστεῖ. Κι' αὐτὸ εἶχε μεγαλώσει τὴ δημοτικότητά του».

«Ἑφτὰ χρόνια ἀργότερα[4] ὁ ἀρχιεπίσκοπος Abbot ἔστειλε στὸ κολλέγιο τὸν Μητροφάνη Κριτόπουλο, ἱερέα. Ὑπηρετοῦσε στὸ περιβάλλον τοῦ πατριάρχη τῆς Κωνσταντινουπόλεως Κυρίλλου. Ἀλλὰ ὑποχρεώθηκε νὰ ἐγκαταλείψη τὴν Πόλη ὕστερα ἀπὸ τὴ δολοφονία τοῦ προστάτη του[5].»

«Ὁ Κονόπιος[6] μιλοῦσε — ὅπως βεβαιώνουν ὁ Savage καὶ ὁ Evelyn ποὺ ἦταν σύγχρονοί του καὶ τὸν γνώριζαν προσωπικὰ — καὶ ἔγραφε γνήσια ἑλληνικά. Ἔγραψε μάλιστα καὶ ἕνα βιβλίο μουσικῆς μὲ δικές του συνθέσεις. Ὁ Evelyn[7] σημειώνει καὶ τὸ περίεργο γεγονὸς ὅτι ἡ Ὀξφόρδη γνώρισε

---

1. Calendar of state papers. Domestic (1603 - 1610).

2. *W. Carless Davis* : «Balliol College» (London, 1899).

3. Ἐδίδαξε ἑλληνικὰ στὴν ἀκαδημία τοῦ Καντέρμπορυ μεταξὺ 1608 καὶ 1610 καὶ ὕστερα στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ὀξφόρδης. Τὸ 1619 κυκλοφόρησε στὸ Καντέρμπορυ τὸ βιβλίο του «Ἀγγέλου Χριστοφόρου περὶ τῆς καταστάσεως τῶν σήμερον εὑρισκομένων Ἑλλήνων ἐγχειρίδιον» σὲ ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ γλῶσσα. Ἔγραψε ἐπίσης τὸ «Ἐγκώμιον τῆς Ἀγγλίας καὶ τῶν Ἄγγλων».

4. Δηλαδὴ τὸ 1617.

5. Ὁ κατόπιν πατριάρχης Ἀλεξανδρείας. Ἀλλὰ ἀνακριβῶς ἀναφέρει ἡ Davis ὅτι ὁ Μητροφάνης κατέφυγε στὴν Ἀγγλία μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ Κυρίλλου. Ἡ δολοφονία τοῦ πατριάρχη ἔγινε ὕστερα ἀπὸ μία καὶ πλέον εἰκοσαετία. Ἀντίθετα, ὁ ἴδιος ὁ Κύριλλος ἔστειλε τὸν νεαρὸ Μητροφάνη (γεννήθηκε τὸ 1589) στὸ Λονδῖνο.

6. Κονόπιος Ναθαναήλ. Γεννήθηκε στὸ Ἡράκλειο Κρήτης καὶ χειροτονήθηκε πρωτοσύγγελλος ἀπὸ τὸν συμπολίτη του πατριάρχη Κύριλλο τὸν Λούκαρι. Εἶχε προσηλυτισθῆ ἀπὸ τοὺς Διαμαρτυρομένους καὶ ἀνέλαβε τὴ μετάφραση τῶν θεολογικῶν εἰσηγήσεων τοῦ Λουθήρου στὴν ἑλληνικὴ καὶ τὴ διάδοσή τους μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων τῆς Ἀνατολῆς.

7. *John Evelyn* (1620 - 1706). Τὸ ἡμερολόγιό του εἶναι πολύτιμο χρονικὸ τῶν γεγονότων τῆς περιόδου 1640 - 1706.

τὸν καφὲ ἀπὸ τὸν Κονόπιο. Ὁ Ἕλληνας ἔψηνε μόνος του κάθε πρωὶ καὶ ἀπολάμβανε τὸν καφέ του».

Ἀπὸ τοὺς Εὐρωπαίους ποὺ ταξίδεψαν στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν Μεσαίωνα καὶ τὴν Ἀναγέννηση οἱ Γάλλοι εἶναι οἱ πιὸ περίεργοι καὶ παρατηρητικοί. Οἱ ἐντυπώσεις τους ἔχουν ποικιλία καὶ δροσιά. Τὰ ὁδοιπορικά τους ἀποτελοῦν πηγὴ κάθε λογῆς πληροφοριῶν : γεωγραφικῶν παρατηρήσεων καὶ κυρίως στοιχείων πολύτιμων γιὰ τὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωή, γιὰ τὸ ἐμπόριο, τὴ βιοτεχνία, τὴ διοίκηση, τὴ θρησκεία, τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα τοῦ λαοῦ[1].

Οἱ ἐντυπώσεις τοῦ Belon λ.χ. ἔγιναν δημοφιλεῖς καὶ μεταφράστηκαν στὶς περισσότερες εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες. Ὁ Nicolay πάλι ἐνδιαφέρεται περισσότερο γιὰ τὴ ζωντανὴ ἑλληνικὴ πραγματικότητα παρὰ γιὰ τὰ λείψανα τοῦ ἀρχαίου κόσμου.

Ἀλλὰ καὶ ἡ Ἀγγλία τῆς Ἀναγεννήσεως δὲν ὑστερεῖ σὲ ἑλληνομάθεια. Ὁ Dallam φέρνει ἐνθύμια ἀπὸ τὴν Τροία. Ὁ Lithgow ταξιδεύει στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Πελοποννήσου. Ὁ Coryat διεγείρει τὴ φαντασία μὲ τὶς ἀφηγήσεις του γιὰ τὸν ὁμηρικὸ κόσμο. Βοηθήματα γεωγραφίας καὶ ἑλληνικῆς ἱστορίας κυκλοφοροῦν στὸ Λονδῖνο. Οἱ δεσμοὶ μεταξὺ τῆς ἀγγλικῆς καὶ ἑλληνικῆς ἐκκλησίας διευκολύνουν τὴν πνευματικὴ ἐπικοινωνία. Ἕλληνες κληρικοὶ στέλνουν στὴν Ἀγγλία δυσεύρετα χειρόγραφα τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ἐμπειρογνώμονες τῆς τέχνης καταγράφουν καὶ ἀξιολογοῦν τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα.

Ὁ Lithgow, ὁ Coryat, ὁ Sandys ὑπῆρξαν οἱ πρόδρομοι. Ἄνοιξαν τὸ δρόμο γιὰ τὶς περιηγήσεις καὶ τὶς πολύτιμες ἐργασίες τοῦ Dallaway, τοῦ Dodwell, τοῦ Hobhouse, τοῦ Leake[2].

---

1. Τὸ πρῶτο ταξιδιωτικὸ χρονικὸ Γάλλου περιηγητῆ γιὰ τὴν Ἑλλάδα κυκλοφόρησε στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ ΙΖ' αἰώνα. Πρόκειται γιὰ τὸ ἔργο τοῦ πρεσβευτῆ στὴν Κωνσταντινούπολη *Deshays* ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα τὸ 1629 καὶ τὸ 1630. Ἡ καταγραφὴ τῶν ἐντυπώσεων ἔγινε ἀπὸ τὸν γραμματικό του καὶ βρίθει λαθῶν (θὰ μᾶς ἀπασχολήση τὸ ὁδοιπορικό του). Γρήγορα, ὅμως, θὰ συστηματοποιηθοῦν οἱ γαλλικὲς περιηγήσεις στὴν Ἑλλάδα. Τὸ 1645 πραγματοποιεῖται ἡ πρώτη ἐγκατάσταση στὴν Ἀθήνα τῶν Ἰησουιτῶν καὶ τὸ 1659 τῶν Καπουκίνων. Θὰ ἀκολουθήσουν τὰ ὁδοιπορικὰ τοῦ *Du Loir* (1654) τοῦ *De Monceaux* (1668), τοῦ *Père Babin* (1674), τοῦ *Nointel* (1674), τοῦ *Guillet* (1675), τοῦ *Spon* κ.ἄ.

2. Τὸ πρῶτο σημαντικὸ ἀγγλικὸ βιβλίο περιηγήσεων στὴν Ἑλλάδα τυπώθηκε τὸ 1612. Ὁ συγγραφέας *William Biddulph* καταγράφει τὶς ἀφηγήσεις πέντε Ἄγγλων ταξιδιωτῶν στὴν Ἀνατολή. Τὸ ὁδοιπορικὸ κυκλοφόρησε μὲ τὸν ἑξῆς σχοινοτενῆ τίτλο : The travels of four Englishmen and a preacher into Africa, Asia,Troy, Bythinia and to Black Sea... Begun in the year of jubilee 1600 and by some of them finished in the year 1611. Very profitable for the help of travellers and not less delightful to all persons who take the pleasure to hear of the manners, goverment, religion and customs of forein and heathen countries (London, 1727).

ΤΑΞΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΣΥΝΟΜΟΤΑΞΙΕΣ

Ὁ Πλάτων διαιροῦσε τοὺς ταξιδιῶτες τῶν παραμεσογειακῶν χωρῶν σὲ τέσσερες κατηγορίες :

Σ' ἐκείνους ποὺ ταξιδεύουν διὰ θαλάσσης κάθε καλοκαίρι, «ἀπαράλλαχτα σὰν τὰ ἀποδημητικὰ πουλιά», γιὰ ἐμπορικοὺς λόγους.

Σ' ἐκείνους ποὺ ἔρχονται στὴν Ἑλλάδα γιὰ νὰ παρακολουθήσουν θεάματα καὶ ἀκροάματα (σ' ὅλους αὐτοὺς παρέχονται καταλύματα καὶ περιποιήσεις σύμφωνα μὲ τὰ καθιερωμένα ἔθιμα τῆς φιλοξενίας).

Στοὺς ἐπιφορτισμένους μὲ διπλωματικὴ ἀποστολή.

Καὶ τέλος, σ' ἐκείνους ποὺ ἔρχονται στὴν Ἑλλάδα ἀνταποδίδοντας ἐπίσημη ἑλληνικὴ ἐπίσκεψη[1].

Αὐτὴ ἡ διαίρεση ἰσχύει σὲ γενικὲς γραμμὲς γιὰ τοὺς ἑλληνορωμαϊκοὺς χρόνους. Ἀλλὰ κατὰ τὸν Μεσαίωνα καὶ τὴν Ἀναγέννηση ὁ μεγάλος ὄγκος τῶν ταξιδιωτῶν καλύπτεται ἀπὸ τοὺς προσκυνητὲς τῶν Ἁγίων Τόπων.

Γενικά, οἱ περιηγητὲς ποὺ ταξίδεψαν στὴν Ἑλλάδα σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ἀποτελοῦν ἕνα μωσαϊκὸ ἀνθρώπινων τύπων, στόχων καὶ ἐνδιαφερόντων.

Μὲ βάση αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ μποροῦμε νὰ χωρίσουμε τοὺς ταξιδιῶτες τῶν αἰώνων ποὺ ἐρευνοῦμε σὲ δέκα κατηγορίες :

1) Εἶναι οἱ προσκυνητὲς τῶν Ἁγίων Τόπων. Προορισμός τους ἡ Παλαιστίνη. Ταξιδεύουν κυρίως διὰ θαλάσσης ἀπὸ τὴν Ἰταλία καὶ ἔχουν τὴν εὐκαιρία νὰ γνωρίσουν, ἀνάλογα μὲ τὶς προσεγγίσεις τῶν καραβιῶν, τὰ Ἑπτάνησα, τὴ δυτικὴ καὶ νότια Πελοπόννησο, τὶς Κυκλάδες καὶ τὴν Κρήτη. Τὸ ταξίδι ἀποτελεῖ μιὰ ἐπίπονη καὶ ἐπικίνδυνη περιπέτεια. Εἶναι τὸ «τάμα» εὐλαβικῶν ψυχῶν ποὺ ἀναζητοῦν τὴ λύτρωσή τους μ' ἕνα βάπτισμα στὸν Ἰορδάνη. Οἱ προσκυνητὲς φλέγονται ἀπὸ τὴν ἀγωνία νὰ ἀντικρύσουν τὶς ἀκτὲς τῆς Παλαιστίνης κι' ἔτσι τὰ ἡμερολόγια καὶ οἱ περιγραφές τους ἀναφέρονται μόνο σὲ μοναστήρια καὶ ἐκκλησίες. Μὲ ἱερὸ ζῆλο ἀπαθανατίζουν ἀφηγήσεις γιὰ ἅγια λείψανα, εἰκόνες καὶ θαύματα.

2) Οἱ ἔμποροι ποὺ ταξιδεύουν στὴν Ἀνατολὴ καὶ καταγράφουν τὶς πα-

---

1. «Ὁ μὲν δὴ πρῶτος τε καὶ διὰ τέλους ἀεὶ θερινὸς ὡς τὰ πολλὰ διατελῶν ταῖς φοιτήσεσι, καθάπερ οἱ τῶν ὀρνίθων διαπορευόμενοι, καὶ τούτων οἱ πολλοὶ κατὰ θάλατταν ἀτεχνῶς οἷον πετόμενοι, χρηματισμοῦ χάριν ἐμπορευόμενοι ἔτους ὥρᾳ πέτονται πρὸς τὰς ἄλλας πόλεις... Ὁ δὲ δεύτερος, ὄμμασιν ὄντως θεωρὸς ὅσα τε μουσῶν ὠσὶν ἔχεται θεωρήματα... Τρίτον δὲ ξένων ὑποδέχεσθαι χρὴ δημοσίᾳ τὸν κατά τι δημόσιον ἐξ ἄλλης χώρας ἀφιγμένον... Τέταρτος δὲ ἂν ποτέ τις ἀφίκηται, σπάνιος μέν, ἂν δ' οὖν ποτέ τις ἔλθῃ τῶν παρ' ἡμῖν θεωρῶν ἀντίστροφος ἐξ ἄλλης χώρας (Νόμοι ΙΒ' Ἑτ. Ἑλλην. Ἐκδόσεων 1966, τόμ. ΙΗ', σ. 556 - 557).

ρατηρήσεις τους γιὰ τὰ προϊόντα ποὺ παράγει κάθε τόπος, γιὰ τὶς βιοτικὲς συνθῆκες τῶν λαῶν, γιὰ τὶς ἐξαγωγές, τὶς μεταφορὲς καὶ τὶς συγκοινωνίες.

3) Οἱ κυνηγοὶ ἀρχαιοτήτων ποὺ ἀλωνίζουν τὶς ἑλληνικὲς περιοχὲς καὶ συγκεντρώνουν ἔργα τέχνης, χειρόγραφα, νομίσματα γιὰ τὰ εὐρωπαϊκὰ μουσεῖα καὶ τὶς συλλογὲς βασιλιάδων καὶ μεγιστάνων.

4) Οἱ ἑλληνομαθεῖς ἢ λατινομαθεῖς ἀρχαιολόγοι ποὺ κατέχονται ἀπὸ τὴ δίψα τῆς γνωριμιᾶς μὲ τὸν ἀρχαῖο κόσμο καὶ ταξιδεύουν στὴν Ἀνατολὴ γιὰ νὰ ἐπισημάνουν καὶ νὰ μελετήσουν μνημεῖα, κάστρα καὶ καλλιτεχνικοὺς θησαυρούς.

5) Οἱ μόνιμοι διπλωματικοὶ ἀντιπρόσωποι τῶν ἡγεμόνων τῆς δυτικῆς καὶ κεντρικῆς Εὐρώπης στὶς Αὐλὲς τῶν μοναρχῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ οἱ ἔκτακτες, πολυάνθρωπες ἀποστολές[1]. Τὰ μέλη τῶν πρεσβειῶν καὶ ἡ συνοδεία τους, ἀπολαμβάνοντας εἰδικὴ προστασία, μποροῦσαν νὰ πραγματοποιοῦν χωρὶς κίνδυνο περιοδεῖες στὰ τουρκοκρατούμενα ἐδάφη, νὰ συγκεντρώνουν στοιχεῖα καὶ νὰ καταγράφουν τὶς παρατηρήσεις τους.

6) Οἱ κάθε λογῆς ἐπιστήμονες ποὺ ταξιδεύουν γιὰ παρατηρήσεις καὶ συγκέντρωση ὑλικοῦ ἐρευνῶν: γεωγράφοι, ζωολόγοι, βοτανολόγοι, γιατροί.

7) Ζωγράφοι καὶ ἀρχιτέκτονες ποὺ ἀποτύπωσαν σὲ πίνακες καὶ σὲ σχεδιαγράμματα εἰκόνες ζωῆς καὶ ἄφησαν στοὺς μεταγενέστερους τὸ πιὸ εὔγλωττο, τὸ πιὸ αὐθεντικὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὶς περιοδεῖες στὴ ναυτικὴ καὶ ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα.

8) Οἱ στρατιωτικοὶ ποὺ ἔπαιρναν μέρος σὲ ἐκστρατεῖες καὶ ἐπιχειρήσεις καὶ εἶχαν τὴ φιλοδοξία καὶ τὸ τάλαντο νὰ καταγράψουν παρατηρήσεις γιὰ πρόσωπα καὶ πράγματα στὸ περιθώριο τῶν γεγονότων τῆς ἐποχῆς.

9) Οἱ κάθε λογῆς πράκτορες τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν ποὺ ταξίδευαν μὲ μυστικὴ ἀποστολὴ στὶς χῶρες τῆς εὐρωπαϊκῆς καὶ ἀσιατικῆς Ἀνατολῆς γιὰ τὴ συγκέντρωση στρατιωτικῶν πληροφοριῶν. Οἱ μετακινήσεις τῶν ἀσιατικῶν φυλῶν πρὸς τὰ δυτικὰ προκαλοῦσαν ἀνησυχίες καὶ ἐπέβαλλαν τὴν ἐνημέρωση τῶν εὐρωπαϊκῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἡγετῶν γιὰ τὶς συνήθειες, τὸν ὁπλισμὸ καὶ τὶς προθέσεις τοῦ νέου αὐτοῦ κόσμου ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ προωθῆται στὸ προσκήνιο τῆς ἱστορίας.

10) Εἶναι, τέλος, οἱ πραγματικοὶ περιηγητές. Οἱ τουρίστες τοῦ Μεσαίωνα ποὺ ταξιδεύουν ἀπὸ ἔμφυτο πάθος γιὰ περιπλάνηση καὶ ἀπὸ λαχτάρα γιὰ γνώση[2].

---

1. *Aramon, Nointel* κ.ἄ.

2. Πολλοὶ Εὐρωπαῖοι λόγιοι ποὺ ἀσχολοῦνται κατὰ τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας μὲ τὰ ἑλληνικὰ πράγματα καὶ δὲ μποροῦν νὰ πραγματοποιήσουν τὸ ἐπικίνδυνο ταξίδι γιὰ μιὰ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὴν Ἑλλάδα, συγκεντρώνουν ὑλικὸ καὶ γράφουν μελέτες κ.λ.π «δι' ἀλληλογραφίας». Ὁ Γερμανὸς Μαρτῖνος Κρούσιος — «φιλέλλην ἐγὼ καὶ τὰ ἑλληνικὰ μαθήματα ἀπὸ ἐτῶν τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ τὴν δόξαν φυτεύω» — διατηροῦσε ἐπὶ δεκαετίες ἀλληλογραφία μὲ Ἕλληνες λογίους καὶ κληρικοὺς κι' ἐρανιζόταν στοιχεῖα «περὶ

Όλοι, πάντως, εἶναι ἀνήσυχα πνεύματα, φλεγόμενες ψυχές, τολμηροὶ πρωτοπόροι. Γάλλοι, Ἄγγλοι, Γερμανοί, Ἱσπανοί, Ἰταλοί, Σκανδιναβοί, Σλαῦοι, Τοῦρκοι, Ἑβραῖοι, Χριστιανοὶ καὶ εἰδωλολάτρες ἀποχαιρετοῦν τοὺς δικούς τους καὶ ξεκινοῦν γιὰ τὸ ἄγνωστο. Ἄλλοι γιατὶ κατέχονται ἀπὸ τὴ δίψα τοῦ κέρδους, ἄλλοι ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς φυγῆς, ἄλλοι ἀπὸ θρησκευτικὴ ἔξαρση, ἄλλοι γιὰ γνώσεις καὶ ἔρευνα. Εἶναι ἐπικίνδυνα τὰ ταξίδια στὴν Ἀνατολή. Ἡ Μεσόγειος καὶ τὸ Αἰγαῖο βρίσκονται στὸ ἔλεος τῶν πειρατῶν. Στὴ στεριὰ καραδοκοῦν συμμορίες ληστῶν. Ὅλα τὰ περάσματα εἶναι παγίδες. Πολύμηνα ταξίδια, ταλαιπωρίες, ἀρρώστιες[1], ἐπιδημίες, καμμιὰ ἀσφάλεια. Χρειάζεται ἀντοχή, δύναμη ψυχῆς καὶ χρῆμα. Ὁ ταξιδιώτης ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἔνοπλη συνοδεία κατὰ τὶς στεργιανὲς μετακινήσεις του. Δρόμοι, πανδοχεῖα δὲν ὑπάρχουν. Μοναδικὴ ἐλπίδα τὰ καραβάνια τῆς Βαλκανικῆς ποὺ μεταφέρουν τὶς πραμάτειες στὴν Πόλη, γραφικὴ θεωρία ἑκατοντάδων ὑποζυγίων ποὺ κινεῖται μέσα σὲ σύννεφα κονιορτοῦ.

Διαβάζοντας τὶς ἀφηγήσεις τῶν ταξιδιωτῶν, ἐξερευνητῶν καὶ θαλασσοπόρων τῆς Ἀναγέννησης , γράφει ὁ Ἀμερικανὸς ἐρευνητὴς τῶν περιηγητικῶν κειμένων Edward Godfrey Cox, νοιώθεις κατάπληξη γιὰ τὸ ἀδάμαστο πνεῦμα αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων, γιὰ τὴν ἀντοχὴ καὶ τὸ θάρρος τους, γιὰ τὴν ἀχόρταγη ἀναζήτηση τοῦ καινούργιου, «ἀκόμη καὶ γιὰ τὴν ἱκανότητά τους νὰ φθάσουν ὣς τὴ βαρβαρότητα, καὶ τὴν προθυμία τους ν' ἀπαρνηθοῦν τὶς ἀρχὲς τῆς δικαιοσύνης, τῆς ἀνθρωπιᾶς καὶ τῆς εἰρήνης»[2].

Ἀπὸ ἄποψη ποιότητας τῶν περιηγητικῶν κειμένων ὑπάρχουν οἱ καλλιεργημένοι, οἱ εὐσυνείδητοι, οἱ εἰλικρινεῖς, οἱ ἀκούραστοι, οἱ εὐαίσθητοι, οἱ παρατηρητικοί, οἱ ἀνήσυχοι, οἱ προσεχτικοὶ καὶ οἱ ἀξιόπιστοι ταξιδιῶτες. Ὑπάρχουν, ὅμως, καὶ οἱ ἐπιπόλαιοι, οἱ φαντασιόπληκτοι, οἱ ἀστοιχείωτοι, οἱ νωθροί, οἱ παραμυθάδες, οἱ εὔπιστοι καὶ οἱ λογοκλόποι. Ἡ συγκριτικὴ μελέτη

τῶν ἑλληνικῶν καὶ τουρκικῶν πραγμάτων». Τὸν ἐπιστημονικὸ χαρακτῆρα τῶν ἐργασιῶν του ἀποκαλύπτουν τὰ ἐρωτήματα ποὺ διατυπώνει σὲ ἐπιστολὴ τῆς 27 Μαΐου 1582 στὸν λόγιο καὶ φυσικομαθηματικὸ κληρικὸ Συμεὼν Καβάσιλα : «Ποία νυνὶ διαλέκτῳ περὶ Θεσσαλονίκην καὶ ἐν Ἀθήναις χρῶνται καὶ ποῖον, πόσον τε ἔτι τὸ Ἀθηναίων ἄστυ καὶ τἄλλα αὐτῶν (κατὰ τῶν τάχ' οὐκ ἀληθῆ παρ' ἡμῖν αὐτῶν περιγραφέντων ὄντα τυγχάνει) καὶ ποῦ τῆς Ἑλλάδος ἥκιστα ἡ πάλαι γλῶττα ἐκβεβαρβάρωται». (Βλ. ὑποσ. σ. 47).

1. «Μερικοὶ ἱππότες ξεκίνησαν ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλὴμ γιὰ τὸ ταξίδι τῆς ἐπιστροφῆς ἄρρωστοι. Ἔτσι δὲ μποροῦσαν νὰ σταθοῦν πάνω στὰ γαϊδούρια. Ἔφεραν, λοιπόν, καμῆλες μὲ δυὸ μεγάλα κοφίνια κρεμασμένα ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρὲς κι' ἐκεῖ μέσα ἔβαλαν τοὺς ἀρρώστους γιὰ τὸ ταξίδι ὣς τὴ θάλασσα. Στὴν Κύπρο, πολλοὶ προσκυνητὲς καὶ ἀνάμεσά τους ἀρκετοὶ εὐγενεῖς πέθαναν ἀπὸ τὶς κακουχίες τοῦ ταξιδιοῦ». (*Faber* : Evagatorium, τομ. Γ', σ. 99 τῆς ἀγγλ. ἐκδ.).

2. «A reference to the literature of travels» (Ἔκδ. Πανεπιστημίου τῆς Οὐάσιγκτον).

καὶ ἡ παράλληλη ἔρευνα ξεχωρίζει τὶς αὐθεντικὲς μαρτυρίες ἀπὸ τὶς στοματικὲς ἀνεξακρίβωτες πληροφορίες.

ΟΙ ΔΡΟΜΟΙ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ

Ὡς τὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ (565 μ.Χ.) ἡ Ἐγνατία Ὁδὸς ἀποτελοῦσε τὸν ἄξονα τῆς Βαλκανικῆς, τὴ βασικὴ ἀρτηρία ἐπικοινωνίας τῆς ἰταλικῆς χερσονήσου μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη. Ἀλλὰ κι' ὡς τὸν ΙΓ' αἰώνα, ἡ Ἐγνατία θὰ παραμείνη ἡ μεγάλη στρατηγικὴ ὁδὸς τοῦ Βυζαντίου.

Τὰ ταξίδια τῶν Εὐρωπαίων προσκυνητῶν στὴν Ἀνατολὴ ἀκολουθοῦσαν ὡς τὸν Ι' αἰώνα τὴν καθιερωμένη θαλασσινὴ μεσογειακὴ γραμμή : Ἰταλία - Αἰγαῖο. Ἀλλὰ ὕστερα ἀπὸ τὸν προσηλυτισμὸ τοῦ βασιλιᾶ τῆς Οὐγγαρίας Στεφάνου στὸν χριστιανισμὸ (994) τὸ δρομολόγιο ἄλλαξε.

Ἀπὸ κείνη τὴ στιγμὴ οἱ προσκυνητὲς ἀπὸ τὴν Ἰταλία καὶ τὴ Γαλλία δὲν ταξιδεύουν ἀπὸ τὴ θάλασσα. Περνοῦν ἀπὸ τὸ κράτος τοῦ Στεφάνου. Ὁ βασιλιὰς τῆς Οὐγγαρίας εἶχε ἀπαλλάξει τοὺς δρόμους ἀπὸ τὴ ληστεία. Δεχόταν ὅλους τοὺς ξένους σὰν ἀδελφοὺς προσφέροντάς τους φιλοξενία καὶ δῶρα. Ἔτσι εὐγενεῖς καὶ ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ προτιμοῦσαν, γιὰ λόγους ἀσφαλείας, τὸ δρόμο τῆς Οὐγγαρίας γιὰ τὰ ταξίδια τους στὴν Ἱερουσαλήμ[1].

Ὁ Εὐρωπαῖος περιηγητὴς ποὺ ἐπιθυμοῦσε νὰ ταξιδέψη στὴν Ἀνατολὴ ὕστερα ἀπὸ τὶς Σταυροφορίες ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ διαλέξη ἀνάμεσα σὲ τέσσερα δρομολόγια :

1. Τὸ θαλασσινὸ ταξίδι.
2. Τὸ δρόμο τῆς Οὐγγαρίας.
3. Τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα.
4. Τὴ Σκλαβουνία (ἀπὸ τὶς δαλματικὲς ἀκτὲς στὴν Πόλη).

Τὸ ταξίδι μὲ καράβι ἀπὸ τὰ λιμάνια τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης ἦταν σύντομο. Δεκαπέντε ὡς εἴκοσι μέρες ἀπὸ τὴ Μασσαλία στὴν Πόλη. Ἡ Μεσόγειος, ὅμως, βρισκόταν κατὰ τὸν Μεσαίωνα στὸ ἔλεος τῶν πειρατῶν. «Ἡ θάλασσα εἶναι μόνο γιὰ τοὺς τολμηρούς», ἔγραφε τὸν Η' αἰώνα ὁ Ἄγγλος σοφὸς Ἀλκουίνος.

---

1. Ὁ προσηλυτισμὸς τοῦ Στεφάνου ἄνοιξε τὸ δρόμο γιὰ τὶς Σταυροφορίες. Πραγματικά, ὁ δρόμος τῆς ξηρᾶς ἦταν ὁ μόνος πρακτικὸς γιὰ τὴ μετακίνηση τῶν στρατευμάτων. Ὅλοι οἱ στόλοι τῆς Εὐρώπης ἑνωμένοι δὲ θὰ μποροῦσαν νὰ πραγματοποιήσουν τὴ μεταφορά τους καὶ κυρίως νὰ ἐξασφαλίσουν τὸν ἐπισιτισμό. Ἡ ἐχθρική, πάλι, ὑποδοχὴ τῶν σταυροφόρων στὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπη καὶ ἡ ἀντίσταση τῶν τοπικῶν λαῶν θὰ ὡδηγοῦσε τὴν ἐκστρατεία σὲ βέβαιη καταστροφὴ (*Lud*, *Lalanne*, ἔνθ. ἀν.).

Τὸ δρομολόγιο ποὺ ἀκολουθοῦσαν οἱ γαλέρες καὶ οἱ γαλεάσσες ἦταν : Μάλτα - Τσιρίγο - κεντρικὸ Αἰγαῖο - Ἑλλήσποντος. Ἢ : Βενετία - Κέρκυρα - Μεθώνη - Αἰγαῖο - Δαρδανέλλια.

Ὁ δρόμος τῆς Οὐγγαρίας, μὲ ποταμόπλοιο ἀπὸ τὸ Δούναβη κι' ὕστερα μὲ ἅμαξα ἀπὸ τὴ Σόφια ὣς τὴν Κωνσταντινούπολη, ἦταν ἄνετος καὶ γραφικός. Ἀλλὰ ἐπικίνδυνος στὰ τουρκικὰ ἐδάφη. Μόνο ἡ συνοδεία τῶν διπλωματῶν μποροῦσε νὰ ταξιδέψη χωρὶς δυσάρεστα ἀπρόοπτα.

Ὁ δρόμος τῆς Ἑλλάδας ἦταν πιὸ μακρινός, πιὸ δύσκολος καὶ πιὸ δαπανηρός. Ἀλλὰ παρουσίαζε μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον. Ἡ πορεία ποὺ εἶχε καθιερωθῆ : Ὀτράντο - Κέρκυρα - Ἤπειρος - Θεσσαλονίκη - Πόλη.

Τὸ τέταρτο δρομολόγιο ἀκολουθοῦσε τὴ θαλασσινὴ γραμμὴ Ἀγκώνας (στὴ νότια Ἰταλία) - Ραγούζας (στὶς δαλματικὲς ἀκτές). Κι' ὕστερα μὲ καραβάνι ποὺ διέσχιζε τὴν Βαλκανικὴ ἀπὸ τὴν Ἀδριατική, ὣς τὴν Ἀδριανούπολη.

Περιγραφὴ τῶν τεσσάρων δρομολογίων ποὺ ἀκολουθοῦσαν οἱ Εὐρωπαῖοι τοῦ ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰώνα στὰ ταξίδια τους γιὰ τὶς χῶρες τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας βρίσκουμε στὸ βιβλίο τοῦ Louis Deshayes baron de Courmesnin[1]. Γράφει ὁ Γάλλος βαρῶνος :

«Γιὰ νὰ ταξιδέψη κανεὶς ἀπὸ τὸ Παρίσι στὴν Κωνσταντινούπολη ὑπάρχουν τέσσερες διαφορετικοὶ δρόμοι.

»Ὁ πρῶτος : διὰ θαλάσσης. Κοστίζει φθηνότερα. Μπορεῖς νὰ μπαρκάρης μὲ δώδεκα σκοῦδα[2]. Ἀλλὰ τὸ ταξίδι εἶναι ἐπικίνδυνο ἐξ αἰτίας τῶν πειρατῶν καὶ δὲν συνιστῶ διόλου αὐτὸ τὸ δρομολόγιο, ἐκτὸς ἂν εἶναι μεγάλη ἀνάγκη.

»Τὸ καράβι εἶναι ὑποχρεωμένο νὰ περάση ἀνάμεσα Μωριὰ καὶ Κρήτη. Σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν περιοχὴ στήνουν καρτέρι τὰ κουρσάρικα. Κι' εἶναι δύσκολο νὰ τ' ἀποφύγης.

»Ὅσο γιὰ τὴ θάλασσα, τὸ ταξίδι εἶναι πολὺ ἐπικίνδυνο. Πρέπει τὸ καράβι νὰ διασχίση τὸ Ἀρχιπέλαγος[3] μὲ τὰ τριακόσια νησιά του. Κι' οἱ στεριὲς εἶναι τόσο κοντὰ ἡ μία στὴν ἄλλη ποὺ πρέπει νἆσαι πολὺ προσεκτικὸς γιὰ νὰ περάσης. Γιατὶ ἂν τὴ στιγμὴ ποὺ πλέει τὸ καράβι ἀνάμεσα σὲ δυὸ νησιὰ σοῦ τύχει φουρτούνα μπορεῖ νὰ πέση στὶς ξέρες. Κι' ὅταν νυχτώσει τόσο τὸ χειρότερο. Θαῦμα εἶναι νὰ γλυτώση ἀπὸ ναυάγιο.

---

1. Voyage de Levant fait par le commandement du Roy en l'année 1621.

2. Ὁ *Stochove*, στὸ «Voyage d' Italie et du Levant» (1630) : «Μὲ 14 - 15 σκοῦδα ναῦλο μπορεῖς νὰ ταξιδέψης ὣς τὴν Κωνσταντινούπολη».

3. Ἔτσι ὀνομάσθηκε ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς τὸ Αἰγαῖο πέλαγος ἐπειδὴ τὰ νησιὰ τῆς περιοχῆς ἀποτελοῦσαν ἰδιαίτερη διοίκηση. Τὸν ὅρο υἱοθέτησαν καὶ οἱ νεώτεροι γεωγράφοι γιὰ τὰ νησιωτικὰ συμπλέγματα τοῦ Εἰρηνικοῦ.

»'Εδῶ καὶ κάμποσα χρόνια οἱ συγκοινωνίες καὶ τὸ ἐμπόριο τῆς Τουρκίας βρίσκονται στὰ χέρια τῶν Βενετῶν ποὺ διαθέτουν μεγάλον ἀριθμὸ καραβιῶν γιὰ ὅλα τὰ λιμάνια τῆς 'Ανατολῆς. 'Αλλὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ[1] ποὺ οἱ ὑπήκοοι τοῦ βασιλιᾶ[2] κατώρθωσαν νὰ ἀποσπάσουν τὶς συγκοινωνίες ἀπὸ τοὺς Τούρκους, περισσότερα καράβια μπαρκάρουν ἀπὸ τὴ Μασσαλία παρὰ ἀπὸ τὴ Βενετία.

»'Υπάρχει ὅμως καὶ κάτι ἄλλο : Τὰ βενετικὰ καράβια εἶναι τόσο μεγάλα, τόσο βαρειά, δυσκίνητα καὶ κακοναυπηγημένα ποὺ κινδυνεύουν μόλις δυναμώσει ὁ ἄνεμος. Κι' ἔτσι, κατὰ τὸ ταξίδι, περισσότερο καιρὸ βρίσκονται ποδισμένα στὰ λιμάνια παρὰ στὸ πέλαγος[3]. 'Επειτα, δὲν εἶναι καλὰ ἐξωπλισμένα καὶ δὲ μποροῦν ν' ἀντιμετωπίσουν τὰ κουρσάρικα. Τὰ πανιά, πάλι, εἶναι βαρειὰ καὶ ἄβολα καὶ γι' αὐτὸ τὰ καράβια δυσκολεύονται πολὺ νὰ ξεφύγουν.

»'Αντίθετα, τὰ καράβια τῆς Μασσαλίας εἶναι πιὸ μικρὰ καὶ πιὸ ἐλαφρά. Κι' ἡ ναυπήγησή τους ἔχει γίνει μὲ τόση μαστοριὰ ποὺ ἀντέχουν καὶ στὶς χειρότερες φουρτοῦνες. 'Ετσι βρίσκονται ἀδιάκοπα στὸ πέλαγο καὶ δὲν χάνουν διόλου καιρό. 'Ενῶ τὰ καράβια ποὺ πιάνουν σὲ λιμάνια πολλὲς φορές, μ' ὅλο ποὺ ὁ καιρὸς εἶναι καλὸς γιὰ ταξίδι, δὲ μποροῦν νὰ βγοῦν στ' ἀνοιχτὰ γιατὶ δὲν ἔχουν τὸν κατάλληλο ἄνεμο νὰ μανουβράρουν.

»Τὰ καράβια τῆς Μασσαλίας εἶναι γερὰ ἐξοπλισμένα καὶ μποροῦν νὰ ἀντισταθοῦν στὶς ἐπιθέσεις τῶν πειρατῶν ἤ, ἂν τύχει καὶ τὰ κουρσάρικα εἶναι δυνατότερα, νὰ ξεφύγουν μὲ τὴ γρηγοράδα τους. Γι' αὐτὸ μέχρι τώρα κανένα ἀπὸ τὰ καράβια τῆς Μασσαλίας ποὺ ταξιδεύουν στὴν 'Ανατολὴ δὲν πιάστηκε ἀπὸ πειρατικό.

»'Απ' τὴν ἄλλη μεριά, ὅμως, ταξιδεύουν τόσο βαρυφορτωμένα ποὺ μερικὲς φορὲς τὰ βρίσκει συμφορά. 'Αν ἐξαιρέσουμε αὐτὴ τὴ συνήθεια, οἱ ναυτικοὶ τῆς Μασσαλίας εἶναι τόσο ἐπιδέξιοι κι' ἔχουν τόση πεῖρα τῆς Μεσογείου ποὺ μόνο μὲ τοὺς 'Ολλανδοὺς ποὺ ταξιδεύουν στὸν ὠκεανὸ μπορεῖς νὰ τοὺς συγκρίνῃς. Νὰ γιατὶ ἐκεῖνος ποὺ θέλει νὰ ταξιδέψῃ στὴν 'Ανατολὴ προτιμᾶ τὴ Μασσαλία. Τὸ ταξίδι Μασσαλία - Κωνσταντινούπολη κρατάει 15 ὥς 20 μέρες. Καὶ ἡ ρότα ποὺ ἀκολουθοῦν τὰ καράβια εἶναι : Σαρδηνία - Μπαρμπαριὰ - Μάλτα - 'Αρχιπέλαγος - Δαρδανέλλια.

---

1. *Stochove* ἔνθ' ἀν. «'Απὸ τότε ποὺ οἱ Γάλλοι ἔκλεισαν συμμαχία μὲ τοὺς Τούρκους, οἱ ἐπιβάτες μπαρκάρουν ἀπὸ τὴ Μασσαλία ἢ ἀπὸ τὶς ἀκτὲς τῆς Προβηγγίας».

2. Τῆς Γαλλίας.

3. *Stochove* : «Τὸ ταξίδι Μασσαλία - Κωνσταντινούπολη κρατεῖ κάπου 30 μέρες». Γιὰ τὰ βενετικὰ καράβια παρατηρεῖ ὁ *Stochove*: «Εἶναι τόσο κακοναυπηγημένα καὶ τόσο βαρειά, ποὺ εἶναι ἀδύνατο νὰ ταξιδέψῃς ὅταν σηκωθῇ ἄνεμος. Κι' ἔτσι πολλὲς φορὲς χρειάζεσαι τρεῖς καὶ τέσσερες μῆνες γιὰ νὰ φθάσῃς στὴν Κωνσταντινούπολη» (Voyages du sieur de Stochove faites è années 1630, 1631, 1632, 1633 (Βρυξέλλες, 1643).

»Ὁ δεύτερος δρόμος εἶναι διὰ μέσου Οὐγγαρίας. Εὔκολος, πιὸ ὄμορφος καὶ πιὸ ἄνετος. Κι' αὐτὸ γιατὶ ταξιδεύεις μὲ ἅμαξα καὶ μπορεῖς ν' ἀκολουθήσης τὸν Δούναβη κάπου τριακόσιες λεῦγες.

»Καλὸ ὅμως εἶναι ν' ἀποφεύγης αὐτὸ τὸ δρόμο, ἐκτὸς ἂν ἀνήκεις στὴ συνοδεία τοῦ πρεσβευτῆ ἢ ἂν ταξιδεύεις μὲ τὸν ἀπεσταλμένο κάποιου πρίγκιπα[1]. Κι' αὐτὸ γιατὶ δὲν ὑπάρχουν ἐμπορικὲς σχέσεις ἀνάμεσα στὸν αὐτοκράτορα[2] καὶ στὸ σουλτάνο γιὰ νὰ διευκολύνεται τὸ πέρασμα. Κάθε μέρα σημειώνονται ἐπεισόδια[3]. Καὶ στὰ καλὰ καθούμενα ὁ ταξιδιώτης μπορεῖ νὰ βρεθῆ σκλάβος στὰ σίδερα. Γι' αὐτό, στὶς εἴκοσι μέρες τοῦ ταξιδιοῦ πρέπει νὰ πάρης μαζί σου ἕνα γενίτσαρο[4] ἢ ἕνα σπαχῆ γιὰ τὴν ἀσφάλειά σου.

»Γιὰ ν' ἀκολουθήσης αὐτὸ τὸ δρομολόγιο πρέπει νὰ ταξιδέψης ὣς τὴ Νεάπολη. Ἀπὸ κεῖ θὰ διασχίσης τὴν Ἀπουλία καὶ θὰ φθάσης στὸ λιμάνι τοῦ Ὀτράντο. Μπαρκάρεις σὲ καράβι καὶ ταξιδεύεις ὣς τὴν Κέρκυρα ποὺ ἀπέχει ἐνενήντα μίλια. Ἀπὸ τὴν Κέρκυρα περνᾶς στὴν ἀντικρυνὴ στεριά, στὴ Μπάστια. Εἶναι ὁ πρῶτος σταθμὸς τοῦ ταξιδιοῦ σου σὲ τουρκικὸ ἔδαφος.

»Ἐκεῖ θὰ βρῆς ἕνα γενίτσαρο ἢ σπαχῆ καὶ θὰ ἐφοδιασθῆς μὲ διάφορα μικροπράγματα χρήσιμα γιὰ τέτοια ταξίδια : λόγου χάρη ἕνα στρῶμα κι' ἕνα κιλίμι γιὰ τὸν ὕπνο. Γιατὶ κατὰ τὴν πορεία σου δὲν πρόκειται νὰ βρῆς οὔτε ἄχερο.

»Ὁ δρόμος ὣς τὴ Θεσσαλονίκη εἶναι ὀχτὼ μέρες. Οἱ πέντε πρῶτες, πορεία σὲ ὀρεινὲς περιοχές. Ἀλλὰ οἱ ὑπόλοιπες τρεῖς καὶ ἰδιαίτερα οἱ ἄλλες δώδεκα ποὺ χρειάζονται γιὰ νὰ καλύψης τὴν ἀπόσταση Θεσσαλονίκη - Κωνσταντινούπολη εἶναι πιὸ ἄνετες καὶ πιὸ εὐχάριστες.

»Αὐτὸ τὸ δρομολόγιο δὲν εἶναι πιὸ μακρινὸ ἀπὸ τὰ ἄλλα, θὰ τὸ συνιστοῦσα μάλιστα. Εἶναι, βέβαια, ἀκριβώτερο ἐπειδὴ πρέπει νὰ ὑπολογίζης καὶ τὰ ἔξοδα τοῦ γενίτσαρου ἢ τοῦ σπαχῆ[5]. Μ' ὅλα αὐτὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ ταξιδέψη ἀπὸ τὸ Ὀτράντο στὴν Κωνσταντινούπολη μὲ ἑκατὸ σκοῦδα.

»Ὁ τέταρτος δρόμος ποὺ μπορεῖ ν' ἀκολουθήση κανεὶς χωρὶς νὰ χρει-

---

1. *Stochove* : «Ἐκτὸς ἂν βρεθῆς στὴν ἀκολουθία τοῦ προσώπου ποὺ κάθε χρόνο μεταφέρει τὰ δῶρα στὸν σουλτάνο».

2. Τὸν Φερδινάνδο Β' τῆς Αὐστρουγγαρίας.

3. *Stochove* : «Δὲν περνάει μέρα χωρὶς ἐχθρικὲς ἐνέργειες. Ὁ ἕνας καταστρέφει τὴ χώρα τοῦ ἄλλου. Αὐτὸ ὅμως δὲν θεωρεῖται διόλου πόλεμος. Ἐδῶ πόλεμος θὰ πῆ νὰ βροντήξη τὸ κανόνι».

4. Πρόκειται γιὰ τοὺς λεγομένους ἐφέδρους γενιτσάρους ποὺ ζοῦσαν στὰ χωριὰ καὶ ἀσκοῦσαν τὸ βιοποριστικό τους ἐπάγγελμα. Ἦταν ὅμως ὑποχρεωμένοι νὰ κατατάσσωνται στὸ σῶμα τους σὲ περίπτωση πολέμου. Αὐτοὺς τοὺς γενιτσάρους, ποὺ ἀποτελοῦσαν πραγματικὴ μάστιγα τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν μίσθωναν οἱ ξένοι — ὣς τὸ 1821 — γιὰ νὰ τοὺς συνοδεύουν κατὰ τὶς μετακινήσεις τους.

5. Ἔφιππος Τοῦρκος στρατιωτικός.

άζεται συνοδεία γενίτσαρου εἶναι ἡ Σκλαβουνία[1]. Ἀπὸ τὸ Σπαλάτο[2] καὶ τὴ Ραγούζα[3] ξεκινοῦν συχνὰ καραβάνια γιὰ τὴν Τουρκία. Ντύνεσαι ντόπια ροῦχα κι' ἀκολουθώντας τὰ καραβάνια φθάνεις στὴν Πόλη σίγουρα καὶ φτηνά.

»Τὰ καραβάνια τῆς Σκλαβουνίας δὲν μοιάζουν μὲ κεῖνα τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς Ἀσίας ποὺ πολλὲς φορὲς συνοδεύονται ἀπὸ 30.000 ἐνόπλους γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν Ἀράβων ληστῶν. Κι' αὐτὸ γιατὶ ὁλόκληρη ἡ εὐρωπαϊκὴ χώρα ποὺ βρίσκεται ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχία τοῦ σουλτάνου κατοικεῖται. Δὲν εἶναι βέβαια πυκνοκατοικημένη. Καὶ κάπου-κάπου μπορεῖ νὰ βαδίζης ὁλόκληρη μέρα καὶ νὰ μὴ συναντήσης ἄνθρωπο. Δὲν βρίσκεις ὅμως ἔρημο, ὅπως στὴν Ἀφρικὴ καὶ στὴν Ἀσία. Γι' αὐτὸ οἱ Τοῦρκοι συνηθίζουν νὰ ταξιδεύουν μὲ τὰ καραβάνια πού, ὅπως φαίνεται, ἔχουν καθιερωθῆ γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῶν ἐμπορευμάτων ποὺ μεταφέρονται, καὶ γιὰ τοὺς Χριστιανοὺς ποὺ θέλουν νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπ' αὐτὲς τὶς εὐκολίες[4].

»Ὅσοι προτιμοῦν αὐτὸν τὸ δρόμο πρέπει ν' ἀποφασίσουν ἂν θὰ μπαρκά-

---

1. Σκλαβουνία καὶ Σκλαβηνία ὠνόμαζαν οἱ Βυζαντινοὶ τὴν περιοχὴ τῆς Βαλκανικῆς ὅπου εἶχαν ἐγκατασταθῆ σλαβικὰ φῦλα (ὁ χῶρος τῆς σημερινῆς Γιουγκοσλαβίας καὶ Βουλγαρίας).

2. Τὸ Spalatum τῶν Ρωμαίων στὶς δαλματικὲς ἀκτές. Στὰ ἀνάκτορα τοῦ Σπαλάτο ἔζησε ὁ Διοκλητιανὸς ὕστερα ἀπὸ τὴν παραίτησή του, τὸ 305.

3. Ἡ πανίσχυρη ἀνεξάρτητη δημοκρατία τῆς Δαλματίας ποὺ ἔφθασε σὲ μεγίστη ἀκμὴ κατὰ τὸν ΙΕ' καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα. Ὁ ἐμπορικός της στόλος κυριαρχοῦσε σ' ὅλες τὶς θάλασσες. Ὠνομάστηκε «Ἀθῆναι τῆς Νοτίου Σλαυονίας».

4. Τὰ καραβάνια (τὸ «καρβαναριό», ὁ ἀγωγιατισμὸς) ἀποτελοῦσαν ἐπὶ αἰῶνες τὸ πιὸ ὠργανωμένο, σίγουρο καὶ ἐξυπηρετικὸ μέσο μεταφορῶν στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Εἶχε ἐξελιχθῆ σὲ σπουδαῖο οἰκονομικὸ παράγοντα γιατὶ ἐξασφάλιζε τὴν προώθηση τῶν τοπικῶν προϊόντων ὡς τὶς πιὸ μακρινὲς περιοχὲς τῆς Τουρκίας κι' ἀκόμη ὡς τὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη. Μὲ τὰ καραβάνια γίνονταν οἱ μεταναστευτικὲς ἐξορμήσεις τῶν Ἑλλήνων τῆς τουρκοκρατίας ποὺ δημιούργησαν ἰσχυρὲς ἐμπορικὲς βάσεις καὶ πολυάριθμες παροικίες στὸ ἐξωτερικό. Οἱ μεταφορὲς καὶ γενικὰ ἡ συγκοινωνία ὁλόκληρης σχεδὸν τῆς Βαλκανικῆς βρίσκονταν στὰ χέρια τῶν Ἑλλήνων «καρβανάρων» ἀπὸ τὰ Ζαγοροχώρια, τὸ Μέτσοβο κι' ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Κοζάνης καὶ τῆς Σιάτιστας. Ἰδιαίτερα μετὰ τὸ 1700 ὁ «ἀγωγιατισμὸς» ἔφθασε στὴ μεγαλύτερη ἀκμή του ἐπειδὴ ἐκάλυπτε ὅλες τὶς ἐξαγωγὲς προϊόντων ἀπὸ τὴ Θεσσαλία καὶ τὴ Μακεδονία. Μὲ τὰ καραβάνια μεταφέρονταν ὄχι μονάχα ἐμπορεύματα ἀλλὰ καὶ οἰκογένειες ἀποίκων καὶ πλῆθος ταξιδιωτῶν. Τὸ δρομολόγιο ἦταν προκαθωρισμένο. Στὰ χάνια, ποὺ ἀποτελοῦσαν τοὺς διαδοχικοὺς σταθμοὺς τοῦ ταξιδιοῦ, βρίσκονταν πάντοτε καμῆλες, ἄλογα καὶ μουλάρια μὲ τοὺς ἀγωγιάτες γιὰ τὶς ἀναγκαῖες ἀλλαγὲς ἢ ἐνισχύσεις τοῦ καραβανιοῦ, ποὺ ταξίδευε γιὰ τὴν Αὐστρία, τὴ Ρουμανία καὶ τὴ Ρωσία. Τὰ ζῶα ξεπερνοῦσαν πολλὲς φορὲς τὰ ἑξακόσια καὶ συνοδεύονταν ἀπὸ ἰσχυρὴ ἔνοπλη φρουρὰ γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ληστρικῶν ἐπιδρομῶν. Τὰ περισσότερα χάνια ἐκμεταλλεύονταν Μετσοβίτες καὶ Ζαγορήσιοι. Ὑπολογίζεται ὅτι μέσα σὲ δύο αἰῶνες δύο περίπου ἑκατομμύρια Ἕλληνες μετακινήθηκαν πρὸς τὴ Ρωσία, Ρουμανία καὶ Κεντρικὴ Εὐρώπη. *Τηλ. Μ. Κουτσογιάνη* : «Περὶ τῶν Βλάχων τῶν Ἑλληνικῶν χωρῶν. Ἐκ τοῦ βίου καὶ τῆς ἱστο-

ρουν ἀπὸ τὴν 'Αγκώνα ἢ ἀπὸ τὴ Βενετία. Τὸ δρομολόγιο τῆς 'Αγκώνας εἶναι πιὸ σύντομο γιατὶ ἔχεις θάλασσα νὰ περάσης. 'Αλλὰ ὁ δρόμος τῆς Βενετίας εἶναι πιὸ βολικός καί, τὸ κυριώτερο, πολυσύχναστος.

»"Αν προτιμήσης τὴν 'Αγκώνα θὰ ταξιδέψης μὲ καράβι ὣς τὴ Ραγούζα κι' ἀπὸ κεῖ θὰ διασχίσης τὰ βουνὰ τῆς Σκλαβουνίας ὣς τὴ Σόφια. 'Εκεῖ καταλήγει κι' ὁ δρόμος τῆς Οὐγγαρίας. "Οσοι διαλέγουν τὴ Βενετία ξεμπαρκάρουν στὴν 'Ιστρία, γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὸ γῦρο τοῦ κόλπου. Κι' ἀπὸ κεῖ περνοῦν τὸν κόλπο τοῦ Καρνέρο – μόλις τριάντα μίλια ἀλλὰ ἐπικίνδυνα ἐξ αἰτίας τῶν ἀνέμων ποὺ κατεβαίνουν ἀπὸ τὰ γύρω βουνά. Τὸ καράβι παραπλέει τὴ Δαλματία καὶ καταλήγει στὸ Σπαλάτο. Ξεμπαρκάρεις ἐκεῖ καὶ μὲ ἄλλο πλεούμενο περνᾶς στὴν Κέρκυρα ἀπὸ ὅπου θὰ πάρης τὸ δρόμο τῆς 'Ελλάδας γιὰ ν' ἀποφύγης τὰ βουνὰ τῆς Σκλαβουνίας».

Σχετικὰ μὲ τὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ ἀπὸ τὸ Σπαλάτο ἢ τὴ Ραγούζα στὴν Πόλη μὲ καραβάνι ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ πληροφορίες ποὺ παραθέτει στὸ χρονικό του ὁ ἔκτακτος ἀπεσταλμένος τῆς Βενετίας στὸν σουλτάνο Σουλεϊμὰν Catharin Zen (1550).

«Μπορεῖ νὰ φθάση κανεὶς ἀπὸ τὸ Σπαλάτο στὴν Κωνσταντινούπολη μὲ καραβάνι σὲ 37 ἢ 38 μέρες. 'Επειδὴ ὅμως πρέπει ν' ἀλλάξη ἄλογα στὸ Σε ράγλιο, στὸ Νοβοπαζάρ, Σόφια καὶ Μικρὸ Τσεκμεζὲ καὶ νὰ περιμένη δύο ἢ τρεῖς μέρες ὥσπου νὰ τοῦ ἐπιτραπῆ ἡ εἴσοδος στὴν Πόλη, χρειάζονται γιὰ τὸ ταξίδι 50 ἢ 52 μέρες.

»'Απὸ τὴ Ραγούζα φθάνει σὲ 25 μέρες. Οἱ Βλάχοι ὅμως τοῦ σουλτάνου μποροῦν νὰ καλύψουν τὴν ἀπόσταση καὶ σὲ 15 μέρες»[1].

'Ο Ludolph von Suchem ποὺ ταξίδεψε στοὺς 'Αγίους Τόπους γύρω στὰ 1350 σημειώνει στὸ χρονικό του πληροφορίες γιὰ τὰ καράβια καὶ τὰ δρομολόγιά τους στὴν 'Ανατολικὴ Μεσόγειο.

«"Οποιος θέλει νὰ ταξιδέψη στὴν Παλαιστίνη πρέπει νὰ διαλέξη ἀνάμεσα στὴ στεριὰ καὶ στὴ θάλασσα. 'Ο καλύτερος στεριανὸς δρόμος εἶναι διὰ μέσου Οὐγγαρίας, Βουλγαρίας καὶ τοῦ βασιλείου τῆς Θράκης, μόνο ποὺ εἶναι πολὺ κουραστικός. 'Οπωσδήποτε ὁ πιὸ σίγουρος δρόμος νὰ φθάση κανεὶς στὴν Κωνσταντινούπολη εἶναι ὁ στεριανός.

»'Εκεῖνος ποὺ θὰ προτιμήση τὸ θαλασσινὸ ταξίδι πρέπει νὰ πάρη τρόφιμα, ὅσα περισσότερα μπορεῖ. Γενικὰ οἱ ταξιδιῶτες ποὺ προορίζονται γιὰ τὴν 'Ανατολὴ πρέπει νὰ ἔχουν ἐφόδια ἀρκετὰ γιὰ πενήντα μέρες. 'Αντίθετα, τὸ ταξίδι ἀπὸ τὴν 'Ανατολὴ στὴ Δύση χρειάζεται τρόφιμα

ρίας τῶν Κουτσοβλάχων τῆς Τουρκοκρατίας» (Θεσσαλονίκη 1966). 'Επίσης *Φάνη Μιχαλόπουλου* : "Ελληνες ταξιδιῶτες 1453 - 1821 ('Αθήνα, 1946).

1. 'Απὸ τὴν ἔκδοση P. Markovic, 1878. 'Επετηρὶς τῆς Γιουγκοσλαβικῆς 'Ακαδημίας τοῦ Ζάγκρεμπ - «Θρακικά» τόμ. ΣΤ' (1935) σ. 177.

ἑκατὸ ἡμερῶν. Κι' αὐτὸ γιατὶ τὰ καράβια ποὺ ἀρμενίζουν πρὸς τὰ ἀνατολικὰ ἔχουν καλὸν ἄνεμο καὶ καλύπτουν περισσότερο δρόμο νὴ νύχτα παρὰ τὴν ἡμέρα. Πιάνουν δεκαπέντε μίλια τὴν ὥρα. Αὐτὸ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ δυτικὲς χῶρες εἶναι πάντοτε ψυχρὲς καὶ ἀνεμόδαρτες. Ἀντίθετα οἱ ἀνατολικὲς χῶρες εἶναι πολὺ θερμὲς καὶ χωρὶς ἀνέμους. Ἔτσι τὰ καράβια πλέουν πιὸ ἀργὰ ὅταν ἀρμενίζουν κατὰ τὰ δυτικά. Ἔπειτα οἱ γαλέρες ξεκινοῦν συνήθως γιὰ τὴν Ἀνατολὴ κατὰ τὸ Σεπτέμβριο ἢ Ὀκτώβριο καὶ γυρίζουν μὲ τὶς αὐγουστιάτικες μπουνάτσες. Κατὰ τὸ Νοέμβριο, Δεκέμβριο καὶ Ἰανουάριο δὲν ταξιδεύουν καθόλου καράβια γιατὶ οἱ θάλασσες εἶναι φουρτουνιασμένες.

»Ὅποιος σκοπεύει νὰ προσκυνήση τοὺς Ἁγίους Τόπους πρέπει νὰ ταξιδέψη ἢ μὲ καράβι τῆς γραμμῆς ἢ μὲ γαλέρα. Ἂν ταξιδέψη μὲ καράβι τῆς γραμμῆς ἀκολουθεῖ τὴν ἀνοιχτὴ θάλασσα γιατὶ τὸ πλοῖο δὲν πιάνει διόλου σέ λιμάνι ἐκτὸς ἂν ὑποχρεωθῆ ἀπὸ φουρτούνα, ἔλλειψη τροφίμων ἢ ἀπὸ ἔκτακτη ἀνάγκη. Ἔτσι ἀφήνει μακριὰ δεξιά του τὴ Μπαρμπαριὰ καὶ τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὰ βορεινά. Βλέπει ἀπὸ ἀπόσταση πολλὰ ἀπὸ τὰ ξακουστὰ νησιά, ὅπως τὴν Κορσική, τὴ Σαρδηνία, τὴ Μάλτα, τὴν Κρήτη, τὴ Ρόδο καὶ πολλὰ ἄλλα, μικρὰ καὶ μεγάλα καὶ τέλος φθάνει στὴν Κύπρο.

»Ἀλλὰ ἂν ταξιδέψη μὲ γαλέρα πρέπει νὰ ξέρη ὅτι αὐτὸ τὸ καράβι εἶναι μακρουλὸ καὶ πλέει ἀπὸ τὴ μιὰ ἀκρογιαλιὰ στὴν ἄλλη, ἀπὸ τὸ ἕνα λιμάνι στὸ ἄλλο, ἀρμενίζοντας πάντοτε γιαλὸ-γιαλὸ καὶ ποδίζοντας τὶς νύχτες σὲ λιμάνια. Ὑπάρχουν ἑξήντα πάγκοι σὲ κάθε πλευρά, κάθε πάγκος γιὰ τρεῖς κωπηλάτες μὲ τρία κουπιὰ καὶ ἕνα τοξότη. Στὴ γαλέρα τρῶνε πάντοτε νωπὰ τρόφιμα, πρᾶγμα ποὺ δὲν συμβαίνει στὰ μεγάλα ποντοπόρα.

»Ἔτσι, ὅταν περνᾶ ἡ γαλέρα κατὰ μῆκος τῶν ἀκτῶν οἱ ἐπιβάτες βλέπουν ὡραῖες τοποθεσίες, πολιτεῖες καὶ κάστρα[1]».

Ἡ μεταφορὰ τῶν προσκυνητῶν στοὺς Ἁγίους Τόπους κατὰ τὸν ΙΕ' καὶ ΙΣΤ' αἰώνα ἦταν ἡ μεγάλη βιομηχανία τῆς ἐποχῆς. Γιὰ τὴν ἐξυπηρέτησή τους δημιουργήθηκαν ἀνθοῦσες ἐπιχειρήσεις στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη. Κερδοφόρα πρακτορεῖα μεταφορᾶς προσκυνητῶν ἄνοιξαν σ' ὅλες τὶς χῶρες καὶ κυρίως στὴ Βενετία καὶ στὴν Ἀγγλία. Εἶναι οἱ πρῶτες τουριστικὲς ὀργανώσεις τῆς νεώτερης ἱστορίας. Φυσικὰ οἱ ἡγεμόνες ἄρχισαν νὰ ἀσχολοῦνται προσωπικὰ μ' αὐτὴ τὴ νέα πηγὴ πλούτου καὶ ἔσπευσαν νὰ θέσουν ὑπὸ τὸν ἔλεγχό τους τὶς μετακινήσεις τῶν προσκυνητῶν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ταξιδιωτῶν ἦταν τόσο μεγάλος ποὺ ἡ διακίνηση ἔγινε ἀντικείμενο ἐμπορικῆς ἀπληστίας καὶ αἰσχροκέρδειας[2].

---

1. *Ludolph von Suchen* : Description of the Holy Land and the way thither, written in the year 1350 (Ἐκδ. Palestine Pilgrim's Society, 1895).

2. *Clare Howard*, ἔνθ'. ἀν.

'Ο κόμης τῆς 'Οξφόρδης ζητοῦσε τὸ 1435 μὲ ἐπιστολή του ἀπὸ τὸν βασιλιὰ 'Ερρῖκο ΣΤ' τὴν ἄδεια μεταφορᾶς προσκυνητῶν. Σχολιάζοντας ὁ σὲρ Henry Ellis[1] τὴν ἐπιστολὴ παρατηρεῖ:

«Οἱ προσκυνητὲς ἀποτελοῦν αὐτὴν τὴν περίοδο ἐξαγώγιμο ἐμπόρευμα. Τὰ καράβια φορτώνουν ἀπὸ διάφορα λιμάνια κοπάδια ἀπ' αὐτοὺς τοὺς παραπλανημένους νοσταλγοὺς τῶν ταξιδιῶν ποὺ κουβαλοῦν μαζί τους ἄφθονο χρυσάφι γιὰ τὶς ἀνάγκες τους».

'Αλλὰ τὸ μεγάλο κέντρο μεταφορᾶς ταξιδιωτῶν στὴν 'Ανατολὴ εἶναι ἡ Βενετία. Σ' ὁλόκληρο σχεδὸν τὸν Μεσαίωνα καὶ κατὰ τὴν 'Αναγέννηση ἡ μητρόπολη τῆς Γαληνοτάτης Δημοκρατίας τοῦ 'Αδρία ἀποτελεῖ τὴν κυριώτερη ἂν ὄχι μοναδικὴ «σκάλα» γιὰ τὴν ἐπιβίβαση τῶν περιηγητῶν ποὺ προορίζονται γιὰ τὴν 'Ελλάδα καὶ τὴν Παλαιστίνη. 'Η ἐξήγηση εἶναι ἁπλή: τὸ μεσογειακὸ ἐμπόριο βρισκόταν ἐπὶ αἰῶνες ὑπὸ τὸν ἔλεγχο τοῦ στόλου τῆς Βενετίας. 'Εκεῖ εἶχαν ὀργανωθῆ πρακτορεῖα γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν ταξιδιωτῶν. Ἦταν κέντρο πληροφοριῶν καὶ ἐξασφάλιζε ὅλες τὶς προϋποθέσεις ἐπικοινωνιῶν καὶ ἐφοδίων. Τέλος, οἱ σχέσεις Βενετίας καὶ 'Οθωμανῶν εἶχαν μεταβάλει τὴ Βενετία σὲ προνομιούχα ἐμποροναυτικὴ δύναμη.

'Η Βενετία εἶχε οἰκοδομήσει τὴν ἰσχύ της στὶς ἀποικιακὲς κτήσεις καὶ στὸ ἐμπορικό της δαιμόνιο. Καὶ φιλοδοξοῦσε νὰ διαδεχθῆ τοὺς αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου. Πραγματικά, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἅλωση τῆς Πόλης, ἡ Βενετία εἶναι τὸ μοναδικὸ λατινικὸ κράτος ποὺ διατηρεῖ προγεφύρωμα στὴν ἠπειρωτικὴ 'Ελλάδα. Ἔχει μεταβληθῆ σὲ κυματοθραύστη τοῦ τουρκικοῦ ἐπεκτατισμοῦ. Ἄλλοτε θὰ βρίσκεται σὲ μακροχρόνιο πόλεμο μὲ τοὺς 'Οθωμανούς, ἄλλοτε θὰ προπαρασκευάζεται γιὰ ναυτικὴ ἀναμέτρηση κι' ἄλλοτε θὰ ἐξασφαλίζη μιὰ πρόσκαιρη εἰρήνη μὲ ταπεινώσεις καὶ βαρειὰ λύτρα[2].

Μὲ τὴ συμφωνία του ὁ σουλτάνος ὑποχρέωσε τὴ Βενετία νὰ καταβάλλη 2.236 δουκάτα τὸ χρόνο, μὲ ἀντάλλαγμα τὴ διατήρηση τῶν ἐγκαταστάσεών της στὶς χῶρες τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ κυρίως στὰ παράλια τῆς 'Αλβανίας. 'Απὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὅμως, ὁ Μωάμεθ παραχωρεῖ στοὺς ὑπηκόους τῆς Βενετίας τὸ δικαίωμα νὰ κυκλοφοροῦν ἐλεύθερα τὰ ἐμπορεύματά τους σ' ὁλόκληρη τὴν αὐτοκρατορία καὶ τὰ βενετικὰ καράβια νὰ γίνωνται δεκτὰ σ' ὅλα τὰ τουρκικὰ λιμάνια.

'Η Βενετία ἐκμεταλλεύθηκε τὸ προνόμιο τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἐμπορίου καὶ

---

1. *Henry Ellis*: Original Letters.

2. Τὴν πολιτικὴ τῆς Βενετίας ἀκολούθησε ἀργότερα καὶ ὁ Φραγκῖσκος Α' τῆς Γαλλίας. 'Η πρώτη γαλλοτουρκικὴ συνθήκη ὑπογράφεται τὸ 1535. Οἱ Γάλλοι κατορθώνουν νὰ ὑποσκελίσουν τοὺς Βενετοὺς καὶ νὰ δημιουργήσουν στενώτερους οἰκονομικοὺς δεσμοὺς μὲ τὴν Πύλη. «'Ο σουλτάνος θεωρεῖ τὸν Γάλλο βασιλιὰ συγγενῆ του καὶ τὸν προσφωνεῖ πατισάχ, τιμὴ ποὺ δὲν ἐπιφυλάσσει σ' ἄλλο μονάρχη» (*Pietro della Valle*, 1745). Τελικὰ

προσπάθησε νὰ ἐπιβάλη μονοπώλιο στὴ διακίνηση τῶν ἐμπορευμάτων. Ἡ συνθήκη τοῦ 1464 μὲ τὸν Μαμελοῦκο σουλτάνο τῆς Αἰγύπτου Ἀμποὺλ Φὰθ Ἀχμὲτ Ἴμπν ἐλ Μελὶκ ἐλ Ἀσρὰφ Γινὰλ κατωχύρωσε τὰ προνομιακὰ δικαιώματα τῆς Βενετίας. Οἱ ἔμποροι τῆς Γαληνοτάτης μποροῦσαν νὰ κυκλοφοροῦν ἐλεύθερα στὶς χῶρες τῆς ἐπικράτειας τοῦ σουλτάνου χωρὶς νὰ καταβάλλουν δασμούς.

Ὅσο γιὰ τὸ φόρο ποὺ ὑποχρεώθηκαν οἱ Βενετοὶ νὰ καταβάλουν στὸν Μωάμεθ Β΄ ὕστερα ἀπὸ τὴ συνθήκη τοῦ 1479 (στοίχισε στὴ Βενετία τὴν Εὔβοια καὶ τὸ Σκούταρι) δὲν ξεπερνοῦσε τὸ ποσὸ τῶν 10.000 δουκάτων. Ἄλλωστε ὁ σουλτάνος Βαγιαζήτ, τὸν κατήργησε μόλις ἀνέβηκε στὸ θρόνο[1].

Ὁπωσδήποτε, τὸ ἐμπόριο βρισκόταν ὑπὸ τὸν ἔλεγχό της. Τὰ καράβια τῆς Βενετίας ταξίδευαν σ' ὅλες τὶς εὐρωπαϊκὲς θάλασσες. Στὴν Ἱσπανία, στὶς ἀκτὲς τῆς Μπαρμπαριᾶς ἀλλὰ καὶ στὴ μακρινὴ Ἀγγλία καὶ στὴ Φλάνδρα. Ἡ τουρκικὴ κυριαρχία στὸ Βόσπορο ἀπέκοψε τὸ ἐμπόριο μὲ τὶς χῶρες τοῦ Εὐξείνου Πόντου. Ὡστόσο, οἱ πολυμήχανοι Βενετοὶ ἄνοιξαν νέους δρόμους γιὰ τὴν Ἀνατολή. Εἶχαν ἀπομείνει δύο πόρτες ἀνοιχτές : ἡ Ἀλεξάνδρεια καὶ ἡ Βυρηττός. Καὶ οἱ γαλέρες αὐλάκωναν βαρυφορτωμένες τὴ θάλασσα τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου.

Ἀκόμη καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν ΙΕ΄ αἰώνα ἡ Βενετία εἶχε μονοπωλήσει τὴ διακίνηση τῶν προσκυνητῶν στοὺς Ἁγίους Τόπους. Ἡ ὑποδοχὴ τῶν ξένων καὶ οἱ μεταφορὲς ἦταν ὠργανωμένες μὲ τόση ἀκρίβεια ποὺ μονάχα μὲ τὶς μεγάλες σύγχρονες τουριστικὲς ἑταιρεῖες ναυσιπλοΐας καὶ τὰ ἰδιωτικὰ πρακτορεῖα μποροῦν νὰ συγκριθοῦν.

Φθάνοντας ὁ Εὐρωπαῖος προσκυνητὴς στὴ Βενετία — τὸν τελευταῖο σταθμὸ τοῦ ἠπειρωτικοῦ ταξιδιοῦ - βρισκόταν αὐτομάτως ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ Κράτους τῆς Γαληνοτάτης Δημοκρατίας ποὺ εἶχε δημιουργήσει εἰδικὲς ὑπηρεσίες γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν ξένων. Ὁ ταξιδιώτης εὕρισκε πανδοχεῖα γιὰ νὰ καταλύση. Καὶ πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι ἄδεια γιὰ λειτουργία πανδοχείου χορηγοῦσε ἀποκλειστικὰ ἡ Γερουσία[2].

οἱ Ἄγγλοι θὰ ὑπερφαλαγγίσουν τοὺς Γάλλους σὲ ἐπιρροὴ καὶ προνόμια. Ἡ εὐνοϊκὴ μεταχείρηση τῶν Βρεταννῶν ἦταν καταφανής : «Ἄγγλοι εἶναι, ἔλεγαν οἱ Τοῦρκοι, καλῶς ὥρισαν, ἂς πᾶνε ὅπου θέλουν».

1. Ἕνα σχεδὸν αἰώνα ἀργότερα, ὕστερα ἀπὸ τὴ ναυμαχία τοῦ Λεπάντο (1571) ποὺ ὡδήγησε στὴν συντριβὴ τοῦ τουρκικοῦ στόλου ἀπὸ τὶς ἱσπανοενετικὲς ναυτικὲς δυνάμεις, ὑπογραφόταν (1573) νέα συνθήκη μεταξὺ Βενετίας καὶ Πύλης ποὺ ὥριζε σὲ 500 - 1500 δουκάτα τὸν ἐτήσιο φόρο τῆς Ζακύνθου καὶ ἐφ' ἅπαξ πολεμικὴ εἰσφορὰ 300.000 δουκάτων. Ὡρισμένοι ἱστορικοὶ παρατηροῦν ὅτι τὸ περιεχόμενο αὐτῆς τῆς συνθήκης σημαίνει πὼς στὸ Λεπάντο νίκησαν οἱ Τοῦρκοι κι' ὄχι ἡ χριστιανικὴ ἀρμάδα. (*Dary* : Histoire de la Republique de Venise).

2. *F. Raynaud* : Les consulats établis en Terre Sainte au Moyen Âge (Société de l'Orient Latin, Archives, Paris 1884), τόμ. Β΄.

Σὲ κάθε ταξιδιωτικὴ σαιζὸν κατέφθαναν στὴ Βενετία κοπάδια προσκυνητῶν ἀπὸ ὅλες τὶς χῶρες τῆς Εὐρώπης. Γιὰ τὴν καθοδήγηση, γιὰ τὴν παροχὴ πληροφοριῶν καὶ τὴν προστασία τους ἀπὸ κάθε λογῆς ἐκμετάλλευση, ἡ πολιτεία εἶχε συγκροτήσει εἰδικὸ σῶμα ξεναγῶν[1] μὲ ἐπὶ κεφαλῆς δύο ἀνωτέρους ὑπαλλήλους ποὺ ὠνομάζονταν cattaveri.

Οἱ ξεναγοὶ ποὺ εἶχαν ἐγκατασταθῆ στὸ Ριάλτο καὶ στὴν πλατεῖα τοῦ Ἁγίου Μάρκου, ἦταν γλωσσομαθεῖς καὶ ἔδιναν στοὺς ἐπισκέπτες πληροφορίες γιὰ τὴν κανονικὴ μετατροπὴ τῶν χρημάτων τους σὲ τοπικὸ νόμισμα καὶ συμβουλὲς νὰ μὴ τοὺς ληστεύουν στὰ μαγαζιά, νὰ μὴ τοὺς παραπλανοῦν καὶ νὰ μὴ τοὺς ἐκμεταλλεύωνται οἱ κατεργαρέοι τῆς ἐποχῆς. Φρόντιζαν ἐπίσης νὰ τοὺς φέρνουν σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς πλοιοκτῆτες καὶ τοὺς ἐνημέρωναν σχετικὰ μὲ τὶς διατυπώσεις καὶ νὰ ναῦλα. Ὁ κρατικὸς ἔλεγχος ἦταν αὐστηρὸς καὶ κάθε συμφωνία προσκυνητῆ μὲ πλοίαρχο γαλέρας ἔπρεπε νὰ προσκομισθῆ τρεῖς μέρες πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναχώρηση στὸ γραφεῖο τῶν cattaveri γιὰ θεώρηση.

Οἱ Ἀρχὲς ἐπαγρυπνοῦσαν ἐπίσης γιὰ τὸν περιορισμὸ τῆς κερδοσκοπίας ἐκ μέρους τῶν ξενοδόχων καὶ τῶν ξεναγῶν. Ἀλλὰ ὁ μεγάλος κίνδυνος γιὰ τοὺς προσκυνητὲς ἦταν ἡ ἀπληστία τῶν καπεταναίων τῶν καραβιῶν ποὺ δὲν ἐννοοῦσαν νὰ συμμορφωθοῦν μὲ τοὺς νόμους τῆς πολιτείας. Ὅλοι σχεδὸν ἦταν ἀπὸ οἰκογένειες εὐγενῶν τῆς Βενετίας καί, ἀσύδοτοι καὶ ἁρπακτικοί, περιφρονοῦσαν νόμους καὶ ἐλέγχους[2].

Ἡ Γερουσία τῆς Βενετίας εἶχε ἐπιβάλει εἰδικοὺς κανονισμοὺς ναυσιπλοΐας ποὺ ὥριζαν τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἀσφάλεια καὶ τὶς ἀνέσεις τῶν προσκυνητῶν ποὺ ταξίδευαν στὴν Παλαιστίνη[3].

Οἱ πρῶτοι κανονισμοὶ ναυσιπλοΐας χρονολογοῦνται ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΓ' αἰώνα. Ἐπὶ δόγηδων Pietro Zianni (1227) καὶ Giacomo Riepolo (1229) ὡρίσθηκε τὸ μέγιστο βύθισμα τοῦ καραβιοῦ ὥστε νὰ ἐλέγχεται ἡ ὑπερφόρτωσή του. Αὐστηρὲς κυρώσεις προβλέπονταν γιὰ τοὺς πλοιοκτῆτες ποὺ περιώριζαν τοὺς ἐπιβάτες σὲ μικρὸ χῶρο. Τὸ 1418 ἡ Γερουσία τῆς Βενετίας ὥρισε ποινὴ πεντακοσίων δουκάτων καὶ ἀποκλεισμὸ τοῦ καραβιοῦ ἀπὸ τὸ δρομολόγιο. Ψήφισε ἐπίσης εἰδικὰ προνόμια γιὰ τοὺς προσκυνητές.

Σύμφωνα μὲ αὐτοὺς τοὺς κανονισμοὺς δὲν ἐπιτρεπόταν νὰ χρησιμοποιοῦν οἱ πλοιοκτῆτες παρήλικα σκάφη. Καὶ γιὰ νὰ μὴ βάφωνται ἀπὸ τοὺς πανούργους ἐπιχειρηματίες παλιὰ καὶ ἐπικίνδυνα καράβια καὶ νὰ μεταμορφώνωνται σὲ «νέα σκαριὰ» εἰδικοὶ ἄρχοντες ἐνεργοῦσαν ἔλεγχο πρὶν ἀποπλεύσουν. Ἐπίσης οἱ Βενετοὶ πρόξενοι στὰ διάφορα λιμάνια ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ παρακολου-

---

1. «Piazza Guides».
2. *Prescott* : Jerusalem journey. Pilgrimage to the Holy Land in the fifteenth century (London, 1954).
3. «Capitulum peregrinorum».

θοῦν τὶς γαλέρες καὶ νὰ ἐξακριβώνουν ἂν τηροῦνται οἱ κανονισμοὶ καὶ ἂν φορτώνονται ἐμπορεύματα χωρὶς τὴ συγκατάθεση τῶν ἐπιβατῶν[1].

Οἱ ναῦτες ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡλικίας ἄνω τῶν 18 ἐτῶν, νὰ γνωρίζουν τὴ χρήση τῶν ὅπλων, νὰ ὁρκίζωνται ὅτι θὰ ὑπερασπίζωνται τὸ καράβι καὶ ὅτι δὲν θὰ κλέβουν ποτὲ ἀντικείμενα ἀξίας μεγαλύτερης ἀπὸ πέντε μικρὰ σόλδια. Ὁ καπετάνιος ἔπρεπε νὰ ἔχει συμπληρώσει τὰ τριάντα.

Τὸ πλῆθος τῶν προσκυνητῶν ταξίδευε μὲ καράβια τριῶν κατηγοριῶν. Οἱ μεγιστάνες τῆς ἐποχῆς, πρίγκιπες καὶ κάθε λογῆς ἐπίσημοι, ναύλωναν γαλέρες ἀπὸ τὸ βενετικὸ κράτος[2]. Οἱ φτωχοὶ ταξίδευαν μὲ ἱστιοφόρα[3]. Καὶ ἡ μεγάλη μάζα τῶν προσκυνητῶν μὲ τὶς γαλέρες τῆς γραμμῆς. Εἶχαν ὀργανωθῆ δύο δρομολόγια τὸ χρόνο, ἕνα γιὰ τὸ Πάσχα καὶ ἕνα ἀμέσως μετὰ τὴν Ἀνάληψη. Μὲ αὐτὲς τὶς γαλέρες ταξίδευαν πολλὲς φορὲς καὶ ἐπίσημα πρόσωπα ἰνκόγνιτο, ἄλλοι ἀπὸ ταπεινοφροσύνη καὶ ἄλλοι ἀπὸ φιλαργυρία.

Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ κατηγορία προσκυνητῶν ἀνησυχεῖ τὶς Ἀρχὲς τῆς Βενετίας:

«Πρίγκιπες, κόμητες καὶ ἄλλοι εὐγενεῖς ποὺ μεταμορφώνονται σὲ προσκυνητὲς καὶ ταξιδεύουν στὴν Παλαιστίνη πέφτουν θύματα ἄγριας ἐκμετάλλευσης ἀχρείων πλοιοκτητῶν[4]».

Πλοιοκτήτης καὶ ταξιδιώτης ὑπέγραφαν συμφωνητικὸ ποὺ ὥριζε τίς ὑποχρεώσεις τῶν συμβαλλομένων μερῶν, τὸ ναῦλο, τὸ δρομολόγιο, τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς στοὺς Ἁγίους Τόπους, τὸ φορτίο τοῦ καραβιοῦ καὶ τὴ διατροφὴ τῶν ἐπιβατῶν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ. Προβλέπονταν μάλιστα καὶ ρῆτρες γιὰ τὴν ὁλόπλευρη ἐξασφάλιση τοῦ προσκυνητῆ κατὰ τῶν αὐθαιρεσιῶν τῶν πλοιοκτητῶν.

Ἀναγραφόταν λ.χ. στὸ συμφωνητικὸ ὅτι ὁ καπετάνιος θὰ ἄφηνε τοὺς προσκυνητὲς στοὺς Ἁγίους Τόπους τουλάχιστον 15 μέρες ἀπὸ τὴν ἀποβίβασή τους στὴ Γιάφφα, γιὰ νὰ ἔχουν χρονικὸ περιθώριο μιᾶς ἄνετης περιοδείας καὶ νὰ μὴ τοὺς πιέζουν νὰ ἐπιστρέψουν νωρίτερα στὸ λιμάνι. Νὰ ἀποπλέῃ ἡ γαλέρα τὴν προκαθωρισμένη μέρα ἀπὸ τὴ Βενετία καὶ νὰ μὴν ἀναβάλλεται μὲ διάφορα προσχήματα τὸ σαλπάρισμα καὶ ξοδεύουν οἱ ἐπιβάτες τὰ χρήματά τους στὰ πανδοχεῖα τῆς πολιτείας. Νὰ προστατεύωνται οἱ ἐπιβάτες ἀπὸ τοὺς

---

1. *Pietro Casola* : Viaggio a Gerusalemme, tratto dall' autografo esistente nella biblioteca Trivulzio (Milano, 1895).

2. Ὁ Ἑρρῖκος τοῦ Λάνκαστερ, ὁ μετέπειτα Ἑρρῖκος Δ', ναύλωσε τὸ 1399 γαλέρα ἀντὶ 2785 δουκάτων. Οἱ γαλέρες ἀποτελοῦσαν μέσο γιὰ τὴν ἄσκηση ἐξωτερικῆς πολιτικῆς καὶ προπαγάνδας γιὰ τὴν προσέλκυση πλούσιων ξένων.

3. Ὁ συγγραφέας τοῦ «Informacon for Pylgrymes» ταξίδεψε μὲ ἱστιοφόρο 46 ἐπιβατῶν. Τὰ ναῦλα Βενετία - Γιάφφα μὲ ἐπιστροφὴ ἦταν 32, 26 καὶ 24 δουκάτα.

4. *Santo Brasca* : Viaggio alla sanctissima città di Ierusalem (Milano, 1841).

σκλάβους τῆς γαλέρας. Ὁ ἄρρωστος νὰ μὴ μένη μέσα στὴ μπόχα τῆς κοινῆς καμπίνας. Ἂν πεθάνη ὁ ἐπιβάτης νὰ ἐπιστρέφεται ὁ μισὸς ναῦλος στοὺς κληρονόμους του.

Ὁ καπετάνιος ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ προσφέρη στοὺς ἐπιβάτες κρέας δυὸ φορὲς τὴν ἡμέρα μαζὶ μὲ καλὸ κρασί. Ἐπίσης νὰ προσφέρη κάθε μέρα πρὶν ἀπὸ τὸ πρωινὸ ἕνα ποτήρι ἑλληνικὸ κρασὶ (μαλβουαζία)[1]. Πάντως, ὅλοι σχεδὸν οἱ ταξιδιῶτες παραπονοῦνται στὰ ὁδοιπορικά τους ὅτι τὰ καραβίσια κρασιὰ εἶναι παρανερωμένα.

Φυσικά, οἱ πλοιοκτῆτες δὲν ἐννοοῦσαν νὰ ἐφαρμόσουν οὔτε τὶς συμφωνίες μὲ τοὺς ταξιδιῶτες οὔτε τοὺς κανονισμοὺς ναυσιπλοΐας. Οἱ ποινὲς πάλι ποὺ ἐπιβάλλονταν γιὰ τὶς παραβάσεις δὲν ἦταν αὐστηρὲς γιὰ νὰ τοὺς συνετίσουν. Ὁ Βενετὸς ἐφοπλιστὴς τοῦ Μεσαίωνα ἦταν παντοδύναμος καὶ ἡ παρανομία ἀποτελοῦσε μόνιμο καθεστώς[2].

Τὸ 1417 τιμωρήθηκαν δύο πλοίαρχοι ἐπειδὴ φόρτωσαν τὴ γαλέρα στὸ γυρισμὸ ἀπὸ τὴν Παλαιστίνη μὲ τόσα ἐμπορεύματα, ποὺ οἱ ἐπιβάτες δὲ μποροῦσαν νὰ σταθοῦν πουθενά.

Ὁ Γερμανὸς μοναχὸς Felix Faber[3] ἀφηγεῖται τὰ βάσανά του στὸ ταξίδι του (1480) μὲ τὴ γαλέρα ἑνὸς Βενετοῦ πατρικίου, ἀδίστακτου κερδοσκόπου, τοῦ Αὐγουστίνου Κονταρίνι :

«Στὸ λιμάνι τῆς Γιάφφας κρατοῦσε τὸ καράβι ἀρόδο ἀπὸ τὴν Τρίτη ὡς τὴν Παρασκευὴ καὶ δὲν ἐπέτρεπε τὴν ἀποβίβασή μας, γιὰ νὰ ξεπουλήσουν οἱ ἀξιωματικοὶ τὴν πραμάτεια τους στοὺς ἐπιβάτες».

Δέκα τέσσερα χρόνια ἀργότερα ὁ φοβερὸς Κονταρίνι συνεχίζει τὶς αὐθαιρεσίες του. Στὴ Λεμεσό, διηγεῖται ὁ Casola[4] γιὰ τὸν Κονταρίνι ποὺ ἦταν καὶ φίλος του, φόρτωσε χαρούπια «ἀρκετὰ νὰ ταΐση ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα. Κι' ὁ κόσμος ταξίδευε ὄρθιος».

Γιὰ νὰ πληρώση λιγώτερο φόρο στοὺς Σαρακηνοὺς παρουσίαζε ἕναν ἀριθμὸ προσκυνητῶν σὰν σκλάβους κωπηλάτες τῆς γαλέρας.

Στὸ λιμάνι τοῦ Ἡρακλείου ἔγινε ταβερνιάρης. Μοσχοπουλοῦσε στοὺς ἐπιβάτες τὰ ξακουστὰ κρητικὰ κρασιὰ καὶ ἀνέβαλλε τὴν ἀναχώρηση. Μέθυσαν οἱ

---

1. *William Wey* : Informations for pilgrims unto the Holy Land (London, 1891).

2. Ὁ *Hans von Mergenthal*, ποὺ συνώδευε τὸ 1476 τὸν δούκα Ἀλβέρτο τῆς Σαξωνίας στοὺς Ἁγίους Τόπους, γράφει ὅτι «ὁ χῶρος γιὰ ὕπνο ἦταν τόσο λίγος ποὺ οἱ ἐπιβάτες ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ κοιμοῦνται ὁ ἕνας πάνω στὸν ἄλλο, βασανίζονταν ἀπὸ ζέστη ἀποπνικτικὴ καὶ ἀπὸ ζωύφια, ἐνῶ μεγάλα ποντίκια τρύπωναν μέσα στὰ σκεπάσματά τους. Ὅσοι ἀρρώσταιναν πέθαιναν».

3. *Felix Faber* ἢ *Schmidt* : Evagatorium in Terrae Sanctae (Stuttgart, 1843).

4. Ἐνθ. ἀν.

προσκυνητές, πῆραν θάρρος, ξεσηκώθηκαν καὶ ἀνάγκασαν τὸν πανοῦργο καὶ ἄπληστο Κονταρίνι νὰ σηκώση πανιά.

ΕΦΟΔΙΑ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑΣ

Οἱ ταξιδιῶτες ποὺ ξεκινοῦσαν κατὰ τὸν Μεσαίωνα ἀπὸ τὴ Δ. Εὐρώπη γιὰ τὴν 'Ανατολὴ φρόντιζαν νὰ ἐφοδιασθοῦν μὲ χάρτες καὶ γραπτὲς ὁδηγίες, ὅπως ἀκριβῶς οἱ Εὐρωπαῖοι τοῦ ΙΘ' αἰώνα ἔπαιρναν μαζί τους τὸν περίφημο Μπαίντεκερ καὶ οἱ σημερινοὶ τοὺς τουριστικοὺς ὁδηγούς. 'Ο 'Ηρόδοτος, ὁ Στράβων, ὁ Παυσανίας, ὁ Πλίνιος ὁ Πρεσβύτερος, ὁ Μάρκος Αὐρήλιος κ.λ.π. ἦταν οἱ κυριώτερες πηγὲς ἀρχαιογνωσίας.

'Ο Hans Jacob Breuning, Γερμανὸς εὐγενὴς ποὺ ταξίδεψε στὴν 'Ανατολὴ μὲ τὸν Γάλλο περιηγητὴ Carlier de Pinon[1] γράφει στὸ ὁδοιπορικό του[2] :

«Πήραμε μαζί μας τὴ Γεωγραφία τοῦ Στράβωνος, τὴν Περιγραφὴ ὅλων τῶν Νήσων[3] καὶ χάρτες, γενικοὺς καὶ εἰδικοὺς τοῦ δρομολογίου μας. Πήραμε καὶ ἀπομνημονεύματα παλαιῶν ταξιδιωτῶν γιὰ τὰ ἀξιοθέατα ποὺ θὰ συναντούσαμε κατὰ τὴν περιήγησή μας».

Στὸ ὁδοιπορικὸ τοῦ Ἄγγλου κληρικοῦ William Wey[4] (ἦταν ἱερέας στὸ βασιλικὸ Ἵδρυμα τοῦ Ἦτον), ἕνα κεφάλαιο[5] ἀναφέρεται στὶς ἀναγκαῖες προμήθειες τοῦ προσκυνητῆ γιὰ τὴν ταξιδιωτική του περιπέτεια στὴ Μεσόγειο. Τὶς ὁδηγίες τοῦ Wey ποὺ πραγματοποίησε δύο ταξίδια στὴν 'Ιερουσαλὴμ (τὸ 1458 καὶ τὸ 1462) ἀντέγραψαν οἱ περισσότεροι εὐρωπαϊκοὶ ὁδηγοὶ τοῦ ΙΕ' καὶ ΙΣΤ' αἰώνα. 'Ο Ἄγγλος ἱερωμένος προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες, καταγράφοντας μὲ ἀκρίβεια τὶς διαδικασίες τοῦ ταξιδιοῦ καὶ τὰ ναῦλα, ἀκόμη καὶ τὰ καθιερωμένα φιλοδωρήματα :

«'Ο προσκυνητὴς ποὺ φθάνει στὴ Βενετία καὶ σκοπεύει νὰ περάση τὴ θάλασσα ὡς τὴ Γιάφφα, πρέπει νὰ κάνη καλὴ κουμπάνια.

»Πρῶτα πρῶτα πρέπει, ἂν ταξιδέψη μὲ γαλέρα, νὰ κλείση ἐγκαίρως συμφωνία μὲ τὸν καπετάνιο καὶ νὰ διαλέξη θέση κοντὰ στὸ κατάστρωμα. Γιατὶ χαμηλὰ ἐπικρατεῖ δυσωδία. Καὶ ἡ ζέστη εἶναι ἀποπνικτική.

»Νὰ συμφωνήση, ἐπίσης, μὲ τὸν καπετάνιο ὅτι θὰ τοῦ σερβίρουν ζεστὸ

1. Θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν οἱ περιηγήσεις του.
2. Orientalische Reyss (κυκλοφόρησε τὸ 1612).
3. Πρόκειται γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Φλωρεντινοῦ περιηγητῆ *Buodelmonti* «Descriptions des îles de l'Archipel» (1420).
4. The itineraries of William Wey, fellow of Eton College, to Jerusalem ad 1456 and ad 1462 and to saint James of Compostella ad 1456 (London, 1857).
5. Μὲ τίτλο «A prevysyon» (προμήθειες).

κρέας δυὸ φορὲς τὴν ἡμέρα καὶ τὸ κρασὶ ποὺ θὰ τοῦ δίνουν νὰ εἶναι καλὸ καὶ τὸ νερὸ φρέσκο.

»Νὰ συμφωνήση ἀκόμα ὅτι δὲν θὰ φορτώνεται τὸ καράβι οὔτε κατὰ τὸν πηγαιμὸ οὔτε στὴν ἐπιστροφή, χωρὶς τὴ θέλησή του μὲ ἐμπορεύματα. Γιατὶ ὑπάρχει κίνδυνος νὰ μὴ βρίσκη θέση νὰ σταθῆ καὶ τὸ κυριώτερο νὰ καθυστερήση τὸ δρομολόγιο.

»Στὴ Βενετία νὰ προμηθευθῆ τρία βαρελάκια. Τὸ καθένα νὰ παίρνη ἀπὸ δέκα γαλλόνια. Τὰ δύο θὰ τὰ γεμίση μὲ κρασὶ καὶ τὸ τρίτο μὲ νερό.

»Ν' ἀγοράση ἐπίσης μιὰ κασσέλα γιὰ ν' ἀσφαλίση μέσα τὰ πράγματά του. Καὶ νἄχη γερὴ κλειδαριὰ καὶ κλειδί. Νὰ εἶναι πολὺ μεγάλη γιὰ νὰ χωράη καὶ τὰ βαρελάκια. Γιατὶ οἱ ναυτικοὶ τῆς γαλέρας καὶ οἱ ἄλλοι ταξιδιῶτες μπορεῖ νὰ πάρουν τὰ βαρέλια του καὶ νὰ τοῦ πιοῦν τὸ νερὸ καὶ τὸ κρασί του.

»Σὲ μιὰ ἄκρη τῆς κασσέλας νὰ βάλη τὸ ψωμί του, τὸ τυρί, τὰ μπαχαρικὰ καὶ τὰ ἄλλα πράγματά του. Καὶ νὰ μὴ ξεχάση νὰ πάρη μαζί του παξιμάδια. Γιατὶ θὰ χρειασθοῦν. Προσφέρει, βέβαια, τὸ καράβι φαγητό, ὡστόσο καλὸ εἶναι νὰ ἐφοδιασθῆ μὲ αὐγά, τυρί, ξηροὺς καρπούς, κρασὶ καὶ παξιμάδια γιὰ τὸ κολατσό του.

»Φυσικὰ χρειάζεται κότες καὶ κοτόπουλα. Θἄχη τὸ κρέας του καὶ τὸ καλὸ ζουμί του. Ὅσο γιὰ τ' αὐγὰ θὰ τὰ τηγανίζη μὲ λάδι».

Ὁ Felix Faber, στὸ χρονικὸ τοῦ ταξιδιοῦ του στοὺς Ἁγίους Τόπους (1480) διατυπώνει μιὰ σειρὰ ὁδηγίες καὶ συμβουλὲς πολύτιμες γιὰ τοὺς ταξιδιῶτες ἐκείνης τῆς ἐποχῆς:

«Πρόσεχε ὅταν βαδίζης πάνω στὸ καράβι. Ἡ πτώση εἶναι ἐπικίνδυνη.

»Τὸ νοῦ σου ὅταν μπαίνης στὸ διαμέρισμα ὅπου ὅλοι πηγαίνουν μόνοι.

»Πρὶν πιαστεῖς ἀπὸ ἕνα σκοινὶ δοκίμασε τὴ στερεότητά του. Τὰ περισσότερα εἶναι σάπια.

»Μὴ πεῖς προσβλητικὸ λόγο στοὺς σκλάβους τῆς γαλέρας. Μπορεῖ νὰ σὲ σφάξουν.

»Μὴ δημιουργεῖς ἐχθροὺς στὸ καράβι. Θὰ τὸ πληρώσης ἀκριβά.

»Μὴ πιάνεις τὴ θέση ἄλλου συνταξιδιώτη χωρὶς τὴν ἄδειά του. Τὴν ἡμέρα μπορεῖς νὰ κάθεσαι ἐλεύθερα στοὺς πάγκους ποὺ βρίσκονται κοντὰ στὸ κατάρτι. Τὴ νύχτα, ὅμως, μονάχα στὴ δική σου ἀποκλειστικὰ θέση.

»Μὴ κάθεσαι κάτω ἀπὸ τοὺς μακαράδες. Μπορεῖ νὰ πέση κανένας στὸ κεφάλι σου.

»Μὴν ἐνοχλεῖς τὸ πλήρωμα ὅταν εἶναι ἀπασχολημένο. Ἡ δουλειὰ τοῦ ναυτικοῦ δὲν παίρνει καθυστέρηση καὶ πρέπει νὰ γίνη γρήγορα. Ἐπίσκοπος νἆσαι, ἂν βρεθῆς μπροστά του ἐκείνη τὴν ὥρα θὰ σὲ τσαλαπατήση.

»Μὴ κρατᾶς στὰ χέρια σου πολύτιμα πράματα ὅταν σκύβης στὴν κουπαστή. Θυμᾶμαι κάποιον εὐγενῆ ποὺ ἔπαιζε μὲ ἕνα κομπολόϊ ἀπὸ πολύτιμα πετράδια καὶ τοῦ ἔπεσε στὴ θάλασσα.

»Μὴν ἀφήνεις χρήματα στὰ στρωσίδια σου. Καὶ νὰ ἔχης τὰ μάτια σου τέσσερα στὰ πράγματά σου. Γιατὶ στὰ καράβια γίνονται κλεψιές. Οἱ ἄνθρωποι χρειάζονται κάτι ποὺ δὲ μποροῦν νὰ τὸ βροῦν καὶ φυσικὰ τὸ ἁρπάζουν ἀπὸ τὸ συνταξιδιώτη τους. Κλέβουν κυρίως πουκάμισα, ζῶνες, μαντήλια, κ.τ.λ.

»Ὅταν βγαίνεις στὸ λιμάνι μὴ γυρίζεις ἐδῶ καὶ κεῖ καὶ μὴν ἀπομακρύνεσαι. Μπορεῖ νὰ σ' ἁρπάξουν κουρσάροι καὶ νὰ περάσης τὴ ζωή σου στὴ Μπαρμπαριά.

»Μὴ μπαίνεις στὰ σπίτια ὅταν σὲ καλοῦν γυναῖκες. Γιατὶ μπορεῖ νὰ πέσης σὲ παγίδα. Νὰ ὑπάρχουν, δηλαδή, ἄντρες κρυμμένοι, γιὰ νὰ σὲ ληστέψουν καὶ νὰ σὲ σκοτώσουν ἀκόμα.

»Νὰ μὴ διανυκτερεύης στὰ πανδοχεῖα. Καλύτερα νὰ γυρίζης στὰ στρωσίδια σου στὴ γαλέρα. Γιατὶ τὰ πανδοχεῖα τῶν λιμανιῶν εἶναι ἐπικίνδυνοι τόποι γιὰ τοὺς ταξιδιῶτες».

Ὁ ἴδιος ὁ Felix Faber σημειώνει στὸ ἡμερολόγιο τὶς προμήθειές του γιὰ τὸ ταξίδι :

«Πήγαμε στὴν ἀγορὰ τῆς Βενετίας καὶ ψωνίσαμε ὅλα τὰ χρειαζούμενα. Στρώματα, μαξιλάρια, μαξιλαροθῆκες, σεντόνια, πιθάρια. Βρῆκα ἕνα καλὸ στρῶμα παραγεμισμένο μὲ βοϊδόμαλλο».

Ἄλλοι ταξιδιῶτες δίνουν στὰ βιβλία τους πληροφορίες γιὰ τὰ μυστικὰ τῆς ἀγορᾶς τῆς Βενετίας καὶ τρόπους οἰκονομιῶν:

«Νὰ πάρης ἕνα στρῶμα πουπουλένιο, κελίφια καὶ δυὸ ζευγάρια σεντόνια. Κι' ἕνα σκοινὶ γιὰ νὰ κρεμᾶς τὸ στρῶμα τὴν ἡμέρα. Καλὸ στρῶμα θὰ βρῆς σ' ἕνα μαγαζὶ κοντὰ στὸν Ἅγιο Μάρκο. Θὰ στοιχίση τρία δουκάτα[1]. Κι' ὅταν γυρίσης ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλὴμ μπορεῖς νὰ τὸ ξαναπουλήσης στὴ μισὴ τιμὴ κι' ἂς εἶναι σκισμένο καὶ σκωροφαγωμένο. Ν' ἀγοράσης ἐπίσης μιὰ κασσέλα καὶ κύταξε νἄχη κλειδαριά. Ἀγόρασε βαρελάκια γιὰ νερὸ καὶ κρασὶ καὶ γέμισέ τα. Τὸ καλύτερο νερὸ θὰ τὸ βρῆς στὴ βρύση τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Ὅσο γιὰ κρασί,

---

1. Τὸ δουκάτο, βυζαντινὸ νόμισμα ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Κωνσταντίνου Δούκα, κυκλοφοροῦσε εὐρύτατα στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη μεταξὺ ΙΒ' καὶ ΙΣΤ' αἰώνα. Ἡ κοινὴ ὀνομασία τῶν δουκάτων : τσεκίνια (zecchini ἀπὸ τὸ zecca = νομισματοκοπεῖο). Εἶχαν κοπεῖ χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ νομίσματα. Τὸ βάρος τοῦ δουκάτου : 2,200 γραμμάρια, δηλαδὴ τὸ ἕνα τέταρτο σχεδὸν τῆς χρυσῆς λίρας (7.988γρ.) Αὐτὸ σημαίνει πὼς τὸ ναῦλο τῆς μεσαιωνικῆς «κρουαζιέρας» Βενετία - Ἅγιοι Τόποι ἦταν γύρω στὶς 15 χρυσὲς λίρες ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψει τὸ βάρος χρυσοῦ. Συγκριτικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀξία τοῦ μεσαιωνικοῦ δουκάτου μᾶς προσφέρει ὁ Ἰταλὸς ἱστοριογράφος τῆς τέχνης *Βαζάρι* στὸ βιβλίο του «Βίοι τῶν ἀρίστων ζωγράφων, γλυπτῶν καὶ ἀρχιτεκτόνων» (1550). Γράφει ὁ *Βαζάρι* ὅτι ὁ Ραφαὴλ ζήτησε ἀπὸ τὸν τραπεζίτη τῆς Σιένας Αὐγουστῖνο Κίτζι ἀμοιβὴ πεντακοσίων δουκάτων γιὰ τὴν τοιχογραφία «Σίβυλλες καὶ Ἄγγελοι» τῆς Σάντα Μαρία ντὲ λὰ Πάτσε. Καὶ τὸ ποσὸ θεωρήθηκε τότε (ἀρχὲς τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα) ὑπερβολικό. Ἐπίσης *Breuning* : «Orientalische Reyss» : «Ἀπὸ χρήματα πήραμε μονάχα βενέτικα τσενίκια».

τὸ καλύτερο εἶναι τῆς Πάδουας, κόκκινο, λεπτὸ καὶ ἐλαφρό. Τὰ κρασιὰ ποὺ θὰ βρῆς στὸ ταξίδι δὲν πίνονται. Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ φυλάξης λίγο ἀπὸ τὸ παταβιανὸ κρασὶ καὶ γιὰ τὸ γυρισμό. Νὰ πάρης χοιρομέρια, παστὲς βωδινὲς γλῶσσες, σκληρὸ τυρί, σῦκα καὶ σταφίδες. Νὰ πάρης ἀκόμα παξιμάδια, ξερὰ μῆλα, ζάχαρη, μύγδαλα, σιρόπια καὶ φάρμακα ἀφοῦ συμβουλευθῆς πρῶτα τοὺς γιατρούς. Γιατὶ πολλοί, ἀπὸ ἕνα μικρὸ λάθος πεθαίνουν ἐκεῖ κάτω ἐξ αἰτίας τῆς μεγάλης ζέστης»[1].

Συμβουλεύει ἐπίσης τοὺς ταξιδιῶτες νὰ προμηθευθοῦν στὴ Βενετία καυσόξυλα (γιὰ νὰ μαγειρεύουν στὴ γαλέρα) καὶ ἀλεύρι.

Κάθε προσκυνητὴς εἶχε καὶ τὶς προτιμήσεις του στὰ τρόφιμα, ἀνάλογα μὲ τὴν καταγωγή του. Οἱ Ἄγγλοι ἐφοδιάζονταν πάντοτε μὲ μπαίηκον καὶ οἱ Ἰταλοὶ μὲ καλὸ τυρὶ Λομβαρδίας καὶ λουκάνικα.

Οἱ ξηροὶ καρποὶ ἦταν ἀπαραίτητοι : χουρμάδες, σῦκα, σταφίδες καὶ ἀχλάδια. Ἐπίσης μπαχαρικὰ (κυρίως πιπέρι καὶ ζαφορὰ) καὶ ἄφθονη ζάχαρη[2].

Ὁ Santo Brasca, πλούσιος Μιλανέζος εὐγενής, 27 χρόνων, γράφει στὸ ὁδοιπορικό του ὅτι τὸ σύνθημα τοῦ ταξιδιώτη τῆς ἐποχῆς ἦταν : «Βάστα μαζί σου δυὸ πουγγιά, τὸ ἕνα γεμάτο ὑπομονὴ καὶ τ' ἄλλο μὲ δουκάτα».

Ὁ ἴδιος ὁ Brasca, ποὺ φροντίζει νὰ ἐξασφαλίση μὲ κάθε τρόπο τὴν καλοπέρασή του κατὰ τὸ θαλασσινὸ ταξίδι, συμβουλεύει :

«Χρειάζεται ζάχαρη «ἀρίστης ποιότητος» καὶ σιρόπι γιατὶ αὐτὸ κρατάει τὸν ἄνθρωπο στὶς μεγάλες ζέστες. Καλὸ εἶναι τὸ σιρόπι ἀπὸ πιπερόρριζα (ζιγγίβερη) — νὰ τὸ πίνης ὅμως μὲ προσοχὴ καὶ μόνο γιὰ τὴ ναυτία — καὶ ἀπὸ κυδώνι[3].

»Φρόντισε ἐπίσης νὰ ἐφοδιασθῆς μὲ πουλερικά, τυριά, αὐγά, παξιμάδια καὶ γλυκά. Καὶ μὴν ἐμπιστεύεσαι στὸ συσσίτιο τοῦ καραβιοῦ. Αὐτὸ εἶναι μεγάλο ταξίδι καὶ δὲν ἐπιτρέπονται τσιγγουνιές».

---

1. Ἀναφέρεται τὸ πάθημα ἑνὸς προσκυνητῆ ποὺ ἤπιε κυπριώτικο κρασί : «Τοῦ κάηκαν τὰ σωθικὰ καὶ γιὰ νὰ σωθῆ ἤπιε μονορούφι τέσσερα καρτούτσ α (4,5 κιλὰ) νερὸ» (Excerpta Cypria. Cambridge University Press, 1908).

2. *Ἀνωνύμου* : Voyage de la saincte cyté de Hierusalem... Ἔκδ. *Schefer* (Recueil de voyages et de documents pour servir à l'histoire de la géographie, Paris 1822, τομ. Β').

3. Ἡ ζάχαρη καὶ τὰ μπαχαρικὰ ἀποτελοῦσαν τὴ βάση γιὰ τὰ μεσαιωνικὰ δροσιστικὰ καὶ ἠδύποτα. Οἱ Βυζαντινοὶ ἔπιναν τὸ «εὔκρατον» ποὺ παρασκευαζόταν, ὅπως γράφει ὁ *Θεόδωρος Στουδίτης*, «ἐκ τε πεπέρεως καὶ κυμίνου καὶ ἀνήσου θερμοῦ». Οἱ καλόγεροι ἔπιναν στὰ μοναστήρια κατὰ τὶς νηστεῖες, γιὰ τὴν κατάπαυση τῆς δίψας, τὸ «κιμινᾶτον» ἢ «κυμινοθέρμιν» ποὺ ἦταν «θερμὸν ὕδωρ ἐν κυμίνῳ συνηρτυμένον». Στὴ δυτικὴ Εὐρώπη ἔπιναν τὸ λεγόμενο hypocras, κρασὶ μὲ κανέλλα καὶ μύγδαλα (*Jeanselme-Oeconomos* : Aliments et recettes culinaires de Byzantins).

'Ανάμεσα στὰ ἀντικείμενα ποὺ θεωρεῖ ἀπαραίτητα γιὰ τὸ ταξίδι ὁ νεαρὸς 'Ιταλὸς περιηγητὴς εἶναι καὶ ἕνα «δοχεῖο νυκτός».

'Η μελέτη τῶν ταξιδιωτικῶν ὁδηγῶν τοῦ ΙΕ' αἰώνα ἀποκαλύπτει ὅτι τὸ προσκύνημα στὴν Παλαιστίνη δὲν ἦταν πάντοτε μιὰ περιπέτεια στερήσεων καὶ ἀσκητισμοῦ. 'Η φιλοδοξία τῶν Εὐρωπαίων ποὺ μπαρκάριζαν στὰ καράβια ἀπὸ τὰ γαλλικὰ λιμάνια ἢ διέσχιζαν τὴν κεντρικὴ Εὐρώπη καὶ τὴ Βαλκανικὴ δὲν ἦταν νὰ φθάσουν ὅπως-ὅπως στοὺς 'Αγίους Τόπους, γλυτώνοντας μόνο τὴ ζωή τους. 'Αξιώνουν ἀνέσεις, ψυχαγωγία καὶ κάθε λογῆς τέρψεις.

'Ο «'Οδηγὸς τῶν προσκυνητῶν»[1] ποὺ κυκλοφόρησε στὴν 'Αγγλία σὲ τρεῖς ἐκδόσεις μέσα σὲ μιὰ 25ετία (1498, 1515 καὶ 1524) συμβουλεύει τὸν ὑποψήφιο ταξιδιώτη νὰ ἐφοδιασθῆ πρῶτα-πρῶτα μὲ δυὸ βαρέλια κρασί, ὕστερα μὲ τζιτζιμπίρα, μοσχοκάρυδα καὶ κανελλογαρύφαλα καὶ μὲ κομμάτια ζάχαρη γιὰ νὰ συμπληρώνη τὴν τροφὴ ποὺ προσφέρει τὸ πλοῖο.

Κι' ὅλα αὐτὰ ἀφοῦ προηγουμένως — πρὶν πατήσει τὸ πόδι του στὴ γαλέρα — ἀναγκάσει τὸν καπετάνιο νὰ ὁρκισθῆ ὅτι θὰ σερβίρη κατὰ τὸ ταξίδι «δύο γεύματα τὴν ἡμέρα μὲ μαγ ε ρευτὸ κρέας».

Θὰ περίμενε κανεὶς ὅτι ὁ προσκυνητὴς τοῦ μεσαίωνα ταξίδευε μὲ μοναδικὰ ἐφόδια ἕνα φτωχὸ μανδύα, τὸ ραβδὶ καὶ τὸ δισάκι του. 'Ιδοὺ ὅμως οἱ συμβουλὲς τοῦ Informacon :

«Νὰ πάρης μαζί σου μιὰ μικρὴ χύτρα, ἕνα τηγάνι, πιάτα, γυάλινες κοῦπες, ἕνα κρεβάτι, ἕνα πουπουλένιο στρῶμα, ἕνα προσκέφαλο, δύο ζευγάρια σεντόνια καὶ ἕνα πάπλωμα».

'Αλλὰ δὲν εἶναι ἀρκετὸ αὐτὸ τὸ πολύπλοκο νοικοκυριὸ ποὺ θὰ μεταφέρη ὁ προσκυνητὴς στὴν ἄλλη ἄκρη τῆς Μεσογείου :

«Νὰ πάρης ἀκόμα μαζί σου στὸ καράβι μιὰ κλούβα μὲ μισὴ ντουζίνα κότες καὶ κοτόπουλα καὶ μισὸ μποῦσελ καρπὸ γιὰ νὰ ταΐζης τὰ πουλερικά σου».

Δὲν καλεῖ τὸν προσκυνητὴ νὰ ἐπιχειρήση ἕνα σεμνό, λιτὸ ταξίδι ποὺ ἐπιβάλλει καὶ στερήσεις καὶ θυσίες. Τὸν συμβουλεύει νὰ πληρώση πενήντα δουκάτα γιὰ νὰ ἐξασφαλίση μιὰ ἀξιοπρεπῆ θέση «ἄνετη καὶ δροσιστικὴ» στὴ μέση τοῦ καραβιοῦ.

Καὶ τὸ πιὸ ἀντιχριστιανικὸ ἀπὸ ὅλα :

«Μόλις ποδίσει τὸ καράβι στὸ λιμάνι τῆς Γιάφφας, ἔχε τὸ νοῦ σου νὰ ξεπεράσης τοὺς ἄλλους ἐπιβάτες, νὰ βγῆς πρῶτος στὴ στεριὰ καὶ νὰ τρέξης νὰ βρῆς τὴν καλύτερη κάμαρα στὸ πανδοχεῖο. Καὶ κύττα νὰ διαλέξης στὴ Γιάφφα

---

1. *Wynkin de Worde* : Informacon for pylgrymes unto the Holy Lande. 'Ο συγγραφέας ἔχει ἀντιγράψει σὲ πολλὰ σημεῖα τὸν ταξιδιωτικὸ ὁδηγὸ τοῦ *William Wey*. 'Επίσης: Vier Rheinische Palaestina-Pilgerschriften des XIV, XV und XIV Jahrhunderts, aus den Quellen mitgeteilt und bearbeitet von *Ludwig Conrady*... Wiesbaden, 1882 (περιέχει ἕναν ἀνώνυμο ταξιδιωτικὸ ὁδηγὸ τοῦ ΙΔ' αἰώνα).

τὸ καλύτερο γαϊδούρι γιὰ τὸ ταξίδι. Γιατὶ πρέπει νὰ ξέρης ὅτι πληρώνεις τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὸ γερὸ καὶ γιὰ τὸ ψοφίμι».

Ὁ Ἰταλὸς κληρικὸς Noe Bianco [1] ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἀνατολὴ τὸ 1527 προσφέρει στὸν ἀναγνώστη καὶ ὑποψήφιο περιηγητὴ ὁδηγίες γιὰ τὰ ἀξιοθέατα τοῦ ταξιδιοῦ στοὺς Ἁγίους Τόπους. Κι' ἀκόμη μερικὲς συμβουλὲς γιὰ τὶς προετοιμασίες καὶ τὰ ἐφόδια, μὲ ἀρκετὴ δόση θυμοσοφίας καὶ χιοῦμορ.

«Νὰ τακτοποιήση τὶς ὑποθέσεις του (ὁ ὑποψήφιος ταξιδιώτης) καὶ νὰ ἑτοιμάση τὴ διαθήκη του, γιὰ νὰ μὴ βασανίζωνται οἱ κληρονόμοι του ἂν τὸν πάρη ὁ Θεός. Νὰ πάρη μαζί του μιὰ σακκούλα γεμάτη δουκάτα. Τουλάχιστον 150. Τὰ 100 γιὰ τὸ ταξίδι καὶ τὰ 50 γιὰ καμιὰ ἀρρώστια ἢ τίποτε ἄλλο ἀναπάντεχο. Νὰ πάρη μαζί του μιὰ ζεστὴ πατατούκα γιὰ νὰ τὴ φοράη ὅταν κάνη κρύο καὶ πουκάμισα, ὅσα μπορεῖ περισσότερα, γιὰ νὰ γλυτώση ἀπὸ τὶς ψεῖρες καὶ τὴν ἀπλυσιά. Ἐπίσης τραπεζομάντηλα, μαντήλια τοῦ κεφαλιοῦ, σεντόνια, ἐσώρουχα καὶ ἄλλα παρόμοια πράγματα.

»Ἔπειτα πηγαίνει στὴ Βενετία ποὺ εἶναι τὸ καλύτερο πέρασμα ἀπὸ ὅλες τὶς χῶρες τοῦ κόσμου.

»Κάθε χρόνο σαλπάρει ἀπὸ τὸ λιμάνι τῆς Βενετίας μιὰ γαλεάτσα ἀποκλειστικὰ γιὰ ὅσους ἐπιθυμοῦν νὰ ἐπισκεφθοῦν τοὺς Ἁγίους Τόπους. Θὰ κλείση πρῶτα-πρῶτα συμφωνία μὲ τὸν καπετάνιο. Τὸ συνηθισμένο ναῦλο εἶναι 50 ὣς 60 δουκάτα.

»Αὐτὸ τὸ ποσὸ καλύπτει ὅλα τὰ ἔξοδα : τὰ βαρκαδιάτικα, τὸ συσσίτιο στὸ καράβι, τοὺς ἀγωγιάτες τῶν Ἁγίων Τόπων καὶ τοὺς κάθε λογῆς τελωνειακοὺς δασμούς.

»Ὕστερα θὰ προμηθευθῆ μιὰ κάπα φαρδειὰ ποὺ νὰ φθάνη ὣς τὰ πόδια γιὰ νὰ κοιμᾶται στὸ ὕπαιθρο καὶ θ' ἀγοράση ἕνα πάγκο γιὰ κρεβάτι, δυὸ βαρέλες, τὴ μιὰ γιὰ νερὸ καὶ τὴν ἄλλη γιὰ κρασὶ κι' ἕνα κλειδοπίνακο.

»Ἔπειτα θὰ ἐφοδιασθῆ μὲ τρόφιμα : καλὸ τυρὶ Λομβαρδίας, ἀλλαντικὰ κάθε λογῆς, ἄσπρα παξιμάδια, ζαχαρόψωμο καὶ ζαχαρωτά, ἀλλὰ ὄχι πολλὰ γιατὶ καταστρέφονται, καὶ προπαντὸς σιρόπια ποὺ δροσίζουν καὶ δυναμώνουν τὸν ἄνθρωπο σὲ κεῖνες τὶς φοβερὲς ζέστες καὶ στυλώνουν τὸ στομάχι ποὺ ὑποφέρει ἀπὸ τὴ ναυτία. Ἂς πάρει ἀκόμα κυδωνόπαστο, πιπεριές, μπαχαρικὰ καὶ μερικὰ καλὰ μαντζούνια.

»Κατὰ τὸ ταξίδι νὰ προτιμάη τὴ μέση τοῦ καραβιοῦ γιατὶ κουνάει λιγώτερο καὶ νὰ κοιμᾶται κοντὰ στὴ μεσιανὴ πόρτα γιὰ ν' ἀερίζεται.

»Κι' ὅταν ξεμπαρκάρη νὰ προμηθεύεται αὐγά, κοτόπουλα, ψωμὶ καὶ φροῦτα. Καὶ νὰ μὴ λησμονῆ πὼς αὐτὸ δὲν εἶναι ταξίδι ποὺ κρατάει κανεὶς σφιχτοδεμένο τὸ πουγγί του.

1. Viaggio da Venezia al Santo Sepolcro (Venezia, 1609).

»Κατεβαίνοντας ἀπὸ τὴ γαλέρα στὸ Zaffo[1] θὰ περάση μπροστὰ ἀπὸ τὴν «παρατεταγμένη ἐπιτροπὴ» τοῦ καραβιοῦ, δηλαδή, τὸν ὕπαρχο, τὸ λοστρόμο, τὸν πιλότο, τὸ γραμματικό, τὸ σύμβουλο, τὸν ποιητή, τοὺς σαλπιγκτές, τοὺς τυμπανιστές, τοὺς ἀρχικωπηλάτες, τοὺς τοξότες, τοὺς πορτιέρηδες καὶ τοὺς μαγείρους. Ὅλοι θὰ κρατοῦν στὸ χέρι ἀπὸ ἕνα τάσι κι' ὁ ἐπιβάτης πρέπει νὰ δίνη κάτι σ' ὅλους.

»Στοὺς Ἁγίους Τόπους νὰ φορῆ ταπεινὰ ροῦχα, νὰ μὴν ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸ καραβάνι καὶ ν' ἀποφεύγη τοὺς θρησκευτικοὺς καυγάδες μὲ τοὺς Σαρακηνοὺς γιατὶ θὰ βρῆ τὸ μπελά του.

»Κι' ἂν τὰ ἔξοδα τοῦ φανοῦν πολλὰ ὑπάρχει κι' ἄλλος τρόπος. Πρὶν μπαρκάρει θὰ συμφωνήση μὲ τὸν καπετάνιο μόνο τὸ ναῦλο, 30 ἢ 31 δουκάτα. Καὶ τ' ἄλλα ἔξοδα, βαρκαδιάτικα, ἀγώγια, φόρους θὰ τὰ πληρώση ἀπὸ τὴν τσέπη του. Ἔτσι θὰ κάνη οἰκονομία. Καὶ στὸ καράβι θὰ πάρη ἄδεια νὰ μπαίνη στὴν κουζίνα γιὰ νὰ ἑτοιμάζη τὸν καφέ του.

»Τὰ χρήματά του πρέπει νὰ εἶναι σὲ χρυσᾶ ἢ ἀσημένια νομίσματα γιατὶ οἱ Ἀράπηδες δὲν δέχονται ἄλλες μονέδες. Καὶ στὸν καπετάνιο χρυσᾶ κι' ἀσημένια νομίσματα θὰ δίνη. Ἐπειδὴ κι' αὐτὸς μὲ τὴν ἴδια μονέδα πληρώνει τοὺς Ἀράπηδες».

Πληροφορίες ἐνδιαφέρουσες γιὰ τὸ μπαρκάρισμα ἀπὸ τὴ Βενετία μᾶς παρέχει ὁ Carlier de Pinon[2] στὸ ὁδοιπορικό του :

«Ἀφοῦ περίμενα τὸν κατάλληλο καιρὸ γιὰ νὰ ἐπιχειρήσω τὸ ταξίδι μου στὴν Ἀνατολή, ἔφθασα στὴ Βενετία τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1579. Κι' αὐτὸ ἐπειδὴ τὰ καράβια σηκώνουν ἄγκυρα τὴν ἄνοιξη. Ἤθελα ἐπίσης νὰ προμηθευτῶ τὰ ἀναγκαῖα τοῦ ταξιδιοῦ μου. Διάλεξα αὐτὸ τὸ δρομολόγιο ἐπειδὴ εἶναι πιὸ βολικό. Στὴ Βενετία ἔκανα γενναῖες προμήθειες ἀπὸ κρασί, ξίδι, παξιμάδι, παστὸ καὶ λουκάνικα. Γιὰ τὶς θαλασσινὲς ἀρρώστιες ἐφοδιάσθηκα μὲ ζάχαρη, χάπια καὶ ἄλλα ματζούνια[3].

»Ὅσο γιὰ ροῦχα, δὲν ἀλλάξαμε διόλου αὐτὰ ποὺ φορούσαμε ἐλπίζοντας νὰ βροῦμε στὴν Κωνσταντινούπολη καινούργια καθαρὰ καφτάνια σύμφωνα μὲ τὶς τοπικὲς συνήθειες. Πήραμε ὅμως πολλὰ πουκάμισα, κάμποσα σεντόνια,

---

1. Ἡ μεσαιωνικὴ ὀνομασία τῆς Ἰόππης. Ἡ σημερινὴ Γιάφφα τοῦ Ἰσραήλ.
2. Voyage en Orient, avec des notes historiques et géographiques (Paris, 1920).
3. Ὁ *Thomas Covel* ποὺ ταξίδεψε τὸ 1599 στὴν Πόλη συνοδεύοντας ἕνα πολύτιμο μουσικὸ ὄργανο, δῶρο τῆς βασίλισσας Ἐλισάβετ στὸν σουλτάνο Μωάμεθ Γ', καταχωρεῖ στὸ ἡμερολόγιό του (The diary of master *Thomas Dallam*, 1599 - 1600) μερικὰ ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα ποὺ ἀγόρασε γιὰ τὸ ταξίδι καὶ τὶς ἀντίστοιχες τιμές. Εἶχε λ.χ. προμηθευθῆ πουκάμισα, μαντήλια, κάλτσες, παντοῦφλες, μιὰ ζώνη γιὰ τὸ σπαθί του, ἕνα μανδύα, κομπόστες, καρδιοτονωτικά, λάδι καὶ ξίδι, δαμάσκηνα, σταφίδες, μπαχαρικά, δύο λίβρες ζάχαρη, ἕνα ράσο γιὰ τὸ θαλασσινὸ ταξίδι, ἕνα καπέλλο καὶ ἕνα φανελένιο ἀμπέχωνο.

μιὰ μεγάλη ξύλινη κασσέλα ὁ καθένας, ποὺ θὰ χρησίμευε καὶ γιὰ κρεβάτι, ἕνα στρῶμα καὶ τὰ σκεπάσματά μας».

Οἱ περιηγητὲς φρόντιζαν νὰ ἐφοδιασθοῦν μὲ συστατικὲς ἐπιστολὲς γιὰ τοὺς προξένους ποὺ τοὺς ἐξασφάλιζαν διευκολύνσεις καὶ βοήθεια σὲ κρίσιμες στιγμές. Ἄλλωστε, μ' αὐτὰ τὰ γράμματα, οἱ συμπατριῶτες τους στὰ νησιὰ καὶ στὶς χῶρες τῆς Ἀνατολῆς τοὺς ὑποδέχονταν σὰν ἐπίσημα πρόσωπα.

Οἱ περισσότεροι ξεκινοῦν πάνοπλοι. Κατέχονται ἀπὸ ρομαντικὴ φαντασία καὶ τὸ πνεῦμα τῆς περιπέτειας. Ἄλλοι πιστεύουν ὅτι μὲ τὴν ἀρματωσιά τους θὰ ἀντιμετωπίσουν κάθε κίνδυνο. Ἀφελέστατες προφυλάξεις. Τὰ ὅπλα ἦταν ὁλότελα ἄχρηστα. Οἱ γενίτσαροι ὁδηγοὶ θὰ μποροῦσαν νὰ τοὺς σφάξουν ἂν ἤθελαν σὲ κάθε στιγμή.

«Πήραμε καθένας τὸ ἀρκεβούζιό του κι' ἕνα σπαθί», γράφει ὁ ἐνθουσιώδης περιηγητὴς Carlier de Pinon.

Μερικοὶ μεσαιωνικοὶ καὶ μεταγενέστεροι ταξιδιωτικοὶ ὁδηγοὶ προσφέρουν καὶ γλωσσικὰ βοηθήματα. Συλλογὴ διαλόγων τῆς καθημερινῆς ζωῆς γιὰ τὴ διευκόλυνση τῆς ἐπικοινωνίας μὲ τὸν πληθυσμό, καθὼς καὶ λεξικὰ χρήσιμα γιὰ ὅσους ἐπιθυμοῦν νὰ προχωρήσουν στὴ σπουδὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας.

Τέτοια παραρτήματα μὲ χρήσιμο λεξιλόγιο γιὰ πρακτικὴ ἐξάσκηση στὴν ἑλληνικὴ ὑπάρχουν στὸ βιβλίο τοῦ Wey ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα τὸ 1458 (πέντε χρόνια μετὰ τὴν ἅλωση τῆς Πόλης) καὶ τὸ 1462, στὸν «Ὁδηγὸ τοῦ Προσκυνητῆ» (1492) καὶ στὸ «Ὁδοιπορικὸ» τοῦ Boorde. Ὁ τελευταῖος μάλιστα παραθέτει φράσεις καὶ λέξεις τῆς καθημερινῆς ὁμιλίας καὶ πλάϊ τὸ ἀντίστοιχο στὴν ἀρχαία ἑλληνική, μὲ πληθώρα λαθῶν καὶ παρανοήσεων[1].

ΟΙ ΓΑΛΕΡΕΣ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ

Ἐπὶ τέλους ὅλα εἶναι ἕτοιμα. Ἡ γαλέρα μπορεῖ νὰ σαλπάρη ἀπὸ τὸ λιμάνι τῆς Βενετίας γιὰ τὶς ἑλληνικὲς θάλασσες. Οἱ προσκυνητές, ἀφοῦ χάρηκαν τὶς ὀμορφιὲς τῆς πολιτείας, τοὺς ὑδάτινους δρόμους της, τὶς χίλιες πεντακόσιες γέφυρες, μικρὲς καὶ μεγάλες, πέτρινες καὶ ξύλινες καὶ τὰ μεγαλόπρεπα παλάτια, φόρτωσαν στὸ καράβι τὶς κασσέλες τους, τὰ κλουβιὰ μὲ τὰ πουλερικά, τὰ βαρέλια καὶ τὰ πιθάρια τους.

Ἡ ἀναχώρηση, ὡστόσο, θὰ ἐξαρτηθῆ ἀπὸ τὸν ἄνεμο καὶ τὴ διάθεση τοῦ καπετάνιου.

---

1. Παραθέτει λ.χ. μιὰ χρήσιμη φράση τῆς καθημερινῆς ζωῆς σὲ δύο παραλλαγές. Τὴ νεοελληνική : «Chira moo, dosso me psome, cresse apo to nero» (Κυρά μου δῶσε μου ψωμί, κρασὶ καὶ νερό). Καὶ τὴν ἀρχαία : «Dos me ton arton, poton kae siton» (Δός μοι τὸν ἄρτον πότον καὶ σῖτον).

Ὁ μοναχὸς Felix Faber ποὺ ἔζησε τὸ 1480 τὴ συγκίνηση τῆς μεγάλης στιγμῆς — τὸ σαλπάρισμα ἀπὸ τὸ λιμάνι τῆς Βενετίας — ἄφησε μιὰ γοητευτικὴ καὶ πνευματώδη περιγραφή.

Καὶ πρῶτα πρῶτα οἱ συνταξιδιῶτες του : Ἱερεῖς, μοναχοί, λαϊκοί, εὐγενεῖς καὶ ἁπλοὶ ἄνθρωποι ἀπὸ τὴ Γερμανία καὶ τὴ Γαλλία, Ἄγγλοι, Σκῶτοι, Ἱσπανοὶ καὶ Φλαμανδοί. Δύο ἐπίσκοποι. Κι' ἀκόμα δυὸ πλούσιες κυρίες, «ποὺ μ' ὅλο ποὺ δὲ μποροῦν νὰ σταθοῦν στὰ πόδια τους θέλουν νὰ πᾶνε νὰ προσκυνήσουν»[1].

Ξαφνικὰ μπαίνει στὸ λιμάνι ἕνα καράβι μὲ τὴν εἴδηση πὼς ὁ σουλτάνος πολιορκεῖ τοὺς Ἱππότες στὸ κάστρο τῆς Ρόδου κι' ὅτι τὸ Αἰγαῖο εἶναι γεμάτο τουρκικὲς γαλέρες.

Οἱ ταξιδιῶτες καταφεύγουν στὶς Ἀρχές : Τί θὰ γίνη τώρα ; Ἡ Σινιορία δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἐμποδίση τὸ σαλπάρισμα. Ἀλλὰ δὲ μπορεῖ καὶ νὰ ἐγγυηθῆ τὴν ἀσφάλεια τῶν προσκυνητῶν. Ἀναταραχή, ἀνησυχία, ἀγωνία, φιλονεικίες.

«Τέλος, στὶς 7 Ἰουνίου, μὲ οὔριο ἄνεμο, μὲ τὰ τρία πανιὰ ὑψωμένα, βγήκαμε στὴν ἀνοικτὴ θάλασσα, ἐνῶ ἠχοῦσαν οἱ σάλπιγγες καὶ τὰ κόρνα».

Τὰ βενετικὰ καράβια ποὺ ἐκτελοῦσαν τὴ συγκοινωνία μεταξὺ Ἰταλίας καὶ Παλαιστίνης ἦταν κυρίως οἱ ἐμπορικὲς γαλέρες, «ἕνα μακρουλὸ πλοῖο ποὺ ἀρμενίζει μὲ πανιὰ καὶ μὲ κουπιά», ὅπως γράφει ὁ Faber στὸ ὁδοιπορικό του. Μετέφεραν φορτίο 250 τόννων κάτω ἀπὸ τὸ κατάστρωμα. Ἦταν ἱστιοφόρα. Κουπιὰ χρησιμοποιοῦσαν μονάχα κατὰ τὴν εἴσοδο καὶ τὴν ἔξοδο ἀπὸ τὸ λιμάνι.

Ὁ Casola γράφει ὅτι κατὰ τὸ ταξίδι του πρὸς τὴ Γιάφφα, ἐλάχιστα χρησιμοποιήθηκαν κουπιά. Ἀντίθετα ὁ Faber σημειώνει : «Μόλις βγῆκε ὁ ἥλιος οἱ σκλάβοι τῆς γαλέρας στρώθηκαν στὸ κουπί».

Ἡ γαλέρα ἦταν τρικάταρτη, «μὲ σιδερένια πλώρη, σὰν κεφαλὴ δράκοντα μὲ ἀνοιχτὸ στόμα». Στὴν κουβέρτα, στὰ ξάρτια, παντοῦ σκοινιά. Ὁ Casola ἀμφιβάλλει ἂν θὰ μποροῦσαν νὰ κουβαλήσουν τὶς γούμενες τῆς γαλέρας δυὸ ἀραμπάδες τοῦ Μιλάνου μὲ δυὸ ζευγάρια βόδια ὁ καθένας.

Οἱ κωπηλάτες ἦταν σκλάβοι τοῦ καπετάνιου, γράφει ὁ Faber. Προσθέτει, ὅμως, ὅτι δούλευαν κουπὶ «κι' ἄλλοι δύστυχοι ἄνθρωποι, ἐλεύθεροι, ἀπὸ τὴν Ἀλβανία, τὴ Μακεδονία καὶ τὴν Ἰλλυρία».

Ζοῦσαν μέρα νύχτα καρφωμένοι στοὺς πάγκους μὲ τοὺς σκαρμοὺς τῶν κουπιῶν. Ἐκεῖ τὸ φαγητό, ἐκεῖ ὁ ὕπνος. Καὶ στὰ λιμάνια τοὺς ἁλυσόδεναν γιὰ νὰ μὴ δραπετεύσουν.

«Ὅλοι τους εἶναι μεγαλόσωμοι. Ἀλλὰ ἡ δουλειὰ ποὺ κάνουν εἶναι μονάχα γιὰ κτήνη. Τοὺς ὑποχρεώνουν νὰ βγάζουν τὰ πουκάμισα καὶ νὰ τ' ἀφήνουν κρεμασμένα ἀπὸ τὸ ζουνάρι τους καὶ νὰ τραβοῦν κουπὶ μὲ γυμνὲς πλάτες γιὰ

---

1. *Faber* : ἔνθ' ἀν.

νὰ τοὺς χτυποῦν μὲ τὸ βούρδουλα. Ἔχουν τόσο συνηθίσει στὴ δυστυχία τους ποὺ δουλεύουν ἄτονα. Ἐκτὸς ἂν σταθῆ πάνωθέ τους τὸ ἀφεντικὸ κι' ἀρχίσει τὶς βουρδουλιὲς καὶ τὶς βλαστήμιες[1]».

Ὅταν δὲν τραβοῦν κουπὶ παίζουν ζάρια ἢ κάνουν τὸν πραματευτή. Πουλᾶνε τὸ καλύτερο κρασί, γράφει ὁ Faber. «Τὸ κρύβουν κάτω ἀπὸ τοὺς πάγκους».

Στὴν κουζίνα τῆς γαλέρας, γεμάτη μεγάλες καὶ μικρὲς χύτρες, τηγάνια καὶ γαβάθες, χαλκωματένιες καὶ πήλινες, βασανίζονται τρεῖς τέσσερες μάγειροι. Εἶναι εὐέξαπτοι ἄνθρωποι, γράφει ὁ Faber: ὁ χῶρος περιωρισμένος, ἡ φωτιὰ λιγοστὴ καὶ οἱ πεινασμένοι ἐπιβάτες φωνάζουν, ζητώντας νὰ σερβιρισθοῦν.

Πλάϊ στὴν κουζίνα ἔχουν «μαντρωθῆ» τὰ ζῶα ποὺ σφάζονται γιὰ τὸ συσσίτιο. Δὲν τὰ ταΐζουν διόλου κι' ἔχουν γίνει πετσὶ καὶ κόκκαλο[2].

Ἡ καμπίνα τῶν προσκυνητῶν εἶναι εὐρύχωρη ἀλλὰ σκοτεινή. Ἡ θέση κάθε ἐπιβάτη σημειώνεται στὸ πάτωμα μὲ κιμωλία (πλάτος 45 πόντους). Κάθε βράδυ ὁ ταξιδιώτης ἁπλώνει τὰ στρωσίδια του καὶ τὸ πρωὶ τὰ μαζεύει, τὰ δένει «μπόγο» καὶ τὰ κρεμάει σ' ἕνα καρφί. Οἱ κασσέλες τοποθετοῦνται σὲ δυὸ γραμμὲς στὴ μέση τῆς καμπίνας μπροστὰ στὰ πόδια τῶν ἐπιβατῶν.

Κάτω ἀπὸ τὴν καμπίνα τῶν προσκυνητῶν βρισκόταν ἡ σαβούρα τοῦ καραβιοῦ. Ἐκεῖ κατέβαιναν οἱ ταξιδιῶτες, ἀνασήκωναν τὶς σανίδες καὶ ἔθαβαν στὴν ἄμμο μπουκάλια κρασὶ κι' ὅ,τι ἄλλο ἤθελαν νὰ διατηρήσουν δροσερό.

Γιὰ ἀνέσεις καὶ ἡσυχία δὲν γίνεται, βέβαια, κουβέντα. Ἡ ὥρα τοῦ φαγητοῦ ἦταν μιὰ μεγάλη περιπέτεια. Μόλις χτυποῦσε ἡ τρουμπέττα τοῦ συσσιτίου ἔπρεπε νὰ τρέξης στὴν πλώρη ἂν ἤθελες νὰ βρῆς θέση στὴν τραπεζαρία. Ἀλλιῶς, βολευόσουν ὅπως-ὅπως στοὺς πάγκους τῶν κωπηλατῶν κάτω ἀπὸ τὸ λιοπύρι, τὴ βροχὴ καὶ τὸν ἄνεμο.

Οἱ εὐγενεῖς ποὺ ταξίδευαν στοὺς Ἁγίους Τόπους εἶχαν τοὺς ὑπηρέτες τους ποὺ τοὺς σερβίριζαν στὸ κατάστρωμα ἢ στὴν καμπίνα κάτω ἀπὸ τὸ φῶς ἑνὸς λυχναριοῦ.

---

1. Οἱ Ἕλληνες, ὅπως καὶ οἱ Σλάβοι, ἀναγνωρίζονταν ὡς μεγάλης ἀντοχῆς κωπηλάτες καὶ ἦταν περιζήτητοι ἀπὸ τὸ βενετικὸ ναυτικό. Γράφει ὁ ναύαρχος *Cristoforo da Canal* στὸ ἔργο του «Della milizia maritima»: «Κανεὶς δὲν ξεπερνάει τοὺς Ἕλληνες στὴν ἀντοχὴ τῆς πείνας, τῆς δίψας, τοῦ κρύου καὶ τῶν ἄλλων ταλαιπωριῶν. Πολλὲς φορὲς διασχίζουν κωπηλατώντας ἀποστάσεις δεκαπέντε, εἴκοσι μιλίων καὶ παραπάνω, χωρὶς νὰ σταματήσουν καὶ χωρὶς νὰ πάρουν ἀνάσα. Καὶ παρὰ τὸν σκληρὸ αὐτὸ μόχθο δὲν δείχνουν διόλου πὼς ἔχουν κουραστεῖ. Πρὶν ἀκόμα ἀράξη ἡ γαλέρα τοὺς βλέπει κανεὶς νὰ πέφτουν στὴ θάλασσα ἕνα ἢ πιὸ πολλὰ μίλια ἀπὸ τὴ στεριά, ξαναμμένοι καὶ καταϊδρωμένοι μ' ἕνα πιάτο στὸ κεφάλι κι' ἕνα βαρελάκι στὴ μασχάλη. Παίρνουν νερὸ ἀπὸ τὴ βρύση καὶ ξαναγυρίζουν στὴ γαλέρα. Αὐτὸ τὸ ἐπικίνδυνο πέρασμα ἀπὸ τὸ ζεστὸ στὸ κρύο δὲν τοὺς φοβίζει διόλου. Θαρρεῖς πὼς εἶναι ἀπὸ σίδερο κι' ὄχι ἀπὸ σάρκα. Ἂν τύχη καὶ ἀποτολμήσουν τὸ ἴδιο Σλάβοι κωπηλάτες δύσκολο νὰ γλυτώσουν τὴν ἀρρώστια ἢ καὶ τὸ θάνατο ἀκόμη σὲ λίγες μέρες».

2. *Casola*, ἔνθ. ἀν.

Τὸ μενού ἦταν ἰταλικό. Ἄρχιζε μὲ σαλάτα μαρούλι, ἀκολουθοῦσε ἀρνὶ κι' ἕνα εἶδος κιμᾶ μὲ πληγούρι. Στὶς νηστίσιμες μέρες σερβιριζόταν παστὸ ψάρι, σφουγγάτο καὶ πουτίγκα.

Κρασὶ «κατὰ βούλησιν». Ὅσο μπορεῖ κανεὶς νὰ πιῇ, γράφει ὁ Casola, «ἄλλοτε καλό, ἄλλοτε ὄχι, ἀλλὰ πάντοτε νερωμένο».

Δὲν προλάβαιναν νὰ τελειώσουν τὸ φαγητό τους καὶ ξαναχτυποῦσε ἡ τρουμπέττα. Ἔπρεπε ν' ἀδειάσῃ ἀμέσως ἡ τραπεζαρία ἀπὸ τοὺς ἐπιβάτες καὶ νὰ στρωθῇ τραπέζι γιὰ τοὺς εὐγενεῖς καὶ τὸν καπετάνιο.

Ὁ Γερμανὸς μοναχὸς σημειώνει μὲ εὐσυνειδησία τὶς παρατηρήσεις του γιὰ τὴ ζωὴ τῶν προσκυνητῶν στὴ γαλέρα:

«Ἀνάμεσα στὰ δύο γεύματα οἱ Σάξωνες καὶ οἱ Φλαμανδοὶ ψάχνουν νὰ βροῦν ποῦ πουλιέται καλὸ κρασί. Οἱ Γάλλοι παίζουν χαρτιὰ ἀπὸ τὸ πρωὶ ὡς τὸ βράδυ. Ἄλλοι τραγουδοῦν, ἄλλοι παίζουν λαγοῦτο, γκάϊδα, σαντούρι καὶ ἄλλα ὄργανα. Μερικοὶ συζητοῦν διάφορα θέματα, ἄλλοι διαβάζουν, ἄλλοι ξεκουκκίζουν τὸ κομπολόϊ τους. Μερικοὶ βυθίζονται σὲ διαλογισμούς. Πολλοὶ δουλεύουν μικρὰ χειροτεχνήματα ἢ μένουν ξαπλωμένοι στὰ στρωσίδια τους. Ὑπάρχουν ἐπιβάτες ποὺ πηδοῦν, τρέχουν καὶ κάνουν ἐπίδειξη τῆς σωματικῆς τους ρώμης. Μερικοὶ κυττάζουν ἀκίνητοι τὴ θάλασσα ἢ γράφουν τὶς ἐντυπώσεις τους».

Καὶ μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἀσχολία τῶν ἐπιβατῶν τῆς γαλέρας τοῦ 1480. Σιχαμερὴ τὴν ἀποκαλεῖ ὁ Faber. Τὸ κυνήγι, ἡ σύλληψη καὶ ἡ ἐξόντωση «τῆς ψείρας καὶ ἄλλων ζωυφίων».

Ὁ προσκυνητὴς ἔπρεπε νὰ προσέχῃ συνεχῶς τὰ στρώματά του. Οἱ κλεψιὲς ἔδιναν κι' ἔπαιρναν. Οἱ κωπηλάτες ἅρπαζαν ὅ,τι εὕρισκαν μπροστά τους. Ὁ Faber ἀφηγεῖται ἀπίστευτα πράγματα :

«Ἂν τὴν ὥρα ποὺ γράφεις ἀφήσεις γιὰ μιὰ στιγμὴ τὴν πέννα σου καὶ γυρίσης τὸ κεφάλι σου νὰ δῇς κάτι, ἡ πέννα θὰ κάνῃ φτερά. Κι' ἂς βρίσκεσαι ἀνάμεσα σὲ γνωστοὺς ἀνθρώπους».

Ἡ νύχτα ἦταν βασανιστική. Φιλονεικίες ἀτέλειωτες γιὰ τὰ σύνορα τῶν στρωσιδιῶν. Ὁλόκληρες ὁμάδες ἔπαιρναν μέρος στὸν καυγά, γράφει ὁ Casola. «Μερικὲς φορὲς ἔβγαιναν στιλέτα καὶ σπαθιά».

Κι' ὅταν ὅλοι ἔπεφταν στὸν ὕπνο νέα ἀναστάτωση. Κατέβαιναν οἱ καθυστερημένοι, ἄναβαν τὰ λυχνάρια καὶ θορυβοῦσαν. Καὶ ξανάρχιζαν οἱ καυγάδες.

Μερικοὶ θερμόαιμοι, γράφει ὁ Faber, «ἄδειαζαν πάνω σ' αὐτοὺς τοὺς ἐνοχλητικοὺς τὸ δοχεῖο τῆς νυκτός». Καὶ τὸ μέτρο εἶχε ἀποδειχθῇ ἀποτελεσματικό.

Ἐπὶ τέλους ἔσβηναν ὅλα τὰ λυχνάρια.

«Μερικοί, ὅμως, δὲν ἐννοοῦσαν νὰ κοιμηθοῦν. Ἤθελαν νὰ λύσουν ὅλα τὰ διεθνῆ προβλήματα συζητώντας μὲ τοὺς διπλανούς τους. Τὰ πρόβατα βέλαζαν, τὰ γελάδια μούγγριζαν στὴν πρύμη. Τί νὰ κάνω ; Ἄφηνα τὸ στρῶμα μου

κι' ἀνέβαινα στὸ κατάστρωμα μὲ κίνδυνο νὰ μὲ πάρουν οἱ νυχτοφύλακες γιὰ κλέφτη. Κρεμοῦσα τὰ πόδια μου στὴν κουπαστὴ καὶ περνοῦσα τὴ νύχτα».

Ρεαλιστικὴ ἐξιστόρηση τῶν δοκιμασιῶν τοῦ μεσαιωνικοῦ ταξιδιοῦ στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες ἔδωσε ὁ Ἰταλὸς ἱππότης Giovani Zuallardo (1586).

«Μουχλιασμένα παξιμάδια γεμάτα σκουλήκια, κρασὶ ξίδι, νερὸ βρώμικο, μανέστρα (στὴν ἑτοιμάζει ὁ μάγερας ποὺ τὸν λένε «μαστρο-Λόρδο») κι' ὁ Θεὸς νὰ μᾶς φυλάη[1]. Καὶ νᾆσαι φτωχὸς ταξιδιώτης καὶ νὰ σὲ πετοῦν στὸ ἀμπάρι, νὰ ψένεσαι ἀπὸ τὴ ζέστη, νὰ λιποθυμᾶς ἀπὸ τὴ μπόχα, νὰ κουβαριάζεσαι ἀνάμεσα σὲ φορτσέρια, κάσσες καὶ πραμάτειες, νὰ κοιμᾶσαι σὰν τὸ γουρούνι, νὰ μὴ μπορῆς νὰ γυρίσης στὸ πλευρό, οὔτε νὰ σηκωθῆς.

»Νὰ σὲ διπλαρώνουν οἱ ναῦτες, μεγάλοι καὶ μικροί, ἀφεντικὰ καὶ δοῦλοι, βρωμεροὶ καὶ ἐλεεινοί, νὰ τρῶνε τὸ φαΐ σου καὶ νὰ πίνουν μὲ τὴν κούπα σου.

»Νὰ κοιμᾶσαι, κι' ὁ καθένας νὰ πατάη πάνω σου γιὰ νὰ πάη ν' ἀδειάση τὴν κοιλιά του ἢ ν' ἀφήνη τὴν πορδή του καὶ νᾄρχεται στὰ ρουθούνια σου, κι' ὅπως καταλαβαίνεις δὲ μυρίζει μόσκο.

»Κι' ἐκεῖ ποὺ κάθεσαι στὸ κατάστρωμα νὰ δροσιστῆς νᾄρχεται ὁ ἄλλος, νὰ κατεβάζη τὰ βρακιὰ μὲ τὸ πάσο του, νὰ βγάζη τὸν πισινό του ἔξω ἀπὸ τὴν κουπαστὴ καὶ νὰ κάνη τὴν ἀνάγκη του μπροστὰ στὴ μύτη σου. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση σὲ συμβουλεύω νὰ κάνης καὶ σὺ τὸ ἴδιο, γιατὶ ἡ χρεία δὲν ἔχει νόμο οὔτε σεβασμό.

»Ὑπάρχουν καὶ ἄλλα χειρότερα, ἀνυπόφορα, ντροπῆς πράματα: Νὰ ταξιδεύουν γυναῖκες στὸ καράβι. Καὶ καθὼς σ' αὐτὲς τὶς χῶρες κάνει πολὺ ζέστη, ζέχνουν σὰν ψόφιοι σκύλοι.

»Ἐκεῖνος ποὺ θέλει νὰ βρίσκη τὸ τραπέζι ἕτοιμο καὶ τὴ φωτιὰ ἀναμμένη, νὰ ζῆ ἄνετα, νᾄχη μαλακὸ κρεβάτι, ἐκεῖνοι οἱ νέοι οἱ ντελικάτοι καὶ ματαιόδοξοι ποὺ θέλουν νὰ τοὺς καμαρώνουν οἱ φιλενάδες τους, ποὺ δὲν καταδέχονται νὰ πλύνουν τὸ πρόσωπό τους μὲ τὸ νερὸ τοῦ πηγαδιοῦ τῆς αὐλῆς τους ἀλλὰ θέλουν νερὸ ἀπὸ τὴ βρύση, μισὸ μίλι μακριὰ καὶ γκρινιάζουν κι' ὅλο θυμώνουν γιὰ τοῦτο καὶ γιὰ κεῖνο ποὺ τοὺς λείπει, σ' ὅλους αὐτοὺς δίνω μιὰ συμβουλή : νὰ μείνουν στὸ σπιτάκι τους.

»Ὅποιος ἀποφασίσει αὐτὸ τὸ ταξίδι πρέπει ν' ἀφήση τὴν καλοπέρασή του, νὰ μὴ συλλογίζεται πόσον καιρὸ θὰ λείψη, νὰ εἶναι ἕτοιμος γιὰ βάσανα, γιὰ κακομεταχείριση, γιὰ κακὸ ὕπνο, νὰ κάνη παρέα μ' ὅλο τὸν κόσμο, νὰ μὴν ἐνοχλῆται ἀπὸ τὶς ψεῖρες, οὔτε νὰ διστάζη νὰ νιφτῆ μὲ βρώμικο νερό, ἀλλὰ νὰ τὰ δέχεται ὅλα μὲ ὑπομονὴ καὶ καλὴ καρδιά».

---

1. Il devotissimo viaggio di Jerusalemme, fatto e descritto in sei libri dal sig. *Giovani Zuallardo*, cavaliero del santiss. Sepolcro di N.S. l' anno 1586. Aggiuntovi i disegni di varii luoghi di Terra Santa ed altri paesi, intagliato da *Bonifatio Dalmato* (Roma, 1587).

Ὁ ταξιδιωτικὸς ὁδηγὸς τοῦ Zuallardo εἶναι ὁ πληρέστερος τοῦ Μεσαίωνα. Καλύπτει ἕξη σελίδες. Μερικὲς συμβουλὲς γιὰ τὸν θαλασσινὸ ταξιδιώτη :

«Μὴ λησμονήσης νὰ πάρης μαζί σου λίγο σαπούνι γιὰ μπουγάδα κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ. Ἂν μπορῆς, ὅμως, νὰ κάνης ὑπομονὴ ὥσπου νὰ πιάση τὸ καράβι στὴ Ζάκυνθο θὰ βρῆς ἐκεῖ χριστιανοὺς ἢ ἑβραίους νὰ πλύνουν τὰ ροῦχα σου. Θυμήσου μονάχα νὰ τοὺς πῆς νὰ τὰ πλύνουν μὲ ζεστὸ νερὸ καὶ νὰ τὰ μετρᾶς προσεχτικά.

»Πάρε μαζί σου καὶ μερικὰ ματζούνια γιὰ τὴ δυσκοιλιότητα. Θὰ σοῦ συνιστοῦσα κι' ἕνα βαρελάκι κρασί».

ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟ ΠΕΡΙΗΓΗΣΕΩΝ

Ἡ ὤθηση γιὰ τὰ ταξίδια καὶ τὶς περιηγήσεις πρὸς τὶς χῶρες τῆς Ἀνατολῆς κορυφώνεται κατὰ τὸν ΙΖ' αἰώνα. Ἡ Ἀναγέννηση εἶχε καλλιεργήσει τὴν ἑλληνολατρεία καὶ τὴν ἐπιστροφὴ στὶς πνευματικὲς πηγὲς τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Παράλληλα, οἱ μεγάλες ἀνακαλύψεις τῶν θαλασσοπόρων καὶ ἐξερευνητῶν καὶ ὁ ἀποικιακὸς ἐπεκτατισμὸς ἄνοιξαν νέους, ἀσφαλέστερους καὶ πιὸ ἐπικερδεῖς δρόμους γιὰ τὸ εὐρωπαϊκὸ ἐμπόριο.

Ἡ δίψα τῶν περιηγήσεων, τῆς περιπέτειας καὶ τῶν ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν καί, πρὸ παντός, τὸ κῦμα τῆς ἀρχαιοκαπηλείας ὁδηγεῖ στὴ συστηματοποίηση τῶν ἐξορμήσεων πρὸς τὴν Ἀνατολή.

Μαζὶ μὲ τοὺς ὁδηγούς, ποὺ ἀποτελοῦν συλλογὴ πληροφοριῶν πρακτικῆς σημασίας γιὰ τοὺς περιηγητές, κυκλοφοροῦν καὶ εἰδικὰ βιβλία ποὺ προορίζονται γιὰ τὸν ἐρευνητή, τὸν ἐπιστήμονα ταξιδιώτη. Κατὰ τὸν ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰώνα τυπώθηκαν τέσσερες ὁδηγοί. Ὁ πρῶτος στὴ Βασιλεία[1] τὸ 1550, ὁ δεύτερος στὴν Ἀμβέρσα[2] τὸ 1600, ὁ τρίτος στὸ Παρίσι[3] τὸ 1688 καὶ ὁ τέταρτος στὸ Λονδῖνο[4] τὸ 1695.

Συγγραφέας τοῦ γαλλικοῦ ὁδηγοῦ ποὺ ἔχει τὸν τίτλο «Περὶ τῆς χρησιμότητος τῶν ταξιδιῶν καὶ τῶν πλεονεκτημάτων ποὺ προσφέρει στοὺς σοφοὺς ἡ ἔρευνα τῶν ἀρχαιοτήτων» εἶναι ὁ Baudelot de Dairval. Πρόκειται, ἴσως, γιὰ τὸ πρῶτο ἐκλαϊκευμένο ἐγχειρίδιο ἀρχαιογνωσίας καὶ περιηγήσεων, γιὰ ἕνα τουριστικὸ ὁδηγὸ ποὺ συνθέτει τὴν ἐμπειρία αἰώνων. Βαθὺς γνώστης τῶν

---

1. *Sebastien Münster* : Cosmographia universalis. Omnium gentium mores leges, religio, res gestae, mutationes (Basel, 1550).

2. *Schottus* : Itinerarium Italiae (Antwerp, 1600, ἕντεκα ἐκδόσεις).

3. De l'utilité des voyages et de l'avantage que la recherche des antiquitez procure aux savans par M. *Baudelot de Dairval*, avocat en Parlement (À Paris, 1688).

4. *Maximilien Misson* : A new voyage to Italy. Together with useful instructions for those who shall travel thither (London, 1695).

ἀρχαίων κειμένων ὁ συγγραφέας ἐξαντλεῖ ὅλες τὶς ἑλληνικὲς καὶ λατινικὲς πηγές, παραθέτοντας γεωγραφικά, ἱστορικὰ καὶ ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα. Ἀπευθύνεται πρὸς τοὺς ἀνθρώπους τῶν γραμμάτων καὶ τοὺς παρακινεῖ γιὰ ἐξορμήσεις πρὸς τὶς χῶρες τῆς Ἀνατολῆς, μὲ πρόγραμμα τὴν ἔρευνα καὶ κυρίως τὴν ἀναζήτηση καὶ συγκέντρωση ἀρχαίων ἀγαλμάτων, νομισμάτων, χειρογράφων καὶ ἐπιγραφῶν. Τὸ βιβλίο του θὰ μποροῦσε νὰ χαρακτηρισθῆ «ἐγκόλπιο τοῦ ἀρχαιοκαπήλου».

Ἰδιαίτερα καλλιεργημένος καὶ πολὺ προχωρημένος γιὰ τὴν ἐποχή του ὁ Baudelot de Dairval ἐπιχειρεῖ μιὰ ἀνατομία τοῦ ταξιδιοῦ καὶ τοποθετεῖ σὲ σωστὴ βάση τὴ μεθοδολογία τῆς ἔρευνας[1].

«Ἀκόμα κι' ἀπὸ τὸν πιὸ καθυστερημένο τόπο μπορεῖ κανεὶς νὰ ὠφεληθῆ. Ὅταν φθάνης σὲ μιὰ χώρα πρέπει νὰ κατατοπίζεσαι πρῶτα-πρῶτα γιὰ τὴ γεωγραφική της θέση, τὴν ἐδαφική της ἔκταση καὶ τὰ σύνορά της.

»Καλὸ εἶναι νὰ εἶσαι ἐφοδιασμένος καὶ μὲ τὰ κατάλληλα ἐπιστημονικὰ ὄργανα, λ.χ. μ' ἕναν ἀστρολάβο[2].

»Φυσικά, πρὶν ξεκινήσεις γιὰ τὸ ταξίδι σου πρέπει νὰ μελετήσης τὸ γεωγραφικὸ χάρτη τῆς χώρας ποὺ θὰ ἐπισκεφθῆς καὶ νὰ τὸν συγκρίνης μὲ ἄλλους χάρτες. Ὕστερα νὰ διαβάσης ὅλα τὰ βιβλία μὲ ἀφηγήσεις ποὺ ἀναφέρονται σ' αὐτὴ τὴ χώρα. Πολλὲς παράξενες ἀνακαλύψεις ὀφείλονται στὴν ἀναδίφηση τῶν κειμένων.

»Πρέπει νὰ ἐξετάσης πόσο δρόμο μπορεῖς νὰ καλύψης τὴν ὥρα μὲ τοῦτο ἢ τὸ ἄλλο μέσο, μὲ τὴν ἄλφα ἢ τὴ βῆτα ἅμαξα.

»Ὅταν σταματήσεις σ' ἕνα τόπο, πρώτη σου δουλειὰ εἶναι νὰ τὸν περιγράψης. Ἂν ἡ γῆ εἶναι καρπερὴ ἢ ἄγονη. Ἂν κάνη ζέστη ἢ κρύο. Ἂν τὸ κλῖμα εἶναι ξηρὸ ἢ ὑγρό. Ὑπάρχουν κάτι μικρὰ θερμόμετρα γι' αὐτὲς τὶς παρατηρήσεις. Μπορεῖς νὰ κουβαλᾶς ἕνα μαζί σου μέσα σὲ μιὰ θήκη ἀπὸ σαγρέ.

»Σὲ μερικοὺς τόπους οἱ ἄνεμοι φυσᾶνε ἀπὸ ὡρισμένη κατεύθυνση. Μελέτησέ το καὶ κράτησε σημείωση.

»Ὅλες οἱ χῶρες δὲν παράγουν ὅ,τι χρειάζονται γιὰ τὶς ἀνάγκες τους. Μερικὲς εἶναι ὑποχρεωμένες νὰ μεταφέρουν τὰ ἀγαθὰ ἀπὸ μακρινοὺς τόπους. Πρέπει, λοιπόν, νὰ ἐξακριβώσης πῶς ἱκανοποιοῦν τὶς ἀνάγκες τους οἱ ντόπιοι. Ποιὰ εἴδη παράγονται ἐκεῖ καὶ ποιὰ ἔρχονται ἀπ' ἔξω. Κι' ἀκόμα πῶς γίνονται οἱ προμήθειες.

»Ὁ τρόπος ποὺ ἀνάβουν τὴ φωτιὰ καὶ τὸ φῶς δὲν εἶναι ἀπὸ τὰ πράγματα ποὺ πρέπει ν' ἀγνοήσης. Αὐτὴ ἡ παρατήρηση θὰ σοῦ ἐπιτρέψη νὰ γνωρίσης καλύτερα τὴ χώρα.

---

1. Τὰ ἀποσπάσματα προέρχονται ἀπὸ τὸ τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ Β' τόμου.

2. Ὄργανο προσδιορισμοῦ τοῦ ὁριζοντίου ὕψους τῶν ἀστέρων. Ἔχει ἀντικατασταθῆ ἀπὸ τὸν ἑξάντα.

»Ἂν συναντήσης βουνά, νὰ τὰ περιγράψης: ὀνομασία, ὕψος, τὰ περάσματα. Ἐπίσης ἂν εἶναι δασωμένα ἢ ὄχι.

»Πρέπει νὰ σημειώνης καὶ τὶς ἀνέσεις καὶ τὶς ταλαιπωρίες τοῦ ταξιδιοῦ. Τοὺς κινδύνους ποὺ ἀντιμετωπίζεις διαβαίνοντας ποτάμια, κάμπους, ἐρημιές, δάση. Ἢ ὅταν ἀπὸ τὴ μιὰ χώρα περνᾷς στὴν ἄλλη. Νὰ συγκεντρώνης πληροφορίες πῶς ν' ἀποφεύγης αὐτοὺς τοὺς κινδύνους καὶ μὲ τί πρέπει νἆσαι ἐφοδιασμένος.

»Ἡ προμήθεια νεροῦ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ εἶναι πολλὲς φορὲς ἀπαραίτητη. Νὰ τὸ σημειώνης. Κι' ἀκόμα νὰ ἐξηγῆς ἂν τὸ νερὸ εἶναι ἀκατάλληλο ἢ δυσάρεστο στὴ γεύση.

»Μπαίνοντας σὲ μιὰ πόλη πρέπει νὰ μαθαίνης ὅλα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἀσφάλειά της. Γιὰ τὴν ἀστυνομία της, γιὰ τοὺς ἀξιωματικούς της, γιὰ πολίτες καὶ στρατιωτικούς. Ἐπίσης γιὰ τὶς εὐκολίες καὶ τὶς ἀνέσεις, τόσο γιὰ τὰ χρειώδη ὅσο καὶ γιὰ τὴ διασκέδαση.

»Νὰ καταχωρῆς σωστὰ τὶς σημερινὲς ὀνομασίες τῶν πόλεων. Καὶ νὰ προσπαθῆς νὰ ἐξακριβώσης τὶς ὀνομασίες ποὺ εἶχαν στοὺς περασμένους αἰῶνες.

»Πρέπει νὰ τονίσω πὼς γιὰ κείνους ποὺ ταξιδεύουν εἶναι ζήτημα τιμῆς νὰ παρατηροῦν τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα τῶν λαῶν καὶ νὰ τὰ περιγράφουν μὲ ἀκρίβεια. Κι' ἐπειδὴ δὲν εἶναι εὔκολο νὰ δῆς τὸ κάθε τι σὲ μιὰ χώρα, καλὸ εἶναι νὰ περιορίζεσαι στὴ μελέτη καὶ τὴν παρατήρηση τοῦ τόπου ὅπου ἔτυχε νὰ βρεθῆς καὶ νὰ μὴ μνημονεύης ἐκεῖνα ποὺ σοῦ διηγοῦνται οἱ ἄλλοι.

»Νὰ ἐξετάζης τὸν χαρακτήρα τῶν λαῶν. Ἂν ἔχουν κλίση πρὸς τὰ στρατιωτικὰ ἢ τὰ πνευματικὰ ἔργα. Κι' ἀκόμα τὴ θρησκεία τους καὶ τὸν τρόπο τῆς λατρείας.

»Οἱ ἀρχαῖοι ἀναζητοῦσαν πάντοτε τὴν καταγωγὴ τῶν λαῶν, προσδιώριζαν τὴν ἐποχὴ τῶν αὐτοκρατοριῶν, τῶν ἐθνῶν, τῶν ἠθῶν καὶ τῶν ἐθίμων, τὴν ἵδρυση τῶν βασιλείων καὶ τῶν πολιτειῶν. Ὅλες αὐτὲς οἱ περιγραφὲς τῶν ἀρχαίων ἔχουν χαθῆ. Καὶ οἱ μεταβολὲς ποὺ σημειώθηκαν ἀπὸ τότε ἐπιβάλλουν νέες ἔρευνες.

»Πρέπει νὰ ἐξετάζεται ἡ σημερινὴ κατάσταση τῶν χωρῶν. Ἂν εἶναι σκλαβωμένες ἢ φόρου ὑποτελεῖς.

»Τὰ μεγαλεῖα τῶν βασιλιάδων καὶ τῶν πριγκίπων εἶναι κάτι ποὺ μποροῦμε νὰ παραλείψουμε. Θὰ σημειώνουμε μόνο ἂν ἡ Αὐλή τους εἶναι μεγαλοπρεπής, πῶς μεταχειρίζονται τοὺς ὑπηκόους τους, πῶς συμπεριφέρονται στοὺς ξένους, ἂν ἡ ἐξουσία τους περιλαμβάνει καὶ τὴ θρησκευτικὴ λατρεία. Ἐπίσης θὰ συγκεντρώνουμε στοιχεῖα γιὰ τὴν πολιτικὴ διακυβέρνηση τῆς χώρας καὶ γιὰ τὸν τρόπο ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης.

»Μᾶς περιγράφουν τόσο παράξενα πράγματα γιὰ μερικοὺς λαούς, ποὺ χρειάζονται πολλὲς μαρτυρίες γιὰ νὰ δώση κανεὶς πίστη.

»Γράφουν λ.χ. πὼς σὲ μερικὲς περιοχὲς τῆς Ἀφρικῆς ὁ σύζυγος δὲν νοιά-

ζεται διόλου ἂν ἡ γυναῖκα του κοιμᾶται μὲ ἄλλους ἄντρες. Στὴν Περσία, ὅμως, ὁ σύζυγος εἶναι τόσο ζηλότυπος ποὺ δὲν ἐπιτρέπει οὔτε ν' ἀντικρύση ξένος ἄνδρας τὴ συμβία του. Κι' ἂν τυχὸν ἡ γυναῖκα δὲν φυλαχτῆ καὶ πέση ἐπάνω της ἀντρικὸ βλέμμα μπορεῖ ὁ σύζυγος νὰ τὴ χωρίση ἀμέσως. Λένε πὼς στὴν Ἰσλανδία, ὅπου τὸ ἐμπόριο γίνεται μὲ ἀνταλλαγές, ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει νόμισμα, οἱ κοπέλλες προσφέρονται σὰν εἶδος στοὺς ξένους ἐμπόρους. Κι' ἂν τύχη καὶ μείνουν ἔγκυες θεωροῦνται τυχερὲς καὶ συγκεντρώνουν τὴ γενικὴ ἐκτίμηση. Λένε ἀκόμα πὼς στοὺς Κοζάκους τῆς Οὐκρανίας τὴν πρωτοβουλία στὸν ἔρωτα τὴν ἔχουν οἱ κοπέλλες.

»Ἄλλοι γράφουν πὼς σὲ μερικὲς περιοχὲς τῶν Ἰνδιῶν οἱ γυναῖκες εἶναι προνομιοῦχα πλάσματα. Μποροῦν νὰ παντρευτοῦν πολλοὺς συζύγους. Καὶ μάλιστα αὐτὲς διατηροῦν τοὺς τίτλους τῆς εὐγενείας. Σ' ἄλλες, ὅμως, περιοχὲς τῆς Ἰνδίας, ὅπως γράφουν, ἐπικρατεῖ ἕνα σκληρὸ ἔθιμο : ὑποχρεώνονται οἱ χῆρες ν' ἀκολουθήσουν τὸν ἄντρα τους στὸν τάφο. Ρίχνονται στὴν ἴδια τὴν πυρὰ ποὺ ἀποτεφρώνει τὸ νεκρὸ σύζυγο.

»Αὐτὸ πάλι ποὺ λένε πὼς συμβαίνει στὴν Καρινθία[1] εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ παράξενα. Ὅταν ἕνας ἄνθρωπος θεωρηθῆ ὕποπτος κλοπῆς θανατώνεται. Ἡ δίκη του γίνεται ὕστερα ἀπὸ τρεῖς μέρες. Κι' ἂν ἀποδειχθῆ ἀθῶος, ἡ μόνη ἀποκατάσταση καὶ ἐπανόρθωση ποὺ μπορεῖ νὰ περιμένη εἶναι ἕνας καλὸς τάφος[2].

»Ὅλα αὐτὰ ἀξίζει νὰ μελετηθοῦν ἀπὸ τοὺς ταξιδιῶτες ὅταν θὰ περάσουν ἀπὸ κείνους τοὺς τόπους.

»Οἱ ἐνδυμασίες τῶν ἀνδρῶν καὶ τῶν γυναικῶν, καθημερινὲς καὶ γιορτινές, τὰ στολίδια, τὰ λαϊκὰ πανηγύρια, τὰ παιγνίδια τῶν ἀρχόντων καὶ τὰ παιγνίδια τοῦ λαοῦ, ἀκόμα καὶ τὰ παιγνίδια τῶν μικρῶν παιδιῶν, πρέπει νὰ καταγράφωνται μὲ ἐπιμέλεια.

»Χρειάζεται ἰδιαίτερη μελέτη τοῦ ἐμπορίου καὶ τῶν προϊόντων ποὺ παράγονται στὸν τόπο, τῆς μονέδας καὶ τῆς τιμῆς τῶν νομισμάτων ποὺ κυκλοφοροῦν. Νὰ μαθαίνης πῶς λογαριάζουν καὶ τί ἀριθμοὺς χρησιμοποιοῦν. Ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀπαραίτητα ἂν θέλης νὰ μὴ γυρίσης μὲ τὸ κεφάλι κούφιο καὶ τὰ χέρια ἀδειανά.

»Ἂν ὑπάρχουν γραπτὰ ἔργα, σ' ὁποιαδήποτε γλῶσσα, πρέπει νὰ φροντίσης νὰ τ' ἀποκτήσης (ἰδίως τὰ ποιητικὰ ποὺ εἶναι γραμμένα σὲ ἀρχαία γλῶσσα). Κι' ἂν εἶναι δυνατό, φρόντισε νὰ ἐξασφαλίσης καὶ μιὰ πιστὴ μετάφραση. Πρέπει, ἐπίσης, νὰ συγκεντρώσης ὅ,τι ἀναφέρεται στὴ μουσικὴ καὶ στὸ τραγούδι. Καὶ μὴ λησμονήσης νὰ περιγράψης μὲ ἀκρίβεια ὅλα τὰ μουσικὰ ὄργανα τοῦ τόπου.

---

1. Περιοχὴ τῆς σημερινῆς νότιας Αὐστρίας.
2. Ὁ *Baudelot de Dairval* παραπέμπει ἀκόμη στὸν Πλίνιο ποὺ γράφει πὼς στὴν Ἄνδρο, τὸ νερὸ μιᾶς πηγῆς παίρνει τὴ γεύση τοῦ κρασιοῦ κάθε χρόνο στὶς πέντε τοῦ Φλεβάρη (ἡμέρα τῆς ἑορτῆς τοῦ Βάκχου). Σχετικῶς : *Δημ. Πασχάλη*: «Ἡ Ἄνδρος» (ἐκδ. 1925) καὶ *Φλάβιου Φιλόστρατου*, Εἰκόνες, ἐκδ. Weliker σ. 39.

»Ἂν ὁ λαὸς ἔχῃ κάποιο πολιτισμὸ καὶ γνώση τῆς ἀρχαιότητας μπορεῖς νὰ ἐπωφεληθῇς. Ἴσως ἀνακαλύψῃς σὲ βιβλιοθῆκες βιβλία πολύτιμα ποὺ μᾶς λείπουν. Τὰ ὀχτὼ λ.χ. βιβλία τοῦ Τίτου Λίβιου ἔχουν χαθῆ. Κάποιος ταξιδιώτης ὑποστηρίζει ὅτι τὰ εἶδε σὲ μιὰ βιβλιοθήκη τῆς Ἀνατολῆς.

»Ἡ Μικρὰ Ἀσία εἶναι σήμερα τόσο καταστραμμένη ποὺ δὲν τόλμησε ἀκόμη νὰ τὴ διασχίσῃ οὔτε ἕνας ταξιδιώτης γιὰ νὰ μᾶς περιγράψῃ τὰ λείψανα τῶν ἐνδόξων μνημείων τῆς ἀρχαιότητας.

»Ἂν παρ' ὅλα αὐτὰ ἀποφασίσῃ κανεὶς νὰ ἐπιχειρήσῃ αὐτὸ τὸ ταξίδι, μὴ ξεχάσῃ νὰ πάρῃ μαζί του τὸν Στράβωνα[1], τὸν Στέφανο τὸν Βυζάντιο[2], τὸν Διονύσιο τὸν Ἁλικαρνασσέα[3], τὸν Ἡρακλείδη τὸν Ποντικὸ[4], τὸν Ἰωάννη τὸν Δαμασκηνὸ[5], τὸν Μαρκιανὸ τὸν ἐξ Ἡρακλείας[6] καὶ τὸν Σκύλακα τὸν Καρυανδέα[7]. Ὑπάρχουν τὰ βιβλία ὅλων αὐτῶν τῶν συγγραφέων σὲ μικρὸ σχῆμα καὶ εὔκολα μπορεῖ κανεὶς νὰ τὰ πάρῃ μαζί του».

Ὁ ἀγγλικὸς ὁδηγὸς Misson κυκλοφόρησε μὲ τὸν τίτλο «Χρήσιμες ὁδηγίες γιὰ ὅσους θὰ ταξιδέψουν στὴν Ἰταλία». Ὁ συγγραφέας συμβουλεύει τὸν ταξιδιώτη - ἐρευνητὴ νὰ εἶναι πάντοτε ἐφωδιασμένος μὲ ἕνα μπαστούνι μὲ σημειωμένα ἀπὸ πρὶν διάφορα μήκη καὶ ἕνα κουβάρι κερωμένο σπάγγο, ἑκατὸ ὀργιές, μὲ κόμπους σὲ διάφορα σημεῖα, ἀνάλογα μὲ τὸ μῆκος, γιὰ νὰ μετράῃ τὸ ὕψος τῶν πύργων, τὴ διάμετρο τῶν κιόνων τῶν ναῶν καὶ γενικὰ νὰ ὑπολογίζῃ τὶς διαστάσεις κάθε ἀρχαίου κτίσματος χωρὶς νὰ καταφεύγῃ στὶς μεζοῦρες ποὺ καὶ δύσχρηστες εἶναι καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ προκαλέσουν δυσάρεστες ἀντιδράσεις.

Ὁ Misson δὲν παραλείπει καὶ πρακτικὲς ὁδηγίες γιὰ τὰ καθημερινὰ προβλήματα τοῦ ταξιδιώτη.

«Φρόντισε νὰ ἔχῃς μαζί σου τὰ ἀπαραίτητα σκεπάσματα καὶ τὰ ἄλλα χρειώδη τοῦ ὕπνου. Γιὰ νὰ ἀερίζεται ἡ κάμαρα τοῦ πανδοχείου νὰ ρίχνῃς δυνατὸ ξίδι στὴ ζεστὴ τσιμπίδα τοῦ τζακιοῦ.

»Γιὰ νὰ μὴ κινδυνεύῃς ἀπὸ τοὺς κλέφτες καλὸ εἶναι νὰ κοιμᾶται στὴν ἴδια

---

1. «Γεωγραφικὰ» (17 βιβλία).
2. «Περὶ πόλεων καὶ οὓς ἑκάστη αὐτῶν ἐνδόξους ἤνεγκε», «Ἐθνικὰ» καὶ «Περὶ Θεμάτων».
3. Πρόκειται περὶ τοῦ Διονυσίου τοῦ Χαρακηνοῦ. «Περιήγησις τῆς Οἰκουμένης».
4. Ἀπὸ τοὺς πολυγραφώτερους συγγραφεῖς τῆς ἀρχαιότητας.
5. «Πηγὴ τῆς γνώσεως».
6. «Περίπλους τῆς ἔξω θαλάσσης» καὶ «Περὶ τῶν ἀπὸ Ρώμης πρὸς τὰς ἐπισήμους τῆς οἰκουμένης πόλεις διαστάσεων».
7. «Σκύλακος Καρυανδέως περίπλους τῆς θαλάσσης τῆς οἰκουμένης Εὐρώπης καὶ Ἀσίας καὶ Λιβύης καὶ ὅσα καὶ ποῖα ἔθνη ἕκαστα, ἑξῆς καὶ χῶραι καὶ λιμένες καὶ ποταμοί, καὶ ὅσα μήκη τῶν πλῶν καὶ αἱ νῆσοι αἱ ἑπτὰ αἱ οἰκούμεναι καθ' ὅ,τι ἑκάστη κεῖται τῆς ἠπείρου».

κάμαρα καὶ ὁ ὑπηρέτης σου. Ὅλη τὴ νύχτα νὰ καίη ἕνα κερί. Πρὶν πέσης νὰ κοιμηθῇς ψάξε προσεχτικὰ κάτω ἀπὸ τὸ κρεβάτι σου.

»Καλὸ εἶναι νἄχης μαζί σου ἕνα φορητὸ μάνταλο[1] σὲ σχῆμα σταυροῦ γιὰ νὰ στερεώνης ἀπὸ μέσα τὴν πόρτα. Ἂν δὲν ὑπάρχη τέτοιο ζεμπερέκι τῆς τσέπης τράβηξε τὸ τραπέζι, τὴν καρέκλα κι᾽ ὅλα τὰ μόμπιλα τῆς κάμαρας στὴν πόρτα».

Οἱ ταξιδιωτικὲς ὁδηγίες διευρύνονται κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους. Μεταβάλλονται σὲ «ἐγχειρίδιο τοῦ ἐρευνητοῦ» καὶ ἀναφέρονται στὰ κοινωνικὰ καὶ οἰκονομικὰ προβλήματα κάθε τόπου. Τὸ βιβλίο τοῦ Berchtold[2] λ.χ. προβάλλει τοὺς παράγοντες παρατήρηση, στοιχεῖα καὶ στατιστικὴ στὴν πιὸ ἀναλυτική τους μορφὴ ἔτσι ποὺ καὶ σήμερα προκαλεῖ αἴσθηση γιὰ τὴν ἐπιστημονική του θεμελίωση:

«Ὁ ταξιδιώτης πρέπει νὰ μελετᾶ τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα μὲ προσοχὴ καὶ εὐσυνειδησία ὡς τὴ μικρότερη λεπτομέρεια. Ἰδοὺ μερικὰ θέματα γιὰ ἔρευνα :

— Αἰτίες ποὺ προκαλοῦν τὴν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ καὶ φάρμακα κατάλληλα γιὰ τὴν ἀνάσχεσή της.

— Ὁ βαθμὸς ἐλευθερίας ποὺ ἀπολαμβάνουν οἱ γυναῖκες.

— Ποιὸ εἶναι τὸ χορτάρι ποὺ προτιμοῦν τὰ πρόβατα σ᾽ αὐτὸ τὸν τόπο.

— Μέθοδος ἐπαναφορᾶς στὴ ζωὴ πνιγμένων καὶ στραγγαλισμένων.

— Φιλανθρωπικὰ ἱδρύματα.

— Παρατηροῦνται πολλὰ κρούσματα δηγμάτων ζώων ;

— Ἔχουν χειροτερέψει οἱ συνθῆκες ζωῆς τῶν ἐργένηδων ;

— Πόσο εἶναι τὸ μεροκάματο γιὰ τὸ ὄργωμα μιᾶς μέρας μὲ δυὸ βόδια ἢ μὲ δυὸ ἄλογα ;

— Οἱ πιὸ θρεπτικὲς καὶ οἱ πιὸ εὐμετακόμιστες τροφὲς ποὺ χρειάζονται οἱ ναυαγοὶ γιὰ νὰ μὴ πεθάνουν ἀπὸ τὴν πεῖνα».

Ὁ Berchtold συμβουλεύει ἐπίσης τὸν ταξιδιώτη νὰ σχεδιάζη τοπία, τοπικὲς φορεσιές, μηχανὲς κάθε λογῆς καὶ μουσικὰ ὄργανα.

Τὸν συμβουλεύει, τέλος, νὰ συμπληρώνη τὶς παρατηρήσεις στὸ ἡμερολόγιό του κάθε βράδυ πρὶν κοιμηθῇ.

ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΟΙ ΠΟΡΤΟΛΑΝΟΙ

Οἱ Βυζαντινοὶ ναυτικοὶ εἶχαν ἕναν πολύτιμο χειρόγραφο ὁδηγὸ ναυσιπλοΐας. Τίτλος του : «Σταδιασμὸς ἢ περίπλους τῆς Μεγάλης Θαλάσσης».

1. Pocket door bolt.

2. *Count Leopold Berchtold* : An essay to direct and extend the inquiries of patriotic travellers (London, 1789).

Χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν δέκατο αἰώνα καὶ ἕνα ἀντίτυπο μὲ περίληψη τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου φυλάσσεται στὴ Μαδρίτη. Ἦταν τὸ εὐαγγέλιο τῶν ναυτιλομένων τῆς ἐποχῆς : περιγράφει τὶς ἀκτὲς καὶ τὰ λιμάνια, τὶς ξέρες καὶ τὰ ἐπικίνδυνα περάσματα. Περιέχει ἐπίσης ὁδηγίες γιὰ τὶς μανοῦβρες, τὰ πανιὰ καὶ τὰ ἀγκυροβόλια.

Ἡ ναυτικὴ παρακμὴ τοῦ Βυζαντίου ἔφερε στὸ μεσογειακὸ προσκήνιο νέες δυνάμεις. Οἱ Φράγκοι, στὴν ἀρχή, κι' ὕστερα οἱ Βενετοὶ κληρονόμησαν τὶς ἑλληνικὲς θάλασσες ἀλλὰ καὶ τὶς εὐθύνες τῆς ναυσιπλοΐας.

Τὸν βυζαντινὸ «Σταδιασμὸ» ἀκολούθησαν γεωγραφικὲς μελέτες τῶν μεσογειακῶν ἀκτῶν καὶ τοῦ Αἰγαίου Πελάγους, χάρτες μὲ ἐνδείξεις τῶν ἀποστάσεων καὶ τῶν συνθηκῶν ναυσιπλοΐας καὶ τὰ λεγόμενα «Isolarii» καὶ «Portolani», περιγραφὲς τῶν νησιῶν καὶ τῶν λιμανιῶν.

Κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰώνα, ἕνας ἄγνωστος Ἕλληνας ναυτικὸς ἔγραψε Ὁδηγὸ τοῦ Ναυτικοῦ, ἕνα «Πορτολάνο»[1], μὲ περιγραφὴ «τῶν ἀκτῶν τῆς Δαλματίας, Ἀλβανίας, Ἠπείρου, Ἰονίων Νήσων, Μωριᾶ, Κρήτης, Αἰγαίου, Κύπρου, Αἰγύπτου, Συρίας καὶ Καραμανίας». Πρόκειται γιὰ ἀνεκτίμητη πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τὴν ἱστορία τῆς γεωγραφίας καὶ τοῦ ἐμπορίου κατὰ τὴν πρώτη μεταβυζαντινὴ περίοδο[2]. Ἀποτελεῖ, ἐπίσης, σπουδαῖο γλωσσικὸ μνημεῖο. Ἀποκαλύπτει ὅτι ἡ λαϊκὴ γλῶσσα εἶχε ἐντελῶς διαμορφωθῆ κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰώνα καὶ ὅτι ὁ δημοτικὸς λόγος εἶχε ἀποκτήσει ποιότητα καὶ ζωντάνια.

Στὸ χειρόγραφο τοῦ πορτολάνου τῆς Βενετίας ὑπάρχει ὁ ἑξῆς πρόλογος :

«Πρὸς ἐκείνους ὁποὺ θέλουν νὰ γινοῦν τέλειοι ναῦτες.

Οὐδεὶς ἄνθρωπος ἐγεννήθηκε ποτὲ νὰ ἠξεύρῃ ὅλα τὰ πράγματα ἀπὸ τὴν κοιλία τῆς μάνας του· ἀμὴ ἀπόλιγο ἀπόλιγο ἀναθρεύοντας κατὰ τὴν τέχνην ὁποὺ θέλει καθεὶς νὰ μάθῃ καὶ κατὰ τὸ δεκτικὸ τοῦ νοῦ ὁποὺ ἔχει, προκόβει καὶ γίνεται τέλειος εἰς ἐκείνην τὴν τέχνην. Καὶ διὰ τοῦτο, καὶ εἰς τὴν μεγάλην τέχνην καὶ ἀγνώριστην, λέγω τὴν ναυτικήν, τὰ κοπέλλια ὁποὺ ἐμπαίνουσι νὰ μάθουν ναύταις πρῶτα μαθαίνουν νὰ λάμνουν καὶ νὰ κάμνουν σκαρμοὺς καὶ τροποτήραις εἰς τὴ βάρκα καὶ ἀπέκει νὰ μαθαίνουν νὰ ἀνεβαίνουν εἰς τὰ κατάρτια καὶ εἰς ταὶς ἀντέναις καὶ εἰς τὰ σκοινία.

---

1. Σώθηκαν ἕξη χειρόγραφα τοῦ Ἑλληνικοῦ Πορτολάνου : ἕνα βρίσκεται στὴν Ἀθήνα (Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς) μὲ χρονολογία 1534, δύο στὴ Βιέννη, ἕνα στὸ Βατικανό, ἕνα στὸ Παρίσι καὶ ἕνα στὴ Βενετία. Σήμερα πορτολάνος σημαίνει ναυτικὸς χάρτης μὲ ναυτιλιακὲς ὁδηγίες καὶ ὀνομάζεται λιμενοδείκτης.

2. Les portulans grecs édités par *Armand Delatte* professeur à l'Université de Liège, 1947. Ἐπίσης *E. L. Stevenson* : Portolan charts (N. York, 1911). Βλ. ἐπίσης *N. Svoronos* : Portulans Grecs. Revue des Études Grecques, LXII, Janvier - Juin 1949) καὶ *Ν. Βέη* : «Ὁ Πορτολάνος τοῦ Παργίου Τόγια (Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 1948, σ. 182).

(. . . . .) μενα εἰ σὲ μεγάλα κίνδυνα ἀμὴ εἶναι ἀναγκαῖα (νὰ) μάθη τὴν ναυτικὴν καὶ ἀπόλιγο ἀρχίζει νὰ γνωρίζη τοὺς ἀνέμους, τοὺς καιροὺς καὶ νὰ κυβερνᾶ. Καὶ ἀπέκει νὰ γνωρίζη εἰς τὸ χαρτὶ τὸ λέγουν ἀναβηγάρη, ἤγουν εἰς τὸ ναυτολογικόν. Καὶ τοῦτο διὰ νὰ γνωρίση τὸ πῶς ἔχει νὰ ἀσηκωθῆ νὰ ὑπάγη ἀπὸ ἕναν λιμιόνα εἰς ἄλλον καὶ ἀπὸ τόπον εἰς τόπον. Καὶ ἂν οἱ ἄνεμοι καὶ κακοὶ καιροὶ τοῦ ἐναντιωθοῦσι καὶ στρέψουνε, νὰ ἠξεύρη ποῦ εὑρίσκεται καὶ ποῦ νὰ ὑπάγη, γιὰ νὰ γλύση[1] ἀπὸ τὰ κίνδυνα τῆς θαλάσσου. Ἀλλὰ καλὰ καὶ νὰ μάθη τὸ χαρτὶ τοῦτο τῶν ναυτολογικῶ καὶ τὰ ἄλλα ποῦ εἶναι καλὸ ράξιμο καὶ ποῦ εἶναι κακό. Καὶ πόσαις ὀργίαις ἔχει βάθος καὶ ἂν εἶναι ἀποκάτω ἄμμος ἢ πέτραις νὰ μὴν κινδυνεύσουν νὰ κοποῦν τὰ σκοινία. Καὶ ποῖος ἄνεμος βλέπει τοὺς λιμιόνας καὶ μὲ ποῖον ἄνεμον ἠμπορεῖ νὰ ἀσηκωθῆ καὶ ποῖος νὰ τὸν σφαλίζη καὶ δὲν ἠμπορεῖ νὰ ἀσηκωθῆ. Λοιπόν, ὅποιος μάθει ἐτοῦτα ὅλα ὁποὺ εἴπαμε γίνεται τέλειος ναύτης. Διὰ τοῦτο ἐπῆρε τὸν κόπον ἕνας καλὸς καὶ τελειωμένος ναύτης νὰ γράψη εἰς τοῦτο τὸ μικρὸν βιβλόπουλον ὅλους ἐκείνους τοὺς τόπους ὅπου εἶναι ἀπὸ τὴν ἀνατολὴν ἕως καὶ τὶς Κολῶνες τοῦ Ἡρακλέος ὁποὺ ὀνομάζουν φραγκικώτερα εἰς τὸ στρέτο[2] τῆς Ἐγλυτέρας ὡς καθὼς τὰ θέλεις ἰδῆ εἰς τοῦτο τὸ βιβλίον γεγραμμένα, ἀρχίζοντα ἀπὸ τὴν Βενετίαν, ἀπόλιγο ἀπόλιγο λιμιόνες, ραξίματα, ξέρες, νησία, χώραις καὶ ἄλλον πᾶσα πρᾶγμα ὁποῦ κάμνει χρεία νὰ γνωρίζη τινὰς πᾶσα τόπον. Καὶ διότι τὸν τέλειον ναύτη ἕνα ἀκόμη νὰ ἠξεύρη νὰ ἀρμενοκόφτη, νὰ ἠξεύρη πόσο κατάρτι καὶ πόσην ἀντένα καὶ τὸ χόντρος τοῦ σκοινίου καὶ τῆς ἀγκύρας κατὰ τὴν τρόπην καὶ τὸ βάθος καὶ πλάτος τοῦ καραβίου καὶ αὐτὰ θέλης εὕρη γεγραμμένα εἰσὲ τοῦτο τὸ βιβλίον... Πρέπει τὸ λοιπὸν μεγάλην εὐχαριστία ἐκεινοῦ ὁποὺ τὸ ἐτύπωσε... μὲ ταῖς ἔξοδές του καὶ μὲ τὸν κόπον του. Καὶ μεγάλη καταδίκη ἐκεινοῦ ὁποῦ ἤθελεν λυπηθῆ ὀλίγον ἔξοδον νὰ πάρη τέλειον, τίμιον καὶ ἀξιωμένον πρᾶγμα, διότι θέλει νὰ ὁμοιάση ἑνὸς τυφλοῦ ὁποῦ ἠμπορεῖ νὰ ἀγοράση τὸ φῶς του διὰ ὀλίγα σολδία καὶ ἐκεῖνος νὰ προτιμήση τὰ ὀλίγα σολδία παρὰ τὸ φῶς του. Διατί, μὰ τὴν ἀλήθειαν, ἠμπορεῖ νὰ εἰπῆ τινὰς ὅτι ἐτοῦτο τὸ βιβλίον εἶναι φῶς εἰσὲ κεινοὺς ὁποὺ οὐδὲν εἶδον ποτὲ τοὺς τόπους. Καὶ εἰσὲ κείνους ὁποὺ τοὺς εἶδαν, καλύτερο ξεκαθάρισμα καὶ μάθημα. Διὰ τοῦτο μὴν λυπηθῆ τινὰς νὰ ἀγοράση μὲ πᾶσαν του ὄρεξη καὶ χαρὰ ἐτοῦτο τὸ βιβλίον τὸ τόσον ἄξιον καὶ τίμιον. Χαίρετε.

Πορτολάνος

Ἕνα ἀπόσπασμα ἀπὸ ναυτικὴ περιγραφὴ τῆς Κρήτης:

«Εἰς τὴν μερέαν τοῦ πουνέντε μίλια ΙΒ' πρὸς τὸ μεσημέριν εἶναι τὰ Χανία κάστρον μεγάλον καὶ ἔχει λιμιόναν διὰ κάτεργα καὶ καράβια μικρά».

1. Νὰ γλυτώση.
2. Στενό.

Γιὰ τὶς ἀκτὲς τῆς Μάνης :

«Ἂν θέλης νὰ ὑπᾶς εἰς τὸ Βίτυλον, ἄφηνε ὅλον τὸ ἀκρωτήριν τῆς Μάνης εἰς τὸ μεσημέριν καὶ ὑπᾶς εἰς τὴν ἄλλην μερίαν μέσα εἰς τὴν σελάδαν ἀπὸ κάτω εἰς τὸ βουνὶν ὁπού ἔχει καμπὴν ὡσὰν καμήλας. Καὶ ὡσὰν σιμώσης θωρεῖς τὸ κάστρον καὶ ἀφήνεις το ζερβά σου καὶ δεξιὰ εὑρίσκεις ἀκρωτηράκιν λιγνόν, ἄσπρον καὶ ἔχει κατ' ἀκρώτηρα μονόπετρα καὶ ἀλαργάριζέ τα μισὸν πλωρήσιν καὶ βάλε τα κάτω· καὶ ἔχει σπιτάκιν, καὶ πιάνεις τὰ πλωρήσια. Καὶ ἀπάνω εἰς τὸ ἀκρωτηράκιν στέκει μιὰ ἐκκλησία καὶ ἔχει ἀποκάτω εἰς τὴν ἐκκλησίαν νερόν».

Γιὰ νὰ ποδίσης στοὺς Παξούς :

«Ἂν θέλης νὰ ὑπᾶς εἰς τοὺς Ἀπαξούς, ἂν εἶσαι ἀναβολάρης ἢ καταβολάρης ἄμε εἰς τὸν λιμιόνα τοῦ σιρόκου».

Ράφτης καὶ Ραυτοπούλα: «Καὶ ἐσὺ ἂν θέλης νὰ πᾶς εἰς τὸν Ράφτην, ἄφηστο νησὶ τὸ μεγάλο τὸ στρογγυλὸ ὅπου στέκει ὁ Ράφτης ὁ μαρμαρένιος ἀπάνω εἰς τὴν κορφὴν τοῦ βουνίου καὶ ἀσπρίζει ἀπὸ μακρέα, ἄφης το δεξιά σου καὶ ἄμε εἰς τὸ ἄλλο νησί, εἰς τὴν Ραφτοπούλα».

ΤΑΞΙΔΙ ΤΗΣ ΑΠΟΚΟΤΙΑΣ

Τὸ ταξίδι στὴ μεσαιωνικὴ καὶ τουρκοκρατουμένη Ἑλλάδα, θαλασσινὸ ἢ στεριανό, ἀποτελοῦσε δοκιμασία καὶ περιπέτεια. Χρειαζόταν ἀντοχή, ἀποκοτιὰ καὶ περιφρόνηση τῆς ζωῆς γιὰ νὰ ἀντιμετωπισθῆ μιὰ σειρὰ ἀπὸ θανάσιμους κινδύνους : Στὸ πέλαγος ἡ ὀργὴ τῶν ἐνάλιων στοιχείων καὶ οἱ ἐπιθέσεις τῶν πειρατῶν. Στὴ στεριὰ ἡ ληστεία. Καὶ παντοῦ, σ' ὁλόκληρο τὸν παραμεσογειακὸ χῶρο οἱ τοπικὲς ἀναστατώσεις, ἡ ἀνασφάλεια τῶν δρόμων, οἱ ἀνταγωνισμοὶ καὶ οἱ πόλεμοι τῶν ναυτικῶν δυνάμεων[1].

Ὀθωμανοὶ καὶ χριστιανοὶ κουρσάροι καραδοκοῦσαν στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες κι' αἰχμαλώτιζαν τὰ ἀνύποπτα καράβια. Στὰ βουνίσια περάσματα μποροῦσε κάθε στιγμὴ νὰ προβάλη «ἕνας αἱμοβόρος καβαλλάρης ληστὴς μὲ τὶς πιστόλες του»[2].

Τὰ πανδοχεῖα ἦταν παγίδες. Ὁ ταξιδιώτης δὲν τολμοῦσε νὰ παρουσιάση τὸ πουγγί του ἀπὸ φόβο μήπως δολοφονηθῆ τὴ νύχτα. Οἱ περισσότεροι μεσαιωνικοὶ ὁδηγοὶ συμβουλεύουν τοὺς ταξιδιῶτες νὰ μεταμφιέζωνται σὲ κουρελῆδες ὁδοιπόρους καὶ νὰ κρύβουν τὸ χρυσάφι τους σὲ μυστικὲς θῆκες στὶς μπότες τους[3].

---

1. The travels and life of *sir Thomas Hoby* (1547 - 1564). Ἐκδ. Powell, London.
2. *Spelman W.* : A dialogue between two travellers (1580).
3. *Gratarolus* : De regimine iter agentium (1561) σ. 19.

῾Ο τρόμος τῶν πειρατῶν συνέχει κάθε ταξιδιώτη τῶν ἑλληνικῶν θαλασσῶν. «Καλύτερα νὰ κάνω τὸ κιβούρι μου παρὰ νὰ προχωρήσω πέρα ἀπὸ τὴ Μάλτα», ἔγραφε ὁ σὲρ Edward Winsor[1].

᾿Απήχηση τῶν κινδύνων ποὺ ἀντιμετώπιζε ὁ προσκυνητὴς καὶ γενικὰ ὁ ταξιδιώτης κατὰ τὸν Μεσαίωνα καὶ τὴν ᾿Αναγέννηση ἐπισημαίνει κανεὶς στοὺς συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς. Στὸ ἱστορικὸ δρᾶμα τοῦ Σαίξπηρ «῾Ερρῖκος Δ'», ποὺ ξετυλίγεται τὸ 1402 - 1403, λέει ὁ Πόντσης :

«Μὰ παιδιά μου, παιδιά μου, αὔριο πρωὶ στὶς τέσσερες στὸ δάσος. Κάτι προσκυνητάδες εἶναι στὸ δρόμο γιὰ τὴ Μητρόπολη μὲ πλούσιες προσφορὲς καὶ κάτι ἔμποροι ταξιδεύουν μὲ παχειὰ πουγγιά. Ἔχω μάσκες γιὰ ὅλους σας, καὶ σεῖς ἔχετε τ' ἄλογά σας. Ἂν ἔρχεσθε θὰ παραγεμίσω τὰ πουγγιά σας τάλλαρα[2]».

Οἱ ταξιδιῶτες ἀντιμετωπίζουν συχνὰ κινδύνους ζωῆς, ταλαιπωρίες καὶ ἐξευτελισμοὺς ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ τοὺς ᾿Αραπάδες. Ἕνας Γάλλος περιηγητής, ὁ Boucher, περιγράφει τὶς δοκιμασίες του στὴν Παλαιστίνη τὸ 1627:

«Μὲ κύκλωσαν οἱ ᾿Αραπάδες σὰν αἱμοβόρες τίγρεις. ῾Ο ἕνας, ἔτσι γιὰ παιγνίδι, μοῦ ἔδινε ραπίσματα, ὁ ἄλλος γελώντας μοῦ τραβοῦσε τὰ γένεια. Ἕνας τρίτος ἅρπαξε τὸ σκοῦφο μου καὶ τὸν γέμισε ἀκαθαρσίες. ῾Ο ἕνας μ' ἔφτυνε στὰ μάτια, ὁ ἄλλος, γιὰ νὰ μὴ τεμπελιάζη, μὲ χτυποῦσε μὲ τὸ ραβδί. Ἄλλοι μὲ πετροβολοῦσαν, ἄλλοι μοῦ ἔδιναν λακτίσματα. Μερικοί, ποὺ εἶχαν πολλὴ φαντασία, μοὔλεγαν αἰσχρόλογα. Ἄλλοι μ' ἔβριζαν καὶ μ' ἀποκαλοῦσαν γουρούνι, ἐχθρὸ τοῦ θεοῦ, προδότη, φονιά, κλέφτη, ἄτιμο, ἐξωμότη, μπάσταρδο καὶ χριστιανὸ σκύλο»[3].

᾿Αλλὰ δὲν ἀντιμετώπιζαν μόνο τὴν αἰχμαλωσία ἢ τὴν καταστροφὴ ἀπὸ τοὺς κουρσάρους τὰ καράβια ποὺ ταξίδευαν στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες. Κινδύνευαν νὰ ἐμπλακοῦν καὶ σὲ ναυμαχίες ἢ σὲ ἐκκαθαριστικὲς ἐπιχειρήσεις τῶν ἐμπολέμων δυνάμεων τῆς Μεσογείου.

Τὸ 1480 ἡ βενετσιάνικη γαλέρα «Ἄρχων τῆς Θαλάσσης» ἔφθασε στὴν Κέρκυρα μὲ ἑκατοντάδες προσκυνητὲς γιὰ τοὺς ῾Αγίους Τόπους. ᾿Εκεῖ ἦρθε ἡ εἴδηση ὅτι γίνεται πόλεμος στὴν περιοχὴ τῆς Ρόδου καὶ ὅτι οἱ Τοῦρκοι αἰχμαλωτίζουν ὅλα τὰ ξένα καράβια.

῾Ο κυβερνήτης τοῦ νησιοῦ προειδοποίησε τοὺς ἐπιβάτες ὅτι κινδυ-

---

1. *T. Wright* : Queen Elisabeth, τόμ. Ζ'.

2. Πρ. Α', σκ. 2α. Μετάφρ. Α. Πάλλη. ῾Ο Κορίνθιος ἱερέας Γαβριὴλ Καλλωνᾶς ἔγραφε τὸ 1583 ὅτι στὰ βουνὰ καὶ στὰ δάση ἔξω ἀπὸ τὴν ᾿Αθήνα ὑπῆρχαν ληστές, «ἀλλ' εἷς γυμνὸς ἄνθρωπος ἄνευ χιτῶνος καὶ χρημάτων οὐκ ἔχει φόβον ἀπὸ χιλίων ληστῶν» (Καμπούρογλου, Μνημεῖα, Α' σ. 87).

3. Bouquet sacré, composé du Calvaire, des lys de Bethleem, des iacintes d'Olivet et des plusieurs autres rares et belles pensées de la Terre Saincte, par *R. P. Boucher*, mineur observantin (À Rouen, 1621).

νεύουν. Ἔσπευσε τότε ὁ καπετάνιος τοῦ καραβιοῦ νὰ ἀνακοινώση ὅτι τὸ ταξίδι στὴν Παλαιστίνη θὰ ματαιωθῆ. Πολλοὶ δέχτηκαν καὶ κατέβηκαν στὴν Κέρκυρα. Ἀνάμεσά τους δυὸ Γερμανοὶ εὐγενεῖς καὶ δυὸ Γάλλοι ἐπίσκοποι.

Οἱ ὑπόλοιποι, ὅμως, ὁ μεγάλος ὄγκος τῶν προσκυνητῶν, ἀγνοώντας τὶς συμβουλὲς καὶ περιφρονώντας τὶς προειδοποιήσεις γιὰ τὸν θανάσιμο κίνδυνο, ζήτησαν νὰ συνεχισθῆ τὸ ταξίδι.

Ὁ ἀνώνυμος περιηγητὴς τοῦ «Ταξιδιοῦ στὴν Ἁγία Πόλη» περιγράφει τὸν δραματικὸ ἀντίλογο μὲ τὸν καπετάνιο[1].

«Τοῦ εἶπαν : ἐρχόμαστε ἀπὸ τὴν Ἱσπανία, τὴ Γαλλία, τὴν Ἀγγλία, τὴ Σκωτία, τὴ Φλάνδρα, τὴ Σαξωνία καὶ ἄλλες μακρινὲς χῶρες. Ταλαιπωρηθήκαμε, καταξοδευτήκαμε. Εἴμαστε ἀποφασισμένοι νὰ πραγματοποιήσουμε τὸ προσκύνημα κι' ἂς πεθάνουμε κατὰ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ.

»Κι' ἐκεῖ στὸ κατάστρωμα τῆς γαλέρας ὡρκίστηκαν νὰ ταξιδέψουν μονιασμένοι, νὰ κάνουν λιτανεῖες κι' οἱ παππάδες νὰ δέωνται καὶ νὰ ψέλνουν ὕμνους στὸν Ὕψιστο.

»Καὶ τὴν ἄλλη μέρα, ὑπὸ τοὺς ἤχους τῶν σαλπίγγων, σήκωσε τὸ καράβι ἄγκυρα, καὶ μὲ γενικὴ χαρὰ καὶ τραγούδια βγῆκε ἀπὸ τὸ λιμάνι, ἐνῶ ἐκεῖνοι ποὺ φοβήθηκαν κι' ἔμειναν στὴν Κέρκυρα κυττοῦσαν ἀπὸ τὸ μουράγιο. Ἄλλοι γελοῦσαν κι' ἄλλοι μελαγχολοῦσαν γιατὶ ὁ καπετάνιος, ἀπὸ τὰ 55 δουκάτα ποὺ εἶχαν πληρώσει, τοὺς ἐπέστρεψε μόνο δέκα».

Ἀξίζει, ὅμως, νὰ παρακολουθήσουμε τὸ ταξίδι τῶν ἀτρόμητων αὐτῶν προσκυνητῶν. Στὴν Κρήτη, οἱ Τοῦρκοι ἔμποροι τοὺς ἐξορκίζουν νὰ μὴ προχωρήσουν. Ὡστόσο ἡ γαλέρα θὰ σαλπάρη καὶ θὰ διαπλεύση τὴν ἐπικίνδυνη ζώνη γιὰ νὰ ἀράξη ὕστερα ἀπὸ πολλὲς περιπέτειες στὴ Γιάφφα.

Ἀλλὰ ὁ προκαθωρισμένος χρόνος τῆς «κρουαζιέρας» τοῦ 1480 εἶχε ἐξαντληθῆ. Σὲ ἑπτὰ μέρες ἔπρεπε νὰ περιοδεύσουν τοὺς Ἁγίους Τόπους καὶ νὰ ἐπιστρέψουν στὸ καράβι. Ἄρχισε τότε ἕνας ἀγώνας δρόμου μὲ τὰ ὑποζύγια. Ἔφθασαν στὴν Ἱερουσαλὴμ ἀσθμαίνοντας, ἔμειναν μιὰ ὥρα καὶ ξεκίνησαν πάλι τρέχοντας γιὰ τὴ θάλασσα. Ἀπαράλλακτα ὅπως μερικοὶ σύγχρονοι βιαστικοὶ τουρίστες.

ΧΑΡΑΓΜΕΝΑ ΜΑΡΜΑΡΑ

Πρώτη μέριμνα τῶν περιηγητῶν ποὺ περιδιάβαζαν τὰ μνημεῖα τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος ἦταν νὰ χαράξουν μὲ καλέμι τὸ ὄνομά τους πάνω σὲ κίονες, σὲ βάθρα, σὲ μαρμαρόπλακες.

Ἡ παιδαριώδης συνήθεια τῶν ὁδοιπόρων, παρατηρεῖ ὁ Γερμανὸς ἱστο-

---

1. Ἔνθ. ἀν.

ρικὸς Γρηγορόβιος, νὰ χαράζουν τὰ ὀνόματά τους καὶ τὴ γνώμη τους στὰ μνημεῖα εἶναι ἀρχαία ὅσο καὶ ἡ ἀνθρώπινη ματαιοδοξία. Τὸν κολοσσὸ τοῦ Μέμνονος, στὶς αἰγυπτιακὲς Θῆβες, οἱ Ἕλληνες καὶ Ρωμαῖοι ταξιδιῶτες εἶχαν καλύψει μὲ ἐπιγραφές, πολύτιμες σήμερα γιὰ τὴν ἐπιστήμη.

Σκανδιναβοὶ τυχοδιῶκτες ἀπαθανάτισαν τὴν ἐπίσκεψή τους στὸν Πειραιὰ χαράζοντας γράμματα πάνω στὸ ἀρχαῖο λιοντάρι τοῦ λιμανιοῦ.

Τὸ ὅτι ἡ συνήθεια ἐξακολουθοῦσε καὶ κατὰ τὸν μεσαίωνα προκύπτει ἀπὸ τὴ μαρτυρία τοῦ Ἄραβα ποιητῆ Djaffer Ibn Chems el Khilefeh (1148 - 1225) γιὰ τὸν σύγχρονό του Ἄραβα περιηγητὴ Herewy «ποὺ ἄφηνε παντοῦ τὰ ὀρνιθοσκαλίσματά του»[1].

Ὅλα τὰ μνημεῖα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητας, κίονες, ἐπιστύλια, βάθρα, στὴν Ἀκρόπολη, στὸ Θησεῖο, στὸ Σούνιο εἶναι καταχάρακτα ἀπὸ τὰ καλέμια τῶν ξένων περιηγητῶν. Σὲ μιὰ κολώνα τοῦ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος στὸ Σούνιο διακρίνονται τὰ ὀνόματα τοῦ ποιητῆ Byron καὶ τοῦ ἱστορικοῦ Finlay.

Ὁ περιηγητὴς De Forbin ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα τὸ 1817 εἶδε τὰ μάρμαρα τῆς Ἀκροπόλεως παραμορφωμένα ἀπὸ τὰ χαραγμένα ὀνόματα τῶν ἐπισκεπτῶν[2] :

«Ξεκινήσαμε ἀμέσως γιὰ τὸ ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τὰ Προπύλαια. Ἀνεβήκαμε βιαστικά. Ἤμουνα ταραγμένος, ἤθελα νὰ τ' ἀποθαυμάσω ὅλα μὲ μιᾶς. Θὰ φιλοῦσα τὰ ἱερὰ μάρμαρα ἂν δὲν ἦταν γεμάτα ἀπὸ δυσανάγνωστα ὀνόματα ὅλων τῶν ξένων ποὺ ταξίδεψαν στὴν Ἀθήνα ἐδῶ καὶ πολλοὺς αἰῶνες».

Ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὀνόματα τῶν περιηγητῶν, στὰ μνημεῖα τῆς Ἀκροπόλεως χαράζονταν κατὰ τοὺς Μέσους Χρόνους καὶ κατὰ τοὺς αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας ἐπιγραφὲς μὲ πληροφορίες γιὰ τὰ συνταρακτικὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς : πόλεμοι, σεισμοί, ἐπιδημίες, ἐμφάνιση κομήτη κλπ.

Σὲ κίονα λ.χ. τοῦ Παρθενῶνος εἶχε χαραχτεῖ μὲ μικρογράμματα ἡ ἐπιγραφή : «1555 ἔγινε τὸ θανατικὸ εἰς τὴν Ἀθήνα καὶ ἀπέθανον χιλιάδες λαὸς καὶ Καστριῶται»[3]. Πρόκειται γιὰ ἀνεκτίμητες πηγὲς πληροφοριῶν ποὺ εἶναι γνωστὲς ὡς «λίθινα χρονικά».

Γιὰ τὴ σημασία αὐτῶν τῶν ἐπιγραφῶν παρατηρεῖ ὁ ἱστοριοδίφης Σπ. Λάμπρος :

«Ἐν τῷ λιθίνῳ χρονικῷ τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν, ὁτὲ μὲν ἀναφέρονται

1. *Aboul Hassan Aly el Herewy* : Description des Lieux Saints de la Galilée et de la Palestine... Traduit par Charles Schefer (Gènes, 1881).

2. *Cte de Forbin* : Voyage dans le Levant en 1817 (Paris, 1819).

3. Πολλὲς ἀπ' αὐτὲς τὶς ἐπιγραφὲς διάβασαν ὁ Πιττάκης καὶ ὁ Ρῶσος ἄλλοτε ἀρχιμανδρίτης στὴν Ἀθήνα Ἀντώνιος.

εἰδήσεις ἀφορῶσαι εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀθηναϊκῆς ἐκκλησίας ὁτὲ δὲ σημειώσεις περὶ τῆς κτήσεως μεσαιωνικῶν μνημείων καὶ περὶ τῆς καταστάσεως αὐτῶν τῶν ἀρχαιοτήτων ἐφ' ὧν εἶναι χαραγμέναι αἱ ἐπιγραφαί.

»'Επί τινος τῶν κιόνων τοῦ Θησείου, ἔχομεν ἀναγραφὴν λοιμικῶν νόσων. Στῦλος δέ τις τῶν τοῦ 'Ολυμπείου περιέχει ἐν ὑψηλῷ σπονδύλῳ καὶ οἱονεὶ ἐν ἀποκρύφῳ μονονοὺ πλήρη κατάλογον τῶν ὑπὸ τοῦ Χασεκῆ ἀπαγχονιζομένων.

»Τὸ δὲ περίεργον εἶναι ὅτι αἱ ἐπιλίθιαι αὐταὶ σημειώσεις δὲν εἶναι ἄσχετοι πρὸς τὰ ἐν χειρογράφοις σωζόμενα χρονικὰ τῆς τουρκοκρατίας, ἀλλὰ φαίνονται ἐκεῖναι ὡς ἀπαρτίζουσαι τὴν κυριωτάτην τούτων πηγήν»[1].

Αὐτὰ τὰ λίθινα χρονικὰ καθὼς καὶ ἀρχαῖες ἐπιγραφὲς ἐξαφάνιζαν μερικοὶ ματαιόδοξοι Εὐρωπαῖοι ταξιδιῶτες ἀλλὰ καὶ Ἕλληνες γιὰ νὰ χαράξουν στὰ μάρμαρα τὶς οἰκογενειακές τους περγαμηνές[2].

Τὸ ἐκπληκτικὸ εἶναι ὅτι καὶ ἡ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία εἶχε συναγωνισθῆ τοὺς ξένους σ' αὐτὸν τὸν βανδαλισμό. Τὸ 1882 ἡ Γενικὴ 'Εφορία 'Αρχαιοτήτων ἔδωσε ἐντολὴ γιὰ τὴν ἀπόξεση τῶν κάθε λογῆς ἐπιγραφῶν ἀπὸ τοὺς κίονες γιὰ λόγους αἰσθητικούς. 'Εργάτες ἐφοδιασμένοι μὲ αἰχμηρὰ ἐργαλεῖα ἔξυναν τὰ χαραγμένα μάρμαρα καὶ ὕστερα, μὲ ἕνα σφουγγάρι ὑγρὸ ἔσβηναν τὶς ἐπιγραφές.

Στὸ φύλλο 311 τῆς 12 'Οκτωβρίου 1882 τῆς «Νέας 'Εφημερίδος» δημοσιεύεται ἐπιστολὴ τοῦ ἱστοριοδίφη Δ. Γ. Καμπούρογλου ποὺ ὑπῆρξε αὐτόπτης μάρτυρας τῆς καταστροφῆς :

«Ἂν ὁ καλόγηρος ὁ ξέσας τὴν μεμβράνην, ἐφ' ἧς ἦτο γεγραμμένη ἀπολεσθεῖσα τραγωδία τοῦ Σοφοκλέους, ὅπως γράψῃ τὴν «Ἁμαρτωλῶν Σωτηρίαν» θεωρῆται ἀναίσθητος, ἂν μὴ βέβηλος, πῶς νὰ θεωρήσωμεν ἄραγε τοὺς ξέοντας στύλους ὅπως οὐδὲν γράφωσιν εἰ μὴ τὴν κακομοιρίαν των ; 'Εὰν ἐπρόκειτο ὁ Παρθενὼν νὰ εἶναι σῶος καὶ ἀλώβητος, θὰ ἐπετρέπετο ἴσως ἡ ἀπόξεσις τῶν τοιούτων ἐπιγραφῶν, ἀφοῦ πρῶτον ἀντιγραφῶσιν, ἀλλ' ἀφοῦ ὁ Παρθενὼν τόσα καὶ τόσα ὑπέστη ὑπὸ τοῦ χρόνου, ὑπὸ τῶν ἐπιδρομέων, ὑπὸ τῶν κατακτητῶν, ὑπὸ τηλεβόλων πάσης ὁλκῆς, ὑπὸ φωταψιῶν χάριν παντὸς ἐπισήμου καὶ μὴ ξένου, πρίγκιπος ἢ βαρώνου ἢ ἰατροῦ... τί δύναται νὰ προσθέσουν κακὸν αἱ πτωχαὶ ἐπιγραφαί, αἵτινες καλὰ - καλὰ δὲν διακρίνονται διὰ γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ ;»

---

1. «Πρόχειρα τινὰ περὶ τῶν πηγῶν τῆς ἀθηναϊκῆς ἱστορίας κατὰ τοὺς μέσους αἰώνας καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας» ('Αθῆναι, 1902) σ. 18.

2. *Βουραζέλη 'Ελ.* : Βίος τοῦ 'Ελληνικοῦ λαοῦ κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ξένων περιηγητῶν ('Αθῆναι, 1939).

ΜΕΡΟΣ Β': ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΚΟΥΡΣΑΡΟΙ ΣΤΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΘΑΛΑΣΣΕΣ

ΤΟ ΝΗΣΙΩΤΙΚΟ σύμπλεγμα τοῦ Αἰγαίου, ἡ διαμόρφωση τῶν νοτίων ἀκτῶν τοῦ Μωριᾶ καὶ τὰ «μπουγάζια», ἀποτελοῦσαν παγίδες θανάτου, ἀπὸ τὸν Θ' αἰώνα, γιὰ τὰ καράβια ποὺ ἀκολουθοῦσαν τὰ καθιερωμένα ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ δρομολόγια πρὸς τὰ λιμάνια τῆς 'Ανατολῆς.

Ἄλλωστε ἡ πειρατεία ἄνθιζε στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο ἀπὸ τὴ μινωϊκὴ ἐποχή. Ὁ Ὅμηρος ἀφηγεῖται ἐπιδρομὴ στὴν Αἴγυπτο[1].

Ἡ κυριώτερη αἰτία τῆς ἀνασφάλειας τῶν συγκοινωνιῶν ἦταν ὁ ἀνταγωνισμὸς καὶ ἡ παρακμὴ τῶν παραμεσογειακῶν ναυτικῶν δυνάμεων. Οἱ Φοίνικες καὶ οἱ Κᾶρες ἦταν οἱ πρῶτοι πειρατές. Ὁ Θουκυδίδης, στὴν «Ἱστορία τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου» ἐπιχειρεῖ μὲ θαυμαστὴ ὀξυδέρκεια τὴν ἀνατομία τοῦ φαινομένου[2].

Ἀκόμη καὶ ἡ Σπάρτη διαπραγματευόταν μὲ τοὺς ἀλλόφυλους πειρατές. Ὁ Νάβις, τύραννος τῆς Σπάρτης, συμμαχεῖ ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Μαχανίδα (207 π.Χ.) μὲ τοὺς κουρσάρους τῆς Κρήτης καὶ ἐκστρατεύει (201 π.Χ.) κατὰ τῆς Μεσσηνίας.

Διαβόητοι ἦταν οἱ Τυρρηνοὶ πειρατές. Ὁ Πίνδαρος θὰ ὑμνήση τὴν κατατρόπωσή τους ἀπὸ τὸν Ἱέρωνα τῆς Σικελίας.

---

1. Αἰγυπτόνδε με θυμὸς ἀνώγει ναυτίλλεσθαι
νῆας εὖ στείλαντα σὺν ἀντιθέοις ἑτάροισιν.
. . . .
Οἱ δ' ὕβρεις εἴξαντες, ἐπισπόμενοι μένεϊ σφῷ
αἶψα μάλ' Αἰγυπτίων ἀνδρῶν περικαλλέας ἀγρούς,
πόρθεον, ἐκ δὲ γυναῖκας ἄγον καὶ νήπια τέκνα,
αὐτούς τ' ἔκτεινον· τάχα δ' ἐς πόλιν ἵκετ' αὐτή.
('Οδύσσεια ξ, 246 κ.ἑ.).

2. Γῶν δὲ πόλεων ὅσαι μὲν νεώτατα ᾠκίσθησαν καὶ ἤδη πλωϊμωτέρων ὄντων, περιουσίας μᾶλλον ἔχουσαι χρημάτων ἐπ' αὐτοῖς τοῖς αἰγιαλοῖς τείχεσιν ἐκτίζοντο καὶ τοὺς ἰσθμοὺς ἀπελάμβανον ἐμπορίας τε ἕνεκα καὶ τῆς πρὸς τοὺς προσοίκους ἕκαστος ἰσχύος· αἱ δὲ παλαιαὶ διὰ τὴν λῃστείαν ἐπὶ πολὺ ἀντιστοιχοῦσαν, ἀπὸ θαλάσσης μᾶλλον ᾠκίσθησαν αἵ τε ἐν ταῖς νήσοις καὶ ἐν ταῖς ἠπείροις (ἔφερον γὰρ ἀλλήλους τε καὶ τῶν ἄλλων ὅσοι ὄντες οὐ θαλάσσιοι κάτω ᾤκουν) καὶ μέχρι τοῦδε ἔτι ἀνῳκισμένοι εἰσί. Καὶ οὐχ ἧσσον λῃσταὶ ἦσαν οἱ νησιῶται, Κᾶρές τε ὄντες καὶ Φοίνικες· οὗτοι γὰρ δὴ τὰς πλείστας τῶν νήσων ᾤκησαν... Καταστάντος δὲ τοῦ Μίνω ναυτικοῦ πλωϊμώτερα ἐγένετο παρ' ἀλλήλους (οἱ γὰρ ἐκ τῶν νήσων κακοῦργοι ἀνέστησαν, ὑπ' αὐτοῦ, ὅτε περ καὶ τὰς πολλὰς αὐτῶν

Κατὰ τὸν Α' αἰώνα ὁ Σενέκας μιλοῦσε γιὰ τὴν ἀγριότητα τῶν πειρατῶν ποὺ «βασανίζουν καὶ καῖνε ζωντανοὺς τοὺς αἰχμαλώτους»[1].

Στὴ δράση τῶν πειρατῶν ἀναφέρονται καὶ οἱ στίχοι τοῦ ἐπιγραμματοποιοῦ τοῦ Α' μ.Χ. αἰώνα Νικάρχου :

Μὲ τὸ καλὸ θὰ πᾶς καὶ θὰ γυρίσῃς
ἂν δὲν σὲ αἰχμαλωτίσουν
αὐτοὶ οἱ καταραμένοι πειρατές.

Ἀπὸ τὴ μάστιγα τῆς πειρατείας εἶχαν ἀπαλλαγεῖ οἱ ἑλληνικὲς θάλασσες μονάχα κατὰ τὴν περίοδο τῆς θαλασσοκρατορίας τῶν Ἀθηνῶν καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ρωμαϊκῆς ἀκμῆς.

Γύρω στὸ Β' καὶ Γ' μ.Χ. αἰώνα ἡ Μεσόγειος εἶχε μεταβληθῆ σὲ ρωμαϊκὴ λίμνη ἐλεύθερης καὶ σίγουρης ναυσιπλοΐας[2].

Κατὰ τὸν Θ' αἰώνα ἡ πειρατεία στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες παίρνει τρομακτικὲς διαστάσεις. Ἡ Κρήτη ἔχει μεταβληθῆ ἀπὸ τὸ 823 σὲ ὁρμητήριο τῶν Ἀράβων πειρατῶν ποὺ ἐρημώνουν τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ τὶς ἠπειρωτικὲς ἀκτές. Πολιορκεῖται ἡ Πάτρα. Ἡ Νικόπολη δέχεται ἐπίθεση. Ἡ Αἴγινα καταστρέφεται.

Τὸ 827 οἱ Ἄραβες πειρατὲς ἀποκτοῦν νέο ὁρμητήριο, τὴ Σικελία καὶ κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ αἰώνα, τὰ λιμάνια τῆς Συρίας. Ἡ Πελοπόννησος λεηλατεῖται, ἐξαφανίζεται ἡ Δημητριάς. Τὸ 904 οἱ Σαρακηνοὶ πειρατὲς κυριεύουν τὴ Θεσσαλονίκη καὶ αἰχμαλωτίζουν 22.000 ψυχές. Ὁ Λέων Χοιροσφάκτης, πρεσβευτὴς τοῦ Βυζαντίου στοὺς Ἄραβες τῆς Μάλτας, τῆς Ταρσοῦ καὶ τῆς Βαγδάτης ὑπερηφανεύεται ὅτι κατώρθωσε νὰ ἐξαγοράσῃ

κατῴκιζε). καὶ οἱ παρὰ θάλασσαν ἄνθρωποι μᾶλλον ἤδη τὴν κτῆσιν τῶν χρημάτων ποιούμενοι βεβαιότερον ᾤκουν, καί τινες καὶ τείχη περιεβάλλοντο ὡς πλουσιώτεροι ἑαυτῶν γιγνόμενοι (Ἱστορία Πελοποννησιακοῦ Πολέμου, Α, κεφ. 7, 8).

1. Τὴν πειρατεία ποὺ μάστιζε τὴ Μεσόγειο (ἀπὸ τὸ 144 - 67 π.Χ.) ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς Καρχηδόνος καὶ τῆς Κορίνθου καὶ τὴν ἐξασθένηση τῶν βασιλείων τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Συρίας (οἱ πειρατὲς τῆς Κιλικίας εἶχαν κυριεύσει τετρακόσιες πόλεις, ἵδρυσαν ναυστάθμους, ἐτοποθέτησαν φάρους καὶ ἄρχισαν νὰ λεηλατοῦν ἀκόμη καὶ τὰ παράλια τῆς Ἰταλίας) κατέστειλε ὁ Πομπήιος. «Ὁ Πομπήιος ἀνεκηρύχθη τότε στρατηγὸς ἐπὶ τριετίαν ἁπάσης τῆς κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν δυνάμεως καὶ ἔλαβε τὴν ἄδειαν νὰ μεταχειρίζεται κατὰ τὸ δοκοῦν ταύτην τε καὶ τὸ δημόσιον ταμεῖον, ἄρχων καὶ τῶν παραλιῶν ὅλων ἐπὶ τετρακοσίους σταδίους ἀπὸ θαλάσσης. Διὰ τοσαύτης περιβληθεὶς δυνάμεως καὶ παραλαβὼν ναῦς μὲν πεντακοσίας, ὁπλίτας δὲ ἑκατὸν εἴκοσι χιλιάδας καὶ πεντακισχιλίους ἱππεῖς, πρῶτον μὲν κατέστρεψε τὰ ληστήρια τῆς Σικελίας, τῆς Σαρδηνίας καὶ τῆς Ἰταλίας καὶ ἔπειτα κατῆλθεν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν θάλασσαν, τὸ κύριον τῶν ληστῶν ὁρμητήριον.» (*Παπαρρηγόπουλος*, τομ. Β' σελ. 23).

2. Δ. Ζακυθηνοῦ : «Ἡ Βυζαντινὴ Ἑλλάς, 392 - 1204» (Ἀθῆναι, 1965). Ἐπίσης *George Miles* : Byzantium and the Arabs : Relations in Crete and Tegean area (London, 1964).

(ἐπέτυχε «ἀλλάγιον») ἑκατὸν εἴκοσι χιλιάδες αἰχμαλώτους ποὺ εἶχαν συλληφθῆ κατὰ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν πειρατῶν στὰ ἐδάφη τῆς αὐτοκρατορίας[1].

Ἀπὸ τὸ δεύτερο ἥμισυ τοῦ ΙΑ' αἰώνα μικρὴ ἀνάπαυλα στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες. Ἡ θαλασσοκρατορία τῶν Ἀράβων τερματίζεται καὶ καταστρέφονται τὸ ἕνα μετὰ τὸ ἄλλο τὰ ὁρμητήρια τῶν πειρατικῶν στόλων. Ἀκολουθοῦν ὅμως οἱ νορμανδικὲς ἐπιδρομὲς καὶ οἱ Σταυροφορίες, καὶ ἡ πειρατικὴ δράση ἐπαναρχίζει ἀκολουθώντας τὴν πορεία τῶν δραματικῶν γεγονότων ποὺ συνταράζουν τὴν ἀνατολικὴ λεκάνη τῆς Μεσογείου.

Ἔτσι καὶ κατὰ τὸν ΙΒ' αἰώνα ἦταν ἀβέβαιη ἡ ἔκβαση τοῦ ταξιδιοῦ στὸ Αἰγαῖο[2]. Ὁ προσκυνητὴς τῶν Ἁγίων Τόπων ἢ ὁ ἑλληνολάτρης περιηγητὴς ἀντιμετώπιζε τὴν ἀπειλὴ αἰφνιδιαστικῆς πειρατικῆς ἐπιδρομῆς, τὴν αἰχμαλωσία καὶ τὰ σκλαβοπάζαρα τῆς Ἀφρικῆς.

Οἱ κουρσάροι εἶχαν ἀποθρασυνθῆ περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΒ' αἰώνα ἐξ αἰτίας τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ ποὺ κατήργησε τὴ συμβολὴ τῶν ναυτικῶν Θεμάτων σὲ πλοῖα καὶ πληρώματα ἐπιβάλλοντας ναυτικὸ φόρο γιὰ τὴν αὔξηση τῶν δημοσίων ἐσόδων. Ἀπὸ τότε χρονολογεῖται ἡ κατάπτωση τοῦ βυζαντινοῦ ναυτικοῦ[3].

Ἡ ἀνάπτυξη τῆς πειρατείας στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ κατὰ τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας στὴ Μεσόγειο ἦταν κυρίως ἀποτέλεσμα τῆς ἀδυναμίας τῶν ναυτικῶν χωρῶν νὰ διασφαλίσουν τοὺς ἐμπορικοὺς δρόμους μεταξὺ δυτικῆς Εὐρώπης καὶ Ἀνατολῆς[4].

---

1. Ἀπηχήσεις τῶν δεινῶν ποὺ εἶχαν ὑποστεῖ οἱ ἑλληνικοὶ πληθυσμοὶ ἀπὸ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν Ἀράβων βρίσκουμε καὶ στὰ συναξάρια τῆς ἐποχῆς. «Καὶ Κρῆτες δὲ πειρατικαῖς ναυσὶ χρώμενοι ἂν δὴ ληστρικὸν διέζων βίον καὶ νήσοις καὶ πόλεσι καὶ κώμαις ταῖς παραλίαις νυκτὸς ἐνεδρεύοντες καὶ τοὺς παρατυγχάνοντας ληϊζόμενοι. Οὓς μὲν τῶν γρύξαι τολμώντων ἔργον ἐποιοῦντο μαχαίρας, τοὺς δ' ὅσοι κατεπτυχότες εἵποντο σιγῇ, εἷλκεν εἰς δουλείαν οἰκτρῶς» (*Χρ. Παπαοικονόμου* : Ὁ πολιοῦχος τοῦ Ἄργους Ἅγιος Πέτρος ἐπίσκοπος Ἄργους ὁ θαυματουργός. Ἀθῆναι, 1908).

2. Ὅταν ὁ Γερμανὸς μοναχὸς Schmidt, ὁ ἐπιλεγόμενος Felix Faber, ἀποφάσισε περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΕ' αἰώνα νὰ ἐπιχειρήση προσκύνημα στοὺς Ἁγίους Τόπους ρώτησε σχετικὰ τὸν πολυταξιδεμένο «ἔνδοξο κόμητα» Eberhart von Wüttermberg καὶ κεῖνος ἀπάντησε : Ὑπάρχουν τρία πράγματα στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ποὺ δὲν πρέπει κανεὶς νὰ λέη στοὺς ἄλλους κάμε το ἢ μὴν τὸ κάνης : Τὸ πρῶτο νὰ παντρευτῆ, τὸ δεύτερο νὰ πάη στὸν πόλεμο καὶ τὸ τρίτο νὰ ταξιδέψη στοὺς Ἁγίους Τόπους. Γιατὶ ἂν συμβῆ κανένα κακὸ θὰ τὸν βλαστημάη σὰν ὑπαίτιο τῆς συμφορᾶς (*Prescott*, ἔνθ. ἀν.)

3. *F. Chalandon* : Jean Comnène et Manuel I Comnène, σ. 622.

4. Τόσο δύσκολο, ἐπικίνδυνο καὶ μακροχρόνιο ἦταν τὸ ταξίδι στὴν Ἀνατολὴ κατὰ τὸν ΙΑ' αἰώνα ποὺ δημιουργήθηκαν στὴ Δύση προβλήματα οἰκογενειακοῦ δικαίου. Γυρίζοντας οἱ προσκυνητὲς ἀπὸ τὴν περιπετειώδη περιπλάνησή τους εὕρισκαν τὶς γυναῖκες τους παντρεμένες. Γι' αὐτὸ ἡ Σύνοδος τῆς Ρουὲν (1072) θέσπισε τὸν ἀφορισμὸ τῶν γυναικῶν ποὺ ἔσπευδαν νὰ τελέσουν νέο γάμο πρὶν βεβαιωθοῦν γιὰ τὸ χαμὸ τοῦ ξενητεμένου

Ἡ δράση τῶν πειρατῶν ἦταν ἀντιστρόφως ἀνάλογη πρὸς τὴ δύναμη τῶν ναυτικῶν ἐθνῶν τῆς Μεσογείου[1]. Πραγματικά, ἡ παρακμὴ τοῦ βυζαντινοῦ ναυτικοῦ γύρω στὸν ΙΒ' αἰώνα καὶ ἡ παράλληλη ἀνάπτυξη τῶν ἐμποροναυτικῶν πόλεων τῆς Ἰταλίας ἐδημιούργησαν κενὸ στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Τὸ Βυζάντιο ἔχασε τὸν ἔλεγχο τῶν θαλασσῶν, ὁ στόλος του δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ὑπερασπισθῇ τὸ διαμετακομιστικὸ ἐμπόριο, ἡ ἀσφάλεια τῶν μεταφορῶν ὑπέστη φοβερὸ κλονισμό. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ κρίση τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας συμπίπτει μὲ τὴν ὀργάνωση τῆς πειρατείας στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο[2].

Ὕστερα ἀπὸ τὴν ἅλωση τῆς Πόλης καὶ τὴν κατάρρευση τοῦ Βυζαντίου οἱ ἑλληνικὲς θάλασσες ἔγιναν ἡ πρώτη γραμμὴ ἀντιστάσεως τῆς χριστιανικῆς Εὐρώπης κατὰ τοῦ ὀθωμανικοῦ ἐπεκτατισμοῦ. Ἡ ἀποικιακὴ αὐτοκρατορία τῆς Βενετίας μεταβάλλεται σὲ θέατρο ἀγρίων πολέμων γιὰ τὴν κυριαρχία τῶν θαλασσῶν, τὴν ἀσφάλεια τῶν ἐμπορικῶν ἀρτηριῶν καὶ τὸν ἔλεγχο τῶν στρατηγικῶν σημείων στὴν ἠπειρωτικὴ καὶ νησιωτικὴ Ἑλλάδα.

Οἱ Τοῦρκοι, ὅπως προηγουμένως οἱ Βυζαντινοί, δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ προσφέρουν ἀσφάλεια στὸ ἐμπόριο. Ὁ ἀνταγωνισμὸς Ὀθωμανῶν καὶ Βενετῶν, ποὺ κράτησε τρεῖς σχεδὸν αἰῶνες[3] μὲ ἐναλλαγὲς φονικῶν συγκρούσεων καὶ

(γιὰ προσκύνημα) συζύγου (Historia Vireliacensis, βιβλ. Β'). Πολλοὶ ταξιδιῶτες, ἀφοῦ γλύτωναν ἀπὸ τὶς φουρτοῦνες καὶ τοὺς πειρατὲς ἔφθαναν μπροστὰ στὰ τείχη τῆς Ἱερουσαλήμ. Ἀλλὰ γιὰ νὰ μποῦν στὴν Ἱερὰ Πόλη ἔπρεπε νὰ πληρώσουν ἕνα χρυσὸ νόμισμα. Ποῦ νὰ βρεθῇ ὅμως χρυσὸ νόμισμα ; Ὁ προσκυνητὴς εἶχε καταληστευθῇ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν περιπλανήσεών του. Καὶ τὸ ἀποτέλεσμα : πέθαιναν ταξιδιῶτες ἀπὸ τὴν πεῖνα μπροστὰ στὰ τείχη τῆς Ἱερουσαλήμ. Καὶ οἱ κάτοικοι δὲν προλάβαιναν νὰ τοὺς θάβουν. (Chronique manuscrite de Normandie. Recueil des historiens de France, τ. ΙΑ').

1. *Δ. Ζακυθηνοῦ* : Corsaires et pirates dans les mers grecques au temps de la domination turque (Athènes, 1939).

2. Οἱ ναυτικὲς πολιτεῖες τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Γαλλίας ἔβλεπαν ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΔ' αἰώνα ν' ἀφανίζεται τὸ ἐμπόριο ἐξ αἰτίας τῶν πειρατικῶν ἐπιδρομῶν. Τὸ 1390 οἱ Γενουάτες ἀποφάσισαν ν' ἀναλάβουν πολεμικὴ δράση γιὰ τὴν ἐκκαθάριση τῶν θαλασσῶν. Τοῦρκοι καὶ Ἱππότες τῆς Ρόδου συναγωνίζονταν στὶς ληστρικὲς ἐπιδρομὲς μετὰ τὴν ἅλωση τῆς Πόλης. Μὲ πρόσχημα τὸν «ἀγώνα κατὰ τῶν ἀπίστων» ὁ πανίσχυρος στόλος τους ἀσκοῦσε πειρατεία στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες ἀφανίζοντας τοὺς πληθυσμούς. Ὁ ἱστορικὸς τοῦ Τάγματος *Bosio* γράφει ὅτι ἡ ναυαρχίδα τοῦ στόλου, ἡ γαλέρα «Santa Maria», ἦταν τὸ ἰσχυρότερο πολεμικὸ τῆς ἐποχῆς. Εἶχε μῆκος 40 μέτρων καὶ πλάτος 13. Τὸ ὕψος τοῦ μεσιανοῦ ἄλμπουρου ξεπερνοῦσε τὰ 40 μέτρα. Ἔξη ἄντρες πλάϊ πλάϊ δὲ μποροῦσαν νὰ ἀγκαλιάσουν τὸ κατάρτι. Ἦταν τὸ θαῦμα τῆς μεσαιωνικῆς ναυπηγικῆς. Στὸ καράβι ὑπῆρχε παρεκκλήσιο, αἴθουσα τελετῶν, φοῦρνος γιὰ τὴν καθημερινὴ παρασκευὴ ψωμιοῦ, μύλος γιὰ τὸ ἄλεσμα καὶ σιδηρουργεῖο. Στὴν πλώρη λουλούδια καὶ φυτὰ σὲ μεγάλα κιβώτια μὲ χῶμα σχημάτιζαν μικροὺς κήπους. Ἦταν ἐπίσης τὸ πρῶτο θωρηκτὸ τῆς ἱστορίας. Εἶχε θωράκιση ἀπὸ μολυβένιες πλάκες προσαρμοσμένες στὸ σκαρὶ μὲ μπακιρόκαρφα (*Bosio* : Historia della sacra religione e illustrissima militia di S. Giovani Gerosolimano).

3. Ἀπὸ τὸν πόλεμο τοῦ 1463 ὡς τὴ συνθήκη τοῦ Πασσάροβιτς (1718) ποὺ συμπίπτει μὲ τὴν ἀποχώρηση τῆς ἐξαντλημένης Βενετίας ἀπὸ τὸ Μωριά.

σιωπηλοῦ, ὑποχθονίου πολέμου μετέβαλε τοὺς πειρατὲς σὲ ὑπερκυρίαρχο τῆς Μεσογείου.

Ἡ ἐμποροναυτικὴ δύναμη τῆς Βενετίας παρακμάζει περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΖ' αἰώνα. Τότε ἀκριβῶς ἀρχίζουν οἱ ἀντιθέσεις τῶν δύο μεγάλων δυτικῶν Δυνάμεων, τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἀγγλίας[1]. Ἡ περίοδος αὐτὴ τοῦ ἀγγλογαλλικοῦ ἀνταγωνισμοῦ, ὁδηγεῖ στὴν ἀποθράσυνση τῶν κουρσάρων.

Περισσότερο ἀπὸ τὶς κατακτητικὲς ἐπιδρομές, τὶς εἰσβολὲς καὶ τὶς πολεμικὲς ἀναστατώσεις ἡ δράση τῶν πειρατῶν ἦταν ἡ φρικαλεώτερη δοκιμασία τῶν παραμεσογειακῶν πληθυσμῶν κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς καὶ νεώτερους χρόνους. Μπροστὰ στὸ δρᾶμα τῶν Ἑλλήνων νησιωτῶν, ὁ ρόλος τῶν χριστιανικῶν ναυτικῶν δυνάμεων ὑπῆρξε ἐγκληματικός. Ἡ παρασκηνιακὴ συναλλαγή, οἱ μυστικὲς συμμαχίες μὲ τοὺς κουρσάρους καὶ ἡ σιωπηλὴ νομιμοποίηση τῆς πειρατείας ἀποτελοῦν μία ἐπαίσχυντη σελίδα τῆς ἱστορίας.

Κατὰ τὸν ΙΒ' αἰώνα ἡ Ἀττικὴ βρισκόταν στὸ ἔλεος τῶν πειρατῶν, Τούρκων, Λατίνων καὶ Ἑλλήνων. Οἱ αὐτοκρατορικὲς φυλακίδες δὲν περιπολοῦσαν πιὰ στὸ Σαρωνικὸ καὶ στὸν Εὐβοϊκό, καὶ οἱ παράκτιες φρουρὲς ἦταν τόσο ἀραιὲς ποὺ ἀδυνατοῦσαν νὰ ἀντιμετωπίσουν τὶς ἐπιδρομές.

Ὁρμητήρια τῶν κουρσάρων ἦταν ἡ Αἴγινα, ἡ Σαλαμίνα, καὶ ἡ Μάκρη[2]. Ἡ Αἴγινα εἶχε ἐρημωθῆ. Οἱ περισσότεροι κάτοικοι εἶχαν ἐγκαταλείψει τὸ νησὶ καὶ ὅσοι ἀπόμειναν συνεργάζονταν μὲ τοὺς πειρατές. Ἀσύδοτοι ἀποβιβάζονταν στὶς ἀκτὲς τῆς Ἀττικῆς, ἀπογύμνωναν καὶ αἰχμαλώτιζαν τοὺς κατοίκους καὶ ἀκρωτηρίαζαν ἢ ρινοκοποῦσαν ὅσους δὲν μποροῦσαν νὰ προσφέρουν λύτρα.

Κλάδευαν τὰ χέρια τῶν ἀνθρώπων «σὰν ξερόκλαδα». Καὶ γέμισε ὁ τόπος ἀπὸ «χειροτμήτους» καὶ «ρινοτμήτους».

Ἀκόμη καὶ στὸν Πειραιὰ ξεμπαρκάριζαν μὲ τὰ δεκαεξάκουπα σκαφίδια τους. Κι' εἶχαν τόσο ἀποθρασυνθῆ ποὺ εἰσχωροῦσαν καὶ στὰ μεσόγεια. Ἀνέβαιναν στὰ βουνὰ γιὰ νὰ ζωγρήσουν σὲ λόγγους καὶ σὲ σπηλιὲς τοὺς κατατρεγμένους.

---

1. Ἡ Γαλλία εἶχε ἐξασφαλίσει οἰκονομικὴ διείσδυση στὴν τουρκικὴ αὐτοκρατορία καὶ ἡ Ἀγγλία, μετὰ τὶς ἐπιτυχίες στὸν ἀποικιακὸ χῶρο τῶν Ἰνδιῶν, ἄρχισε νὰ ἐπεμβαίνη καὶ στὴ Μεσόγειο.

2. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀπέναντι τοῦ Λαυρίου Μακρόνησο, ὅπου κατὰ τὸν Ἀκομινάτο ὑπῆρχε καὶ μονὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Ὁ Νεροῦτσος ταυτίζει τὴν Μάκρη μὲ τὴν ἀρχαία Βέλβινα, τὸν σημερινὸ Σὰν Τζώρτζη τοῦ Σουνίου (Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρίας, τομ. Γ', σ. 107). Ἀλλὰ δὲν εὐσταθεῖ ἡ ἄποψη, ἐπειδὴ ἡ Βέλβινα ἀποκλείεται ὡς ληστρικὸ καταφύγιο (εἶναι βραχονήσι χωρὶς δυνατότητες ἀγκυροβολίου). Ἔπειτα, ἡ παρουσία τῆς μονῆς στὴ Μακρόνησο ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ πολλοὺς μεσαιωνικοὺς παρατηρητές. Ἀκόμη καὶ σήμερα στὴ δυτικὴ ἀκτὴ ὑπάρχει ναΐδιο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου.

Τὴ δοκιμασία τοῦ λαοῦ τῆς Ἀττικῆς περιγράφει ὁ τότε μητροπολίτης Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Ἀκομινᾶτος. Κι' εἶναι ἡ ἐξιστόρηση τῶν δεινῶν ἕνα ἀπὸ τὰ δραματικώτερα μεσαιωνικὰ κείμενα[1].

Σ' ὁλόκληρη τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας οἱ πληθυσμοὶ τοῦ Αἰγαίου καὶ κυρίως τῶν Κυκλάδων ἔζησαν κάτω ἀπὸ τὸ καθεστὼς τριπλῆς τυραννίας: τῶν Τούρκων, τῶν Φράγκων καὶ τῶν πειρατῶν.

Ὁ καπουδὰν πασάς, ὁ Τοῦρκος στόλαρχος, ἐμφανιζόταν μιὰ φορὰ τὸ χρόνο, μόλις ἄρχιζαν οἱ μπουνάτσες, μὲ τὶς φρεγάτες, τὶς κρεμάλες καὶ τὰ παλούκια γιὰ νὰ εἰσπράξῃ τὸ ἐτήσιο χαράτσι ἀπὸ τοὺς νησιῶτες. Καὶ μόλις σαλπάριζε ὁ ὀθωμανικὸς στόλος ἔβγαιναν ἀπὸ τὶς βραχοκρυψῶνες οἱ κουρσάρικες φοῦστες γιὰ νὰ ἐγκατασταθοῦν ὁλοχρονὶς στὸ βασίλειό τους. Οἱ ταπεινώσεις, ἡ τρομοκρατία καὶ ἡ ἀτίμωση τῶν νησιωτῶν στοὺς αἰῶνες τῆς δουλείας ἀποτελεῖ τὴν πιὸ μαύρη σελίδα τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνισμοῦ.

---

1. «Ὢ νηπίων ἀθλίων, ὢ γυναίων δειλαίων, μᾶλλον δὲ μακαρίων, ὅσα, πειρατικὴν ὕβριν φεύγοντα, εἵλοντο χειμῶνι φθαρῆναι ἢ πειραταῖς ἀπαχθῆναι. Βούλεσθε παραθήσω διήγημα τούτων ἐλεεινότερον; Ἤκουσα λεγόντων ἀνδρῶν οἵων πιστεύεσθαι ληφθῆναί που παρὰ πειρατῶν γυναῖκα λεχὼ καὶ πρὸς θάλασσαν ἀπάγεσθαι τὸ ἄθλιον νεογνὸν ὑπὸ μάλης φέρουσαν τὴν δέ, τοῦτο μὲν ταῖς ὠδίσι τετρυχωμένην, τοῦτο δὲ καταπεπληγμένην ὑπὸ τὸ δέος καὶ κατατεινομένην ὁδοιπορίᾳ ἐπισπερχούσῃ καταβαλεῖν αὐτοῦ που τὸ δύστηνον βρέφος οὕτως ἐκλείπουσα, ἐπιπεσεῖν δὲ καὶ αὐτὴν καὶ τὴν ψυχὴν ἀφεῖναι καὶ οὕτω χειρὸς ληστρικῆς ἀπηλλάχθαι καὶ κατωδύνου ζωῆς... Ὢ πόσους νῦν Κυναιγείρους εἶδεν ἡ Ἀττική, οὐ θαυμαζομένους τῆς ἀνδρείας αὐτῶν οὐδὲ γὰρ ἀνδραγαθιζόμενοι ὑπὲρ τῆς πατρίδος τὰς χεῖρας ἀποβάλλονται νόμῳ πολέμου ἀλλ' ἁλισκόμενοι παρὰ πειρατῶν, εἶτα καταβαλεῖν οὐκ ἔχοντας ἄποινα ὅσα ἡ ληστρικὴ ἀπληστία... δενδροτομοῦνται τὰς δεξιὰς ὡς ἂν πρέμνους αὔους... Οὕτω γὰρ οἱ πειραταὶ τὰς οὐ προχείρους εἰς δόσεις λύτρων χεῖρας ἀμύνονται καὶ ταύτην φιλανθρωποτέραν ἐπιψηφίζονται τιμωρίαν τοῖς ἀμηχανοῦσι δι' ἀπορίαν ἑαυτοὺς πρίασθαι, ὡς τούς γε πλείονας οὐ χεῖρας, οὐ ρίνας ἀλλὰ ψυχὰς ἀφαιροῦνται καὶ τότε μετὰ τὸ φαγεῖν τὰς παραξιφίδας αὐτῶν ἀνδρόμεα κρέα καὶ ἀδίκου μεθυσθῆναι φεῦ, αἵματος. Καὶ ταῦτα πάσχομεν Ἀθηναῖοι, οὐ στόλου πολλοῦ καταίροντος εἰς τὴν Ἀττικήν, σκαφιδίων δὲ πειρατικῶν, ἐρέταις ὡς τὰ πολλὰ ἐλαυνομένων ἑκκαίδεκα, περιπλεόντων τὰ κύκλω ταύτης καὶ διαφθειρόντων ἑκάστοτε. Καὶ τὸ σχετλιώτερον, ἔνθα Θεμιστοκλῆς τὰς τοσαύτας καταναυμαχήσας ἔστησε τρόπαια, ἐκεῖθεν διαπεραιούμενον μονῆρες σκαφίδιον τὰ πρὸ τοῦ ἄστεως τῶν Ἀθηνῶν ληΐζεται... Ῥάδιον γὰρ τοῖς κατὰ θάλατταν λησταῖς ἐκ τῆς Σαλαμῖνος διαπορθμεύσασθαι δι' αὐτῶν καὶ λῄσασθαικαὶ θᾶττον αὖθις λῃσαμένους πρύμνην κρούσασθαι καὶ διαπλωίσασθαι Σαλαμινάδε. Ἐῶ λέγειν Αἴγιναν τὸ φίλον πειραταῖς ἐνδιαίτημα ἐπεὶ καὶ πάλαι λήμην Πειραιῶς Περικλῆς ὠνόμαζε. Τόδε καὶ τὸν πολυύμνητον Πειραιᾶ, τὸν τετρακοσίας τριήρεις πάλαι κολπούμενον· τούτων γὰρ οὐχ ἧττους Ἀθηναῖοι ἔστελλον προκεῖσθαι ναυάγιον Ἀθήναις πειρατικὸν καὶ τῆς καθ' ἡμᾶς ληστείας ὁρμητήριον, τοῦτο δὴ ναυτίας μείζονος ἢ καὶ καταδύσεως ἄξιον... Τί δὲ νήσους λέγω καὶ Πειραιᾶ, ὅτε καὶ τῶν ὀρῶν αἱ κορυφαὶ τοῖς πειρατεύουσι βάσιμοι; Ἀνάγονται γὰρ κακεῖ κατὰ πολλὴν τοῦ εἴργοντος ἐρημίαν καὶ τοὺς αὐτοῦ που καταδεδυκότας ὡς δεινοὶ κυνηγέται συλλαμβάνοντες κατάγουσιν ἐπὶ θάλασσαν...» (Ὀγδόη Κατήχησις).

Γιὰ νὰ ἐπιβιώσουν οἱ νησιῶτες ἀναγκάζονται νὰ συνθηκολογήσουν μὲ τὸν ἰσχυρότερο ἀπὸ τοὺς δυνάστες, τοὺς πειρατές. Ἀλλὰ τότε εἶχαν νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν ἐκδίκηση τῶν Τούρκων ποὺ τοὺς κατηγοροῦσαν γιὰ ὑπόθαλψη τῆς πειρατείας καὶ ρήμαζαν τὰ νησιά. Οἱ Κυκλαδίτες, μάλιστα, φρόντιζαν, μὲ κίνδυνο τῆς ζωῆς τους, νὰ προστατεύουν τοὺς ἐκπροσώπους τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας σὲ κάθε πειρατικὴ ἐπιδρομή, παρὰ τὴν τυραννικὴ καὶ ἁρπακτικὴ συμπεριφορά τους, γιὰ ν' ἀποφύγουν τὴν ἐρήμωση ἀπὸ τὸν καπουδὰν πασὰ κατὰ τὴν καλοκαιρινή του ἔξοδο ἀπὸ τὸ Κατάστενο[1].

Τὴν τραγωδία τῶν πληθυσμῶν τοῦ Αἰγαίου ἀποκαλύπτουν τὰ ὁδοιπορικὰ τῶν ξένων περιηγητῶν τῆς ἐποχῆς καὶ ἑλληνικὰ κείμενα.

Ὁ Γάλλος La Guillet (1668) ἱστορεῖ τὸ δρᾶμα τῆς Σαλαμίνας. Ἐξ αἰτίας τῶν πειρατικῶν ἐπιδρομῶν εἶχαν ἀπομείνει στὸ νησὶ μονάχα 400 ψυχές.

«Ἡ ἀπόγνωση ἦταν ζωγραφισμένη στὰ πρόσωπά τους. Κάθε φορὰ ποὺ βλέπουν μιὰ φελούκα στ' ἀνοιχτὰ τρέχουν νὰ κρυφτοῦν στὶς πιὸ ἀπόμερες σπηλιές. Κάθε τόσο ἔρχονται στὸ νησὶ κουρσάροι καὶ σκλαβώνουν τοὺς κατοίκους. Μόλις εἶδαν τὸ καράβι μας βγῆκαν πανικόβλητοι ἀπὸ τὸ χωριό. Ἀκούγαμε τὶς κραυγὲς καθὼς σαλαγοῦσαν τὰ ζωντανά τους νὰ τρέξουν ὣς τὶς μυστικὲς κρυψῶνες τους.

»Ἕνας τοῦ καραβιοῦ μας πρόφτασε κάποιο γέροντα, ποὺ ἐξαντλημένος καθὼς ἦταν δὲ μποροῦσε νὰ ἀκολουθήση τοὺς ἄλλους. Τὸν πείσαμε πὼς δὲν εἴμαστε κουρσάροι καὶ μᾶς ὡδήγησε στὴ μπούκα μιᾶς σπηλιᾶς. Τοὺς καθησυχάσαμε, τοὺς ζητήσαμε τρόφιμα καὶ τοὺς δώσαμε προκαταβολή. Ἔτσι ξαναγύρισαν στὴν Κούλουρη ἄνθρωποι καὶ ζωντανά.

»Μᾶς ἔστρωσαν νὰ φᾶμε στὴν ἐκκλησία. Τὸ κρασί τους ἦταν μέτριο ἀλλὰ ὑπῆρχε ἕνα νερὸ ἐξαιρετικὸ ποὺ ἔτρεχε ἀπὸ μιὰ πηγὴ κοντὰ στὸ ναό. Οἱ δύστυχοι οἱ νησιῶτες καταριῶνται χίλιες φορὲς αὐτὴ τὴν πηγή, γιατὶ εἶναι ἡ αἰτία τῶν συχνῶν ἐπισκέψεων τῶν κουρσάρων[2]».

Καὶ ὁ περιηγητὴς ὁ Tournefort (1699):

«Αὐτοὶ οἱ ληστὲς ποὺ τρομοκρατοῦν τὸ Αἰγαῖο εἶναι κακοῦργοι ἀπὸ τὰ νησιά. Ἡ δυστυχία τοὺς ἀναγκάζει νὰ ἁρπάζουν τὸ πρῶτο καράβι ποὺ βρίσκουν μπροστά τους καὶ νὰ στήνουν ἐνέδρες σὲ διάφορα περάσματα. Καὶ δὲν περιορίζονται μονάχα στὴ ληστεία. Δένουν μιὰ πέτρα στὸ λαιμὸ τῶν θυμάτων τους καὶ τὰ φουντάρουν στὴ θάλασσα[3]».

---

1. Στὴν ἀνακοίνωση τοῦ «Καπετάνιου τῆς Βασιλικῆς Πατρώνας» (7 Μαρτίου 1711) πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς Σύρου καὶ τῆς Μυκόνου γιὰ τὸ διορισμὸ τοῦ Χουσεῒν ἀγᾶ, βοεβόδα τῶν δύο νησιῶν ὑπάρχει καὶ ἡ σύσταση: «Καὶ ἀπὸ τοὺς κουρσάρους νὰ τὸν φυλάγετε καλά, γιατὶ ἂν τύχη, ἐσεῖς ἔχετε νὰ ἀποκρίνεσθε» (Ἀρχεῖο Μουσείου Μυκόνου).

2. Athènes anciennes et nouvelles (Paris, 1675).

3. *Pitton de Tournefort*: Relation d'un voyage du Levant (Paris, 1717).

Οἱ θηριωδίες τῶν κουρσάρων ἱστοροῦνται παραστατικὰ σ' ὅλα τὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς[1].

Ὁ καπουκίνος μοναχὸς Urbano de Parigi γράφει γιὰ τὰ δεινὰ τῆς Σύρου κατὰ τὸν ΙΖ' αἰώνα:

«Αὐτὸ τὸ ἄτυχο νησὶ κατατυραννεῖται ἀπὸ τοὺς κουρσάρους, Φράγκους καὶ Τούρκους. Οἱ κάτοικοι τῶν νησιῶν μόλις ξεχωρίσουν στ' ἀνοιχτὰ πανὶ τούρκικου ἢ φράγκικου καραβιοῦ κρύβουν τὰ σκεύη, τὰ ἐνδύματα καὶ κάθε πολύτιμο ἀντικείμενο καὶ διασκορπίζονται στὸ ἐσωτερικό. Οἱ Τοῦρκοι ἀποκαλοῦν τοὺς νησιῶτες «τσαουσὰν» (λαγοὺς) ἐπειδὴ τρέχουν πανικόβλητοι μόλις ἀντικρύσουν πλεούμενο. Ὅσους αἰχμαλωτίζουν, τοὺς βασανίζουν μὲ φάλαγγα γιὰ νὰ μαρτυρήσουν ποῦ ἔχουν κρύψει τὰ χρήματά τους»[2].

Ὁ Γάλλος περιηγητὴς Paul Lucas ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΖ' αἰώνα ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας γιὰ τὴ συλλογὴ ἀρχαιοτήτων, γράφει ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς Ἴμβρου, ἐξ αἰτίας τῶν πειρατικῶν ἐπιδρομῶν εἶχαν ἐγκαταλείψει τὶς παραλιακὲς περιοχὲς καὶ ζοῦσαν ὅλοι σὲ πύργους. Οἱ πόρτες αὐτῶν τῶν οἰκογενειακῶν ὀχυρῶν ἦταν χτισμένες πολὺ ψηλὰ καὶ οἱ ἔνοικοι ἔμπαιναν μὲ ξύλινες σκάλες. Αὐτὲς τὶς σκάλες τὶς ἀνασήκωναν τὴ νύχτα γιὰ νὰ προστατεύωνται ἀπὸ τοὺς αἰφνιδιασμοὺς τῶν κουρσάρων.

Ὁ ἴδιος ὁ Paul Lucas, ὁ βασιλικὸς ἀπεσταλμένος, συλλαμβάνεται ἀπὸ συμπατριῶτες του Γάλλους κουρσάρους:

«Ἦταν κάτι φοβερό! Ἡ λύσσα καὶ ἡ ἁρπακτικότητα αὐτῶν τῶν πειρατῶν ἦταν ἑκατὸ φορὲς πιὸ βάρβαρες ἀπὸ τὴν θηριωδία τῶν ἀπίστων... Τοῦ εἶπα πὼς εἶμαι Γάλλος, ὅτι εἶμαι ἀπεσταλμένος τῆς Αὐτοῦ Μεγαλειότητος, τοῦ ἔδειξα τὰ χαρτιά μου. Ποιὰ χαρτιὰ μοῦ λέει, τέτοια ἀγοράζω ὅσα θέλω μὲ τριάντα πεντάρες. Κι' ἂν εἶμαι Γάλλος δὲν τὸν νοιάζει διόλου».

Κι' ἔτσι ὁ Lucas ἔχασε τὰ 222 ἀρχαῖα νομίσματα καὶ ἄλλες ἀρχαιότητες ποὺ προωρίζονταν νὰ ἐμπλουτίσουν τὶς συλλογὲς τῶν Βερσαλλιῶν. Ὁ πειρατὴς λήστεψε τὸν ἀρχαιοκάπηλο.

Ὅλα τὰ χρονικὰ τῶν Εὐρωπαίων περιηγητῶν ποὺ ταξίδεψαν στὴν Ἑλλάδα ἐξιστοροῦν συγκρούσεις μὲ πειρατικὰ σκάφη. Πολλοὶ εἶχαν καὶ προσωπικὲς ἐμπειρίες. Παρακολούθησαν ἐπιθέσεις, αἰφνιδιασμοὺς καὶ ναυμαχίες

1. Ὁ Σκοπελίτης λόγιος *Κων. Δαπόντες* (1713 - 1784) ἔγραφε τὸ 1775 σ' ἕνα συμπατριώτη του ποὺ βγῆκε στὶς θάλασσες κουρσάρος: «Ἐντροπιασμένη, κατακεκριμένη καὶ παρὰ Θεῷ καὶ παρὰ ἀνθρώποις οὐ μόνον τοῖς χριστιανοῖς ἀλλὰ καὶ τοῖς εὐσεβέσι. Τὴν ψυχήν σου δὲν λυπᾶσαι, τὸν Θεὸν δὲν τὸν φοβᾶσαι, τοὺς ἀνθρώπους δὲν τοὺς ἐντρέπεσαι, τὴν ζωήν σου κἂν δὲν πονεῖς; Τὴν νεότητά σου δὲν εὐσπλαχνίζεσαι; Διατὶ ποῖος μὲ τιμὴν ὡσὰν αὐτήν, ἀνάθεμά την εἶδε καλό; Ποῖος ἀπόθανε μὲ τὸν θάνατόν του; (Νεοελληνικὴ Ἐπιστολογραφία, Ἐπιμέλεια Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἀθῆναι 1955).

2. Le missione dei minori Cappuccini (Roma, 1918).

στὸ Αἰγαῖο. Μερικοὶ μάλιστα πιάστηκαν αἰχμάλωτοι καὶ ὡδηγήθηκαν ἀλυσοδεμένοι στὴ Μπαρμπαριά[1].

Μόλις ζύγωνε τὸ ἄγνωστο σκάφος, ναῦτες καὶ ταξιδιῶτες ἔσπευδαν νὰ ἐλευθερώσουν τὴ γέφυρα καὶ τὸ κατάστρωμα, κουβαλοῦσαν στρώματα καὶ κάθε λογῆς σκεπάσματα καὶ ἔστηναν προχώματα. Πίσω ἀπὸ αὐτὰ τὰ μετερίζια ἄνδρες ὡπλισμένοι μὲ μουσκέτα ἑτοιμάζονταν ν' ἀντιμετωπίσουν τοὺς πειρατές. Ἄλλοι ναυτικοὶ ἔπαιρναν θέση στὰ κανόνια.

Ἕνα ἐπεισόδιο συναγερμοῦ γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση φράγκικου κουρσάρικου ἀφηγεῖται ὁ Γάλλος περιηγητὴς De Breves ποὺ ταξίδευε τὸ 1627 στὸ Αἰγαῖο:

«Ἐνῶ πλέαμε μεταξὺ Μυτιλήνης καὶ Χίου, βλέπουμε νὰ ξεμπουκάρη ἀπὸ τὰ στενὰ ἕνα μεγάλο γαλιόνι καὶ πίσω του ἄλλα μικρότερα καράβια. Ἀμέσως σήμανε γενικὸς συναγερμὸς στὸ καράβι. Ὅλα ἔγιναν ἀστραπιαία, δόθηκαν διαταγὲς γιὰ ναυμαχία, ἑτοιμάστηκαν τὰ κανόνια κι' ὅλοι οἱ ἄντρες ἔτρεξαν στὸ πόστο τους σύμφωνα μὲ τὶς ἐντολὲς τῶν ἀξιωματικῶν τους. Οἱ Τοῦρκοι τοῦ καραβιοῦ, ὀγδόντα τόσοι, πῆραν θέση κατὰ μῆκος τῆς κουπαστῆς, μὲ γυμνὰ μπράτσα, κατὰ τὴ συνήθειά τους, ὅταν πρόκειται νὰ ναυμαχήσουν, καθένας μὲ τὸ ἀρκεβούζιο στὸ χέρι, μὲ τὸ σπαθὶ στὸ πλευρό του καὶ μὲ τὸ τόξο κρεμασμένο στὸ λαιμό»[2].

Συχνὰ ἡ ὑπεροχὴ τῶν πειρατικῶν σὲ δύναμη πυρὸς καὶ σὲ πλήρωμα ὡδηγοῦσε στὴν κατάληψη τοῦ καραβιοῦ, στὴ λεηλασία τῶν ἐμπορευμάτων καὶ στὴν αἰχμαλωσία τῶν ἐπιβατῶν. Ἡ τύχη ποὺ ἀνέμενε τοὺς ταξιδιῶτες ἦταν φριχτή. Τοὺς γεροδεμένους τοὺς χρησιμοποιοῦσαν νὰ τραβοῦν κουπὶ στὸ κάτεργο μέχρι θανάτου. Τοὺς ἄλλους τοὺς μετέφεραν στὰ σκλαβοπάζαρα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας.

Ὁ Philippe Gosse, στὴν «Ἱστορία τῆς πειρατείας», καταχωρεῖ τὴ δραματικὴ ἀφήγηση ἑνὸς Γάλλου παλαιοῦ σκλάβου πειρατικῆς γαλέρας ὀνόματι Jean Marteille de Bergerac, ποὺ κατώρθωσε νὰ δραπετεύση τὸ 1707:

«Σκεφθῆτε ἔξη ἄνδρες ἀλυσοδεμένους στὸν πάγκο τοῦ κάτεργου, γυμνοὺς ὅπως τοὺς γέννησε ἡ μάνα τους, μὲ τὸ ἕνα πόδι στὸ πάτωμα τῆς κουπαστῆς καὶ τ' ἄλλο στηριγμένο στὸν μπροστινὸ πάγκο, νὰ κρατοῦν ἕνα κουπὶ ἀσήκωτο — 4,5 μέτρα μάκρος — νὰ σκύβουν μπροστὰ μὲ τεντωμένα τὰ μπράτσα

---

1. Ὅπως ὁ *Pierrs Gilles* (τὰ λύτρα κατέβαλε ὁ καρδινάλιος d'Armagnac), ὁ *Belon* (διάσημος βοτανολόγος), ὁ *Vaillant* (μέγας νομισματολόγος), ὁ *Stakelberg* (αἰχμαλωτίσθηκε στὸν Παγασιτικὸ) κ.ἄ. Στὴ δράση τῶν πειρατῶν ἀναφέρονται ἐπίσης τὰ βιβλία τῶν περιηγητῶν: *Nicolay, Deshays, Sieur de Loir, Fermanel, d' Arvieux, Thevenot, Tavernier, Sebastiani, Tournefort, Sonnini, Spon, Randolph, Van Egmond, Heyman, Boschini* κ.ἄ. Οἱ ἀφηγήσεις τους θὰ μνημονευθοῦν στὰ ἀντίστοιχα κεφάλαια.

2. Relation des voyages de monsieur *de Breves* tant en Grèce, Terre Saincte et Aegypte, qu'aux royaumes de Tunis et Alger (Paris, 1628).

γιὰ νὰ περάση τὸ κουπὶ πάνω ἀπὸ τὴ ράχη τῶν σκλάβων τῶν παρακάτω πάγκων, ποὺ σκύβουν κι' ἐκεῖνοι ρυθμικά κι' ὕστερα νὰ ρίχνουν τὸ κορμί τους πίσω. Ἔτσι τραβοῦσαν κουπὶ δέκα καὶ εἴκοσι ὧρες συνέχεια, χωρὶς ἀνάσα. Σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις κάποιος βάζει στὸ στόμα αὐτῶν τῶν δύστυχων ἕνα κομμάτι ψωμὶ βρεγμένο σὲ κρασὶ γιὰ νὰ μὴ λιποθυμήσουν, ἐνῶ ὁ καπετάνιος οὐρλιάζει νὰ διπλασιάσουν τὶς βουρδουλιές. Κι' ὅταν κάποιος σκλάβος πέση ἀναίσθητος στὸν πάγκο του, τὸν μαστιγώνουν μέχρι θανάτου κι' ὕστερα τὸν πετοῦν στὴ θάλασσα»[1].

Ἕνας Ναξιώτης ποὺ σκλαβώθηκε περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΖ' αἰώνα ἀπὸ κουρσάρικο καράβι, γράφει στὴ γυναῖκα του ἀπὸ τὴ Μπαρμπαριὰ τὰ βάσανά του[2]:

«Γράφω σου τὰ βάσανα καὶ τὴν παίδα ὁποὺ ἠπέρασα ὥστε ποὺ νἄρθωμε ἐδῶ στὴν Τρίπολη. Θέλεις ξέρεις, ἀγάπη μου, πῶς μισεύγοντας ἀπ' αὐτοῦ Τετράδη βράδυ ξημερώνοντας ἡ Πέφτη, τὶς δύο τοῦ δευτεροουλίου ἀλλ' ἄλμπα ἕνα μίλι ἀλάργου ἀπὸ τὴν Ἰκαριά, εὑρεθήκασι δύο γαλιότες μαυρισμένες καὶ πιάνουσί μας, καὶ τὸ πρῶτο ποὺ ἐκάμασι μ' ἔβαλαν πίμυτα καὶ κρατούσασί με πέντε νομάτοι καὶ μ' ἕνα στρόπο κατραμωμένο μὲ δέρνασι γδυμένο μ' ἕνα βρακὶ ποὺ ἔκαναν τὰ κριάτα μου μαῦρα ὡσὰν τὸν κῶλο τοῦ τσικαλιοῦ, νὰ μολογήσω, λέει, ποῦ βρίσκεται ἡ ἀρμάδα. Ὕστερα, μὲ κράζει. Λέγει μου : Μπρέ, ἔχεις ν' ἀγοραστῆς ; Λέγω : Ἀφέντη, φτωχὸς ἄνθρωπος εἶμαι καὶ μὲ τὸ νὰ μὴν ἔχω ἐπήγαινα μὲ τὸ καΐκι νὰ βρῶ δέκα ἄσπρα νὰ ζήσω τὰ παιδιά μου· μὰ ἄμε με στὴν Ἀξιά, μπορεῖ γιὰ ὄνομα τοῦ Θεοῦ νὰ μ' ἀγοράσουν. Λέγει : Δὲν πάγω στὴν Ἀξιά. Λέγω του : Στὴν Πάρο. Λέγει : Μηδὲ στὴν Πάρο, μόνο στὴν Ἀμοργό. Ἐγύρευγέ μου πολλά. Ἔτσι ἐπήγαμε στὴν Ἀμοργό. Καὶ ἔρχονται κάτω ν' ἀγοράσουν ἕνα καΐκι, θαρρῶ νὰ τὸ ἠκούσατε, καὶ γύρευγαν νὰ πάρουν καὶ μένα μὲ τοὺς συντρόφους καὶ σιάζουσί μας 200 ρεάλια, ἤγουν διακόσια, ὅλοι. Καὶ ἀπὸ κεῖ ὁ σκύλος παίρνει κι' ἐμᾶς καὶ πέντε καλόγερους καὶ πέντε λαϊκοὺς καὶ τ' ἄσπρα μὲ τσὶ ξυλιὲς καὶ πάγει μας στὴ Σαντορίνη καὶ παίρνει κι' ἀπὸ κεῖ. Εἰς τόσο, γιὰ νὰ μὴ πολυλογῶ ἐκάμαμε τριανταπέντε μέρες μὲς στὴ γαλιότα. Καθημερινῶς κλωτσιές, ξυλιές, πεινασμένοι καὶ δὲν μᾶς ἤδωνε παρὰ ἕνα κομμάτι παξιμάδι τὸ ταχύ, μουχλιασμένο

1. *Philippe Gosse:* Histoire de la piraterie (Paris, 1933).

2. *Μιχ. Ἰακ. Μαρκόπολι* : «Συμφοραὶ Ναξίου τινὸς συλληφθέντος ὑπὸ τῶν πειρατῶν». (Ναξιαίων Ἡμερολόγιον τοῦ δισέκτου ἔτους 1896 ὑπὸ Γ. Ι. Βυρίνη. Ἐν Νάξῳ, 1895) σ. 53 - 57. Ὁ καθηγητὴς Ζακυθηνὸς δημοσίευσε τὸ σπαρακτικὸ κείμενο μιᾶς ἐπιστολῆς ἀπὸ τὸ Ἀλγέρι Κεφαλονίτη καπετάνιου ποὺ πιάστηκε αἰχμάλωτος τὸ 1807, στὸν ἀδελφό του : «Τὴν κατάρα τῶν γονέων μας νὰ ἔχης ἂν ζῇ ἡ μάνα μας καὶ δὲ θέλεις τῆς διαβάσης τὴ γραφὴ νὰ πικραίνεται κι' αὐτὴ καθὼς καὶ μένανε καίγεται καὶ φλογίζεται ἡ καρδιά μου. Τώρα ἕνα χρόνο, ἀπὸ τὴν αὐγὴ ἴσαμε τὸ βράδυ δουλεύω καὶ κουβαλῶ πέτρες βαρειές, πεινασμένος, ξυλισμένος, γδυμένος καὶ δουλεύω μὲ τὴ βροχή, μὲ τὴν κρυάδα καὶ μᾶς ξυλίζουνε ὡς τὰ γαϊδούρια».

πού δὲν τό τρωγε ὁ χοῖρος καὶ μιὰ τάσα νερὸ βρωμισμένο καὶ ἄλλο τόσο τὸ βράδυ. Καὶ νύχτα μέρα κουβαριασμένοι ἀπὸ κάτω στὴ φιργάδα πού μάγκου δὲ μπορούσαμε νὰ ξαπλώσουμε τὸ ποδάρι μιὰ πιθαμὴ καὶ ἀπὸ κάτω μας λάμες τὰ σίδερα καὶ κουπιά, ὄχι ἄλλο τίποτες, οἱ ψεῖρες πού τσ' ἐξούσαμε μ' ἕνα κομμάτι ξύλο, ὅταν ἤθελε μᾶς βγάλη στὴ γῆ, πού μὲ φάγασι ζωντανό...

»Ὤχου καὶ ἀλίμονο, ἀγάπη μου. Καὶ νὰ ἤθελα νὰ σοῦ γρικῶ, νὰ μὴν ἔχω τώρα τὸ στειρεμό σου νὰ καίγομαι, ὤχου παιδάκια μου, μωρουδάκια μου, ὤχου γλυκύτατά μου, ὦ φῶς τῶν ἐματιῶν μου καὶ πῶς σᾶς ἀποχωρίστηκα. Ὤχ ἀλίμονο, οἱ ἀναστεναγμοὶ κάβγου τὰ χείλη μου καὶ δὲν ἔχω δροσισμό, τὰ μάτια μου δὲ σκολάζουν ποτὲ καὶ ἂν πιῶ ἕνα σκουτέλι νερό, πίνω δυὸ σκουτέλια φαρμάκι καὶ χύνω ἄλλα τόσα δάκρυα, πού ὅσες μπουκουνιὲς τρώγω, τόσους ἀναστεναγμοὺς βγάνω καὶ τὰ μάτια μου τρέχουν σὰν τὸν ποταμό.

»Ζωὴ κρινάμενη ἔχω, ἀγάπη μου, δὲν τόνε δύνομαι τὸ στειρεμό σου, μηδὲ τῶν παιδιῶν μου, ὤχου Λιανή μου, καρδιά μου, ὤχου χρουσάκι μου, φῶς τῶν ἐματιῶν μου, μολενετοῦτο δόξασοι ὁ Θεός, ἂς γίνει τὸ θέλημά σου, Κύριε ὄχι τὸ δικό μου. Μὰ παρακαλῶ σε, Θεέ μου, λεημοσύνη, ὄχι δικαιοσύνη. Δὲν ἠμπορῶ νὰ σοῦ γράψω τὰ βάσανα ὁπού περνῶ, γιατὶ ἂν ἦτον ἡ θάλασσα μελάνι καὶ ἡ γῆ χαρτί, δὲν ἔσωνε νὰ σοῦ τὰ γράψω.

»'Ανεμάζωξε τὸ νοῦ σου, γιατὶ ἕνας ἀρρωστημένος χρειάζεται γιατροὺς καὶ γιατρικά, καὶ ἐγὼ ὁ κακορίζικος σκλάβος, βοήθεια καὶ φίλους. Βοήθεια, ἔτζι κάμε γιὰ τὸ Θεό, βοήθεια, βοήθεια ὄχι κλάματα, βάλε ὅ,τι κι' ἂν ἔχομε ἀμανάτι, ἀμπέλι, χωράφια καὶ ὅ,τι ἄλλο πρᾶμα πού νὰ θέλεις, πού νὰ μαζώξης ἄσπρα καὶ μήνυσε καὶ τοῦ σιὸρ Τζάνε Μπατῆ νὰ μιλήση τσῆ Πιαλίδαινας γιὰ τ' ἄσπρα, νὰ τσῆ δώσει ἢ νὰ πομείνει ἐκεῖνος καὶ νὰ γράψει ἐκείνη ἐδῶ πὼς τἄλαβε νὰ μὲ λεφτερώσει, νἄρθω.

»Εἶναι καὶ ἄλλοι φτωχοὶ καὶ ἂς εἴμαστε κι' ἐμεῖς. Μὴ μ' ἀφήνεις ἀγάπη μου, νὰ χαθῶ, λυπήσου με, γύρεψέ με. Καὶ πάλι ξαναλέγω σου, μὴν πικραίνεσαι...

»'Αγάπα τὰ ὀρφανά, πού ἔχεις στὰ χέρια σου, τὴ φτωχὴ τὴ Βασιλικὴ καὶ τὴ Φλωρέτζα, μὴν τὲς παραπονᾶς, γιατὶ ἔχουν πολλὲς παραπόνεσες τὰ μάτια μου καὶ τρέχουν σὰν τὸν ποταμὸ καὶ δὲ μπορῶ νὰ σκολάσω, ἡ καρδιά μου ἄφτει καὶ βράζει σὰν χάρκωμα,μὰ δόξα σοι ὁ Θεός».

Ὁ Τσέχος διπλωμάτης καὶ περιηγητής, Wenceslas Wratislaw von Mitrowitz πού εἶχε τὴν ἀτυχία νὰ σκλαβωθῆ ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ ν' ἀλυσοδεθῆ κωπηλάτης σὲ γαλέρα, ἔδωσε μιὰ ζωντανὴ περιγραφὴ τῶν δοκιμασιῶν του.

«Εἶναι ἀπίστευτο τὸ βάσανο νὰ τραβᾶς κουπὶ σὲ γαλέρα. Δὲν ὑπάρχει σκληρότερη δουλειὰ στὸν κόσμο. Ὁ σκλάβος εἶναι δεμένος μὲ ἁλυσίδες ἀπὸ τὸ ἕνα πόδι κάτω ἀπὸ τὸν πάγκο καὶ τὸν ἀφήνουν ἐλεύθερο μόνο γιὰ νὰ τραβάη κουπί. 'Απὸ τὴ μεγάλη ζέστη εἶναι ἀδύνατο νὰ κωπηλατήση παρὰ μόνο

γυμνός. Φοράει μόνο ἕνα βρακὶ ἀπὸ λινάρι. Κι' ὅταν τὸ καράβι ἀνοιχτῆ στὸ πέλαγος θὰ περαστοῦν στὰ χέρια τοῦ σκλάβου σιδερένιες χειροπέδες γιὰ νὰ μὴ μπορῆ νὰ ἀντισταθῆ ἢ νὰ ἀμυνθῆ κατὰ τῶν Τούρκων. Ἔτσι ὁ αἰχμάλωτος, σιδεροδεμένος χεροπόδαρα, εἶναι ἀναγκασμένος νὰ τραβάη κουπὶ νύχτα μέρα ὥσπου τὸ δέρμα του νὰ καῆ σὰν τοῦ καψαλισμένου γουρουνιοῦ καὶ ν' ἀνοίξη ἀπὸ τὴ λαύρα. Ὁ ἱδρώτας τρέχει στὰ μάτια του, περιλούζει τὸ κορμί του. Κι' ὁ καπετάνιος, ἂν δῆ κανένα νὰ σταματάη γιὰ νὰ πάρη ἀνάσα, τὸν χτυπάει μὲ τὸ βούρδουλα τῆς γαλέρας ἢ μ' ἕνα σκοινὶ βρεγμένο στὴ θάλασσα, ὥσπου νὰ ματώση τὸ κορμί του. Μ' ὅλα αὐτά, ὁ σκλάβος πρέπει νὰ σωπαίνη, πρέπει ν' ἀποφεύγη ἀκόμα καὶ νὰ γυρίση τὸ κεφάλι νὰ φωνάξη «ὢχ» γιατὶ ἀμέσως ἀκολουθοῦν διπλάσια χτυπήματα καὶ βροχὴ ἀπὸ βρισιές: «Σκύλε, γιατὶ ἀντιμιλᾶς, γιατὶ θυμώνεις;».

»Ἡ τροφή τους εἶναι δυὸ κομματάκια γαλέττα. Ὅσες φορὲς φτάσαμε σὲ νησιὰ μὲ χριστιανικὸ πληθυσμό, ζητούσαμε ἤ, ἂν εἴχαμε λεφτά, ἀγοράζαμε κρασὶ ἢ λίγη σούπα. Ὅταν πάλι ἀράζαμε δυὸ τρεῖς μέρες πλέκαμε γάντια ἢ κάλτσες ἀπὸ μπαμπάκι, τὰ πουλούσαμε κι' ἀγοράζαμε πρόσθετη τροφὴ ποὺ τὴ μαγειρεύαμε οἱ ἴδιοι πάνω στὸ καράβι. Εἴμαστε γεμάτοι ψεῖρες καὶ κοριοὺς ἀλλὰ τὸ δέρμα μας ἦταν τόσο ψημένο ποὺ δὲ νοιώθαμε διόλου τὰ τσιμπήματα. Καθένας μας εἶχε δυὸ πουκάμισα γαλάζια καὶ μιὰ κόκκινη μπλούζα. Ἄλλα ροῦχα δὲν ὑπῆρχαν, ἀλλὰ καὶ κεῖνα τὰ φορούσαμε μόνο τὴ νύχτα. Ἡ ζωή μας πάνω στὴ γαλέρα ἦταν κόλαση, κάτι χειρότερο κι' ἀπὸ τὸ θάνατο»[1].

Κι' ἂν αὐτὰ συνέβαιναν στὶς γαλέρες τοῦ τουρκικοῦ πολεμικοῦ Ναυτικοῦ, μπορεῖ κανεὶς νὰ συλλάβει τὸ μαρτύριο τῶν κωπηλατῶν αἰχμαλώτων στὰ πειρατικὰ πλοῖα.

Οἱ δοκιμασίες τοῦ ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τὶς πειρατικὲς ἐπιδρομὲς ἔχουν ἀπομείνει στὰ δημοτικὰ τραγούδια[2], στὶς λαϊκὲς παραδόσεις, σὲ γνωμικά, πα-

---

1. Βλ. Κεφ. «Τραγωδία στὴν Πόλη».

2. Τὴν τραγωδία τῶν Ρωμιῶν σκλάβων τῆς Μπαρμπαριᾶς ζωντανεύει τοῦτο τὸ δημοτικὸ τραγούδι :

Ἥλιε ποὺ βγαίνεις τὸ ταχύ, σ' οὖλον τὸν κόσμο δούδεις,
σ' οὖλον τὸν κόσμο ἀνάτειλε, σ' οὔλη τὴν οἰκουμένη
στῶ Μπαρμπαρέσω τὶς αὐλές, ἥλιε μὴν ἀνατείλεις.
Κι' ἂν ἀνατείλεις, ἥλιε μου, νὰ γοργοβασιλέψεις,
γιατὶ ἔχουν σκλάβους ἔμορφους, πολλὰ παραπονιάρους
καὶ θὰ γραθοῦν οἱ γι-ἀχτίδες σου πὸ τῶ σκλαβῶ τὰ δάκρυα.

(*Γιώργου* Ἰωάννου : Τὰ Δημοτικά μας Τραγούδια. «Οἱ σκλάβοι τῶν Μπαρμπαρέσων» σελ. 96. Ἐκδ. Ταχυδρόμου, 1966).

Ἡ «Αἰχμαλωσία ἀπὸ τὴ Συλλογὴ τοῦ *Πασσώβ* :

Ἐρχόμαστε ἀπ' ἀνατολὴ σὲ μιὰ χρυσὴ γαλιότα
Κι' εἴχαμε σκλάβους ἔμορφους, στὰ σίδερα δεμένους.

ροιμίες, ἐπιφωνήσεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς καὶ κατάρες: «Σκλάβος στὴ Μπαρμπαριὰ νὰ πάῃς», «Σκλαβιὰ νὰ σοὔρθῃ», ἢ «αἰχμάλωτος νὰ γίνεσαι». Σὲ ὡρισμένες περιοχὲς ἡ φράση «αἰχμαλωσία μου» σημαίνει «δυστυχία μου». Οἱ νησιῶτες ἱκέτευαν γιὰ τὴ σωτηρία τῶν θυμάτων τῆς πειρατείας τὸν «Ἅη Γιώργη τὸν Ἐλευθερωτὴ[1] καὶ τὴν Παναγία τὴν Ξεσκλαβώτρα.

Στὰ σίδερα, σταῖς ἄλυσες καὶ σταῖς βαρειὲς καδένες.
Κι' ὁ σκλάβος ἀναστέναξεν ἀπὸ τὰ φυλλοκάρδια
Δίνει κι' ἄλλο ἀναστεναγμὸ καὶ στάθηκε ἡ γαλιότα
Κι' ὁ μπέης τὸ κατάλαβε κι' ἐφώναξε ἀπ' τὴν πρύμη
—Ἂν εἶν' ἀπὸ τοὺς ναύτες μου πανάθεμά τους οὔλους
Κι' ἂν εἶναι ἀπὸ τοὺς σκλάβους μου νὰ τὸν ἐλευτερώσω.
Σκλάβε πεινᾶς, σκλάβε διψᾶς, σκλάβε μου ροῦχα θέλεις;
Μήτε πεινῶ, μήτε διψῶ, μήτε καὶ ροῦχα θέλω
Θυμήθηκα τὴ μάνα μου, τὴ δόλια μου γυναῖκα
Ποὖμουνα δυὸ μερῶ γαμπρός, δώδεκα χρόνους σκλάβος.
—Σκλάβε μου, γιὰ τραγούδησε γιὰ νὰ σ' ἐλευτερώσω.
—Πόσες φορὲς τραγούδησα κι' ἐλευτεριὰ δὲν εἶδα.
Μ' ἂν εἶναι γιὰ τὴ λευτεριὰ νὰ ματατραγουδήσω.
Φέρτε μου τὸ λαγοῦτο μου μὲ τ' ἀσημένια τέλια
Νὰ τραγουδήσω καὶ νὰ πῶ γιὰ τῆς σκλαβιᾶς τὰ πάθη.
Δώδεκα χρόνους ἔκανα στῆς Μπαρμπαριᾶς τὸν ἄμμο
Κι' ἐνιὰ καρυὲς ἐφύτεψα στῆς φυλακῆς τὴν πόρτα.
Κι' ἀπ' τὶς ἐνιὰ καρπῶφαγα καὶ λευτεριὰ δέν εἶδα
Ἂν ἔχεις μάνα καὶ παιδιά, πασά, λευτέρωσέ με.

Ἕνα δημοτικὸ τραγοῦδι ποὺ ἱστορεῖ τὴν τραγικὴ μοῖρα τοῦ σκλάβου:

Βαρκοῦλες ὅπου φεύγετε, βαρκοῦλες σταματῆστε.
Αὐτὸ τὸ νιὸ ποὺ πήρατε τάχα μὴν τὸν πουλῆτε;
Χίλια ἔδινα νὰ τὸν ἰδῶ, χίλια νὰ τοῦ μιλήσω
Χίλια ἔδινε ἡ μανούλα του καὶ χίλια ἡ ἀδελφή του.
Κι' ὁ νιὸς ἀπηλογήθηκε μὲ τὸ γλυκό του στόμα
«Ἔχετε γρόσια; Φάτε τα, φλουριὰ φυλάξετέ τε.
Κι' ὅταν ἀσπρίσῃ ὁ κόρακας καὶ γένῃ περιστέρι
Τότε καὶ σὺ μανούλα μου ἐμένανε καρτέρει.

(*Ν. Κατραμῆ*, Φιλολογικὰ Ἀνάλεκτα Ζακύνθου, Ζάκυνθος 1880)

Κι' ἕνα ζακυνθινὸ μοιρολόγι γιὰ τὰ παιδιὰ ποὺ ἅρπαξαν οἱ κουρσάροι:

Κανίστρι μυριοπλούμιστο,
γαρούφαλα γιομάτο, ποὺ μοσχοβόλαγες τὴ γῆ
τσῆ στράτες ποὺ περπάτιες
σὲ τίνος χέρια θὰ βρεθῆς, σὲ τί πόρτο θ' ἀράξεις
γιὰ νἄρθει ἡ μανούλα σου καὶ νὰ σὲ ξαγοράσει.

Κώστα Καιροφύλα: «Κουρσάροι στὴν Ἑλλάδα» (Ἀθήνα, 1959).

1. Οἱ Συριανοὶ εἶχαν ἐναποθέσει τὶς ἐλπίδες γιὰ τὴ σωτηρία τους ἀπὸ τοὺς κουρσάρους στὴν «κοντάρα» τοῦ Ἅη Γιώργη:

Ἅη μου Γιώργη φύλακα ἀπάντα τὸ νησί μας
ἔβγα μὲ τὴν κοντάρα σου καὶ γούργιασε τσοὶ ἐχθροί μας.
Γύρω τριγύρω στὸ νησὶ πλανάρουν οἱ γαλιότες...

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Robert ποὺ εἶχε συλληφθῆ αἰχμάλωτος ἀπὸ τοὺς κουρσάρους τοῦ Αἰγαίου καὶ κρατήθηκε μῆνες πολλοὺς ἀλυσοδεμένος, ἱστορεῖ στὸ χρονικό του τὴν τύχη τῶν αἰχμαλώτων τῶν πειρατικῶν κατέργων :

«Σ' ὅλα τὰ λιμάνια οἱ σκλάβοι μποροῦν νὰ βγοῦν στὴ στεριὰ (μὲ μοναδικὴ ἐξαίρεση τὴ Μῆλο). Ἂν δραπετεύση κανεὶς συλλαμβάνονται ἀμέσως δέκα ἢ περισσότεροι Ἕλληνες ἱερεῖς καὶ ὁδηγοῦνται στὸ καράβι τοῦ ἀρχικουρσάρου. Ἐκεῖ προειδοποιοῦνται ὅτι ἂν δὲν ἀνακαλυφθοῦν καὶ δὲν παραδοθοῦν ἀμέσως οἱ φυγάδες θὰ τοὺς κρατήση στὸ κάτεργο ἀλυσοδεμένους. Τότε οἱ παπάδες στέλνουν παραγγελία στὸ νησί, συγκεντρώνονται 200 - 300 ἄντρες κι' ἀρχίζουν παγάνα, ψάχνοντας ὥσπου νὰ βροῦν τὸν φυγάδα. Ὁ δραπέτης θὰ τιμωρηθῆ μὲ φάλαγγα καὶ θὰ μείνη δέκα μῆνες στὶς ἀλυσίδες.

»Ἀπὸ τὰ μέσα Δεκεμβρίου ὣς τὶς ἀρχὲς Μαρτίου τὰ κουρσάρικα καράβια παραχειμάζουν στὴν Πάρο, Ἀντίπαρο, Νιὸ καὶ Μῆλο. Ὕστερα ἀρχίζουν τὶς ἐνέδρες. Τρυπώνουν στοὺς κρυψῶνες τῶν ἀκτῶν τῶν Φούρνων καὶ τοποθετοῦν φρουροὺς μὲ μιὰ σημαία στὸ ψηλότερο σημεῖο τοῦ νησιοῦ. Οἱ βιγλάτορες ἀγναντεύουν τὴ θάλασσα, κι' ἂν δοῦν καράβι ν' ἀρμενίζη ἀνοιχτὰ δίνουν σινιάλο γιὰ ἐξόρμηση»[1].

Τὰ κουρσάρικα καράβια, ἐπανδρωμένα μὲ κοινωνικὰ ἀποβράσματα, φονιάδες καὶ ριψοκίνδυνους τυχοδιῶκτες καραδοκοῦσαν σὲ ἀθέατους ὅρμους τὰ περάσματα τῶν καραβιῶν. Τὰ περισσότερα ὁρμητήριά τους βρίσκονταν ἀνάμεσα στὸ Μωριὰ καὶ στὴν Κρήτη, κυρίως σὲ ἀπόμερες βραχοσπηλιὲς τοῦ Τσιρίγου καὶ τῆς Σαπιέντζας (ἀνοικτὰ τῆς Μεθώνης). Γιατὶ ἀπὸ ἐκεῖ περνοῦν τὰ καράβια γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη, τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, τὴ Σμύρνη καὶ τὴν Παλαιστίνη. Ἐπικίνδυνες πειρατικὲς ἐνέδρες ὑπῆρχαν ἐπίσης στὸ μπουγάζι τῆς Σμύρνης, στοὺς Φούρνους, στὴν Ἰκαρία καὶ τὰ γειτονικὰ νησάκια καὶ στὰ Ψαρά. Ἀπὸ τὸν Δεκέμβριο ὣς τὸν Μάρτιο οἱ κουρσάροι ξεχείμαζαν στὴν Πάρο, στὴν Ἀντίπαρο καὶ στὴ Μῆλο. Καὶ μόλις ἄρχιζαν τὴν ἄνοιξη τὰ θαλασσινὰ ταξίδια ξαναγύριζαν στὰ λημέρια τους.

Οἱ ἑλληνικὲς ἀκτὲς μὲ τοὺς μικροὺς ἀθέατους κόρφους καὶ τοὺς θαλασσινοὺς κρυψῶνες ἦταν ἰδεώδεις γιὰ τοὺς αἰφνιδιασμούς. Γράφει ὁ Γάλλος ἱστορικὸς τῆς πειρατείας Gosse[2] :

«Ὅπως τρυπώνουν οἱ ἀράχνες στὶς γωνιὲς καὶ στὶς ρωγμές, ἔτσι καὶ οἱ κουρσάροι καταφεύγουν στὰ νησόπουλα τοῦ Αἰγαίου γιατὶ οἱ κάβοι, οἱ βράχοι, οἱ ξέρες, οἱ μικροὶ κόρφοι προσφέρουν τὶς καλύτερες εὐκολίες γιὰ ἐνέδρες, αἰφνιδιασμούς, ἐπιθέσεις καὶ διαφυγή».

---

1. *Mr. Robert's* adventures among the corsairs of the Levant, his account of the way of living, description of the Archipelago, taking Scio etc. (London, 1696).

2. *Philippe Gosse:* ἔνθ. ἀν.

Συνήθως οἱ πειρατὲς χρησιμοποιοῦσαν κατὰ τὶς ἐπιδρομές τους μικρὰ σκάφη 35 - 46 κανονιῶν. Εἶχαν, ὅμως, πολυάριθμο πλήρωμα : ἑκατὸ ὡς διακοσιους ἀποφασισμένους ἄντρες, τὴ στιγμὴ ποὺ τὰ πληρώματα τῶν εὐρωπαϊκῶν καραβιῶν δὲν ξεπερνοῦσαν τοὺς 70 ναυτικούς. Τὶς περισσότερες φορὲς μάλιστα τὸ τσοῦρμο ἦταν 26 - 30 μόλις ἄντρες. Οἱ ἐπιδρομὲς τῶν πειρατῶν τῆς Β. Ἀφρικῆς γίνονταν συνήθως μὲ τὶς εὐκίνητες «φοῦστες», ποὺ ὕψωναν στὸ ἄρμπουρο τῆς πρύμης κόκκινη σημαία[1].

Οἱ Ὁλλανδοὶ καὶ οἱ Ἄγγλοι χρησιμοποιοῦσαν στὴ Μεσόγειο μόνο μεγάλα καράβια ἱκανὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὶς ἐπιθέσεις τῶν κουρσάρων. Σχημάτιζαν μάλιστα νηοπομπὲς ποὺ συνοδεύονταν ἀπὸ ἕνα ἢ περισσότερα πολεμικά.

Ὁ περιηγητὴς Deshayes[2], περιγράφοντας τοὺς τέσσερες δρόμους ποὺ μποροῦν νὰ ἀκολουθήσουν οἱ ταξιδιῶτες γιὰ νὰ φθάσουν στὴν Κωνσταντινούπολη γράφει ὅτι δὲν πρέπει νὰ προτιμήσουν τὴ θάλασσα, μ' ὅλο ποὺ εἶναι φθηνότερο τὸ ταξίδι, παρὰ μόνο σὲ περίπτωση ἀνάγκης. Ἐξ αἰτίας τῶν κουρσάρων ποὺ καραδοκοῦν μεταξὺ Κρήτης καὶ Μωριᾶ[3].

Τὰ πληρώματα βρίσκονταν συνεχῶς σὲ συναγερμὸ ὅταν τὰ καράβια ἔμπαιναν στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες. Μόλις ὁ καπετάνιος ἔβλεπε πλεούμενο στὸν ὁρίζοντα ἄλλαζε ἀμέσως ρότα γιὰ νὰ ἀποφύγη καμιὰ ἀνεπιθύμητη συνάντηση. Ὅλα τὰ πλοῖα ἦταν ὕποπτα κουρσάρικα. Ἂν ἦταν ἀναπόφευκτη ἡ διασταύρωση τῶν δύο καραβιῶν οἱ ναῦτες ἑτοιμάζονταν γιὰ ναυμαχία. Ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωση ποὺ στὸ ἄρμπουρο κυμάτιζε φιλικὴ σημαία. Ἦταν συνηθισμένο τέχνασμα τῶν πειρατῶν νὰ ὑψώνουν παντιέρα γνωστῆς ναυτικῆς χώρας καὶ

---

1. «Φρίκην ἔτι προξενεῖ τὸ ὄνομα φοῦσταις ἢ πειρατικαὶ τῆς Ἀφρικῆς λιβυρνίδες, αἵτινες ἀνεμποδίστως διέτρεχον τὰς θαλάσσας, τὴν φρίκην καὶ τὸν ὄλεθρον ἐγκαταλείπουσαι, ὡς ἐπίσημον τῆς καταστρεπτικῆς αὐτῶν διαβάσεως μαρτύριον. Ἔσφαζον, ἐβασάνιζον καὶ ᾐχμαλώτιζον πάντα ἀδιακρίτως χριστιανὸν οἱ πειραταὶ τῆς Τύνιδος, Βαρβαρίας καὶ Ἀλγερίας καὶ οὐδεὶς ἐτόλμα νὰ ἀντιπαραταχθῇ αὐτοῖς. Φράγκοι καὶ Ἕλληνες δυστύχημα μέγα ἐθεώρουν τὴν κατὰ θάλασσαν συνάντησιν τῶν πλοίων τοῦ Σατανᾶ, ἐπὶ τῆς πρύμνης τῶν ὁποίων ἐκυμάτιζεν, ὡς τρομερὸν τοῦ θανάτου ἔμβλημα ἡ ἐρυθρὰ σημαία» (*Κ. Σάθα* : Προλεγόμενα στὸ Χρονικὸ τοῦ Γαλαξειδίου).

Γιὰ τὶς κουρσάρικες φοῦστες μιλάει καὶ τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι :

Φωνάζει ἡ βίγλα τοῦ βουνοῦ : «Μιὰ φοῦστα κατεβαίνει».
Ἀφροκοπᾶ στὰ κύματα, «τὸν Πλάτανο διαβαίνει».
Φωνάζει ἡ βίγλα τοῦ γιαλοῦ : «Δυὸ φοῦσταις ἀρμενίζουν
βάνουνε πλώρη στὸ καστρὶ καὶ στοῦ λουτροῦ τὴν πόρτα».

2. *Louis Deshays baron de Courmesnin* : Voyage de Levant fait par le commandement de Roy, en l'année 1621 (Paris, 1624).

3. Ὁ περιηγητὴς *Spon* ἐπιθυμεῖ νὰ ταξιδέψη ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὴν Ἀθήνα διὰ θαλάσσης ἀλλὰ δὲν τολμᾶ. Κατέχεται ἀπὸ τὸν τρόμο τῶν πειρατικῶν ἐνεδρῶν (*Spon et Wheler*, ἔνθ. ἀν.).

τὴν τελευταία στιγμὴ νὰ ἐπιχειροῦν ρεσάλτο ἀποκαλύπτοντας τὸ κουρσάρικο σῆμα τους.

Ἰδιαίτερα κατὰ τὸν ΙΖ' αἰώνα ἡ πειρατεία εἶχε ἐξελιχθῆ σ' ἕνα εἶδος νομιμοποιημένου de facto καθεστῶτος, σὲ ἀναγκαῖο κακό.

Ἡ Μεσόγειος, γράφει ὁ Paul Masson, ἦταν στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΖ' αἰώνα ἕνα ἀπέραντο δάσος ὅπου ἀφθονοῦσαν οἱ διαβάτες καὶ οἱ κλέφτες. Ἡ τύχη ἔκρινε καὶ τὶς ἐμπορικὲς μεταφορὲς καὶ τὰ ταξίδια.

Κατὰ μῆκος τῶν ἀκτῶν τῆς Βορείου Ἀφρικῆς, πάνω ἀκριβῶς στὸ στρατηγικὸ πέρασμα τῶν θαλασσινῶν δρόμων Μασσαλίας-Ἀνατολῆς, ἡ Τύνις, τὸ Ἀλγέρι καὶ ἡ Τρίπολις, ποὺ τυπικὰ ἀποτελοῦσαν ἐπαρχίες ὀθωμανικές, ἀποζοῦσαν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν ἁρπαγὴ τῶν ἐμπορικῶν πλοίων, ἀπὸ τὴν ἐκποίηση τῶν φορτίων καὶ τὴν αἰχμαλωσία τῶν πληρωμάτων.

Ὅταν τὸ 1682 ἡ Τρίπολις παραβίασε τὴ συνθήκη ποὺ εἶχε ὑπογραφῆ μὲ τὴ Γαλλία, ὁ βέης πρόβαλε ἐπισήμως ὡς δικαιολογία τὴν ἀδυναμία τῆς χώρας του «νὰ ἐπιβιώση χωρὶς πόλεμο», δηλαδὴ χωρὶς πειρατεία[1].

Ἀλλὰ ἐκεῖ ποὺ ἡ πειρατεία εἶχε ἐξελιχθῆ σὲ πραγματικὴ μάστιγα ἦταν οἱ ἑλληνικὲς θάλασσες ὅπου ὠργίαζαν οἱ κουρσάροι τῆς χριστιανικῆς Εὐρώπης.

Οἱ περισσότεροι καὶ οἱ χειρότεροι πειρατὲς ἦταν οἱ Γάλλοι, Ἄγγλοι, Ἰταλοὶ καὶ Μαλτέζοι. Τὸ 1653 οἱ Ἀρχὲς τῆς Μασσαλίας καταγέλλουν στὸν Λουδοβίκο ΙΔ' ὅτι Ἱππότες τῆς Μάλτας, γόνοι εὐγενῶν οἰκογενειῶν, ἀσχολοῦνται μὲ τὴν πειρατεία. «Μὲ πρόσχημα ὅτι μάχονται τοὺς ἐχθροὺς σας καταληστεύουν τοὺς ὑπηκόους καὶ τοὺς συμμάχους σας»[2].

Περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΖ' αἰώνα ἡ περιοχὴ τοῦ Σαρωνικοῦ εἶχε μεταβληθῆ σὲ βασίλειο τῶν κουρσάρων. Ἡ Σαλαμίνα ξεκληρίσθηκε κατὰ τὴν ἐπιδρομὴ τοῦ 1667. Ἡ περιγραφὴ τῆς σφαγῆς, τῆς ἁρπαγῆς καὶ τῆς αἰχμαλωσίας ποὺ ἔδωσε ὁ Ἀθηναῖος Ἀργυρὸς Βερναρδῆς θυμίζει τὶς σπαρακτικὲς σελίδες τοῦ Ἀκομινάτου[3].

---

1. *P. Masson* : Histoire du commerce français dans le Levant au XVIII siècle (Paris, 1897).

2. Levantine adventure. The travels and missions of the chevalier d'Arvieux (1653 - 1697). By *W. H. Levis* (London, 1962).

3. «Καὶ θάλαττα γὰρ ἐπάγει ληστρικὰς βαρβάρων τριήρεις δεινὴν αἰχμαλωσίαν καὶ καινῶν σπέρματα δακρύων ἐπωαζούσας. Καὶ ἦν αἰγιαλὸς Σαλαμῖνος θορύβῳ τότε θρηνώδει κατάδουπος. Μητέρες κύουσαι δύστηνοι ἄωρ τὰς ὠδίνας ὑπέμενον τῆς γονῆς καὶ νήπια μητέρων ἐπικουρίαν ψελλιζούσαις φωναῖς ἐπικαλούμενα κατηδαφίσθησαν πέτραις, καὶ τυραννικῆς ἀκολασίας νεάνιδες ἀκμάζουσαι γεγόνασι θῦμα δεινῶν. Διέσπαρται πλειόνων τὰ ἔγκονα ἀλλοδαπῆς ἐν ἄκρᾳ χθονὸς καὶ τοῦ γένους τὰ φίλτατα ὠμότητος βαρβάρου σκῦλον κατέστη καὶ θλίβει πρώρας ἀπίστων πρὸς ὕδωρ πλοῦτος Ἀθηναίων δορύκτητος. Πρεσβυτέρων δὲ χεῖρες ἱερουργοὶ πιεζόμεναι καὶ πρὸς ζυγὸν ἐλαυνόμεναι καὶ λησταῖσιν αὐτοῖς ἐλεεινὸν ἔδοξε θέαμα καὶ πᾶσαν σχεδὸν ἡλικίαν ἐπολιόρκει ὁ ληστρικῆς οἶστρος πλεονεξίας» (*Π. Ζερλέντη* : Ἀργυρὸς Βερναρδῆς ὁ Ἀθηναῖος).

Οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν ὀργανώσει ἐπαγρύπνησῃ στὶς ἀκτὲς γιὰ τὴν ἀπόκρουση αἰφνιδιαστικῆς πειρατικῆς ἐπιδρομῆς.

«Πάνω σ' ἕναν ἀπόκρημνο βράχο τῆς Πειραϊκῆς ἀκτῆς, γράφει ὁ Guillet στὸ ταξιδιωτικὸ χρονικό του, ὑπάρχει παλαιὸς πύργος ἢ φανός. Οἱ Ἀθηναῖοι τὸν ὀνομάζουν Πύργο καὶ οἱ Ἰταλοὶ Torre del fuoco[1]. Οἱ μόνοι κάτοικοι τοῦ Πειραιᾶ εἶναι δυὸ φτωχοὶ Ἕλληνες φύλακες τοῦ πύργου ποὺ ἔχουν τοποθετηθῆ ἐκεῖ γιὰ νὰ ἐπισημαίνουν τὴν ἐμφάνιση πειρατῶν. Τὴν ἡμέρα ὑψώνουν μικρὴ σημαία, ὅταν διακρίνουν πλοῖο, καὶ τὸ βράδυ ἀνάβουν φωτιά. Αὐτὴ ἡ φωτιὰ καίει ὅλη τὴ νύχτα. Στὴν ἀκτή, ἀνὰ λεύγα ὑπάρχει παρόμοιος πύργος ποὺ τὸν φρουροῦν δύο φύλακες[2]. Ὅποιος ἀνακαλύψει πειρατικὸ πλοῖο ρίχνει ἀναμμένα δαυλιὰ ἀπὸ τὸν πύργο γιὰ νὰ εἰδοποιήσῃ τοὺς γειτονικοὺς βιγλάτορες, κι' αὐτοὶ τὸ ἴδιο. Μόλις δοθῆ αὐτὸ τὸ σύνθημα, ὅλοι οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς τρέχουν στὰ ὅπλα καὶ ἡ εἴδηση μεταδίδεται ἀπὸ στόμα σὲ στόμα ὥσπου νὰ μάθουν ποιὸς πύργος ἔδωσε πρῶτος τὸ μήνυμα γιὰ νὰ σπεύσουν σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο. Ἂν δὲν ἐμφανισθῆ πλοῖο πειρατικό, ἡ φωτιὰ καίει κανονικὰ γιὰ νὰ βλέπουν οἱ κουρσάροι πὼς ἡ ἀκτὴ φρουρεῖται καλά»[3].

Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν μακροχρονίων πολέμων καὶ ἀναστατώσεων στὴ Μεσόγειο οἱ ναυτικὲς δυνάμεις δὲν δίσταζαν νὰ χρησιμοποιοῦν τοὺς πειρατὲς ἐναντίον τῶν ἀντιπάλων τους. Κατὰ τὸν πόλεμο τῆς Κρήτης (1645 - 1669) οἱ Βενετοὶ στρατολογοῦσαν τοὺς χριστιανοὺς πειρατὲς[4] τοῦ Αἰγαίου γιὰ τὶς ἐπιχειρήσεις ἐναντίον τῶν Τούρκων. Ὕστερα ἀπὸ τὴν πτώση τοῦ Χάνδακος τὰ κουρσάρικα σκορπίστηκαν στὶς ἀκτὲς τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου καὶ ξανάρχισαν τὴ δράση τους.

Ἡ Βενετία ἀνέλαβε τότε μὲ συνθήκη νὰ ξεκαθαρίσῃ τὸ Αἰγαῖο ἀπὸ τὴν πειρατεία. Ἀλλὰ οἱ κουρσάροι εἶχαν προσφέρει καὶ ἐξακολουθοῦσαν νὰ προσφέρουν πολύτιμες ὑπηρεσίας στὴ Γαληνοτάτη. Κι' ἔτσι ἡ συνθήκη δὲν ἐφαρμόσθηκε ποτέ.

Ἀντίθετα, ὁ βενετικὸς στόλος, ὅταν ζύγωνε στὰ πειρατικὰ λημέρια, φρόν-

---

1. Πύργος τῆς φωτιᾶς.

2. Αὐτὰ τὰ παρατηρητήρια ὠνομάζονταν βίγλες, μεροβίγλια, νυχτοβίγλια (Βλ. *Ἰω. Δραγάτση* : Ὁ Πύργος τοῦ Ἁγίου Πέτρου ἐν Ἄνδρῳ». Παρνασσός, τ. Ε' (1881) σ. 874 - 886. Ἐπίσης : *Π. Κοντογιάννη* : «Οἱ πειραταὶ καὶ ἡ Θάσος» (σ. 22).

3. Οἱ πειρατικὲς ἐπιδρομὲς εἶχαν ξεκληρίσει τοὺς πληθυσμοὺς τῶν νησιῶν καὶ τῶν παραλιακῶν περιοχῶν τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας. Ἡ ἐρήμωση τῶν νησιῶν ὡδήγησε στὸν ἐποικισμό τους ἀπὸ τοὺς Ἀλβανούς. (*F. W. Hasluck* : Depopulation in the aegean islands and the turquish conquest. The Annual of the British School at Athens, τομ. ΙΖ' ,1910 - 1911). Ἐπίσης : τοῦ ἰδίου : Albanian settlements in the aegean islands. Βλ. καὶ *Π. Ζερλέντη:* Μετοίκησις Ἀλβανῶν εἰς Ἴον (Νησιωτικὴ Ἐπετηρὶς τομ. Ι).

4. Πειράταις τοὺς ἀποκαλοῦσε ὁ λαός. «Ἐφάνηκε ἕνας καβαλλάρης μὲ σπαθὶ ξεγυμνωμένο καὶ ἅρματα λαμπερὰ καὶ ἄρχισε νὰ σφάζῃ τοὺς πειράταις» (Χρονικὸ τοῦ Γαλαξειδιοῦ).

τιζε νὰ προειδοποιήση τοὺς κουρσάρους μὲ μερικὲς μπαταριές, ὥστε ν' ἀπομακρυνθοῦν καὶ νὰ μὴ γίνη διπλωματικὸ ἐπεισόδιο μὲ τὴν Πύλη[1].

Ἀλλὰ καὶ ἡ Ρωσία χρησιμοποίησε κουρσάρους[2] στὴ Μεσόγειο. Τὰ πληρώματα τῶν ρωσικῶν πολεμικῶν πλοίων κατὰ τὴν κάθοδο τοῦ Κατσώνη ἦταν κυρίως φυγόδικοι, ἐγκληματίες καὶ πειρατὲς τῆς Μάνης, τῆς Πρέβεζας καὶ τῆς Κεφαλονιᾶς.

Οἱ δυτικὲς ἐμποροναυτικὲς Δυνάμεις εἶχαν τοὺς κουρσάρους τοῦ Αἰγαίου πάντοτε ὑπὸ τὴν προστασία τους. Καὶ οἱ διπλωματικοί τους ἐκπρόσωποι δὲν ἔκρυβαν τὶς σχέσεις τους μὲ τοὺς δυνάστες τῶν νησιωτικῶν πληθυσμῶν.

Ὁ πρεσβευτὴς τῆς Γαλλίας μαρκήσιος De Nointel κατὰ τὴν περιήγησή του στὸ Αἰγαῖο συνοδεύεται τιμητικὰ ἀπὸ τὰ κουρσάρικα καράβια τῶν ὁμοδόξων καὶ ὁμοεθνῶν του[3].

Ὁ Γάλλος πρόξενος στὴν Ἀθήνα εἶχε στενὲς φιλίες μὲ τὸν διαβόητο ἀρχιπειρατὴ Crevelier ποὺ εἶχε ρημάξει τὸν Σαρωνικό. Κι' ἐπειδὴ οἱ Μεγαρίτες, ποὺ εἶχαν ὑποστεῖ τὰ πάνδεινα ἀπὸ τοὺς ἐπιδρομεῖς, ζοῦσαν νύχτα-μέρα σὲ ἀγωνία, ὁ Γάλλος διπλωμάτης ἀνέλαβε νὰ ρυθμίση τὸ ζήτημα. Ἔπεισε τὸν συμπατριώτη του ἀρχικουρσάρο νὰ εἰσπράττη ἐτήσιο φόρο ἀπὸ τὰ Μέγαρα σὲ εἶδος (τυρί), γιὰ νὰ σταματήση τὶς ἐπιδρομές[4].

Ἀλλὰ οἱ φοβερώτεροι κουρσάροι δὲν ἦταν οἱ μουσουλμάνοι. Ἦταν οἱ Χριστιανοί. Τώρα, ἔγραφε ὁ περιηγητὴς Spon, οἱ χριστιανοὶ πειρατὲς «εἶναι πιὸ ἀπάνθρωποι ἀπὸ τοὺς Τούρκους».

Τὴν ἀγριότητα τῶν χριστιανῶν κουρσάρων τῆς Δύσεως περιγράφει ὁ Guillet[5].

«Οἱ περισσότεροι Γάλλοι ποὺ φτάνουν στὶς ἑλληνικὲς ἀκτές, ἔρχονται γιὰ νὰ τὴν ἀφανίσουν. Καὶ τί δὲν ἔκαναν οἱ δυστυχισμένοι Ἕλληνες τοῦ Αἰ-

---

1. *Chardin* : Journal du voyage du chevalier Chardin en Perse et aux Indes Orientales, par la Mer Noir et par la Colchide (Paris, 1686).

2. *Auriant* : Les corsaires Grecs alliés de la Russie (1787 - 1789) Paris, 1934.

3. Τοὺς δεσμοὺς τῶν Λατίνων τοῦ Αἰγαίου καὶ τῶν δυτικοευρωπαϊκῶν κυβερνήσεων μὲ τοὺς πειρατὲς ἀποκαλύπτει τὸ ἡμερολόγιο τῶν Καπουκίνων τῆς Νάξου : «23 Δεκεμβρίου 1673 : Ὁ πρεσβευτὴς ἔφυγε μὲ τὴν ταρτάνα γιὰ τὴν Παροικιὰ ὅπου τὸν ὑποδέχτηκαν τιμητικῶς 14 πειρατικὰ πλοῖα μὲ κανονιοβολισμοὺς ἀπὸ ὅλα τὰ τηλεβόλα. 24 Δεκεμβρίου : Ὕστερα ἀπὸ τὴ λειτουργία στὴν Καταπολιανὴ ὁ πρεσβευτὴς ἐγευμάτισε στὸ καράβι τοῦ Μαλτέζου κουρσάρου Daniel. 3 Ἰανουαρίου 1674 : Σηκώθηκε τρικυμία φοβερή. Τὸ πλοῖο τοῦ πειρατῆ Daniel, παρὰ λίγο νὰ συντριβῆ στοὺς βράχους ἀλλὰ μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Θεοῦ σώθηκε... Ὁ Daniel εἶναι καλὸς φίλος μας. Εἶχε ὑποσχεθῆ νὰ χτίση μοναστήρι στὴν Παροικιά. Μᾶς ἔχει πολλὲς φορὲς εὐεργετήσει». (*Π. Ζερλέντη* : Ἱστορικὰ Σημειώματα ἐκ τοῦ βιβλίου τῶν ἐν Νάξῳ Καπουκίνων, 1649 - 1753. Ἐν Ἑρμουπόλει, 1932).

4. *Spon* : Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant (Lyon, 1678).

5. Lacédémone ancienne et nouvelle (Paris, 1676).

γαίου γιὰ νὰ σωθοῦν ἀπὸ τοὺς καθολικοὺς καπεταναίους. Ἔστειλαν ἀντιπροσωπεία στὴ Ρώμη καὶ πρόσπεσαν στὸν πάπα νὰ τοὺς βοηθήση. Ὁ ποντίφηξ ἔστειλε στοὺς κουρσάρους «ποιμαντορικὴ ἐπιστολή». Κι' ἐκεῖνοι χλευάζουν[1].

Ὑποκριτικὲς παραινέσεις βέβαια. Γιατὶ εἶναι γνωστὲς οἱ σχέσεις τῶν πειρατῶν τοῦ Αἰγαίου μὲ τοὺς Ἰησουΐτες καὶ τοὺς Καπουκίνους. Οἱ καθολικοὶ παππάδες τοῦ Αἰγαίου ἔπαιρναν μερίδιο ἀπὸ τὰ πειρατικὰ πλιάτσικα : σπίτια, χρήματα, κοσμήματα, προσφορὲς γιὰ τὶς καθολικὲς ἐκκλησίες[2]. Οἱ κουρσάροι ἐνταφιάζονταν στὸν περίβολο τῶν ναῶν. Μερικὲς φορὲς μάλιστα, Ἰησουΐτες καὶ Καπουκίνοι τιμοῦσαν μὲ μεγαλόπρεπη κηδεία τοὺς ὁμόθρησκους δυνάστες τῶν νησιῶν.

Ὁ γιὸς τοῦ ἀρχιπειρατῆ Crevelier, ποὺ πέθανε τὸ 1679, θὰ ταφῆ στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Νάξου. Οἱ καθολικοὶ παππάδες ἔστησαν εἰδικὸ βωμὸ ποὺ τὸν στόλιζε τὸ λάβαρο μὲ τὸ σῆμα τοῦ ἀρχικουρσάρου. Τὸν παράστεκαν μέρα νύχτα δώδεκα ἀσπροντυμένοι νέοι τῆς Νάξου. Καὶ τὸ φοβερώτερο : στὴν κηδεία παραβρέθηκε καὶ ὁ Ἕλληνας μητροπολίτης μὲ ὅλο τὸν ὀρθόδοξο κλῆρο.

Ἀλλὰ στὴν ἀνάπτυξη τῆς πειρατείας δὲν συντελοῦσαν μόνο οἱ ἀντιθέσεις τῶν ναυτικῶν Δυνάμεων καὶ οἱ πολιτικοὶ καὶ οἰκονομικοὶ παράγοντες ποὺ ἐπηρέαζαν τὸν ἀνταγωνισμὸ τῶν συμφερόντων. Ἡ ἀκμὴ τῆς πειρατείας ὀφείλεται, ὅσο ὀξύμωρο κι' ἂν φαίνεται, στὶς κερδοφόρες συναλλαγὲς τῶν τοπικῶν ἐμπόρων μὲ τοὺς κουρσάρους. Τὰ λάφυρα τῶν ἐπιδρομῶν ἔπρεπε νὰ ἐκποιηθοῦν, νὰ μετατραποῦν σὲ χρυσάφι καὶ ἐφόδια. Ἡ ἐκποίηση γινόταν σὲ ἐξευτελιστικὲς τιμὲς στὶς Κυκλάδες καὶ κυρίως στὴ Μῆλο καὶ στὴν Κίμωλο. Καὶ οἱ ντόπιοι συνεργάτες τῶν πειρατῶν ξαναπουλοῦσαν τὶς πραμάτειες καὶ θησαύριζαν[3].

Τὸ ἴδιο γινόταν καὶ στὴ Μπαρμπαριά. Τὸ Ἀλγέρι εἶχε περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα πληθυσμὸ 100.000 κατοίκων ποὺ ἀποζοῦσαν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν ἁρπαγή. Τὸ 1580 ὁ στόλος του κυριαρχοῦσε στὴ Δυτικὴ Μεσόγειο : 35 γαλέρες, 25 μπριγαντίνια καὶ φρεγάτες, χωρὶς νὰ ὑπολογίζωνται τὰ μικρότερα σκάφη[4].

Τὸ 1611 ἔβγαιναν γιὰ πειρατεία 61 καράβια μαζί, ὑπὸ ἀρχιναύαρχο. Ἦταν ἕνας στόλος φοβερὸς μὲ τὰ καλύτερα πληρώματα τῆς Μεσογείου[5].

---

1. Ὅσο γιὰ τοὺς Ἄγγλους κουρσάρους γράφει ὁ περιηγητὴς *Castella* : «Οἱ πιὸ ἐπικίνδυνοι κακοποιοὶ στὶς θάλασσες τῆς Ἀνατολῆς εἶναι οἱ Ἄγγλοι. Μοναδικό τους ἐπάγγελμα ἔχουν τὴ ληστεία». (Le sainct voyage de Hierusalem et Mont Sinay faict en l'an du Grand Jubilé 1600 par *Henri Castella* tholosain religieux observantin. À Paris, 1612).

2. *Π. Ζερλέντη* : Ἱστορικὰ σημειώματα.

3. *Δ. Ζακυθηνοῦ* : ἔνθ. ἀν.

4. *Paul Masson* : ἔνθ. ἀν. Ἐπίσης : *W. Heyd* : Histoire du commerce du Levant au Moyen Âge (Leipzig, 1923).

5. *Pierre Dan* : Histoire de Barbarie et de ses corsaires divisée en six livres

Σὲ ὁπλισμὸ καὶ πειθαρχία ἦταν ἀνώτερος ἀπὸ τὶς ναυτικὲς δυνάμεις τῶν χριστιανικῶν ἐθνῶν[1].

Χιλιάδες Ἑβραῖοι, ἐγκατεστημένοι στὸ Ἀλγέρι, ἀγόραζαν τὴ λεία τῶν κουρσάρικων καραβιῶν καὶ τὴ μεταπουλοῦσαν στοὺς ὁμοδόξους τους ἢ σὲ χριστιανοὺς ἐμπόρους τῆς Μασσαλίας. Καὶ οἱ πρόξενοι ἔγραφαν στὸ βασιλιὰ τῆς Γαλλίας : «Ἂν δὲν ἀγόραζαν οἱ χριστιανοὶ τὰ ἐμπορεύματα ποὺ ἄρπαξαν οἱ Μπαρμπαρέζοι ἡ πειρατεία θὰ σταματοῦσε αὐτομάτως».

Ἀλλὰ καὶ οἱ Γάλλοι ἔμποροι ταξίδευαν στὸ Ἀλγέρι καὶ ἀγόραζαν τὶς λεῖες τῶν κουρσάρων. Ἔτσι ἡ Μπαρμπαριὰ ἀπέκτησε οἰκονομικὴ δύναμη, ἐπιρροὴ καὶ ἀλαζονεία. Ἕνας κουρσάρος ρώτησε στὸ Ἀλγέρι ἂν ἡ Γαλλία εἶναι τόσο μεγάλη ὅσο ἡ Μπαρμπαριά[2].

Στὴν Τρίπολη τῆς Ἀφρικῆς ἕνας Γάλλος κληρικὸς ὀνόματι Recollet, αἰχμάλωτος τῶν κουρσάρων, ρωτοῦσε τοὺς συμπατριῶτες του ἐμπόρους πῶς ἀνέχεται ἡ χριστιανική τους συνείδηση νὰ πλουτίζουν ἀπὸ τὶς ἁρπαγὲς τῶν κουρσάρων. Καὶ κεῖνοι ἀπάντησαν :

—Ὁ πάπας ἔδωσε πρῶτος καὶ καλύτερος τὴν ἄδεια γιὰ τὶς θαλασσινὲς ληστεῖες[3].

Στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΖ΄ αἰώνα ἡ πειρατεία βρισκόταν στὶς δόξες της. Ἀπὸ τὸ μπουγάζι τῆς Σάμου ὣς τὸ Γιβραλτάρ, χριστιανοὶ καὶ μουσουλμάνοι, Τοῦρκοι, Ἀλγερίνοι, Μαλτέζοι, Ἱσπανοί, Ἰταλοὶ κι᾽ ἀκόμη Ἄγγλοι, Γάλλοι, Γενοβέζοι, Μεσσηνέζοι, Ἕλληνες, αἰχμαλώτιζαν καράβια, σκλάβωναν ἀνθρώπους, λεηλατοῦσαν τὶς ἀκτές.

Ἀγανακτοῦσαν τὰ ἔθνη τῆς Μεσογείου γιὰ τὶς πειρατικὲς ἐπιδρομές. Ὅταν ὅμως οἱ κουρσάροι ξεπουλοῦσαν τὰ λάφυρα στὰ δικά τους λιμάνια τὰ συγχωροῦσαν ὅλα.

Κατὰ τὴν περίοδο 1652 - 1685 μόνο ἡ Γαλλία ἔχασε 110 πλοῖα ἀξίας 834.000 λιρῶν[4]. Ὁ Κολμπὲρ πρότεινε τὸ 1661 δύο λύσεις γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἐπιδρομέων. Νὰ καταστραφοῦν τὰ κρυσφήγετα τῶν πειρατῶν ἢ νὰ συνοδεύωνται τὰ γαλλικὰ σκάφη μὲ πολεμικὰ κατὰ τὸ σύστημα ποὺ ἀκολουθοῦσαν οἱ Ἄγγλοι καὶ οἱ Ὁλλανδοί. Ἀλλὰ οἱ νηοπομπές, χρήσιμες γιὰ τοὺς Ἄγγλους καὶ Ὁλλανδοὺς ποὺ πραγματοποιοῦσαν ἕνα μονάχα ταξίδι τὸ χρόνο, ἦταν ἀσύμ-

---

où il est traité de leur gouvernement, de leur moeurs de leurs cruautéz, de leurs brigandages, de leurs sortilèges et de plusieurs autres particularitéz remarquables ensemble de grandes misères et de cruels tourmens qu'endurent les chrétiens captifs parmi ces infidèles (Paris, 1637).

1. *Lane Pool* : The barbary corsairs (London, 1890).

2. *Pierre Dan* : ἔνθ. ἀν.

3. *Jean Coppin* : Le bouclier de l'Europe ou la Guerre Sainte (Lyon, 1686).

4. *G. B. Deeping* : Correspondance administrative sous la règne de Louis XIV (τομ. Γ. σ. 396).

μφορες γιὰ τὰ μικρὰ γαλλικὰ σκάφη ποὺ ἡ ἐπιτυχία τους στηριζόταν στὰ συχνὰ ταξίδια καὶ στὸν συναγωνισμό.

'Ανάμεσα στοὺς αἰχμαλώτους τῶν 'Αλγερινῶν κουρσάρων περιλαμβάνονταν καὶ πολλοὶ Ἕλληνες. Φαίνεται ὅτι ὁ ἀριθμός τους ἦταν μεγάλος. Γιατὶ ὁ πατριάρχης 'Αλεξανδρείας Ματθαῖος εἶχε ὀργανώσει ἀποστολὲς μοναχῶν στὸ 'Αλγέρι καὶ τὴν Τρίπολη γιὰ συμπαράσταση, ψυχικὴ παραμυθία τῶν χριστιανῶν σκλάβων καὶ μεσολάβηση γιὰ τὴν ἐξαγορά τους[1].

Τὸ πρόβλημα τῆς ἐξαγορᾶς τῶν αἰχμαλώτων ὑπῆρχε καὶ ἐπὶ βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Εἰδικὴ ὀργάνωση μὲ πόρους, δίκτυα πληροφοριῶν, ἐπαφές, ἀποστολὲς καὶ συναντήσεις, εἶχε ἀναλάβει τὴν παράδοση τῶν λύτρων καὶ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν σκλάβων[2].

Κατὰ τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας τὴν ἀπελευθέρωση τῶν αἰχμαλώτων εἶχαν ἀναλάβει οἱ κοινότητες, ἡ κοινωνικὴ ἀλληλεγγύη καὶ κυρίως οἱ οἰκογένειες τῶν σκλαβωμένων.

Στὰ νησιὰ τῶν Κυκλάδων εἶχε ἐπιβληθῆ ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς φραγκοκρατίας εἰδικὴ συνεισφορὰ γιὰ τὸ Ταμεῖο 'Εξαγορᾶς Αἰχμαλώτων, τὸ λεγόμενο «τουρκοτέλι». Στὴ Ζάκυνθο, ἐπίσης, ἱδρύθηκε τὸ 1560 ταμεῖο γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν σκλαβωμένων (τὸ 1661 στὴν Κέρκυρα).

Οἱ πόροι τοῦ ταμείου (τὰ σκλαβιάτικα) ἦταν οἱ τόκοι κεφαλαίων ποὺ συγκεντρώνονταν ἀπὸ διάφορες πηγές: κληροδοτήματα, δωρεές, ἐλεημοσύνες. Κατὰ τὴ σύνταξη τῶν διαθηκῶν οἱ συμβολαιογράφοι ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ ρωτήσουν τὸν διαθέτη ἂν ἐπιθυμοῦσε νὰ κληροδοτήση κάτι γιὰ τὸ Ταμεῖο τῶν Σκλάβων. Ὅλα τὰ καράβια ποὺ ἄραζαν στὸ λιμάνι τῆς Ζακύνθου κατέβαλλαν εἰδικὸ τέλος γιὰ τὸ Ταμεῖο[3].

Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι τὸ περίφημο ρεμπελιὸ τῶν ποπολάρων τῆς Ζακύνθου (1628) εἶχε ἀφορμὴ τὴν ἄρνηση τῶν κατοίκων νὰ ναυτολογηθοῦν στὰ βενετικὰ καράβια γιὰ τὴν καταδίωξη τῶν πειρατῶν.

---

1. *Pierre Dan*: ἔνθ. ἀν. 'Επίσης: *'Αθαν. Κομνηνὸς 'Υψηλάντης*: Τὰ μετὰ τὴν Ἅλωσιν (Κωνσταντινούπολις, 1870).

2. Ἡ Βυζαντινὴ νομοθεσία δὲν ἀναγνώριζε στὰ τέκνα ἄνω τῶν 18 ἐτῶν, στὶς συζύγους καὶ στὶς ἀδελφὲς τὸ δικαίωμα τῆς κληρονομίας τῶν σκλάβων ποὺ πέθαναν στὴν αἰχμαλωσία ἂν δὲν εἶχαν καταβάλει κάθε δυνατὴ προσπάθεια γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή τους. (*Κουκουλέ*: Οἱ αἰχμάλωτοι κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς (Ἡμερ. Μεγ. Ἑλλάδος, 1925).

3. *Λ. Ζήση*: Ταμεῖον 'Εξαγορᾶς Αἰχμαλώτων ('Επετηρὶς Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τ. Ε') Ἡ εἰσφορὰ γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση σκλάβων ἀποτελοῦσε χριστιανικὸ χρέος. Στὴ διαθήκη του ὁ Μάρκος Παπαδόπουλος, ἱδρυτὴς τῆς Μονῆς τοῦ 'Αρετίου Κρήτης ἔγραφε τὸ 1603: «Νὰ εἶναι κρατημένοι οἱ λεγόμενοί μου κληρονόμοι καὶ διάδοχοί τους παντοτινὰ νὰ δίδουσι κάθε χρόνο τζικίνια ἑκατὸν χρυσᾶ νὰ ξαγοράζουσι δύο σκλάβους χριστιανοὺς ἀπὸ τὰ χέρια τῶν Τούρκων, ὁποὺ νὰ μὴν ἠθέλουσιν ἔχειν ἄλλο πρᾶγμα, οὔτε ἄλλον μόδον ὁποὺ νὰ ἐλευθερωθῶσιν» (*Στεφ. Ξανθουδίδη*: Κρητικὰ Συμβόλαια Ἑνετοκρατίας. Χριστιανικὴ Κρήτη, 1912, σ. 283).

Οἱ εὐκατάστατες οἰκογένειες ἐκάλυπταν τὰ λύτρα ἀπὸ τὴν περιουσία τους. Οἱ ἄπορες ὅμως, ζητοῦσαν τὴ συνδρομὴ τῆς Κοινότητας. Τὶς περισσότερες φορὲς οἱ γονεῖς συνωμολογοῦσαν δάνεια. Κι' ὅταν ἐλευθερωνόταν ὁ αἰχμάλωτος συγκέντρωνε τὸ ποσὸ ζητιανεύοντας χρόνια ὁλόκληρα στὶς περιοχὲς τοῦ τουρκοκρατούμενου ἑλληνισμοῦ, ξυπόλητος καὶ φορτωμένος τῆς ἁλυσίδες τῆς σκλαβιᾶς του στὰ κουρσάρικα κάτεργα.

Μερικοί, ἐφοδιασμένοι μὲ πιστοποιητικὰ τῶν ἐκκλησιαστικῶν 'Αρχῶν, ἔφθαναν ὣς τὴ Βόρεια Εὐρώπη καὶ τὴν 'Αγγλία γιὰ συνεισφορές.

Στὰ ἀρχεῖα τῶν ἀγγλικῶν ἱδρυμάτων τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΖ' αἰώνα ὑπάρχουν πλῆθος καταχωρήσεις μὲ εἰσφορὲς καὶ ἐράνους 'Ελλήνων γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση συγγενῶν τους[1].

'Ο Γερμανὸς ἑλληνιστὴς Μαρτῖνος Κρούσιος τοῦ πανεπιστημίου τῆς Τυβίγγης ἀναφέρεται σὲ πολλὲς περιπτώσεις 'Ελλήνων ποὺ ταξίδευαν ὣς τὴ Γερμανία γιὰ νὰ συγκεντρώσουν τὰ λύτρα τῆς ἐλευθερίας τους[2].

Τὸν 'Ιανουάριο τοῦ 1589 ἔφθασε στὴν Τυβίγγη ὁ Κύπριος Στέφανος Λάσκαρης μὲ συστατικὰ γράμματα τοῦ πατριάρχη 'Ιερεμία :

«'Ηγνόει ὁ δυστυχὴς ἀνάγνωσιν. 'Εζήτει λύτρον ἵνα ἀπαλλαγῇ τῆς εἰς κάτεργα μακρᾶς καταδίκης. Εἶδον τὰ σφυρὰ αὐτοῦ ὑπὸ κλοιὸν λίαν βεβλαμμένα καὶ τοὺς ὀδόντας ἀπεσπασμένους[3]».

Τὸν 'Ιούλιο τοῦ ἴδιου χρόνου ὁ Κρούσιος συναντᾶ στὴν Τυβίγγη ἕνα γέροντα ἀπὸ τὰ Γιάννενα, τὸν Νικόλαο Στεφάνου :

«'Αξιολύπητος γέρων πολιός, ἐτῶν ἑξήκοντα ἑνός. Οὗτος συνέλεγεν ἔρανον πρὸς ἀπελευθέρωσιν τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ, τοῦ πρὸς πατρὸς θείου καὶ ἀδελφοῦ τῆς ἑαυτοῦ συζύγου, οἳ διανύσαντες προγενεστέραν τινα αἰχμαλωσίαν εἶχον ἀπαχθῆ καὶ αὖθις ἐν ᾧ ἔπλεον εἰς Βενετίαν, αἰχμάλωτοι εἰς Τρίπολιν τῆς Βαρβαρίας».

'Ο Κρούσιος ἀναφέρει καὶ τὴν περίπτωση δύο Κερκυραίων θυμάτων τῶν πειρατῶν. 'Ο ἕνας ἀπ' αὐτοὺς «ἔπασχε τοὺς ὀφθαλμούς, ἐμβληθέντων εἰς τοὺς ρώθωνας αὐτοῦ ὄξους καὶ αἰθάλης. 'Ο ἀριστερὸς βραχίων αὐτοῦ εἶχε διατρηθῆ διὰ βέλους καθὼς ἐβλέπομεν».

'Αλλὰ τοὺς Τούρκους, τοὺς Μπαρμπαρέζους καὶ τοὺς κουρσάρους τῆς Φραγκιᾶς συναγωνίζονται σὲ ἀγριότητα καὶ ἀποκοτιὰ οἱ Ἕλληνες πειρατές. Οἱ πιὸ ἐπίφοβοι ἦταν οἱ Μανιάτες. Οἱ δυσπρόσιτες, βραχώδεις, ἔρημες ἀκτὲς τῆς περιοχῆς εὐνοοῦσαν τὶς ἐπιδρομὲς καὶ ἐξασφάλιζαν σίγουρη διαφυγή. Γράφει ὁ

---

1. Βλ. σελ. 47 καὶ ὑποσημειώσεις.
2. *Martin Crusii* : Annalium Suevicorum κλπ.
3. *Π. Ζερλέντη* : «Σημειώματα περὶ 'Ελλήνων ἐκ τῶν Μαρτίνου Κρουσίου Σουηκικῶν Χρονικῶν».

περιηγητής Choiseul Gouffier[1], πρεσβευτής τῆς Γαλλίας στὴν Κωνσταντινούπολη :

«'Ανάμεσα στὸ ἑλληνικὸ ἔθνος ὑπάρχει μιὰ φυλή, χωρὶς κτηματικὴ περιουσία, κάπου δυὸ χιλιάδες ψυχές, ποὺ ζῆ ἀπὸ τὴ ληστεία. Λεηλατοῦν τοὺς θαλασσινοὺς μὲ τὶς πειρατικὲς ἐπιδρομές τους. Ἄλλοτε χρησιμοποιοῦν καράβια καὶ ἄλλοτε ἐνεδρεύουν πίσω ἀπὸ τοὺς βράχους τῶν ἀκτῶν τῆς Μάνης πότε ἡ τρικυμία θὰ παρασύρη ὥς τοὺς κρυψῶνες τους κανένα καράβι προσφέροντας εὔκολη καὶ σίγουρη λεία».

'Αλλὰ δὲν περιωρίζονταν στὴ ληστεία τῶν καραβιῶν οἱ Μανιάτες πειρατές. Αἰχμαλώτιζαν καὶ τοὺς ἐπιβάτες καὶ τοὺς πουλοῦσαν στοὺς 'Οθωμανούς.

Ὁ Ἄγγλος κληρικὸς καὶ διπλωμάτης Covel ποὺ ἔμεινε ἑπτὰ χρόνια (1670 - 1679) στὴν Πόλη καὶ ταξίδεψε σ' ὅλες τὶς χῶρες τῆς 'Ανατολῆς περιγράφει στὸ χρονικό του πῶς Ἄγγλοι ναῦτες καὶ ἀξιωματικοὶ τριῶν πολεμικῶν καραβιῶν ποὺ παρέπλεαν τὸ Ταίναρο ἔπεσαν σὲ ἐνέδρα ποὺ εἶχαν στήσει οἱ Μανιάτες τὸ 1670 μὲ ἀποτέλεσμα νὰ αἰχμαλωτισθοῦν πολλοὶ καὶ νὰ πληρωθοῦν λύτρα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή τους.

Τὰ καράβια πόδισαν στὴν 'Ελαφόννησο, στὸν κόλπο τῆς Κολοκυθιᾶς καὶ τὰ πληρώματα βγῆκαν στὴν ἀντικρυνὴ στεριὰ γιὰ νερὸ καὶ ἐφόδια.

«Ξαφνικὰ παρουσιάστηκε μπροστά μας ἕνας γέροντας Ἕλληνας βουνίσιος. Φοροῦσε φτωχὸ ροῦχο, χοντρὴ πατατούκα καὶ πλεχτὴ πουκαμίσα. 'Αντὶ ὑποδήματα καὶ κάλτσες εἶχε τυλίξει τὶς πατοῦσες του μὲ κομμάτια βοϊδοτόμαρο, μὲ τὴν τρίχα ἀπ' ἔξω, δεμένα μὲ λουριά. Νομίζω πὼς δὲν τὰ εἶχε βγάλει ποτὲ ἀπὸ τὰ πόδια του. Μ' αὐτὰ ὅμως τὰ ὑποδήματα μποροῦσε ν' ἀνεβοκατεβαίνη τοὺς βράχους μὲ μεγάλη εὐχέρεια. Σίγουρα τὰ ἴδια φοροῦσε καὶ ὁ ἀρχαῖος Ἡσίοδος.

»Στὸ κεφάλι φοροῦσε ἕνα σκοῦφο ἀπὸ προβατόγουνα. Τὸν ἔβγαλε καὶ μᾶς πλησίασε. Εἴχαμε ἕναν Ἕλληνα στὸ καράβι καὶ ἔτσι ἀρχίσαμε τὴ συνομιλία. 'Εγὼ μιλάω τὰ ἑλληνικὰ τοῦ σχολείου, ἀλλὰ οὔτε αὐτὸς καταλάβαινε ἐμένα οὔτε ἐγὼ ἐκεῖνον.

»Μᾶς εἶπε πὼς ὅλοι οἱ κάτοικοι τοῦ νησιοῦ πέρασαν ἀντίπερα τὴν προηγούμενη μέρα μόλις εἶδαν νὰ κατεβαίνουν τὰ καράβια γιατὶ φοβήθηκαν πὼς ἦταν κουρσάρικα.

»Τὸν ρωτήσαμε ἂν ἦταν δυνατὸν νὰ προμηθευθοῦμε σφαχτὰ γιὰ τὰ καράβια, καὶ μᾶς ἀπάντησε πὼς θὰ πάη νὰ ρωτήση τοὺς φίλους του καὶ θὰ ἐπιστρέψη. Μιλοῦσε μὲ τόση ἀθωότητα ποὺ ὅλοι τὸν συμπαθήσαμε. Τοῦ χάρισα ἕνα μαχαίρι ποὺ εἶχα στὴν τσέπη μου. Κι' ὅλοι ἔσπευσαν νὰ τοῦ προσφέρουν κάτι.

---

1. Voyage pittoresque de la Grèce par *Marie Cabriel Auguste Florent compte de Choiseul Gouffier* (Paris, 1782).

Τὰ δεχόταν μὲ ἐκδηλώσεις σεβασμοῦ, εὐγνωμοσύνης καὶ ὑποταγῆς ποὺ μᾶς ἔκανε νὰ πιστεύουμε σὲ γρήγορη ἀνταπόδοση τῆς καλωσύνης μας».

Ἀλλὰ ὁ γέρος ἦταν κατάσκοπος τῶν Μανιατῶν πειρατῶν τῆς περιοχῆς ποὺ κούρσευαν τὰ καράβια καὶ αἰχμαλώτιζαν τοὺς ἐπιβάτες. Ἀκολούθησε αἰφνιδιαστικὴ ἐπίθεση καὶ αἰχμαλωσία μερικῶν ναυτικῶν.

«Ξαφνικὰ ἀντήχησαν τρεῖς τουφεκιὲς στὸ βουνό. Καὶ κυττάζοντας νὰ δοῦμε τί συμβαίνει, βλέπουμε τοὺς ναυτικούς μας νὰ κατρακυλοῦν στὴν πλαγιὰ πανικόβλητοι. Εἶχαν ὅλοι πετάξει τὰ ὅπλα τους. Πολλοὶ εἶχαν χάσει τὰ καπέλλα τους. Μερικοὶ εἶχαν μείνει μὲ ἕνα παπούτσι. Κι' ὅλοι ἦταν καταματωμένοι ἀπὸ τὰ ἀγκάθια καὶ τὶς βραχουριές.

»Οἱ Μανιάτες τοὺς κυνηγοῦσαν μὲ κοντομάχαιρα (τὰ βλέπαμε ν' ἀστράφτουν στὸν ἥλιο) καὶ μὲ δόρατα. Τέσσερες ναυτικοὶ ἔπεσαν στὰ χέρια τους.

»Ὕστερα ἀπὸ σύσκεψη τῶν πλοιάρχων ἀποφασίσαμε νὰ κάνουμε ἔρανο γιὰ τὰ λύτρα. Συγκεντρώσαμε 1500 δολλάρια. Τὸ ἄλλο πρωὶ ὁ ναύαρχος ἔστειλε τὴ λέμβο του καὶ ἐμεῖς μπήκαμε στὴ δική μας μὲ λευκὴ σημαία ἀνακωχῆς, κάναμε τὸ γῦρο τοῦ νησιοῦ ἀλλὰ δὲν εἴδαμε ψυχή. Τελικὰ καταθέσαμε τὸ ποσὸ στὸ προξενεῖο τῆς Σμύρνης. Ὕστερα ἀπὸ δύο χρόνια οἱ ἄτυχοι σκλάβοι βρέθηκαν στὶς γαλέρες καὶ ἐξαγοράσθηκαν.

»Αὐτοὶ ποὺ ζοῦν στὰ βράχια καὶ στὶς πλαγιὲς τῶν βουνῶν ποὺ ὑψώνονται πάνω ἀπὸ τὴ θάλασσα ἀποτελοῦν ἕνα εἶδος ἀνθρώπων ἐκτὸς νόμου. Ἀκόμη καὶ οἱ Τοῦρκοι δὲ μποροῦν νὰ τοὺς ὑποτάξουν ἢ νὰ τοὺς ἐπαναφέρουν σὲ εἰρηνικὴ ζωή.

»Ἀγναντεύουν συνεχῶς ἀπὸ τοὺς βράχους καὶ τὰ βουνά τους κατὰ τὴ θάσα, ὄχι τόσο γιὰ νὰ ἐξασφαλισθοῦν ἀπὸ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν πειρατῶν ὅσο γιὰ νὰ ληστέψουν οἱ ἴδιοι ὅποιον πέσει στὰ χέρια τους. Τοὺς χριστιανοὺς ταξιδιῶτες ποὺ αἰχμαλωτίζουν στὶς ἀκτές τους πουλᾶνε στοὺς Τούρκους γιὰ νὰ δουλέψουν στὶς γαλέρες ἢ ἀλλοῦ σὰν σκλάβοι. Κι' ὅπως βεβαιώθηκα, ὅταν πιάνουν Τούρκους,τοὺς μεταχειρίζονται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο : μόνο ποὺ τοὺς πουλᾶνε στὸν πρῶτο χριστιανὸ δουλέμπορο.

»Εἶναι πανοῦργοι καὶ πολυμήχανοι. Ὑπόσχονται στοὺς ξένους ὅτι θὰ τοὺς ἐφοδιάσουν μὲ κάθε λογῆς προμήθειες — ὅπως ἐμᾶς ἐκεῖνος ὁ κακοῦργος γέροντας — καὶ ὕστερα στήνουν παγίδα καὶ τοὺς σκλαβώνουν. Πιστέψτε με, οἱ Ἕλληνες εἶναι πάντοτε Ἕλληνες : δόλιοι καὶ ὕπουλοι»[1].

Ὁ Covel ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν προσωπικὴ ἐμπειρία του λησμονεῖ ὅτι ἡ πειρατεία ἀποτελοῦσε μάστιγα τῆς ἐποχῆς καὶ μέσο ἐπιβιώσεως, ἐπάγγελμα καὶ συνήθεια τῶν πολεμικῶν λαῶν (ὅπως οἱ Μανιάτες), ὅτι οἱ συμπατριῶτες

---

1. *John Covel* : The diaries of dr John Covel, 1670 - 1679 (London, 1893). Ἐπίσης : *J. Theodore Bent* : Early voyages and travels in the Levant (London, 1893).

του οἱ Ἄγγλοι εἶχαν ἀναδειχθῆ σὲ ἐπικίνδυνους κουρσάρους τῆς Μεσογείου κι' ὅτι τὰ χριστιανικὰ ἔθνη πρωτοστατοῦσαν στὴν πειρατεία. Ὁ ἑλληνισμός, ἄλλωστε, τῶν νησιῶν καὶ τῶν παρακτίων ἠπειρωτικῶν περιοχῶν εἶχε ὑποστεῖ τὶς μεγαλύτερες δοκιμασίες ἀπὸ τὴν πειρατεία. Ὁ Covel, τέλος, ἀγνοεῖ τὸ ρόλο τῶν Μανιατῶν κατὰ τὸν τουρκοβενετικὸ πόλεμο.

Ὁ Γάλλος Guillet, (τὸ χρονικό του ἀναφέρεται στὴν περίοδο τοῦ κρητικοῦ πολέμου) γράφει γιὰ τὴ δράσῃ τῶν Μανιατῶν[1] :

«Ἡ κυριώτερη ἀπασχόληση τῶν Μανιατῶν εἶναι ἡ πειρατεία καὶ τὸ μεγαλύτερο ἐμπόριό τους οἱ αἰχμάλωτοι. Τὸ Οἴτυλο ὠνομαζόταν Μεγάλο Ἀλγέρι[2]. Αἰχμαλωτίζουν καὶ πουλᾶνε τοὺς χριστιανοὺς στοὺς Τούρκους καὶ τοὺς Τούρκους στοὺς Χριστιανούς.

»Ἀφηγοῦνται μὲ περηφάνεια τὶς ληστρικές τους ἐπιδρομές. Μοῦ ἔδειξαν ἕναν ἀπὸ τοὺς περιφημότερους κουρσάρους τους ποὺ κατὰ τὴν ἀκμή του φημιζόταν γιὰ τὶς ἀνδραγαθίες του. Ὅταν μάθαιναν τὰ γειτονικὰ χωριὰ ὅτι πρόκειται νὰ βγῆ γιὰ πειρατεία, ἐπικρατοῦσε γενικὴ ἀναταραχή. Ὅλοι ἔκρυβαν τὰ παιδιὰ καὶ τὶς ὡραῖες γυναῖκες ἀπὸ φόβο μήπως αἰχμαλωτισθοῦν ἀπὸ τὸν κουρσάρο καὶ πουληθοῦν στὰ σκλαβοπάζαρα. Ἀπὸ τὸν ἴδιο φόβο κατέχονταν κι' ὅταν ἄραζε στὸ λιμάνι ξένο καράβι. Γιατὶ κάθε Μανιάτης πειρατὴς ποὺ μισεῖ τὸν γείτονά του, τὸν αἰχμαλωτίζει καὶ τὸν πουλάει.

»Λίγες μέρες πρὶν ἀπὸ τὴν ἄφιξή μας στὸ λιμάνι τῆς Μάνης συνέβη ἕνα παράξενο ἐπεισόδιο στὶς καλύβες μεταξὺ Μάνης καὶ Οἰτύλου. Δυὸ Μανιάτες, Θεόδωρος καὶ Ἀναπλιώτης τὰ ὀνόματά τους, διαβόητοι κουρσάροι καὶ στενοὶ φίλοι, φιλονείκησαν γιὰ τὰ λάφυρα κι' ἀποφάσισαν, καθένας γιὰ λογαριασμό του, νὰ αἰχμαλωτίσῃ τὴ γυναῖκα τοῦ ἐχθροῦ του. Ὁ Θεόδωρος πέτυχε τὴν ἁρπαγὴ τῆς γυναίκας τοῦ Ἀναπλιώτη καὶ τὴν ἔφερε σ' ἕνα Μαλτέζο πειρατὴ ποὺ βρισκόταν στὸ λιμάνι. Ἀλλὰ ἐπειδὴ δὲν συμφωνοῦσαν γιὰ τὴν τιμή, ὁ Μαλτέζος, ἀφοῦ πρόσεξε καλύτερα τὴν αἰχμάλωτη εἶπε στὸν Θεόδωρο ὅτι πρὶν ἀπὸ δυὸ ὧρες εἶχε ἀγοράσει μιὰ ἄλλη γυναῖκα ὡραιότερη στὴ μισὴ τιμή. Πρόσταξε μάλιστα νὰ τὴν παρουσιάσουν γιὰ νὰ βεβαιωθῆ. Ὁ Μανιάτης πειρατὴς ἔμεινε κεραυνόπληκτος βλέποντάς την : ἦταν ἡ γυναῖκα του. Ὁ Ἀναπλιώτης τὸν εἶχε προλάβει. Ἀλλὰ ἀντὶ νὰ φροντίσῃ γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή της ἐξακολούθησε νὰ παζαρεύῃ τὴν τιμὴ τῆς δικῆς του αἰχμάλωτης καὶ τελικὰ τὴν πούλησε, ὥστε

1. *Guillet* : ἔνθ. ἀν.

2. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἡ Ναύπακτος εἶχε ἐπονομασθῆ Μικρὸ Ἀλγέρι (Piccolo Algeri). Ἐκεῖ εἶχαν συγκεντρωθῆ περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΖ' αἰώνα πολλοὶ πειρατὲς ἀπὸ τὴ Βόρειο Ἀφρική. Καὶ μὲ τὴ βοήθεια τῶν Τούρκων λαφυραγωγοῦσαν τὰ παράλια τοῦ Κορινθιακοῦ. Τὶς περιπέτειες τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν τοῦ Κρισσαϊκοῦ κόλπου ἱστορεῖ τὸ Χρονικὸ τοῦ Γαλαξειδιοῦ : «Ἐκείνους τοὺς χρόνους πολλοὶ κουρσάροι κατατρεμένοι ἀπὸ τὰ μέρη τῆς Μπαρμπαριᾶς καὶ Ἀλτζέρι, ἐμαζωχτήκασι στὸν Ἔπαχτο».

νὰ ὑποστοῦν καὶ οἱ δυὸ τὴν ἴδια τύχη καὶ γιὰ νὰ ἀποφύγῃ τοὺς σαρκασμοὺς τῶν συμπατριωτῶν του.

»Μαθαίνοντας ὁ ᾿Αναπλιώτης τὴν αἰχμαλωσία τῆς συζύγου του ἐξοπλίζει ἕνα καράβι. Καὶ ὁ Θεόδωρος λησμονώντας ὅσα εἶχαν προηγηθῆ ἑνώθηκε μαζί του. ᾿Αξίωσαν ἀπὸ τὸν Μαλτέζο νὰ ἐπιστρέψῃ τὶς δυὸ γυναῖκες. Καὶ κεῖνος, εἴτε γιατὶ φοβήθηκε ἐπίθεση εἴτε γιατὶ δὲν ἤθελε νὰ παραβλάψῃ τὰ συμφέροντα ποὺ εἶχε στὸν τόπο τὶς ἐλευθέρωσε. Ὕστερα ἀπ' αὐτὸ τὸ περιστατικὸ οἱ δυὸ Μανιάτες ξανάγιναν φίλοι καὶ ξαναβγῆκαν γιὰ πειρατεία μὲ τὸ ἴδιο μάλιστα καράβι».

Γιὰ τοὺς Μανιάτες κουρσάρους γράφει ὁ Γάλλος περιηγητὴς D'Arvieux στὸ χρονικό του :

«Τόπος ἐπικίνδυνος (ἡ θαλασσινὴ περιοχὴ τοῦ Ταινάρου) γιατὶ μπορεῖ κανεὶς νὰ πέσῃ στὰ χέρια τῶν Μανιατῶν. Ζοῦν στὰ βουνὰ τῶν ἀκτῶν τοῦ Μωριᾶ. Τὰ πλεούμενά τους εἶναι κάτι πανάθλια καΐκια ποὺ μόνο μικρὰ καράβια μποροῦν νὰ χτυπήσουν. Καραδοκοῦν, ὅμως, τὴ στιγμὴ ποὺ οἱ φουρτοῦνες θὰ ρίξουν τὰ πλοῖα στὶς ἀκτές τους καὶ τότε, πηδώντας ἀπὸ βράχο σὲ βράχο σὰν ἀγριόγιδα, λαφυραγωγοῦν τὰ ναυάγια καὶ αἰχμαλωτίζουν τοὺς ζωντανούς. Ἂν εἶναι χριστιανοὶ τοὺς πουλᾶνε στοὺς Τούρκους κι' ἂν εἶναι Τοῦρκοι τοὺς πουλᾶνε στοὺς χριστιανούς. Αὐτὸ εἶναι τὸ ἐμπόριό τους»[1].

Πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση τῶν Μανιατῶν συγκέντρωσαν καὶ οἱ Ὀλλανδοὶ περιηγητὲς Van Egmont καὶ John Heyman[2].

«Οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς, οἱ Μανιάτες, εἶναι λαὸς μὲ ἀπάνθρωπες συνήθειες ἔτσι ποὺ εἶναι ἐπικίνδυνο νὰ ξεμπαρκάρῃ κανεὶς σ' αὐτὸν τὸν τόπο. Ἂν πέσῃ ξένος στὰ χέρια τους πρέπει νὰ περάσῃ τὰ ὑπόλοιπα χρόνια τῆς ζωῆς του σκλάβος ἢ νὰ καταβάλῃ τεράστια λύτρα. ᾿Αρνοῦνται ἐπίσης νὰ πληρώσουν φόρο στὸ σουλτάνο. Πολλὲς φορὲς ἔστειλαν οἱ Τοῦρκοι δυνάμεις ἐπὶ τόπου ἀλλὰ δὲ μπόρεσαν νὰ τοὺς ὑποτάξουν. Ἔτσι εἶναι οἱ μόνοι Ἕλληνες ποὺ κατώρθωσαν νὰ διατηρήσουν τὴν ἀνεξαρτησία τους. Οἱ Ἕλληνες τῶν γειτονικῶν περιοχῶν ἀποκαλοῦν τὴ Μάνη «Μεγάλο ᾿Αλγέρι». Εἶναι ὅλοι πειρατὲς ἐξ ἐπαγγέλματος. ᾿Ακόμη καὶ οἱ παππάδες τοὺς ἀκολουθοῦν στὶς ἐπιδρομὲς καὶ παίρνουν τὸ ἕνα δέκατο ἀπὸ τὶς λεῖες ὡς δικαίωμα τῆς ἐκκλησίας. Αὐτοὶ οἱ κληρικοὶ ζοῦν κατὰ μῆκος τῶν ἀκτῶν μέσα στὶς «θυρίδες», σπηλιὲς στοὺς βράχους, ποὺ ἀπὸ μακριὰ φαίνονται σὰν μιὰ σειρὰ ἀπὸ παράθυρα. ᾿Απὸ αὐτὰ τὰ παρατηρητήρια βλέπουν τὰ καράβια ποὺ ἀρμενίζουν. Κι' ἂν ἔχῃ κανένα ἀπ' αὐτὰ τὴν ἀτυχία νὰ ποδίσῃ

1. *D'Arvieux* : ἔνθ. ἀν.

2. Travels through Europe, Asia Minor, the islands of the Archipelago, Syria, Palestine, Egypt, Mount Sinai etc, giving a particular account of the most remarkable places, structure, ruins, inscriptions, etc in these countries, by honorable *J. Aegidius van Egmond and John Heyman.*

ἀπὸ τὴ φουρτούνα εἰδοποιοῦν τοὺς Μανιάτες τῆς περιοχῆς κι' ὅλοι πέφτουν στὴν ἁρπαγή»[1].

Ὑπῆρχαν Ἕλληνες ποὺ κατὰ τὴν ἀκμὴ τῆς πειρατείας κυριαρχοῦσαν σ' ὁλόκληρο τὸ Αἰγαῖο. Ὁ πειρατὴς λ.χ. Ι. Κάψης εἶχε ἀναγνωρισθῆ ἄρχοντας τῆς Μήλου «ὑπὸ τὰς εὐλογίας» τοῦ Λατίνου ἐπισκόπου καὶ διατήρησε τὴν ἐξουσία τρία χρόνια, ὥσπου ἔπεσε σὲ παγίδα τῶν Τούρκων καὶ κρεμάστηκε (1680) στὴν Πόλη.

Τὸ περιστατικὸ ἀφηγεῖται ὁ Ἰησουΐτης Sauger στὴν «Ἱστορία τῶν Φράγκων ἡγεμόνων τοῦ Αἰγαίου»[2]. Ἰδοὺ ἕνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν ἐξιστόρηση τῶν ἄθλων τοῦ διαβόητου πειρατῆ :

«Ἀναδειχθεὶς ἔκ τινων πειρατικῶν ἐπιδρομῶν, ἀποκατεστάθη ἐν Μήλῳ, ἔνθα ἀποκτήσας φίλους τινας, συνέλαβε τὴν ἰδέαν νὰ ἀναγορευθῆ κύριος τῆς νήσου, ὅπερ καὶ κατώρθωσε. Οἱ Μήλιοι φύσει ἀνδρεῖοι, μὴ ἀνεχόμενοι τὸν τουρκικὸν ζυγὸν καὶ θαυμασταὶ τῶν κατορθωμάτων τοῦ Κάψη οὐδόλως ἀποβλέψαντες εἰς τὸ ἄσημον τῆς καταγωγῆς του παραχρῆμα τὸν ἀνεγνώρισαν ὡς τοιοῦτον, ἔστεψε δ' αὐτὸν ἐν τῷ μητροπολιτικῷ ναῷ τῶν Ἑλλήνων ὁ Λατῖνος ἐπίσκοπος don Antonio Camillo, ὅστις ἔθηκεν εἰς τὸν αὐχένα αὐτοῦ χρυσῆν ἅλυσιν, τοῦ λαοῦ ἀναφωνήσαντος τρὶς «Ζήτω ὁ Κάψης». Ὁ νέος οὗτος ἄρχων, οὐδόλως ἐκ τῶν τιμῶν τούτων θαμβωθείς, προσεπάθησεν, ἅμα συνέλαβε τὰ ἡνία τῆς ἐξουσίας, νὰ ἀποκτήση τὴν εὔνοιαν τῶν κατοίκων. Μετὰ ταῦτα ἐπειράθη παντὶ σθένει νὰ ἐπισύρη τὸ σέβας τῶν ὑπηκόων του. Πρὸς τοῦτο δ' ἐκλέξας τὴν πρωτίστην οἰκίαν ἐν Μήλῳ, κατῴκησεν ἐν αὐτῇ, ἐφρουρεῖτο δὲ ὑπὸ 25 στρατιωτῶν ἐνόπλων, ἐξήρχετο συνοδευόμενος ὑπὸ 50 καὶ ἐδίκαζε καθ' ὡρισμένας ἡμέρας καὶ πάντοτε ἀπένεμε τὴν δικαιοσύνην ἀμερόληπτος. Ἡ βασιλεία του διήρκεσε τρία ἔτη καὶ ἤθελε διαρκέσει περισσότερον ἐὰν μὴ ὁ Κάψης ἐνεπιστεύετο τόσον πολὺ εἰς τοὺς Τούρκους» [3].

---

1. Ὁλόκληρο πειρατικὸ στόλο εἶχαν δημιουργήσει οἱ Μανιάτες στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ΙΗ' αἰώνα. Τὸ 1797 μάλιστα κατέλαβαν τὴν Ἀμοργό. Τὴν ἐπιδρομὴ ἐκείνη ἔχει ἀπαθανατίσει ἕνα νησιώτικο δημοτικὸ τραγούδι :

Τῆς Ἀμοργοῦ τὰ βάσανα πολλὰ νὰ λυπηθῆτε
ὅπου ποτὲ δὲν ἔλπιζε γιὰ νά τηνε πατήσουν
Μανιάτες τ' ὄνομα σκυλιὰ καὶ νὰ τὴν ἀφανίσουν.

2. *P. Sauger:* Histoire nouvelle des anciens ducs et autres souverains de l'Archipel (Paris, 1690). Ἀπὸ τὴ μετάφραση τοῦ *Ἀρ. Καράλη*, ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἱστορία τῶν ἀρχαίων δουκῶν καὶ τῶν λοιπῶν ἡγεμόνων τοῦ Αἰγαίου Πελάγους, μετὰ περιγραφῆς τῶν κυριωτέρων νήσων καὶ τῶν ἀξιολογωτέρων μνημείων αὐτῶν. Ἐν Ἑρμουπόλει Σύρου, 1878».

3. Πηγὲς σχετικὰ μὲ τὴν δράση τῶν χριστιανῶν πειρατῶν στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες : *F. W. Hasluck* : The first English traveler's account of Athos (1677) ἐκδ. The Annual of the British School at Athens, τομ. 12 (1910 - 1911). *Π. Ζερλέντη* : Νη-

Ἕλληνες ἁρματολοὶ κατέφυγαν στὴν πειρατεία ὕστερα ἀπὸ τὸ δραματικὸ τέλος τοῦ ξεσηκωμοῦ τοῦ 1770 (Ὀρλωφικά).

«Μετὰ τὴν κατάπνιξιν τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως ὁ Μητρομάρας, καταφυγὼν εἰς Σαλαμίνα συνεκέντρωσε τὰ στίφη τῶν ἐκ Πελοποννήσου καὶ Στερεᾶς Ἑλλάδος ἀνταρτῶν καὶ πειρατικὸν συγκροτήσας στολίσκον ἀπὸ τρομεροῦ ἁρματολοῦ μετεβλήθη εἰς τὸν τρομερώτερον τῶν καταδρομέων. Ἐκτὸς τούτου ἕτερος πειρατικὸς στολίσκος Μανιατῶν καὶ Σφακιωτῶν ἐληΐζετο τὰ παράλια τῆς Πελοποννήσου καὶ Κρήτης. Μεγάλως, ὅμως, κατετρόμαξαν τοὺς Τούρκους οἱ Ψαριανοὶ καταδρομεῖς πρὸς οὐδὲν λογιζόμενοι, τὴν προσέγγισιν τοῦ ὀθωμανικοῦ στόλου»[1].

Νέο πειρατικὸ κῦμα ἀφάνισε τὸ Αἰγαῖο ὕστερα ἀπὸ τὴ συνθήκη εἰρήνης τοῦ Τίλσιτ (7 Ἰουλίου 1807), τὴν ἀποχώρηση τοῦ ρωσικοῦ στόλου ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο καὶ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ ἐπαναστατημένου ἑλληνισμοῦ στὴν ἐκδικητικὴ μάχαιρα τῶν τυράννων του.

«Ἅμα τῇ φυγῇ τοῦ ρωσικοῦ στόλου, τὸ Αἰγαῖον πέλαγος ἐπλημμύρισε πειρατῶν διότι πολλοὶ τῶν παρακολουθησάντων τὸν Σινιάβιν ἁρματολῶν τῆς Στερεᾶς, ὡς ὁ ἐκ Βάλτου Γιάννης Σταθᾶς, ὁ Καζαβέρνης καὶ ἄλλοι, μὴ θελήσαντες νὰ ἐπανέλθουν εἰς τὰς ἑαυτῶν ἑστίας ἠνώθησαν μετά τινων νησιωτῶν καὶ τῶν ἐκπατρισθέντων καπεταναίων τοῦ Ὀλύμπου... Μετ' ὀλίγον προσετέθησαν αὐτοῖς καὶ ἄλλοι Ἕλληνες, ἐν οἷς καὶ ὁ Κολοκοτρώνης, ὁ ἁρματολὸς τῆς Νιάουστας Ρομφέης καὶ ἐπὶ τέλους ὁ Νικοτσάρας. Ὁριστικὸς ναύλοχος ὡρίσθη ἡ Σκίαθος, καὶ ὁ καταδρομικὸς στόλος, ἐξ ἑβδομήκοντα περίπου πλοιαρίων ἀποτελούμενος, διηρέθη ἀνὰ δέκα εἰς ταϊφάδες, ὧν ἕκαστος ἔφερε τὸ ὄνομα τῆς πατρίδος τοῦ ἀρχηγοῦ, ὡς Βάλτος, Μωρηάς, Ρούμελη, Ὄλυμπος, Ἄσπρη Θάλασσα (Αἰγαῖο), Σκιάθο, Κασσάνδρα καὶ τὰ ἑξῆς»[2].

Στὶς 24 Ἰουλίου 1772 ἔγραφε ὁ Ρῶσος κυβερνήτης τῶν Κυκλάδων Paul Nesteroff πρὸς τοὺς κατοίκους τῶν νησιῶν :

«Πᾶσα δεινὸν πρᾶγμα εἶναι οἱ ὁποῖοι ζητοῦν νὰ λαμβάνουν ἀπὸ τὰ νησιὰ πασσαπόρτια καὶ κάνουν εἰς τὸ πέλαγος σπαντιλίκι. Νὰ στοχασθῆτε διὰ τοῦτο, πρέπει τοὺς τοιούτους νὰ σπουδάζετε νὰ τοὺς εὑρῆτε καὶ νὰ τοὺς ξερριζώσετε διὰ νὰ μὴ πέσετε τοῦ λόγου σας εἰς παιδείαν. Καὶ ἂν ἴσως ἀπὸ τέτοιους θαλασσινοὺς σπαντίδους ἐσεῖς ἠθέλετε πιάσει κανένα μὲ τὸ καραούλι, ἂν ἔχετε τὸν

σιωτικὴ Ἐπετηρὶς (1918) καὶ Ἱστορικὰ Σημειώματα ἐκ τοῦ βιβλίου τῶν ἐν Νάξῳ Καπουκίνων (Ἑρμούπολις, 1922). *Ber. Randolph* : The present state of the islands in the Archipelago (Ὀξφόρδη, 1677). *Antoine des Barres* : L'état présent de l'Archipel (Paris, 1678).

1. *Κ. Σάθα* : Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς, σ. 520 - 521.

2. Κ. *Σάθα* : ἔνθ. ἀν. σ.,584.

τρόπον, τότε μὲ καλὴν φύλαξιν νὰ τὸν στείλετε εἰς τοῦ λόγου μου ἢ εἰς καθολικοὺς ἀρχηγούς»[1].

Στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰώνα, τὰ περάσματα καὶ τὰ νησόπουλα τοῦ Ἀργοσαρωνικοῦ ἦταν πειρατικὲς φωλεές. Ὁ Βύρων κατὰ τὴν ἐκδρομή του στὸ Σούνιο εἶδε στὶς βραχοσπηλιὲς κάτω ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Ποσειδῶνος εἴκοσι Μανιάτες πειρατὲς μὲ κάμποσους Ἕλληνες αἰχμαλώτους. Ὅταν οἱ κουρσάροι ἔμαθαν γιὰ τὴν παρουσία ἑνὸς λόρδου στὸ ὕψωμα ἑτοιμάστηκαν νὰ ἐπιτεθοῦν γιὰ νὰ ἁρπάξουν τὴ χρυσοφόρο λεία, ἀλλὰ ἡ πάνοπλη συνοδεία τοῦ ποιητῆ τοὺς ἀποθάρρυνε[2].

Στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ ἐθνικοῦ ξεσηκωμοῦ ἡ πειρατεία εἶχε ἐξαφανισθῆ ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς θάλασσες[3].

Ἀλλὰ ὕστερα ἀπὸ τὸ 1825, ὅταν ἡ ἐπανάσταση μὲ τὴν εἰσβολὴ τοῦ Μπραΐμη ἔφθασε στὰ χείλη τοῦ γκρεμοῦ δημιουργήθηκαν ἰδεώδεις συνθῆκες γιὰ ληστρικὲς ἐπιδρομὲς ἐναντίον ἐχθρῶν καὶ φίλων, γιὰ τὴν ἀποδέσμευση τῶν ἐνστίκτων καὶ γιὰ κάθε λογῆς τυχοδιωκτισμό. Γράφει ὁ Σπ. Τρικούπης :

«Ἀρξαμένης δὲ τῆς ἐπαναστάσεως, τὸ κακὸν τοῦτο δὲν ἀνεφάνη δι' ὅλης τριετίας· δὲν ἀνεφάνη οὐδ' ὅτε κατεστράφησαν αἱ Κυδωνίαι καὶ ἡ Χίος, καθ' ἣν περίστασιν τόσοι ναῦται ἔπεσαν εἰς δεινὴν ἀμηχανίαν· καὶ οἱ μὲν αὐτῶν καταφυγόντες τῆδε κἀκεῖσε, οἱ δὲ πλεῖστοι εἰς Ψαρὰ ἐπορίζοντο γλίσχρως ἀλλὰ τιμίως τὰ πρὸς τὸ ζῆν· μετὰ τὴν καταστροφὴν δὲ τῆς Κάσσου καὶ τῶν Ψαρῶν ἡ πειρατεία ἐγένετο πόρος τῶν παθόντων. Εἰς ἐξάπλωσιν αὐτῆς συνήργησεν ὄχι ὀλίγον καὶ ἡ ἀναιδὴς καὶ ἀντιχριστιανικὴ χρῆσις τῆς σημαίας τινῶν χριστιανικῶν Δυνάμεων εἰς ὑπηρεσίαν τῶν ἀγωνιζομένων Τούρκων ἐπὶ καταστροφῇ τῶν Ἑλλήνων, κινήσασα τὴν ἀγανάκτησιν πάντων τῶν πολιτῶν τῆς Ἑλλάδος. Καὶ ἡ κυβέρνησις καὶ αἱ πλέουσαι τὸ Αἰγαῖον ναυτικαὶ μοῖραι τῶν ξένων Δυνάμεων ἐπροθυμήθησαν πάντοτε εἰς παῦσιν τῆς πειρατείας, ἀλλ' εἰς μάτην ἐκοπίασαν· τὸ δὲ βδελυρὸν τοῦτο ἐπιτήδευμα ἐξησκεῖτο καὶ ὑπὸ τὴν πολεμικὴν τῆς Ἑλλάδος σημαίαν καὶ ὑπὸ καταγωγικὰ ἔγγραφα»[4].

Στὶς πειρατικὲς ἐπιδρομὲς πρωτοστατοῦσαν οἱ ναυτικοὶ τῆς Ὕδρας καὶ τῶν Σπετσῶν, ἐπειδὴ ὕστερα ἀπὸ τὴν πτώση τοῦ Μεσολογγίου, καθὼς ἡ Κυ-

---

1. «Ἀθήναιον», τόμ. ΣΤ (1877) σ. 227.

2. Lord Byron's correspondence (London, 1922), τομ. Α' σ. 24.

3. Δὲν ἔλειψαν βέβαια ὁλωσδιόλου οἱ πειρατικὲς ἐπιδρομὲς κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ πολέμου. Ἀποτελοῦσαν ὡστόσο σπάνια περιστατικά. Σὲ ἔγγραφο τοῦ Ἀρείου Πάγου τῆς 22 Μαρτίου 1822 «Πρὸς τὸν Μινίστρον τῶν Ἐσωτερικῶν καὶ προσωρινῶς τοῦ Πολέμου» ἀπὸ τὶς Λιθάδες τῆς Εὐβοίας ἀναφέρεται ὅτι: «ἐμφωλεύουσιν εἰς αὐτὰς τὰς νήσους (τὶς Σποράδες) πλῆθος ληστῶν, πειρατῶν καὶ ἄλλων τοιούτων ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι ἐξορμῶντες ἐκεῖθεν λεηλατοῦσι τὰ παράλια τῆς γειτνιαζούσης ξηρᾶς» (Ἀρχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας, Ἀθῆναι 1857 - 62)

4. Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, τομ. Δ' σ. 16 - 17.

βέρνηση δὲν εἶχε τὰ μέσα νὰ κινήση τὸ στόλο, τὰ καράβια ἔδεσαν κι' ὁ λαὸς πεινοῦσε. Μερικοὶ νησιῶτες ἅρπαζαν τὶς γολέτες καὶ ρίχνονταν στὴν πειρατεία. Τὸ ἴδιο καὶ οἱ Ψαριανοί, ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ νησιοῦ τους. Οἱ Μανιάτες πάλι, ξαναθυμήθηκαν τὶς προαιώνιες κουρσάρικες συνήθειές τους.

Ὁ καπετάνιος ἑνὸς ἐμπορικοῦ καραβιοῦ τοῦ Πετρόμπεη καὶ τὸ πλήρωμα αἰχμαλώτισαν ἕνα μαλτέζικο πλοῖο στὸν Ἁρμυρό, τὸ λήστεψαν καὶ κατέσφαξαν τοὺς ναῦτες του:

«Μὲ μεγάλην ἔκστασιν καὶ φρίκην μας, ἔγραφαν τὰ «Ἑλληνικὰ Χρονικὰ» τοῦ Μεσολογγίου, μανθάνομεν ἀπὸ Καλαμάτας τὸ ἐφεξῆς μιαρὸν καὶ ἀπάνθρωπον ἔργον, τὸ ὁποῖον παρανόμως ἐτόλμησε νὰ πράξη τὸ παρά τινος Κ. Ἀργύρη διοικούμενον μίστικον τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς Μάνης.

»Περὶ τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος μηνὸς εἶχε φθάσει εἰς τὸν λιμένα Ἁρμυροῦ Μαλτέζικον πλοῖον φορτωμένον ἅλας, τὸ ὁποῖον, ἀφοῦ μετὰ παρέλευσιν ὀλίγων ἡμερῶν ἐπώλησεν εἰς Καλαμάτα τὸ φορτίον του, ἐβάλθη εἰς τὰ πανία... Τὴν 1 τοῦ Μαρτίου τὸ ρηθὲν μίστικον ἐβάλθη ἐπίσης εἰς τὰ πανία καὶ ἐλθὸν περὶ τὸ δειλινὸν μεταξὺ τῶν ἀκρωτηρίων Ματαπᾶ καὶ Γρίσου εὗρε τὸ Μαλτέζικον αὐτὸ πλοῖον καὶ ἐπῆγε πλησίον του. Οἱ ἐν αὐτῷ ἀνέβησαν ἐπάνω παρευθὺς καὶ τοὺς μὲν ναύτας ὅλους κατέσφαξαν, τὸ δὲ πλοῖον τρυπήσαντες κατεβύθισαν»[1].

Ἕνα ἐπεισόδιο ἁρπακτικῆς ἐπιδρομῆς τῶν Μανιατῶν ἀφηγεῖται καὶ ὁ Φωτάκος[2].

Οἱ Μανιάτες εἶχαν κληρονομήσει τὴν τραχύτητα καὶ τὴ μισάνθρωπη αὐστηρότητα τῶν ἀρχαίων σπαρτιατικῶν ἠθῶν. Ἐπὶ αἰῶνες θεωροῦσαν τίτλο τιμῆς τὴν ἀτιμώρητη ἁρπαγή.

Πρόθυμοι γιὰ ἐκστρατεία ἐναντίον τῶν Ὀθωμανῶν κατὰ τὴν τουρκοκρατία δὲν δίσταζαν νὰ λαφυραγωγοῦν καὶ τοὺς ὁμοεθνεῖς τους. Κατὰ τὴν πρώτη φάση τῶν ἐπιχειρήσεων τῶν Βενετῶν ὑπὸ τὸν Μοροζίνι (1687) γιὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς Πελοποννήσου πρωτοστάτησαν οἱ Μανιάτες. Βασικὸς στόχος τους ἦταν ἡ λεηλασία:

«Ἰουνίου 20 ἦρθε μία βάρκα ἀπὸ τὸ Νιόκαστρο τοῦ Ἀβαρίνο καὶ εἶπε πὼς ἐπήρανε καὶ τὴν Καρύταινα καὶ ἐπήρανε χίλιους τριακόσιους Τούρκους, γυναικοπαίδι, καὶ ἤτανε τρεῖς χιλιάδες Μανιάταις καὶ χίλιοι Κορωναῖοι καὶ ἐκδύσανε τὴν χώρα»[3].

Τὸ 1825 ἡ δράση τῶν πειρατῶν εἶχε ἐπεκταθῆ ὡς τὸν Σαρωνικό: «Ἀπ' ἔξω ἀπὸ τῆς Ὕδρας καὶ Πόρον ἐστάθη ταῖς προάλλαις ὁ ναύαρχος Ἅμιλτον καὶ ἐζήτησε καὶ εὗρε τοὺς θαλασσίους κλέπτας, οἱ ὁποῖοι κοντὰ εἰς τὰ ἄλλα κακὰ βασανίζουν καὶ αὐτὴ τὴν δύστυχη Ἑλλάδα»[4].

---

1. Ἑλληνικὰ Χρονικά, ἀρ. 27, 2 Ἀπριλίου 1824.
2. Ἀπομνημονεύματα» περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, σ. 369.
3. Ἡμερολόγιο Μάτεση, σ. 214.
4. Ἐφημερὶς τῶν Ἀθηνῶν, ἀριθ. 80 (1825).

«Περὶ τὰς 6 ὥρας τῆς νυκτὸς ἀπερνώντας ἀπὸ τὰ ξερονήσια ἀπαντήσαμε ἀραμένη μιὰ φελούκα μὲ κλέφτες Ψαριανούς, καὶ μᾶς ἠρώτησαν πόθεν ἐρχόμεθα καὶ διὰ ποῦ διευθυνόμεθα, ἐβάλαμε τέσσαρα κουπιὰ καὶ ἐτραβήχθημεν»[1].

Τὸ ἴδιο καὶ στὶς Σποράδες ποὺ εἶχαν μεταβληθῆ σὲ βάσεις ἐξορμήσεων τῶν κουρσάρικων ὁμάδων τοῦ Ὀλύμπου. «Ἡ πειρατεία, σημειώνει ὁ Ν. Δραγούμης, εἶχε πήξει τὴν φωλεὰν αὐτῆς κατὰ τὰς βορείους Σποράδας, ὅθεν ὁρμωμένη ἐλαφυραγώγει ἀνηλεῶς ξένους καὶ ἐντοπίους»[2].

Γενικά, ἡ πειρατεία εἶχε προσλάβει τρομακτικὲς διαστάσεις κατὰ τὰ τελευταία χρόνια τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ἐξ αἰτίας τῆς ἀναρχίας ποὺ προκάλεσαν οἱ πολεμικὲς συμφορὲς στὴ στεριὰ καὶ οἱ ἀτυχίες τοῦ ναυτικοῦ ἀγώνα. Ὁ Γάλλος ναύαρχος Δεριγνὺ ἔγραφε ὅτι «σὲ κάθε νησὶ τοῦ Αἰγαίου ὑπάρχει μιὰ συμμορία πειρατῶν ποὺ ἐπιβάλλει τοὺς νόμους της». Στὰ βραχοτόπια τῆς Γραμβούσας εἶχε δημιουργηθῆ μιὰ πυκνοκατοικημένη πολιτεία ποὺ ἀσκοῦσε τὴν πειρατεία ὡς μετοχικὴ ἐπιχείρηση ὑπὸ τὴν προστασία τῆς «Παναγίας τῆς Κλεφτρίνας»[3].

Σὲ πολλὲς περιπτώσεις οἱ πειρατικὲς ἐπιδρομὲς γίνονταν μὲ ἐπίσημη κυβερνητικὴ ἔγκριση. Κατὰ τὸν δεύτερο ἐμφύλιο πόλεμο, ἐπειδὴ ἡ κυβέρνηση Κουντουριώτη ἔδειξε γενναιοδωρία (χάρη στὸ ἀγγλικὸ δάνειο) μονάχα γιὰ τὴν Ὕδρα, οἱ Ψαριανοὶ ἀπόμειναν χωρὶς πόρους καὶ ρίχτηκαν στὴν πειρατεία. Κινδύνευαν ὅμως ἀπὸ τὰ πολεμικὰ τῶν εὐρωπαϊκῶν στόλων ποὺ προστάτευαν τὶς ἐμπορικές τους σημαῖες. Ὁ Κουντουριώτης ἐφωδίασε τότε σαρανταπρία ψαριανὰ καράβια μὲ «καταδρομικὰ διπλώματα» (πατέντες) γιὰ νὰ ἐμποδίζουν τὶς μεταφορὲς τουρκικῶν στρατευμάτων καὶ πολεμοφοδίων. Μὲ τὰ δικαιολογητικὰ αὐτὰ οἱ Ψαριανοὶ ἀπέφευγαν τὴ σύλληψη ἀπὸ τοὺς εὐρωπαϊκοὺς στόλους καὶ μποροῦσαν ν' ἀσχοληθοῦν ἀνενόχλητοι μὲ κουρσάρικες ἐπιδρομές. Ἡ Τῆνος καὶ ἡ Μύκονος εἶχαν μεταβληθῆ σ' αὐτὴ τὴν περίοδο σὲ βάσεις πειρατικῶν ἐξορμήσεων.

Τελικά, ὁ Καποδίστριας κατώρθωσε μὲ τὴ συνεργασία τῶν τριῶν Δυνάμεων νὰ ἀποκαταστήση τὴν ἀσφάλεια τῶν ταξιδιῶν στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες. Τὰ ἀγγλογαλλικὰ πολεμικά, κατέστρεψαν τὴν ἑστία τῆς Γραμβούσας καὶ ὁ ἑλληνικὸς στόλος τὶς πειρατικὲς φωλεὲς τῶν Σποράδων. Ὀγδόντα κουρσάρικα παραδόθηκαν στὸν Μιαούλη. Καὶ οἱ πειρατὲς δέχτηκαν νὰ μεταφερθοῦν στὰ Μέγαρα καὶ νὰ ἐνσωματωθοῦν στὶς ἐθνικὲς χιλιαρχίες[4].

---

1. *Παν. Μοναστηριώτη* : Πρακτικὰ τοῦ δρόμου μας (6 Φεβρουαρίου - 14 Μαρτίου 1826). Ἀπομνημονεύματα Ἀθηναίων Ἀγωνιστῶν, σελ. 9.
2. *Ν. Δραγούμη* : Ἀναμνήσεις, σελ. 52.
3. *Μέντελσον Βαρθόλδυ*, τόμ. Α', σελ. 659.
4. *Καποδιστρίου* Ἐπιστολαί, 3, σελ. 158 - 159 καὶ *Μιχ. Κωνσταντινίδη* : Ἡ νῆσος Σκῦρος, Ἀθῆναι 1901.

ΑΡΧΑΙΟΛΑΤΡΕΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΚΑΠΗΛΟΙ

Η ΑΡΠΑΓΗ ἀρχαιοτήτων ὑπῆρξε ἀπὸ τὴν αὐγὴ τῆς Ἀναγεννήσεως ὣς τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα κίνητρα γιὰ τὰ ταξίδια στὴν Ἀνατολή. Ἡ στροφὴ πρὸς τὸ κλασσικὸ πνεῦμα καλλιέργησε τὴν ἀρχαιοφιλία μὲ ἀποτέλεσμα ν' ἀρχίσουν οἱ ἐπιδρομὲς γιὰ τὴ σύληση τῶν ἀρχαίων μνημείων καὶ τὴ συγκέντρωση κάθε λογῆς ἔργου τέχνης, νομισμάτων καὶ παλαιῶν χειρογράφων. Συλλεκτικὴ μανία κατέλαβε τὶς εὐρωπαϊκὲς Αὐλὲς καὶ τοὺς μεγιστάνες τοῦ πλούτου. Ὑπῆρχε βέβαια καὶ ἡ φιλοδοξία τῶν φωτισμένων λογίων τῆς ἐποχῆς, ἀρχαιολόγων καὶ οὐμανιστῶν νὰ διασώσουν τὰ μνημεῖα τοῦ ἀρχαίου πνεύματος, ὅσα ἀπόμειναν ἀπὸ τὴν καταστροφικὴ μανία τοῦ φανατισμοῦ τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων, ἀπὸ τοὺς πολέμους, τὶς εἰσβολὲς καὶ τελευταῖα ἀπὸ τὴν τουρκοκρατία. Ἀλλὰ ἡ πλειοψηφία τῶν ἐρευνητῶν κλασσικῶν μνημείων, στὴν περίοδο ποὺ ἀκολούθησε τὴν ἅλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὣς τὴν ἐθνικὴ ἀπελευθέρωση, ἦταν στυγνοὶ ἀρχαιοκάπηλοι.

Βέβαια ἡ ἁρπαγὴ τῶν ἀρχαιοτήτων εἶχε ἀρχίσει πρὶν ἀπὸ τοὺς αἰῶνες τῆς Ἀναγεννήσεως. Οἱ Καρχηδόνιοι εἶχαν ἀπογυμνώσει τὶς ἑλληνικὲς ἀποικίες τῆς Σικελίας ἀπὸ τοὺς καλλιτεχνικοὺς θησαυροὺς κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐπιδρομῶν τους. Ὅλα τὰ γλυπτὰ τοῦ Ἀκράγαντος, ἀκόμη καὶ ὁ περιλάλητος ταῦρος τοῦ Φαλάριδος, φορτώθηκαν στὰ καράβια. Ἦταν ἡ πρώτη ὀργανωμένη λαφυραγωγία ἀρχαιοτήτων τῆς ἱστορίας.

«Ὁ δὲ Ἀμίλκας, τὰ ἱερὰ καὶ τὰς οἰκίας συλήσας καὶ φιλοτίμως ἐρευνήσας, τοσαύτην ὠφέλειαν συνήθροισεν ὅσην εἰκὸς ἐστὶν ἐσχηκέναι πόλιν οἰκουμένην ὑπὸ ἀνδρῶν εἴκοσι μυριάδων, ἀπόρθητον δὲ ἀπὸ τῆς κτίσεως γεγενημένην, πλουσιωτάτην δὲ σχεδὸν τῶν τότε Ἑλληνίδων πόλεων, καὶ ταῦτα τῶν ἐν αὐτῇ φιλοκαλησάντων εἰς παντοίων κατασκευασμάτων πολυτέλειαν· καὶ γὰρ γραφαὶ παμπληθεῖς ηὑρέθησαν εἰς ἄκρον ἐκπεπονημέναι καὶ παντοίων ἀνδριάντων φιλοτέχνως δεδημιουργημένων ὑπεράγαν ἀριθμός. Τὰ μὲν οὖν πολυτελέστατα τῶν ἔργων ἀπέστειλεν εἰς Καρχηδόνα ἐν οἷς καὶ τοῦ Φαλάριδος συνέβη κομισθῆναι ταῦρον, τὴν δὲ ἄλλην ὠφέλειαν ἐλαφυραγώγησε»[1].

Ὕστερα ἦρθαν οἱ Ρωμαῖοι. Τὴν καταστροφὴ τῆς Κορίνθου τὸ 146 π.Χ.

---

1. *Διόδωρος ὁ Σικελιώτης* (ΙΓ' 90). Ἐπίσης: *Λουκιανοῦ* «Φάλαρις».

ἀκολούθησε ἡ συστηματικὴ λεηλασία ἔργων τέχνης. Τὰ γλυπτὰ μεταφέρονται στὴ Ρώμη. Καὶ στοὺς δρόμους τῆς ἔνδοξης πολιτείας τοῦ πλούτου οἱ στρατιῶτες τοῦ Μομμίου ἀσχημονοῦσαν πάνω στοὺς πίνακες ζωγραφικῆς :

«Πολύβιος δὲ τὰ συμβάντα περὶ τὴν ἅλωσιν, ἐν οἴκτει μέρει λέγων προστίθησι καὶ τὴν στρατιωτικὴν ὀλιγωρίαν τὴν περὶ τὰ τῶν τεχνῶν ἔργα καὶ τὰ ἀναθήματα φησὶ γὰρ ἰδεῖν παρὼν ἐρριμμένους πίνακας ἐπ' ἐδάφους, πεττεύοντας δὲ τοὺς στρατιώτας ἐπὶ τούτων»[1].

Ὁ Πολύβιος, ὁ φίλος τῶν Ρωμαίων, στιγματίζει τὴν ἀτιμωτικὴ καὶ βάρβαρη ἐκείνη λαφυραγωγία : «Οἱ ἄξιες πολιτεῖες δὲν κοσμοῦνται ἀπὸ τὰ ξένα καλλιτεχνήματα ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἀρετὴ τῶν κατοίκων τους»[2], ἔγραφε ὁ Μεγαλοπολίτης ἱστορικός.

Ἡ ἁρπαγὴ τῶν μνημείων τῶν ἑλληνικῶν πόλεων κράτησε δύο αἰῶνες. Οἱ δημόσιοι χῶροι καὶ οἱ κατοικίες τῶν πλουσίων τῆς Ρώμης ἦταν κατάμεστες ἀπὸ ἑλληνικὰ γλυπτά. Τρεῖς χιλιάδες ἀγάλματα, ὁ ἀπολογισμὸς τῆς λεηλασίας στὴ Ρόδο[3]. Πεντακόσια μετέφερε ὁ Νέρων, μόνο ἀπὸ τοὺς Δελφούς, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Παυσανίας[4]. Κι' αὐτὸ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπιδρομὴ τῶν Γαλατῶν.

Ὅ,τι ἀπόμεινε μετὰ τὶς εἰσβολές, τοὺς σεισμούς, τὴν ἐρήμωση, τοὺς φανατισμοὺς τῆς νέας θρησκείας, θρυμματισμένο, ἐρειπωμένο, καταχωνιασμένο ἀπὸ τοὺς αἰῶνες τὸ ἀφάνισαν οἱ πολιτισμένοι λαοὶ τῆς Εὐρώπης.

«Εἶναι θλιβερὴ ἡ διαπίστωση, ἔγραφε ὁ Σατωμπριάν, ὅτι οἱ πολιτισμένοι εὐρωπαϊκοὶ λαοὶ προξένησαν στὰ μνημεῖα τῶν Ἀθηνῶν περισσότερο κακὸ κατὰ τὴ διάρκεια ἑκατὸν πενήντα χρόνων παρ' ὅσο ὅλοι μαζὶ οἱ βάρβαροι κατὰ τὴ διάρκεια αἰώνων. Εἶναι σκληρὸ νὰ σκεφθῆ κανεὶς ὅτι ὁ Ἀλάριχος καὶ ὁ Μωάμεθ Β' σεβάστηκαν τὸν Παρθενώνα γιὰ νὰ τὸν ἀφανίσουν ὁ Μοροζίνι καὶ ὁ Ἔλγιν»[5].

Ἀλλὰ πρὶν ἀπὸ τὸν Βενετὸ καὶ τὸν Ἄγγλο εἶχε περάσει ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἡ θύελλα τῶν σταυροφόρων. Οἱ Φράγκοι τυχοδιῶκτες τῆς Δ' Σταυροφορίας θὰ ἐπιδοθοῦν στὴν καταστροφὴ τῶν ἀρχαίων μνημείων τῆς Πόλης.

Ὁ Νικήτας Χωνιάτης εἶδε μὲ τὰ μάτια του τὰ ἐγκλήματα τῶν «ἀγραμμάτων καὶ τέλεον ἀναλφαβήτων» εἰσβολέων. Αὐτοὶ οἱ «τοῦ καλοῦ ἀνέραστοι βάρβαροι» ἔλειωσαν δώδεκα χάλκινα ἀγάλματα τοῦ Ἱπποδρόμου γιὰ νὰ τὰ μεταβάλουν σὲ μονέδα.

---

1. *Στράβων* Γεωγραφία.
2. Οὐδ' ἐκ τῶν ἔξω κοσμεῖται πόλις, ἀλλ' ἐκ τῆς τῶν οἰκούντων ἀρετῆς (Θ' 111 10).
3. *Πλίνιος* «Φυσικὴ Ἱστορία».
4. «Ἔμελε δὲ ἄρα οὐδὲ τῆς Νέρωνος ἐς πάντα ὀλιγωρίας ἕξειν, ὃς τὸν Ἀπόλλωνα πεντακοσίας θεῶν τε ἀναμὶξ ἀφείλετο ἀνθρώπων εἰκόνας χαλκάς».
5. «Ὁδοιπορικὸ ἀπὸ τὸ Παρίσι στὰ Ἱεροσόλυμα» (Παρίσι, 1811).

«Κεκόφασιν εἰς νομίσματα ἀνταλλασσόμενοι μικρῶν τὰ μεγάλα καὶ τὰ δαπάναις ποιηθέντα μεγίσταις οὐτιδανῶν ἀντιδιδόντες κερμάτων».

Ὁ Παρθενὼν εἶχε διατηρηθῆ ἄθικτος κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο. Ἀκέραια τὰ ἀετώματα, οἱ μετόπες, οἱ ζωφόροι. Εἶχε μετατραπῆ ἀπὸ τοὺς πρώτους κιόλας μεταχριστιανικοὺς αἰῶνες σὲ ναὸ τῆς Παναγίας.

Ἦρθαν οἱ σταυροφόροι καὶ τὸν ἀπογύμνωσαν ἀπὸ τοὺς καλλιτεχνικοὺς θησαυρούς του. Κατέστρεψαν ἀκόμη καὶ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Ἀκομινάτου.

Ἀκολουθοῦν οἱ Καταλανοί, οἱ Γενοβέζοι, οἱ Βενετοί. Ἀγάλματα δὲν ὑπῆρχαν πιά. Εἶχαν, ὅμως, ἀπομείνει οἱ κίονες τῶν ναῶν. Καὶ οἱ Γενοβέζοι μεγαλοκαραβοκύρηδες ποὺ πλούτισαν μὲ τὸ ἐμπόριο τῆς Ἀνατολῆς, φόρτωναν τὰ μάρμαρα καὶ τὰ μετέφεραν στὴν Ἰταλία γιὰ νὰ χτίσουν τὰ παλάτια τους.

Ὁ Γερμανὸς περιηγητὴς Ludolph Suchen, κληρικὸς ἀπὸ τὴ Βεστφαλία, ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἰταλία καὶ στὴν Ἑλλάδα ἐπὶ Καταλανῶν γράφει: «Ὁλόκληρη ἡ πολιτεία τῆς Γένοβας εἶναι χτισμένη ἀπὸ τὰ μάρμαρα καὶ τοὺς κίονες ποὺ ἔχουν μεταφερθῆ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα[1].

Καὶ ὁ Γερμανὸς ἱστορικὸς Herzberg: «Οἱ Ἰταλοί, καὶ περισσότερο οἱ Γενοβέζοι, μετέφεραν, ὅπως φαίνεται, ὄγκο οἰκοδομικῶν ὑλικῶν ἀπὸ τὰ ἀνεξάντλητα ἀρχαιολογικὰ λείψανα τῶν Ἀθηνῶν. Κυρίως ὡραιότατους μαρμαρένιους κίονες»[2].

Οἱ περισσότεροι Εὐρωπαῖοι ταξιδιῶτες βεβαιώνουν ὅτι οἱ Τοῦρκοι προστάτευαν τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ μνημεῖα.

Ὁ Ἱσπανὸς εὐγενὴς Pedro Tafur, ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἀνατολὴ τὸ 1435, δέκα ὀχτὼ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἅλωση τῆς Πόλης, γράφει στὸ ὁδοιπορικό του[3]:

«Περιώδευσα δύο μέρες μιὰ περιοχή, ποὺ ὅπως λένε εἶναι ἡ ἀρχαία Τροία. Ἀλλὰ δὲν βρῆκα ἄνθρωπο νὰ μὲ φωτίση. Τέλος, ἔφθασα στὸ Ἴλιον, ποὺ βρίσκεται κοντὰ στὴν παραλία, ἀπέναντι ἀπὸ τὸ λιμάνι τῆς Τενέδου.

»Ὅλη αὐτὴ ἡ περιοχὴ εἶναι γεμάτη ἀπὸ ἀγροτικὲς κατοικίες. Οἱ Τοῦρκοι θεωροῦν μνημεῖα τὰ ἀρχαῖα οἰκοδομήματα καὶ δὲν τὰ γκρεμίζουν. Συνηθίζουν, μάλιστα, νὰ χτίζουν τὰ σπίτια τους πλάϊ στὶς ἀρχαιότητες».

---

1. *Ludolph von Suchem*: Description of the Holy Land and the way thither, written in the year 1350 (London, 1958).

2. Ὁ Φλωρεντινὸς λόγιος *Gian Francesco Poggio Branciotini* (1380 - 1454), μαθητὴς τοῦ Χρυσολωρᾶ, εἶχε διακοσμήσει τὴν ἔπαυλή του μὲ πλῆθος γλυπτῶν ποὺ τοῦ ἔφεραν οἱ φίλοι του ἀπὸ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου.

3. Andanzes y viajes de *Pedro Tafur* por diversas partes del mundo avidos (1435 - 1439). Madrid, 1874.

'Ο Γάλλος περιηγητὴς Villamont γράφει ὅτι ἐνῶ κατὰ τὴν περίοδο τοῦ καλβινιστικοῦ θρησκευτικοῦ κινήματος στὴ Δύση καταστρέφονταν τὰ ἔργα τέχνης «οἱ Τοῦρκοι εἶχαν ἐκδηλώσει τὴν ἀγανάκτησή τους». Καὶ προσθέτει :

«Δὲν διστάζω νὰ πῶ ὅτι οἱ Τοῦρκοι δὲν ἔχουν τὴν ἀγριότητα τῶν χριστιανῶν αἱρετικῶν. Δὲν ἐνθουσιάζονται νὰ γκρεμίζουν ἐκκλησίες. 'Αντίθετα φροντίζουν νὰ τὶς διατηροῦν ἀνέπαφες γιὰ νὰ τὶς μεταβάλουν σὲ τζαμιὰ ἢ νὰ τὶς πουλήσουν στοὺς χριστιανούς»[1].

Οἱ Τοῦρκοι, γράφει ὁ Laborde, ἦταν μετριοπαθεῖς κατακτητὲς καὶ μετὰ τὴν κατάληψη τῶν 'Αθηνῶν (1456) ἔδειξαν πὼς ἐκτιμοῦν τὴν ἀξία τῶν ἀρχαίων ἔργων τέχνης[2].

Κατὰ τὸν Beule οἱ Τοῦρκοι, ἐξ αἰτίας τῆς θρησκευτικῆς ἀποστροφῆς τους γιὰ κάθε εἶδος ἀνθρωπομορφισμοῦ, ἀκρωτηρίαζαν τὰ ἀγάλματα καὶ τὰ ἀνάγλυφα, ἀλλὰ μονάχα αὐτὰ ποὺ μποροῦσαν νὰ φθάσουν μὲ τὰ χέρια τους. Λάθος, γράφει ὁ Laborde. «'Απέδειξα ὅτι οἱ ἀκρωτηριασμοὶ ποὺ ὑπαινίσσεται ὁ Beule ἔγιναν ἀπὸ τοὺς πρώτους χριστιανούς»[3].

Καὶ ἀπὸ ἄλλες μαρτυρίες ἐπιβεβαιώνεται ὁ σεβασμὸς τῶν Τούρκων πρὸς τὶς ἑλληνικὲς ἀρχαιότητες : 'Ο Γάλλος γιατρὸς καὶ φυσιοδίφης Pierre Belon ποὺ γνώρισε τὴν 'Ελλάδα περιοδεύοντας τρία χρόνια (1546 - 1549) γράφει στὸ χρονικό του :

«Οἱ Τοῦρκοι ἔχουν τὴ συνήθεια νὰ μὴ κατεδαφίζουν ποτὲ κάστρο ἢ πύργο ποὺ κυριεύουν, οὔτε νὰ καταστρέφουν τὶς παλιὲς οἰκοδομὲς καὶ τὶς διακοσμήσεις. Διατηροῦν πάντοτε τὶς ἀρχαιότητες στὴν κατάσταση ποὺ τὶς βρίσκουν».

Στὶς ἐπιστολὲς τοῦ ἀββᾶ Sevin ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη[4] παρεμβάλλεται ἕνα χαρακτηριστικὸ κείμενο ποὺ ἀναφέρεται στὴν προσωπικὴ ἐμπειρία κάποιου ἀββᾶ Bignon ἀπὸ τὴν περιοδεία του στὴν περιοχὴ τῆς ἀρχαία Τροίας:

«'Ο Ζαΐντ ἀγᾶς, σὲ γράμμα του πρὸς τὸν ἀββὰ Bignon, τὸ 1727, ὑποσχόταν πὼς θὰ τὸν διευκόλυνε νὰ εἰσδύση στὴ βιβλιοθήκη τοῦ σουλτάνου, στὴ βιβλιοθήκη δηλαδὴ τῶν 'Ελλήνων αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου. Οἱ θησαυροὶ τῆς βιβλιοθήκης φυλάσσονται μὲ προσοχὴ ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἅλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐξ αἰτίας εἰδικῆς ἐντολῆς τοῦ Μωάμεθ Β'. 'Εκεῖ μπορεῖ κανεὶς νὰ βρῆ ἔργα ποὺ σήμερα θεωροῦνται χαμένα»[5].

---

1. Les voyages de la Terre Saincte et autres lieux remarquables et signaléz d'icelle ensemble de l'Italie, Slavonie, Grèce, Turquie, Morée, Céphalonie, Candie, Cypre, Hierusalem, Syrie, Égypte, Damiette, du Grand Caire et Babylone (À Paris, 1627).

2. Athènes aux XV, XVI et XVII siècles par le *cte de Laborde* (Paris, 1854).

3. *E. Beulé* Athènes et les Grecs modernes, (Paris, 1855).

4. Lettres de Constantinople de *M. l' abbé Sevin*, écrites au comte de Gaulus (Paris, 1802). Τὰ κείμενα σχολιάζει ὁ ἀββᾶς *Bourdel de Vauxcelles*.

5. Mémoires de l'Académie Royale des inscriptions et lettres , τόμ. Ζ'.

Σχετικὰ μὲ τὰ μνημεῖα τῆς Ἀκροπόλεως ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ὅλες τὶς πηγὲς ὅτι οἱ Τοῦρκοι φρόντιζαν γιὰ τὴ συντήρησή τους. Τὰ χρησιμοποιοῦσαν ἄλλωστε γιὰ κατοικίες. Κι' ὁ Παρθενὼν εἶχε μετατραπῆ σὲ τέμενος.

Ὅπως γράφει ὁ Γάλλος κληρικὸς καὶ περιηγητὴς Babin, ὅταν ἔπεσε μιὰ πλάκα ἀπὸ τὴ ζωφόρο τοῦ ναοῦ οἱ Τοῦρκοι ἔσπευσαν νὰ τὴν ἀποθέσουν μὲ προσοχὴ στὸν Παρθενώνα[1].

Ἐπίσης ὁ Laborde ποὺ ἔδωσε σημαντικὸ ἔργο γιὰ τὶς ἀθηναϊκὲς ἀρχαιότητες παρατηρεῖ : «Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι οἱ Τοῦρκοι σέβονται τὰ γλυπτά. Ἔχουν διατηρήσει στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Παρθενῶνος τὶς διαρρυθμίσεις ποὺ εἶχαν πραγματοποιήσει οἱ χριστιανοί»[2].

Καὶ ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Dodwell : «Οἱ Τοῦρκοι σεβάστηκαν τὸν Παρθενώνα καὶ δὲν ἔθιξαν διόλου τὶς Καρυάτιδες».

Ἀλλὰ αὐτὸς ὁ σεβασμὸς ὠφειλόταν κυρίως στὴν ἐντολὴ τοῦ Μωάμεθ Β' τοῦ Πορθητοῦ νὰ μὴ θιγοῦν οἱ ἀρχαιότητες. Ἔτσι δημιουργήθηκε παράδοση αἰώνων[3].

Ἡ προστασία, ὡστόσο, ἀφοροῦσε μόνο τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα. Τὰ ἀγάλματα καὶ οἱ ἀνάγλυφες μορφὲς εἶχαν τεθῆ ὑπὸ διωγμὸν ἀπὸ τὴν πρώτη κιόλας περίοδο τῆς τουρκοκρατίας ἐπειδὴ τὸ Κοράνιο καταδικάζει τὸν ἀνθρωπομορφισμό.

Ὁ Γάλλος διπλωμάτης D'Arvieux ποὺ ταξίδεψε τὸ 1653 στὴν ἑλληνικὴ Ἀνατολὴ ἐξηγεῖ στὸ χρονικὸ τῶν περιηγήσεών του τὰ θρησκευτικὰ αἴτια τῆς ἀπέχθειας τῶν Τούρκων γιὰ τὰ ἀγάλματα :

«Στὴν πύλη τοῦ φρουρίου (τῆς Σμύρνης) ὑπῆρχε κεφαλὴ γυναίκας σὲ ὑπερφυσικὸ μέγεθος. Κι' ὅπως μοῦ ἔλεγαν οἱ Σμυρνιοὶ ἦταν ἀπὸ τὸ ἄγαλμα τῆς ἀρχαίας βασίλισσας ποὺ ἔχτισε τὴν πόλη καὶ τῆς ἔδωσε τὸ ὄνομά της. Ἀλλὰ οἱ Τοῦρκοι τῆς ἐθρυμμάτισαν τὴ μύτη διὰ λιθοβολισμοῦ καὶ κατέστρε-

---

1. *Babin*, ἔνθ' ἀν.

2. *Laborde*, ἔνθ' ἀν.

3. Τὸ 1759 ὁ βεοβόδας τῆς Ἀθήνας Τζισταράκης γκρέμισε μιὰ κολώνα τοῦ ναοῦ τοῦ Ὀλυμπίου Διός, ποὺ σωζόταν ἀκόμη ὄρθια καὶ τὴ θρυμμάτισε γιὰ νὰ τροφοδοτήση μὲ τὰ μάρμαρα τῶν σπονδύλων της ἕνα ἀσβεστοκάμινο. Χτιζόταν τότε τὸ Κουρτσουνοὺ τζαμὶ (σώζεται στὸ Μοναστηράκι). Οἱ Ἀθηναῖοι ἔσπευσαν νὰ καταγγείλουν τὴ βαναυσότητα στὴν Πόλη. Κι' ὁ σουλτάνος φρόντισε νὰ καθαιρέση τὸν βοεβόδα ἀπὸ τὸ ἀξίωμά του καὶ νὰ τὸν ἐκδιώξη ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Εἶναι ἐπίσης γνωστὸ ὅτι οἱ Τοῦρκοι δὲν ἐπέτρεπαν ὄχι μόνο τὴν εἴσοδο ἀλλὰ οὔτε καὶ τὴν προσέγγιση ξένων στὴν Ἀκρόπολη γιὰ λόγους στρατιωτικούς. Τὸν περιηγητὴ *De Dreux*, πνευματικὸ τοῦ Γάλλου πρεσβευτῆ στὴν Κωνσταντινούπολη, ἐκδίωξαν τὸ 1669 ἀπὸ τὸν Ἄρειο Πάγο καὶ τὸν κατηγόρησαν γιὰ κατασκοπεία. Ἐπίσης τὸ 1675 ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Vernon* παρὰ λίγο νὰ ἐκτελεσθῆ ἀπὸ τοὺς Τούρκους φρουροὺς τῆς Ἀκροπόλεως τὴν ὥρα ποὺ μετροῦσε τὴ σκηνὴ τοῦ θεάτρου τοῦ Διονύσου (*Κώστα Η. Μπίρη*: Αἱ Ἀθῆναι ἀπὸ τὸν 19ον ἕως τὸν 20ὸν αἰώνα).

ψαν τὸ πρόσωπό της. Τὸ ἴδιο κάνουν καὶ γιὰ ὅλα τὰ ἀγάλματα ποὺ πέφτουν στὰ χέρια τους. Γιατί;

»Οἱ Τοῦρκοι λένε πὼς τὰ ἀγάλματα ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν ἔχουν δικαίωμα νὰ ζητήσουν ἀπὸ τοὺς δημιουργούς τους νὰ τοὺς δώσουν ψυχή. Ἀλλὰ ἐπειδὴ αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ γίνη, γιατὶ μονάχα ὁ Θεὸς μπορεῖ νὰ πραγματοποιήση τέτοια θαύματα, σπεύδουν νὰ τρυπώσουν στὰ ἀγάλματα τὰ δαιμόνια γιὰ νὰ βλάψουν τοὺς ἀνθρώπους. Γιὰ νὰ ἀποτραπῆ αὐτὴ ἡ εἰσβολή, ἀρκεῖ νὰ παραμορφωθοῦν τὰ ἀγάλματα, νὰ ἀκρωτηριασθοῦν. Καὶ τότε τὰ δαιμόνια, βλέποντας τὴν παραμόρφωση, αἰσθάνονται τρόμο καὶ ἀναζητοῦν ἀλλοῦ καταφύγιο.

»Αὐτὴ ἡ συμπεριφορὰ τῶν Τούρκων δὲν ὀφείλεται στὴν ἐχθρότητά τους κατὰ τῆς εἰδωλολατρείας ἀλλὰ στὴν ἐπιθυμία τους νὰ ἀπομακρύνουν τὰ δαιμόνια ποὺ κρύβουν μέσα τους τὰ γλυπτά. Γιατὶ εἶναι ἀδύνατο νὰ συλλάβουν πὼς μποροῦν νὰ θαυμάζουν οἱ ἄνθρωποι ἄψυχα ἀγάλματα.

»Στὴν ἴδια κατάσταση μὲ τοὺς Τούρκους βρίσκονται καὶ οἱ Ἕλληνες. Ἡ ἀμάθεια καὶ ἡ δεισιδαιμονία τους ξεπερνᾶ κάθε φαντασία. Αἰσθάνονται τρόμο μπροστὰ στὶς ἀνάγλυφες εἰκόνες καὶ δὲν ἀνέχονται παρὰ μονάχα τὶς εἰκόνες ποὺ εἶναι ζωγραφισμένες πάνω σὲ ἴσιο ξύλο ἢ σὲ πανί».

Ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς στὴν Κωνσταντινούπολη Nointel ἔγραφε στὸ ὁδοιπορικό του : «Οἱ Τοῦρκοι πιστεύουν ὅτι ἐπιτελοῦν θεάρεστο ἔργο θρυμματίζοντας τὴ μύτη ἑνὸς ἀγάλματος ἢ ἄλλο μέρος τοῦ γλυπτοῦ».

Φαίνεται, ὅμως, ὅτι οἱ βανδαλισμοὶ τῶν Φράγκων παρέσυραν καὶ τὸ τουρκικὸ στοιχεῖο σὲ καταστροφές.

«Οἱ Τοῦρκοι ἔδειχναν ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα. Ἀλλὰ βλέποντας τὶς καταστροφὲς ποὺ ἔκαναν οἱ Φράγκοι, ἄρχισαν καὶ αὐτοὶ νὰ τ' ἀφανίζουν. Ἄλλοι γιὰ παιγνίδι κι' ἄλλοι γιὰ πρακτικοὺς σκοπούς. Γιατὶ τὰ πολυάριθμα μάρμαρα τῆς Ἀκροπόλεως ἦταν σπουδαῖο ὑλικὸ γιὰ τὴν παρασκευὴ ἀσβεστιοῦ»[1].

Ἡ προστασία τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως ποὺ ὑπαγορευόταν καὶ ἀπὸ στρατιωτικοὺς λόγους δὲν σημαίνει ὅτι στὴν ὑπόλοιπη χώρα ἐνδιαφέρονταν οἱ Τοῦρκοι γιὰ τὴν τύχη τῶν λειψάνων τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου. Τὰ κείμενα τῶν περιηγητῶν ἀποκαλύπτουν πλῆθος μουσουλμανικῶν βανδαλισμῶν. Ἀφηγεῖται ὁ περιηγητὴς Castelan :

«Ἡ ἀδιαφορία τῶν Τούρκων γιὰ τὴν τέχνη ἔκανε περισσότερο κακὸ στὶς ἀρχαιότητες ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ χρόνο. Δὲν κοπιάζουν διόλου νὰ πελεκήσουν τὰ μάρμαρα. Γκρεμίζουν τὰ περίλαμπρα ἀρχαῖα οἰκοδομήματα καὶ χρησιμοποιοῦν τὰ ὑλικὰ γιὰ νὰ χτίζουν οἰκοδομές. Εἶδα τὰ ἐρείπια ἑνὸς ναοῦ ἐξαίσιας ἀρχιτεκτονικῆς, πολύτιμα μάρμαρα, ἀνάγλυφα καὶ ἄλλα ἀριστουργηματικὰ γλυπτὰ νὰ χρησιμεύουν γιὰ φράγμα στὴν παροχέτευση τῶν νερῶν πρὸς τὸ αὐλάκι ποὺ

1. *Herzberg*, ἔνθ' ἀν.

κινοῦσε ἕναν πανάθλιο ξύλινο μύλο. Ἀλλοῦ βλέπεις κίονες κάθε λογῆς ἀποκολλημένους ἀπὸ διάφορα μνημεῖα νὰ χρησιμοποιοῦνται γιὰ ὑποστηρίγματα σταύλων. Μιὰ ἀρχαία σαρκοφάγος μὲ συντριμμένη τὴ βάση ἔγινε μαργέλι πηγαδιοῦ καὶ μιὰ ἄλλη ἔγινε ποτίστρα γιὰ τὰ γιδοπρόβατα. Ἕνα ἄγαλμα, ποὺ ἐξ αἰτίας τοῦ ὄγκου του ἦταν ἀδύνατο νὰ μετακινηθῆ, ἔχει παραμορφωθῆ ἀπὸ τὰ χτυπήματα ποὺ δέχεται ἀπὸ τὶς λόγχες τῶν φανατικῶν Τούρκων. Τὸ βρῆκα στὸ ἐργαστήριο ἑνὸς γλύπτη ἢ μᾶλλον ἑνὸς βαρβάρου ποὺ πελεκοῦσε ταφόπλακες. Προσπαθοῦσε νὰ σβήση ἀπὸ τὰ μάρμαρα τὶς πολύτιμες γιὰ τὴν ἀρχαιολογία ἐπιγραφές, γιὰ νὰ τὶς ἀντικαταστήση μὲ τὸν ἐπιτάφιο κάποιου θλιβεροῦ ἀπογόνου τοῦ Μωάμεθ.

»Δὲ μπορεῖς νὰ κάνης οὔτε βῆμα χωρὶς νὰ ἀναστενάζης βλέποντας τὴν καταστροφὴ αὐτῶν τῶν ἱερῶν λειψάνων καὶ τὴν ἐξαφάνιση τῶν μαρτυριῶν τόσων αἰώνων δόξας»[1].

Ἡ συγκέντρωση ἔργων τέχνης τῆς ἑλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητας γιὰ τὴ διακόσμηση τῶν παλατιῶν τῶν Εὐρωπαίων μοναρχῶν ἐγκαινιάζεται ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα.

Ὁ Φραγκίσκος Α' τῆς Γαλλίας ὠργάνωσε εἰδικὴ ἀποστολὴ μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν περίφημο γεωγράφο καὶ περιηγητὴ Pierre Gilles[2] γιὰ τὴ συλλογὴ ἀρχαιοτήτων ἀπὸ τὴν Ἰταλία. Γιὰ ὅσα γλυπτὰ δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἀγορασθοῦν καὶ νὰ μεταφερθοῦν στὸ Παρίσι οἱ πράκτορες τοῦ Φραγκίσκου φρόντιζαν νὰ ἐξασφαλίσουν ἀντίγραφα.

Τὸ 1621 φθάνει στὴν Ἀθήνα ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ Λουδοβίκου ΙΓ' Louis Deshayes βαρῶνος De Courmesnin. Ἦταν ὁ ἀνιχνευτής.

Ὁ χρόνος, γράφει ὁ βαρῶνος, ἔχει προξενήσει λιγώτερο κακὸ ἀπὸ ὅσο οἱ βαρβαρότητες τῶν ἐθνῶν ποὺ τόσες φορὲς λεηλάτησαν τὴν πόλη. «Ὁ Παρθενὼν εἶναι ἀκόμη ὄρθιος καὶ ἄθικτος, ἔτσι ποὺ νομίζει κανεὶς πὼς χτίστηκε τώρα τελευταῖα».

Ἡ πληροφορία ἦταν πολύτιμη. Καραβάνια ἀρχαιοκαπήλων ξεκίνησαν ἀπὸ ὅλες τὶς γωνιὲς τῆς Εὐρώπης ὀργανώνοντας ἐπιδρομὲς διαρπαγῆς.

Ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς στὴν Κωνσταντινούπολη Charles Francois Olier μαρκήσιος De Nointel ταξίδεψε στὴν Ἀνατολὴ τὸ 1670 μὲ ρητὲς ἐντολὲς τοῦ Κολμπέρ, ὑπουργοῦ Οἰκονομικῶν τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ', νὰ λαφυραγωγήση τοὺς ἀρχαιολογικοὺς τόπους[3]. Στὶς 10 Νοεμβρίου 1674 γράφει ὁ ὑπουργὸς στὸν πρεσβευτή :

---

1. Lettres sur la Morée et les îles de Cérigo, Hydra et Zante, par *A. L. Castelan* (Paris, 1808).

2. *P. Gilles:* De Bosporo Thracio (London, 1729).

3. Ὁ *Nointel* ἔγινε τὸ ἐπίκεντρο σπουδαίας περιηγητικῆς φιλολογίας (θὰ μᾶς ἀπασχολήση τὸ χρονικό του).

«Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Παναγιώτη[1], πρώτου δραγουμάνου τοῦ Μεγάλου Βεζύρη εἶναι μεγάλης ἀξίας καὶ εἶναι δυνατὸν νὰ ἀγορασθῇ... Κατ' ἐπιθυμίαν τοῦ βασιλέως ἐπιβάλλεται νὰ ἐξετασθῇ ἡ ἀξία τῶν βιβλίων αὐτῆς τῆς βιβλιοθήκης, ἂν ὑπάρχουν ἀρχαῖα χειρόγραφα ἢ κείμενα περὶ τῆς ἱστορίας τῆς Ἀνατολῆς ἢ βιβλία λογοτεχνικὰ ἢ ἔργα συγγραφέων γνωστῶν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν εἰσέτι τυπωθῇ εἰς τὴν Εὐρώπην. Θὰ ἦτο λίαν εὐχάριστον διὰ τὸν βασιλέα νὰ ἐξασφαλίσετε τὴν ἀγοράν των διὰ νὰ τοποθετηθοῦν εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς Αὐτοῦ Μεγαλειότητος»[2].

Ἕνα μῆνα ἀργότερα ὁ πρεσβευτὴς καταφθάνει στὴν Ἀθήνα. Στὴν ἐπιστολὴ τῆς 17ης Δεκεμβρίου ἀναφέρει στὸν αὐθέντη του:

«Εἰσῆλθον τὴν πρώτην φορὰν ἐπισήμως εἰς αὐτὸν τὸν θησαυρὸν τῶν θαυμάτων (ἐννοεῖ τὴν Ἀκρόπολη) καὶ ἐπανῆλθον, ἰνκόγνιτο πλέον, τρεῖς ἢ τέσσαρας φοράς, διὰ νὰ ἀποθαυμάσω καὶ γνωρίσω καλύτερον τὰ σχέδια ἅτινα ἐφιλοτέχνησεν ὁ ζωγράφος μου, διακόσια περίπου... Εἰς οὐδένα μέχρι τοῦδε ἐπετράπη νὰ σχεδιάση τὰ γλυπτά».

---

1. Εἶναι ὁ *Παναγιώτης Νικούσιος* (1612 - 1673), Μέγας Διερμηνεὺς καὶ λόγιος. Γεννήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1613. Ἦταν γιὸς γουναρᾶ. Σπούδασε ὑπὸ τὸν Μελέτιο Συρῖγο, πρωτοσύγγελλο τοῦ ναοῦ τοῦ Πατριαρχείου ἑλληνικά, τουρκικά, ἀραβικὰ καὶ περσικά. Πῆγε ὕστερα στὴν Πάδουα ὅπου θὰ ἐκμάθη τὰ λατινικὰ καὶ τὰ ἰταλικὰ καὶ θὰ παρακολουθήση μαθηματικὰ καὶ ἀστρονομία. Ἐπιστρέφοντας στὴν Πόλη διορίζεται δραγουμάνος τῆς αὐστριακῆς πρεσβείας. Ὁ Ἀχμὲτ Κιουπρολῆ πασάς, ὁ δραστήριος πρωθυπουργὸς τοῦ σουλτάνου θὰ ἐπισημάνη τὶς ἱκανότητες τοῦ Νικούσιου καὶ θὰ τὸν προσλάβη σύνδεσμο τοῦ Βεζύρη κατὰ τὴν ἐκστρατεία τῆς Κρήτης. Στὴν εὐστροφία τοῦ Ἕλληνα δραγουμάνου κατὰ τὶς διαπραγματεύσεις μὲ τοὺς Βενετοὺς ἀποδίδεται ἡ συνθηκολόγηση τοῦ Χάνδακος (μετὰ ἀπὸ πολιορκία 27 χρόνων). Ὕστερα θὰ τοῦ ἀνατεθῇ τὸ ἀξίωμα τοῦ Μεγάλου Διερμηνέα τῆς Πύλης. Θὰ τὸ διατηρήση ὣς τὸ θάνατό του (2 Ὀκτωβρίου 1673). Μὲ ἐντολὴ τοῦ Βεζύρη ἐνταφιάσθηκε στὸ μοναστήρι τῆς Παναγίας τῆς Χάλκης. Εἶχε παντρευτεῖ τὸ 1665 μιὰ Καντακουζηνή. Διατηροῦσε μεγάλη βιβλιοθήκη μὲ σπάνια χειρόγραφα. Μετέφρασε ἀπὸ τὰ ρωσικὰ στὰ λατινικὰ καὶ τύπωσε στὴν Ὁλλανδία μιὰ Κατήχηση.

2. Πολλοὶ μετανάστες ποὺ ταξίδευαν κατὰ τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας στὴ Δυτικὴ καὶ Κεντρικὴ Εὐρώπη φρόντιζαν νὰ ἐφοδιασθοῦν μὲ ἀρχαῖα χειρόγραφα καὶ παλιὰ βιβλία ποὺ εἴτε βρίσκονταν στὴν κατοχή τους εἴτε τὰ ἀφαιροῦσαν ἀπὸ βιβλιοθῆκες καὶ συλλογές, γνωρίζοντας ὅτι θὰ τὰ μοσχοπουλοῦσαν στοὺς ξένους συλλέκτες καὶ στὰ πανεπιστήμια. Ὁ Ἄγγλος ἐπίσκοπος *Jewel* ἔγραφε τὸ 1568 ὅτι Ἕλληνες μετανάστες τοῦ εἶχαν προσφέρει πολύτιμα βιβλία κι' ὅτι εἶχε συστήσει στὰ κολλέγια τῆς Ὀξφόρδης καὶ Καίμπριτζ νὰ τὰ ἀγοράσουν. Μιὰ ἄλλη περίπτωση ἀναφέρει ὁ Γερμανὸς ἑλληνιστὴς *Μαρτίνος Κρούσιος*.

«Μηνὸς Αὐγούστου τριακοστῇ (τοῦ ἔτους 1585) ἀφίκετο ἐνταῦθα (στὴν Τυβίγγη) ἔξοχος Ἕλλην, Ἀνδρέας Δαρμάριος, Ἐπιδαύριος Λάκων, κομίζων πρὸς πώλησιν ἑλληνικὰ χειρόγραφα βιβλία· ἐκ τούτων ὁ διδάκτωρ Γερλάχιος καὶ ἐγὼ ἠγοράσαμεν τινα ἀντὶ τριάκοντα ἰταλικῶν κορωνάτων, διὰ βιβλιοθήκην τοῦ ὑπερτάτου ἡγεμόνος ἡμῶν» (Σημειώματα περὶ Ἑλλήνων ἐκ Μαρτίνου Κρουσίου Σουηκικῶν Χρονικῶν, ὑπὸ *Περ. Ζερλέντη*, Ἀθῆναι 1922, ἐκδ. Βασιλείου).

'Από τότε όλοι οἱ Εὐρωπαῖοι διπλωμάτες — πρεσβευτὲς καὶ πρόξενοι μεταβάλλονται σὲ ἀρχαιοσυλλέκτες.

Γενικά, ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῶν ταξιδιωτικῶν κειμένων τῆς τουρκοκρατίας προκύπτει ὅτι ὁ κύριος σκοπὸς τῆς περιοδείας τῶν περιηγητῶν στὶς ἑλληνικὲς χῶρες ἦταν ἡ συγκέντρωση χειρογράφων ἀπὸ τὶς τουρκικὲς ἢ μοναστηριακὲς βιβλιοθῆκες. Μὲ αὐτὴ τὴν ἀποστολὴ ταξίδεψαν στὴν 'Ανατολὴ ὁ Pierre Gilles, ὁ Postel, ὁ De Busbec, ὁ Galland, ὁ De La Groix, ὁ della Valle, 'Ο Sevin — ἀπεσταλμένος τοῦ Λουδοβίκου ΙΕ', ὅπως καὶ ὁ Fourmont, γιὰ λαφυραγωγία τῶν βιβλιοθηκῶν τῆς 'Ανατολῆς— κατώρθωσε μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Τούρκου λογίου Μουσταφᾶ ἐφέντη καὶ τοῦ 'Εβραίου γιατροῦ Fonseca νὰ εἰσδύση στὰ ἄδυτα τῆς βιβλιοθήκης τοῦ σεραγιοῦ τῆς Πόλης καὶ ν' ἁρπάξη ἑξακόσια ἑλληνικὰ χειρόγραφα. Στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰώνα ὁ 'Άγγλος Edward Daniel μίσθωσε βαζιβουζούκους καὶ ἐλεηλάτησε τὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς Πάτμου[1].

Τὸ 1685 ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς στὴν Πόλη De Girardin παίρνει ἐντολὴ ἀπὸ τὸ Παρίσι νὰ ὀργανώση δίκτυο συλλογῆς ἀρχαιοτήτων. Διαβιβάζει εἰδικὴ ἐγκύκλιο σ' ὅλους τοὺς προξένους τῆς Γαλλίας στὴν 'Ανατολή. Καὶ ἀναφέρει στὸν ὑπουργό του (Αὔγουστος 1685) :

«Συνέστησα εἰς τὸν ἐν Κύπρῳ πρόξενον νὰ ἐρευνήση κατὰ πόσον ὑπάρχουν ἐκεῖ ἀρχαῖα νομίσματα καὶ νὰ μὲ πληροφορήση σχετικῶς διὰ ν' ἀναφέρω εἰς τὸν βασιλέα ὁ ὁποῖος μὲ ἐπεφόρτισε νὰ συγκεντρώσω παρόμοια ἀντικείμενα διὰ τὸ γραφεῖον καὶ τὴν βιβλιοθήκην του. Μοῦ ἔδωσεν ἐπίσης ἐντολήν, ὅπως εἰς περίπτωσιν ἀνευρέσεως ἀγαλμάτων ἐντὸς ἀρχαίων ἐρειπίων ἢ κτιρίων, νὰ τὰ ἐξετάσω καὶ νὰ ἐξασφαλίσω ἀπὸ τὴν Πύλην τὴν ἀναγκαίαν ἄδειαν διὰ τὴν μεταφοράν των εἰς Γαλλίαν».

'Αλλὰ καὶ ἡ αὐστριακὴ Αὐλὴ σημειώνει ἐπιτυχίες στὸν ἀνταγωνισμὸ τῆς ἀρχαιοθηρίας. 'Ο Φερδινάνδος (1503 - 1564) εἶχε ἀναθέσει στὸν Ogier Chiselin de Busbecq, πρεσβευτή του στὴν Αὐλὴ τοῦ Σουλεϊμὰν μεταξὺ 1554 καὶ 1562, τὴ συγκέντρωση ἀρχαιοτήτων ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς χῶρες. 'Ο ἀρχαιόφιλος αὐτὸς διπλωμάτης κατώρθωσε, ὕστερα ἀπὸ ἐπιτόπιες ἔρευνες, νὰ ἀποκτήση τεράστιον ὄγκο ἀρχαιολογικῶν θησαυρῶν καὶ νὰ τοὺς προωθήση στὴ Βιέννη. 'Ο ἴδιος ἐπιχειρεῖ τὸν ἀπολογισμὸ τῶν λαφύρων του[2] :

---

1. Μεγάλες λεηλασίες ἀρχαιοελληνικῶν μνημείων ὠργάνωσαν κατὰ τὸν ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰώνα οἱ περίφημοι Μπαρμπερίνι τῆς Φλωρεντίας. Πάμπλουτοι, πανίσχυροι καὶ φίλοι τῶν γραμμάτων εἶχαν καταρτίσει ἀνεκτίμητες συλλογὲς γλυπτῶν τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος. 'Έγιναν μάλιστα ἀφορμὴ ἑνὸς λογοπαιγνίου τῆς ἐποχῆς : Quo non barbari fecerunt, Barberini fecerunt ("Ο,τι δὲν ἔκαναν οἱ βάρβαροι, τὸ ἔκαναν οἱ Μπαρμπερίνι). Παρόμοιο δηκτικὸ λογοπαίγνιο ἔγινε ὕστερα ἀπὸ δύο περίπου αἰῶνες γιὰ τὸν Σκῶτο 'Έλγιν, τὸν ἅρπαγα τῶν γλυπτῶν τοῦ Παρθενώνα : Quod non fecerunt Goti, hoc fecerunt Scoti ("Ο,τι δὲν ἔκαναν οἱ Γότθοι τὸ ἔκαναν οἱ Σκῶτοι).

2. 'Αλλὰ καὶ 'Έλληνες τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀποστέλλονται στὴν 'Ελλάδα γιὰ συλλογὴ

«Ἔφερα μεγάλη ποικιλία ἀρχαίων νομισμάτων. Τὰ σπουδαιότερα ἀπ' αὐτὰ θὰ τὰ παρουσιάσω στὸν αὐθέντη μου. Ἔχω φορτώσει ὁλόκληρα ἁμάξια, ὁλόκληρα καράβια ἀπὸ ἀρχαιότητες καὶ ἑλληνικὰ χειρόγραφα. Ἔστειλα στὴ Βενετία διὰ θαλάσσης 240 ἑλληνικὰ βιβλία μὲ προορισμὸ τὴ Βιέννη γιὰ νὰ τοποθετηθοῦν στὴν Αὐτοκρατορικὴ Βιβλιοθήκη. Δὲν ἄφησα γωνιὰ ποὺ νὰ μὴ τὴν ἔψαξα γιὰ νὰ μαζέψω ὅ,τι εἶχε ἀπομείνει».

Ὅ,τι εἶχε ἀπομείνει... Ἡ λεπτομέρεια εἶναι ἀποκαλυπτική. Ἀπὸ τὰ μέσα κιόλας τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα εἶχαν διαρπαγῆ ὅλα τὰ κατακείμενα ἀρχαιολογικὰ ἀντικείμενα καὶ οἱ βιβλιοθῆκες. Καὶ ἡ ἀναζήτηση ἀρχαιοτήτων ἄρχισε νὰ παρουσιάζη δυσκολίες. Χρειάζονται μεγάλες οἰκονομικὲς δυνατότητες, γνωριμίες μὲ τὸ δοβλέτι, κατάσκοποι, μεσάζοντες. Ἡ ἀρχαιοκαπηλία ὀργιάζει. Διπλωμάτες καὶ ἱεραπόστολοι κινοῦνται στὰ παρασκήνια. Τοῦρκοι μεγιστάνες καὶ Ἕλληνες χωρικοὶ ἐπιδίδονται σὲ μιὰ κερδοφόρα ἀλλὰ καὶ ἐπικίνδυνη συναλλαγὴ γιὰ τὴν ἀνακάλυψη ἀγαλμάτων, νομισμάτων καὶ χειρογράφων ποὺ θὰ ἐμπλουτίσουν τὶς συλλογὲς τῶν Εὐρωπαίων ἀρχαιολατρῶν.

Ἡ μόδα τῆς συλλογῆς ἀρχαιοτήτων ἔφθασε στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΖ' αἰώνα καὶ στὴν Ἀγγλία. Βασιλιάδες καὶ εὐγενεῖς φιλοδοξοῦν νὰ στολίσουν τοὺς κήπους καὶ τὶς αὐλὲς τῶν ἀνακτόρων τους μὲ ἑλληνορωμαϊκὰ γλυπτά.

Ὁ πρῶτος Ἄγγλος ποὺ δημιούργησε συλλογὴ ἑλληνικῶν ἀρχαιοτήτων ἦταν ὁ Ἐρρῖκος, ἀδελφὸς τοῦ Καρόλου τοῦ Ε'. Εἶχε στὴν κατοχή του μεγάλον ἀριθμὸ δακτυλιολίθων καὶ νομισμάτων.

Ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ἐρρίκου, ὁ Κάρολος, φιλοδοξώντας νὰ ἐμπλουτίση τὴ συλλογὴ καὶ μὲ γλυπτὰ ἀνέθεσε στὸν ναύαρχο σὲρ Kenelm Digby[1] ποὺ ἀρμένιζε στὸ Αἰγαῖο, τὴ συγκέντρωση ἀγαλμάτων. Ἔτσι δημιούργησε πραγματικὸ ἀρχαιολογικὸ θησαυρὸ ἀπὸ ἀγάλματα, βωμούς, βάθρα, κίονες.

γλυπτῶν καὶ χειρογράφων. Ὁ λόγιος Ἰανὸς Λάσκαρις ποὺ βρισκόταν τὸ 1500 στὴν Αὐλὴ τοῦ Λορέντσου τοῦ Μεγαλοπρεποῦς τῆς Φλωρεντίας θὰ σταλῆ ἀπὸ τὸν προστάτη του δύο φορὲς στὴν Ἀνατολὴ μὲ συστατικὰ γράμματα πρὸς τὸν σουλτάνο Βαγιαζήτ. Ὁ Λάσκαρις ἐξασφάλισε φιρμάνι τῆς Πύλης καὶ κατώρθωσε νὰ συγκεντρώση πολύτιμα καὶ ἄγνωστα χειρόγραφα γιὰ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Λορέντσου. Κατὰ τὴ δεύτερη ἀποστολή του συγκέντρωσε 250 χειρόγραφα, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὶς βιβλιοθῆκες τοῦ Ἄθω (*Ρόσκου:* Βίος Λαυρεντίου τοῦ ἐκ Μεδίκων, σελ. 232 καὶ 438).

Περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα θὰ περιηγηθῆ τὶς ἑλληνικὲς χῶρες ὁ Κύπριος οὐνίτης *Ἀθανάσιος ὁ Ρήτωρ* (1571-1663) ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ καγκελλαρίου τῆς Γαλλίας *Seguier* καὶ τοῦ καρδιναλίου *Μαζαρίνου* καὶ θὰ καταληστέψη τὶς βιβλιοθῆκες τῶν Μετεώρων καὶ πολλῶν μακεδονικῶν καὶ θρακικῶν μοναστηριῶν (*St. Gerlach* : Tagebuch, Francfurth am Mayn, 1674, σελ. 425). Τὸ πατριαρχεῖο μάλιστα ἀναγκάστηκε νὰ ἐκδώση ἀφορισμὸ γιὰ κάθε κλοπὴ ἢ πώληση μοναστηριακῶν χειρογράφων (*Giraud* : Relation de l'Attique. Paris, 1913).

1. Ὁ ναύαρχος *Digby* ἐλεηλάτησε ἀγρίως τὸ ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος στὴ Δῆλο.

Εἶχε στὴν κατοχή του 1307 πίνακες μεγάλων ζωγράφων καὶ 399 ἀρχαῖα γλυπτά[1].

Ἀλλὰ οἱ μεγαλύτεροι Ἄγγλοι συλλέκτες τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα εἶναι ὁ Thomas Howard, κόμης τοῦ Arundel, στρατάρχης καὶ πάμπλουτος γαιοκτήμονας καὶ ὁ παντοδύναμος δούκας τοῦ Μπάκιγχαμ.

Ὁ κόμης εἶχε ἐξαπολύσει πράκτορες σ' ὅλες τὶς πηγὲς τῶν ἀρχαίων πολιτισμῶν καὶ εἶχε καταρτίσει πολυφημισμένες συλλογὲς ἔργων τέχνης ποὺ ἀποτελοῦσαν πραγματικὰ μουσεῖα. Οἱ κυριώτεροι πράκτορές του ἦταν οἱ Ἄγγλοι διπλωμάτες στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ οἱ ἔμποροι ποὺ ταξίδευαν στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴ Μικρὰ Ἀσία.

Ἔτσι ἄρχισε ὁ ἀνταγωνισμὸς ποὺ ὠδήγησε σὲ ἁρπαγὲς γλυπτῶν, σὲ ἀκρωτηριασμοὺς ἀγαλμάτων, σὲ καταστροφὲς μνημείων, στὴν κερδοσκοπία καὶ στὴ συναλλαγή.

Ἐπὶ αἰῶνες οἱ Ἄγγλοι καὶ οἱ Γάλλοι πρεσβευτὲς στὴν Κωνσταντινούπολη ἔπαιζαν τὸ ρόλο ἀνιχνευτῶν ἀρχαιοτήτων καὶ ἀρχαιοκαπήλων γιὰ λογαριασμὸ τῶν μοναρχῶν ποὺ ἐκπροσωποῦσαν ἢ ἄλλων φιλότεχνων μεγιστάνων.

Ἕβδομος πρεσβευτὴς τῆς Ἀγγλίας στὴν Κωνσταντινούπολη ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση τῆς Ἑταιρίας τῆς Ἀνατολῆς καὶ τὴ συνθήκη μὲ τὸ σουλτάνο Μουρὰτ ἦταν ὁ σὲρ Thomas Roe. Πρὶν τοποθετηθῆ στὴν Πόλη ὁ Roe εἶχε διατελέσει διπλωματικὸς ἐκπρόσωπος τῆς Ἀγγλίας στὴν Αὐλὴ τῶν Μογγόλων. Ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὴν Ἄπω Ἀνατολὴ μετέφερε ἀνεκτίμητους καλλιτεχνικοὺς θησαυροὺς καὶ τοὺς μοσχοπούλησε σὲ Εὐρωπαίους συλλέκτες.

Ὁ Roe ὑπῆρξε μιὰ ἀπὸ τὶς σκοτεινότερες μορφὲς τῆς ἀγγλικῆς διπλωματικῆς ἱστορίας. Ἡ ἑπταετία τῆς παραμονῆς του στὴν Κωνσταντινούπολη (1622 - 1628) ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τὶς σκανδαλώδεις περιόδους τῆς ἁρπαγῆς καλλιτεχνικῶν θησαυρῶν, τῆς ἀρχαιοκαπηλίας καὶ τῆς καταστροφῆς κλασσικῶν ἔργων στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Τουρκόφιλος, κυνικὸς καὶ φιλοχρήματος ἐκμεταλλευόταν τὴ διπλωματική του ἰδιότητα ὀργανώνοντας ἐπιχειρήσεις ἐξαγωγῆς ἀρχαιοτήτων στὴν Εὐρώπη.

Ὁ σατανικός του ρόλος καὶ ὁ ἀδίστακτος χαρακτήρας του ἀποκαλύπτονται ἀπὸ τὰ κείμενα τῆς ἀλληλογραφίας του μὲ διάφορους πάτρωνές του στὴν Ἀγγλία. Τὸ 1625 ἐκμυστηρεύεται στὸν ἀρχιεπίσκοπο τοῦ Καντέρμπορυ τὶς προσπάθειές του νὰ ἐξαπατήση τὸν πατριάρχη καὶ νὰ ἀποσπάση ἀρχαῖα χειρόγραφα καὶ βιβλία ἀπὸ τὴν πλουσιωτάτη βιβλιοθήκη τοῦ Πατριαρχείου[2].

---

1. *Laborde*: Athènes aux XV, XVI et XVII siècles (Paris, 1854, σελ. 69, ὑποσ. 1).

2. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ *Roe* ἔσωσε τὸν Κεφαλονίτη ἀρχιμανδρίτη *Νικόδημο Μεταξᾶ* ποὺ εἶχε φυλακισθῆ τὸ 1628 μετὰ τὴν καταστροφὴ τῶν τυπογραφικῶν ἐγκαταστάσεων τοῦ πατριαρχείου. Ὁ Μεταξᾶς σπούδασε τὴν τυπογραφικὴ τέχνη στὸ Λονδῖνο καὶ κατὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Κωνσταντινούπολη μετέφερε στοιχεῖα καὶ πιεστήρια γιὰ τὴν ἔκδοση

«'Αγωνίζομαι νὰ πείσω τὸν πατριάρχη, ποὺ ἔχει μεγάλη συλλογή, ὅτι τὰ ἀρχαῖα βιβλία σκονίζονται καὶ σαπίζουν ἀνάμεσα στοὺς ἀμαθεῖς Ἕλληνες ποὺ δὲν πρόκειται οὔτε νὰ τὰ χρησιμοποιήσουν οὔτε νὰ τὰ καταλάβουν ποτέ. Προσπαθῶ νὰ τὸν πείσω νὰ μοῦ παραδώση τὰ βιβλία γιατὶ ἀνήκουν πλέον στὴν 'Εκκλησία καὶ πρέπει νὰ δημοσιευθοῦν. Ὅτι τὰ βιβλία αὐτὰ ἀποτελοῦν ὅπλα γιὰ τοὺς εἰδικοὺς καὶ ὄχι γιὰ τοὺς ἀμαθεῖς καλογέρους.

»'Απὸ τὴ συζήτηση ἀνεκάλυψα ὅτι ὁ πατριάρχης δὲν γνωρίζει τὰ ὀνόματα πολλῶν συγγραφέων, οὔτε τὸ περιεχόμενο τῶν βιβλίων. Κατάλαβα ἐπίσης ὅτι δὲν ἔχει ἰδέα γιὰ τὴν ἀξία τους.

»Διαπίστωσα τέλος ὅτι στὴ βιβλιοθήκη ὑπάρχουν χειρόγραφα ἐκκλησιαστικῆς καὶ πολιτικῆς ἱστορίας ποὺ μποροῦν νὰ φωτίσουν μακρινές, σκοτεινὲς ἐποχές.

»Τελικά, τοῦ πρότεινα νὰ γίνη ἀνταλλαγή. Νὰ μοῦ δώση τὰ ἀρχαῖα βιβλία ποὺ βρίσκονται θαμμένα στὸ σκοτάδι καὶ νὰ τοῦ προσφέρω μιὰ ὁλόκληρη βιβλιοθήκη τῶν κλασσικῶν, καθὼς καὶ διδακτικὰ βιβλία ποὺ δὲν ὑπάρχουν στὶς ἑλληνικὲς ἐκκλησίες.

»Μοῦ ὑποσχέθηκε νὰ μὲ δεχθῆ σὲ ἀκρόαση καὶ νὰ μοῦ παραχωρήση μερικὰ ἀρχαῖα βιβλία γιὰ τὶς βιβλιοθῆκες τῆς 'Αγγλίας καὶ ἄλλων χριστιανικῶν χωρῶν. 'Αλλὰ ἡ φιλοδοξία μου εἶναι νὰ τὰ κρατήσω ὅλα μαζί»[1].

'Ο πρεσβευτὴς πιέζει τὸν πατριάρχη νὰ ἐκπληρώση τὴν ὑπόσχεσή του. 'Αδημονεῖ νὰ παραλάβη τὸ θησαυρό. Τὸ 1626 νέα ἐπιστολὴ πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπο τοῦ Καντέρμπορυ. 'Ανησυχία, μελαγχολία, δυσφορία. 'Ο πατριάρχης δὲν φαίνεται πρόθυμος νὰ παραδώση τὰ βιβλία.

'Αλλὰ ὁ σὲρ Thomas Roe ἀποδεικνύεται ὄχι μόνο σατανικὸς ἀρχαιοκάπηλος ἀλλὰ καὶ φαῦλος. Πρέπει νὰ τροφοδοτήση ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπο καὶ ἄλλους μανιώδεις συλλέκτες.

Καὶ πρῶτα - πρῶτα τὸν Thomas Howard[2]. Φαίνεται ὅτι ὁ πρεσβευτὴς

ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ πατριαρχείου (*Thomas Smith:* Collectanea de Cyrrillo Lucario patriarcha Constantinopolitano. London, 1707). Ὕστερα, ὅμως, ἀπὸ μηχανορραφίες τῶν ἰησουιτῶν καὶ τοῦ πρεσβευτῆ τῆς Γαλλίας στὴν Πόλη πραγματοποιεῖται ἐπιδρομὴ γενιτσάρων (6 'Ιανουαρίου 1628), καταστρέφεται τὸ τυπογραφεῖο καὶ συλλαμβάνεται ὁ ἀρχιμανδρίτης. 'Η παρέμβαση τοῦ πρεσβευτῆ βρισκόταν μέσα στὰ πλαίσια τῶν ἀγγλικῶν συμφερόντων (ἡ ἀγγλικανικὴ 'Εκκλησία ἀγωνιζόταν νὰ προσεταιρισθῆ τοὺς ὀρθοδόξους ἐξ αἰτίας τῶν ἀντιθέσεών της μὲ τὸν παπισμὸ) καὶ τοῦ ἀγγλογαλλικοῦ ἀνταγωνισμοῦ. Τὸ μισελληνισμό του ἄλλωστε ἀποκαλύπτει τὸ γεγονὸς ὅτι σ' ἕνα ἔγγραφό του ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη χαρακτηρίζει «ἀπατεῶνες» τοὺς Ἕλληνες ποὺ κατέφευγαν στὴν 'Αγγλία γιὰ νὰ σωθοῦν ἀπὸ τὴν τουρκικὴ τυραννία.

1. The negotiations of sir *Thomas Roe* in his embassy to the Ottoman Porte (London, 1740).

2. 'Ο *Roe* ζήτησε καὶ τὴ συνδρομὴ τοῦ ἐπισκόπου Ἄνδρου. Κι' ἐκεῖνος θὰ τοῦ ὑποδείξη τὴ Δῆλο (τὴν ἐχαρακτήρισε «ἀκένωτη πηγὴ ἀρχαιοτήτων»).

Roe εἶχε ἐμπλουτίσει τὴ συλλογὴ τοῦ Ἄγγλου Κροίσου μὲ τοὺς θησαυροὺς ποὺ μετέφερε ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Ἀσία.

Τὸ 1619 ἔγραφε ὁ κόμης τοῦ Arundel στὴ γυναῖκα του:

«Πρέπει νὰ ξέρεις ὅτι ὁ sir Thomas Roe ἔφερε ἀπὸ τὴν Αὐλὴ τῶν Μογγόλων πολλὲς ἀρχαιότητες, ἀγάλματα θεῶν, ἀγγεῖα, ἐπιγραφὲς καὶ νομίσματα. Νομίζω πὼς ὁ sir Robert Cotton ἢ ὁ Mr Dikes εἶναι οἱ πιὸ κατάλληλοι νὰ τὰ παραλάβουν»[1].

Φθάνοντας ὁ sir Thomas Roe στὴν Πόλη καὶ ἀναλαμβάνοντας τὰ νέα πρεσβευτικά του καθήκοντα παίρνει παραγγελία ἀπὸ τὸν Ἄγγλο εὐγενῆ νὰ συγκεντρώση ἀρχαιότητες, γλυπτά, ἐπιγραφές, κ.λ.π.[2].

Ὁ Roe ἀπαντᾶ μὲ προθυμία στὸν καινούργιο, γενναιόδωρο πάτρωνά του. Δέχεται νὰ ἀναζητήση καὶ νὰ ἀγοράση ἀρχαιότητες. Ἀλλὰ γιὰ ἀρχαῖα χειρόγραφα, δύσκολα πράγματα[3]:

«Εἶναι ἀδύνατο νὰ βρεθοῦν χειρόγραφα παλαιῶν καὶ καλῶν συγγραφέων γιατὶ τὰ τελευταῖα ποὺ ὑπῆρχαν τὰ κορφολόγησε ὁ Γάλλος πρεσβευτής»[4].

---

1. Εἶναι ὁ περίφημος Ἄγγλος ἀρχαιόφιλος καὶ συλλέκτης ποὺ ἀπόκτησε τὰ πολυθρύλητα Πάρια Μάρμαρα, τὰ γνωστὰ «Ἀρουνδέλεια Μάρμαρα». Γράφει ὁ λόγιος *Henry Peacham*, παιδαγωγὸς τῶν παιδιῶν τοῦ *Howard*, στὸ ἔργο του «Complete gentleman».

«Γιὰ ν' ἀποκτήσῃς ἀγάλματα στὴν Ἑλλάδα δὲν ἔχεις παρὰ νὰ σκάψῃς λίγο καὶ νὰ τὰ μεταφέρῃς. Τὰ περισσότερα γλυπτά, ἐπειδὴ ἡ βάρβαρη θρησκεία τῶν Τούρκων ἀπαγορεύει τὰ ὁμοιώματα ἢ παραστάσεις ζωντανῶν ὑπάρξεων, ἔχουν ταφῆ ὑπὸ τὰ ἐρείπια ἢ ἔχουν κατακερματισθῆ. Δύσκολο νὰ βρῆ κανεὶς ἕνα ἄγαλμα ποὺ νὰ μὴν εἶναι ἀκέφαλο ἢ ἀκρωτηριασμένο. Ἀλλὰ ὁ ἐντιμότατος Τόμας Χόουαρντ, στρατάρχης τῆς Ἀγγλίας, χάρη στὴν ἀρχαιογνωσία, τὸ εὐγενικό του πάθος γιὰ τὶς τέχνες καὶ τὴ γενναιοδωρία του, συγκέντρωσε σ' αὐτὴ τὴ γωνιὰ τοῦ κόσμου, στοὺς κήπους καὶ στὶς στοὲς τοῦ παλατιοῦ του ἑλληνικοὺς καὶ ρωμαϊκοὺς ἀνδριάντες. Ἄρχισε τὸ ἔργο του ἐδῶ καὶ εἴκοσι περίπου χρόνια. Κι' ἀπὸ τότε ἐξακολουθεῖ νὰ μεταφυτεύῃ τὴν Ἑλλάδα στὴν Ἀγγλία».

2. *Mary Harvey*: The life of Thomas Howard, earl of Arundel (Cambridge, 1921) καὶ *Michaelis*: Ancient marbles in Great Britain (Cambridge, 1802).

3. Rice ἔνθ' ἀν.

4. Ὁ ἀγγλογαλλικὸς πολιτικός, οἰκονομικὸς καὶ θρησκευτικὸς ἀνταγωνισμὸς ἐπεκτείνεται καὶ στὸ προσοδοφόρο κυνήγι τῶν ἀρχαίων θησαυρῶν. Ἡ διπλωματία συμπλέκεται μὲ τὴν ἀρχαιοκαπηλία. Δύο περίπου αἰῶνες ἀργότερα ἡ ἀγγλογαλλικὴ ἀντιζηλία θὰ ὁδηγήση σὲ ἄγρια λεηλασία τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως. Τὸ 1785 ὁ πρεσβευτὴς τῆς Γαλλίας στὴν Πόλη ***Choiseul Gouffier*** ἀπέσπασε ἀπὸ τὸν σουλτάνο φιρμάνι μὲ ἄδεια συλλογῆς ἀρχιτεκτονικῶν τμημάτων μνημείων καὶ ἄλλων ἀρχαιοτήτων. Μὲ τὸ φιρμάνι στὸ χέρι καὶ μὲ τὴ βοήθεια τοῦ προξένου τῆς Γαλλίας στὴν Ἀθήνα *Fauvel*, ὁ *Gouffier* φόρτωσε ὁλόκληρα καράβια μὲ γλυπτὰ ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους τῆς Ἀττικῆς. Ἀλλὰ τὸ τρόπαιο τοῦ Γάλλου πρεσβευτῆ ἐξώργισε τὸν Ἄγγλο συνάδελφό του, πρεσβευτὴ ἐπίσης στὴν Κωνσταντινούπολη, λόρδο Ἔλγιν. Ζήτησε καὶ κεῖνος φιρμάνι ἀπὸ τὸ σουλτάνο γιὰ νὰ ὁλοκληρώση τὴ λεηλασία. Ὁ σουλτάνος ἀντιδροῦσε στὶς ἀξιώσεις τοῦ λόρδου. Ἀλλὰ τὸ 1801, ὅταν ἄρχισαν οἱ ἀγγλοτουρκικὲς διαπραγματεύσεις γιὰ τὸ καθεστὼς τῆς Αἰγύπτου, τὰ μνημεῖα τῆς Ἀκροπόλεως ἔπαιξαν σπουδαῖο ρόλο στὴ διπλωματικὴ συναλ-

Δὲν ὑπάρχουν πιὰ χειρόγραφα ἀλλὰ ἂς μὴν ἀνησυχεῖ ὁ κόμης. Ὑπάρχουν ἄλλου εἴδους ἀρχαιότητες καὶ θὰ κάνη τὸ χρέος του :

«Ὅσο γιὰ τὶς μαρμάρινες ἀρχαιότητες, ὑπάρχουν πολλὲς σὲ διάφορα σημεῖα. Εἰδικὰ ὅμως στοὺς Δελφοὺς βρίσκονται ἀνεκτίμητοι θησαυροί. Καὶ νομίζω πὼς δὲν εἶναι δύσκολο νὰ γίνουν ἔρευνες καὶ ἀνασκαφές. Μαθαίνω πὼς πολλὰ ἀγάλματα εἶναι θαμμένα γιὰ νὰ σωθοῦν ἀπὸ τοὺς Τούρκους... Νομίσματα θὰ προμηθευθῶ ἀπὸ Ἑβραίους, ἀλλὰ εἶναι πολὺ ἀκριβά. Ἔχω ἕνα χρυσὸ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Ἐπίσης ἀπέκτησα ἕνα γλυπτὸ ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τοῦ Πριάμου».

Λίγους μῆνες ἀργότερα ἀπαντᾶ ὁ κόμης στὸν πρεσβευτή : «Σᾶς εὐχαριστῶ γιὰ τὴν προθυμία μὲ τὴν ὁποία ἀναλάβατε παρὰ τὶς σοβαρότερες ἀσχολίες σας τὴν ἐργασία ποὺ σᾶς ἀνέθεσα, σχετικὰ μὲ τὶς ἀρχαιότητες. Εὐχαριστῶ γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο. Εἶναι μεγάλης ἀξίας».

Καὶ ὁ Ἄγγλος εὐγενὴς συνιστᾶ στὸν διπλωμάτη πράκτορα νὰ συνεχίση μὲ τὸν ἴδιο ζῆλο τὸ κυνήγι τῶν ἀρχαιοτήτων. Τοῦ ἀναγγέλλει, μάλιστα, τὴν ἀποστολὴ μερικῶν ἀνθρώπων του στὴν Πόλη γιὰ νὰ τοὺς καθοδηγήση.

Τὸν Μάϊο τοῦ 1623 ὁ πρεσβευτὴς Roe γράφει στὸν Howard ὅτι ἔχει ἐξασφαλίσει φιρμάνι γιὰ τὸν ἀπεσταλμένο του (κάποιον Markhaus), εἰδικὸ δηλαδὴ προνόμιο γιὰ συγκέντρωση κατακειμένων τμημάτων ἀρχαίων μνημείων. Ἀλλὰ σὰν πανοῦργος καὶ ἄπληστος ἔμπορος ἐπαναλαμβάνει ὅτι ἀντιμετωπίζει πολλὲς δυσκολίες καὶ ὅτι τὰ ἔργα τέχνης εἶναι σπάνια καὶ πολὺ ἀκριβά. Ὁ πρεσβευτὴς ἔχει ἀντιληφθῆ τὴν ἀδυναμία τοῦ Howard καὶ ἐννοεῖ νὰ ἀποσπάση τὸ μεγαλύτερο δυνατὸ κέρδος.

Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ διπλωμάτη μὲ τὸν κόμητα ἀποκαλύπτει τὶς μυθιστορηματικὲς συνθῆκες τοῦ λαθρεμπορίου τῶν ἀρχαιοτήτων ἐκείνης τῆς ἐποχῆς ποὺ θυμίζουν δραματικὲς ὑποθέσεις κατασκοπίας τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα. Πολυπλόκαμα δίκτυα σατανικῶν καὶ τολμηρῶν τυχοδιωκτῶν τροφοδοτοῦσαν μὲ ἀρχαιότητες τοὺς Εὐρωπαίους μεγιστάνες ἀντιμετωπίζοντας κινδύνους καὶ περιπέτειες ἀλλὰ καὶ ἐξασφαλίζοντας κολοσσιαῖα κέρδη.

Γράφει ὁ Roe στὸν αὐθέντη του διαφημίζοντας τὸ ἐμπόρευμα :

«Ὑπάρχουν ἀναρίθμητοι κίονες, ἀγάλματα καὶ ἐπιτάφιες ἐνεπίγραφες μαρμάρινες στῆλες. Ἀλλὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν μὲ ἀπόλυτη μυστικότητα. Ἡ μεγάλη δυσκολία βρίσκεται στὴν ἐξαγωγή. Γι' αὐτὸ χρειάζεται περισσότερη ἐχεμύθεια καὶ ἐξυπνάδα παρὰ δύναμη, γιὰ νὰ μὴ τ' ἁρπάξουν οἱ Τοῦρκοι γιὰ λογαριασμό τους».

λαγή. Ὁ σουλτάνος, ἐνισχύοντας τὶς διαπραγματευτικές του δυνατότητες, ὑπέγραψε τὸ φιρμάνι καὶ ὁ Ἔλγιν κατώρθωσε νὰ ὑπερφαλαγγίση τὸν Γάλλο πρεσβευτὴ ἀποσπώντας καὶ πριονίζοντας τὰ γλυπτὰ τοῦ Παρθενῶνος, τοῦ Ἐρεχθείου καὶ τοῦ μνημείου τοῦ Θρασύλλου.

'Ακόμη καὶ τὸν πατριάρχη χρησιμοποιεῖ ὁ Ἄγγλος πρεσβευτὴς ὡς ἐνδιάμεσο γιὰ τὸ λαθρεμπόριό του. Σὲ μιὰ ἐπιστολή του ἀναγγέλλει στὸν Howard ὅτι ὁ πατριάρχης τοῦ ἔχει ὑποσχεθῆ νὰ τοῦ προμηθεύση «μερικὰ σπάνια ἀγάλματα, ἀπὸ τὴν 'Αλεξάνδρεια».

«'Ανάμεσα σ' αὐτὰ τὰ ἀγάλματα, ἐξηγεῖ ὁ πρεσβευτής, εἶναι καὶ μιὰ θεὰ ἀπὸ μαῦρο μάρμαρο, κάτι ἀνεπανάληπτο, σωστὸ ἀριστούργημα. Μοῦ μίλησε ἐπίσης γιὰ ἕνα νησάκι, Ἱερὸ τῶν 'Αρχαίων Ἑλλήνων, ἀκατοίκητο τώρα καὶ ἐντελῶς ἀνεξερεύνητο[1]. Στὸ μεταξὺ ἔδωσε τὴν ὑπόσχεση νὰ μοῦ προμηθεύση μερικὰ βιβλία. Μοῦ ἔδωσε κι' ὅλας, ὡς δῶρο γιὰ τὴν Αὐτοῦ Μεγαλειότητα, μιὰ χειρόγραφη Ἁγία Γραφή, γραμμένη ἀπὸ τὸ χέρι τῆς Ἁγίας Θέκλας πρωτομάρτυρος τῶν Ἑλλήνων».

Ὁ κόμης Howard τοῦ Arundel εἶναι πανευτυχὴς γιὰ τὴ δραστηριότητα τοῦ πρεσβευτῆ Roe. 'Αλλὰ σὲ λίγο ἐμφανίζεται στὸ προσκήνιο ἕνας ἐπικίνδυνος ἀνταγωνιστής. Εἶναι ὁ δούκας τοῦ Μπάκιγχαμ[2]. Τὸ μονοπώλιο τοῦ Arundel κινδυνεύει.

Ὁ δούκας γράφει στὸν πρεσβευτὴ καὶ τοῦ ἀναθέτει «νὰ ἑτοιμάση μερικὲς συλλογὲς ἀρχαιοτήτων». Ὁ δούκας εἶναι ὁ ὑπ' ἀριθ. ἕνα ἄνθρωπος τοῦ ἀγγλικοῦ βασιλείου καὶ ἡ εὔνοιά του πολύτιμη. Γιὰ τὸν Roe προβάλλει μιὰ λαμπρὴ εὐκαιρία γιὰ νὰ ἐξασφαλίση μετάθεση στὸ Λονδίνο. Γράφει, λοιπόν, καὶ στὸν νεαρὸ δούκα τοῦ Μπάκιγχαμ ἐπαναλαμβάνοντας τὰ περὶ ἀγαλμάτων τῆς 'Αλεξάνδρειας, περὶ ἀνεξερεύνητου νησιοῦ μὲ τοὺς ἀρχαιολογικοὺς θησαυροὺς καὶ περὶ τοῦ χειρογράφου τῆς Ἁγίας Θέκλας. 'Εννοεῖ νὰ ἐξυπηρετήση καὶ τοὺς δυὸ κυρίους.

Περνοῦν λίγοι ἀκόμη μῆνες καὶ ὁ πρεσβευτὴς ἀπευθύνεται πρὸς τὸν κόμητα Arundel:

«Ψάξαμε ὅλη τὴν πολιτεία[3] ἀλλὰ δὲν βρήκαμε τίποτα ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ Πύλη ποὺ τὴν ἔλεγαν ἄλλοτε Porta Aurea[4]. Τὴν ἔχτισε ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος. Πλαισιώνεται ἀπὸ δύο μεγάλους κίονες. Τὸ ὑπέρθυρο διακοσμοῦν δώδεκα πλακίδια ἀπὸ ὑπέροχο μάρμαρο μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις. Ὁ Petty[5]

---

1. 'Εννοεῖ τὴ Δῆλο.

2. Τζώρτζ Βίλλιερς, δούκας τοῦ Μπάκιγχαμ (1592 - 1628). Νεαρὸς εὐπατρίδης καὶ πολιτικός, εὐνοούμενος τῶν βασιλέων 'Ιακώβου Α' καὶ Καρόλου Α'. Λόρδος ἀρχιναύαρχος. Δολοφονήθηκε τὴν παραμονὴ τῆς ἐκστρατείας του κατὰ τῆς Γαλλίας. Ἡ ζωή του ὑπῆρξε σκανδαλώδης. Εἶχε κατηγορηθῆ γιὰ τὴ δολοφονία τοῦ 'Ιακώβου Α' καὶ γιὰ κατασπατάληση τοῦ δημοσίου χρήματος.

3. Τὴν Κωνσταντινούπολη.

4. Πρόκειται γιὰ τὴν Χρυσῆ Πύλη ἢ Χρυσόπορτα τῶν Βυζαντινῶν. Ἡ περιλάλητη πύλη ἀπὸ ὅπου ἔμπαιναν στρατηγοὶ καὶ αὐτοκράτορες ποὺ ἐπέστρεφαν ἀπὸ νικηφόρα ἐκστρατεία.

5. Ὁ γραμματικὸς τοῦ *Howard* ποὺ ἔφθασε στὴν Πόλη γιὰ νὰ ὀργανώση τὴν ἐξα-

μὲ βεβαιώνει ὅτι τέτοια ἀριστουργήματα δὲν εἶδε πουθενά, ξεπερνάει, λέει, καὶ τὶς πιὸ ἀκριβὲς συλλογὲς τῆς Ἰταλίας».

Ὁ πρεσβευτὴς ἀποφασίζει ν' ἀποσπάση τὰ ἀνάγλυφα, τεμαχίζοντάς τα, νὰ τὰ ἀποκρύψη καὶ νὰ τὰ φυγαδεύση στὴν Ἀγγλία. Σχεδιάζει ἐν ψυχρῷ τὸν βανδαλισμὸ ποὺ θὰ πραγματοποιήση ὕστερα ἀπὸ 176 χρόνια ὁ λόρδος Ἔλγιν στὰ μνημεῖα τῆς Ἀκροπόλεως. Καὶ ἐκθέτει στὸν κόμη μὲ κάθε λεπτομέρεια τὴν ἐπιχείρηση ἁρπαγῆς τοῦ μνημείου :

«Δὲ μπορῶ νὰ σᾶς ὑποσχεθῶ ὅτι θὰ πετύχω, γιατὶ τὰ γλυπτὰ πάνω στὴν ἀρχαία πύλη, τὴν πιὸ περίβλεπτη πύλη τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἶναι περιτειχισμένα. Ἔπειτα ἡ πύλη ἀποτελεῖ τὴν εἴσοδο τοῦ φρουρίου ποὺ εἶναι κλειστὸ ἀπὸ τὴν Ἅλωση. Κλοπὴ εἶναι ἀδύνατη γιατὶ κανεὶς δὲν τολμᾶ νὰ παραβιάση τὴν ἴδια τὴν ἕδρα τοῦ σουλτάνου. Νὰ μᾶς τὰ παραχωρήσουν ἀποκλείεται ἐπίσης : εἶναι γνωστὸ πόσο μᾶς μισοῦν. Μιὰ λύση ὑπάρχει. Ἡ δωροδοκία. Θὰ πείσουμε κάποιο μουσουλμάνο ἱερωμένο ὅτι ἡ παρουσία αὐτῶν τῶν γλυπτῶν ἀποτελεῖ προσβολὴ τοῦ Ἰσλὰμ καὶ καταπάτηση τῶν τουρκικῶν νόμων. Μ' αὐτὴ τὴν πρόφαση θὰ τὰ ἀποσπάσουμε ἀπὸ τὴν πύλη καὶ θὰ τὰ κρύψουμε κάπου. Κι' ἀφοῦ «παγώσει» ἡ ὑπόθεση, ἀφοῦ ξεχασθῆ ἐντελῶς καὶ διαλυθῆ κάθε ὑποψία θὰ λάβουν τὴν ἄγουσαν...».

Ἀλλὰ χρειάζονται χρήματα, πολλὰ χρήματα γιὰ νὰ θέση σὲ ἐφαρμογὴ τὸ καταχθόνιο σχέδιο τοῦ βανδαλισμοῦ. Ἑφτακόσιες κορῶνες. Τὸ ξέρει, εἶναι ἀκριβά, ἀλλὰ καὶ πάλι δὲν εἶναι βέβαιος ὅτι θὰ πετύχη ἡ ἁρπαγή.

Καὶ τὸ ὑστερόγραφο : ὁ πρεσβευτὴς παρακαλεῖ τὸν κόμη τοῦ Arundel νὰ φροντίση γιὰ τὴ μετάθεσή του στὸ Λονδίνο.

Δὲν διστάζει ὅμως νὰ ὑποσχεθῆ καὶ στὸν δεύτερο πάτρωνά του, τὸν πανίσχυρο δούκα τοῦ Μπάκιγχαμ τὰ γλυπτὰ τῆς Χρυσόπορτας. Τὸν ἐνημερώνει, λοιπόν, γιὰ τὸ σχέδιο τῶν δωροδοκιῶν καὶ τῆς ἁρπαγῆς.

Σὲ μιὰ νέα ἐπιστολὴ πληροφορεῖ τὸν δούκα ὅτι ἡ ἐπιχείρηση βρίσκεται σὲ στασιμότητα. Τοῦ ἀναγγέλλει, ὅμως, ὅτι ἔφθασε ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, χάρη στὴ μεσολάβηση τοῦ πατριάρχη, τὸ περίφημο ἄγαλμα τῆς μαύρης θεᾶς. Δυστυχῶς ὁ καλόγερος ποὺ εἶχε ἀναλάβει, μὲ ἐντολὴ τοῦ πατριάρχη, τὴ φύλαξη τοῦ ἀγάλματος, «πούλησε δολίως» τὸ γλυπτὸ στὸν Γάλλο πρόξενο. «Ὁ πατριάρχης εἶναι καταστενοχωρημένος κι' ἐγὼ αἰσθάνομαι ντροπή».

Στὸν Howard γράφει ἄλλα : Ὁ Petty, ὁ νέος ἀπεσταλμένος τοῦ κόμητος, συγκέντρωσε μεγάλον ὄγκο ἑλληνικῶν ἀρχαιοτήτων. Τὸ καράβι του, ὅμως, ναυάγησε μὲ ἀποτέλεσμα νὰ χάση καὶ τοὺς θησαυροὺς καὶ τὰ χαρτιά του — τὴν ἄδεια, δηλαδή, τῶν τουρκικῶν Ἀρχῶν. Ἀλλὰ ὁ Roe φροντίζει νὰ ἐφοδιάση μὲ νέο σουλτανικὸ φιρμάνι τὸν Petty γιὰ νὰ συνεχίση τὴν ἀποστολή του.

γωγὴ ἑλληνικῶν ἀρχαιοτήτων ἀπὸ τὶς τουρκοκρατούμενες περιοχές, ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο ἑνὸς ἄλλου ἀπεσταλμένου τοῦ Ἄγγλου συλλέκτη.

Ὁ Roe ἀρχίζει νὰ αἰσθάνεται ἄσχημα. Τὸ διπλὸ παιγνίδι μὲ τὸν κόμητα καὶ μὲ τὸν δούκα τὸν ἀνησυχεῖ. Γιατὶ καὶ οἱ δυὸ πιστεύουν ὅτι ἔχουν τὴν ἀποκλειστικότητα.

Ἡ ἁρπαγὴ τῶν ἀριστουργημάτων τῆς Χρυσόπορτας μπορεῖ νὰ γίνη ἀπὸ στιγμὴ σὲ στιγμή. Οἱ δύο μεγιστάνες ἀναμένουν μὲ ἀνυπομονησία τὴν πλούσια λεία. Τί θὰ γίνη ὅταν ἀποσπαθοῦν τὰ γλυπτά ;

Ὁ σατανικὸς διπλωμάτης ἀρχαιοκάπηλος ἀποφασίζει νὰ μεταβάλη τὸν κόμητα καὶ τὸ δούκα σὲ συνεταίρους. Σὲ νέα ἐπιστολὴ πρὸς τὸν κόμητα ὁ Roe ἀφοῦ ὑπενθυμίζει, κατὰ τὴ συνήθειά του, τὶς δυσκολίες ποὺ ἀντιμετωπίζει, τοὺς κινδύνους καὶ πρὸ παντὸς τὰ ἔξοδα παρακαλεῖ τὸν Howard νὰ τοῦ ἐπιτρέψη νὰ δώση μερικὰ ἀπὸ τὰ γλυπτὰ τῆς Χρυσόπορτας στὸν δούκα τοῦ Μπάκιγχαμ[1].

Σὲ ἄλλο γράμμα του πλέκει τὸ ἐγκώμιο τοῦ Petty, τοῦ σατανικοῦ ἀπεσταλμένου τοῦ Howard, ποὺ θυμίζει καταχθόνιο πράκτορα τῆς ἐποχῆς μας.

«Ἀντιμετωπίζει μὲ ἀπίστευτη ὑπομονὴ ὅλα τὰ ἀτυχήματα κι' ὅλες τὶς ταλαιπωρίες. Γευματίζει μὲ Ἕλληνες κάτω ἀπὸ τὶς πιὸ ἄθλιες συνθῆκες. Κοιμᾶται μὲ συντροφιὰ ψαράδες πάνω σὲ σανίδες. Μεταμορφώνεται ἀνάλογα μὲ τοὺς ἀνθρώπους καὶ προσαρμόζεται ἀμέσως σὲ κάθε κατάσταση, γιὰ νὰ πετύχη τὸ σκοπό του καὶ νὰ εὐχαριστήση τὸν αὐθέντη του. Τὸν ἔστειλα καὶ στὴν Ἀθήνα. Τὸν περιμένω τώρα νὰ ἐπιστρέψη ἀπὸ κεῖ γιὰ νὰ μάθω τοὺς καρποὺς τῶν μόχθων του».

Στὸ μεταξὺ ὁ Petty κατορθώνει νὰ ἀνελκύση τοὺς ἀρχαιολογικοὺς θησαυροὺς τοῦ καραβιοῦ ποὺ ναυάγησε στὴ Χίο καὶ νὰ μεταφέρη τὰ λάφυρά του στὴ Σμύρνη. Ἐκεῖ συναντᾶ ἕναν ἀρχαιοκάπηλο ὀνόματι Σαμψὼν ποὺ συγκεντρώνει ἀρχαιότητες γιὰ λογαριασμὸ κάποιου Γάλλου Peiresc[2]. Ὁ Σαμψὼν συλλαμβάνεται ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ἐπωφελεῖται ὁ δαιμόνιος Petty, ἀνακαλύπτει τὴ συλλογὴ τοῦ Σαμψὼν καὶ τὴν ἀγοράζει τὸ 1627 γιὰ λογαριασμὸ τοῦ κόμητος τοῦ Arundel. Αὐτὴ ἡ λεία ἦταν ἡ ἐπιτυχία τῆς ζωῆς του. Γιατὶ ἀνάμεσα στὰ γλυπτὰ ὑπῆρχε τὸ περίφημο Marmor Parium[3].

Τὸ λαθρεμπόριο τῶν γλυπτῶν ἀποτελοῦσε μιὰ πολὺ ἐπικίνδυνη ἐπιχείρη-

---

1. Πάντως ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν συνωμοσιῶν τοῦ *Roe* τὰ γλυπτὰ τῆς Χρυσόπορτας ἔγιναν ἄφαντα.

2. *Riee*, ἔνθ' ἀν.

3. Γνωστὸ καὶ ὡς Πάριον Χρονικὸν ἢ Ἀρουνδέλεια Μάρμαρα, μεγάλης σπουδαιότητος ἀρχαιολογικὸ μνημεῖο (ἡ ὀνομασία του ὀφείλεται στὸν τόπο προελεύσεως, τὴν Πάρο). Ἀποτελεῖ χρονικὸ ἄγνωστου συγγραφέα σὲ ἀττικὴ διάλεκτο, ἐπὶ Διογνήτου ἄρχοντος τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὸ πρῶτο ἔτος τῆς 129ης Ὀλυμπιάδος (264 - 263 π.Χ.). Εἶναι χρονολογικὸς πίνακας γεγονότων ποὺ καλύπτουν περίοδο 1318 ἐτῶν, ἀπὸ τὸν Κέκροπα ὥς τὸ 264 π.Χ. Ὁ χρονικογράφος παραθέτει κυρίως τὴ χρονολογία γεννήσεως καὶ θανάτου τῶν σπουδαιοτέρων λογοτεχνῶν αὐτῆς τῆς περιόδου. Τὸ 1897 βρέθηκαν ἀπὸ τὸν *Μ. Κ. Κρίσπη* καὶ *Α. Βίλχελμ* καὶ ἄλλα τεμάχια τοῦ μαρμάρου.

ση. 'Αγάλματα έπρεπε νὰ μεταφερθοῦν ἀπὸ μεγάλες ἀποστάσεις καὶ ἀπὸ ἀπόμερα μονοπάτια σὲ ἔρημα λιμανάκια γιὰ νὰ φορτωθοῦν κρυφὰ σὲ καράβια ποὺ περίμεναν «στὰ πανιά». Μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καταστρέφωνται κατὰ τὴ μεταφορά, νὰ ἀκρωτηριάζωνται ἢ νὰ θρυμματίζωνται ἀριστουργήματα τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς. Σὲ μιὰ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν κόμητα τοῦ Arundel ὁ Αγγλος πρεσβευτὴς περιγράφει τὴ μελαγχολικὴ ὀδύσσεια τῶν ἀγαλμάτων :

«'Επὶ δεκαοχτὼ μέρες ταξίδευε ἕνα ἄγαλμα γυναίκας φορτωμένο σὲ μουλάρι.Κάθε τόσο φορτωνόταν καὶ ξεφορτωνόταν.Κι'ἔτσι ἀλλοῦ γίνονταν συντρίμμια τὰ χέρια, ἀλλοῦ θρυμματίζονταν τὰ χείλη καὶ ἡ μύτη τοῦ ἀγάλματος. Κι' ὅπως κατάντησε τὸ γλυπτὸ θυμίζει χειρουργεῖο[1].

»"Εστειλα τρεῖς ἀνθρώπους μου στὴ Θάσο, Καβάλα, Φιλίππους καὶ σ' ὅλες τὶς ἀκτὲς τῆς Θράκης. 'Ελπίζω πολλὰ ἀλλὰ δὲν τολμῶ νὰ γράψω τίποτε ἀκόμη στὴ χάρη σας πρὶν «τὰ βάλω στὸ χέρι». Τόσες καὶ τόσες φορὲς οἱ "Ελληνες μοῦ ὑποσχέθηκαν καὶ στὸ τέλος μὲ ἐξαπάτησαν».

---

1. Μιὰ φράση ἐπιστολῆς τοῦ *Roe* ἀποκαλύπτει τὴν καταστροφὴ τῶν μνημείων : «Καὶ τὰ διακόσια σχεδὸν κομμάτια ποὺ συγκέντρωσε ὁ *Petty* εἶναι σπασμένα». Στὸ ὁδοιπορικὸ «Les voyages du sieur du Loir» (Paris, 1654) ἀναφέρεται μιὰ προσωπικὴ μαρτυρία τοῦ Γάλλου πρεσβευτῆ *De la Haye*. «Εἶδα στὴ Δῆλο (τὸ 1639) "Αγγλους νὰ πριονίζουν στὰ δύο, ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω, ἕνα ἄγαλμα τοῦ 'Απόλλωνα, γιὰ νὰ πάρουν ἕνα κομμάτι». 'Υπάρχει καὶ ἐπιβεβαίωση τοῦ βανδαλισμοῦ τῆς Δήλου. 'Η μαρτυρία τοῦ Γάλλου φιλοσόφου καὶ νομομαθοῦς *François de Galaup - Chasteuil* ποὺ ἀφοῦ ταξίδεψε στὴν 'Ελλάδα καὶ στὶς χῶρες τῆς 'Ανατολῆς κατέληξε στὸν Λίβανο ὅπου ἔζησε βίο ἀναχωρητῆ. Μιὰ ἀπὸ τὶς ἐπιστολές του ποὺ δημοσιεύθηκαν μὲ τὸν τίτλο «*François de Galaup - Chasteuil:* Le solitaire du Mont Liban : Lettres inédites, écrites de Provence et de Syrie à Peiresc (1629 - 1633) Paris, 1890», ἀναφέρεται στὴν ἐπίσκεψή του στὴ Δῆλο. «Τὴν Τρίτη 12 Αὐγούστου ὁ πρεσβευτὴς (κόμης τοῦ Marcheville) νοίκιασε ἕνα καΐκι καὶ πήγαμε στὴ Δῆλο ποὺ ἀπέχει δέκα μίλια ἀπὸ τὴ Μύκονο. 'Η Δῆλος ἦταν ξακουστὸς τόπος στὴν ἀρχαιότητα γιατὶ ἐκεῖ γεννήθηκε ὁ 'Απόλλων. Εἴδαμε τὰ λείψανα τοῦ ἀρχαίου ναοῦ καὶ τὸ μεγάλο ἄγαλμα τοῦ θεοῦ ἀκρωτηριασμένο. "Ηταν χωρὶς χέρια καὶ πόδια καὶ χωρισμένο στὰ δύο. 'Η κεφαλὴ τοῦ ἀγάλματος εἶχε πριονισθῆ ἀπὸ τὸ μέτωπο ὡς τὸ πηγούνι». Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι ὁ γεωγράφος καὶ περιηγητὴς *Buodelmonti* ποὺ ἔφθασε τὸ 1442 στὴ Δῆλο (Librum insularum Archipelagi) εἶδε τὸ ἄγαλμα ἀκέραιο. Τὸ θέαμα ποὺ ἀντίκρυσε ὕστερα ἀπὸ 236 χρόνια ὁ περιηγητὴς Corneille le Brun ἦταν τραγικό : «Στὴ Δῆλο βλέπει κανεὶς κι' ἕνα τμῆμα τοῦ ἀγάλματος, τὸν κορμὸ κι' ἕνα μέρος τῶν μηρῶν. Τὸ ὑπόλοιπο τὸ ἅρπαξαν οἱ περίεργοι ποὺ ἔρχονται κάθε τόσο στὸ νησί. 'Ανάμεσά τους συγκαταλέγομαι κι' ἐγὼ γιατὶ ἔσπασα μὲ τὴ σειρά μου ἕνα κομμάτι καὶ τὸ πῆρα μαζί μου γιὰ ἐνθύμιο». Τὸ ἴδιο ἀκριβῶς ἔγκλημα θὰ γίνη στὴν 'Ακρόπολη ὕστερα ἀπὸ 148 χρόνια ὑπὸ τὴν ἐπιστασία τοῦ "Ελγιν : τὸ πριόνισμα καὶ ἡ ἁρπαγὴ μιᾶς ἀπὸ τὶς Καρυάτιδες. Κι' ἡ 'Αθήνα ἄκουγε τὰ βράδυα τὸ «θρῆνο τῶν μαρμαρωμένων κοριτσιῶν ποὺ ἔκλαιγαν γιὰ τὴν ἁρπαγὴ τῆς ἀδελφῆς τους. Στὴν ἀρχὴ μιὰ βουὴ κι' ἔπειτα ἕνα κλάμα, μὲ κάτι λόγια ποὺ σ' ἔπιανε τρεμούλα». Κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰώνα ἡ ἁρπαγὴ τῶν ἑλληνικῶν ἀρχαιοτήτων εἶχε προσλάβει μορφὴ ὀργανωμένου βανδαλισμοῦ μὲ πρωταγωνιστὲς "Αγγλους καὶ Γάλλους.

Φυσικὰ ὅλες οἱ ἐπιστολὲς καταλήγουν στὴ γνωστὴ ἐπωδό. Δυσκολίες, κίνδυνοι, ἀκρίβεια. Ἀλλὰ ὁ Thomas Howard κόμης τοῦ Arundel καθησυχάζει τὸν φιλοχρήματο διπλωμάτη καὶ τοὺς πράκτορές του : «Συνέχισε, δὲν μὲ ἐνδιαφέρει τί θὰ στοιχίσουν».

Ὁ πρεσβευτὴς δὲν διστάζει νὰ ὀργανώση μὲ τὸν Petty καὶ τὴ συμμορία του εἰσβολὲς σὲ ἑλληνικὲς βιβλιοθῆκες καὶ κλοπὲς σπάνιων βιβλίων.

«Κατώρθωσα νὰ ἐφοδιάσω τὸν Petty μὲ ἄδεια εἰσόδου στὴν πιὸ φημισμένη βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδας ὅπου φυλάσσονται ὄγκοι ἀρχαίων χειρογράφων. Χρησιμοποίησα τὴν ἄδεια μὲ τέτοια ἐπιδεξιότητα καὶ πανουργία, μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἀνθρώπων μου, ὥστε κατώρθωσε νὰ συναποκομίση εἴκοσι δύο. Πίστευα πὼς θἄπαιρνα κι' ἐγὼ τὸ μερίδιό μου ἀλλὰ ἐκεῖνος τὰ κράτησε ὅλα γιὰ τὸν ἑαυτό του».

Καὶ προσθέτει ὁ πρεσβευτὴς ὅτι ἀνάμεσα στὰ βιβλία ποὺ ἔκλεψαν οἱ συνεργάτες του ἦταν τὰ ἔργα τριῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας, τῶν Ἐφραίμ, Μανασῆ καὶ Εὐσεβίου.

Οἱ δύο ἀρχαιοκάπηλοι, ὁ Roe καὶ ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ Howard, ἦλθαν σὲ ρήξη γιὰ τὴ διανομὴ τῆς λείας. Διεκδικοῦν καὶ οἱ δυὸ τὰ ἀγάλματα ποὺ ἀγοράσθηκαν στὴν Κόρινθο. Τελικὰ ὁ Petty φορτώνει σ' ἕνα καράβι τοὺς θησαυρούς του, μάρμαρα καὶ χειρόγραφα καὶ σαλπάρει γιὰ τὴν Ἀγγλία.

Τὸ πεδίο εἶναι πιὰ ἐλεύθερο γιὰ τὸν Ἄγγλο πρεσβευτή. Ἐφοδιάζει ἕνα πράκτορά του μὲ σουλτανικὸ φιρμάνι καὶ τὸν ἐξαποστέλλει στὸ Μωριά. Ἀφοσιώνεται πιὰ στὸν δούκα τοῦ Μπάκιγχαμ. Καραβιὲς μὲ ἀρχαιότητες ξεκινοῦν κάθε τόσο ἀπὸ τὴν Πάτρα, τὸν Πειραιὰ καὶ ἀπὸ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου.

Ἀλλὰ ἐνῶ ταξίδευαν οἱ ἀρχαιολογικοὶ θησαυροὶ ὁ δούκαςτοῦΜπάκιγγχαμ δολοφονεῖται στὸ Λονδίνο[1]. Τί ἔγιναν τὰ φορτία μὲ τὰ μάρμαρα[2]; Δὲνἔφθασαν ποτὲ στὸν προορισμό τους ; Πρόκειται γιὰ μυστήριο ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμη διαλευκανθῆ.

Ἀντίθετα, τὰ ἀρχαιολογικὰ λάφυρα τοῦ Petty ἔφθασαν κανονικὰ στὸ Λονδίνο τὴν ἡμέρα τῶν Θεοφανείων τοῦ 1627. Λίγους μῆνες ἀργότερα ἱκανοποιεῖται καὶ ἡ ἐπιθυμία τοῦ ἀρχαιοκάπηλου πρεσβευτῆ. Μετατίθεται στὴ μητρόπολη. Ἦταν ἡ ἐπιβράβευση τῶν λαμπρῶν ὑπηρεσιῶν του.

Στὴν ἀρχὴ ὁ Howard ἀντιμετώπιζε τοὺς μυκτηρισμοὺς τῶν συμπατριωτῶν του γιὰ τὶς «πέτρες ποὺ κουβάλησε ἀπὸ τὴν ἄκρη τοῦ κόσμου» καὶ τὰ ἀκέφαλα καὶ ἀκρωτηριασμένα ἀγάλματα. Ἀλλὰ ἔξη χρόνια ἀργότερα μερικοὶ φω-

---

1. Ὁ φόνος του εἶχε προκαλέσει γενικὸ ἐνθουσιασμὸ καὶ λαϊκὲς ἐκδηλώσεις στὸ Λονδίνο.

2. Τὸ εἶδος τοῦ φορτίου περιγράφει ὁ *John Selden* στὸ ἔργο του «Marmora Arundelliana» (1628). «Sub anni superioris epiphaniis ex Asia advecta sunt ad illustrissimi comitis Arundelliae aedes marmora aliquot satis ampla, mutila et disrupta, sed graecis literis plerumque incisa».

τισμένοι Ἄγγλοι ἐπισημαίνουν τὴν ἀξία τῶν μαρμάρων καὶ ἡ μανία τῆς συλλογῆς ἀρχαιοτήτων γενικεύεται[1].

Ἦρθε, ὅμως, ἡ ἐπανάσταση καὶ ὁ ἀποκεφαλισμὸς τοῦ Καρόλου. Τὰ ἑλληνικὰ μάρμαρα, ἀκέφαλα ἀγάλματα καὶ ἐνεπίγραφες στῆλες σκορπισμένες στὶς αὐλὲς καὶ στοὺς κήπους τοῦ παλατιοῦ τοῦ Howard[2] ἀπόμειναν σὲ θλιβερὴ ἐγκατάλειψη. Κι' ἡ καταστροφὴ ἐρχόταν σιγὰ-σιγὰ καθὼς περνοῦσαν οἱ δεκαετίες ἀπὸ τὸ διαβρωτικὸ ἀγγλικὸ κλῖμα[3]. Πολλὰ γλυπτὰ χρησιμοποιήθηκαν ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικό. Τὴν ἀδιαφορία καὶ τὴν περιφρόνηση γιὰ τὰ ἑλληνικὰ γλυπτὰ ἀποκαλύπτει τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ μάρμαρο μὲ τὸ Πάριο Χρονικὸ εἶχε χρησιμοποιηθῆ γιὰ τὴν ἐπισκευὴ ἑνὸς τζακιοῦ στὸ μέγαρο τοῦ Howard. Ἕνα κομμάτι κίονος εἶχε γίνει ὁδοστρωτήρας. Πολλὰ ἀγάλματα ἐξαφανίσθηκαν κάτω ἀπὸ ὄγκους χωμάτων. Κι' ἔπρεπε νὰ γίνουν νέες ἀνασκαφὲς γιὰ νὰ ἀποκαλυφθοῦν.

Ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὠργανωμένη ἀρχαιοκαπηλία ποὺ ἔφθασε στὸ ἀποκορύφωμά της κατὰ τὸν ΙΖ' αἰώνα, τὰ ἀρχαιοελληνικὰ μνημεῖα ἀφανίζονται καὶ ἀπὸ τοὺς μεμονωμένους ἐπιδρομεῖς. Ὅλοι οἱ Εὐρωπαῖοι ταξιδιῶτες ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μοροζίνι φιλοδοξοῦσαν νὰ ἀποκομίσουν καὶ μερικὰ ἐνθύμια, κεφαλὲς ἀγαλμάτων, νομίσματα καὶ ἀρχαῖα χειρόγραφα. Οἱ περιηγητὲς ἐπιθυμοῦν νὰ τεκμηριώσουν τὶς ἐντυπώσεις καὶ τὸ θαυμασμό τους γιὰ τὰ λείψανα τοῦ ἀρχαίου κόσμου.

«Ἔκτοτε περιηγητὴς Φράγκος, διπλωματικὸς ἀπεσταλμένος, στρατιώτης μισθωτὸς ἢ ἐξ ἐπαγγέλματος τυχοδιώκτης δὲν διῆλθεν τῆς Ἑλλάδος χωρὶς νὰ καταστρέψη, ἁρπάση ἢ ἀποκομίση τι τῶν ἀρχαίων[4]».

Ἦταν μιὰ ἐπιδρομὴ ποὺ θύμιζε ἀπὸ μιὰ ἄποψη τὶς ρωμαϊκὲς ἁρπαγὲς τῶν θησαυρῶν τῆς Κορίνθου, τῶν Δελφῶν καὶ τῆς Ὀλυμπίας : ἀπὸ τὰ πρῶτα κιόλας χρόνια τοῦ ΙΖ' αἰώνα ἡ Ἑλλάδα καὶ οἱ ἀποικίες τους ξανάγιναν ὅ,τι ὑπῆρξαν ἐπὶ Ρωμαίων : ἕνας ἀπέραντος χῶρος μνημείων τέχνης ἐλεύθερος γιὰ ἐκμετάλλευση ἀπὸ τὸν καθένα. Οἱ Ἄγλοι εἶχαν ἁρπάξει κιόλας τὰ πιὸ ἀξιόλογα γλυπτά»[5].

Ἕνας Ἰταλὸς περιηγητὴς ἐπισημαίνει τὸ 1674 τοὺς βανδαλισμοὺς τῶν Εὐρωπαίων στὶς μετόπες τοῦ Παρθενῶνος : ἀπ' ὅλες αὐτὲς τὶς μετόπες

---

1. Τὸ χρονικὸ τοῦ *George Wheler* «A journey into Greece» London, 1682» συνοδοιπόρου τοῦ *Spon* κατὰ τὴν περίοδο 1675 - 1676, καὶ τὰ γλυπτὰ ποὺ μετέφερε ὁ *Wheler* ἀποκορυφώνουν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ἄγγλων γιὰ τὶς ἑλληνικὲς ἀρχαιότητες καὶ τὶς περιηγήσεις στὴν Ἀνατολή.

2. *Michaelis*, ἔνθ' ἀν.

3. Στὶς 19 Σεπτεμβρίου 1667 σημειώνει ὁ *Ἔβελυν* στὸ Ἡμερολόγιό του ὅτι τὰ γλυπτὰ «ἔχουν ὑποστῆ σοβαρὲς ζημίες ἐξ αἰτίας τῆς ὑγρῆς ἀτμόσφαιρας τοῦ Λονδίνου.» *(Evelyn* : Diary).

4. *Ἰωάν. Γενναδίου* : Ὁ λόρδος Ἔλγιν καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Ἀθήνας ἰδίως ἀρχαιολογήσαντες ἐπιδρομεῖς, 1440 - 1837, ἱστορικὴ καὶ ἀρχαιολογικὴ πραγματεία» (Ἀθῆναι, 1930).

5. *Laborde*, ἔνθ' ἀν.

ἔλειπαν οἱ κεφαλὲς κι᾽ αὐτὸ ἐπειδὴ ὅσοι δὲ μποροῦσαν νὰ ἀποκομίσουν ὁλόκληρα ἀγάλματα περιωρίζονταν στὸν ἀποκεφαλισμό τους[1].

Φυσιοδίφες καὶ γεωγράφοι ταξιδεύουν στὴν Ἑλλάδα γιὰ ἐπιστημονικὲς ἔρευνες. Ἀλλὰ ἡ ἀναζήτηση ἀρχαίων νομισμάτων ἔχει μεγαλύτερο θέλγητρο. «Ἀνάμεσα στὰ τουρκικὰ μνημεῖα ἀστράφτουν μάρμαρα μὲ ἑλληνικὲς καὶ ρωμαϊκὲς ἐπιγραφές. Κι᾽ ἐμεῖς ψάχνουμε γιὰ ἀρχαῖα νομίσματα κι᾽ ἂν δὲν βρίσκουμε ἀναζητοῦμε σπάνια φυτά»[2].

Κι᾽ ὅσο ζωηρεύει τὸ ἐμπόριο μὲ τὶς ἑλληνικὲς περιοχὲς τῆς αὐτοκρατορίας, ὅσο ἁπλουστεύονται τὰ ταξίδια στὴν Ἀθήνα, οἱ βανδαλισμοὶ πολλαπλασιάζονται. Τὰ ἀποβράσματα τῆς καραβίσιας ζωῆς ξεχύνονται ἀπὸ τὸ λιμάνι κι᾽ ἀνηφορίζουν στὸ Ἄστυ.

Τὸ κακὸ μεγαλώνει καθὼς πληθαίνει ὁ ἀριθμὸς τῶν σκαφῶν ποὺ καταπλέουν στὸν Πειραιά. Ὁ φτωχὸς Φιλόπαππος ἔχασε τὸ ἕνα του πόδι ἀπὸ τὴν κακοήθεια κάποιου νεαροῦ Γάλλου.

Καὶ καλά, οἱ νεανίες ἔχουν τὰ ἐλαφρυντικά τους. Τί νὰ σκεφθῇ ὅμως κανεὶς γιὰ τοὺς πλοιάρχους τῶν δύο ἀγγλικῶν φρεγατῶν ποὺ ἔβγαλαν στὸ Σούνιο ἕνα βαρέλι μὲ πίσσα καὶ πασάλειψαν τὶς κατάλευκες ἀστραφτερὲς κολῶνες τοῦ ναοῦ γράφοντας τὰ ὀνόματα τῶν πληρωμάτων, ἀξιωματικῶν καὶ ναυτῶν;

«Ὅταν ἀράζει στὸν Πειραιὰ ἀγγλικὴ ἢ γαλλικὴ φρεγάτα οἱ νεαροὶ δόκιμοι ἐξαπολύονται κατὰ τῶν σεπτῶν μνημείων τῶν Ἀθηνῶν. Καὶ ἐκεῖ ἐπιδίδονται σὲ βάρβαρη καταστροφὴ ἀγαλμάτων, γείσων καὶ κιονοκράνων ἀποκομίζοντας τεμάχια ὡς ἐνθύμια τοῦ ταξιδιοῦ τους στὴν Ἀθήνα[3]».

Κάποτε ἐξαντλήθηκαν τὰ κατακείμενα γλυπτά, οἱ ἐνεπίγραφες πλάκες, τὰ νομίσματα, τὰ ἀρχαῖα χειρόγραφα. Ἡ ζήτηση ὅμως ἐξακολουθοῦσε ἔντονη

---

1. Κατὰ τὴν ἱστορικὴ συζήτηση ποὺ ἔγινε στὴν ἀγγλικὴ Κοινοβουλευτικὴ Ἐπιτροπὴ τὸ 1802, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἁρπαγὴ τῶν γλυπτῶν τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τὸν Ἔλγιν καὶ τὸ θόρυβο ποὺ εἶχε ἐγερθῇ σὲ πανευρωπαϊκὴ κλίμακα ὁ κόμης Ἀμπερντὴν εἶπε: «Νομίζω ὅτι ὁ κίνδυνος ποὺ ἀντιμετώπιζαν τὰ μάρμαρα δὲν προερχόταν τόσο ἀπὸ τοὺς Τούρκους ὅσο ἀπὸ τὶς συχνὲς ἐπισκέψεις στὴν Ἑλλάδα τῶν περιηγητῶν καὶ ἀπὸ τὶς ἐπίμονες προσπάθειες τῆς γαλλικῆς κυβερνήσεως νὰ τὰ οἰκειοποιηθῇ». Καὶ ὁ Χάμιλτον: «Τὰ γλυπτὰ καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα ἦταν ἐκτεθειμένα στὸ ἔλεος τῶν Τούρκων καὶ τῶν περιηγητῶν. Ἀπὸ τὴ μοχθηρία καὶ τὴ φιλαυτία (by mischierf and by avarice) τῶν Τούρκων καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία τῶν περιηγητῶν νὰ ἀποκτήσουν καθένας ἀνάλογα πρὸς τὰ μέσα του ἕνα κομμάτι, ὁσοδήποτε μικρὸ μνημείου ἢ ἀγάλματος».

2. *G. T.* καὶ *H. B. Daniel:* The life and letters of Ghiselin de Busbecq.

3. *Hughes L. I.* 266. «Ὁ Γραμματεὺς τῆς ἀγγλικῆς πρεσβείας τῆς Κωνσταντινουπόλεως Τάρνερ, περὶ τὸ 1800, συνήθιζε κατὰ τὰς ἐπισκέψεις του εἰς τὰς Ἀθήνας, νὰ σπάζῃ τὴ μύτη ἑνὸς ἀγάλματος ἢ ἀναγλύφου καὶ νὰ τὴν παίρνῃ μαζί του ὡς ἐνθύμιον. Ἕνας Ἄγγλος ναύτης τὸ 1797 ἔσπασε ἕνα ἀνδρικὸ κεφάλι ἀπὸ ἄγαλμα τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος τοῦ Παρθενῶνος. Ὁ Τοῦρκος φρουρὸς τὸ κατέσχε καὶ μετὰ τρία ἔτη τὸ πούλησε στὸν Ντόντουελ (*Κώστα Μπίρη:* Αἱ Ἀθῆναι ἀπὸ τοῦ 19ου ἕως τὸν 20ὸν αἰῶνα).

στὴν Εὐρώπη. Ἀρχίζουν τότε οἱ αὐτοσχέδιες ἢ ὠργανωμένες ἀνασκαφές. Καὶ ἐγκαινιάζεται νέο στάδιο δόξης λαμπρὸν γιὰ τοὺς ἀρχαιοκαπήλους:

«Δὲν ἔχεις παρὰ νὰ σκάψης δυὸ μέτρα βάθος γιὰ νὰ βρῆς πολύτιμες ἀρχαιότητες. Πρὶν ἀπὸ τρία, τέσσερα χρόνια ἕνας κηπουρὸς σκαλίζοντας τὸ χῶμα βρῆκε ἕνα μαρμαρένιο ἄγαλμα τῆς Παλλάδος ποὺ τὸ πούλησε γιὰ δυὸ τάληρα στὸν Ζιρώ»[1].

Πρεσβευτὲς καὶ πρόξενοι, περιηγητές, ἔμποροι, τυχοδιῶκτες καὶ ἐπαγγελματίες ἀρχαιοκάπηλοι συναγωνίζονται στὸ κυνήγι τῶν καλλιτεχνικῶν θησαυρῶν. Διπλωματικὲς ἀποστολὲς ἀλλὰ καὶ θρησκευτικές, οἱ μισσιονάριοι — Ἰησουΐτες καὶ Καπουκίνοι — μεταβάλλονται σὲ μανιώδεις συλλέκτες ἀρχαιοτήτων.

Στὴν Ἀθήνα, τὸ μνημεῖο τοῦ Λυσικράτους ἔγινε τὸ 1669 ἰδιοκτησία τῶν Καπουκίνων. Γράφει ὁ Γάλλος Guillet :

«Ὁ πατὴρ Σίμων ἔθεσε ὑπὸ τὴν προστασία του μιὰ μαρμαρένια λευκὴ οἰκοδομή, μικρὴ ἀλλὰ πολὺ λεπτῆς κατασκευῆς... Τὴν ἀγόρασε ἀπὸ ἕναν Ἕλληνα ποὺ τὴν πούλησε 150 τάληρα. Ὕστερα ὅμως ἀρνήθηκε νὰ παραδώση τὸ μνημεῖο κι' ἄρχισε νὰ περιγελάη τὸ μοναχὸ λέγοντάς του ὅτι σύμφωνα μὲ τὰ ἀθηναϊκὰ ἔθιμα οἱ ξένοι δὲν ἔχουν δικαίωμα νὰ ἀποκτήσουν ἀρχαιότητες στὴν Ἀθήνα. Ὁ Σίμων τὸν πῆγε στὸν καδῆ κι' ἐκεῖνος τοῦ παραχώρησε τὸ μνημεῖο ὑπὸ τὸν ὅρο νὰ μὴν ὑποστῆ καμμία ζημία καὶ νὰ ἐπιτρέπη στοὺς περίεργους νὰ τὸ βλέπουν»[2].

Οἱ φωτισμένοι Ἕλληνες παρακολουθοῦσαν μὲ ψυχικὴ συντριβὴ τὴ σκύλευση τῶν μνημείων καὶ στιγμάτιζαν τοὺς Εὐρωπαίους ἀρχαιοκαπήλους. Ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας, διδάσκαλος τοῦ Γένους καὶ ἡγετικὴ πνευματικὴ φυσιογνωμία τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ, εἶχε ἀποκαλέσει στὰ Γιάννενα (ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰώνα) «τυμβωρύχο» καὶ «ἱερόσυλο» ἕναν Ἄγγλο ἀρχαιολόγο (οἱ λέξεις ἔχουν τυπωθῆ ἑλληνικὰ στὸ χρονικὸ τοῦ περιηγητῆ Hughes)[3].

Στὴ Γεωγραφία του ὁ Ψαλίδας ἀναφέρεται στὴν ἁρπαγὴ ἑνὸς μνημείου ἀπὸ Ἄγγλο περιηγητή. «Καὶ τοῦτο ὁ εἰς τὰ Ἰωάννινα εὑρισκόμενος ὑπουργὸς Ἐγγλέζος Λὴκ δολίως τὸ ἐπῆρε καὶ τὸ ἔστειλεν εἰς τὴν πατρίδα του».

Τὸ 1809 ἔλεγε ὁ Ψαλίδας στὸν Hobhouse, ποὺ συνώδευε τὸν Βύρωνα κατὰ τὸ πρῶτο του ταξίδι στὴν Ἑλλάδα: «Ἐσεῖς οἱ Ἄγγλοι μᾶς παίρνετε τὰ ἔργα τῶν προγόνων μας. Φυλάξτε τα καλά. Ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες θαρθοῦμε μιὰ μέρα νὰ σᾶς τὰ ξαναζητήσουμε»[4].

---

1. Ὁ *Ζιρὼ* πρόξενος τῆς Γαλλίας στὴν Ἀθήνα τὸ 1670.
2. *La Guilletière:* ἔνθ' ἀν.
3. *I. Smart Hughes:* Travels in Sicily, Greece and Albania (London, 1820).
4. *Hobhouse:* A journey through Albania and other provinces of Turkey, in Europe and Asia to Constantinople during the years 1809 and 1810 (London, 1813). Ἐπίσης *Λ. Ι. Βρανούση* : Ἀθανάσιος Ψαλίδας, ὁ διδάσκαλος τοῦ Γένους (Ἰωάννινα, 1952).

ΕΛΛΗΝΕΣ ΚΑΙ ΛΑΤΙΝΟΙ

Η ΜΕΓΑΛΗ πλειοψηφία τῶν Εὐρωπαίων ποὺ ταξίδεψαν στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν Μεσαίωνα — ὁ κόσμος τῶν προσκυνητῶν καὶ τῶν περιηγητῶν — ἐκφράζεται μὲ δυσμενῆ σχόλια γιὰ τὸ λαό της. Τὰ αἴτια εἶναι θρησκευτικὰ καὶ ἐθνικά. Οἱ Καθολικοὶ θεωροῦσαν τὴν Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία «σχισματικὴ καὶ αἱρετική». Καὶ οἱ ἀντιθέσεις εἶχαν μετουσιωθῆ σὲ βαθύτατο μῖσος. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ὁλόκληρη ἡ Ὀρθόδοξη Ἀνατολὴ ἔγινε τὸ μῆλο τῆς ἔριδος μεταξὺ παπισμοῦ καὶ προτεσταντισμοῦ[1]. Καὶ ἡ ἀντίσταση τῶν ὀρθοδόξων στὴ διελκυστίνδα τοῦ προσηλυτισμοῦ καλλιεργοῦσε τοὺς φανατισμοὺς καὶ τὰ μίση κατὰ τῶν Ἑλλήνων.

Οἱ σταυροφορίες, ποὺ οὐσιαστικὰ ἀποτελοῦσαν κατακτητικοὺς πολέμους, ἡ ἁρπακτικὴ πολιτικὴ τῶν ἡγεμόνων τῆς χριστιανικῆς Εὐρώπης, οἱ ἐπιδρομὲς τῶν Εὐρωπαίων πειρατῶν καὶ οἱ παπικὲς ἱεραποστολὲς ἐδημιούργησαν ἀντιθέσεις μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Δυτικῶν. Οἱ Ἕλληνες ἀγωνίζονται νὰ ἐκδιώξουν τοὺς κάθε λογῆς παρείσακτους. Οἱ Λατῖνοι ἐπιδιώκουν νὰ στερεώσουν τὸ θρησκευτικὸ καὶ πολιτικό τους προγεφύρωμα. Σ' αὐτὴ τὴ σύγκρουση τὰ μέσα τῆς πολεμικῆς δὲν ἦταν προσαρμοσμένα στὴν ἀρετὴ καὶ στὴν εὐπρέπεια. Διαιτητὴς θὰ παραμένη πάντοτε ὁ Τοῦρκος, ποὺ ἐκμεταλλεύεται μὲ πανουργία τὶς διενέξεις γιὰ νὰ παγιώνη τὴν ἐξουσία του καὶ νὰ ἀποκομίζη κάθε λογῆς κέρδη.

Τὸ 1626 ὁ σουλτάνος παραχωρεῖ στοὺς Ἕλληνες τὸ προνόμιο τοῦ ἐλέγχου τοῦ Ἁγίου Τάφου, πρᾶγμα ποὺ προκαλεῖ λυσσώδη ἀντίδραση τῶν Καθολικῶν καὶ ἄγρια ἀνθελληνικὴ προπαγάνδα.

Ὁ Ἑλληνισμὸς ἀγωνίζεται γιὰ τὴν ἐπιβίωσή του καὶ οἱ Εὐρωπαῖοι γιὰ βάσεις θρησκευτικῆς, οἰκονομικῆς καὶ πολιτικῆς ἐπιρροῆς. Οἱ Ἕλληνες ἄρχισαν τὴν ἀντίστασή τους ἀμέσως μετὰ τὴν ἅλωση τῆς Πόλης ἀλλὰ οἱ Λατῖνοι ἐπὶ αἰῶνες ἐκμεταλλεύονταν τὸ πάθος τῶν ὑποδούλων γιὰ ἐθνική

1. «Οἱ μὲν προτεστάνται ἤθελον διὰ τῆς μετὰ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ὁμοφωνίας νὰ ἐνισχύσωσιν ἠθικῶς τὴν θέσιν αὐτῶν, ἡ δὲ παπικὴ Ἐκκλησία, φοβουμένη τὴν τοιαύτην ὁμοφωνίαν, ἤθελε νὰ ἐπαναλάβη τὰς πρὸς τὴν ἡμετέραν ἐκκλησίαν ἀπὸ τῶν μετὰ τὴν ἅλωσιν χρόνων σχέσεις αὐτῆς». *Π. Καρολίδης*, στὴν «Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους» τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου τόμ. Ε' σ. 63.

ἀποκατάσταση ὑποκινώντας ἐξεγέρσεις πού ἀπέβλεπαν σὲ ἐπεκτατικούς σκοπούς καὶ κατέληγαν πάντοτε σὲ σφαγὲς καὶ σὲ ἐρήμωση.

Ὁ Γερμανὸς προσκυνητὴς μοναχὸς Felix Faber[1], πού ταξίδεψε τὸ 1480 καὶ τὸ 1484 στὴν Κρήτη, γράφει μὲ ἀνθελληνικὸ μένος:

«Οἱ Λατῖνοι καὶ οἱ Ἕλληνες ἀλληλομισοῦνται σὲ τέτοιο σημεῖο πού ὅλες οἱ χριστιανικὲς νίκες κατὰ τῶν Τούρκων θὰ εἶναι μάταιες ἂν δὲν ἐξοντωθοῦν πρῶτα οἱ Ἕλληνες»[2].

Ὁ Βενετὸς ἁρμοστὴς στὴν Κρήτη Γκαρτζόνι, σὲ ἐπίσημη ἔκθεση πρὸς τὴν κυβέρνησή του (1568), ἔγραφε ὅτι ὅλοι οἱ Κρητικοί, μὲ ἐξαίρεση τούς προνομιούχους, προτιμοῦν τὴν τουρκικὴ κυριαρχία. «Πιστεύουν ὅτι χειρότερα δὲν πρόκειται ὁπωσδήποτε νὰ ζήσουν ὑπὸ τούς Ὀθωμανούς».

Ἡ ἀντίδραση τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Κρήτης ἦταν ἀποτέλεσμα τῶν καταπιεστικῶν μέτρων τῆς βενετικῆς κατοχῆς. Ὁ σύμβουλος τῆς Γαληνοτάτης Δημοκρατίας Πάολο Σάρπι, περίφημος κληρικὸς καὶ συγγραφέας τῆς ἐποχῆς, εἶχε προτείνει στούς Βενετούς «νὰ ἐπιτηροῦν τούς ἄπιστους Ἕλληνες σὰν ἄγρια θηρία, γιὰ νὰ μὴ χρησιμοποιήσουν τὰ δόντια καὶ τὰ νύχια τους».

Ὁ φανατικὸς καθολικὸς Γενικὸς Προβλεπτὴς Κρήτης Giacomo Foscarini (1574 - 1577) ἔγραφε σὲ ἔκθεσή του γιὰ τὴν ἐμμονὴ τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ στὴν ὀρθόδοξη πίστη του καὶ τὸ μῖσος κατὰ τῶν Φράγκων :

«Ξέρει ὁ καθένας σὲ τί διαφωνεῖ τὸ ὀρθόδοξο δόγμα μὲ τὴν καθολικὴ λατρεία καὶ πόσο ἐπίμονα διατηροῦν τὸ δόγμα τους οἱ Ἕλληνες. Μερικοὶ ἀπ' αὐτούς τόσο μισοῦν τούς Φράγκους ἐξ αἰτίας τῆς θρησκείας, πού δὲν θεωροῦν λιγότερο ἀνίερη τὴ λατρεία τους ἀπὸ ἐκείνη τῶν Τούρκων ἢ τῶν Ἑβραίων. Κι' ἂν καμμιὰ φορὰ γίνη καθολικὴ λειτουργία στὶς ἐκκλησίες τους, τὶς θεωροῦν ἀφωρεσμένες καὶ δὲν λειτουργοῦν σ' αὐτὲς ἂν δὲν τὶς πλύνουν προηγουμένως, παρ' ὅλο πού στούς ὀρθόδοξους ὑπάρχει ἐλάχιστος ζῆλος»[3].

Ὁ περίφημος Γάλλος ἐρευνητὴς καὶ ἀρχαιολόγος Pierre Gilles ἢ Gyllius, πού περιηγήθηκε τὴν Ἀνατολὴ κατὰ τὸ πρῶτο ἥμισυ τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα, ἔγραφε γιὰ τούς Ἕλληνες : «Οἱ Λατῖνοι εἶναι οἱ χειρότεροι ἐχθροί τους. Τούς δαγκώνουν σὰν σκυλιά».

Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Ἰταλὸς προσκυνητὴς Zuallardo πού ταξίδεψε τὸ 1586 στούς Ἁγίους Τόπους. Ἐπισημαίνει μὲ ὀργὴ τὴν ἀντιπάθεια πού τρέφουν οἱ Ἕλληνες πρὸς τούς Φράγκους : «Δὲν πρέπει νὰ ἐμπιστεύεσαι πολὺ τούς Ἕλληνες, εἶναι γνωστοὶ ἐχθροί μας»[4].

---

1. *Felix Faher* : Evagatorium in Terrae Sanctae τόμ. Γ' σ. 286.
2. «Nisi Graeci prius radicitus cum sua secta fuerint exterminati».
3· *Στ. Σπανάκη:* Ἡ θρησκευτικὴ ἐκκλησιαστικὴ κατάσταση στὴν Κρήτη τοῦ XVI αἰώνα (Κρητικὰ Χρονικά, τόμ. ΚΑ (1969) σ. 154 — 162).
4. *Zuallardo*, ἔνθ' ἀν.

Τὸ 1600 ὁ Γάλλος περιηγητὴς Henrie Castella περιγράφει τὴν περιφρόνηση ποὺ ἀντιμετωπίζουν οἱ Λατῖνοι παντοῦ στὴν 'Ανατολή :

«Στὴ Γιάφφα, ἂν δὲν εἴχαμε συστατικὰ γράμματα ἀπὸ τὸν πατριάρχη 'Αλεξανδρείας, οἱ ναυτικοὶ ποὺ μᾶς μετέφεραν μὲ μιὰ βάρκα θὰ μᾶς κρατοῦσαν σκλάβους ἢ θὰ μᾶς πουλοῦσαν στοὺς Τούρκους. Γιατὶ οἱ Ἕλληνες εἶναι σχισματικοὶ καὶ μᾶς μισοῦν».

Τὴν ἄβυσσο ποὺ χωρίζει τὶς δύο 'Εκκλησίες σ' ὁλόκληρο τὸ Μεσαίωνα καὶ τὴν 'Αναγέννηση εἰκονίζει καὶ ἡ πικρόχολη περιγραφὴ μιᾶς σκηνῆς μπροστὰ στὸ ναὸ τῆς 'Αναστάσεως στὴν 'Ιερουσαλήμ, ὅπως τὴν ἔζησε ὁ Γάλλος διπλωμάτης καὶ περιηγητὴς De Breves τὸ 1606 :

«Δὲν πρέπει νὰ παραλείψω ἐδῶ νὰ σημειώσω τὴν κακία ποὺ δείχνουν οἱ Ἕλληνες, ὅπως πάντα, ἐναντίον μας. Μᾶς μισοῦν περισσότερο κι' ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Καθὼς ἄρχιζαν οἱ ἑτοιμασίες γιὰ τὴ λειτουργία μας, βάλθηκαν κα' κεῖνοι νὰ ἑτοιμάζουν τὴ δική τους μὲ φοβερὸ θόρυβο. Ἕνας ἀπὸ τοὺς διάκους χτυποῦσε ἔξαλλος μὲ δυὸ σφυριὰ ἕνα μεγάλο ξύλινο σήμαντρο ποὺ ἦταν κρεμασμένο γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ πίσω ἀπὸ τὸ ἱερό, κι' ὁ ἦχος στὸν ἀπέραντο χῶρο τοῦ ναοῦ προκαλοῦσε τόσο θόρυβο ποὺ ὅλοι ζαλιστήκαμε. Αὐτὴ ἡ «μουσικὴ» κράτησε μία ὁλόκληρη ὥρα. 'Ακόμα καὶ τὰ παιδιὰ τρόμαξαν στὴν ἐκκλησία κι' ἄρχισαν νὰ κλαῖνε γοερά. Τὰ ἴδια μᾶς ἔκαναν καὶ τὴν προηγούμενη μέρα πρὶν ἀπὸ τὴ λιτανεία»[1].

Σὲ ἀναφορὰ τῶν καθολικῶν τῆς Σύρου (10 Σεπτεμβρίου 1622) πρὸς τὸν πάπα, οἱ ὀρθόδοξοι χαρακτηρίζονται «φανατικοὶ ἐχθροὶ ποὺ δὲν ὑποφέρουν τὴν ἀφοσίωση τοῦ νησιοῦ στὴ λατρεία τῆς Ρωμαϊκῆς 'Εκκλησίας»[2].

'Ο Γάλλος περιηγητὴς D' Arvieux, ἔκτακτος βασιλικὸς ἀπεσταλμένος στὴν Πύλη τὸ 1653, γράφει ὅτι οἱ Ἕλληνες προτιμοῦν τὴν τυραννία τοῦ Τούρκου παρὰ νὰ συμμαχήσουν μὲ τοὺς Λατίνους γιὰ τὴν ἐκδίωξη τῶν 'Οθωμανῶν :

«'Επειδὴ ζοῦν μὲ τοὺς Τούρκους, ἔχουν ἐνστερνισθῆ ὅλες τὶς πλάνες καὶ τὶς δεισιδαιμονίες τῶν 'Οθωμανῶν καὶ προτιμοῦν τὴν ἐπαίσχυντη τυραννία τοῦ Τούρκου παρὰ νὰ ἐπανέλθουν στὴ Λατινικὴ 'Εκκλησία καὶ νὰ βοηθήσουν — καὶ μποροῦν κάλλιστα — τοὺς Λατίνους ἡγεμόνες νὰ ἐκδιώξουν αὐτοὺς τοὺς ἐχθροὺς τοῦ χριστιανισμοῦ»[3].

'Ο Γάλλος περιηγητὴς Thevenot ἔγραφε τὸ 1656 ὅτι οἱ Ἕλληνες εἶναι «ἄπιστοι, ὑποκριτὲς καὶ δεισιδαίμονες καὶ μισοῦν περισσότερο τοὺς Φράγκους παρὰ τοὺς Τούρκους»[4].

---

1. *De Breves*, ἔνθ' ἀν.

2. *'Ανδρ. Θ. Δρακάκη* «'Η Σῦρος ἐπὶ Τουρκοκρατίας» ('Εν 'Ερμουπόλει 1948) σ. 26.

3. Mémoires du chevalier *d' Arvieux* envoyé extraordinaire du Roi à la Porte (À Paris, 1735).

4. *Thevenot*, ἔνθ' ἀν.

Καὶ ὁ La Croix, γραμματέας τῆς γαλλικῆς πρεσβείας στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ συγγραφέας ἐκκλησιαστικῶν δοκιμίων :

«Οἱ Ἕλληνες δὲν πιστεύουν στὴν ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ. Γι' αὐτό, τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, ποὺ εἶναι χορηγὸς φωτός, ἔπαψε νὰ τοὺς φωτίζη καὶ ὁ Θεῖος Παράκλητος ἔφυγε ἀπὸ τὴν καρδιά τους. Τὸ χέρι τοῦ Θεοῦ ἐπέπεσε βαρὺ κατὰ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας καὶ ὁ κεραυνὸς τῆς θείας ὀργῆς γκρέμισε τοὺς Ἕλληνες ἀπὸ τὴν ἀγέρωχη δόξα τους στὴν ἄβυσσο τῆς ἀμάθειας καὶ τῆς δουλείας. Ὅσο ἡ Ἐκκλησία ἀναγνώριζε τὸν πάπα ὡς ἀρχηγό της ἦταν ἀνθηρή, λαμπρὴ καὶ ἀμόλυντη Ἀλλ' ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐγκατέλειψε τὸν καθολικισμό καὶ τὰ τέκνα της κατεφρόνησαν τὸν ἀρχηγό του, κατάντησε πανάθλια, περιφρονημένη καὶ ἀτιμασμένη γιατὶ ἔχασε τὸ παλιὸ μεγαλεῖο καὶ τὴ λάμψη της»[1].

Τὰ αἰσθήματα τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας κατὰ τῶν Ἑλλήνων, ἀποκαλύπτει καὶ τὸ χρονικὸ τοῦ Ὁλλανδοῦ περιηγητῆ Bernardin Surius ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα τὸ 1664. Στὸ κεφάλαιο «περὶ σχισματικῶν Ἑλλήνων» γράφει μὲ ἐμπάθεια :

«Οἱ Ἕλληνες εἶναι οἱ φοβερώτεροι ἐχθροί μας. Μᾶς μισοῦν περισσότερο ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Προτιμοῦν μάλιστα νὰ δίνουν τὰ κορίτσια τους σκλάβες σ' αὐτὰ τὰ σκυλιὰ παρὰ γιὰ συζύγους στοὺς καθολικούς Τὸ μῖσος τους κατὰ τῶν Λατίνων εἶναι τόσο βαθὺ ποὺ στὶς λειτουργίες τους, τὶς Κυριακὲς καὶ τὶς γιορτές, δέονται στὸν Ὕψιστο νὰ κρατήση τὴν Ἀνατολὴ ὑπὸ τὴν τουρκικὴ κυριαρχία γιὰ νὰ ἔχουν τὴν ἐλευθερία νὰ ἀσκοῦν τὰ θρησκευτικά τους καθήκοντα σύμφωνα μὲ τὸ δικό τους δόγμα. Ἐπειδὴ γνωρίζουν πὼς ἂν οἱ Λατῖνοι κυριαρχήσουν στὴν Ἀνατολὴ θὰ ὑποχρεωθοῦν νὰ ἀναγνωρίσουν τὸν πάπα... Ὁ πατριάρχης τους ἀφορίζει τὸ μεγάλο Σάββατο ὅλους τοὺς Λατίνους καὶ ἄλλα ἔθνη τῆς Ἀνατολῆς. Ντυμένος στὰ πατριαρχικά του ἄμφια, βγαίνει στὴν πύλη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Τάφου καὶ ὕστερα ἀπὸ μιὰ σειρὰ τελετουργιῶν καρφώνει μὲ τὸ σφυρὶ ἕνα μεγάλο καρφὶ στὸ χῶμα, σημάδι ἀφορισμοῦ. Καὶ δὲν ἐπιτρέπει σὲ κανένα νὰ βγάλη τὰ καρφιὰ τῶν ἀφορισμῶν του. Ἐκεῖνος ποὺ θὰ ἀποτολμήση νὰ τὰ ἀφαιρέση τιμωρεῖται μὲ 500 ραβδισμοὺς καὶ μὲ τὴν καταβολὴ μεγάλου προστίμου στὸν πασὰ καὶ τὸν καδὴ τῆς Ἱερουσαλήμ. Κι' ἐκεῖνοι, παίρνοντας δῶρα ἐπιτρέπουν στὸν πατριάρχη αὐτὴ τὴν παραφροσύνη»[2].

Ὁ Γάλλος Guillet, ποὺ ἀφιέρωσε τρεῖς τόμους περιηγήσεων στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Κρητικοῦ πολέμου, ἐπιχειρεῖ μιὰ ἀντικειμενικὴ ἀνάλυση τῆς ψυχολογίας τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὸν ΙΖ' αἰώνα :

«Οἱ Ἕλληνες, μ' ὅλο ποὺ δὲν ἀγαποῦν τὴν κυριαρχία τῶν Λατίνων ἠγε-

---

1. État présent des Nations et Églises grecque, arménienne, maronite en Turquie, par *Sieur de La Croix* (Paris, 1684) σ. 12.

2. Le pieux pèlerin ou voyage de Jérusalem (Bruxelles, 1966).

μόνων πού γίνεται ἐξ αἰτίας τῶν καταπιέσεων στὸ Αἰγαῖο ὅλο καὶ πιὸ μισητή, ἐπιθυμοῦν νὰ περιορισθῆ ἡ δύναμη τῶν 'Οθωμανῶν. Καὶ τρέφουν καὶ τὴν κρυφὴ ἐλπίδα ὅτι κάποτε θὰ φανῆ ἕνας ἡγέτης ἀντάξιος τῶν ἀρχαίων γιὰ νὰ τοὺς ἐλευθερώση ἀπὸ τὴν τυραννία. Εὔχονται νὰ γίνη αὐτὴ ἡ ἐπανάσταση τὸ συντομώτερο. Οἱ Ἕλληνες ἐλπίζουν ὅτι ἡ ἀναγέννησή τους θὰ διευκολυνθῆ μὲ τὴ συνδρομὴ τοῦ ὁμόθρησκου τσάρου τῆς Μοσχοβίας γιὰ τὸν ὁποῖο τρέφουν ἀπίστευτη ἀγάπη. Ὁ λαὸς δὲν συμπαθεῖ διόλου τοὺς Φράγκους. Ἐξ αἰτίας τῶν καταστροφῶν καὶ τῶν ἐξευτελισμῶν πού ὑποφέρει ἀπὸ τὶς αἰφνιδιαστικὲς ἐπιδρομὲς τῶν δικῶν μας κουρσάρων, ἔχει τόσο ἐξαγριωθῆ ἐναντίον μας πού μᾶς μισεῖ περισσότερο κι' ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Μόλις προβάλλουν στὴ θάλασσα τὰ πειρατικὰ καράβια τῶν καπεταναίων μας, ὁ λαὸς τρέχει στὰ ὅπλα. Κι' ὅταν βλέπει Φράγκο, τὸν ἀποκαλεῖ «γκιαούρη», ὅπως καὶ οἱ Τοῦρκοι. Οἱ δικές μας οἱ βαρβαρότητες ἔχουν προκαλέσει αὐτὸ τὸ μῖσος»[1].

Ὁ βαρῶνος de Nointel, πρεσβευτὴς τῆς Γαλλίας στὴν Κωνσταντινούπολη κι' ἕνας ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους περιηγητὲς τοῦ ΙΖ' αἰώνα, ἔγραφε ἀπὸ τὴν 'Αθήνα σὲ ἐπιστολή του (17 Δεκεμβρίου 1674) γιὰ τοὺς Ἕλληνες:

«Ἡ λύσσα τῶν Ἑλλήνων (κατὰ τῶν Φράγκων) εἶναι κάτι ἀνεξήγητο. Ὁπωσδήποτε δὲν πρέπει νὰ τοὺς ἐμπιστεύεται κανείς. Οἱ σπουδασμένοι μάλιστα χρησιμοποιοῦν τὶς γνώσεις τους γιὰ νὰ καταπολεμοῦν μὲ ὅλα τὰ μέσα τὴν Καθολικὴ 'Εκκλησία. Πρέπει νὰ μάθη ὅλος ὁ κόσμος ὅτι ὁ Τοῦρκος βρῆκε τὸν καλύτερο τρόπο νὰ ἐπιβληθῆ στοὺς Ἕλληνες κι' ὅτι μόνο τὸ ραβδὶ μπορεῖ νὰ τοὺς σωφρονίση»

Ὡστόσο καὶ οἱ Ἕλληνες τὰ ἴδια αἰσθήματα ἔτρεφαν γιὰ τοὺς Λατίνους: δυσπιστία καὶ μῖσος.

Ὁ Γάλλος περιηγητὴς La Motray μεταφέρει στὸ χρονικό του (1725) τὶς ἐξηγήσεις πού ἔδιναν οἱ Μωραΐτες γιὰ τὸ μῖσος τους κατὰ τῶν Λατίνων:

«Μὲ τοὺς Τούρκους περνούσαμε καλύτερα. Πληρώναμε τὸ χαράτσι καὶ ἤμαστε ἥσυχοι, δὲν μᾶς ἐνωχλοῦσαν. Οἱ Βενετσιάνοι ὅμως ἔχουν ἐγκατασταθῆ στὰ σπίτια μας, ἁρπάζουν ὅ,τι τοὺς ἀρέσει, κι' ἂν παραπονεθῆς σὲ βασανίζουν ἢ σὲ σκοτώνουν. Στρατιῶτες καὶ ἀξιωματικοὶ ἁρπάζουν ἢ βιάζουν τὶς γυναῖκες καὶ τὶς θυγατέρες μας. Καὶ μήπως εἶναι καλύτεροι οἱ παππάδες τους; Μᾶς ἐξαναγκάζουν ν' ἀλλαξοπιστήσουμε. Τέτοιο κακό δὲν εἴδαμε ἀπὸ τοὺς Τούρκους»[2].

Οἱ ρίζες, ὡστόσο, αὐτῶν τῶν ἀντιθέσεων ἦταν βαθύτερες στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Ὑπῆρχε φυσικὰ τὸ πρόβλημα τῶν δογματικῶν διαφορῶν. Δὲν πρέπει, ὅμως, νὰ παραγνωρίζωνται καὶ οἱ ἱστορικοὶ καὶ ἐθνικοὶ λόγοι τῆς ἀντιδικίας τῶν δύο κόσμων.

---

1. Athènes anciennes et nouvelles (τόμ. Β' σ. 580).
2. *De la Motray*: Voyage en Europe, Asie et Afrique (Haye, 1727).

Ὁ ἐπεκτατισμὸς τοῦ Καρλομάγνου κατὰ τὸν Θ' αἰώνα εἶχε προκαλέσει ἀνησυχίες στὸ Βυζάντιο. Τὸ Φραγκικὸ κράτος, ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάληψη τῆς Ἰστρίας καὶ τῆς Δαλματίας, ἀπειλοῦσε τὴ Βενετία ποὺ βρισκόταν ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχία τῶν Βυζαντινῶν. Ἀπὸ τότε χρονολογεῖται ἡ παροιμία: «Τὸν Φράγκον φίλον ἔχε, γείτονα μὴν ἔχεις».

Παρ' ὅλες τὶς ἐθνολογικὲς μεταβολὲς ποὺ ἀκολούθησαν, καὶ τὴ ριζικὴ μεταμόρφωση τῶν παραμεσογειακῶν χωρῶν ἡ παροιμία εἶχε διατηρηθῆ ὥς τὸν ΙΘ' αἰώνα στὰ χείλη τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ κυρίως στὶς Κυκλάδες[1].

Ἡ τυραννία, ἡ ὕπουλη πολιτικὴ καὶ κυρίως ἡ ἀπιστία τῶν Φράγκων εἶχε ἐξεγείρει τοὺς Ἕλληνες σὲ σημεῖο νὰ προτιμοῦν τὸν Τοῦρκο δυνάστη ἀπὸ τὸν Λατῖνο.

Στὸ χρονικὸ τοῦ Γαλαξειδιοῦ ἱστορεῖται ἕνα δραματικὸ ἐπεισόδιο στὰ Σάλωνα τὸ 1397:

«Καὶ ὁ δεσπότης, μαθαίνοντας τὸ ἅρπαγμα τῆς ἀνεψιᾶς του, ἐσήκωσε μὲ λόγους τοὺς Σαλονίτες ἐναντίον τοῦ τυράννου. Καὶ ἔγραψε στοὺς Τούρκους νὰ ἔρθουσι νὰ τοὺς παραδώσουσι στὰ χέρια τους τὸ Σάλονα, λέγοντας καλύτερα νὰ δουλεύουμε Τούρκους παρὰ Φράγκους»[2].

Δέκα χρόνια μετὰ τὴν κατάληψη τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τοὺς Τούρκους (1456) οἱ Βενετοὶ ἀποβιβάζονται στὸν Πειραιᾶ, αἰφνιδιάζουν Ὀθωμανοὺς καὶ Ἕλληνες, ληστεύουν καὶ τοὺς δύο, λεηλατοῦν τὴν πόλη καὶ φεύγουν σὰν κουρσάροι. Καὶ ὁ Villemain παρατηρεῖ[3]:

«Οἱ Βενετοὶ ἐλεηλάτησαν τὴν Ἀθήνα, ἐνῶ οἱ ἴδιοι οἱ Τοῦρκοι σεβάστηκαν τὰ μνημεῖα της. Κι' ἂν δὲν ἔγινε ἁρπαγὴ τῶν ἔργων τέχνης, αὐτό ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι δὲν κατώρθωσαν νὰ ἐκπορθήσουν τὴν Ἀκρόπολη»[4].

---

1. Μισητὸ ἐπίσης ὑπῆρξε γιὰ τοὺς Ἕλληνες τὸ ὄνομα Καταλάνος. Πρόκειται γιὰ τὴν περιβόητη Καταλανικὴ Ἑταιρία ποὺ μὲ τὶς ἐπιδρομὲς καὶ τὶς ὠμότητες ἀναστάτωσε τὸν μεσαιωνικὸ ἑλληνισμό. Οἱ Καταλανοὶ ὕστερα ἀπὸ τὸν τερματισμὸ τοῦ πολέμου μεταξὺ τοῦ Φρειδερίκου τῆς Σικελίας καὶ τοῦ Καρόλου τοῦ Ἀνδηγαυοῦ ἔγιναν δεκτοὶ στὸ Βυζάντιο ἐπὶ Ἀνδρόνικου Β' Παλαιολόγου καὶ ἐνίσχυσαν τὸν αὐτοκράτορα ἐναντίον τῶν Τούρκων. Κατάντησαν ὅμως μάστιγα μὲ τὶς βιαιότητες καὶ τὴν ἁρπακτικότητά τους. Ἔγιναν κύριοι τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς κομιτείας τῶν Σαλώνων, κι' ὅπως παραδέχεται ὁ ἴδιος ὁ Καταλάνος *Μουντανέρ*, προκάλεσαν μεγάλα δεινὰ στὸ Βυζάντιο. Σὲ δημοτικὸ τραγούδι τοῦ ΙΕ' αἰώνα ἡ κόρη δίνει στὸν ἀγαπημένο της κατάρα, ἂν τὴν ἀπολησμονήσῃ νὰ αἰχμαλωτισθῆ ἀπὸ Καταλάνους:

    Ἂν βουληθῆς νὰ μ' ἀρνηθῆς καὶ νὰ μ' ἀλησμονήσῃς
    Σὲ τούρκικα σπαθιὰ σὲ ἰδῶ, σὲ Καταλάνου χέρια
    Ἀράπηδες νὰ σ' εὕρουσι καὶ Μαῦροι νὰ σὲ σώσουν
    Κι' εἰς ὄχλον σαρακήνικον τρεῖς μαχαιριὲς σοῦ δώσουν.

2. Χρονικὸ τοῦ Γαλαξειδιοῦ, Ἐκδ. Βαλέτα, 1944 (IX, 56).
3. Essai historique sur l'état des Grecs.
4. Κατὰ τὴν κατάληψη τῆς Χίου, τὸ 1694 οἱ Βενετοὶ εἶχαν ἐπιδοθῆ σὲ βανδαλισμοὺς

Οἱ Βενετοὶ παρακινοῦν τοὺς ἐπαναστατημένους Ἕλληνες τοῦ Μωριᾶ καὶ τῆς Στερεᾶς νὰ συνεχίσουν τὴν ἀντίστασή τους κατὰ τῶν Τούρκων ὕστερα ἀπὸ τὴν ἅλωση τῆς Πόλης καὶ τὴν κάθοδο τοῦ Ὀμὰρ στὸν Ἰσθμό. Ἀλλὰ θὰ τοὺς ἐγκαταλείψουν στὸ ἔλεος τῶν εἰσβολέων :

«Οἱ δυστυχεῖς Ἕλληνες, ἰδίως οἱ Σπαρτιᾶται, τοσούτῳ ἀνάνδρως προδοθέντες ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν, ἐξηκολούθησαν τὸν κατὰ τῶν Τούρκων πόλεμον ἀλλά...»[1].

Τὰ ἴδια καὶ μετὰ τὴν ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου. Νέα ἀπιστία. Τὸ ἀντιλατινικὸ πνεῦμα ἐκφράζει ὁ λαϊκὸς χρονογράφος τοῦ 1703 :

«Ἐκεῖ ποὺ διηγᾶμαι, θὰ σᾶς εἰπῶ καὶ ἕνα κακὸ ποὺ ἐγεννήθηκε μὲ ἀπιστιὰ τῶν Φραγκῶν, ποὺ πάντα πολεμᾶνε τὴ ρωμέϊκη πίστη. Ἔστοντας οἱ Φράγκοι νὰ νικήσουν τὴν τούρκικη ἀρμάτα, ἐπαραγγείλασι σὲ ὅλους τοὺς Χριστιανούς, πῶς νὰ σηκώσουνε ἄρματα κατὰ τοὺς Τούρκους καὶ αὐτοὶ θὰ τοὺς συντρέξουνε.

»Ἀκούγοντας γοῦν τέτοια παρηγορητικὰ λόγια οἱ Χριστιανοί, μὲ μεγάλη χαρὰ καὶ πολὺ κρυφὰ ἑτοιμαστήκασι γιὰ νὰ βαρέσουνε τοὺς Τούρκους»[2].

Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν πάλι σφαγὴ καὶ ἐξανδραποδισμὸς τῶν Ἑλλήνων.

Ἡ τυραννία καὶ ἡ ὕπουλη πολιτικὴ τῶν Λατίνων εἶχε ἐξεγείρει τοὺς ὑπόδουλους Ἕλληνες σὲ σημεῖο νὰ προτιμοῦν τὸν Τοῦρκο δυνάστη ἀπὸ τὸν Βενετό :

«Κάλλιο μακελειὸ στὸν Τοῦρκο, παρὰ κρέας στὸ Βενετσάνο».

καὶ διέπραξαν ἐγκλήματα εἰς βάρος τῶν χριστιανῶν. Ἔκλεισαν ναούς, ἐδήμευσαν τὶς περιουσίες καὶ ἀνάγκασαν τοὺς κατοίκους νὰ γίνουν ἐξωμότες (*Cantemir* Δ΄ σ. 168). Ὁ Χιώτης Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος ἔγραφε ἀπὸ τὴν Πόλη στὸν ἀδελφό του Ἰωάννη ποὺ βρισκόταν στὸ νησί : «Καὶ συνοδύρομαι λοιπόν, καὶ τὸ κοινὸν τοῦτο συνάχθομαι πένθιμον. Συναπερρύη ἄρα καὶ συνεκλύσθη καὶ Χίος τῷ ρεύματι τοῦ ὑπάρχοντος πολέμου. Χίος τὸ ἀμιγὲς καὶ ἀνόθευτον λείψανον τῆς πάσης Ἑλλάδος, Χίος τὸ ἄσυλον τῆς ὀρθοδόξου θρησκείας, τῶν ἐν τῷ πελάγει νήσων ἡ εὐανθεστάτη βασιλίς, ὁ ἐπίγειος παράδεισος, τὸ τῆς οἰκουμένης ἐμπόριον. Καὶ ἑάλω μὲν ἄρτι καὶ ἐσκύλευται καὶ ἀνεστάθη». Καὶ ἕνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ «Ἐπιστολάριον ἐν Κωνσταντινουπόλει»(1804, σ. 137). «Τοῦτο τῆτες τὸ ἀνδραγάθημα τῶν Ἑνετῶν, οὗτος ὁ θρίαμβος, αὐτὴ ἡ πομπεία καὶ τὸ τρόπαιον τοῦτο, χριστιανῶν ἁλώσεις, ἁλώσεων δοῦπος, εἰκόνων κατάπτωσις, παρθένων καὶ νέων διαφθορά, καὶ ὑπερορίαι καὶ ἐξωμοσίαι. Εὖγε τῆς ἀριστείας, εὖγε τῆς στρατηγίας».

1. *Κ. Σάθας* : Τουρκοκρατουμένη Ἑλλὰς σ. 14.

2. Χρονικὸ τοῦ Γαλαξειδιοῦ (178). Ἐπίσης στὰ Comentari τοῦ Sareno (σ. 84): «Μετὰ χαρᾶς ἐχαιρέτησαν τὴν ἐμφάνιση τοῦ συμμαχικοῦ στόλου οἱ Ἕλληνες, ἐλπίζοντας ὅτι θὰ ἀποτινάξουν τὸν τουρκικὸ ζυγό». Καὶ ὁ *Σάθας* : «Καὶ τότε οἱ τλήμονες εἶδον τὰς ἐλπίδας των διαψευδομένας καὶ ἐκ τῶν προτέρων προδοσιῶν μὴ συνετισθέντες ἐπείσθησαν καὶ αὖθις εἰς τὰς προτροπὰς τῶν χριστιανῶν τούτων καὶ ἔλαβον τὰ ὅπλα. Ἀλλὰ μετ' οὐ πολὺ διὰ χειμάρρων καὶ πάλιν αἱμάτων ἐτιμωρήθη ἡ νέα αὐτῶν ἀσύνετος ἀπόπειρα» (ἔνθ' ἀν.σ. 168).

Ἡ παροιμία θυμίζει τὰ λόγια τοῦ Λουκᾶ Νοταρᾶ λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν Ἅλωση. «Κρειττότερον ἐστὶν εἰδέναι ἐν μέσῃ τῇ Πόλει φακιόλιον βασιλεῦον Τούρκου ἢ καλύπτραν λατινικήν»[1].

Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ βενετοτουρκικοῦ πολέμου τῆς Κρήτης (1645-1669) ὁ στόλος τῆς Βενετίας ὑπὸ τὸν Φώσκολο ἐπιχειρεῖ ἐπιδρομὴ στὴ Σκῦρο. Κυριεύει τὸ νησί, ἐξοντώνονται οἱ Τοῦρκοι, ἀλλὰ ἐξανδραποδίζεται ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμός. Γράφει ὁ σύγχρονος Ρεθυμνιώτης ποιητὴς Μαρίνος Τζάνε Μπουνιαλῆς, ἕνας ἀπὸ τοὺς «ἱστορικοὺς» τῶν κρητικῶν πολέμων:

Τσ' Ἀγαρηνοὺς ἐκόψανε καὶ τοὺς Ρωμιοὺς ἐπιάσαν
καὶ μὲ μεγάλαις παιδωμαὶς κάτω τοὺς κατεβάσαν.
Τὸ κάστρο ἐχαλάσανε καὶ τὸ νησὶ ρημάσουν
καὶ λογαριάζασι καὶ ἀλλοῦ τόπους νὰ πᾶν νὰ πιάσουν.
Στὰ κάτεργα τοὺς φέρανε καὶ μέσα κεῖ τοὺς δένουν
στὴ σκλάβωσι νὰ λάμνουσι πάντα καὶ ν' ἀποθαίνουν
καὶ κατεργάροι νὰ γενοῦν ὄχι γιὰ νὰ πουλιῶνται,
ὄχι νὰ ξαγοράζωνται, ἀμὰ νὰ τυραννιῶνται·
Εἰς τοὺς Κορφοὺς τοὺς βγάνασι τσὴ πόρταις ἐγυρίζα
ζόρκοι καὶ διακονίζονται καὶ λέγαν δὲν τσ' λπίζα
εἰς τὴν σκλαβιὰν νὰ στέκουνε στῶν χριστιανῶν τὸ χέρι...

Οἱ ἴδιες διαρπαγὲς καὶ ἀγριότητες τῶν Βενετῶν καὶ κατὰ τῶν Ἑλλήνων τῆς Πάτμου καὶ τοῦ Καστελλορίζου. Ἀφηγεῖται ὁ Μπουνιαλῆς:

Ἐπιάσαν ὅλους τοὺς Ρωμιοὺς σὰν Τούρκους καὶ τοὺς δένουν
κι' ὅλα τὰ πραγματάτωνε καὶ κείνους καὶ τοὺς σέρνουν·
ὅσοι κι' ἂν ἐγλυτώσανε ἀπῆτις τοὺς νικῆσαν
τοὺς πήρανε γιὰ τὸ κουπὶ γιαμνιὰ καὶ δὲν ἀργῆσαν.
Ἐρρίξανε καὶ τὰ τειχιὰ καὶ τὸ λαὸ ἐπῆραν
ταῖς κορασιαὶς ἐδέσανε κι' ὅλες μαζὶ ταὶς σύραν
παιδιὰ μικρὰ χριστιανῶν, γυναῖκες τιμημέναις
καὶ σύρνα τση σὰν πολιτικαὶς καὶ καταδικασμέναις.

---

1. Τὸ μῖσος τῶν Ἑλλήνων τοῦ Μεσαίωνα κατὰ τῶν κάθε λογῆς ἐπιδρομέων καὶ δυναστῶν ἀπὸ Ἀνατολὴ καὶ Δύση ἐκφράζει κι' αὐτὴ ἡ παροιμία τοῦ ΙΕ' αἰώνα:

Μοσσιέ, Μισὲ καὶ Μουσουλίμη
στὸ σπίτι σου μὴ βάζεις.

Καὶ γιὰ ὅποιον ἀκολουθοῦσε ἐπὶ τουρκοκρατίας διπρόσωπη πολιτικὴ ἔλεγαν:
«Τρώει τὸ ψωμὶ τοῦ Τούρκου καὶ προσκυνάει τοὺς Φράγκους».

Τὸ 1660 οἱ Βενετοὶ τοῦ Μοροζίνι ἀποβιβάζονται στὴ Νάξο:

"Ολους ἀπὸ τὰ σπίτια τους τοὺς βγάνασι κι' ἐμπαίναν
κι' οἱ χριστιανοὶ ἐβαίνασι εἰς τὰ βουνὰ καὶ μέναν.
Μόνο σᾶς λέγω κλαύσατε γιὰ τὴν χριστιανοσύνη
γιὰ τοῦτα ὅλα τὰ νησιὰ στὸ κρῖμα ὅπου γίνει.
"Αν στέκουν μὲ τσ' Ἀγαρηνοὺς ἢ μὲ τοὺς Φράγκους λάχουν
εἰς ὅποια χέρια τύχουσι, ταῦτα οἱ Ρωμαῖοι τἄχουν.
Τὰ κάτεργα σηκώνονται καὶ πιάνουσι τὴ Σύρα
καὶ τὰ χαράτσια ὥρισαν ἀποδεκεῖ καὶ πῆραν.
Φτάνουν στὴ Σέρφο κάτεργα καὶ βγάνουν πολεμάρχοι
καὶ τὰ καντήλια ταργυρὰ παίρνουν τοῦ Ταξιάρχη.

Τὸ 1665 ἐπιδρομὴ τοῦ Μοροζίνι (μὲ τὴ συνδρομὴ τῶν Μανιατῶν) στὴν Καλαμάτα. Θύματα καὶ πάλι οἱ "Ελληνες.

Τότες ἐπαραδόθηκαν στὴν Καλαμάτα μέσαν
κι' οἱ Τοῦρκοι ὅλοι ἐφύγανε κ' εἰς ἄλλην χώρα ἐπέσαν.
Οἱ πόροι ἀνοικτήκανε κι' οἱ Φράγκοι μέσα μπῆκαν
κι' ἀνοίξανε τὰ μαγαζιὰ καὶ τὰ κρασιὰ εὐρῆκαν
κ' ἤπιανε ὅσο θέλασι κ' ἐχύναν κ' ἐτσακίσαν
ταὶς πόρτες ὅλων τῶν σπιτιῶν κι' ὅλα ἐδεκεῖ τὰ γδύσαν.
Κι' οἱ Καλαμάταις ὥλπιζαν νὰ μποῦν καὶ νὰ ποδίσουν
κι' ὄχι νὰ γδύνουν τοὺς πτωχοὺς καὶ ζόμκους νὰ ἀφήσουν
ποὔχανε τὴν ἐπιθυμνιὰ μὲ χριστιανοὺς νὰ δώσουν
τοὺς Τούρκους νὰ ξορίσουνε καὶ νὰ τοὺς λευτερώσουν.

Ὁ τουρκοβενετικὸς πόλεμος γιὰ τὴν κυριαρχία τῆς Κρήτης καὶ ἡ ἐκστρατεία τοῦ Μοροζίνι στὴν Πελοπόννησο ἐκάλυψαν μισὸν περίπου αἰώνα αἱματοχυσίας πάνω σὲ ἑλληνικὰ ἐδάφη. Ὁ μεγάλος αἱμοδότης αὐτῶν τῶν πολεμικῶν περιπετειῶν ὑπῆρξε ὁ Ἑλληνισμός. Τὰ πληρώματα τοῦ τουρκικοῦ στόλου ἦταν κυρίως "Ελληνες. Στὸ κάστρο τοῦ Χάνδακος πολεμοῦσαν Κρητικοὶ πλάϊ στοὺς Φράγκους. "Ελληνες πολέμησαν στὸ πλευρὸ τῶν Βενετῶν γιὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς Πελοποννήσου. Ἀλλὰ ὕστερα ἀπὸ τὴ συνθηκολόγηση οἱ "Ελληνες θὰ παραδοθοῦν στὸ φάσγανο τοῦ δυνάστη[1].

---

1. «Ὁ πόλεμος τῆς Κρήτης ἐγένετο ἀληθῶς ἡ καταβόθρα ἡ καταπιοῦσα τὴν ζωὴν τῶν διαμφισβητούντων τὴν κατοχὴν τῆς Ἀνατολῆς δύο τότε μεγάλων κρατῶν. Εἰς διεξαγωγὴν αὐτοῦ ἡ Ἑνετία κατηνάλωσεν ἑκατὸν εἴκοσιν ἓξ ἑκατομμύρια δουκάτων ἀντιστοιχούντων πρὸς ἑξακόσια τριάκοντα ἑκατομμύρια σημερινῶν δραχμῶν (1869) τριάκοντα δὲ χιλιάδες χριστιανῶν καὶ ἑκατὸν χιλιάδες Τούρκων ἔπεσαν ἐν μόνῃ τῇ πολιορκίᾳ τοῦ Χάνδακος. Ἀμφότεροι γίγαντες ἀπηλείφθησαν ἐν τῷ ἀγῶνι, καὶ μετὰ λυσσώδους ἐπιμονῆς ἐπὶ εἴκοσι πέντε ἔτη σῶμα πρὸς σῶμα ἐπάλαισαν. Τὸ πῦρ καὶ ὁ σίδερος κατέφαγον τὰς σάρκας αὐτῶν, καὶ μόνον οἱ σκελετοὶ παρέμειναν κατάμαυροι ἐν μέσῳ τῆς ὑπὸ τῶν

Ἡ βενετικὴ καταδυνάστευση, οἱ σκανδαλώδεις ἐπεμβάσεις καὶ οἱ βιαιότητες ἀποκορυφώθηκαν ἐπὶ Μοροζίνι, στόλαρχου καὶ δόγη τῆς θαλασσοκράτειρας (οἱ νησιῶτες τὸν ἀποκαλοῦσαν περιφρονητικὰ σγαρδέλι). Εἶχε ἀπαγορεύσει κάθε ἐπαφὴ τῶν χριστιανῶν τοῦ Αἰγαίου μὲ τὸ Πατριαρχεῖο. Ὑπάρχουν διαταγὲς τοῦ 1658 καὶ 1693 πρὸς τὸν ἑλληνικὸ κλῆρο καὶ λαὸ νὰ μὴν ἐπικοινωνοῦν μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη χωρὶς προηγούμενη ἔγγραφη ἄδεια τοῦ Μοροζίνι. Κάθε παράβαση ὡδηγοῦσε σὲ βαρύτατες καταδίκες: ἐξορία, φυλάκιση, δήμευση περιουσίας, ἀκόμη καὶ θάνατο[1].

Τὸ μῖσος τῶν Ἑλλήνων τῆς Πελοποννήσου ἐναντίον τῶν Φράγκων καὶ τῶν συμμάχων τους Φραγκολεβαντίνων, τῶν ἐπιλεγομένων γασμούλων, ἀποκαλύπτει τὸ «Χρονικὸν τοῦ Μωρέως», ὅπου ἀναφέρεται πὼς ἂν χρησιμοποιήση ἕνας Φράγκος ἑλληνικὸ πιάτο, ὁ Ἕλληνας θὰ τὸ ραντίση μὲ ἁγιασμό.

Τὴν τραγικὴ θέση τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων μεταξὺ τῶν δύο τυραννικῶν ἐχθρῶν τοῦ Γένους, τῶν Τούρκων καὶ τῶν Λατίνων, ἐκφράζει παραστατικὰ ἕνας λόγιος τοῦ ΙΖ΄ αἰώνα, ὁ Ἀθανάσιος ὁ Γόρδιος.

«Λόγιασε πὼς εὑρισκόμεθα ἡμεῖς οἱ τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας ὀρθόδοξοι ὡσὰν νὰ ἤμεσθε ἀνάμεσα εἰς δύο μεγάλας συννεφιάς. Καὶ ἀπὸ τὸ μέρος τῆς μεσημβρίας καὶ τῆς ἀνατολῆς νὰ εἶναι ἕνα μεγάλο σύγνεφον, μαῦρο καὶ σκοτεινὸ ὡσὰν τὸ ψηλαφητὸν σκότος ἐκεῖνο τῆς Αἰγύπτου, ἡ παντελὴς ἀσέβεια τοῦ Μωάμεθ, ὁποὺ ἐπερίλαβε καὶ ἐσκέπασε σχεδὸν τὰ τρία μερτικὰ τῆς γῆς καὶ τὰ ἐζόφωσε τελείως μὲ τὴν ἐσχάτην ἀσέβειαν. Ἀπὸ δὲ τὸ μέρος τῆς Δύσεως νὰ εἶναι ἄλλο μεγάλο σύγνεφον, νὰ φθάνη ἕως αὐτὸν τὸν αἰθέρα εἰς τὸ ὕψος καὶ εἰς τὸ πλάτος, νὰ σκεπάζη ὅλην τὴν δύσιν καὶ τὸ ἥμισυ τοῦ βορείου κλίματος, σκοτεινὸν καὶ αὐτὸ καὶ ζοφῶδες, ἔχον μέντοι καὶ ὀλίγην διαύγειαν,

---

ἀπείρων ὑπονόμων ἀνασκαφείσης μεγαλομάρτυρος νήσου. Μετ' ὀλίγα ἔτη ἡ Δημοκρατία καὶ ὁ σουλτάνος ἠθέλησαν ν' ἀνανεώσωσι τὴν πάλην ἐκλέξαντες θέατρον τὴν Ἑλλάδα. Οἱ Ἑνετοί, στρατολογήσαντες τοὺς λογάδας τῆς Ἰταλίας καὶ Γερμανίας καὶ βοηθούμενοι ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, εὐχερῶς κατέκτησαν τὴν Πελοπόννησον, τὴν ὁποίαν μετ' ὀλίγα ἔτη ἀμαχητὶ σχεδὸν ἐγκατέλιπον, ὡς στερηθέντες τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐπικουριῶν καὶ τῆς συμπράξεως τῶν ἐντοπίων» (*Σάθας*: Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς, σελ. 310).

1. Ἀπόσπασμα διαταγῆς τοῦ Μοροζίνι τοῦ 1688 (ἀπὸ Κώδικα τῆς μητροπ. Παροναξίας): «Ordiniamo et commetemo a tutti li reverendissimi metropolitani, vescovi, superiori sacerdotti, monaci d'ogni grado e qualita, niuno eccetuato come pure alli primati, vecchiardi, epitropi e ogni altra persona habitanto nell'isole dell'Archipelago con qual titolo, nome e grando venisse qualificato che non debbano ricever en eseguire alcun ordine, che venisse da Constantinopoli spettante, per qualunque causa attinente ad affari o materie di religione, ne ammettere riconoscere a degradare alcun sogetto costituito in dignita ecclesiastica, senza che non preceda la nostra notitia, assenso e approvatione espressa in scrittura» (Βλ. *Περ. Ζερλέντη*: Φραγκίσκου Μοροσίνου γράμματα διατακτικὰ κατὰ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. Δελτ. Ἱστ. καὶ Ἐθν. Ἑτ. τόμ. ΣΤ΄ σ. 431 - 439).

πάνυ ὁμιχλώδη, πολὺ τὸ πλάνον ἐμφερομένην. Αὐτὴ ἐστὶν ἡ τῶν Λατίνων δοκοῦσα καὶ ὀνομαζομένη χριστιανοσύνη, ἐμπεπλησμένη δὲ οὖσα πάσης αἱρέσεως καὶ καινοτομίας, σμίγμα οὖσα πασῶν τῶν πάλαι αἱρέσεων, ἂν καὶ δοκῆ εἶναι ὀλίγον τι, διὰ τὸ μὴ εἶναι τοὺς ἐλέγχοντας, καθὼς εἶχον αἱ πάλαι αἱρέσεις τοὺς ἁγίους ἐκείνους πατέρας ὁποὺ ἔστεκαν μέχρις αἵματος καὶ ἔλεγχαν τὰς αἱρέσεις μὲ τὰς οἰκουμενικὰς καὶ τοπικὰς συνόδους, καὶ ἰδίᾳ ἕκαστος μὲ λόγους καὶ ἐπιστολὰς πολλάς, μὲ τὰ ὁποῖα παντοιοτρόπως ἀνέτρεπον τὰς αἱρέσεις μὲ τὴν βασιλικὴν ἐξουσίαν...

»Καὶ τέτοιας λογῆς αὗται αἱ θανατηφόροι ἀσθένειαι, μία ἀπὸ τὸ μέρος τῆς ἀνατολῆς καὶ ἡ ἄλλη ἀπὸ τὸ μέρος τῆς δύσεως, ὡσὰν δύο μεγάλα σκοτίδια καὶ συγνεφίαι ἐνάδιαι ἐκατασκέπασαν καὶ ἐζόφωσαν σχεδὸν ὅλην τὴν οἰκουμένην, καὶ δὲν ἀπόμεινε σῶμα ὑγιὲς καὶ μέρος φωτεινόν, εἰμὴ ὀλίγον τίποτες ἀνάμεσα εἰς τὰς δύο συγνεφίας νὰ εἶναι ὀλίγον ξάστερον καὶ νὰ λάμπη ὁ ἥλιος καὶ αὐτὸς ὄχι καθαρός, ἀλλὰ νὰ εἶναι ἐξ ἡμισείας λαμπόμενος καὶ θερμόψυχος»[1].

Φυσικά, πρωταρχικὸ ρόλο στὴ διαμόρφωση τοῦ ἀντιδυτικοῦ κλίματος (ποὺ ἱστορικὰ ἔβλαψε τὸν Ἑλληνισμὸ ἐπειδὴ τὸν κράτησε ἐπὶ αἰῶνες ὑποανάπτυκτο καὶ ἔξω ἀπὸ τὰ εὐρωπαϊκὰ ρεύματα τῆς προόδου) ἔπαιξαν καὶ τὰ συμφέροντα τῶν προνομιούχων τάξεων στὴν ὑπόδουλη Ἑλλάδα. Οἱ κοτζαμπάσηδες καὶ ἀρχιερεῖς προτιμοῦσαν τὴν τουρκικὴ κυριαρχία γιὰ νὰ νέμωνται ἀδιατάρακτα τὰ προνόμια καὶ τὶς ἐξουσίες ποὺ εἶχαν παραχωρηθῆ ἀπὸ τοὺς σουλτάνους. Αὐτοὶ οἱ προσανατολισμοὶ διαγράφονται ἐντονώτερα κατὰ τὴν περίοδο τῆς δεύτερης τουρκοκρατίας.

«Πρὸ τοῦ ἔτους 1769 καὶ ὕστερα ἐντὸς τῆς Πελοποννήσου ὑπῆρχαν Ἕλληνες δυνατοί, ἔχοντες σουλτανικὰ προνόμια, ὡς ὁ Α. Ζαΐμης, ὁ Κρεβατᾶς, ὁ Μπενάκης καὶ ἄλλοι πολλοί. Οἱ ἀρχιερεῖς ἐδιοικοῦσαν, καθὼς καὶ ἐπὶ τῶν Βενετῶν, διότι ἡ τουρκικὴ ἐξουσία ἀνεγνώρισε τὰ δικαιώματά των ἐπειδὴ ἐβοήθησαν τοὺς Τούρκους νομίζοντες αὐτοὺς καλυτέρους τῶν Φράγκων κατὰ τῶν ὁποίων τότε οἱ Ἕλληνες εἶχον ἀντιπάθειαν, διότι δὲν ὑπέφερον τὰ βάρη των, καὶ μάλιστα ἔλεγον καὶ τὴν ἀκόλουθον παροιμίαν: «Ὁ Θεὸς νὰ σὲ φυλάη ἀπὸ τοῦ Τούρκου τὸ σπαθὶ καὶ τοῦ Βενετσάνου τὶς δίκες»[2].

Τὸ πόσο δικαιολογημένη ὑπῆρξε ἡ δυσπιστία τῶν Ἑλλήνων στοὺς Δυτικοὺς (ἀποτέλεσμα πικρῆς ἐμπειρίας καὶ ἀπογοητεύσεων) ἀποκαλύπτουν οἱ στίχοι τοῦ Μπάϋρον. Μαστιγώνει ὁ ποιητὴς τὴν ὑποκρισία τῶν εὐρωπαϊκῶν μοναρχιῶν, ξεσκεπάζει τοὺς ὕπουλους σκοποὺς τους καὶ καλεῖ τὸν Ἑλληνισμὸ νὰ ξεσηκωθῆ καὶ νὰ ἐλευθερωθῆ μὲ τὸ αἷμα καὶ τὶς θυσίες του :

---

1. «Τίς ἡ βασιλεία τοῦ Μωάμεθ καὶ τοῦ Ἀντιχρίστου». Χειρόγραφο στὴν Ἐθν. Βιβλιοθήκη).

2. *Φωτάκου* : Ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς τῶν Ἑλλήνων Ἐπαναστάσεως, Ἀθῆναι, 1960 (σελ. 39).

Εἰς τῶν Φράγκων ὑποσχέσεις μὴ στηρίζετε ἐλπίδας·
Ἔμπορος ὁ βασιλεύς των ἀγοράζει καὶ πωλεῖ·
Εἰς τῶν τέκνων σας τὰς λόγχας καὶ ἀσπίδας καὶ κοπίδας
Εἰς αὐτά, αὐτὰ καὶ μόνον ἡ ἐλπὶς ἃς στηριχθῇ.
Ἀπὸ τοὺς ἀγρίους Τούρκους καὶ τοὺς πονηροὺς Λατίνους
Ὅσον δυνατοὶ κι᾽ ἂν εἶσθε δεινοὺς τρέχετε κινδύνους[1].

1. «Δὸν Ζουὰν» Γ′ (Μετ. *Κ. Δοσίου*).

ΑΘΗΝΑ: ΜΙΑ ΑΓΝΩΣΤΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ

Η ΕΛΛΑΔΑ τοῦ κλασσικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῶν ἀρχαίων μνημείων ἦταν ἕνας ἄγνωστος κόσμος σ' ὁλόκληρο τὸν Μεσαίωνα. Οἱ προσκυνητὲς ποὺ περνοῦσαν ἀπὸ τὶς θάλασσές της, ταξίδευαν μὲ τὸ ὅραμα τῶν 'Αγίων Τόπων. Ποιὸς χριστιανὸς θὰ ἐνδιαφερόταν, ἀλήθεια, γιὰ τὴ χώρα τῶν ναῶν τῆς εἰδωλολατρίας[1];

Μονάχα ὁ Καλαβρὸς ἀρχαιολάτρης, ὁ Κυριακὸς ὁ ἐξ 'Αγκῶνος, ἀναζητώντας τὰ λείψανα τῶν καλλιτεχνικῶν θησαυρῶν τῆς ἀρχαιότητος ἔφθασε ὥς τὴν 'Ακρόπολη τὸ 1436 κι' ἀποθαύμασε τὸν Παρθενῶνα.

Γιὰ πρώτη φορὰ ἔστρεψε ἡ Εὐρώπη τὸ βλέμμα της πρὸς τὴν 'Ελλάδα ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάλυση τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. "Οχι ἡ φεουδαρχικὴ Εὐρώπη ποὺ ἦταν βυθισμένη σὲ σκότος βαθὺ ἀλλὰ ἡ Εὐρώπη τῶν σοφῶν ποὺ εἶχαν διδαχθῆ ἑλληνικὰ ἀπὸ τοὺς πρόσφυγες τῆς Πόλης[2].

'Ολόκληρη ἡ ἤπειρος μόλις ἀφυπνιζόταν ἀπὸ τὴν μακραίωνη νάρκη της. 'Η ἀρχαία 'Ελλάδα, τὰ ἀριστουργήματα τῆς κλασσικῆς τέχνης, τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα, ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἦταν τὰ πρῶτα φωτεινὰ μηνύματα, καθὼς θαμποχάραζε ἡ 'Αναγέννηση. 'Αλλὰ πάντοτε μέσα σὲ μιὰ ἀχλὺ ὀνείρου. Κανεὶς δὲν εἶχε ἀκόμα συνειδητοποιήσει τί ἀκριβῶς ἦταν αὐτὴ ἡ 'Ελλάδα ποὺ γοήτευε τὰ εὐρωπαϊκὰ πνεύματα καὶ κέντριζε τὴ φαντασία[3].

---

1. 'Ο "Αγγλος μοναχὸς *Saewulf* ποὺ πέρασε ἀπὸ τὴν 'Ελλάδα τὸ 1102 μὲ προορισμὸ τοὺς 'Αγίους Τόπους (βλ. σελ. 37) ταξίδεψε ἀπὸ τὴν Κόρινθο στὰ Χόστια κι' ἀπὸ κεῖ στὴ Θήβα καὶ στὴ Χαλκίδα χωρὶς νὰ ἐνδιαφερθῆ γιὰ τὴν 'Αθήνα. Σημειώνει μονάχα στὸ ἡμερολόγιό του: «'Η 'Αθήνα ὅπου ἐκήρυξε ὁ 'Απόστολος Παῦλος ἀπέχει δυὸ μέρες ταξίδι ἀπὸ τὴν Κόρινθο. 'Εκεῖ γεννήθηκε ὁ "Αγιος Διονύσιος καὶ προσηλυτίσθηκε στὸν Χριστιανισμὸ ἀπὸ τὸν 'Απόστολο Παῦλο. Στὴν 'Αθήνα ὑπάρχει ναὸς τῆς Παναγίας μὲ λυχνία ὅπου καίει διαρκῶς λάδι ἀνεξάντλητο». Κι' ἕνας ἄλλος Εὐρωπαῖος σύγχρονος τοῦ Saewulf ταξίδεψε στὴν 'Αθήνα. Στὸ χρονικό του (Liber Guidonis) σημειώνει: «'Η πόλη τῶν 'Αθηνῶν ἦταν ἄλλοτε τροφὸς τῶν φιλοσόφων καὶ τῶν ρητόρων. Στὸ ναὸ ποὺ ὀνομάζεται Προπύλαια καὶ χτίσθηκε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἀπὸ τὸν βασιλιὰ 'Ιάσονα μὲ μάρμαρα θαυμαστῆς πολυτέλειας καίει σήμερα θεῖο καὶ ἄσβεστο φῶς». (*Bock*: Lettres à mr Bethmann sur un mscr de la Bibliothéque de Bourgogne intitulé Liber Guidonis. Bruxelles, 1850). Σύγχυση βέβαια ἐπικρατεῖ στὶς πληροφορίες. Προπύλαια ἀντὶ τοῦ Παρθενῶνος, ὁ βασιλιὰς 'Ιάσων κ.λ π. ἀλλὰ ἡ παράδοση γιὰ τὴν ἔνδοξη ἱστορία τοῦ ναοῦ καὶ τὴν καλλιτεχνική του ἀξία εἶναι ζωντανή.
2. Athènes aux XV, XVI, et XVII siècles par le *Cte de Laborde* (Paris, 1854).
3. E. Beulé: Athènes et les Grecs modernes (Revue de deux mondes, 1855).

Οἱ Εὐρωπαῖοι μεθοῦν ἀπὸ περιέργεια. Ἀλλὰ κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ δώση θετικὲς πληροφορίες γι' αὐτὸ τὸ μακρινὸ ὄνειρο. Ὁ προσκυνητὴς ἀδιαφορεῖ. Ὁ περιηγητὴς εἶναι συνήθως ἀμαθής. Ὑψηλὰ τείχη χωρίζουν τὴ χριστιανικὴ Εὐρώπη ἀπὸ τὴ μουσουλμανικὴ Ἀνατολή.

Ὥς τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα ἡ Ἑλλάδα ἦταν ἀκόμα ἄγνωστη. Ἡ ἀναβίωση τοῦ κλασσικοῦ πνεύματος, ἡ ἀναζήτηση τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ ἔφτανε ὥς τὴν Ἰταλία. Κι' ἦταν ἡ ἰταλικὴ χερσόνησος ἀστείρευτη πηγὴ κάθε λογῆς μνημείων. Τὰ παλάτια τῶν ἡγεμόνων καὶ τῶν μεγιστάνων τῆς Εὐρώπης γέμισαν ἀπὸ τὰ ἔργα τέχνης ποὺ βρίσκονταν κατάσπαρτα στὴ νότιο Ἰταλία. Κι' ὅταν ἐξαντλήθηκαν τὰ κατακείμενα μνημεῖα, χωρὶς νὰ ἔχη κορεσθῆ ἡ συλλεκτικὴ μανία τῶν πριγκίπων τῆς Ἀναγεννήσεως, ἄρχισαν οἱ ἀνασκαφές.

Ἔφθασε ὅμως ἡ στιγμὴ ποὺ ὁ ἰταλικὸς χῶρος δὲν ἦταν πιὰ σὲ θέση νὰ ἱκανοποιήση τὴ ζήτηση ἀρχαιοτήτων. Τότε ἀκριβῶς ἄρχισαν οἱ ἀρχαιολάτρες νὰ στρέφωνται πρὸς τὴν Ἑλλάδα.

Ὡστόσο τὰ ταξίδια ἦταν δύσκολα. Ἡ ὑπόδουλη χώρα εἶχε ἐρημωθῆ. Τὴν ἀφάνιζαν οἱ πόλεμοι, οἱ πειρατικὲς ἐπιδρομές, οἱ λιμοί, καὶ οἱ ἐπιδημίες. Ἡ Βενετία ἀγωνιζόταν γιὰ τὰ προγεφυρώματά της. Οἱ ἔνδοξες πολιτεῖες τῆς ἀρχαιότητος εἶχαν περιέλθει σὲ ἀφάνεια. Κανεὶς δὲν μιλοῦσε πιὰ γιὰ τὴν Ἀθήνα. Ὥς τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ ΙΖ' αἰώνα ἡ πόλη τῆς Παλλάδος ἦταν σχεδὸν ἀνύπαρκτη γιὰ τοὺς ξένους. Ὅλοι πίστευαν πὼς ἀποτελοῦσε ἕνα σωρὸ ἐρειπίων, ἂν δὲν εἶχε ὁλότελα ἐξαφανισθῆ ἀπὸ προσώπου τῆς γῆς. Ἔγραφε τὸ 1675 ὁ Guillet :

«Εἶχα διαβάσει κι' εἶχα χίλιες φορὲς ἀκούσει πὼς ἡ Ἀθήνα ἦταν ἕνας ἔρημος τόπος»[1].

Σ' ὅλες ὅμως τὶς ἐμποροναυτικὲς εὐρωπαϊκὲς χῶρες γνωρίζουν τὴ Μεθώνη καὶ τὴν Κορώνη, τὴ Μονεμβασία, τὴν Κόρινθο καὶ τὴ Χαλκίδα (Νεγρεπόντε). Ἦταν ναυτικὲς βάσεις, στρατηγικὲς τοποθεσίες, περάσματα, κάστρα.

Ἡ Ἀθήνα δὲν εἶχε στρατιωτικὴ σημασία. Βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τοὺς ἐμπορικοὺς δρόμους. Ἡ Ἀκρόπολη δὲν ἦταν παραθαλάσσιο οὔτε ἰσχυρὸ κάστρο. Κι' ὁ ἀνεφοδιασμὸς δημιουργοῦσε προβλήματα[2].

Οἱ Βενετοὶ εἶχαν ἀποδυθῆ, μετὰ τὴν ἅλωση τῆς Πόλης, σὲ ἀγώνα ζωῆς καὶ θανάτου μὲ τοὺς Τούρκους γιὰ νὰ κρατήσουν τὶς κτήσεις τους καὶ νὰ διατηρήσουν ἀνοιχτοὺς τοὺς θαλάσσιους ἐμπορικοὺς δρόμους πρὸς τὴν Ἀνατολή.

---

1. *Guillet* : ἔνθ' ἀν. σ. 211.
2. Ἀλλὰ καὶ πρὶν 500 ἀκριβῶς χρόνια βρισκόταν στὴν ἴδια τραγικὴ παρακμή. Ὅταν ὁ Μιχαὴλ Ἀκομινάτος ἀνῆλθε στὸν μητροπολιτικὸ θρόνο τῶν Ἀθηνῶν καὶ μπῆκε (τὸ 1175) ἐν πομπῇ στὴν πολιτεία εἶδε «στὸ κλεινὸν ἄστυ» χαλάσματα καὶ καλυβόσπιτα ἐδῶ κι' ἐκεῖ σὲ πανάθλια στενορύμια. Ἡ Ἀθήνα, γράφει, ἦταν «σωρὸς ἐρειπίων οἰκουμένων ὑπὸ ἀνθρώπων πενομένων».

Ποιός νὰ σκεφθῆ τὴν πόλη τῶν 'Αθηνῶν ποὺ εἶχε καταληφθῆ τὸ 1456 ἀπὸ τὸν στρατηγὸ 'Ομὰρ μὲ διαταγὴ τοῦ Μωάμεθ Β΄ ;

Τέσσερα χρόνια μετὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Τούρκων στὴν 'Αθήνα (τὸ 1460) ἡ πόλη ποὺ πάντοτε κατώρθωνε νὰ συμφιλιώνεται μὲ τοὺς ἐπιδρομεῖς, ζοῦσε σ' ἕνα καθεστὼς ψευδοελευθερίας. Ἕνας γραμματισμένος ἀλλὰ ἄγνωστος Ἕλληνας ταξιδιώτης ἀποφασίζει νὰ καταγράψη τὰ μνημεῖα καὶ τὰ τείχη καὶ τὰ ἀξιοπερίεργα τοῦ Ἄστεως. Εἶναι ἡ πρώτη περιγραφὴ τῆς 'Αθήνας, ἕνα εἶδος ὁδηγοῦ γιὰ ξενάγηση τῶν ἐπισκεπτῶν ποὺ θυμίζει τὸ ἀφηγηματικὸ ὕφος τῶν ἀρχαίων περιηγητῶν καὶ γεωγράφων[1]. 'Ο τίτλος της : «Τὰ θέατρα καὶ διδασκαλεῖα τῶν 'Αθηνῶν».

«Πρῶτον ἡ 'Ακαδημία ἐν χωρίῳ τῶν Βασιλικῶν· δεύτερον, ἡ 'Ελεατικὴ εἰς τοὺς 'Αμπελοκήπους· τρίτον, τὸ τοῦ Πλάτωνος Διδασκαλεῖον εἰς τὸ Παραδείσιον· τέταρτον τὸ τοῦ Πολυζήλου ἐν ὄρει τῷ 'Ημιτίῳ[2]· πέμπτον, τὸ τοῦ Διοδώρου πλησίον τούτου».

Τελικὰ ὁ ἀνώνυμος Ἕλληνας περιηγητὴς ἀνεβαίνει στὴν 'Ακρόπολη. Περιγράφει καὶ τὸν Παρθενώνα[3]. Ποιὸς τὸν ἔχτισε ; 'Ο Εὐλόγιος καὶ ὁ 'Απολλώς. 'Αγνοεῖ τὸν 'Ικτίνο, τὸν Καλλικράτη, τὸν Φειδία.

Εἶχαν λησμονηθῆ οἱ ἀρχιτέκτονες τοῦ Ε' π.Χ. αἰώνα. Διατηρήθηκαν, ὅμως, στὴν ἀθηναϊκὴ παράδοση τὰ ὀνόματα τῶν τεχνιτῶν ποὺ εἶχαν μετατρέψει τὸν Παρθενώνα σὲ χριστιανικὸ ναό.

'Απὸ τὴν Εὐρώπη σιωπή. 'Ακόμα καὶ στὶς κορυφαῖες στιγμὲς τοῦ ἀναγεννησιακοῦ πνεύματος, κανεὶς ἀπὸ τοὺς ἀρχαιογνῶστες σοφοὺς τῆς Δύσεως, κανεὶς ἀρχαιολόγος δὲν ἀποτόλμησε ἕνα ἐπιστημονικὸ ταξίδι στὴν 'Αθήνα γιὰ τὴ μελέτη τῶν μνημείων. Βέβαια ἡ περιήγηση δὲν ἦταν εὔκολη. 'Ο ξένος ποὺ ξεμπαρκάριζε στὴν 'Αττικὴ καὶ πλησίαζε στὴν 'Ακρόπολη κινδύνευε νὰ χάση τὸ κεφάλι του. Οἱ Τοῦρκοι ὑποδέχονταν μὲ ἐχθρικὲς διαθέσεις κάθε Εὐρωπαῖο ποὺ ἔφθανε στὴν 'Αθήνα. 'Υποπτεύονταν πὼς ἦταν κατά-

---

1. Μερικὰ ἀποσπάσματα τῆς περιγραφῆς βρέθηκαν στὴ βιβλιοθήκη τῆς Βιέννης.

2. Διάβ. 'Υμηττίῳ.

3. «Περὶ δὲ κε τοῦ ναοῦ τῆς Θεομήτορος, ὃν ᾠκοδόμησαν 'Απολλὼς καὶ Εὐλόγιος ἐπ' ὀνόματι ἀγνώστῳ θεῷ, ἔχει οὕτως· ἐστὶ ναὸς δρομικώτατος καὶ εὐρύχωρος εἰς μῆκος πολὺ ἐκτεινόμενος· καὶ τὰ τείχη τούτου ἐκ μαρμάρου πεποιημένα λευκοῦ, τετράγωνος δὲ ἡ τούτων θέσις καθέστηκε, πηλοῦ καὶ ἀσβέστου χωρίς. Διὰ σιδήρου δὲ καὶ μολύβδου ὁ πᾶς τοῖχος ἀνείγερται· ἐκτὸς δὲ τοῦ τοίχου πλουτεῖ κίονας μεγέθεις, κυκλικῶς τὸν ναὸν περιέχοντας· μεταξὺ δὲ τῶν δύο κιόνων περιέχει πλαγίωσιν· πρὸς δὲ τῇ ὡραίᾳ πύλῃ καὶ τὸ ἅγιον βῆμα, ὅπερ εἰσὶ κατὰ λίβαν, τὴν τῶν κιόνων στάσιν ἐπικέκτηται, μέχρι μὲν πολλοῦ προϊοῦσα εἰς ὕψος. Κεφαλαὶ δὲ κιόνων κεκολαμμέναι διὰ γλυφῆς σιδήρου εἰς σχῆμα φοίνικος. Εἰσὶ δὲ μεταποιημέναι· καὶ τούτων ὕπερθεν δοκοί, ἐκ μαρμάρου πεποιημένοι (διάβ. πεποιημέναι) λευκοὶ τοῖς τείχεσι καὶ τῷ τείχει προσκολλόμενοι (διάβ. προσκολλώμεναι) πλάκας κεκολαμμένας ὑπεράνωθεν ἔχοντες (διάβ. ἔχουσαι) καὶ εἰς ὀροφῆς ὁμοίωμα, ἡ τούτων ἐπιφαίνεται κύρτωσις· στηρίζεται δὲ ὑπὸ τῶν κιόνων καὶ τοῖχος ὡραιότατος».

σκοπος τῶν Βενετῶν. Πῶς μποροῦσαν νὰ πιστέψουν πὼς ἕνας λογικὸς ἄνθρωπος ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴν ἄκρη τοῦ κόσμου γιὰ νὰ μελετήση τὰ μάρμαρα ποὺ οἱ ἴδιοι ἀποκαλοῦσαν «παλιόπετρες» ;

Ἦταν τόση ἡ ἄγνοια ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴ Δύση γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα καὶ τὰ μνημεῖα της κατὰ τὸν ΙΕ' αἰώνα ὥστε τὸ κλασσικὸ ἄστυ παρουσιαζόταν στὶς εἰκονογραφήσεις σὰν εὐρωπαϊκὴ μεσαιωνικὴ πολιτεία[1].

Ὁ Leon Caucherel ζωγράφος τοῦ μαικήνα τῶν τεχνῶν Luis de Bruges, ἀπεικονίζει τὴν Ἀθήνα σὰν φλαμανδικὴ πολιτεία τῆς ἐποχῆς του : μὲ ἐκκλησίες γοτθικές, ὀχυρώσεις καὶ πύργους.

Στοὺς πίνακες τοῦ Γερμανοῦ χαράκτη Michael Wohlgemuth (1434 - 1516) ἡ Ἀθήνα ἔχει τὴν ὄψη μιᾶς γαλήνιας φλαμανδικῆς μεγαλουπόλεως.

Ἡ ἀδιαφορία γιὰ τὰ μνημεῖα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος ἐξακολουθοῦσε καὶ ὁλόκληρο τὸν ΙΣΤ' αἰώνα. Ἄγνωστη καὶ λησμονημένη ἡ Ἀθήνα. Στὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ (γνωστὸ μὲ τὴν ὀνομασία Πόρτο - Λεόνε ἀπὸ τὸ μαρμαρένιο λιοντάρι ποὺ ἅρπαξαν ἀργότερα οἱ Βενετοὶ) φουντάριζαν κάθε τόσο εὐρωπαϊκὰ καράβια. Ταξίδευαν γιὰ τὴν Ἀνατολὴ ναύαρχοι, καραβοκύρηδες, διπλωματικὲς ἀποστολές. Ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ Πόρτο - Λεόνε ὣς τὴν Ἀθήνα ἦταν δυὸ ὧρες ταξίδι μὲ ἄλογο. Ἀλλὰ κανεὶς δὲν σκέφτηκε νὰ ἐπιχειρήση αὐτὸν τὸν περίπατο.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι σπανίζουν οἱ ταξιδιῶτες ποὺ φθάνουν στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες, ἐξ αἰτίας τῶν ἀπροόπτων ναυτικῶν συγκρούσεων καὶ τῆς πειρατείας. Ὅσοι διασχίζουν τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα εἶναι ἀμαθεῖς ἢ ἀδιάφοροι. Μερικοὶ φθάνουν στὴν Κόρινθο, περνοῦν τὸν Ἰσθμό, ἐπισκέπτονται τὰ Μέγαρα, κι' ἐκεῖ, στὴν παραλία, τοῦ Σαρωνικοῦ μπαρκάρουν σ' ἕνα καράβι γιὰ τὴν Ἀνατολή, χωρὶς νὰ ὑποπτευθοῦν ὅτι πλάϊ βρίσκεται ἡ Ἀθήνα, ἢ ἂν τὸ γνωρίζουν, ἐξακολουθοῦν τὸ ταξίδι τους χωρὶς νὰ ἐνδιαφερθοῦν γιὰ τὴ γνωριμία μὲ τὴν ἔνδοξη πόλη τῆς ἀρχαιότητος καὶ τοὺς θησαυροὺς τῶν μνημείων της.

Πολλὰ καράβια φθάνουν στὸ λιμάνι τοῦ Πειραιὰ γιὰ νὰ φορτώσουν ἐμπορεύματα καὶ νὰ προστατευθοῦν ἀπὸ τὴ φουρτούνα ἢ γιὰ ἀνεφοδιασμό. Οἱ ἐπιβάτες δὲν βγαίνουν στὴ στεριά. Πιστεύουν ὅτι ἡ Ἀθήνα εἶναι παραλιακὴ πολιτεία. Ἀγναντεύουν τὴν Ἀκρόπολη ἀπὸ τὴν κουπαστὴ τῆς γαλέρας ποὺ ἀρμενίζει στὸ Σαρωνικό.

Τὸ 1537 ἔφθασε στὸν Πειραιὰ γαλλικὴ μοῖρα ὑπὸ τὸν βαρῶνο de Saint

---

1. Ἀκόμα καὶ κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα οἱ Εὐρωπαῖοι συγγραφεῖς δὲν ἔχουν ἐρευνήσει τὶς ἑλληνικὲς ἀρχαιότητες. Κάτι χειρότερο : τὶς ἀγνοοῦν. Ὁ περίφημος Ἰταλὸς ἱστορικὸς τῆς λογοτεχνίας Τιραμπόσκι (1731 - 1794) γράφει στὸ περισπούδαστο σύγγραμμά του «Ἱστορία τῆς Λογοτεχνίας» γιὰ τὶς ἀρχαιολογικὲς συλλογὲς τῆς Αἰγύπτου, τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Ἱσπανίας. Ἀλλὰ οὔτε λέξη γιὰ τὴν Ἑλλάδα.

Blancart. Μὲ τὸ στόλο ταξίδευε καὶ ὁ ἱστοριογράφος τῆς ἀποστολῆς Jean de Vega. Οὔτε ὁ ναύαρχος οὔτε ὁ ἱστοριογράφος ἀνέβηκαν στὴν 'Αθήνα.

Σημειώνει ὁ βαρῶνος στὸ ἡμερολόγιό του :

«Φτάσαμε στὴν Αἴγινα, ἑλληνικὸ νησὶ ποὺ ὁ σουλτάνος εἶχε καταλάβει, λεηλατήσει καὶ πυρπολήσει. Δὲν ὑπῆρχε ψυχή. Ὕστερα ἀράξαμε στὸ λιμάνι τῶν 'Αθηνῶν ποὺ ὀνομάζεται Πόρτο - Λεόνε. Στὴν παραλία ὑπάρχει ἕνα μεγάλο πέτρινο λιοντάρι 'Απὸ τὸ στόμα του ἔτρεχε παλιότερα νερό. Διακρίνονται ἀκόμα οἱ ἀγωγοὶ τῆς κρήνης.

»Τὴν ἄλλη μέρα, 17 'Οκτωβρίου, περάσαμε ἕνα μεγάλο ἀκρωτήριο[1]. Στὴν κορυφὴ τοῦ βράχου ὑπάρχουν ἀκόμα 18 μεγάλοι κίονες. 'Εκεῖ, ὅπως μᾶς ἔλεγε ὁ Τοῦρκος πιλότος, δίδασκε ὁ 'Αριστοτέλης φιλοσοφία».

Τὸ 1553 πέρασαν ἀπὸ τὴν 'Αθήνα ὁ Jean Chesneau, γραμματικὸς τοῦ πρεσβευτῆ τῆς Γαλλίας στὴν Κωνσταντινούπολη d' Aramon. Δὲν εἶδε τίποτα. Μονάχα ὁ Thevet ποὺ περιηγήθηκε τὴν 'Ελλάδα τὸ 1550 ἰσχυρίζεται στὴν «Κοσμογραφία» του ὅτι ἔφθασε στὴν 'Αθήνα. 'Αλλὰ εἶναι βέβαιο ὅτι ψεύδεται.

«'Η 'Αθήνα, γράφει, εἶναι τώρα κατεστραμμένη. Βλέπει κανεὶς ἀκόμη ὡραῖες ἀρχαιότητες. Τὶς μέρες ποὺ βρισκόμουν στὴν πόλη ἕνας χριστιανὸς μὲ ὡδήγησε στὸ σπίτι του καὶ μοῦ ἔδειξε ἕνα ἄγαλμα ποὺ ἦταν ἄλλοτε θαμμένο βαθειὰ στὴ γῆ».

'Ο Γάλλος γεωγράφος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τὸ ἄγαλμα εἶχε ὕψος παιδιοῦ τριῶν χρόνων καὶ ὅτι στὴ βάση του διάβασε τὴν ἐπιγραφὴ «'Αχιλλῆ φιλτάτῳ». Καὶ συνεχίζει :

«'Εκτὸς ἀπὸ αὐτὸ δὲν εἶδα τίποτα ἄλλο ἄξιο νὰ μνημονευθῆ καὶ νὰ περιγραφῆ. 'Η ἀλήθεια εἶναι πὼς ὑπάρχουν μερικοὶ κίονες καὶ ὀβελίσκοι. 'Αλλὰ βρίσκονται καταγῆς συντρίμμια.

»'Επίσης πολλὰ κτίρια, ὅπου (καθὼς λένε οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖ) δίδασκε ὁ Πλάτων. Αὐτὰ τὰ κτίρια μοιάζουν μὲ τὸ ρωμαϊκὸ Κολοσσαῖο»[2].

'Ο 'Ολλανδὸς περιηγητὴς Favolius περιγράφει τὴν πόλη τῶν 'Αθηνῶν ἀπὸ ἀπόσταση :

«'Επιστρέφοντας στὴ Δύση δὲν λησμονῶ τὴν 'Αθήνα ποὺ σήμερα εἶναι

1. Τὸ Σούνιο.

2. Κι' ὁ σύγχρονος τοῦ *Thevet* Γάλλος φυσιοδίφης *Belon* δὲν πέρασε ἀπὸ τὴν 'Αθήνα. Εἶχε ὅμως τὴν εὐσυνειδησία καὶ τὴν εὐθύτητα νὰ τὸ παραδεχθῆ στὸ χρονικό του. Πολλοὶ περιηγητὲς ἐπιστρατεύουν τὴ φαντασία στὰ ὁδοιπορικά τους. 'Ο *Lauremberdius* γράφει πὼς ὑπῆρξε κάποτε 'Ελλάδα, ὅπως ὑπῆρξε κάποτε 'Αθήνα. Τώρα δὲν ὑπάρχει 'Αθήνα οὔτε 'Ελλάδα, οὔτε 'Ελλάδα στὴν ἴδια τὴν 'Ελλάδα (Fuit quondam Graecia, fuerunt Athenae : nunc neque in Graecia Athene, neque in ipsa Graecia, Graecia est). 'Ο *Ortelius* στὰ «Γεωγραφικὰ Συνώνυμα», βεβαιώνει ὅτι «δὲν ἀπέμειναν ἀπὸ τὴν 'Αθήνα παρὰ μονάχα μερικὰ καχεκτικὰ σπίτια ἢ μᾶλλον μερικὲς καλύβες».

μιὰ πολίχνη φτωχῶν ἀνθρώπων : μονάχα τὸ ὄνομα ἔχει ἀπομείνει σ' αὐτὴ τὴν πολιτεία ποὺ ἄνοιξε τὸν πρῶτο δρόμο τοῦ πολιτισμοῦ καὶ κυριάρχησε μὲ τοὺς σοφούς της σ' ὅλο τὸν κόσμο»[1].

Ἀλλὰ καὶ στὶς συλλογὲς εἰκονογραφημένων ἄλμπουμ ποὺ κυκλοφοροῦν ἄφθονα κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰώνα στὴ Δύση μὲ τὶς μεγάλες πολιτεῖες τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου ἡ Ἀθήνα ἀπουσιάζει.

Τὸ 1564 κυκλοφόρησε στὴ Λυὼν ἕνας τόμος μὲ εἰκόνες πόλεων καὶ φρουρίων τῆς Εὐρώπης, τῆς Ἀσίας, τῆς Ἰνδίας καὶ τοῦ Νέου Κόσμου[2]. Τὶς γκραβοῦρες σχολίασε ὁ Antoine de Pinet. Θυμᾶται τὴν Ἀθήνα καὶ ἐπιθυμεῖ νὰ μνημονεύση τὴν ἄλλοτε «μεγάλη καὶ ξακουστὴ πολιτεία», τὶς σημερινὲς Σετίνες[3]. Ἀλλὰ στὴ συλλογὴ δὲν ὑπάρχει οὔτε ἕνα ἁπλὸ σχέδιο.

---

1. Hodoeporici byzantini lib. III auctore Hugone Favolio - Lovanii (Excudebat Servatius Sassenus, 1563).

2. Plantz, portraitz et descriptions de plusieurs villes et forteresses tant de l' Europe, Asie et Afrique, des Indes et Terres Neuves, le tout mis en ordre, région par région, par Antoine de Pinet (Lyon, 1564).

3. Σετίνες : Ὅπως ἀντιλαμβάνονταν ἀκουστικῶς οἱ Εὐρωπαῖοι τὸ νεοελληνικὸ «εἰς ταῖς Ἀθήναις» ἐς τ' θῆναις - Σθῆναις - Σετίνες». Ἀλλὰ βρίσκουμε καὶ ἄλλες παραλλαγές: Setine στὰ χρονικὰ τοῦ *Ortelius* καὶ τοῦ *Buodelmonti*, Arzene στὸ βιβλίο τοῦ *Marino Sanudo* (Ἱστορία τοῦ βασιλέως τῆς Ρωμανίας), Σατίνας στὸν γεωγραφικὸ χάρτη τοῦ *Νικ. Σοφιανοῦ*, Sethure στὸ Turkische Chronica τοῦ *Maurer*. Ἡ λαϊκὴ ὀνομασία τῆς Ἀθήνας ἐπὶ Φράγκων ἦταν Σατίνες ἢ Σετίνες. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ παραφθορὰ ἢ παραλλαγὴ δὲν ἀναφέρεται σὲ κανένα δημόσιο ἔγγραφο, οὔτε σὲ νομίσματα τῆς ἐποχῆς. Σὲ χάρτη τοῦ ΙΓ'αἰώνα πάνω σὲ περγαμηνὴ (σώζεται στὴ μονὴ τῆς Κάβας κοντὰ στὴ Νεάπολη τῆς Ἰταλίας) ἡ Ἀθήνα σημειώνεται Senes. Ὁ πρῶτος ἱστορικὸς ποὺ ἔχει ἐπισημάνει τὴ χρησιμοποίηση τῆς μεσαιωνικῆς ὀνομασίας τῆς Ἀθήνας εἶναι ὁ Γερμανὸς *Γρηγορόβιος* στὶς «Judicum venetorum decisiones in causis piratarum» (1278) καὶ ἀναφέρεται σὲ κάποιον Γεώργιο Δελφίνο κάτοικο Ἀθηνῶν (Item Georgio Delphino habitatori Satines). Ὁ *Guillet*, ὅμως, στὸ χρονικό του «Ἀρχαία καὶ νέα Ἀθήνα» ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1675 καὶ βασίζεται στὶς ἐγκυρότατες πληροφορίες τῶν Γάλλων Καπουκίνων, βεβαιώνει ὅτι ἡ παραφθορὰ εἶναι φανταστική. Μόνο στὰ κείμενα τῶν ξένων παρατηρεῖται : «Ἀπ' ὅλες τὶς ἀρχαῖες ἑλληνικὲς πολιτεῖες καμμιὰ δὲν ἔχει διατηρήσει τὴν ὀνομασία της ὅσο ἡ Ἀθήνα. Μάταια οἱ γεωγράφοι μας θέλησαν νὰ τὴν παραφθείρουν σημειώνοντάς την Σετίνα. Οἱ κάτοικοι, Ἕλληνες καὶ Τοῦρκοι, προφέρουν καὶ γράφουν Ἀθήνα» («Ἰησουῖται καὶ Καπουκίνοι». Καμπούρογλου, «Τουρκοκρατία» τ. Γ' σ. 105). Γιὰ τὰ μεσαιωνικὰ ἑλληνικὰ τοπωνύμια καὶ συγκεκριμένα τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Θήβας ὑπάρχει ἡ μαρτυρία δύο νεαρῶν Βενετῶν ποὺ πῆραν μέρος στὸν τουρκοβενετικὸ πόλεμο ὕστερα ἀπὸ τὴν ἅλωση τῆς Πόλης. Οἱ ἀδελφοὶ *Francesco* καὶ *Giovani* Angiolello ξεμπαρκάρησαν στὶς 26 Σεπτεμβρίου 1468 στὸν Ἔγριπο. Δυὸ χρόνια ἀργότερα τὸ φρούριο τῆς Χαλκίδος θὰ παραδοθῆ στοὺς Τούρκους. Κατὰ τὴν πολιορκία θὰ αἰχμαλωτισθοῦν οἱ δυὸ ἀδελφοί. Ἀπ' αὐτοὺς ὁ Τζιοβάνι θὰ καταταγῆ στὸν τουρκικὸ στρατὸ καὶ θὰ πάρη μέρος στὴν πολιορκία τῶν Ἀθηνῶν. Διαβάζουμε στὸ ἡμερολόγιό τους: «Στὶς 26 Ἰουλίου 1470 ἡ ἀρμάδα τοῦ σουλτάνου φορτωμένη σκλάβους καὶ ἀμέτρητα λάφυρα ἔκανε πανιά. Στὶς 28 ὁ σουλτάνος σήκωσε τὸ στρατόπεδο καὶ τὸ βράδυ ἔφθασε στὶς Στίβες ποὺ στὴν ἀρχαιότητα λεγόταν Θήβα. Στὶς 29 ὁ σουλτάνος ξεκίνησε γιὰ τὶς Στίνες, τόπο ποὺ παλιὰ

'Ο ἐκδότης δὲν θεώρησε ἀναγκαῖο νὰ τὴ συμπεριλάβη μεταξὺ τῶν σπουδαίων πόλεων, εἴτε ἐπειδὴ ἦταν ἄγνωστη ἀπὸ ἐμπορικὴ καὶ πολιτικὴ ἄποψη, εἴτε ἐπειδὴ δὲν βρῆκε καμμιὰ εἰκόνα. Καὶ ὁ Pinet περιορίζεται νὰ σημειώση μὲ θλίψη :

«Καὶ τώρα, Θεέ μου, δὲν ἔχει ἀπομείνει τίποτα ἄλλο ἀπὸ ἕναν μικρὸ πύργο καὶ μιὰ πολίχνη, ποὺ κινδυνεύει ἀπὸ τοὺς λύκους καὶ τὶς ἀλεποῦδες».

Πέντε χρόνια ἀργότερα κυκλοφορεῖ στὴν 'Ιταλία ἡ «Συλλογὴ τῶν πιὸ ἔνδοξων καὶ ξακουστῶν πόλεων τῆς οἰκουμένης». Περιέχει μιὰ γκραβούρα τῆς Πόλης. 'Αλλὰ γιὰ τὴν 'Αθήνα σιωπή.

Τὸ 1579 φθάνει στὸν Σαρωνικὸ ὁ Γάλλος εὐγενὴς Carlier de Pinon. Θὰ μποροῦσε νὰ ἐπισκεφθῆ τὴν 'Αθήνα. Καμμιὰ προσπάθεια, κανένα ἐνδιαφέρον, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ χρονικό του[1].

«Σ' αὐτὸ τὸ ἀκρωτήριο, σημειώνει ὁ de Pinon ἀντικρύζοντας τὸ Σούνιο, ὑπῆρχε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἕνα μεγάλο διδασκαλεῖο, ὅπως δείχνουν οἱ 16 μαρμαρένιες κολῶνες ποὺ βλέπει κανεὶς στὴν ἄκρη τοῦ βράχου.'Η 'Αθήνα ἀπέχει μόλις 12 μίλια. 'Υπάρχουν ἐκεῖ μερικὲς ἀρχαιότητες ἀλλὰ ἐρειπωμένες. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ πολιτεία ποὺ ἀποτελεῖ ἕνα μεγάλο συνοικισμὸ περιτριγυρισμένο ἀπὸ τείχη καὶ τάφρο».

'Εκείνη τὴν ἐποχὴ προβάλλει στὸ προσκήνιο τῆς εὐρωπαϊκῆς ἑλληνογνωσίας ὁ διάσημος ἑλληνιστὴς τῆς Τυβίγγης Martin Kraus (Μαρτῖνος Κρούσιος) ποὺ φιλοδοξοῦσε νὰ ἐπεκτείνη τὶς φιλολογικές του ἔρευνες στὴν τουρκοκρατούμενη 'Ελλάδα.

'Αλλὰ πῶς νὰ συγκεντρώση πληροφορίες ; Πηγὲς δὲν ὑπῆρχαν, οὔτε ταξιδιωτικὰ χρονικὰ (κυρίως γιὰ τὴν 'Αττική), οὔτε ἄλλες μαρτυρίες. Ἔπειτα οἱ προσκυνητὲς περνοῦσαν ἀπὸ τὶς ἀκτὲς τοῦ Μωριᾶ καὶ τὰ καράβια τῶν ἐμπόρων ἄραζαν σὲ ὡρισμένα μόνο νησιὰ τοῦ Αἰγαίου.

'Ο Κρούσιος καταφεύγει στὴ μέθοδο τῆς ἀλληλογραφίας. 'Απευθύνει ἐρωτηματολόγια σὲ Ἕλληνες ἐγκατεστημένους σὲ διάφορες περιοχὲς τῆς χώρας καὶ συγκεντρώνει κάθε λογῆς στοιχεῖα.

Οἱ κυριώτεροι πληροφοριοδότες - ἐπιστολογράφοι του εἶναι ὁ Θεοδόσιος Ζυγομαλᾶς ἀπὸ τὴν Πόλη καὶ ὁ Συμεὼν Καβάσιλας ἀπὸ τὴν Ἄρτα. 'Ιδοὺ ἕνας τύπος ἐρωτήσεων τοῦ Κρουσίου πρὸς τὸν Ζυγομαλᾶ (1573) :

«Οἱ Γερμανοὶ ἱστορικοὶ γράφουν ὅτι ἡ 'Αθήνα ἔχει ὁλότελα καταστρα-

---

ὠνομαζόταν 'Αθήνα. Στὶς 30 ὁ σουλτάνος ξανασήκωσε τὸ στρατόπεδο καὶ τὸ μετέφερε στὴ Λειβαδιά, τόπο πλούσιο σὲ κάθε τι ἀναγκαῖο γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ζωή. «Come l'anno 1468 10 Francesco et Giovani Mario mio fratello degli Angiolelli vicentini, parti da Vicenza a di 5 agosto per lo viaggio di Negreponte e quello, che ne incontra fino alla ritornata» (Paton).

1. Carlier de Pinon : Voyage en Orient avec des notes historiques et géographiques (Paris, 1920).

φῆ καὶ ὅτι δὲν ὑπάρχουν πιὰ παρὰ μερικὲς ψαροκαλύβες. Τί ἀληθεύει ἀπὸ ὅλα αὐτά ;»

Οἱ ἀπαντήσεις εἶναι συνήθως ἀόριστες ἢ ἀντιφατικές[1]. Σὲ ἐπιστολὴ τοῦ 1575 ὁ Ζυγομαλᾶς, περιγράφοντας τὴν πόλη τῶν Ἀθηνῶν (ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη φυσικὰ) ἀφοῦ παραθέτει μερικὰ ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα, ἀναφέρεται καὶ στὸν Ὑμηττὸ μὲ τὰ πολλὰ θεραπευτικὰ βότανα, τὸ θαυμάσιο κλῖμα τῆς περιοχῆς, τὰ καλὰ νερά. Ὅσο γιὰ τοὺς Ἀθηναίους γράφει ὅτι «ἔχουν γερὴ μνήμη καὶ εἶναι καλλίφωνοι».

«Θεάσασθαί τε καὶ ἄλλα θαύματα ἄξια. Οὐ λέγω τὸν βουνὸν τὸν καταντικρὺ βοτάνην πᾶσαν (εἰπεῖν ἰατρείας ἁπάσης πρόξενον) ἐμπεριέχοντα, ὃν κῆπον Ἀδώνιδος ὀνομάζω, ἢ ἀέρων εὔπνοιαν ἢ ὑδάτων πότιμον ἢ ἀγαθῶν ἄλλων ἐξ ὧν συμβαίνει, τοὺς νῦν Ἀθηναίους, ἤδη βαρβαρωθέντας, φύσει μνήμονας καὶ εὐφώνους εἶναι. Μέλεσι διαφόροις θέλγειν, ὡς Σειρήνων μέλη, τοὺς ἀκούοντας»[2].

Ὁ Καβάσιλας, πάλι, ἔγραφε ἀπὸ τὴν Ἄρτα γιὰ τὸν πληθυσμὸ τῶν Ἀθηνῶν : «Ὅλον δέ, ἐν ὅσῳ οἱ ἄνθρωποι ὄντες τυγχάνουσιν τὸν ἀριθμὸν χιλιάδες δώδεκα».

Ἡ Ἀθήνα θὰ παραμείνῃ στὴν ἀφάνεια ὡς τὰ τέλη τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνα[3]. Σὲ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Κρούσιο ὁ διαπρεπὴς λόγιος Φραγκίσκος Πόρτος σημειώνει μεταξὺ ἄλλων πληροφοριῶν:

«Τὴν ἁπασῶν τὴν ὑφ' ἥλιον ἐλευθερωτάτην πόλιν δουλεύειν φεῦ νυνὶ βαρβάροις καὶ ὀλέθροις καὶ οὐδ' αὐτὸ τὸ περιφανέστατον ὄνομα διασώζειν».

Τὸ 1588 ἐπισκέπτεται τὴν Ἀθήνα ὁ σύγχρονος τοῦ Μαρτίνου Κρούσιου Γερμανὸς περιηγητὴς Lubenau. Σημειώνει στὸ χρονικό του : «Ἡ Σετίνα,

1. Κανεὶς λ.χ. δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ πληροφορήσῃ τὸν *Κρούσιο* ἂν ἡ Ἀθήνα εἶναι ἢ ὄχι περιτειχισμένη. Ὁ *Καβάσιλας* δὲν ἀναφέρει διόλου τείχη. Ἕνας ἐπιστολογράφος ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα πληροφόρησε τὸν Κρούσιο ὅτι ἡ πόλη ἦταν περιτειχισμένη, ἕνας ἄλλος ὅτι ἦταν «μερικῶς» περιτειχισμένη κι' ἕνας τρίτος ὅτι δὲν εἶχε διόλου τείχη. Ὁ Γερμανὸς περιηγητὴς *Breüning* ποὺ βρέθηκε τὸ 1579 στὴν Ἀθήνα τὴν περιγράφει σὰν ἄθλια τοποθεσία "offener schlechter Flecken" (Orientalische Reyss des edelen und besten Hans Jacob Breüning von und zu Buochenbach (Στρασβοῦργο, 1612). Ὁ Ὁλλανδὸς *Somer van Middelburgh* ποὺ ἔφθασε στὴν Ἀθήνα τὸ 1592 σημειώνει : «Ὑπάρχουν ἀκόμα τὰ τείχη τῶν Ἀθηνῶν» (See Eude Landt Reyse naer de Levante... Amsterdam, 1649). Οἱ ἴδιες ἀντιφάσεις παρατηροῦνται καὶ στὰ μεταγενέστερα χρονικὰ (*Babin*, *Guillet*, *Spon*, *Wheler* κ.ἄ.). Τὰ σχέδια ποὺ φιλοτέχνησε ὁ *Verneda* ἐπὶ βενετικῆς κατοχῆς παρουσιάζουν τὴν Ἀθήνα, μὲ τείχη.

2. *Martinus Crusius* : Turco - Graeciae (Basilae, 1598).

3. Τὸ 1598 κυκλοφόρησε στὸ Παρίσι ἕνας «Παγκόσμιος Ἄτλας» μὲ ὑλικὸ πολιτικοοικονομικῆς γεωγραφίας καὶ μὲ περιγραφὲς ὅλων τῶν χωρῶν ἀρχαίων καὶ συγχρόνων. Γιὰ τὴν Ἀθήνα οὔτε λέξη. (*Chappuys* : L' état des royaumes et républiques du monde tant anciens que modernes, Paris 1598).

ὅπως ἀποκαλοῦν τὴν 'Αθήνα, εἶναι μεγάλη καὶ μᾶλλον καλοχτισμένη πολιτεία κι' ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ στρατηγικοὺς καὶ πλούσιους τόπους»[1].

Πληροφορίες ἀόριστες. Κανένα συγκεκριμένο στοιχεῖο γιὰ τὸν πληθυσμό, τὴν ἔκταση κλπ. 'Ο Κρούσιος γράφει ὅτι ἡ 'Αθήνα εἶχε 6.000 σπίτια. 'Ο Ζυγομαλᾶς περιορίζει τὸν ἀριθμὸ σὲ 1.000.

Εἴκοσι χρόνια ἀργότερα ὁ ῎Αγγλος περιηγητὴς Lithgow σημειώνει: «'Η 'Αθήνα δὲν εἶναι πιὰ μεγάλη πολιτεία. ῎Εχει διακόσια σπίτια ὅλα - ὅλα».

῞Ενα τουρκοχώρι εἶδε στὴν 'Αθήνα τὸ 1604 καὶ ὁ Γάλλος ταξιδιώτης Julien Bordier. «'Απ' αὐτὴ τὴν πανένδοξη πολιτεία δὲν ἔχει ἀπομείνει παρὰ ἕνα θλιβερὸ τουρκοχώρι ποὺ λέγεται Σετίνα. Βρίσκεται στὰ χέρια ἑνὸς ἀγᾶ ποὺ ἐκμεταλλεύεται ὅλη τὴ γῆ καὶ τοὺς ἐλαιῶνες ποὺ βγάζουν τὸ καλύτερο λάδι στὴν 'Ελλάδα»[2].

'Η πρώτη οὐσιαστικὴ γνωριμία τῶν σοφῶν τῆς Δύσεως μὲ τὴν 'Αττικὴ συμπίπτει μὲ τὰ ταξίδια τῶν πρεσβευτῶν τῶν Εὐρωπαίων ἡγεμόνων στὴν Κωνσταντινούπολη. Οἱ διπλωμάτες δὲν ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ ἀκολουθοῦν τὰ καθιερωμένα δρομολόγια. Εἶχαν ἐλευθερία κινήσεων μεταξὺ τῶν ἐμπολέμων καὶ τὸ ἀξίωμά τους ἦταν πολυσέβαστο. ῎Ετσι ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΖ' αἰώνα τὰ καράβια τῶν διπλωματικῶν ἀντιπροσώπων, παρεκκλίνοντας ἀπὸ τοὺς γνωστοὺς θαλάσσιους δρόμους (Ζάκυνθος, Μεθώνη, Τσιρίγο, Χίος) ἔπλεαν στὸ Σαρωνικὸ καὶ ἄραζαν στὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ. 'Απὸ τότε ἀρχίζουν οἱ ἐπισκέψεις στὰ ἀρχαῖα μνημεῖα τῆς 'Αττικῆς.

'Ο Γάλλος πρεσβευτὴς De Courmesnin διασχίζει τὸ 1630 τὴν ἠπειρωτικὴ 'Ελλάδα καὶ φθάνει στὴν 'Ακρόπολη. Γιὰ πρώτη φορὰ ἐπισημαίνεται κατὰ τρόπο πανηγυρικὸ ὁ Παρθενώνας:

«Στὴν κορυφὴ τοῦ βράχου ὑπάρχει φρούριο ποὺ τὸ κατέχουν οἱ Τοῦρκοι. 'Ανάμεσα στὰ ἄλλα οἰκοδομήματα βρίσκεται κι' ἕνας ναὸς ἄθικτος ἐντελῶς, ἔτσι ποὺ θαρεῖς πὼς χτίστηκε χθές»[3].

---

1. *C. G. Lowe*: A description of Athens in 1589 (Princeton, 1936).

2. *Julien Bordier*: «Relation d'un voyage en Orient» (Paris, 1888).

3. Σχετικὰ μὲ τὴν 'Αθήνα τῆς τουρκοκρατίας: *Δημ. Καμπούρογλου*: 'Ιστορία τῶν 'Αθηνῶν (τομ. 3). Εν 'Αθήναις 1889 - 1896. *Δημ. Καμπούρογλου*: Μνημεῖα τῆς ἱστορίας τῶν 'Αθηνῶν (τόμ. 3). 'Εν 'Αθήναις 1889 - 1892. *Θ. Ν. Φιλαδελφέως*: 'Ιστορία τῶν 'Αθηνῶν ἐπὶ τουρκοκρατίας (τόμ. 2). 'Εν 'Αθήναις 1902. *Φερδ. Γρηγοροβίου*: 'Ιστορία τῆς πόλεως τῶν 'Αθηνῶν, μετ. *Σπ. Λάμπρου*. 'Εν 'Αθήναις 1903 - 1904 (τόμ. 2). Σπ. Σταματιάδου: Οι Καταλανοὶ ἐν 'Ανατολῇ. «'Επιτομὴ περὶ τῆς τῶν 'Αθηνῶν Πολιτείας» στὴν 'Ιστορία Σουλίου καὶ Πάργας (Βενετία, 1815). Cornelio Magni: Relatione della città di Athena, colle provincie dell'Attica. In Parma, 1671. «'Η 'Αθήνα ἀνάμεσα στοὺς αἰῶνες». 'Εκθέσεις ἀπὸ παλαιὰ σχέδια, χαλκογραφίες, λιθογραφίες καὶ ἀκουαρέλλες τῆς πόλεως τῶν 'Αθηνῶν ὅπως τὴν εἶδαν οἱ περιηγηταὶ Verneda, Coronelli, κ.ἄ. *Πανταζῆ Δ.* «Περιηγητὴς 'Αθηνῶν, ἤτοι περιγραφὴ τῶν 'Αθηνῶν ἐμφανισθεῖσα ἐκ πολλῶν ἀτθιδογράφων» ('Αθῆναι, 1868).

Ὁ Γενοβέζος καπετάνιος Francesco - Maria Levanto πού εἶχε ἐπισκεφθῆ τὴν Ἀθήνα τὸ 1662 σημειώνει στὸ χρονικό του : «Ἡ σημερινὴ Ἀθήνα δὲν εἶναι παρὰ ἕνας ἔρημος, ἄγονος τόπος, κατασπαρμένος μὲ πέτρες»[1].

Καὶ ὁ καθολικὸς ἐπίσκοπος Sebastiani πού ἔφθασε λίγο ἀργότερα στὴν Ἀττική : «Ἡ σημερινὴ Ἀθήνα δὲν ἔχει τίποτα ἀπὸ τὸ παλιὸ μεγαλεῖο της. Δὲν ἀπόμεινε τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα κάστρο πού κατέχουν οἱ Τοῦρκοι»[2].

---

1. Prima parte dello specchio del Mare Mediterraneo dal capitan *Francesco - Maria Levanto* (In Genova, 1664).

2. *Monsignor Sebastiani*: Viaggio e navigazione nell andare e tornare dall' Archipelago (In Roma, 1687).

ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΑ ΠΕΣΚΕΣΙΑ

ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ ἰδιότυπη θρησκευτικὴ ζωὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τοὺς αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας, ὅπως προβάλλουν στὰ χρονικὰ τῶν Εὐρωπαίων περιηγητῶν, ἀποτελοῦν πολύτιμη πηγὴ γιὰ τὸν ἐρευνητὴ τῆς ἱστορίας. Ἰδιαίτερη σημασία ἔχουν οἱ πληροφορίες γιὰ τὸ πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὶς συνθῆκες τῆς διαδοχῆς, τὴν προσωπικότητα τῶν πατριαρχῶν καὶ τὶς ἐπεμβάσεις τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας καὶ τῶν ξένων Δυνάμεων στὰ ἐσωτερικὰ τῆς Ἐκκλησίας.

Φυσικὰ πολλὲς παρατηρήσεις τῶν περιηγητῶν ἔχουν ἐπηρεασθῆ ἀπὸ τὶς δογματικὲς διαφορές, τὰ ἀβυσσαλέα μίση μεταξὺ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν καὶ τὶς ἀντιδράσεις τῶν Ἑλλήνων στὴν προσηλυτιστικὴ ἐκστρατεία τῶν Καθολικῶν καὶ τῶν Διαμαρτυρομένων. Ὡστόσο, οἱ ἀφηγήσεις περιστατικῶν ἐξαγορᾶς τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου, ἀναρριχήσεων ἀνικάνων ἢ τυχοδιωκτικῶν στοιχείων στὴν ἡγεσία τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀτιμωτικῶν συναλλαγῶν μὲ τὸν τύραννο ἀποτελοῦν πραγματικὰ γεγονότα : εἶναι καρποὶ τοῦ κλίματος τῆς διαφθορᾶς, τῆς ἐθνικῆς δουλείας καὶ τῶν ἀνταγωνισμῶν τῆς ἐποχῆς.

Ἡ τουρκικὴ κατάκτηση δὲν ἔθιξε τὰ προνόμια τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Μωάμεθ Β΄ ὁ Πορθητὴς εἶπε στὸν πατριάρχη Γεννάδιο τὸν Σχολάριο : «Πατριάρχευε... ἔχων πάντα τὰ σὰ προνόμια, ὡς καὶ οἱ πρὸ σοῦ πατριάρχαι εἶχον».

Καὶ ὅπως βεβαιώνει ὁ ἱστοριογράφος Φραντζῆς ὁ σουλτάνος «ἔδωκε καὶ προστάγματα ἐγγράφων τῷ πατριάρχῃ, μετ' ἐξουσίας βασιλικῆς ὑπογεγραμμένης κάτωθεν, ἵνα μηδεὶς αὐτὸν ἐνοχλήσῃ ἢ ἀντιτείνῃ, ἀλλ' εἶναι αὐτὸν ἀναίτητον καὶ ἀφορολόγητον καὶ ἀδιάσειστον ἀπὸ παντὸς ἐναντίου. Καὶ τέλους καὶ δόσεως ἐλεύθερος ἔσηται αὐτὸς καὶ οἱ μετ' αὐτὸν πατριάρχαι εἰς τὸν αἰῶνα, ὁμοίως καὶ πάντες οἱ ὑποτεταγμένοι αὐτῷ ἀρχιερεῖς».

Πραγματικά, ὁ Μωάμεθ Β΄ ἀνέδειξε τὸν πατριάρχη ἐθνάρχη τοῦ Ἑλληνισμοῦ, περιβάλλοντάς τον μὲ προνόμια ἡγεμονικά. Ἦταν μιὰ βαρυσήμαντη πολιτικὴ χειρονομία τοῦ νέου κυριάρχου. Συγκεντρώνοντας τὴ διακυβέρνηση τῶν ὀρθοδόξων στὸ πρόσωπο τοῦ πατριάρχη ἐξασφάλιζε τὸν ἔλεγχο τῶν Ἑλλήνων καὶ ἐστερέωνε τὶς πρόσφατες κατακτήσεις του. Ὁ κλῆρος θὰ γινόταν ἀστυνομικό του ὄργανο καὶ μέσο γιὰ τὴν ὁλοκληρωτικὴ ὑποταγὴ ἑνὸς ἔθνους. Μὲ τὴν ἀναγνώριση τοῦ πατριάρχη θὰ φούντωνε ὁ πόλεμος μεταξὺ

ὀρθοδοξίας καὶ παπισμοῦ καὶ ὁ σουλτάνος θὰ ἐμφανιζόταν ὡς προστάτης τῆς 'Ανατολικῆς 'Εκκλησίας.

Αὐτὸ ἀκριβῶς ἔγινε. Οἱ ἀνθενωτικοὶ θριάμβευαν. Καὶ ὁ 'Οθωμανὸς ἡγέτης ἀποκτοῦσε συμμάχους κατὰ τῶν ἡγεμόνων τῆς Δύσεως καὶ ἐνδιαμέσους γιὰ τὴ συμφιλίωση τῶν ὑποδούλων μὲ τὴν τουρκικὴ κυριαρχία[1].

'Ωστόσο, οἱ πατριάρχες θὰ μποροῦσαν νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὰ προνόμια καὶ νὰ ἀξιοποιήσουν τὴν εὔνοια τῶν κατακτητῶν γιὰ τὸ καλὸ τοῦ Γένους, γιὰ τὴν «ἐκ τῶν ἔσω» κατάκτηση τῶν νικητῶν, τὴν ἐθνικὴ ἑνότητα καὶ τὴν ἀνακούφιση ἀπὸ τὰ δεινὰ τῆς δουλείας.

Οἱ τέσσερες πρῶτοι πατριάρχες κράτησαν ἀκέραιο τὸ γόητρο τῆς ὀρθοδοξίας. Ὕστερα ξέσπασαν οἱ διχόνοιες, οἱ ραδιουργίες καὶ ὁ ἀλληλοσπαραγμός. Καὶ δεκατέσσερα χρόνια μετὰ τὴν Ἅλωση καταργεῖται καὶ τὸ «ἀδιάσειστον» καὶ τὸ «ἀφορολόγητον». Οἱ μνηστῆρες τοῦ θρόνου ἐγκαινιάζουν τὸ ἐπαίσχυντο καθεστὼς τῆς ἐξαγορᾶς τῶν ἀξιωμάτων καὶ συναγωνίζονται σὲ προσφορὲς χιλιάδων χρυσῶν φλουριῶν πρὸς τὸν πατισὰχ ἀπολακτίζοντας τὰ προνόμια καὶ κατεξευτελίζοντας τὸ γόητρο τῆς 'Εκκλησίας. Ἔτσι ἄρχισε ἡ συναλλαγὴ μὲ τὸν τύραννο. Ὁ αἰώνας ποὺ ἀκολούθησε τὴν πτώση τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας εἶναι ἡ μαύρη ἐποχὴ τοῦ πατριαρχείου : ἀγοραπωλησία τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀξιωμάτων, ταπεινωτικὴ τοῦ θρόνου δημοπρασία, καὶ θλιβερὴ ἐκμετάλλευση τοῦ ὑπόδουλου χριστιανικοῦ ποιμνίου.

«Οἱ περὶ τὸν πατριάρχην ἀρχιερεῖς, παρατηρεῖ ὁ 'Αθ. Κομνηνὸς-Ὑψηλάντης, οὐδὲν ἄλλο ἐσυλλογίζοντο ἢ τὸ φατριάζειν περὶ τὸ ἀλλαξοπατριαρχεύειν». Καὶ παραθέτει μιὰ σειρὰ ἀπὸ σκανδαλώδεις περιπτώσεις δωροδοκιῶν, ἐξαγορῶν καὶ συνωμοσιῶν γιὰ τὴν ἁρπαγὴ τῆς χρυσοφόρου ἡγεσίας τῆς 'Εκκλησίας[2].

1476 : «Μαρία ἡ τοῦ σουλτάνου μητρυιὰ καὶ γυνὴ τοῦ σουλτὰν Μουράτη πατριάρχην ἠβουλήθη ἀναδεῖξαι Διονύσιον τὸν Φιλιππουπόλεως μητροπολίτην, γνώριμον αὐτῇ πρὸ πολλοῦ χρόνου γεγονότα. Ὅθεν βαλοῦσα ἐπ' ἀργυροῦ πίνακος δύο χιλιάδας φλωρίων ἐνεχείρισε τῷ σουλτάνῳ καὶ τὸν φίλον αὐτῆς Διονύσιον πατριάρχην προβληθῆναι ἠτήσατο. Ὅστις τὸν χρυσὸν δεξάμενος καὶ εὐχαριστήσας αὐτῇ πρόγραμμα δέδωκε γενέσθαι τὴν αὐτῆς ἀξίωσιν»[3].

1482 : «Ὁ Συμεὼν ὁ Τραπεζοῦντος ἀνήχθη ἐπὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου τίσας τὰς δύο χιλιάδας τῶν φλωρίων»[4].

1486 : «'Ελήλυθεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐκ τῆς Σερβίας ἱερομόναχός τις Ραφαὴλ τοὔνομα καὶ κατ' ἄλλους Θεοφάνης, ἀνὴρ χαμερπὴς καὶ

1. *La Croix* : L'état présent des Eglises σ. 7.
2. «Τὰ μετὰ τὴν Ἅλωσιν», 1453 - 1789. Κωνσταντινούπολις 1870.
3. Ἔνθ. ἀν. σ. 19.
4. Ἔνθ. ἀν. σ. 21.

τῇ μέθῃ ὅλος ἔκδοτος, ὅστις καίτοι βλακώδης ὤν, γνωρίμους τινας τῶν ἐν τέλει ἐκτήσατο, οἷς προσελθὼν ὑπέσχετο ἔρανον κατ' ἔτος τίειν τῷ βασιλέως καίστορι φλωρίων δύο χιλιάδας, καὶ ἐν τῇ προβλήσει αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου φλωρία 500, εἰ πατριάρχην αὐτὸν ἀναδείξωσιν. Ἐκείνων δὲ εἰπόντων ταῦτα τῷ σουλτάνῳ Μπαγιαζήτ, ἐπέβη τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου, ἐκβληθέντος παρ' αὐτίκα τοῦ Συμεῶνος. Στάσεως δὲ γενομένης οὐκ ἤθελον οἱ ἐξευρεθέντες ἐκεῖσε ἀρχιερεῖς συλλειτουργεῖσαι αὐτῷ καὶ βιασθέντες συνεκοινώνησαν. Τοσοῦτον δὲ προσέκειτο (ὁ νέος πατριάρχης) ταῖς οἰνοφλυγίαις, ὥστε μὴ δύνασθαι στῆναι ἐν ταῖς ἐκκλησιαστικαῖς ἀκολουθίαις, ἀλλ' οὔτε ἐν αὐτῇ τῇ πανσέπτῳ τῶν Παθῶν ἑβδομάδι, οὔτε ἠδύνατο κατέχειν τῇ χειρὶ τὴν ποιμαντορικὴν ράβδον, ἥτις ἐκπεσοῦσα τῆς χειρὸς αὐτοῦ τῇ Ἁγίᾳ καὶ Μεγάλη Πέμπτη συνετρίβη»[1].

1513 : «Ὁ πατριάρχης Παχώμιος προστὰς τοῦ θρόνου ἔτος ἓν καταβιβάζεται. Οἱ γὰρ τῷ Ἰωακεὶμ προσκείμενοι ἀρχιερεῖς πρὸς ταῖς τρισὶ χιλιάσι καὶ πεντακοσίοις τῶν φλωρίων ἄλλα πεντακόσια προσθέντες κατέστησαν αὖθις τὸν Ἰωακεὶμ ἐπὶ τοῦ θρόνου τῇ τοῦ σουλτὰν Σελήμη διαταγῇ καὶ ἐγένοντο τὰ φλωρία 4.000»[2].

«Αὗται οὖν αἱ ἀλλεπάλληλοι μεταβολαὶ τῶν πατριαρχῶν, παρατηρεῖ ὁ Ἀθ. Ὑψηλάντης, ηὔξησαν τὸ χρέος τοῦ πατριαρχείου· διὸ καὶ οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει παρευρισκόμενοι ἀρχιερεῖς εἰς δικαστήρια εἵλκοντο παρὰ τῶν δανειστῶν ὑπὲρ τῶν χρημάτων ὧν δεδόκασι τοῖς προγεγονόσι τέσσαρσι πατριάρχαις... οἱ παραλόγως ἐδανείζοντο παρὰ μποσταντζήδων, τσαούσηδων, καπιτζιπασήδων, κασάπιδων, γουνάρεων, Φράγκων, Ἑβραίων, Ἀρμένηδων καὶ παντὸς τυχόντος, οἷς ἐγγυηταὶ ἐγίνοντο οἱ ὑπ' αὐτοὺς διατελοῦντες μητροπολῖται[3]».

Τὸ ὀθωμανικὸ κράτος ἦταν διεφθαρμένο. Ἡ ἐξαχρείωση καὶ ἡ σήψη ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῆς αὐτοκρατορίας. Μὲ ἀλυσιδωτὲς ἀντιδράσεις τὸ πνεῦμα τῆς συναλλαγῆς μεταδινόταν στοὺς μεγιστάνες, στὴ διοίκηση, στοὺς παράγοντες τῆς δημόσιας ζωῆς, στοὺς ὑπηκόους καὶ στοὺς ραγιάδες.

«Ὁ σουλτάνος καταδικάζει τὴν ἀγνωσίαν ἀλλὰ δέχεται τὰ φλωρία. Δὲν κήδεται τῶν χριστιανῶν ὡς ὑπηκόων ἀλλ' ἐκμεταλλεύεται αὐτοὺς ὡς ἐχθρούς. Οὗτοι δὲ ἐννοήσαντες ἀμέσως ὅτι διὰ χρημάτων καὶ μόνον διὰ χρημάτων, τὰ πάντα κατορθοῦνται, ὅτι καὶ ὁ Σουλτάνος αὐτὸς ἀγοράζεται, δὲν βραδύνουσι νὰ προσφύγωσι εἰς τὸ μέσον τοῦτο, χάριν ἰδιοτελῶν σκοπῶν καὶ ἄρχεται ἔκτοτε ἐνεργοῦν τὸ σύστημα τῆς διαφθορᾶς, τὸ ἀποτελοῦν τὴν βάσιν τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως. Ἀτυχῶς οἱ τοῦ ἀνωτέρου κλήρου δὲν ἠδυνήθησαν

1. Ἔνθ. ἀν. σ. 25-26.
2. Ἔνθ. ἀν. σ. 4.
3. Ἔνθ. ἀν. σ. 142.

νὰ διαφύγωσι πάντοτε τὴν ὀλεθρίαν ἐπίδρασιν τοῦ ἐξαχρειωτικοῦ αὐτοῦ συστήματος. Ἀγοράζοντες τὰς θέσεις αὐτῶν ἠναγκάζοντο, ὅπως τὰς διατηρήσωσι, διὰ χρημάτων καὶ ἐξευτελισμῶν νὰ ἐξαγοράζωσι τὴν εὐμένειαν τῶν ἐν ἰσχύϊ. Πρὸς ἐξεύρεσιν πόρων ἐπίεζον τοὺς ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν αὐτῶν ραγιάδες. Ἡ πρὸς τοὺς πασάδες δωροδοκία μετετρέπετο εἰς καταπίεσιν καὶ ἀργυρολογίαν τῶν ποιμνίων των. Μετὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Τούρκου πηγαζούσης ἐξουσίας περιεβάλλοντο συγχρόνως μέρος τῆς τουρκικῆς τυραννίας. Ἡ ἐνώπιον τοῦ ξένου κυριάρχου χαμέρπεια μετεβάλλετο εἰς ἀγέρωχον αὐθαιρεσίαν ἀπέναντι τῶν ὑποδεεστέρων ὁμοφύλων»[1].

Μεταξὺ 1623 καὶ 1700, σὲ διάστημα δηλαδὴ 77 χρόνων, ἔγιναν πενήντα ἀλλαξοπατριαρχίες. Οἱ περισσότερες μὲ δωροδοκίες. Κάθε τόσο ἕνας πατριάρχης συρόταν στὴ φυλακὴ γιὰ χρέη ποὺ ἐξ αἰτίας τῶν σκανδάλων εἶχαν γίνει, ὅπως ἔλεγε ὁ πατριάρχης Σαμουὴλ, «τῶν τῆς Αἰγύπτου πυραμίδων ὑπερογκωδέστερα»[2].

«Ταῦτα πάντα, γράφει ὁ Κων. Παπαρρηγόπουλος, πίπτοντα εἰς βάρος τῆς Ἐκκλησίας, ἀφ' ἑνὸς μὲν ὑπερεξώγκωσαν τὸ πατριαρχικὸν χρέος, ἀφ' ἑτέρου δὲ κατέστησαν τήν τε παραχώρησιν καὶ ἐνάσκησιν ὅλων τῶν ἱερατικῶν ἀξιωμάτων ἀντικείμενον θλιβερωτάτης προνομίας. Τὸ χρέος τοῦ κοινοῦ κατέστη ἀφόρητον, αἱ δὲ ἕνεκα τούτου φυλακίσεις καὶ τῶν πατριαρχῶν συνηθέσταται... Τοιουτοτρόπως ἐξηντλήθη προϊόντος τοῦ χρόνου ἡ Ἐκκλησία ἡμῶν ἐξ αἰτιῶν ποικίλων, καὶ πρὸς ταῖς ἄλλαις, διὰ τὰς ἁμαρτίας τῶν ἰδίων αὐτῆς λειτουργῶν»[3].

Οἱ Εὐρωπαῖοι συγγραφεῖς τῶν ταξιδιωτικῶν χρονικῶν σημειώνουν μὲ χαιρεκακία τὰ φαινόμενα τῆς διαφθορᾶς ποὺ μαστίζει τὴν Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία[4].

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Sandys ποὺ ταξίδεψε στὴν Πόλη τὸ 1610 γράφει γιὰ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο :

---

1. *Δ. Βικέλας* (Παρνασσός, Β' σ. 110).

2. Τὰ 1.000 φλωριὰ τοῦ 1467 ἔγιναν 2.500 τὸ 1481, 12.000 τὸ 1583, 100.000 τὸ 1622. Ὁ Κύριλλος Ε' ἄφησε χρέος 500.000 γρόσια καὶ πρόσθεσε στὸ καθιερωμένο πεσκέσι καὶ στὸν ἐτήσιο φόρο καὶ τρίτο χαράτσι, τὸ μουκατὲρ (ἐτήσιος φόρος ἐπικυρώσεως). «Σὲ τέτοιο βαθμὸ εἶχε προχωρήσει ἡ διαφθορά, ποὺ στὸ διάστημα 1670 καὶ 1678 ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ἄλλαξε ἔξη φορές. Τὸ τίμημα ἐξαγορᾶς τοῦ νέου ὑποψηφίου ἀνέβηκε στὸ ποσὸ τῶν εἰκοσιπέντε χιλιάδων ταλήρων, ὁ ἐτήσιος φόρος εἶχε φθάσει στὶς ἔξη χιλιάδες δουκάτα καὶ τὰ χρέη τοῦ πατριάρχη σὲ τριακόσιες πενήντα χιλιάδες τάληρα» (*Γ. Φίνλαιη*: «Ἱστορία τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τῆς Ἑνετοκρατίας στὴν Ἑλλάδα» (Ἀθήνα, μετ. Μιλ. Γαρίδη, 1957 σ. 19).

3. τόμ. Ε' σ. 76.

4. Γιὰ τὶς ἐνδοεκκλησιαστικὲς διενέξεις καὶ τὰ σκάνδαλα τῶν ἀλλαξοπατριαρχιῶν πολλὰ στοιχεῖα καταχωροῦνται στὸ δεύτερο μέρος τοῦ τόμου ὅπου καὶ ἡ ἀναλυτικὴ μελέτη τῶν περιηγητικῶν χρονικῶν τῆς τουρκοκρατίας.

«Οἱ πατριάρχες τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἦταν ἄλλοτε πεπαιδευμένοι ἄνδρες. Ἀλλ' αὐτὸ δὲν συμβαίνει πιά. Ἡ ἐκλογή τους γίνεται μὲ κοσμικὰ κριτήρια κι' ὄχι μὲ βάση τὴ μόρφωση καὶ τὴν εὐσέβειά τους. Μερικὲς φορὲς ἀνέρχονται στὸ θρόνο κληρικοὶ ἡλικίας 40 μόνο χρόνων, μ' ὅλο ποὺ αὐτὸ ἀπαγορεύεται ἀπὸ ἕναν παλαιὸ κανόνα.

»Ἐκλέγονται ἀπὸ τοὺς μητροπολίτες ἀλλὰ τὰ πάντα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸν σουλτάνο. Συχνὰ ἀνατρέπονται καὶ ἐξορίζονται στὴ Ρόδο μὲ τὶς παρεμβάσεις καὶ τὶς δωροδοκίες τῶν ἀνταγωνιστῶν τους»[1].

Ὁ Alvise Contarini ποὺ διετέλεσε βάϊλος τῆς Βενετίας στὴν Κωνσταντινούπολη κατὰ τὴν πενταετία 1636 - 1641 γράφει στὸ βιβλίο τῶν περιηγήσεών του :

«Ὁ πατριάρχης τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐκμεταλλεύεται τὴν ἔσχατη ἀμάθεια τῶν Ἑλλήνων καὶ ἀποθησαυρίζει χρυσάφι ὥστε νὰ δωροδοκῆ καὶ τοὺς Τούρκους καὶ τὴ διεφθαρμένη Ἐκκλησία καὶ νὰ ἐξασφαλίζη τὴν ὑποστήριξή τους».[2]

Ὁ Ἰταλὸς περιηγητὴς Cornelio Magni δίνει στὸ χρονικό του μιὰ εἰκόνα τῆς θλιβερῆς συναλλαγῆς :

«Ὅποιος πληρώνει στὸν Τοῦρκο περισσότερα φλωριὰ αὐτὸς γίνεται πατριάρχης. Χρειάζεται βέβαια ἡ ἀνάδειξη ἀπὸ τὴν Σύνοδο. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ ψῆφος εἶναι εἰκονική. Τὰ πάντα ἐκπορεύονται ἀπὸ τὸ Μεγάλο Βεζύρη. Σ' αὐτὸν πρέπει νὰ παρουσιασθῆ ὁ νέος πατριάρχης γιὰ νὰ παραλάβη ἀπὸ τὰ χέρια του τὸ τιμητικὸ καφτάνι.

»Ὅπως ἐξακρίβωσα ἡ τυπικὴ προσφώνηση ποὺ ἀπευθύνει ὁ βεζύρης πρὸς τὸν νέο πατριάρχη καὶ τὴ συνοδεία του εἶναι αὐτὰ τὰ λόγια :

—Ἄπιστα σκυλιά, ποὺ ἀλληλοτρώγεστε λυσσασμένα, αὐτὸς εἶναι ὁ καινούργιος πατριάρχης. Ἔχετε τὸ νοῦ σας μὴ ξανάρθετε καὶ μοῦ ζητήσετε νὰ τὸν διώξω κι' αὐτόν»[3].

Ἡ ἀνάγκη νὰ καλυφθῆ τὸ πατριαρχικὸ «πεσχέσιον» προκαλοῦσε ἀναστάτωση σ' ὅλη τὴν κλίμακα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας καὶ μεγάλα δεινὰ γιὰ τοὺς χριστιανούς, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Guillet γιὰ τὴν ἀρχιεπισκοπὴ Ἀθηνῶν (1668) :

«Ὁ σημερινὸς Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν εἶναι ἔξυπνος ἄνθρωπος ἀλλὰ ἀπαίδευτος καὶ δὲν συμπαθεῖ καθόλου τὸ καθολικὸ δόγμα. Πρόκειται γιὰ

---

1. *Sandys:* Travels (London, 1673).

2. Relazione di Constantinopoli del bailo *Alvise Contarini* dall'anno 1636 al 1641. Ἀπὸ τὴ συλλογή : *N. C. Barozzi* e *Gugl. Berchet* : Le relazioni degli stati europei, lette al Senato dagli ambasciatori Veneziani nel secolo decimosettimo (Venezia 1871).

3. Quanto di più curioso e vago ha potuto racorre *Cornelio Magni* del primo biennio da esso consumato in viaggi e dimore per la Turquia (Parma, 1679).

Κωνσταντινοπολίτη καλόγερο. Γιατί στὴν Ἑλλάδα μόνο καλόγεροι γίνονται ἱεράρχες. Ἀνέλαβε τὸ ἀξίωμά του τώρα τελευταῖα. Ὁ προκάτοχός του, κληρικὸς ὑποδειγματικοῦ ἤθους, ἐκδιώχθηκε ὕστερα ἀπὸ τὶς ἐπεμβάσεις τῆς Πύλης. Οἱ Τοῦρκοι ἀνεβάζουν καὶ κατεβάζουν τοὺς πατριάρχες στὸ θρόνο τῆς Πόλης, πρᾶγμα ποὺ συγκλονίζει ὁλόκληρη τὴν κλίμακα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας. Ἡ ἀντικατάσταση τοῦ πατριάρχη συνεπιφέρει τὴν ἀλλαγὴ καὶ τῶν ἄλλων ἱεραρχῶν ποὺ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο. Συνήθως ἐξασφαλίζει τὸ θρόνο ὁ καλόγερος ποὺ ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ προσφέρῃ τὸ μεγαλύτερο «πεσχέσιον». Ἔτσι ἀποκαλοῦν τὸ φόρο ποὺ καταβάλλεται σὲ κάθε μεταβολή. Ὁ νέος πατριάρχης ἀναγκάζεται νὰ ἀναδείξῃ ἀρχιεπισκόπους καὶ μητροπολίτες ἐκείνους ποὺ μποροῦν νὰ συμβάλουν καλύτερα στὸ «πεσχέσιον»[1]. Μὲ τὴ σειρά τους οἱ ἀρχιεπίσκοποι καὶ οἱ μητροπολίτες ἐφαρμόζουν τὴν ἴδια τακτικὴ σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τοὺς ἱερεῖς τῆς δικαιοδοσίας τους. Κι' ἔτσι τὸ χρῆμα ἀπὸ χέρι σὲ χέρι φθάνει στὸν πατριάρχη»[2].

Τὸ πατριαρχικὸ πεσκέσι ἔφθασε τὸ 1670 στὰ σαράντα χιλιάδες τάληρα, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ ἀξιόπιστου Γάλλου περιηγητῆ Quiclet ποὺ ἔμεινε δυὸ χρόνια στὴν Πόλη. Ὁ νέος πατριάρχης, γιὰ νὰ καλύψῃ τὰ χρέη του, ἐπιβάλλει στοὺς μητροπολίτες ἀνάλογη συνεισφορὰ ὥστε νὰ ἀποφύγῃ τὴ σύλληψη, τοὺς ἐξευτελιστικοὺς ραβδισμοὺς καὶ τὴν κατάσχεση τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας.

«Ἐνῶ ἄλλοτε ὁ σουλτάνος πρόσφερε δῶρα στὸν πατριάρχη γιὰ νὰ προσεταιρισθῆ τὸ ποίμνιό του, τώρα εἰσπράττει κολοσσιαῖα ποσὰ ἀπὸ τὸν ὑποψήφιο πατριάρχη. Καὶ πολλὲς φορὲς ἡ δημοπρασία τοῦ θρόνου μεταξὺ τῶν ἐρασιτεχνῶν διεκδικητῶν τοῦ πατριαρχείου φθάνει τὶς προσφορὲς σὲ τέτοια ὕψη ποὺ ὁλόκληρη ἡ Ἑλλάδα θὰ ἦταν δύσκολο νὰ τὶς καλύψῃ.

»Κατὰ τὴ διετία τῆς παραμονῆς μου στὴν Κωνσταντινούπολη, δύο ὑποψήφιοι ἔδωσαν στὸν σουλτάνο, γιὰ νὰ ἀποκτήσουν τὸν πατριαρχικὸ θρόνο, ὁ πρῶτος πενήντα καὶ ὁ δεύτερος ἑξήντα χιλιάδες τάληρα.

»Τὰ ποσὰ εἶναι τεράστια καὶ μάλιστα ὅταν πρόκειται γιὰ καλογέρους, ποὺ ὑποτίθεται πὼς εἶναι πένητες καὶ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἔχουν καὶ τὴν ἐλάχιστη ἰδιοκτησία. Ἀλλὰ ἰδοὺ τί συμβαίνει : Αὐτοὶ οἱ καλόγεροι βρίσκουν μερικοὺς ἐμπόρους ποὺ δέχονται νὰ τοὺς δανείσουν τὸ ποσὸ καὶ ὑποβάλλουν

---

1. Οἱ ὀφειλὲς μάλιστα τῶν μητροπολιτῶν πρὸς τὸ πατριαρχεῖο ἀποτελοῦν τόσο πιεστικὸ πρόβλημα ποὺ ὁδηγοῦν καὶ σὲ καθαιρέσεις. Γιὰ τὴν καθυστέρηση τῆς ἀποπληρωμῆς χρεῶν ἐκδιώκονται λ.χ. οἱ μητροπολίτες Σερρῶν (1600) καὶ Λακεδαίμονος (1601) *Χρ. Γ. Πατρινέλη:* Πατριαρχικὰ γράμματα καὶ ἄλλα ἔγγραφα καὶ σημειώματα τοῦ ΙΣΤ'-ΙΗ' αἰῶνος ἐκ τοῦ Κώδικος τοῦ Ἱέρακος. Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τόμ. Β' (1962) σ. 116 - 162.

2. Guillet, ἔνθ' ἀν.

τὴν ἰδέα στὸν Μεγάλο Βεζύρη. Κι' ἐκεῖνος παραχωρεῖ τὸ θρόνο τοῦ πατριάρχη σ' ὅποιον πληρώνει περισσότερα.

»Ὁ νέος πατριάρχης ἐφοδιάζεται μὲ τὶς βοῦλες τοῦ σουλτάνου ποὺ τὸν ἐγκαθιστοῦν στὴν ἡγεσία τῆς Ἐκκλησίας καὶ προστάζουν τοὺς Ἕλληνες νὰ τὸν ὑπακούουν καὶ νὰ ἐξοφλήσουν τὰ χρέη του καὶ μάλιστα μὲ τὴν ἀπειλὴ ραβδισμοῦ.

»Ἀφοῦ ἐφοδιασθῆ μὲ τὶς σουλτανικὲς βοῦλες ὁ νέος πατριάρχης παρουσιάζεται στὸ σεράϊ ἢ στὸν καϊμακάμη μὲ δύο ἢ τρεῖς μητροπολίτες καὶ ἀσπάζεται ταπεινὰ τὸ ποδογύρι τοῦ κυβερνήτη. Ὕστερα διαβάζονται τὰ γράμματα τοῦ σουλτάνου καὶ ὁ καϊμακάμης προσφέρει στὸ νέο πατριάρχη δυὸ πολύχρωμα καφτάνια, δῶρα τοῦ σουλτάνου. Κι' ἀφοῦ τελειώση κι' αὐτὴ ἡ τελετὴ ὁ πατριάρχης καὶ οἱ μητροπολίτες τῆς ἀκολουθίας ἀνεβαίνουν στ' ἄλογά τους καὶ κατευθύνονται στὴν ἐκκλησία τοῦ πατριαρχείου. Συνοδεύονται ἀπὸ μιὰ τιμητικὴ κουστωδία δώδεκα προσώπων: ἕναν καπιτζῆ, δυὸ τσαούσηδες, τὸν καγιὰ τοῦ καϊμακάμη καὶ μερικοὺς γενίτσαρους. Ἀκολουθοῦν οἱ μητροπολίτες καὶ οἱ καλόγεροι μὲ τὰ καφτάνια ποὺ χάρισε ὁ σουλτάνος ριγμένα πάνω στὰ μαῦρα τους ράσα.

»Φθάνοντας στὴν κλειστὴ πόρτα τῆς ἐκκλησίας ὁ νέος πατριάρχης κατεβαίνει ἀπὸ τὸ ἄλογο, κι' ἐκεῖ ὁ γραμματικὸς τοῦ βεζύρη ἢ τοῦ καϊμακάμη τοῦ διαβάζει μεγαλόφωνα τὸ «μπαρὰτ», δηλαδὴ τὶς βοῦλες τοῦ σουλτάνου. Ἀνοίγει ὕστερα ἡ πύλη τοῦ ναοῦ, ὁδηγεῖται ὁ νέος πατριάρχης στὸ ἐσωτερικὸ καὶ ἐγκαθίσταται στὸ θρόνο. Καὶ μένει ἐκεῖ ὥσπου κάποιος ἄλλος καλόγερος θὰ προσφέρη καμμιὰ εἰκοσαριὰ πουγγιά, δηλαδὴ δέκα χιλιάδες τάλληρα περισσότερα ἀπὸ τὸν προηγούμενο.

»Ὁ νέος πατριάρχης καλεῖ ἀμέσως ὅλους τοὺς ἱεράρχες τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας νὰ συνεισφέρουν γιὰ τὴν κάλυψη τοῦ ποσοῦ τῆς ἐξαγορᾶς τοῦ θρόνου ἂν θέλουν νὰ μὴ διορισθῆ ἄλλος στὴ θέση τους»[1].

Μιὰ περιγραφὴ τῆς μυθιστορηματικῆς ἀνατροπῆς τοῦ πατριάρχη Παρθενίου τὸ 1671 ἔδωσε ὁ Γάλλος De la Croix[2] στὸ βιβλίο του γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία. Ἔζησε πολλὰ χρόνια στὴν Πόλη καὶ παρακολούθησε ἀπὸ κοντὰ τὶς μηχανορραφίες, τὶς ξένες ἐπεμβάσεις, τὶς χρηματικὲς συναλλαγὲς καὶ τοὺς ἐξευτελισμοὺς στὰ σουλτανικὰ σεράγια. Δώδεκα χιλιάδες τάληρα ἔπρεπε νὰ εἰσπράξη ὁ σουλτάνος γιὰ κάθε ἀλλαξοπατριαρχία. Ἀλλὰ σ' αὐτὸ τὸ ποσὸ πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ τὰ πεσκέσια ποὺ προορίζονται γιὰ τὴν ἐξαγορὰ τῶν ἀξιωματούχων τῆς Πύλης:

«Ἡ ἀλλαγὴ πατριαρχῶν εἶναι τόσο γοργὴ ποὺ ἐγὼ εἶδα (κατὰ τὴν παραμονή μου στὴν Πόλη) πέντε νέους πατριάρχες ν' ἀνεβαίνουν στὸ θρόνο:

---

1. Relation nouvel d'un voyage de Constantinople (Paris, 1680).
2. *De la Croix*: ἔνθ' ἀν.

τὸν Παΐσιο, τὸν Διονύσιο, τὸν Παρθένιο, τὸν Μεθόδιο καὶ τὸν Διονύσιο τῆς Λάρισας. Ὁ ἕνας ἀναθεμάτιζε τὸν ἄλλο μὲ τόσο σκανδαλώδεις μεθόδους ποὺ ὁ βεζύρης Ὀμὰρ Κιοπρουλῆ ἀναγκάστηκε νὰ τοὺς ἐπιβάλη σιωπή, γιὰ νὰ κατευνάση τὶς ἔριδες.

»Ὁ Παρθένιος εἶχε δαπανήσει τεράστια ποσὰ καὶ εἶχε συνομολογήσει μεγάλα δάνεια γιὰ νὰ ἐκτοπίση τὸν Διονύσιο ἀπὸ τὸ θρόνο. Γιὰ νὰ καλύψη αὐτὰ τὰ ἔξοδα ἀποφασίζει ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀναρρίχησή του νὰ αὐξήση τὴ δεκάτη τοῦ κλήρου ἐπιβάλλοντας ἕνα νέο φόρο (ἔπρεπε νὰ πληρώση τοὺς τόκους τῶν δανείων). Ἀλλὰ αὐτὸ τὸ μέτρο προκάλεσε ἀντιδράσεις μὲ ἀποτέλεσμα φυγοδικία τῶν ὀφειλετῶν.

»Ὁ πρώην πατριάρχης Μεθόδιος καὶ οἱ μητροπολίτες Ἡρακλείας, Κυζίκου, Νικομηδείας, Ἀθηνῶν, Ρόδου καὶ Χάνδακος καταφεύγουν κρυφὰ στὸ μέγαρο τῆς γαλλικῆς πρεσβείας στὸ Γαλατᾶ, ὅπου τοὺς δέχτηκε μὲ προθυμία ὁ κύριος Nointel (ὁ πρεσβευτὴς τῆς Γαλλίας). Συγχρόνως εἰδοποιοῦν τὸν Δραγουμάνο τῆς Πύλης Παναγιώτη Νικούσιο γιὰ τὴν αὐθαιρεσία τοῦ πατριάρχη. Ἡ ἀπάντηση ὅμως ἀπὸ τὸ Σεράϊ ἄργησε, ἐπειδὴ ὁ σουλτάνος ἀπουσίαζε γιὰ κυνήγι στὰ βουνὰ τῆς Σερβίας.

»Οἱ ἀρχιερεῖς εἶχαν λάβει ὅλα τὰ μέτρα γιὰ νὰ μὴ κοινολογηθοῦν οἱ συνεννοήσεις τους μὲ τὸν Παναγιώτη ἀλλὰ ἡ ὑπόθεση δὲν ἔμεινε μυστική. Πληροφορεῖται τὰ διαβήματα ὁ Παρθένιος καὶ ἀγωνίζεται νὰ προλάβη τοὺς ἀντιπάλους του. Φοβᾶται μήπως οἱ ἱεράρχες καταφύγουν στὸν σουλτάνο[1].

»Πραγματικά, ὁ πρώην πατριάρχης καὶ οἱ μητροπολίτες στέλνουν τοὺς ὑπηρέτες τους στὴ Ραιδεστὸ μὲ τὶς ἀποσκευές. Καὶ κεῖνοι μεταμφιέζονται, μπαρκάρουν νύχτα καὶ φθάνουν στὴ Ραιδεστὸ προτοῦ πληροφορηθῆ ὁ Παρθένιος τὴν ἀναχώρησή τους.

»Μόλις τὸ ἔμαθε ἀρχίζει τὴν καταδίωξη τῶν ἐχθρῶν του καὶ ξεσηκώνει τοὺς Τούρκους δανειστές. Ἀλλὰ οἱ μητροπολίτες εἶχαν κιόλας φθάσει στὴ Φιλιππούπολη καὶ πλησίαζαν στὴν ἕδρα τῆς Πύλης, τὴν Ἀδριανούπολη. Στὸ μεταξὺ ἔρχονται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν Μεγάλο Διερμηνέα. Ὁ Παναγιώτης Νικούσιος, παρ' ὅλη τὴν ἐπιρροὴ ποὺ ἀσκοῦσε στὸ Μεγάλο Βεζύρη, ἀντιμετώπιζε μεγάλες δυσκολίες ἐπειδὴ καὶ ὁ πρωθυπουργὸς καὶ οἱ ὑπουργοὶ ὑποστήριζαν τὸν Παρθένιο ποὺ τοὺς εἶχε φορτώσει μὲ δῶρα. Τελικὰ κατώρθωσε νὰ διαταχθῆ ἡ ἀποστολὴ ἑνὸς ἐπιτρόπου στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ διενεργήση ἀνακρίσεις σχετικὰ μὲ τὶς ἀτασθαλίες τοῦ πατριάρχη.

»Ὁ ἐπίτροπος ἔφθασε στὴν Κωνσταντινούπολη στὶς 17 Σεπτεμβρίου 1671. Ὁ Παρθένιος συλλαμβάνεται καὶ παρὰ τὴ «ρητορική» του ὁδηγεῖται στὸν καϊμακάμη. Καλοῦνται οἱ μητροπολίτες καὶ καταθέτουν σχετικὰ μὲ τὰ ποσὰ ποὺ εἶχε εἰσπράξει αὐθαίρετα. Ὁ πατριάρχης δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ δικαιο-

1. Ὁ σουλτάνος εἶχε ἐγκατασταθῆ στὴν Ἀδριανούπολη.

λογήση πῶς διέθεσε τὰ χρήματα. Οἱ μητροπολίτες ζητοῦν τὴν ἐκθρόνισή του καὶ τὴν ἀντικατάστασή του ἀπὸ τὸν Διονύσιο τῆς Θεσσαλονίκης, τὸν προκάτοχό του. Μὲ τὸν νέο ἐκλεκτό τους σπεύδουν στὴν 'Αδριανούπολη, τὴν ἕδρα τῆς Πύλης. Πίστευαν πὼς θὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ἔγκριση γιὰ τὴν ἐνθρόνιση τοῦ Διονυσίου. Οἱ ἰσχυροί, ὅμως, φίλοι τοῦ Παρθενίου ἔδωσαν τόσο σκληρὴ μάχη ποὺ οἱ ταλαίπωροι μητροπολίτες φοβήθηκαν πὼς ἔχασαν τὸ παιγνίδι κι' ὅτι θὰ πέσουν στὴ δυσμένειά του. 'Εκείνη τὴ στιγμὴ παρουσιάζεται ἕνας ἄλλος Διονύσιος, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Λαρίσης, καὶ διεκδικεῖ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο. Ἔχει τὴν ὑποστήριξη τοῦ καϊμακάμη Καραμουσταφᾶ πασᾶ.

»'Ο Διονύσιος ἦταν γνωστὸς γιὰ τὸν βίαιο καὶ ὑπεροπτικὸ χαρακτήρα του καὶ οἱ μητροπολίτες δίστασαν νὰ τὸν ψηφίσουν. Καὶ θὰ τὸν ἀγνοοῦσαν ἂν δὲν εἶχαν κατατρομοκρατηθῆ ἀπὸ τὸ ἐνδεχόμενο παραμονῆς τοῦ Παρθενίου, τοῦ ἐχθροῦ τους, στὸ θρόνο. Ἔτσι ἀποφασίζουν νὰ ψηφίσουν τὸν Διονύσιο Λαρίσης. Κι' ἐκεῖνος σπεύδει νὰ προσφέρη τριάντα πουγγιὰ πεσκέσι στὸν Καραμουσταφᾶ, ἐξασφαλίζοντας ἔτσι διὰ μέσου τοῦ καϊμακάμη τὴ συγκατάθεση τοῦ Μεγάλου Βεζύρη.

»'Αλλὰ ἡ ὑποδοχὴ ποὺ θὰ ἐπιφυλάξη ὁ βεζύρης στὸν Διονύσιο ἦταν ἐξευτελιστική. Δὲν θὰ τὸν δεχθῆ ἐπίσημα στὸ Σεράϊ σύμφωνα μὲ τὴν καθιερωμένη διαδικασία. Πρόσταξε νὰ τὸν ὁδηγήσουν ἰνκόγνιτο στὸ περιβόλι του, ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη ὅπου δὲν βρῆκε κανένα νὰ τὸν ὑποδεχθῆ. 'Αφοῦ περίμενε ὥρα πολλὴ σὲ μιὰ αἴθουσα, μπῆκε τέλος στὸ γραφεῖο τοῦ Βεζύρη. 'Ο πρωθυπουργός, χωρὶς νὰ ρίξη μιὰ ματιὰ στὸ νέο πατριάρχη, στρέφεται πρὸς τοὺς μητροπολίτες τῆς συνοδείας του καὶ τοὺς λέει ἔξαλλος :

—Ἄπιστα κι' ἄνομα σκυλιά, ὣς πότε θὰ βασιλεύη ἀνάμεσά σας ἡ διχόνοια κι' ὁ φθόνος. Δὲν θὰ σταματήσετε καμμιὰ φορὰ νὰ δαγκώνετε ὁ ἕνας τὸν ἄλλο ;

»'Ο μητροπολίτης 'Ηρακλείας ποὺ παρουσίασε τὸν νέο πατριάρχη τοῦ ἀπαντᾶ :

—'Εξοχώτατε οἱ ἀταξίες τοῦ τελευταίου πατριάρχη ἔφεραν τὴν διχόνοια ἀνάμεσά μας.

—Μὰ τί σᾶς ἔκανε ὁ δύστυχος ; λέει ὁ βεζύρης. Μήπως πρόδωσε τὴν καταραμένη σας πίστη ;

»Οἱ μητροπολίτες προσπαθοῦν νὰ τοῦ ἐξηγήσουν ὅτι ὁ πατριάρχης εἶχε διαπράξει ἐγκλήματα ἀνατριχιαστικὰ ποὺ αἰσθάνονται ντροπὴ νὰ τὰ ἀποκαλύψουν.

—Καὶ τώρα ποιὸν θέλετε γιὰ ἀντικαταστάτη ; ρωτάει ὁ βεζύρης.

»Οἱ μητροπολίτες τοῦ παρουσίασαν τὸν Διονύσιο. Κι' ἐκεῖνος γονάτισε μπροστὰ στὰ πόδια τοῦ Τούρκου γιὰ νὰ ἀσπασθῆ τὴν ἄκρη τοῦ καφτανιοῦ του. 'Ο βεζύρης παραδίνοντάς του τὸν τιμητικὸ μανδύα τοῦ εἶπε :

—Πάρτο, κράτησέ το καλὰ καὶ μὴν ξοδέψης οὔτε μιὰ πεντάρα χωρὶς

λόγο. Καὶ σεῖς οἱ ἄλλοι, καταραμένα σκυλιά, ἀκοῦστε : Θὰ σᾶς κόψω τὸ κεφάλι, ἂν ἀκούσω τίποτα γιὰ σᾶς μέσα σὲ ἕξη μῆνες».

Τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ Paul Ricaut, πρόξενος τῆς 'Αγγλίας στὴν Κωνσταντινούπολη, γραμματέας τῆς πρεσβείας καὶ συγγραφέας τῆς «Ἱστορίας τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας», ἐπισημαίνει στὴ μελέτη του γιὰ τὴν κατάσταση τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας[1] τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ σουλτάνος ἐμφανίζεται ὡς κεφαλὴ τῆς Ἐκκλησίας καὶ διαιτητὴς στὶς ἐσωτερικές της διαφορές :

«Εἶναι νὰ κλαίη κανείς, γράφει ὁ Ricaut, βλέποντας αὐτὴ τὴν ἄλλοτε ἔνδοξη Ἐκκλησία νὰ ξερριζώνη τὰ σπλάχνα της καὶ νὰ τὰ ρίχνη βορὰ στοὺς γύπες καὶ στὰ κοράκια».

Στὰ ἐσωτερικὰ τοῦ πατριαρχείου ἀναφέρεται καὶ ὁ περιηγητὴς Spon στὸ τρίτομο χρονικὸ τῶν περιοδειῶν του στὶς ἑλληνικὲς χῶρες. Κατὰ τὴν παραμονή του στὴν Κωνσταντινούπολη πατριάρχης ἦταν ὁ Παρθένιος.

«Εἶχε ἐκθρονισθῆ ἀλλὰ κατώρθωσε νὰ ἐπανέλθη στὸ θρόνο. Εἶναι ἄλλωστε ὑπόθεση πλειοδοσίας. Ὅποιος πληρώνει περισσότερα στὸ σουλτάνο γίνεται πατριάρχης. Ἄλλο ποὺ δὲν θέλει ὁ σουλτάνος γιὰ νὰ γεμίζη τὸν μπεζαχτά του. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι νὰ ἀλληλοεξοντώνωνται οἱ ἀρχηγοὶ τῆς Ἐκκλησίας. Μέσα σὲ πέντε χρόνια ἄλλαξαν πέντε πατριάρχες.

»Κατὰ τὴν ἀνάδειξη τοῦ νέου πατριάρχη καλοῦνται οἱ ἀρχιεπίσκοποι γιὰ τὴ συγκέντρωση τοῦ ἀναγκαίου ποσοῦ. Ὅσοι δυστροπήσουν ἐκδιώκονται. Οἱ ἀρχιεπίσκοποι κατανέμουν ἀναλογικὰ τὴ δαπάνη στοὺς ἐπισκόπους καὶ οἱ ἐπίσκοποι στοὺς παππάδες τῶν ἐνοριῶν. Ἔτσι τὰ πάντα γίνονται διὰ τῆς σιμωνίας»[2].

Ὁ συνταξιδιώτης τοῦ Spon, ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Wheler, γράφει στὸ χρονικό του ὅτι ὁ πατριάρχης ἀγοράζει ἀκριβὰ τὸ ἀξίωμά του ἀλλὰ δύσκολα τὸ διατηρεῖ :

«Εἶναι τόσο φιλόδοξος ὁ ἑλληνικὸς κλῆρος ποὺ οἱ μητροπολίτες ἀγοράζουν τὸν πατριαρχικὸ θρόνο πίσω ἀπὸ τὶς πλάτες τῶν ἀνταγωνιστῶν τους ἀπὸ τὸν Μεγάλο Βεζύρη. Κι' ἐκεῖνος χαίρεται νὰ τοὺς βλέπη νὰ συναγωνίζωνται ποιὸς θὰ φέρη περισσότερα πεσκέσια. Γιὰ τὴν ἐξαγορὰ τοῦ ἀξιώματος καταβάλλουν τεράστια ποσά. Καὶ γιὰ νὰ τὰ εἰσπράξουν καταπιέζουν τοὺς φτωχοὺς χριστιανούς»[3].

Παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὴν ἐξαγορὰ τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου διατυπώνει καὶ ὁ περιηγητὴς Corneille le Brun ποὺ ἔφθασε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1678 :

---

1. *Paul Ricaut:* The present state of the Greek and armenian Churches (London, 1679).

2. *Jacob Spon*: Voyage d'Italie, de Grèce et du Levant, fait aux années 1675 et 1676 (Lyon, 1678).

3. *George Wheler* : A journey into Greece (London, 1682).

«Τὸ σουλτανικὸ «μπαράτ», τὸ διάταγμα δηλαδὴ γιὰ τὴν ἐκθρόνιση τοῦ παλαιοῦ πατριάρχη καὶ τὸν διορισμὸ τοῦ νέου, προστάζει τοὺς Ἕλληνες νὰ ὑπακούσουν στὸ νέο ἡγέτη τῆς Ἐκκλησίας καὶ νὰ πληρώσουν ὅλα τὰ χρέη ποὺ ἐδημιούργησε γιὰ τὴν ἄνοδό του στὸ θρόνο. Κάθε δυστροπία θὰ σημαίνη δήμευση τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας καὶ κλείσιμο τῶν ναῶν.

»Ὁ νέος πατριάρχης διαβιβάζει τὴ διαταγὴ στοὺς ἀρχιεπισκόπους καὶ μητροπολίτες κι' ἐκεῖνοι μὲ τὴ σειρά τους φορτώνουν τὶς δαπάνες στοὺς παπάδες ποὺ εἰσπράττουν τὸ ποσὸ ἀπὸ τοὺς χριστιανούς. Οἱ μητροπολίτες μάλιστα ἀναγκάζουν τοὺς ἱερεῖς νὰ συγκεντρώσουν μεγαλύτερο ποσὸ γιὰ νὰ στείλουν τάχα μερικὰ δῶρα στὸ νέο πατριάρχη[1].

»Οἱ ἀνωμαλίες στὴν κορυφὴ τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου μεταφέρονται καὶ στὶς κατώτερες βαθμίδες τῆς ἱεραρχίας. Τὸ ποίμνιο ἀγνοεῖται ὁλότελα κατὰ τὴν ἀνάδειξη τῶν νέων μητροπολιτῶν.

»Τὰ ἀξιώματα τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας ἀγοράζονται τοῖς μετρητοῖς σὰν νὰ ἦταν δημόσιες θέσεις. Οἱ ἀρχιεπίσκοποι καὶ οἱ μητροπολίτες ποὺ ἀποστέλλονται στὰ νησιὰ ἀπὸ τὸν πατριάρχη, ἀγοράζουν τὴν ἀρχιερωσύνη τους καὶ προσέχουν νὰ διατηροῦν τὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ ἀνωτέρου τους, γιατὶ γνωρίζουν ὅτι μὲ τὴν πιὸ ἀσήμαντη πρόφαση θὰ πουλήση τὶς ἕδρες σὲ ἄλλους. Πολλὲς φορὲς εἶδα δύο μητροπολίτες νὰ φιλονικοῦν μετὰ μανίας : ὁ ἕνας ὑποστηριζόταν ἀπὸ τὸ λαὸ καὶ ὁ ἄλλος ἀπὸ τὸν πατριάρχη ἐπειδὴ εἶχε καταβάλει περισσότερα χρήματα»[2].

Τὸ 1700 τὸ πεσκέσι γιὰ τὴν ἐξαγορὰ τοῦ πατριαρχικοῦ ἀξιώματος εἶχε φθάσει τὰ 60.000 τάληρα.

«Εἶναι θλιβερό, γράφει ὁ περιηγητὴς Pitton de Tournefort, νὰ βλέπη κανεὶς τὸν ἀρχηγὸ τῆς Ἐκκλησίας νὰ διορίζεται ἀπὸ τὸν σουλτάνο ἢ τὸν Μεγάλο Βεζύρη, ἀπὸ τοὺς δυνάστες δηλαδὴ τῆς Χριστιανοσύνης. Ἀλλὰ τὸ πιὸ θλιβερὸ εἶναι ὅτι οἱ ἴδιοι οἱ Ἕλληνες δημιούργησαν αὐτὴ τὴν κατάσταση. Οἱ Τοῦρκοι εἶχαν ἀξιώσει ἁπλῶς ἕνα ποσὸ κατὰ τὴν ἀνάρρηση τοῦ νέου πατριάρχη γιὰ τὴν ἐπικύρωση τῆς ἐκλογῆς. Οἱ Ἕλληνες ἱεράρχες ἔφεραν τὸ ἀξίωμα τοῦ πατριάρχη στὴ δημοπρασία χωρὶς νὰ περιμένουν τὸ θάνατο τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς Ἐκκλησίας. Σήμερα ἡ τιμὴ τοῦ θρόνου ἔφθασε τὰ 60.000 τάληρα. Ὁ ἕνας πατριάρχης ἐκδιώκει τὸν ἄλλο. Ὑπάρχουν μάλιστα περιπτώσεις ποὺ ἐκθρονισμένοι πατριάρχες ἐπανέρχονται στὸ πατριαρχεῖο.

»Φυσικὰ δὲν εἶναι ὅλες οἱ πατριαρχικὲς ἐνθρονίσεις σιμωνιακές. Ὑπάρχουν στὴν ἑλληνικὴ Ἐκκλησία πατριάρχες πραγματικῆς ἁγιοσύνης ποὺ δὲν

1. Corneille le Brun : Voyage au Levant (Paris, 1714).

2. *R. Sauger* : Histoire nouvelle des anciens ducs et autres souverainsde l' Archipel (Paris, 1699).

ἐξαγοράζουν τὸ ἀξίωμά τους ἀλλὰ ἐκλέγονται κανονικὰ ἀπὸ τὴ σύνοδο τῶν ἐπισκόπων καὶ καταβάλλουν στὸ σουλτάνο τὸ νόμιμο δικαίωμα, ὅπως οἱ δικοί μας οἱ ἱεράρχες γιὰ τὶς «βοῦλες» τους»[1].

Οἱ ἀσχημίες τοῦ διαγκωνισμοῦ τῶν μνηστήρων τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου, τῶν δωροδοκιῶν τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας, τῶν ἀλλεπαλλήλων ἀλλαξοπατριαρχιῶν, τῆς ἀγοραπωλησίας τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀξιωμάτων καὶ τῶν ἁρπακτικῶν καταφορολογήσεων τοῦ χριστιανικοῦ ποιμνίου, ἀποτελοῦσαν τὸ μόνιμο σχεδὸν κλῖμα διαδοχῆς στὴν ἡγεσία τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὸν ΙΣΤ', ΙΖ' καὶ ΙΗ' αἰώνα.

Οἱ Εὐρωπαῖοι περιηγητὲς στιγματίζουν τὸ καθεστὼς τῆς ἐξαγορᾶς τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου λησμονώντας ὅτι ἡ σιμωνία βασίλευε καὶ στὴν καθολικὴ Ἐκκλησία. Ἕνας Ἕλληνας πατριώτης τοῦ ΙΗ' αἰώνα, πιστὸς ὀρθόδοξος ἀλλὰ φωτισμένος, ὁ κοσμογυρισμένος Ζαγοριανὸς πραματευτὴς Γιάννης Πρίγκος, συνοψίζει μὲ θυμοσοφία, ἐπιγραμματικότητα καὶ καυστικὴ εἰρωνεία ἀλλὰ καὶ μὲ κρίση ἐφάμιλλη ἄξιου ἱστορικοῦ, τὰ ἐκκλησιαστικὰ σκάνδαλα σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση. Ὁ πατριάρχης ἀγοράζει τὸ θρόνο ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ πουλάει τὶς ἐπισκοπές. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐκλογὴ τοῦ πάπα ρυθμιζόταν ἀπὸ τὶς μοναρχίες. Καὶ οἱ ἀρχηγοὶ τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας ἐμπορεύονταν τὰ καρδιναλᾶτα. Ἔγραφε αὐτὸς ὁ ἀκέραιος καὶ ἀδιάλλακτος χριστιανὸς τὸ 1773:

«Ἐδῶ (στὴν Πόλη) ἔκαμαν καινούργιο πατριάρχη, Γεννάδιο[2] ὀνόματι, λαβαίνοντας κατὰ τὸ συνηθισμένο τὴν μπατερίτζα ἀπὸ τοῦ Τούρκου βασιλέως, καθὼς ἐγίνονταν ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους βασιλεῖς, μὲ ἐτούτην διαφορά, ὅπου τώρα δίνει 4 χιλιάδες φλωρὶ καὶ σχεδὸν ἄλλα τόσα στοὺς ἀπόξω ἀβάνηδες (συκοφάντες) καὶ φαγάδες. Τὸ ὁποῖο δόσιμο τὸ ἐκατώρθωσαν κάποιοι κακοποιοί, ὅπου τὰ ἔταξαν διὰ νὰ βγάλουν τὸν ἄλλον, νὰ ἔμπη ἄλλος στὸ θρόνο. Μὲ παρόμοιον ἄδικον τρόπον ἠθέλησαν τὴν δόξαν. Αἰωνία τους ἡ κόλαση.

»Καὶ ἐπειδὴ ὁ Τοῦρκος εἶναι ἅρπαγος, τὸ ἔκαμε νόμο, ὅπου ἀγαπάει τὰ ἄδικα καὶ τὰ κάνει διὰ παντοτεινὰ δοσίματα. Ὁ Θεὸς νὰ τὸν ἐξολοθρέψη νὰ ἐλευθερωθοῦνε οἱ Ρωμαῖοι καὶ νὰ μὴ χορεύη καὶ τὸ ἄλογο τῶν κακῶν ἀνθρώπων.

»Τὸ ἴδιο ἀκολουθᾶ καὶ εἰς τὴν Ρώμην μὲ τὸν πάπα. Ἕως νὰ τὸν κάμουν ἱδρώνουν οἱ γαρδιναλαῖοι, ὅπου κλειοῦνται μέσα ὡσὰν εἰς φυλακὴν καὶ ἔχουν καὶ τὸ φαΐ τους μέσα. Καὶ τόσα μαλώματα ὅτι ὁ ἰμπεραδόρος θέλει νὰ γίνη

---

1. Relation d'un voyage au Levant par ordre du Roi (Paris, 1717).
2. Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ἦταν τὸ 1773 ὁ Σαμουὴλ Χατζερῆς ἐκ Δέρκων καὶ ὄχι ὁ Γεννάδιος.

ὁ τάδες, ὁ Φράντζας ἄλλον, ὁ Σπάνιας ἄλλον, ὁ Ἀνάπολης ἄλλον, οἱ γαρδιναλαῖοι ἄλλον καὶ ἀπὸ τοῦτο γίνεται ἡ λογοτριβή.

»Μὲ τοὺς Ρωμαίους δὲν εἶναι ἔτσι, παρὰ καὶ σὲ αὐτοὺς τυχαίνει καμμιὰ φορὰ τινὰς ὅπου εἶναι χριστιανὸς μὲ τὸ ὄνομα, καὶ τάζει ἄσπρα τοῦ Τούρκου ὅπου λυσσιάζει διὰ ἄσπρα, καὶ βγάζει ἐκεῖνον ὁποὺ εἶναι καὶ βάζει ἄλλον διὰ νὰ πάρῃ ἄσπρα. Καὶ ἔτζι βρουμᾶ τὸ ψάρι ἀπὸ τὸ κεφάλι»[1].

Ἡ «Ἑλληνικὴ Νομαρχία», τὸ μέγα μνημεῖο τῆς προεπαναστατικῆς γραμματείας μας, δίνει μιὰ ζοφερὴ εἰκόνα τῆς διαφθορᾶς μιᾶς μερίδας τοῦ ἱερατείου στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ΙΗ΄ καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ΄ αἰώνα[2].

«Ἡ Σύνοδος ἀγοράζει τὸν πατριαρχικὸν θρόνον ἀπὸ τὸν ὀθωμανικὸν ἀντιβασιλέα διὰ μίαν μεγάλην ποσότητα χρημάτων, ἔπειτα τὸν πωλεῖ οὗτινος τῆς δώσῃ περισσότερον κέρδος καὶ τὸν ἀγοραστὴν τὸν ὀνομάζει πατριάρχην.

»Αὐτός, λοιπόν, διὰ νὰ ξαναλάβῃ τὰ ὅσα ἐδανείσθη διὰ τὴν ἀγορὰν τοῦ θρόνου, πωλεῖ τὰς ἐπαρχίας, ἤτοι τὰς ἀρχιεπισκοπάς, οὗτινος δώσῃ περισσοτέραν ποσότητα καὶ οὕτως σχηματίζει τοὺς ἀρχιεπισκόπους. Οἱ ὁποῖοι πωλῶσι καὶ αὐτοὶ εἰς ἄλλους τὰς ἐπισκοπάς των. Οἱ δὲ ἐπίσκοποι τὰς πωλῶσι τῶν χριστιανῶν, δηλαδὴ γυμνώνουσι τὸν λαὸν διὰ νὰ ἐβγάλωσι τὰ ὅσα ἐξώδευσαν καὶ οὗτος ἐστὶν ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον ἐκλέγονται τῶν διαφόρων ταγμάτων τὰ ὑποκείμενα, δηλαδὴ ὁ χρυσός.

»Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον ἐκπληροῦσι τὰς ὑποσχέσεις των πρὸς τὸν λαὸν καὶ πρὸς τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς νόμους εἶναι ὁ ἀκόλουθος. Ὁ πατριάρχης ἀφοῦ ἠξεύρει νὰ ἀναγνώσῃ δύο κατεβατὰ ἀπὸ τὸ Ψαλτήριον τοῦ Δαυὶδ κρίνεται ἄξιος τοιαύτης ἀρχῆς ἀπὸ τὴν Σύνοδον. Αὐτὴ δὲν ἠξεύρει νὰ ἀναγνώσῃ περισσότερον ἀπὸ αὐτὸν καὶ τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων. Διὰ νὰ γράψῃ δὲν ἐρωτᾶται ἂν ἠξεύρῃ ἐπειδὴ δὲν τοῦ εἶναι ἀναγκαῖον· μάλιστα τὸ ὄνομά του τὸ γράφει μὲ τόσα κλωθογυρίσματα (εἰς τὸ ὁποῖον τὸν μιμοῦνται καὶ οἱ ἀρχιεπίσκοποι καὶ οἱ ἐπίσκοποι καὶ μερικοὶ πρωτοσύγκελλοι), ὁποὺ καὶ ἀνορθόγραφον ἂν εἶναι, ὅπερ καὶ πιθανώτατον, κανεὶς δὲν τὸ καταλαμβάνει. Καὶ διὰ τοῦτο φυλάττει γραμματικοὺς νέους προκομμένους, ἔχει δὲ καὶ τὸν πρωτοσύγκελλον καὶ ἀρχιμανδρίτην οἵτινες ὁπωσοῦν μετριάζουν τὴν θηριότητα τῆς ἀμαθείας τοῦ κυρίου των.

»Ἡ πρώτη ἔγνοια τοῦ πατριάρχη λοιπὸν εἶναι νὰ ἀποκτήσῃ τὴν φιλίαν τῶν φίλων τῆς Συνόδου ὁπού, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, εἶναι αἱ γυναῖκες τῶν πρώτων ἀρχόντων ἤτοι πλουσίων ἀμαθῶν τοῦ Φαναρίου. Καὶ αὐτὸ τὸ κάμνει διὰ δύο αἴτια, πρῶτον μὲν διὰ νὰ ἠμπορῇ νὰ κλέπτῃ μὲ περισσότερον θάρρος,

---

1. *Βαγγέλη Σκουβαρᾶ* : Ἰωάννης Πρίγκος (1725 - 1789). Ἡ ἑλληνικὴ παροικία τοῦ Ἄμστερνταμ. Ἡ Σχολὴ καὶ ἡ βιβλιοθήκη τῆς Ζαγορᾶς (Ἀθῆναι, 1964).

2. Ἑλληνικὴ Νομαρχία ἤτοι λόγος περὶ ἐλευθερίας παρὰ Ἀνωνύμου τοῦ Ἕλληνος, ἐν Ἰταλίᾳ, 1806 (σ. 128, 129, ἔκδ. 1948).

δεύτερον δὲ νὰ κλέπτη διὰ περισσότερον καιρόν. Ὡσὰν ὁποὺ αὐτὴ ἡ Σύνοδος ἔχει ὅλα τὰ μέσα εἰς τὴν ὀθωμανικὴν δυναστείαν καὶ ἐξακολούθως ὅταν ὁ πατριάρχης δὲν τῆς ἀρέσκη εὐθὺς τὸν ἐξορίζει. Καὶ δὲν τῆς ἀρέσκει πάντοτε ὅταν δὲν ὁμογνωμῆ μὲ αὐτὴν καὶ ὅταν δὲν ὑπογράφη χωρὶς νὰ ἀναγνώση ὅ,τι γράμμα τοῦ παραδώση.

»Ὁ πατριάρχης ἔχει μίαν ἐξουσίαν σκιώδη καὶ ψεύτικην ἐπάνω εἰς τὴν Σύνοδον, ἀλλὰ κανεὶς δὲν τολμεῖ νὰ ἐξορίση κανένα ἀπὸ αὐτὴν ἂν καὶ ὅλα τὰ δίκαια ἤθελε τὸν βιάσουν· ἐπειδὴ τότε οἱ λοιποὶ εὐθὺς ἐξορίζουν αὐτὸν καὶ βάζουν ἄλλον καὶ ξανακαλεῖ τὸν ἐξορισθέντα σύντροφόν των. Διὰ τοῦτο πολλάκις ἔτυχε νὰ πατριαρχεύσουν, ποῖος ὀκτὼ μῆνας, ποῖος ἓξ καὶ ποῖος δύο μόνον. Ἡ ὑπερηφάνεια καὶ διεστραμμένη ψυχὴ αὐτῶν τῶν δώδεκα μωρῶν τῆς Συνόδου τοὺς ἐμποδίζει ἀπὸ τὸ νὰ στοχασθῶσι τὴν φθορὰν ὁποὺ προξενοῦσι εἰς τὸν λαὸν μὲ τὰ μεγαλώτατα ἔξοδα τῶν συχνῶν ἀλλαγῶν τῶν πατριαρχῶν καὶ ἄλλο δὲν ἐνθυμοῦνται παρὰ ὅτι ὅσα ἐξοδεύσουν τὰ ξαναλαμβάνουν ἀπὸ τὸν νεόφυτον καὶ πάντοτε μὲ τὸ διάφορόν τους. Εὐκόλως ἠμπορεῖ νὰ προϊδῆ ὁ ἀναγνώστης τὰ περὶ τῶν ἀρχιεπισκόπων, ὅταν ἡ ἀρχὴ εἶναι τοιαύτη. Ἄς μάθη ὅμως ὅτι αὐτοὶ ὑπερβαίνουσιν καὶ εἰς τὴν ἀμάθειαν καὶ τὰ κακὰ ἔργα καὶ τὴν Σύνοδον καὶ τὸν πατριάρχην. Ἐπειδὴ ἡ μὲν Σύνοδος, ὁποὺ ἐξοδεύει διὰ νὰ κάμη τὸν πατριάρχην ὅπως θέλει, λαμβάνει εὐθὺς ἀπὸ τὸν ἴδιον τὰ ὅσα ἐξώδευσεν, ὁμοίως καὶ ὁ πατριάρχης τὰ ξαναλαμβάνει ἀπὸ τοὺς ἀρχιεπισκόπους διπλὰ καὶ τριπλά. Ἀλλὰ αὐτοί, ἀφοῦ λάβουν μέρος ἀπὸ τοὺς ἐπισκόπους, τὰ λοιπὰ πρέπει νὰ τὰ ἐβγάλουν ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς καὶ εἰς αὐτὸ μιμοῦνται τοὺς ὀθωμανικοὺς διοικητὰς τῆς ἀρχιεπισκοπῆς των· ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἰς ἄλλο δὲν διαφέρουσι εἰμὴ ὅτι οἱ ἀρχιεπίσκοποι πληρώνουν αὐτοὺς καὶ αὐτοὶ τοὺς δίδουν τὴν ἄδειαν νὰ κλέψωσι ὅσα ἠμποροῦσι ».

Δὲν ἔλειψαν καὶ οἱ προσπάθειες νὰ δικαιολογηθῆ τὸ καθεστὼς τῆς ἀγοραπωλησίας τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου καθὼς καὶ ἡ ἐκμετάλλευση τῆς λαϊκῆς ἀμάθειας ἀπὸ τὸν καλογηρικὸ μεσαίωνα. Ἡ εὐθύνη γιὰ τὴ διαφθορὰ ἀποδίδεται στοὺς Τούρκους. Καὶ ἡ καπηλεία τῶν λειψάνων τῶν ἁγίων, τὰ θαύματα κ.λ.π. θεωροῦνται «στήριγμα τῆς πίστεως».

«Ἂν αἱ ἐπισκοπαὶ καὶ οἱ θρόνοι ἐπωλοῦντο, τοῦτο πρωτίστως ἦτο ἔργον τοῦ κατακτητοῦ καὶ τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἐπιβληθείσης διαφθορᾶς καὶ ἀμαθείας. Ἡ παρηγορία τὴν ὁποίαν παρεῖχεν ἡ Ἐκκλησία εἰς τὸ δουλεῦον Ἔθνος, ἡ συντήρησις, καὶ ἡ ὑποτυπώδης ἔστω, ἐκπαιδεύσεως καὶ ἑλληνομαθείας, ἡ στήριξις εἰς τὴν πίστιν (εἰς τὴν ὁποίαν συνέβαλλον τὰ θαύματα, αἱ πανηγύρεις καὶ τὰ λείψανα τῶν ἁγίων) ἀπήλλασσον καὶ ἐπροστάτευον τὸ δουλεῦον Γένος ἀπὸ τὴν ἀλλαξοπιστίαν, ἑπομένως ἀπὸ τὴν ἐθνολογικήν του ἀφομοίωσιν πρὸς τὸν κατακτητήν. Ἡ ὁμαδικὴ ἐγκατάλειψις τῆς παραδόσεως θὰ ἔσειε τὰ θεμέλια τοῦ Ἔθνους καὶ ὁ ὀρθὸς λόγος θὰ ἦτο ἀνίκανος νὰ ὑποκαταστήση τὴν γοητείαν τῶν θρύλων, τῆς παραδόσεως καὶ τῆς πίστεως. Ὡς πρὸς τὰς ὑπερβασίας τῶν

μοναχῶν, αἱ πλεῖσται ἐξηλείφθησαν ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως καὶ ἑξῆς, ἀρθέντος τοῦ βασικοῦ των αἰτίου»[1].

Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι ἂν ἐξαιρέσουμε μιὰ σειρὰ θλιβερῶν περιπτώσεων, ἡ Ἐκκλησία ἐθέρμανε τὴ συνείδηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ στοὺς αἰῶνες τῆς δουλείας. Μέσα στὸ ζόφο τῆς διαφθορᾶς καὶ τῶν δολοπλοκιῶν ἔλαμψαν μεγάλες μορφὲς ἱεραρχῶν μὲ ἀρετὴ καὶ ὑψηλὸ ἐθνικὸ φρόνημα.

«Ὑπὸ τὴν λαμπρὰν ταύτην τῆς ἐν τῇ δουλείᾳ καὶ ὡς ἐκ τῆς δουλείας διαφθορᾶς, παρατηρεῖ ὁ Βικέλας, ἡ Ἐκκλησία οὐδέποτε παρημέλησε τὰ μεγάλα πρὸς τὸ ἔθνος καθήκοντά της, οὐδ' ἦσαν ὀλίγοι κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς ἐκείνους χρόνους χρηστοὶ ἱεράρχαι, οἱ ἐξαγοράσαντες διὰ τῶν ἀρετῶν των τὰς κακίας τῶν συναδέλφων των».

Καὶ ὁ Παπαρρηγόπουλος : «Ὁσαδήποτε καὶ ἂν ὑπῆρξαν τὰ ἁμαρτήματα πολλῶν ἐκ τῶν πατριαρχῶν, οὐδεὶς ἐξ αὐτῶν, οὐδὲν ὠλίσθησεν περὶ τὴν ἀκριβῆ τοῦ πατρίου δόγματος καὶ τῶν ὑπάτων ἐθνικῶν συμφερόντων τήρησιν».

---

1. *Ν. Β. Τωμαδάκης* : Εἰσαγωγὴ στὴν ἔκδοση τῆς «Ἑλληνικῆς Νομαρχίας» (1948).

ΜΕΡΟΣ Γ′: ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΤΑΞΙΔΙΩΤΕΣ

Ο ΠΡΩΤΟΣ ξένος πού ταξίδεψε στήν Ἑλλάδα τῶν χριστιανικῶν αἰώνων καί ἔγραψε ὁδοιπορικό ἦταν ἕνας ἀνώνυμος Φράγκος προσκυνητής τῶν Ἁγίων Τόπων[1].

Ὁ ἄγνωστος συγγραφέας τοῦ χρονικοῦ ξεκίνησε τό 333 μ.Χ. ἀπό τό Μπορντώ[2], πέρασε τίς Ἄλπεις, καί διά μέσου τῆς Ἰλλυρίας καί τῆς Θράκης ἔφθασε στήν Κωνσταντινούπολη (τρία χρόνια ὕστερα ἀπό τά ἐγκαίνια τῆς Βασιλεύουσας). Κατά τό γυρισμό ἀπό τήν Ἱερουσαλήμ ἀλλάζει δρομολόγιο. Ἀκολουθεῖ τήν Ἐγνατία ὁδό, περνᾶ ἀπό τή Θεσσαλονίκη καί διαπεραιώνεται στό Βρινδήσιο.

Ἀλλά τό ὁδοιπορικό τοῦ μοναχικοῦ αὐτοῦ ταξιδιώτη, πολύτιμο γιά τόν μελετητή τῆς ἀρχαίας γεωγραφίας, περιορίζεται στήν καταγραφή τῶν ἀποστάσεων ἀπό τό Μπορντώ στήν Κωνσταντινούπολη: Σύνολο 2221 μίλια[3] καί 230 ἀλλαγές ὑποζυγίων. Ἀναφέρει ὅλες τίς πόλεις καί τούς σταθμούς τοῦ δρομολογίου ἀλλά χωρίς κανένα περιγραφικό στοιχεῖο. Τό ἐνδιαφέρον τοῦ Φράγκου ὁδοιπόρου περιορίζεται στούς Ἁγίους Τόπους (τό χρονικό του γιά τήν Παλαιστίνη ἀποτελεῖ σπουδαία πηγή πληροφοριῶν).

Πενήντα χρόνια ἀργότερα, τό 386, ταξιδεύει στίς ἑλληνικές θάλασσες μιά Ρωμαία πατρικία, ἡ Πάουλα, μέ τήν κόρη της Ἐουστόκιουμ. Πλούσια ἀριστοκράτισσα ἡ Πάουλα γίνεται χριστιανή κι' ἀποφασίζει νά ἐγκατασταθῆ στήν Ἱερουσαλήμ.

---

1. Itinerarium a Bordigala Hierusalem usque, et ab Heraclea per Aulonam et per romanam Mediolanum usque. Τυπώθηκε στό «Veterum Romanorum Itinararia» τοῦ *Wesseling*. Ἀνάλυση τοῦ χρονικοῦ ἔδωσε ὁ *C. A. Walckenear* στίς σημειώσεις του στόν πρῶτο τόμο τῆς «Ἱστορίας τῶν Σταυροφοριῶν» τοῦ *Michaud*. Ἀγγλική ἔκδοση τῆς Palestine Pilgrim's Text Society (1807). Ἐπίσης: *C. A. Walckenaer*: Notice bibliographique, critique et géographique sur l'itinéraire de Bordeaux à Jérusalem (À Paris, 1813).

2. Τό χρονικό του εἶναι γι' αὐτό γνωστό μέ τόν τίτλο «Προσκύνημα τοῦ Μπορντώ».

3. Τά βυζαντινά μίλια: μαρμάρινοι στυλίσκοι στούς δρόμους, πού ὥριζαν ἀπόσταση χιλίων βημάτων. «Τούς γε μέν σταθμούς μίλια πατρίως ἐκάλουν ἀπό τῆς χιλιάδος τῶν βημάτων». *Λυδοῦ* , «Περί μηνῶν». Κατά τόν *Σουΐδα*: «ἑπτά καί ἥμισυ στάδια ποιοῦσι μίλιον». Στάδιον (τό μῆκος τῶν ὁδῶν στήν ἀρχαία Ἑλλάδα): Ἀττική 177, 55 μ., Ἐπίδαυρος 181,08, Ὀλυμπία 192,27.

Τὸ ταξίδι τῶν δύο γυναικῶν ἱστορεῖ ὁ Ἅγιος Ἱερώνυμος στὶς ἐπιστολὲς ποὺ ἀπευθύνει στὴν Μαρκέλλα[1], φίλη τῆς Πάουλα, ἐγκωμιάζοντας τὴ χριστιανική της πίστη καὶ προσκαλώντας την νὰ ἐγκαταλείψη τὰ ἐγκόσμια καὶ νὰ μιμηθῆ τὸ παράδειγμα τῶν δύο γυναικῶν.

Ἀπὸ τὴ Ρώμη ἡ Πάουλα κατέβηκε στὸ λιμάνι τῆς Ὄστια.

«Πέρασε ἀνάμεσα στὴ Σκύλα καὶ στὴ Χάρυβδη, ἐμπιστεύθηκε τὸν ἑαυτό της στὴν Ἀδριατικὴ κι' ἔφθασε στὴ Μεθώνη γιὰ ν' ἀναπάψη λίγο τὴν ταλαιπωρημένη της καρδιά.

»Κι' ὕστερα ἀπ' τὸν Μαλέα καὶ τὰ Κύθηρα
περνάει
ἀνάμεσα στὰ κυκλαδίτικα νησιὰ
καὶ ταξιδεύει
στὶς στενὲς τὶς θάλασσες...».

Αὐτὸ μονάχα τὸ μικρὸ ἀπόσπασμα τῶν κειμένων τοῦ Ἁγίου Ἱερωνύμου ἀναφέρεται στὴν Ἑλλάδα. Ἀποκαλύπτει, ὅμως, ὅτι ἡ ρότα τῶν καραβιῶν ἦταν ἡ ἴδια ἀπὸ τοὺς ἑλληνορωμαϊκοὺς χρόνους, ὅπως καὶ σ' ὁλόκληρο τὸν μεσαίωνα : Σικελία–Ἰόνιο–Μεθώνη-Κύθηρα–Κυκλάδες, ὅπου ἐξασφαλίζονταν πυκνὲς σκάλες, ἀπανεμιὲς καὶ λιμάνια ἀνεφοδιασμοῦ.

Ἀκολούθησαν τετρακόσια χρόνια σιωπῆς. Ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ Η' αἰώνα δὲν ὑπάρχουν ταξιδιωτικὰ χρονικὰ γιὰ τὶς ἑλληνικὲς θάλασσες. Ὅλες οἱ ἀφηγήσεις ἀρχίζουν ἀπὸ τὴν ἄφιξη στὶς ἀκτὲς τῆς Παλαιστίνης ποὺ ἀποτελεῖ τὸ φλογερὸ ὄνειρο τῶν προσκυνητῶν. Καὶ εἶναι πλῆθος τὰ ὁδοιπορικὰ αὐτῆς τῆς περιόδου. Τὸ ταξίδι τῆς Ἁγίας Συλβίας τῆς Ἀκουϊτανίας (τὸ 387) στοὺς Ἁγίους Τόπους[2], τῆς Αἰθερίας[3] (393), τῆς Ἁγίας Μελανίας (394), τοῦ Ἁγίου Πορφυρίου, φτωχοῦ παπουτσῆ ποὺ ἔγινε ἐπίσκοπος Γάζας (395), τοῦ Orose ποὺ ἔφερε στὴ Δύση τὰ πρῶτα λείψανα ἁγίου (τοῦ Ἁγίου Στεφάνου) τὸ 414, τοῦ Waimer, δούκα τῆς Καμπανίας, τοῦ ἁγίου Berchaire ποὺ πέθανε κατὰ τὸ ταξίδι (678), τοῦ ἁγίου Εὐσεβίου τῆς Κρεμόνας καὶ πολλῶν ἄλλων ποὺ ἀναφέρονται στὰ δυτικὰ συναξάρια.

Ἀλλὰ σ' αὐτὸ τὸ κενό, ποὺ συμπίπτει ἄλλωστε μὲ τοὺς «σκοτεινοὺς αἰῶνες» τοῦ Ἑλληνισμοῦ, κυριαρχεῖ ἡ προσωπικότητα τοῦ Βυζαντινοῦ Προκοπίου τοῦ Καισαρέως. Δὲν ὑπῆρξε περιηγητὴς ὁ Προκόπιος. Ἦταν ἱστοριογράφος. Σύμβουλος τοῦ Βελισσαρίου[4], ἀκολούθησε τὸν ἔνδοξο στρατηγὸ στὶς

---

1. *Sancti Hieronymi* : Peregrinatio sanctae Paulae. Ἡ ἀγγλικὴ ἔκδοση τῆς Palestine Pilgrim's Text Society μὲ τὸν τίτλο «The letters of Paula and Eustochium to Marcella about the Holy Places» (London, 1889).

2. S. Silviae Aquitanae peregrinatio ad Loca Sancta (Roma, 1884). Μερικοὶ ταυτίζουν τὴ Σύλβια μὲ τὴν κόρη τοῦ Μεγάλου Θεοδοσίου καὶ ἄλλοι μὲ τὴν ἀδελφὴ τοῦ Ρουφίνου, ἐπάρχου τοῦ Θεοδοσίου στὴν Ἀνατολή.

3. Itinerarium Aetheriae.

4. «Σύμβουλος, πάρεδρος καὶ ὑπογραφεύς».

ἐκστρατεῖες : τὸ 528 στὴν 'Ανατολή, τὸ 533 κατὰ τῶν Βανδάλων στὴν 'Αφρική, τὸ 536 στὴν 'Ιταλία κατὰ τῶν Γότθων. Ἔπειτα, πάλι στὴν 'Ασία κατὰ τῶν Περσῶν. Καὶ τὰ περισπούδαστα χρονικά του καλύπτουν γεγονότα ἑκατὸν πενήντα περίπου χρόνων[1]. 'Αλλὰ τὸ ἑξάτομο ἔργο του «Περὶ κτισμάτων» ἀποτελεῖ ἕνα εἶδος ὁδοιπορικοῦ, ἐπειδὴ περιγράφει, ὕστερα ἀπὸ τὶς περιοδεῖες στὶς χῶρες τῆς αὐτοκρατορίας, τὰ οἰκοδομικὰ ἔργα τοῦ 'Ιουστινιανοῦ (φρούρια, γεφύρια, ὑδραγωγεῖα, ναούς, μέγαρα).

Στὸ τέταρτο βιβλίο ποὺ ἀναφέρεται στὶς εὐρωπαϊκὲς περιοχὲς τῆς αὐτοκρατορίας περιέχονται στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴν κυρίως 'Ελλάδα.

«Ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπισκόπησή μας γιὰ ὁλόκληρη τὴν Ἤπειρο, περνοῦμε στὴν Αἰτωλία καὶ 'Ακαρνανία καὶ φθάνουμε στὸν Κρισαϊκὸ κόλπο καὶ σ' ἄλλες ἑλληνικὲς περιοχές. 'Εδῶ βλέπει κανεὶς τὴν προνοητικότητα τοῦ 'Ιουστινιανοῦ καὶ θαυμάζει τὶς πολυάριθμες περιτειχισμένες πολιτεῖες ποὺ προστατεύουν τὴ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία.

»'Ιδιαίτερα φρόντισε γιὰ τὰ στενὰ τῶν Θερμοπυλῶν. Ἔχτισε πρῶτα-πρῶτα ὑψηλὰ τείχη γιατὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τὰ βουνὰ προστατεύονταν περισσότερο ἀπὸ ἕνα φράχτη παρὰ ἀπὸ τεῖχος καὶ ἦταν δυνατὸ νὰ καταληφθοῦν ἀπὸ τὸν ἐχθρό.

»Ἔχτισε διπλὲς ἐπάλξεις στὰ τείχη καὶ δίπλα πύργους. Πίσω, ἐπειδὴ ὁ τόπος ἦταν ἄνυνδρος, κατασκεύασε στέρνες γιὰ βρόχινο νερὸ καὶ ὠχύρωσε προσεχτικὰ πολλὰ ὀρεινὰ μονοπάτια.

»'Ο 'Ιουστινιανὸς ἀσφάλισε ὅλες τὶς πολιτεῖες ποὺ βρίσκονταν μέσα στὰ τείχη τῶν Θερμοπυλῶν, ἀναστηλώνοντας τὶς ὀχυρώσεις τους ποὺ εἶχαν καταστραφῆ : στὴν Κόρινθο, ἐξ αἰτίας τῶν σεισμῶν, στὴν 'Αθήνα, στὶς Πλαταιὲς καὶ στὶς ἄλλες πολιτεῖες τῆς Βοιωτίας ἀπὸ τὴν παρακμὴ καὶ τὴν ἐγκατάλειψή τους.

»Μαθαίνοντας ὁ αὐτοκράτορας ὅτι ὅλες οἱ πολιτεῖες τῆς Πελοποννήσου ἦταν ἀτείχιστες καὶ λογαριάζοντας ὅτι θὰ χρειαζόταν πολὺν καιρὸ γιὰ ν' ἀσχοληθῆ μὲ τὴν ἀσφάλεια κάθε μιᾶς, ὠχύρωσε ὁλόκληρο τὸν 'Ισθμὸ μὲ νέο τεῖχος γιατὶ τὸ παλαιὸ ἦταν πιὰ ἐρειπωμένο. Πάνω σ' αὐτὸ τὸ τεῖχος ἔχτισε πύργους καὶ ἐγκατέστησε φρουρούς. Ἔτσι ἐξασφάλισε τὴν Πελοπόννησο ἀπὸ κάθε ἐχθρικὴ ἐπιδρομή, ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωση ποὺ θὰ κυριεύονταν τὰ τείχη τῶν Θερμοπυλῶν[2].

---

1. 'Απὸ τοὺς ὀχτὼ τόμους τοῦ ἔργου του «Ὑπὲρ τῶν πολέμων ὁ λόγος» δύο ἀναφέρονται στοὺς Περσικοὺς πολέμους (408 - 553), δύο στοὺς πολέμους κατὰ τῶν Βανδάλων (395 - 545) καὶ οἱ τέσσερες στοὺς πολέμους κατὰ τῶν Γότθων.

2. «Ἡ «Περὶ κτισμάτων» συγγραφὴ ἀποδεικνύεται γνήσιος βυζαντινὸς πανηγυρισμὸς τοῦ αὐτοκράτορος, ὑπόδειγμα καὶ πρότυπο τοῦ ἀηδοῦς ἐκείνου εἴδους τῶν πραγματειῶν, τὸ ὁποῖον ἤνθισε προπάντων ἐπὶ Κομνηνῶν καὶ Παλαιολόγων» (*Κὰρλ Κρουμπάχερ,* 'Ιστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας, τόμ. Β' σ. 240, Ἔκδ. Παπύρου, 1964).

»Τώρα πού ἤρθαμε στὴ Θεσσαλία ἂς προχωρήσουμε στὸ ὄρος Πήλιο καὶ στὸν Πηνειό. Ὁ ποταμὸς κυλάει μὲ ἤρεμο ρεῦμα πρὸς τὴ θάλασσα. Ἡ γύρω περιοχὴ εἶναι πλούσια σὲ καρποὺς κάθε λογῆς καὶ σὲ καλὰ νερά. Μὰ οἱ κάτοικοι δὲ μπόρεσαν ποτὲ νὰ τὰ χαροῦν, γιατὶ πάντοτε ζοῦσαν μὲ τὸν τρόμο τῶν βαρβαρικῶν ἐπιθέσεων. Κι' εἶναι φυσικό, ἐπειδὴ σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ δὲν ὑπάρχει ὀχυρὴ θέση γιὰ νὰ καταφύγουν σὲ περίπτωση κινδύνου. Τὰ τείχη τῆς Λάρισας εἶναι τόσο καταστραμμένα πού οὐσιαστικὰ πρόκειται γιὰ ἀνοιχτὴ πολιτεία. Ὁ αὐτοκράτορας ξανάχτισε τὰ τείχη καὶ ἐπέτρεψε στὴ χώρα νὰ ἀπολαύση πραγματικὴ εὐημερία.

»Καὶ τώρα πού δὲν ἀφήσαμε ἑλληνικὴ περιοχὴ πού νὰ μὴν περιγράψουμε, μποροῦμε νὰ προχωρήσουμε στὸ νησὶ τῆς Εὔβοιας πού βρίσκεται κοντὰ στὴν Ἀθήνα καὶ στὸν Μαραθώνα.

»Αὐτὸ τὸ νησὶ φαίνεται πὼς κάποτε ἦταν ἑνωμένο μὲ τὴ στεριὰ καὶ πὼς ὕστερα χωρίστηκε ἀπὸ ἕνα στενό. Ἀπὸ τὴ θάλασσα κυλᾶνε τὰ νερὰ κατὰ τὴ στεριά, κοντὰ στὴ Χαλκίδα, πότε παλίρροια καὶ πότε ἄμπωτη, ἔτσι πού ἡ στενὴ διώρυγα μοιάζει μὲ ποτάμι. Αὐτὸ τὸ στενὸ ὀνομάζεται Εὔριπος. Μιὰ ἁπλὴ σανίδα πάνω στὸ στενὸ σχηματίζει γέφυρα καὶ οἱ Χαλκιδαῖοι τὴν περνοῦν μὲ τὴν ἄνεσή τους[1]. Κι' ἔτσι γίνονται κάτοικοι τῆς ἠπειρωτικῆς χώρας πεζοπορώντας στὴν περιοχὴ πού βρίσκεται πέρα ἀπὸ τὰ στενά. Μὰ ὅταν τραβηχτῆ ἡ σανίδα περνοῦν τὸ στενὸ μὲ βάρκες καὶ ξανὰ γίνονται νησιῶτες. Κι' ἔτσι, ἀπὸ ἕνα κομμάτι ξύλο θὰ ἐξαρτηθῆ ἂν θὰ περπατήσης μὲ τὰ πόδια σου ἢ θὰ περάσης μὲ πλεούμενο».

ΟΙ ΣΚΟΤΕΙΝΟΙ ΑΙΩΝΕΣ

Τὸ 741 ταξιδεύει σὲ ἡλικία 37 χρόνων ὁ πρῶτος Ἄγγλος προσκυνητὴς στὴν Ἀνατολή. Εἶναι ὁ κληρικὸς Willibald ὁ κατοπινὸς ἐπίσκοπος τοῦ Eichstad τῆς Γερμανίας. Στὸ χρονικὸ τοῦ θαλασσινοῦ ταξιδιοῦ του ἡ Ἑλλάδα ἀναφέρεται σὲ λίγες γραμμές[2].

«Ὕστερα ἀπὸ τὶς Συρακοῦσες διασχίσαμε τὴν Ἀδριατικὴ καὶ φθάσαμε στὴ Μονεμβασία, στὴ χώρα τῆς Σκλαβουνίας (Sclavinia)[3]. Ἀπὸ κεῖ κάναμε

---

1. *Προκόπιος :* Περὶ κτισμάτων. «Ἑνός τε ξύλου ἐπιβολῇ καὶ πεζεύουσι καὶ ναυτίλλονται» (σ. 275, 17).

2. Itinerarium *S. Willibald* (Antiquae, 1725). Εἶναι ἔργο μιᾶς μοναχῆς. Μερικοὶ ὑποστηρίζουν ὅτι τὸ ταξίδι τοῦ Willibald ἔγινε τὸ 723.

3. «Ad urbem Manifasiam in sclavinica terra». Ἡ φράση αὐτὴ τοῦ *Willibald* ὑπῆρξε ἕνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πού χρησιμοποιοῦσε ὁ *Φαλμεράϋερ* γιὰ νὰ ὑποστηρίξη τὶς ἀνεδαφικὲς θεωρίες του.

πανιὰ γιὰ τὸ νησὶ τῆς Χίου ἀφήνοντας τὴν Κόρινθο στὰ ἀριστερά μας. Ἀπὸ τὴ Χίο πήγαμε στὴ Σάμο κι' ὕστερα στὴν Ἔφεσο».

Εἶναι οἱ «σκοτεινοὶ αἰῶνες» τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν ποὺ ἐδημιούργησαν πραγματικὸ ἱστορικὸ χάσμα στὴν Ἑλληνικὴ ἱστορία τῶν Μέσων Χρόνων. Ἡ χώρα «ἐσκλαβώθη», γράφει ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος, καὶ «γέγονε βάρβαρος». Κι' ὁλόκληρη ἡ ἑλληνικὴ χερσόνησος ἔμεινε γνωστὴ ὡς Σκλαβουνία[1].

Τὸ 968 ὁ ἐπίσκοπος τῆς Κρεμόνας Λιουτπράνδος διορίζεται πρεσβευτὴς στὴν Αὐλὴ τοῦ Κωνσταντίνου Ζ', ἀρχικά, κι' ὕστερα τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ. Στὰ δύο χρονικά του («Ἀνταπόδοση» καὶ «Πρεσβεία») περιγράφει τὶς μεγαλοπρεπεῖς αἴθουσες τοῦ παλατιοῦ ὅπου τὸν ὑποδέχτηκαν οἱ δύο αὐτοκράτορες[2].

Τὸ ὁδοιπορικὸ τοῦ Λιουτπράνδου ἀκολουθεῖ ἕνα περιηγητικὸ κενὸ ποὺ κράτησε 134 χρόνια. Οἱ ἑλληνικὲς θάλασσες εἶναι ἀδιάβατες ἐξ αἰτίας τῶν ἐπιδρομῶν τῶν Ἀράβων. Ἀπὸ τὸ 823 ἡ Κρήτη ἔχει μεταβληθῆ σὲ πειρατικὸ ὁρμητήριο ποὺ ἀφανίζει τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου.

Κι' ἐνῶ οἱ νησιωτικοὶ πληθυσμοὶ ὑποφέρουν τὰ πάνδεινα, ἀρχίζουν οἱ Βουλγαρικοὶ πόλεμοι ποὺ καταστρέφουν τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Τὸ 918 οἱ ἐπιδρομεῖς φθάνουν ὡς τὸν Κορινθιακὸ κόλπο καὶ τὸ 923 εἰσβάλλουν στὴν Πελοπόννησο[3].

Ἀλλὰ κατὰ τὸν ΙΑ' αἰώνα δημιουργεῖται νέα κατάσταση στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες. Ἡ ναυτικὴ δύναμη τῶν Ἀράβων παρακμάζει. Τὰ ὁρμητήρια τῶν πειρατικῶν στόλων καταστρέφονται. Οἱ Βούλγαροι, συντρίβονται ἀπὸ τὸν Βασίλειο Β' καὶ ἐντάσσονται στὴ βυζαντινὴ διοίκηση. Ἡ Οὐγγαρία, μετὰ τὸν προσηλυτισμὸ τοῦ Στεφάνου, προσχωρεῖ στὴν κοινωνία τῶν χριστιανικῶν

---

1. Ὁ *Longnon* τοποθετεῖ τὴ σλαβικὴ ἐγκατάσταση στὰ πλαίσια τοῦ Χρονικοῦ τῆς Μονεμβασίας. Ἡ εἰσβολὴ τῶν Ἀβαροσλάβων στὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία ἔγινε στὶς ἀρχὲς τῆς βασιλείας τοῦ Τιβέριου Β' (578 - 582). Ὕστερα, ὀρδὲς Σλάβων πέρασαν τὸ Δούναβη καὶ ἄρχισαν τὴ διείσδυσή τους στὴ Βαλκανική. Πότε ἀκριβῶς καὶ σὲ ποιὰ ἔκταση ἐγκαταστάθηκαν οἱ Σλάβοι στὴν Πελοπόννησο; Οἱ ἱστορικοὶ πιστεύουν ὅτι ἡ διείσδυση ἄρχισε τὸ 584. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸ χρονικὸ τῆς Μονεμβασίας, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἡ κυριαρχία τῶν Σλάβων στὸ Μωριὰ κράτησε 218 χρόνια, ἀπὸ τὸν ἕκτο χρόνο τῆς βασιλείας τοῦ αὐτοκράτορα Μαυρικίου (587) ὡς τὸν τέταρτο τῆς βασιλείας τοῦ Νικηφόρου Α' (805) *J. Longnon* : Κριτικὴ παρουσίαση τοῦ ἔργου τοῦ *Antoine Bon* : Le Péloponnèse byzantin jusqu'au 1204 (Journal des savants, Avril-Juin, 1952 σ. 72). Ὁ *Ζακυθηνὸς* ἀντίθετα μετατοπίζει στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ Ζ' αἰώνα τὴν ἐγκατάσταση τῶν Σλάβων στὶς ἑλληνικὲς χῶρες : «Ὡς πρὸς τὰ ἐν Πελοποννήσῳ πράγματα, ἡ πρώτη ἀναμφισβήτητος καὶ συγχρόνου πηγῆς μαρτυρία ἀναφέρεται εἰς τὴν κατὰ τὸ ἔτος 783 ἐκστρατείαν τοῦ Λογοθέτου τοῦ Δρόμου Σταυρακίου κατὰ τῶν «Σλαυηνῶν Ἐθνῶν» τῶν ἐν Ἑλλάδι καὶ Πελοποννήσῳ» (Βυζαντινὴ Ἑλλάς, σ. 45).

2. *Liudprandi* : Opera (London, 1915).

3. *G. Ostrogorsky* : Geschichte des byzantinischen Staates (München, 1940).

ἐθνῶν. Ἡ γαλήνη πού ἐπικρατεῖ στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες ἐπιτρέπει τὴν ἐπανάληψη τοῦ ρεύματος τῶν προσκυνητῶν πρὸς τοὺς Ἁγίους Τόπους. Ὡστόσο, στὰ ταξιδιωτικὰ χρονικὰ τῶν Εὐρωπαίων περιηγητῶν ἐλάχιστα καὶ ἀσήμαντα στοιχεῖα ὑπάρχουν σχετικὰ μὲ τὴν Ἑλλάδα[1].

Ἡ εἰρήνη καὶ ἡ σχετικὴ ἀσφάλεια τῶν συγκοινωνιῶν κράτησε μόλις μισὸν αἰώνα. Ὕστερα ξέσπασαν οἱ νέες θύελλες : οἱ νορμανδικὲς ἐπιδρομὲς καὶ οἱ Σταυροφορίες.

Μετὰ τὴν κατάληψη τῆς ἀραβικῆς Σικελίας (1072) οἱ Νορμανδοὶ ἐγκαινιάζουν τὶς ἐπιδρομές τους κατὰ τῶν βυζαντινῶν χωρῶν. Ὁ Γυσκάρδος κυριεύει τὴν Κέρκυρα, ἀποβιβάζεται στὸ Δυρράχιο καὶ προελαύνει στὴ Δυτικὴ Μακεδονία. Ὁ Βοημοῦνδος πολιορκεῖ τὴ Λάρισα (1083). Ἡ Μεσόγειος διχοτομεῖται. Τὰ ταξίδια τῶν προσκυνητῶν πρὸς τὴν Ἀνατολὴ σταματοῦν καὶ πάλι[2].

Ἕντεκα χρόνια μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Γυσκάρδου ἀρχίζει ἡ πρώτη Σταυροφορία (1096 - 1099) πού κατέληξε στὴν ἀπελευθέρωση τῶν Ἁγίων Τόπων καὶ τὴν ἵδρυση τῶν Λατινικῶν Κρατῶν τῆς Ἀνατολῆς. Τότε ἀκριβῶς ἐκδηλώνεται τὸ μεγάλο κῦμα τῶν προσκυνητῶν πρὸς τὴν Παλαιστίνη καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη.

Τὸ 1090, ὁ μοναχὸς τοῦ Καντέρμπορυ Ἰωσήφ, προσκυνητὴς στὴν Ἱερουσαλήμ, μαθαίνει ὅτι στὴν Κωνσταντινούπολη ὑπῆρχε θησαυρὸς ἁγίων λειψάνων. Ἐγκαταλείπει ἀμέσως τοὺς συνταξιδιῶτες του καὶ σπεύδει στὴν αὐτοκρατορικὴ πρωτεύουσα. Χάρη στὶς γνωριμίες του μὲ ἐπίσημα πρόσωπα κατορθώνει νὰ διεισδύση στὸ παρεκκλήσιο τοῦ παλατιοῦ γιὰ νὰ θαυμάση τὰ ἱερὰ κειμήλια.

Τὸ 1026 ταξίδεψε στοὺς Ἁγίους Τόπους διὰ μέσου Κωνσταντινουπόλεως ὁ κόμης τῆς Ἀγγουλέμ, καὶ τὸ 1027 ὁ ἡγούμενος τοῦ Βερντὲν Ριχάρδος. Τὸ ἴδιο δρομολόγιο ἀκολούθησε τὸ 1067 μιὰ μεγάλη ὁμάδα προσκυνητῶν ὑπὸ τον ἐπίσκοπο Μαγεντίας Σίγκφρηντ.

ΑΚΜΗ ΚΑΙ ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Ἡ Κωνσταντινούπολη ἄρχισε νὰ προσελκύη ταξιδιῶτες καὶ περιηγητὲς ἀπὸ τὸν Δ΄ κιόλας αἰώνα. Οἱ πληροφορίες τους συνθέτουν μιὰ πλευ-

---

1. *H. Haskins*: A Canterbury monk at Constantinople (The English Historical Review, τόμ. ΚΕ΄, 1910).

2. Ἐπὶ πάπα Benoit Η΄, γράφει ὁ *Adhemar de Chabanais,* ἔκλεισε ἐπὶ τρία χρόνια ὁ δρόμος τῆς Ἱερουσαλήμ, γιατὶ οἱ Ἕλληνες ἀπὸ μῖσος πρὸς τοὺς Νορμανδούς, ἔπιαναν ὅλους τοὺς προσκυνητές, τοὺς ἁλυσόδεναν καὶ τοὺς ἔστελναν στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ρίχνονταν στὶς φυλακές. (Labbe: Recueil des historiens de France).

ρὰ τῶν ἱστορικῶν περιπετειῶν τῆς πρωτεύουσας τοῦ Βυζαντίου. Συμπληρώνουν μὲ τὴν ἀμεσότητα τῶν παρατηρήσεων τὰ κείμενα τῶν Βυζαντινῶν χρονογράφων. Ἀπὸ τοὺς ταξιδιῶτες μαθαίνουμε ὅτι ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος, ὅταν μετὰ τὴ νίκη του ἐναντίον τοῦ Λικίνιου ὥρισε τὴν Κωνσταντινούπολη νέα πρωτεύουσα, ἄρχισε (ἀπὸ τὸ 325) μὲ γοργὸ ρυθμὸ τὴν οἰκοδόμηση τῶν βασικῶν κτισμάτων, ἔτσι ποὺ πέντε χρόνια ἀργότερα, τὸ 330, ἔγιναν τὰ ἐπίσημα ἐγκαίνια. Ἐπιβλητικὰ κτίρια θὰ στολίσουν τὴν πρωτεύουσα ποὺ θὰ διαιρεθῆ, ὅπως ἡ Ρώμη (εἶναι καὶ ἡ Κωνσταντινούπολη ἑπτάλοφη) σὲ δεκατέσσερες περιοχές.

Ἡ Κωνσταντινούπολη ἀποτελοῦσε σ' ὁλόκληρο τὸν Μεσαίωνα μιὰ γοητευτικὴ πολιτεία. Οἱ προσκυνητὲς ποὺ ταξιδεύουν στὴν Ἀνατολὴ φιλοδοξοῦν νὰ ἐπισκεφθοῦν τὴ βασιλεύουσα γιὰ νὰ ἀποθαυμάσουν τοὺς ναοὺς καὶ ὅλα τὰ ἀντικείμενα τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Τὰ χρονικά τους δίνουν μιὰ εἰκόνα μυστικιστικὴ τῆς πολιτείας μὲ τοὺς θησαυροὺς τῶν ἱερῶν κειμηλίων καὶ τῶν ἁγίων λειψάνων. Σταυροφόρος ἢ ἁπλὸς προσκυνητὴς ὁ ἐπισκέπτης τῆς Πόλης εἶναι εὔπιστος καὶ εἰλικρινής. Ἡ ἀφήγησή του ἐκφράζει βαθειὰ θρησκευτικὴ πίστη καὶ ἀφέλεια.

Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ταξιδιῶτες ποὺ δὲν περιορίζονται στὰ ἱερὰ λείψανα. Προσέχουν καὶ τὰ μνημεῖα. Ταξιδεύουν γιὰ νὰ διευρύνουν τὸν ὁρίζοντα τῶν γνώσεών τους, γιὰ συγκεκριμένες ἔρευνες ἢ γιὰ πολιτικοὺς λόγους. Ἀλλὰ κι' αὐτῆς τῆς κατηγορίας ὁ περιηγητὴς δὲν ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ καταγράψη τὶς ἐντυπώσεις ἢ νὰ περιγράψη μὲ ἀκρίβεια ὅ,τι εἶδε στὶς περιπλανήσεις του. Ἡ τέχνη καὶ τὸ γραφικὸ στοιχεῖο δὲν συγκινεῖ τοὺς μεσαιωνικοὺς ταξιδιῶτες. Ἀλλὰ κι' ἐκεῖνοι ποὺ ἐνθουσιάζονται περιορίζονται σὲ μιὰ λακωνική, τυπική, ἁπλοϊκὴ κρίση. Δὲν μετουσιώνουν τὶς συγκινήσεις τους. Ἡ ὀμορφιά, τὸ χρῶμα, ἡ ποίηση, οἱ φόρμες δὲν ἔχουν μέσα τους ἀπηχήσεις.

Μ' ὅλα αὐτὰ προσφέρουν πληροφορίες. Δίνουν μιὰ γενικὴ εἰκόνα τῆς Πόλης ὅπως προβάλλει στὰ μάτια τους. Τὴ βλέπουν σὰν πολιτεία δυνατὴ καὶ μεγαλόπρεπη ποὺ ξεχειλίζει ἀπὸ ζωὴ κι' ἐννοεῖ νὰ διαφυλάξη τοὺς θησαυροὺς ποὺ ἀπόχτησε μὲ τόσες θυσίες. Ἐπιτρέπει, ὅμως, στὸν προσκυνητὴ νὰ συλλάβη καὶ νὰ μεταφέρη στὴν πατρίδα του τὸ πανόραμα τῶν ἑπτὰ λόφων καὶ τὴν εἰκόνα τῶν γκριζωπῶν τειχῶν ποὺ ὑψώνονται πάνω ἀπὸ τὸν Κεράτιο καὶ τὸν Μαρμαρᾶ.

Αὐτὴ ἡ πολιτεία παρουσίαζε ζωηρὲς ἀντιθέσεις κατὰ τὸν Μεσαίωνα. Κατὰ τὸν ΙΒ' αἰώνα, πρὶν ἀκόμη ὑποστῆ τὴν ἐπίθεση τῶν σταυροφόρων, ὑπῆρχαν μέσα στὰ τείχη μεγάλες καλλιεργημένες ἐκτάσεις, ἔτσι ποὺ ἡ βυζαντινὴ πρωτεύουσα δημιουργοῦσε τὴν ἐντύπωση ἑνὸς μεγάλου χωριοῦ. Πλούσια μέγαρα ὑψώνονταν πάνω σὲ ρυπαροὺς δρόμους.

Ἡ Κωνσταντινούπολη ἦταν ἕνα μεσαιωνικὸ κέντρο, μὲ τὴ λάμψη τῶν μνημείων (καρπὸς τοῦ δημιουργικοῦ ἔργου τῶν καλλιτεχνῶν της), μὲ τὶς

ἐπιβλητικές, ἀναμνηστικὲς ἢ διακοσμητικὲς στῆλες στὶς πλατεῖες, μὲ δρόμους πλακόστρωτους ἀλλὰ καὶ μὲ σοκκάκια στενά, σκοτεινὰ καὶ ἀκάθαρτα. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ συνοικίες ποὺ ἄστραφταν ἀπὸ καθαριότητα καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ μπόχα τῶν ταμπάκικων.

Κάθε συντεχνία εἶχε τὸ δικό της δρόμο, τὴ δική της «ἔμβολο». Ἀπὸ τὸν Ι' αἰώνα οἱ πιὸ κατοικημένες συνοικίες ἦταν οἱ παραλιακές. Ὅλοι οἱ ταξιδιῶτες περιγράφουν τὴ ζωηρὴ ἐμποροναυτικὴ κίνηση τοῦ λιμανιοῦ μὲ τὸν κοσμοπολίτικο πληθυσμό, τοὺς ἐμπορικοὺς δρόμους, τὶς ἀμέτρητες πύλες, τὰ σαράφικα καὶ τὰ γραφεῖα ὅλων τῶν ἐθνῶν, καθένα στὸ δικό του ἀποκλειστικὰ δρόμο.

Ἡ κατάληψη τῆς Πόλης ἀπὸ τοὺς σταυροφόρους ὑπῆρξε βαρὺ πλῆγμα γιὰ τὴ βυζαντινὴ πρωτεύουσα. Οἱ ταξιδιῶτες τοῦ ΙΔ' καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΕ' αἰώνα βλέπουν ἐκκλησίες, παλάτια καὶ σπίτια γκρεμισμένα. Τὸ κάστρο τῆς πολιτείας φαίνεται ἐρειπωμένο. Μερικὲς συνοικίες ἔχουν ὁλότελα νεκρωθῆ. Ἡ παραλιακὴ ὅμως ζώνη σφύζει πάντοτε ἀπὸ ζωὴ καὶ κίνηση. Ἀντίθετα ἡ ζώνη τοῦ Κεράτιου κόλπου καὶ τοῦ Μαρμαρᾶ ἔχει ἐρημωθῆ. Ἄδεια τὰ λιμάνια, γκρεμισμένος ὁ φάρος. Στὶς πελώριες «κιστέρνες» ἔχουν φυτευτεῖ κληματαριές. Ἡ Ἁγία Σοφία περιβάλλεται ἀπὸ ἐρείπια, πολλὲς ἀπὸ τὶς πύλες της εἶναι χαλάσματα.

Ἐλάχιστα ἀπὸ τὰ ἔργα τέχνης ποὺ ἔχουν συσσωρευθῆ ἐδῶ καὶ πολλοὺς αἰῶνες στὸν Ἱππόδρομο ὑπῆρχαν περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΕ' αἰώνα. Οἱ ταξιδιῶτες τοῦ Μεσαίωνα εἶχαν ἐπισημάνει πλῆθος γλυπτῶν, ἀνδρῶν, γυναικῶν καὶ ζώων. Γνωρίζουμε ἀπὸ βυζαντινὲς πηγὲς ὅτι ὁ μεγάλος ἀριθμὸς καὶ ἡ καλλιτεχνικὴ ἀξία τῶν γλυπτῶν εἶχαν μεταβάλει τὸν Ἱππόδρομο σὲ πραγματικὸ μουσεῖο.

Ἡ δήωση τῆς πολιτείας τὸ 1204 θὰ ἀποξενώση τὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ θαυμάσια ἔργα τέχνης. Οἱ σταυροφόροι δὲν διστάζουν νὰ λαφυραγωγήσουν τὰ ἀγάλματα ποὺ στόλιζαν τὴν πολιτεία. Τὰ περίφημα θυρόφυλλα τῆς Χρυσόπορτας ποὺ κατὰ τὸν περιηγητὴ Μασουντὶ ἦταν ὀρειχάλκινα, καὶ κατὰ τὸν περιηγητὴ Ἐδρισῆ ἀπὸ σίδερο μὲ ἐπένδυση φύλλων χρυσοῦ, ἐξαφανίστηκαν. Οἱ ἐπιδρομεῖς θὰ ἁρπάξουν κάθε ἔργο ἀξίας.

Μ' ὅλα αὐτὰ ἡ Κωνσταντινούπολη διατηροῦσε κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΔ' αἰώνα τὰ ἴχνη τοῦ μεσαιωνικοῦ της μεγαλείου καὶ κυρίως κτίσματα ἐπιβλητικὰ καὶ πολλὰ μνημεῖα.

Ἀπὸ τὸν Δ' αἰώνα ὥς τὴν ἅλωση οἱ Βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες φρόντιζαν ἀδιάκοπα νὰ ἐμπλουτίζουν τὴν Πόλη μὲ νέα μνημεῖα. Ἡ κατάληψή της ἀπὸ τοὺς Δυτικοὺς σταυροφόρους τοῦ 1204 καὶ ἡ ἄγρια λαφυραγωγία ποὺ ἀκολούθησε θὰ ἀναστείλουν αὐτὴ τὴν μακραίωνη προσπάθεια. Οἱ Λατίνοι δὲν σεβάστηκαν οὔτε τὰ κτίσματα οὔτε τὰ ἔργα τέχνης.

Ἀλλὰ καὶ οἱ σεισμοὶ καὶ οἱ πυρκαγιὲς προκαλοῦσαν κάθε τόσο καταστρο-

φὲς καὶ ἡ ἀνοικοδόμηση καὶ ἀναστήλωση ἀποτελοῦσαν πάντοτε μόνιμο πρόβλημα τῶν Βυζαντινῶν.

Οἱ ταξιδιῶτες σημειώνουν τὶς καταστροφὲς ποὺ τραυματίζουν τὸ ἀρχαῖο κάλλος τῆς πολιτείας καθὼς καὶ τὶς ζημιὲς ποὺ προκαλοῦνται στὰ μνημεῖα ἀπὸ τοὺς νέους κυριάρχους. Καταγράφουν αἰώνα μὲ αἰώνα τὴν ἱστορία τῶν βυζαντινῶν μνημείων, καὶ κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Σταυροῦ καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἡμισελήνου. Οἱ ταξιδιῶτες περιγράφουν ναοὺς καὶ παλάτια, θέρμες, ξενοδοχεῖα, ἀγορές, πύλες, δημόσια κτίρια, διδασκαλεῖα, λιμενικὲς ἐγκαταστάσεις, ὑδραγωγεῖα, χώρους ψυχαγωγίας, ἀρχαιολογικοὺς θησαυρούς, ἀλλὰ καὶ τὴν καθημερινὴ ζωή, τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα.

Κατὰ τὸν ἔνατο αἰώνα μεταφέρεται στὴν Κωνσταντινούπολη ἕνας Ἄραβας αἰχμάλωτος πολέμου, ὁ Ἰμπν μπὲν Γιαγιά. Ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωσή του ἔγραψε ἕνα χρονικὸ τῶν περιπλανήσεών του ὅπου ἀνευρίσκουμε πλῆθος πολύτιμων πληροφοριῶν[1].

Εἶδε μιὰ πολιτεία «πάμπλουτη καὶ παντοδύναμη, γεμάτη μὲ ἔργα τέχνης». Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ προκάλεσε τὴ μεγαλύτερη ἐντύπωση σ' αὐτὸν τὸν Ἄραβα τῶν ἐρήμων ἦταν τὰ ὑδραγωγεῖα καὶ ἡ ἀφθονία τοῦ νεροῦ. Βέβαια ἕνας αἰχμάλωτος δὲν ἔχει τὶς δυνατότητες γιὰ περιηγήσεις. Ὡστόσο, σὰν καλὸς μουσουλμάνος ἔχει αὐθόρμητες ἀντιδράσεις σ' ὅ,τι ἔβλεπε κατὰ τὴν εἴσοδό του στὴν ἀπέραντη πολιτεία. Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν γλυπτῶν σκανδαλίζει τὴν πίστη του. Στὴ Χρυσόπορτα εἶδε «ἀγάλματα ἀνθρώπων καὶ ἐλεφάντων». Θαύμασε στὸν Ἱππόδρομο δύο χρυσὰ τέθριππα ἅρματα ποὺ τὰ ὡδηγοῦσε ἡνίοχος ντυμένος μὲ χρυσοῦφαντη φορεσιὰ καὶ τὸν αὐτοκράτορα νὰ προσφέρῃ στὸ νικητὴ τῶν ἁρματοδρομιῶν ἕνα περιδέραιο κι' ἕνα χρυσὸ βιβλίο. Εἶδε τὴ στήλη μὲ τοὺς «ὀρειχάλκινους ὄφεις», καὶ πλάϊ στὴν Ἁγία Σοφία ἕνα πανύψηλο μνημεῖο «ἀπὸ κίονες τοποθετημένους τὸν ἕνα πάνω στὸν ἄλλο καὶ ἑνωμένους μὲ ἀσημένιες ἁλυσίδες» καὶ στὴν κορφή τους τὸν ἔφιππο ἀνδριάντα τοῦ Ἰουστινιανοῦ μὲ χρυσὴ κορώνα στολισμένη μὲ μαργαριτάρια καὶ ρουμπίνια»[2].

Κατὰ τὸν Ι' αἰώνα ταξίδεψε στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἄλλος μουσουλμάνος περιηγητής, «γιὰ νὰ ἀποθαυμάσῃ τὴν πρωτεύουσα τῶν χριστιανῶν βασιλιάδων». Πρόκειται γιὰ τὸν Μασουντὶ ποὺ ἔγραψε τὸ χρονικό του στὴν Αἴγυπτο μὲ τὸν τίτλο «Χρυσᾶ Λειβάδια»[3], ἕνα χρόνο πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό του (956). Ὁ Μασουντὶ εἶδε τὴν Πόλη στὸ ἀπόγειο τῆς Μακεδονικῆς Δυναστείας. Ἀλλὰ ἡ ἀφήγησή του ἀποτελεῖ κυρίως ἱστορικὴ ἀναδρομὴ καὶ γεωγραφικὴ περιγραφὴ ἐπηρεασμένη, μάλιστα, ἀπὸ θρησκευτικὲς προκαταλήψεις.

---

1. *J. Marquart*: Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge (Leipzig, 1903).
2. Τὸ μνημεῖο αὐτὸ ἀναφέρεται καὶ ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς.
3. *Maçoudi*: Les prairies d'or. Texte et traduction par *Barbier de Meynard et Pavet de Courteille* (Paris, 1863).

ΜΕΤΑ ΤΙΣ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΙΕΣ

Ο ΠΡΩΤΟΣ Εὐρωπαῖος προσκυνητὴς ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα ἀκολουθώντας τοὺς Σταυροφόρους καὶ ἔγραψε ἐντυπώσεις ἀπὸ τὶς περιηγήσεις του ἦταν ὁ Saewulf, ἕνας Ἀγγλοσάξωνας θεοφοβούμενος ἔμπορος ποὺ στὰ γερατειά του ἔγινε μοναχός[1].

Στὶς 22 Ἰουλίου μπαρκάρησε στὸ Βρινδήσιο καὶ στὶς 28 Ἰουνίου 1103 ἔφθασε στὴν Ἰόππη τῆς Παλαιστίνης. Οἱ σταυροφορίες εἶχαν τροποποιήσει τὰ δρομολόγια πρὸς τοὺς Ἁγίους Τόπους. Ὡς τότε ὁ προσκυνητὲς ταξίδευαν διὰ μέσου Αἰγύπτου μὲ καράβια ποὺ ἐμπορεύονταν μὲ τοὺς Σαρακηνούς. Ἐφοδιασμένοι μὲ διαβατήρια τῶν ἀραβικῶν Ἀρχῶν τῆς Σικελίας ἐξασφαλίζονταν ἀπὸ τὰ ἀπρόοπτα τῆς αἰχμαλωσίας στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο.

Τώρα οἱ προσκυνητὲς περνοῦν ἀπὸ τὶς χριστιανικὲς περιοχές. Ἀπὸ τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα καὶ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου. Τὸ ὁδοιπορικὸ τοῦ Saewulf εἶναι ψυχρό, ἀνιαρό, τυπικό, χωρὶς περιγραφὲς καὶ μὲ ἐλάχιστες παρατηρήσεις. Ὁ συγγραφέας δὲν καταγράφει ἐπεισόδια τῆς καθημερινῆς ζωῆς, ἀδιαφορεῖ γιὰ τὸ ἀνθρώπινο στοιχεῖο. Τὸ μοναδικό του σχόλιο : «Οἱ Ἕλληνες δὲν εἶναι φιλόξενοι». Σημειώνει, ὅμως, μὲ μεγάλη ἐπιμέλεια κάθε τὶ σχετικὸ μὲ τὶς ἐκκλησίες καὶ τοὺς ἁγίους.

«Φθάσαμε στὴ Μπράντια[2] κι' ἀφοῦ ἔγιναν μερικὰ μερεμετίσματα στὸ καράβι, κάναμε πανιὰ καὶ ἀράξαμε στὴν Κέρκυρα τὴν παραμονὴ τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου[3]. Ἀπὸ κεῖ ταξιδέψαμε μὲ φουρτούνα ὥς τὸ νησὶ τῆς Κεφαλονιᾶς ὅπου φθάσαμε τὴν 1 Αὐγούστου. Ἐδῶ πέθανε ὁ Ροβέρτος Γυσκάρδος.

»Ὕστερα ποδίσαμε στὴ Παλίπολη[4] καὶ μετὰ φθάσαμε στὴν ἔνδοξη νῆσο (sic) τῆς Πάτρας. Βγήκαμε στὴν πολιτεία γιὰ νὰ προσευχηθοῦμε στὸν Ἅγιο Ἀνδρέα ποὺ μαρτύρησε καὶ ἐνταφιάσθηκε ἐκεῖ ἀλλὰ τὸ λείψανό του μεταφέρθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη.

» Ἀπὸ τὴν Πάτρα πήγαμε στὴν Κόρινθο, ὅπου φθάσαμε τὴν παραμονὴ

---

1. Relatio de peregrinatione *Saewulfi* ad Ierosolymam et Terram Sanctam anni dominicae incarnationis mcii et mciii. Περιέχεται στὴ συλλογὴ τοῦ *Thomas Wright* : Early travels in Palestine (London, 1848).

2. Τὸ σημερινὸ Μπρίντεζι (τὸ ἀρχαῖο Βρινδήσιον).

3. 24 Ἰουλίου.

4. Ἴσως Παλαιόπολη.

τοῦ Ἁγίου Λαυρεντίου. Ἐδῶ ἐκήρυξε τὸ λόγο τοῦ Θεοῦ ὁ Ἀπόστολος Παῦλος καὶ ἔγραψε μιὰ ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς κατοίκους. Σ' αὐτὸν τὸν τόπο συναντήσαμε πολλὲς δυσκολίες.

»Ἀπὸ τὴν Κόρινθο σηκώσαμε ἄγκυρα γιὰ τὸ λιμάνι Χόστια[1] κι' ἀπὸ κεῖ, ἄλλοι πεζοπορία καὶ ἄλλοι μὲ γαϊδούρια φθάσαμε στὴ Θήβα ποὺ τὴ λένε τώρα Στίβα[2]. Παραμονὴ τοῦ Ἁγίου Βαρθολομαίου πήγαμε στὸν Εὔριπο[3], ὅπου μισθώσαμε ἄλλο καράβι.

» Ἡ Ἀθήνα ὅπου κήρυξε ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἀπέχει δυὸ μέρες ταξίδι ἀπὸ τὴν Κόρινθο. Ἐκεῖ γεννήθηκε ὁ Ἅγιος Διονύσιος καὶ προσηλυτίσθηκε στὸ χριστιανισμὸ ἀπὸ τὸν Ἀπόστολο Παῦλο. Στὴν Ἀθήνα ὑπάρχει ναὸς τῆς Παναγίας ὅπου καίει «λυχνία ἄσβεστη».

»Ὕστερα πήγαμε στὸ νησὶ τῶν Πεταλιῶν. Ἀπὸ κεῖ στὴν Ἄνδρο ὅπου κατασκευάζονται πολύτιμα ἑξάμιτα καθὼς καὶ ἄλλα ὑφάσματα μεταξωτά.

»Ἀράξαμε μετὰ στὴν Τῆνο, Σύρο, Μύκονο καὶ Νάξο. Κοντὰ στὴ Νάξο βρίσκεται τὸ περίφημο νησὶ Κάντια[4]. Ὕστερα πήγαμε στὴν Ἰκαρία, Ἀμοργό, Σάμο, Χίο καὶ Μυτιλήνη. Ἔπειτα ἀράξαμε στὴν Πάτμο, ὅπου ὁ εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης, ἐξόριστος ἀπὸ τὸν Δομιτιανό, ἔγραψε τὴν Ἀποκάλυψη. Πήγαμε ὕστερα στὴ Λέρο καὶ στὴν Κάλυμνο κι' ἀπὸ κεῖ στὴν Κῶ, ὅπου γεννήθηκε ὁ Γαληνός, ὁ ἐνδοξώτερος γιατρὸς τῶν Ἑλλήνων[5].

»Ὁ τελευταῖος σταθμός μας ἦταν ἡ Ρόδος ὅπου ὑπῆρχε, ὅπως λένε, ὁ Κολοσσὸς — 120 πόδια ὕψος — ἀλλὰ τὸν κατέστρεψαν οἱ Πέρσες».

Ὁ Saewulf εἶναι ὁ πρῶτος Εὐρωπαῖος ταξιδιώτης ποὺ ἐπιχειρεῖ συστηματικὴ περιοδεία στὴν Ἑλλάδα. Ἂν ἦταν λίγο παρατηρητικός, λίγο καλλιεργημένος, λίγο ἀνήσυχος καὶ εὐαίσθητος θὰ μποροῦσε νὰ γράψη ἕνα ἀνεκτίμητο αὐθεντικὸ χρονικὸ τῆς ἐποχῆς τῶν σταυροφοριῶν.

Δέκα χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὸν Ἄγγλο Saewulf, τὸ 1113, ἕνας ἄλλος

---

1. Τὸ Portus Hostae τῶν Φράγκων. Οἱ κατοπινοὶ ταξιδιῶτες τὸ ἀποκαλοῦν Λιβαδόστρα.

2. Ἡ ὀνομασία τῆς Θήβας εἶχε φωνητικὰ σλαβοποιηθῆ κατὰ τὸν Θ' αἰώνα. Προφερόταν Φήβα ἐπειδὴ στὶς σλαβικὲς γλῶσσες δὲν ὑπάρχει τὸ γράμμα θήτα. Ἀκόμη καὶ σήμερα διατηρεῖται στὴ Βοιωτία ἡ παλιὰ αὐτὴ ἀπόδοση τοῦ τοπωνυμίου. Ἡ παραλλαγὴ Στίβα εἶναι ἀκουστική. Εἰς τὴν Φήβα, Στίβα, στ' Φήβα, στὶς Θῆβες, Στίβες.

3. Ἡ ὀνομασία Εὔριπος ἢ Ἔγριπος ἀναφέρεται στὸ βιβλίο τοῦ *Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου* (Ἔκθεσις τῆς Βασιλείου τάξεως). Ἐπὶ πάπα Ἰνοκεντίου Γ' ἡ Εὔβοια ὀνομάζεται Aegripons καὶ Negreponte (Εὔριπος ἀποκαλεῖται καὶ στὸ «Χρονικὸ τοῦ Μωρέως»).

4. Ἡ Κρήτη. Ἀπὸ τὸ ἀραβικὸ «χεντέκ», τάφρος, χαντάκι, ὀχύρωμα. Κατὰ τὸν μεσαίωνα Χάνδαξ ὠνομαζόταν εἰδικὰ τὸ Ἡράκλειο (οἱ Ἕλληνες τὸ ἀποκαλοῦσαν Κάστρο). «Ὑποτάσσει τὴν νῆσον ὅλην τῆς περιφήμου ἰσχυρᾶς πόλεως ἧς ὄνομα Κάνδια» (Ἀθ. Κομνηνοῦ - Ὑψηλάντη, «Τὰ μετὰ τὴν Ἅλωσιν» 1453 - 1789. Κωνσταντινούπολις, 1870).

5. Πρόκειται γιὰ τὸν Ἱπποκράτη. Ὁ Γαληνὸς γεννήθηκε στὴν Πέργαμο.

προσκυνητὴς ταξιδεύει, ἀπὸ τὴν ἄλλη ἄκρη τῆς Εὐρώπης, ἀπὸ τὴ Μόσχα. Εἶναι ὁ Ρῶσος ἡγούμενος Δανιήλ.

Ἡ πρώτη σταυροφορία εἶχε τελειώσει πρὶν ἀπὸ δεκατέσσερα χρόνια μὲ τὴ φοβερὴ σφαγὴ τῶν Μουσουλμάνων καὶ Ἑβραίων τῆς Ἱερουσαλήμ. Φαινομενικὴ ἡσυχία ἐπικρατοῦσε στὶς ἀνατολικὲς χῶρες τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ ἡγέτες τῶν σταυροφόρων ἀποκάλυψαν τοὺς βαθύτερους σκοποὺς τῆς ἐκστρατείας : ἦταν κατακτητικοὶ καὶ ληστρικοί. Ἀφοῦ καταπάτησαν τὴ συμφωνία μὲ τὸν Ἀλέξιο Κομνηνὸ καὶ τὸν ὅρκο τους, ἵδρυσαν προσωπικὰ πριγκιπᾶτα στὴν Ἀνατολή. Σὲ λίγο τὸ Βυζάντιο θὰ συμμαχήση μὲ τοὺς Τούρκους ἐναντίον τῶν σταυροφόρων καὶ οἱ σταυροφόροι μὲ τοὺς Τούρκους κατὰ τῶν Βυζαντινῶν.

Σ' αὐτὴ τὴν περίοδο τῆς προσωρινῆς εἰρήνης, ὁ ἡγούμενος Δανιὴλ ταξιδεύει στοὺς Ἁγίους Τόπους ἀκολουθώντας τὸ κῦμα τῶν προσκυνητῶν. Ἡ ἀφήγηση τοῦ ταξιδιοῦ, ποὺ κράτησε δυὸ χρόνια, ἀρχίζει μὲ τὴν ἄφιξή του στὴν Κωνσταντινούπολη.

Τὸ χρονικὸ τοῦ Δανιὴλ[1] σύγχρονου τοῦ Νέστορος, τοῦ ἀρχαιότερου Ρώσου χρονογράφου, θεωρεῖται σπουδαῖο μνημεῖο τῆς ρωσικῆς γραμματείας.

Ὁ ἡγούμενος περιορίζεται στὴν καταγραφὴ τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου καὶ τῶν ἀποστάσεων, σύμφωνα μὲ τὸ δρομολόγιο τοῦ καραβιοῦ, παραθέτοντας ἀσήμαντες πληροφορίες.

«Ἀπὸ τὴν Τένεδο ὣς τὴ Μυτιλήνη 100 βέρστια[2]. Ἐκεῖ ἔχει ἀναπαυθῆ ὁ Ἅγιος Γεώργιος, μητροπολίτης Μυτιλήνης. Ὕστερα ἔφθασα στὴ Χίο, ποὺ ἀπέχει 100 βέρστια. Ἐκεῖ ἔχει ἀναπαυθῆ ὁ Ἰσίδωρος ὁ ὁσιομάρτυς. Τὸ νησὶ παράγει μαστίχα, σπουδαῖα κρασιὰ καὶ κάθε λογῆς λαχανικά. Ἀπὸ τὴ Χίο στὴν Ἔφεσο 60 βέρστια. Ἀπὸ τὴν Ἔφεσο στὴ Σάμο 40 βέρστια. Θάλασσα μὲ ἄφθονο ψάρι. Νησὶ ἔφορο. Σάμος - Ἰκαρία 20 βέρστια καὶ ἄλλα 20 ὣς τὴν Πάτμο. Ἐδῶ ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος ἔγραψε κατὰ τὴν ἐξορία του τὴν Ἀποκάλυψη. Ὕστερα βρίσκονται τὰ νησιὰ Λέρος καὶ Κάλυμνος. Ἀκολουθεῖ ἡ Κῶς, μεγάλο πυκνοκατοικημένο νησί, πλούσιο σὲ κτηνοτροφία. Τελευταία ἡ Τῆλος. Ἐδῶ ὑπάρχει μιὰ θειαφένια οὐσία σὰν ἀλεύρι. Αὐτὴν τὴν οὐσία τὴν καθαρίζουν καὶ τὴν πουλᾶνε γιὰ καύσιμη ὕλη. Πιὸ πέρα βρίσκεται ἡ Χάλκη. Ὅλα αὐτὰ τὰ νησιά, πολὺ παραγωγικά, καλοκατοικημένα καὶ μὲ πλούσια κτηνοτροφία, ἀπέχουν 10 βέρστια τὸ ἕνα ἀπὸ τὸ ἄλλο. Ὕστερα φθάσαμε στὴ Ρόδο. Ἐδῶ ἔμεινε ὁ πρίγκιπας Ὀλέγκ δυὸ καλοκαίρια καὶ δυὸ χειμῶνες»[3].

---

1. Pélerinage en Terre Sainte de l' igoumène *Daniel* au commencement du XII siècle (1113 - 1115). Πετρούπολη, 1865.

2. Ἕνα γεωγραφικὸ μίλι ἰσοδυναμεῖ μὲ ἑπτὰ βέρτσια.

3. Στὸ χρονικὸ τοῦ Νέστορος ἀναφέρεται ἐκστρατεία τοῦ Ρώσου πρίγκιπα Ὀλέγκ,

Κατὰ τὴ δεύτερη Σταυροφορία συνοδεύει στοὺς Ἁγίους Τόπους τὸν Λουδοβίκο Ζ' τῆς Γαλλίας ὁ Odon de Deuil. Τὸ 1119 ὁ Γάλλος αὐλικὸς θὰ ταξιδέψη στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ προσκυνήση τὰ πολυφημισμένα ἱερὰ κειμήλια καὶ ἅγια λείψανα. Στὸ χρονικό του περιγράφει τὴν πρωτεύουσα τοῦ Βυζαντίου ὅπως ἦταν πρὶν ἀπὸ τὴν ἅλωση ἀπὸ τοὺς Λατίνους.

Ἡ «πλούσια καὶ ξακουστὴ πολιτεία» τοῦ θυμίζει «τὸ πανὶ ἑνὸς καραβιοῦ». Στὴ μιὰ γωνιὰ βρίσκεται τὸ παλάτι τοῦ Κωνσταντίνου μ' ἕνα παρεκκλήσιο «γεμάτο ἅγια λείψανα», στὴν ἄλλη τὸ παλάτι τῶν Βλαχερνῶν «μὲ τὴν ὡραία θέα πρὸς τὴ θάλασσα, τὴν ἐξοχὴ καὶ τὴν πολιτεία». Πλάϊ στὰ χερσαῖα τείχη ἁπλώνονταν τὰ περιβόλια.

Ἡ πολιτεία, ὅμως, εἶναι ἀκάθαρτη, ἀηδιαστική, γεμάτη ρυπαρότητες. Σ' ὡρισμένα σημεῖα βασιλεύει αἰώνιο σκοτάδι «ποὺ διευκολύνει κάθε λογῆς κακουργήματα». Καὶ ὁ Δανιὴλ καταλήγει : «Εἶναι μιὰ πολιτεία ποὺ ξεπερνάει τὸ μέτρο».

Τὸ τελευταῖο ταξιδιωτικὸ χρονικὸ τοῦ ΙΒ' αἰώνα ποὺ ἀναφέρεται στὴν Ἑλλάδα εἶναι τοῦ Benoît de Peterborough. Τὸ καράβι παραπλέει τὸ 1191 τὴν Πελοπόννησο κι' ὁ περιηγητὴς ἐπιχειρεῖ μιὰ γεωγραφικὴ περιγραφή, σημειώνοντας τὰ ὀνόματα τῶν λιμανιῶν, τῶν ἀκρωτηρίων κλπ.[1]

ΣΚΑΝΔΙΝΑΒΟΙ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ (1102 - 1111)

Ὁ μαγικὸς θρύλος τῶν Ἁγίων Τόπων εἶχε φθάσει ὣς τοὺς χριστιανοὺς τοῦ σκοτεινοῦ καὶ παγωμένου βορρᾶ. Ἀπὸ τὸν Ι' κιόλας αἰώνα καραβάνια Σκανδιναβῶν προσκυνητῶν διασχίζουν τὴν Εὐρώπη γιὰ νὰ φθάσουν στὴν ἄκρη τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου, στὴν Παλαιστίνη. Οἱ Σταυροφορίες ποὺ ἀκολούθησαν ἦταν γιὰ τοὺς χριστιανοὺς θαλασσοβασιλιάδες τῶν σκανδιναβικῶν χωρῶν προσκλητήριο ἐκστρατείας καὶ πολέμου κατὰ τῶν ἀπίστων. Τὸ ταξίδι στὴ μακρινὴ Μεσόγειο μὲ τὸν ζεστὸ ἥλιο ἀποτελοῦσε μιὰ γοητευτικὴ περιπέτεια γιὰ τοὺς σκληροτράχηλους Βόρειους ποὺ πάλευαν νύχτα μέρα μὲ τὰ ἄγρια φυσικὰ στοιχεῖα. Τὴ φιλοδοξία νὰ πολεμήσουν γιὰ τὸν Ἅγιο Τάφο

τὸ 907 κατὰ τῶν Βυζαντινῶν. Ὁ Ὀλὲγκ αἰχμαλωτίσθηκε ἀπὸ τοὺς Χαζάρους καὶ ὡδηγήθηκε στὴν Ἑλλάδα. Τὴν παραμονή του στὴ Ρόδο ἀναφέρει μονάχα ὁ Δανιὴλ στὸ χρονικό του. Οἱ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς ἀγνοοῦν αὐτὴν τὴν ἐκστρατεία. Γι' αὐτὸ πολλοὶ ἱστορικοὶ θεωροῦν μυθικὴ τὴν κάθοδο τοῦ Ὀλέγκ. *Ὁ Ὀστρογκόρσκυ, πάντως,* βεβαιώνει ὅτι ἡ ἐκστρατεία πραγματοποιήθηκε τὸ 907 (L'expédition du prince Oleg contre Constantinople en 907. Paris, 1940).

1. Deinde est Malveise mons magnus (ἔπειτα ἡ Μονεμβασία μεγάλο βουνό). Στὸ κείμενό του μπορεῖ ὁ ἐρευνητὴς νὰ ἀναγνωρίση τὸν Μαλέα (Melia), τὴ Μάνη (Maine), τὸ Οἴτυλο (Witum) καὶ τὴν Κορώνη (Curun).

πού μολυνόταν ἀπὸ τοὺς ἀπίστους ὑπαγόρευε βέβαια ἡ ἁγνὴ θρησκευτικὴ ἔξαρση. Τὴν ὑποδαύλιζε, ὅμως, καὶ ἡ ἐλπίδα τῆς λαφυραγωγίας στὶς πλούσιες χῶρες τῆς Ἀνατολῆς.

Θαλασσομάχοι καὶ κοντοτιέροι τῶν δρυμῶν ὀργανώνουν μικρὲς ἀρμάδες καὶ σηκώνουν πανιὰ γιὰ τὸ νοτιά. Πανύψηλοι, ρωμαλέοι, ὁπλισμένοι μὲ τὸ βαρὺ ξίφος καὶ τὸ φοβερὸ πελέκι, προκαλοῦν δέος στοὺς μεσημβρινοὺς λαούς. Ρημάζουν τὶς ἀκτὲς τῆς Ἱσπανίας. Πολιορκοῦν τὰ φρούρια τῶν Σαρακηνῶν στὴν Παλαιστίνη, φορτώνουν στὰ καράβια τὴ λεία τους καὶ ξαναγυρίζουν στὴ Σκανδιναβία τροπαιοῦχοι καὶ πάμπλουτοι.

Ὕστερα ἀπὸ τὴν ἅλωση τῆς Ἱερουσαλήμ, κοπάδια Δανῶν, Νορβηγῶν, Σουηδῶν, κληρικῶν καὶ λαϊκῶν, ξεκινοῦν γιὰ τὴν Παλαιστίνη, ἄλλοι διὰ ξηρᾶς διασχίζοντας τὴ Ρωσία καὶ ἄλλοι διὰ μέσου τῆς Μάγχης καὶ τοῦ Γιβραλτάρ[1].

Ἀλλὰ καὶ τυχοδιῶκτες τῶν ὅπλων, κουρσάροι τῶν θαλασσῶν τοῦ Βορρᾶ, ταξιδεύουν στὴν Ἀνατολή. Τὸ εὐσεβὲς μετὰ τοῦ ὠφελίμου.

Ὁπωσδήποτε, ὅλες αὐτὲς οἱ ἀποστολὲς στοὺς Ἁγίους Τόπους κατὰ τὸν Μεσαίωνα ἦταν ἐπικίνδυνες περιπέτειες, ὀδύσσειες μυθικές, ἡρωικὲς ἐκστρατεῖες πού δημιουργοῦσαν θρύλους καὶ ἔτρεφαν ἐπὶ αἰῶνες τὴ σκανδιναβικὴ παράδοση. Οἱ ἀφηγήσεις τῶν ταξιδιωτῶν στὶς βυζαντινὲς θάλασσες, οἱ περιγραφὲς τῶν κατορθωμάτων τῶν πολεμιστῶν καὶ τῶν περιπετειῶν τῶν σταυροφόρων τοῦ Βορρᾶ στὴ Μεσόγειο, ἔγιναν τὰ περίφημα χρονικά, οἱ Σάγκα, πού ἀποτελοῦν τὰ σκανδιναβικὰ ἔπη τοῦ ΙΑ', ΙΒ' καὶ ΙΓ' αἰώνα.

Τὴν Ἑλλάδα ἐνδιαφέρουν τὰ χρονικὰ πού ἀναφέρονται στὰ ταξίδια δύο Σκανδιναβῶν βασιλιάδων, τοῦ Ἔρικ τῆς Δανίας καὶ τοῦ Σίγουρντ τῆς Νορβηγίας στὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΒ' αἰώνα[2].

Οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς ὑπερβόρειες ἀποστολὲς προσκυνητῶν στοὺς Ἁγίους Τόπους περνοῦν ἀπὸ τὴ βασιλεύουσα ἢ καταλήγουν ἐκεῖ κατὰ τὴν ἐπιστροφή. Αὐτὸ ὀφείλεται στὴν παρουσία τῶν Βαράγγων, τῶν μισθοφόρων Βορείων τῆς αὐτοκρατορικῆς φρουρᾶς τοῦ Βυζαντίου[3]. Οἱ Σκανδιναβοὶ

---

1. Οἱ Σκανδιναβοὶ προσκυνητὲς ἀκολουθοῦσαν τρία δρομολόγια : τὸ ἀνατολικό, διὰ μέσου τῆς Ρωσίας, τὸ δυτικό, διὰ μέσου τῆς Ἱσπανίας καὶ τὸν δρόμο τοῦ νότου (Sudrvegt) ἢ ρωμαϊκό. Ὁ ἡγούμενος *Samundarson* πού ταξίδεψε τὸ 1151 στὴν Παλαιστίνη ἀκολούθησε τὸ ἑξῆς δρομολόγιο: Ἀπὸ τὴν Ἀαλβόργη, διαμέσου Γερμανίας καὶ Ἑλβετίας στὴν Ἀόστη καὶ στὴ Ρώμη. Ἀπὸ κεῖ πέρασε στὸ Δυρράχιο, παρέπλευσε τὸ Μωριᾶ, ἔφθασε στὴν Κέα καὶ συνέχισε τὸ ταξίδι του στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο.

2. Ἡ πρώτη Σάγκα χρονολογεῖται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΑ' αἰώνα καὶ γράφτηκε στὴν Ἰσλανδία.

3. Τὸ ὄνομα Βάραγγος πού εἶναι χαζαρικὸ καὶ σημαίνει ταξιδιώτης, ἔμπορος, χρησιμοποιεῖ πρῶτος ὁ *Κεδρηνός*. Κατὰ τὸν *Diehl* οἱ Βάραγγοι ἦταν Σκανδιναβοὶ τῆς Ρωσίας, Νορμανδοὶ τῆς Ἰσλανδίας καὶ Ἀγγλοσάξωνες (Byzance. Grandeur et décadence σ. 740). Βαραγγία ὠνόμαζαν οἱ Βυζαντινοὶ τὴ Νορβηγία.

ταξιδιῶτες εὕρισκαν στὴν Πόλη προστασία ἀπὸ τοὺς συμπατριῶτες τους ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ προνομιοῦχο καὶ ἐπίλεκτο στρατιωτικὸ σῶμα τοῦ Βυζαντίου ὡς τὴν ἅλωση τοῦ 1294.

Ὁ βασιλιὰς τῆς Δανίας Ἔρικ ὁ Καλὸς εἶναι ὁ πρῶτος ἡγεμόνας ποὺ ἀποφασίζει νὰ ἐπιχειρήση τὸ μεγάλο ταξίδι γιὰ ἕνα εὐλαβικὸ προσκύνημα στοὺς Ἁγίους Τόπους.

Οἱ ἱστορικοὶ βεβαιώνουν ὅτι ἐπὶ βασιλείας τοῦ Ἔρικ ἡ Δανία γνώρισε ἐποχὴ εὐημερίας[1]. Ἀνελέητος διώκτης τῶν ληστῶν, τιμωροῦσε ἄγρια τοὺς φονιάδες καὶ τοὺς ἀκρωτηρίαζε. Ἔτσι, ἐπὶ βασιλείας του εἶχε ἐξαφανισθῆ τὸ ἔγκλημα. Ὑποδειγματικὸς χριστιανὸς ἔχτιζε ἐκκλησίες καὶ μοναστήρια. Ἦταν φιλάνθρωπος καὶ θυσίαζε τὰ πλούτη του γιὰ τὴν ἀνακούφιση τῶν δυστυχισμένων[2]. Ἦταν ἐπίσης καλλιεργημένος καὶ γλωσσομαθὴς καὶ κατὰ τὰ ταξίδια του δὲν εἶχε ἀνάγκη διερμηνέων.

Ἀκόμη καὶ στὴν ὑπερφυσική του σωματικὴ δύναμη ἀναφέρονται τὰ χρονικά. Νικοῦσε δυὸ χεροδύναμους παλαιστές, αὐτὸς καθισμένος κι᾿ ἐκεῖνοι ὄρθιοι κι᾿ ἔρριχνε τὸ ἀκόντιο δυὸ φορὲς μακρύτερα ἀπὸ τὸν καλύτερο πολεμιστή του.

Αὐτὸς ὁ σχεδὸν μυθικὸς ἥρωας φθάνει τὸ 1102 διὰ μέσου Ρωσίας στὴν Κωνσταντινούπολη ἐπὶ κεφαλῆς μεγάλης ἀκολουθίας. Ὁ Ἀλέξιος Κομνηνὸς δὲν ἐπιτρέπει στοὺς Δανοὺς νὰ μποῦν στὴν πολιτεία. Τοὺς προσφέρει, ὅμως, φιλοξενία ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη. Ὑποπτευόταν ὅλους αὐτοὺς τοὺς χριστιανοὺς πρίγκιπες σταυροφόρους ποὺ περνοῦσαν ἀπὸ τὰ ἐδάφη τῆς αὐτοκρατορίας. Φοβόταν ἴσως συνωμοτικὴ συνεργασία τῶν Σκανδιναβῶν τοῦ Ἔρικ μὲ τοὺς Βαράγγους συμπατριῶτες τους ποὺ ὑπηρετοῦσαν στὴν αὐτοκρατορικὴ φρουρά.

Ὁ Ἔρικ, ἱστορεῖ ἡ Σάγκα, κατάλαβε τὶς ὑποψίες τοῦ Ἀλεξίου καὶ ζήτησε νὰ περάση τὴν πύλη τῶν τειχῶν χωρὶς ἀκολουθία. Μήνυσε στὸν αὐτοκράτορα ὅτι μοναδική του ἐπιθυμία εἶναι νὰ προσκυνήση τὰ ἅγια λείψανα κι᾿ ὅτι ἡ χριστιανική του πίστη τὸν ὡδήγησε στὴν Κωνσταντινούπολη.

Στὸ μεταξὺ οἱ Βάραγγοι ζητοῦν τὴν ἄδεια νὰ χαιρετήσουν τὸν Δανὸ βασιλιά. Ὁ Ἀλέξιος δέχεται, ἀλλὰ μὲ τὸν ὅρο νὰ βγαίνουν κατὰ μικρὲς ὁμάδες. Φοβόταν μήπως ὁ Ἔρικ ξεσηκώσει τὴ φρουρά. Ἀλλὰ τὴν ἴδια στιγμὴ ὁ Ἀλέξιος στέλνει κατασκόπους γιὰ νὰ παρακολουθήσουν τὸν Δανὸ ἡγεμόνα. Ὁ Ἔρικ ἐπαινεῖ τοὺς Βαράγγους γιὰ τὶς ὑπηρεσίες ποὺ προσφέρουν στὸν Βυζαντινὸ αὐτοκράτορα. Εἶναι μεγάλη τιμὴ γιὰ τὴ Σκανδιναβία. Τοὺς ἀποκαλεῖ «ἐθελοντὲς ἐξορίστους» καὶ πλέκει τὸ ἐγκώμιο τῆς νομιμοφροσύνης τους.

---

1. *Saxo Gramaticus*: Danorum rerum historia (London, 1831 - 1838).

2. *Paul Riant*: Expéditions et pèlerinages des Scandinaves en Terre Sainte au temps des Croisades (Paris, 1865).

«'Αποτελεῖτε τὴ φρουρὰ τοῦ αὐτοκράτορα. Καὶ ἔχετε χρέος νὰ μείνετε ἔντιμοι καὶ ἀφοσιωμένοι. 'Η δική σας ἀρετὴ θὰ ἀπαλλάξη τὸν αὐτοκράτορα ἀπὸ πολλὲς ἔγνοιες. Πρέπει νὰ εἴσαστε πιστοὶ καὶ νὰ ἔχετε πάνω ἀπὸ ὅλα τὴν τιμή. Ποτὲ μυστικὲς συμφωνίες μὲ τὸν ἐχθρό. Θὰ προτιμήσετε τὸ θάνατο παρὰ νὰ ἀτιμασθῆτε ἀπὸ δειλία ἢ ἀπὸ συμφέρον[1].

»'Ο 'Αλέξιος πληροφορεῖται τὶς νουθεσίες τοῦ Ἔρικ καί, συνηθισμένος ἀπὸ τὶς ραδιουργίες καὶ τὶς δολιότητες τῶν Νορμανδῶν τῆς 'Ιταλίας, μένει ἔκπληκτος ἀπὸ τὴν ἀρετὴ τοῦ βασιλιᾶ καὶ ἀπὸ τὴν ἀφοσίωση τῶν Βαράγγων του.

»'Ανοίγει, λοιπόν, τὶς πύλες τῶν τειχῶν καὶ προστάζει μεγαλόπρεπη ὑποδοχή. Στολίζεται ἡ Πόλη, στρώνονται τάπητες στοὺς δρόμους. Τὸν Δανὸ βασιλιὰ ὑποδέχεται ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας καὶ τὸν ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸ χέρι στὸ ἀνάκτορό του ».

'Ο 'Αλέξιος καλεῖ τὸν Ἔρικ νὰ διαλέξη : προτιμᾶ νὰ ὀργανωθοῦν πρὸς τιμήν του ἀγῶνες στὸν 'Ιππόδρομο ἢ νὰ τοῦ προσφέρη τὸ ποσὸ ποὺ θὰ στοιχίση ἡ πολυδάπανη ἐπίδειξη, δηλαδὴ σαράντα τάλαντα χρυσοῦ;

'Ο Ἔρικ διστάζει. «Σκέπτεται», γράφει ἡ Σάγκα, «ὅτι βρίσκεται ἀκόμη στὴ μέση τοῦ ταξιδιοῦ, ἀναλογίζεται τὶς ἀνάγκες τῆς μεγάλης ἀκολουθίας του, καὶ τελικὰ δέχεται τὸ χρυσάφι ». 'Ο 'Αλέξιος θὰ τοῦ προσφέρη ἀκόμα πολυάριθμα ἅγια λείψανα σφραγισμένα μὲ τὶς αὐτοκρατορικὲς βοῦλες, «ὁλόκληρο τὸ σῶμα τοῦ 'Αγίου Νικολάου[2] καὶ ἕνα κομμάτι ἀπὸ τὸν ἀληθινὸ Σταυρὸ τοῦ Κυρίου ». Τέλος «τοῦ χαρίζει τὰ αὐτοκρατορικά του ἐνδύματα» καὶ ἑτοιμάζει 14 καράβια γιὰ τὸ ταξίδι τῶν Δανῶν στοὺς 'Αγίους Τόπους[3].

'Οχτὼ χρόνια ἀργότερα φθάνει στὴν Κωνσταντινούπολη ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὴν Παλαιστίνη, ὁ βασιλιὰς τῆς Νορβηγίας Σίγουρντ μὲ τὸ στόλο του. Ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς ἡγεμόνες ποὺ πῆραν μέρος στὴ Σταυροφορία τοῦ 1110 γιὰ τὴν «ἀπελευθέρωση τῆς Παλαιστίνης». Δέκα χιλιάδες «ρωμαλέοι στρατιῶτες καὶ ἱππεῖς μὲ ἑξήντα πελώρια καράβια» ἦταν ἡ δύναμη τῆς βασιλικῆς ἀρμάδας.

'Ο στόλος ἄραξε μπροστὰ στὴ Χρυσόπορτα, γράφουν τὰ σκανδιναβικὰ χρονικά, κι' ὁ 'Αλέξιος ἔδωσε ἐντολὴ νὰ γίνη ὑποδοχὴ στὸν Σίγουρντ μὲ τιμὲς ποὺ ἀποδίδονται μονάχα σὲ νικητὴ αὐτοκράτορα. 'Η Ἄννα Κομνηνὴ δὲν ἀναφέρει διόλου στὴν ἱστορία της τὴ διέλευση τοῦ βασιλιᾶ τῆς Νορβηγίας ἀπὸ

---

1. 'Η ἀφοσίωση τῶν Βαράγγων στοὺς αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου ἦταν παροιμιώδης. 'Η ἀσφάλεια τοῦ παλατιοῦ καὶ ἡ προστασία τῶν θησαυρῶν τῆς βασιλεύουσας εἶχαν ἀνατεθῆ σ' αὐτὸ τὸ στρατιωτικὸ σῶμα, ποὺ εἶχε παράδοση ἱερὴ τὴν πίστη καὶ τὴν προσωπικὴ ἀνδρεία (*Μιχ. Δένδια*: Οἱ Βάραγγοι καὶ τὸ Βυζάντιον. ΔΙΕ, τόμ. Θ',σ.145 - 221).

2. Δὲν πρόκειται γιὰ τὸν Ἅγιο Νικόλαο, ἐπίσκοπο Μύρων (τὸ σκήνωμά του βρίσκεται στὸ Μπάρι).

3. 'Ο Δανὸς βασιλιὰς δὲν ἔφθασε στὴν Παλαιστίνη. 'Εξαντλημένος ἀπὸ τὶς κακουχίες τοῦ ταξιδιοῦ πέθανε στὴν Κύπρο.

τὴν Πόλη. Εἶναι, πάντως, γεγονὸς ὅτι ὁ 'Αλέξιος βρισκόταν στὴν Κωνσταντινούπολη κατὰ τὴν περίοδο ποὺ ἱστοροῦν τὰ σκανδιναβικὰ χρονικά.

«'Από τὴ Χρυσόπορτα ὡς τὸ παλάτι τῶν Βλαχερνῶν οἱ δρόμοι ἦταν στρωμένοι μὲ μεταξωτὴ πορφύρα[1]. Μπροστὰ ἀπὸ τὸ βασιλιὰ βάδιζε ὁλόκληρη πομπὴ μουσικῶν καὶ τραγουδιστῶν. 'Ο Σίγουρντ ἀκολουθοῦσε μὲ τοὺς βαρώνους του πάνω σὲ σιδερόφρακτα ἄτια κι' ἔφθασε στὸ Παλάτι περνώντας ἀπὸ τὴν ἔμβολο τῆς Τρωάδας. Στὴ μεγάλη αἴθουσα τῶν Βλαχερνῶν εἶχε ἑτοιμασθῆ ἕνας θρόνος. Κάθισε ἔχοντας πλάϊ τοὺς στρατηγούς του.

»Τότε ἔφθασαν οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ αὐτοκράτορα φορτωμένοι μ' ἕνα πανέρι γεμᾶτο ἀσήμι, δῶρο τοῦ 'Αλεξίου πρὸς τὸ Νορβηγὸ μονάρχη. 'Ο Σίγουρντ προστάζει νὰ χαρίσουν τὸ ἀσήμι στοὺς ἀνθρώπους του.

»Οἱ ἀπεσταλμένοι ἀναφέρουν στὸν αὐτοκράτορα τὴ συμπεριφορὰ τοῦ βασιλιᾶ. Λέει ὁ 'Αλέξιος :

—'Η ἀλαζονεία αὐτοῦ τοῦ πρίγκιπα δὲν ἔχει ματαγίνει. Φαίνεται πὼς εἶναι ζάπλουτος. Τέλος πάντων, καλά, δὲν καταδέχεται τὸ θησαυρὸ ποὺ τοῦ χάρισα. Δὲν ἄξιζε, ὅμως, τὸ δῶρο μου ἕναν καλὸ λόγο ;

»Προστάζει τότε νὰ προσφέρουν στὸ Νορβηγὸ βασιλιὰ μιὰ κασσέλα γεμάτη χρυσάφι. Βλέποντας τὸ καινούργιο δῶρο ὁ Σίγουρντ λέει στοὺς βαρώνους του :

—Ἦρθε πολὺ χρυσάφι σύντροφοι, μοιραστῆτε το !

»Νέα ἀναφορὰ τῶν ἀπεσταλμένων στὸν αὐθέντη τους. Λέει ὁ 'Αλέξιος :

— Γιὰ νὰ δοῦμε τί συμβαίνει μ' αὐτὸν τὸ βασιλιά. Ἢ ξεπερνάει σὲ μεγαλεῖο ὅλους τοὺς μονάρχες τῆς οἰκουμένης ἢ δὲν ἔχει κουκούτσι μυαλό. Στεῖλτε μιὰ κασσέλα ἀκόμη, ἀλλὰ χρυσάφι κόκκινο, τὸ πιὸ ἀκριβὸ ποὺ ὑπάρχει στὸν κόσμο ! Κι' ἀκόμα αὐτὰ τὰ δυὸ βαρειὰ βραχιόλια.

»Μὲ τὸ τρίτο, πιὸ μεγαλόπρεπο δῶρο, ὁ Σίγουρντ σηκώνεται, παίρνει τὰ βραχιόλια, τὰ περνάει στὰ χέρια του καί, μιλώντας ἑλληνικά, ἐκφράζει εὐχαριστίες στὸν αὐτοκράτορα γιὰ τὴ γενναιοδωρία του. Ὅσο γιὰ τὸ χρυσάφι τὸ ξαναμοίρασε στοὺς δικούς του.

»'Ο αὐτοκράτορας καταγοητεύεται ἀπὸ τὴν ἱπποτικὴ συμπεριφορὰ τοῦ Νορβηγοῦ, τοῦ ἐπιδαψιλεύει κι' ἄλλες τιμὲς καὶ τοῦ προσφέρει τὸ μισό του βασίλειο ».

---

1. Πληροφορίες γιὰ τὴ βυζαντινὴ συνήθεια νὰ ἁπλώνωνται στοὺς δρόμους τάπητες καὶ μεταξωτὰ κατὰ τὶς ἐπίσημες τελετὲς ἐπισημαίνονται ἀπὸ τὸν Ι' αἰώνα. 'Ο *Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος* ("Εκθ. τῆς Βασ. Τάξ. 574, 3) περιγράφει τὴν ὑποδοχὴ πρεσβευτῶν ἀπὸ τὴν Ταρσό. «'Ιστέον ὅτι ἐν τῷ ὅλῳ ἐδάφει τοῦ ἀναδενδραδίου καὶ τοῦ ἀνάγοντος πουλπίτου εἰς τὸν μέγαν τρίκλινον, ἡπλώθησαν ἁπλώματα περσικὰ πολύτιμα». Καὶ ὁ *Μιχαὴλ 'Ατταλειάτης* ἀναφέρει τὸ ἔθιμο στὴν «'Ιστορία» του : «Πέπλα σηρικὰ πολυτελῶς ἐξυφασμένα τῇ γῇ καταστρώσαντες ἐπ' αὐτῶν τῶν ἀνακτόρων μέχρι τῶν τοῦ σεβασμίου καὶ μεγίστου ναοῦ τῆς τοῦ Θεοῦ λόγου Σοφίας πυλῶν...».

Ἡ σκανδιναβικὴ Σάγκα, ποὺ μὲ τὸ ἐπικό της στοιχεῖο μυθοποιεῖ τὸν Νορβηγὸ βασιλιά, παραλείπει νὰ μᾶς πληροφορήση τὸ κυριώτερο: Ἂν ὁ Σίγουρντ καὶ ὁ Ἔρικ ἔδωσαν στὸν αὐτοκράτορα, κατὰ τὴν ἄφιξή τους στὴν Κωνσταντινούπολη, «τὸν τοῖς Λατίνοις συνήθη ὅρκον», ποὺ ἀποτελοῦσε τὴ σκληρότερη, πραγματικὰ ταπεινωτικὴ δοκιμασία τῶν Εὐρωπαίων στρατιωτικῶν ἡγετῶν τῆς πρώτης Σταυροφορίας. Μ' αὐτὸν τὸν ὅρκο ὁ Ἀλέξιος μαστίγωνε τὴ χονδροειδῆ ὑπεροψία τῶν Φράγκων, γιατὶ τοὺς ὑποχρέωνε νὰ δηλώνουν ὅτι «θὰ παραδώσουν σὲ ἀπεσταλμένο τοῦ αὐτοκράτορα, κάθε χώρα ποὺ θὰ κυρίευαν κατὰ τὴν ἐκστρατεία στοὺς Ἁγίους Τόπους»[1].

Τὸ πιθανώτερο εἶναι νὰ μὴ ζητήθηκε ἀπὸ τοὺς Σκανδιναβοὺς ὁ ὅρκος. Γιατὶ ὁ Ἔρικ ταξίδευε σὰν προσκυνητὴς καὶ ὄχι σὰν σταυροφόρος πολέμαρχος, ἐνῶ ὁ Σίγουρντ γύριζε ἀπὸ τὴν Παλαιστίνη[2].

Ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ αὐθεντικὰ περιστατικὰ ποὺ ἱστορεῖ τὸ σκανδιναβικὸ χρονικὸ σχετικὰ μὲ τὴν παραμονὴ τοῦ Σίγουρντ στὴν Κωνσταντινούπολη εἶναι καὶ ἡ προσφορὰ τοῦ Ἀλεξίου γιὰ τὴν ὀργάνωση ἀγώνων στὸν Ἱππόδρομο. Ἡ πρόταση ἔγινε ἀπαράλλακτα ὅπως καὶ στὸν Ἔρικ τῆς Δανίας.

«Λίγες μέρες ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄφιξη τοῦ βασιλιᾶ Σίγουρντ στὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ αὐτοκράτορας Ἀλέξιος τὸν ρώτησε μὲ ἀπεσταλμένο του τί προτιμάει: ἔξη τάλαντα κόκκινο χρυσάφι ἢ ἐπίσημους ἀγῶνες στὸν Ἱππόδρομο; Ὁ Σίγουρντ μὲ τὴ νεανικὴ ματαιοδοξία ποὺ τοῦ ἐπέβαλλε κάθε ἐντυπωσιακὴ χειρονομία ἱκανὴ νὰ ἐπισκιάση τὴ φήμη τοῦ Ἔρικ στὰ μάτια τῶν Βαράγγων, προτίμησε χωρὶς δισταγμὸ τοὺς ἀγῶνες. Ἀμέσως ὁ αὐτοκράτορας πρόσταξε νὰ ὀργανωθοῦν οἱ ἐπιδείξεις.

»Αὐτὴ τὴ φορὰ οἱ μάχες εὐνόησαν περισσότερο τὸν αὐτοκράτορα παρὰ τὴν αὐτοκράτειρα. Γιατὶ πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι οἱ μισοὶ πολεμιστὲς τῶν ἀγωνισμάτων εἶναι μὲ τὸ μέρος τοῦ αὐτοκράτορα καὶ οἱ μισοὶ μὲ τὴν αὐτοκράτειρα[3]. Καὶ οἱ Ἕλληνες λένε πὼς ὅταν ἐπικρατεῖ ἡ παράταξη τοῦ αὐτοκράτορα ὁ προσεχὴς πόλεμος θὰ εἶναι νικηφόρος

Ἡ περιγραφὴ τοῦ Ἱπποδρόμου στὴ σκανδιναβικὴ Σάγκα εἶναι περίεργη:

«Ἐκεῖνοι ποὺ εἶδαν τὴν Κωνσταντινούπολη διηγοῦνται πὼς ὁ Ἱππόδρομος μοιάζει μ' ἕναν κάμπο, σὰν ἀπέραντο στρογγυλὸ ἁλώνι. Αὐτὸ τὸ

---

1. Ἡ *Ἄννα Κομνηνὴ* διέσωσε στὴν «Ἀλεξιάδα» της τὸ κείμενο τοῦ ὅρκου: Ὥστε ὁπόσας πόλεις καὶ χώρας ἢ φρούρια φθάσει κατασχεῖν ὑπὸ τὴν βασιλείαν Ρωμαίων τὸ πρῶτον τελοῦντα, πρὸς τὸν ἐπὶ αὐτῷ τούτῳ παρὰ τοῦ βασιλέως ἀποστελλόμενον ἀρχηγὸν παραδιδόναι». Μονάχα ὁ ἀνεψιὸς τοῦ Βοημούνδου (τοῦ Τάραντος) Τακρέδος ἀρνήθηκε νὰ δώση τὸν ὅρκο.

2. *Paul Riant*: ἔνθ' ἀν.

3. Ἀναφέρεται στὶς φατρίες τῶν Πράσινων καὶ τῶν Βένετων. *A. Brogger*. The Vikings of the Mediterranean and the Vikings of the North (Annual of the British School at Athens 1940. Ἐπίσης: *Chalandon*: Alexis 1er Comnène (Paris, 1900).

ἁλώνι περιβάλλεται ἀπὸ ἕναν πέτρινο λόφο ὅπου ἔχουν πελεκηθῆ καθίσματα γιὰ τοὺς θεατές. Οἱ ἀγῶνες γίνονται μέσα στὸ ἁλώνι. Ἐκεῖ βλέπει κανεὶς ζωγραφισμένα διάφορα πράγματα τοῦ παλιοῦ καιροῦ. Ἀκόμα καὶ οἱ Ases, οἱ Volunges καὶ οἱ Gjukunges βρίσκονται ἐκεῖ, χυμένοι σὲ μπροῦτζο, μὲ τόση τέχνη ποὺ θαρρεῖς πὼς εἶναι ζωντανοὶ καὶ παρακολουθοῦν τοὺς ἀγῶνες[1].

»Βλέπει κανεὶς θαυμαστὰ πράγματα : ἀνθρώπους ποὺ καλπάζουν ὄρθιοι πάνω σὲ ἄλογα. Φωτιὲς ποὺ τινάζονται μακριὰ καὶ ἄλλα μαγικά. Ἀκοῦς ἀκόμα ὅλων τῶν εἰδῶν τὰ μουσικὰ ὄργανα ».

Ἡ περιγραφὴ ποὺ δίνει ἡ Σάγκα συμπίπτει μὲ τὴν περιγραφὴ τοῦ Φράγκου Robert Glary τῆς ἴδιας περίπου ἐποχῆς :

«Ἦταν μιὰ πλατεῖα κοντὰ στὸ παλάτι τοῦ Βουκολέοντος. Αὐτὴ ἡ πλατεῖα εἶχε μάκρος μιάμιση ἀρμπαλέττα[2] καὶ πλάτος μία. Γύρω - γύρω ἦταν 30 ἢ 40 σειρὲς σκαλοπάτια ὅπου οἱ Ἕλληνες κάθονταν γιὰ νὰ παρακολουθήσουν τοὺς ἀγῶνες[3]. Πάνω ἀπ' αὐτὰ τὰ σκαλοπάτια ὑπῆρχε ἕνα μεγαλόπρεπο θεωρεῖο[4] γιὰ τὸ αὐτοκρατορικὸ ζεῦγος. Κατὰ μῆκος τῆς πλατείας ἦταν ἕνας ξύλινος τοῖχος, καὶ ἐκεῖ ἐπάνω ἔβλεπες εἰκόνες ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν καὶ ἄλλες ζωγραφιὲς ποὺ ἔδειχναν λέοντες, ἀρκοῦδες καὶ καμῆλες καὶ πλῆθος χάλκινα ἀγάλματα ἀνθρώπων καὶ ζώων. Κι' ἦταν τόσο καλοδουλεμένα καὶ φυσικὰ ποὺ δὲν ἤξερες ἂν βρίσκεσαι σὲ εἰδωλολατρικὴ γιορτὴ ἢ ἀνάμεσα σὲ χριστιανούς ».

Ἡ σκανδιναβικὴ Σάγκα ἱστορεῖ καὶ ἕνα ἄλλο περιστατικὸ ἀπὸ τὴν παραμονὴ τοῦ Σίγουρντ στὴν Πόλη, χαρακτηριστικὸ τῆς γοητευτικῆς φαντασίας τῶν Βορείων :

«Μιὰ μέρα, ὁ βασιλιὰς Σίγουρντ κάλεσε σὲ μεγάλη γιορτὴ τὸν αὐτοκράτορα στὸ παλάτι του. Βάλθηκε, λοιπόν, νὰ προετοιμάση τὴ δεξίωση ὥστε νὰ καταπλήξη τοὺς Βυζαντινούς. Τὴν παραμονή, πρόσταξε ὁ βασιλιὰς τοὺς ἀνθρώπους του νὰ πᾶνε στὸ παζάρι γιὰ ν' ἀγοράσουν ξύλα. Ἤθελε νὰ εἶναι

---

1. Θεοὶ καὶ ἥρωες τοῦ Βορρᾶ.

2. Μεσαιωνικὸ εἶδος τόξου.

3. Ὁ *Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος* τὰ ἀποκαλεῖ «βάθρα» (Ἔκθεσις) καὶ ὁ *Θεοφάνης* (Χρονογρ.) «βάραθρα». Οἱ ἄρχοντες κάθονταν στὰ «σκαμνία» ἐνῶ οἱ θεατὲς ἀναπαύονταν σὲ μαξιλλάρια παραγεμισμένα μὲ ἄχυρα ἢ καλαμόφυλλα (ὁ ὑπάλληλος, μάλιστα, ποὺ τὰ τοποθετοῦσε ὠνομαζόταν Μαξιλλάριος). Ὁ περιηγητὴς *Gilles* ὑπελόγισε τὸ πλάτος τοῦ Ἱπποδρόμου σὲ 370 μέτρα. Κατὰ τὸν Ἰταλὸ περιηγητὴ *Buodelmonti* ποὺ τὸν μέτρησε τὸ 1422 εἶχε μῆκος 400 βημάτων καὶ πλάτος 100. Σύμφωνα τέλος μὲ μετρήσεις ποὺ ἔγιναν τὸ 1918 τὸ πλάτος ἦταν 118 μ. καὶ τὸ μῆκος 370.

4. Εἶναι τὸ περίφημο «κάθισμα» ἢ «σέντζιον» (sedes) ποὺ στηριζόταν σὲ 24 μαρμαρένιους κίονες. Δὲν εἶχε κλίμακα πρὸς τὸν Ἱππόδρομο, γιὰ νὰ προστατεύεται ὁ αὐτοκράτορας ἀπὸ ἐνδεχόμενες ἐπιθέσεις τῶν θεατῶν. Τὸ κάθισμα εἶχε διάφορα πατώματα. Στὸ ἀνώτερο καθόταν ὁ αὐτοκράτορας μὲ τοὺς ἀξιωματούχους τοῦ θρόνου (*A. Vogt*: L'Hippodrome de Constantinople καὶ *Σκαρλάτου Βυζαντίου*. Ἡ Κωνσταντινούπολις).

καὶ ἡ θέρμανση βασιλική. Μὴν ἀνησυχεῖς τοῦ εἶπαν. Κάθε μέρα ἔρχονται στὴν πολιτεία ἕνα σωρὸ ἁμάξια φορτωμένα ξύλα. Μὰ ὅταν πῆγαν στὴν ἀγορὰ δὲ βρῆκαν οὔτε ἕνα πελεκούδι. Εἶχαν πουληθῆ ὅλα. Τὸ μαθαίνει ὁ Σίγουρντ καὶ λέει στοὺς ἀνθρώπους του : Νὰ ἀγοράσετε ὅλα τὰ καρύδια ποὺ θὰ βρῆτε. Τ' ἀγόρασαν καὶ τὰ κουβάλησαν στὸ παλάτι. Τὴν ἄλλη μέρα ἔρχεται ὁ αὐτοκράτορας μὲ ὅλη τὴν Αὐλή του. Κάθονται στὸ τραπέζι. Βλέποντας ὁ αὐτοκράτορας καὶ ἡ αὐτοκράτειρα πὼς τίποτα δὲν ἔλειπε κι' ὅτι ἡ ζεστασιὰ τῆς αἴθουσας ἦταν καταπληκτική, στέλνουν μυστικὰ ἀνθρώπους νὰ μάθουν τί ἔβαλαν στὴ φωτιά. Καὶ ψάχνοντας - ψάχνοντας βρίσκουν ἕνα ὁλόκληρο σπίτι γεμάτο καρύδια. Καὶ ἡ αὐτοκράτειρα εἶπε : Νὰ ἕνας τετραπέρατος βασιλιάς ! Γιατὶ ἐκείνη εἶχε δώσει μυστικὰ ἐντολὴ νὰ ἐξαφανίσουν ὅλα τὰ ξύλα ἀπὸ τὴν ἀγορὰ γιὰ νὰ δῆ πῶς θὰ ἀντιδράση ὁ Νορβηγός ».

Ὁ Σίγουρντ Α΄ ὁ Προσκυνητὴς ὑπῆρξε ἀπὸ τοὺς πιὸ δημοφιλεῖς ἥρωες τῶν νορβηγικῶν λαϊκῶν παραδόσεων. Κάθε τι ποὺ ἀναφέρεται στὶς περιπλανήσεις καὶ στὸ χαρακτήρα του ἔχει διασωθῆ μὲ θρησκευτικὴ εὐλάβεια ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του. Κι' ἐνῶ ἀπόλυτη σιωπὴ ἐπικρατεῖ στὰ χρονικὰ τοῦ Βορρᾶ γιὰ τὰ κατορθώματα τῶν περίφημων Βίκιγκς τοῦ Θ΄ αἰώνα, ἐνῶ τὰ ὁδοιπορικὰ τῶν Σκανδιναβῶν προσκυνητῶν τοῦ ΙΓ΄ καὶ ΙΔ΄ αἰώνα παραμένουν σκοτεινά, ἡ Σάγκα τοῦ Σίγουρντ ἀποτελοῦσε πάντοτε σύμβολο ἐθνικῆς ὑπερηφάνειας. Ἡ ἀφήγηση τοῦ ταξιδιοῦ του στὴν Κωνσταντινούπολη ἀναγνωρίζεται γενικὰ ὡς αὐθεντικὴ ἱστορικὴ πηγή. Ἔπειτα, οἱ μαρτυρίες τῶν χρονικῶν τοῦ Βορρᾶ ἐπιβεβαιώνονται καὶ ἀπὸ ἄλλα δυτικοευρωπαϊκὰ κείμενα τῆς ἴδιας ἐποχῆς : τοῦ Γουλιέλμου Μάλσμπερυ, τοῦ Ὀντερὶκ Βιτάλ, τοῦ Γουλιέλμου Τύριου κ.ἄ.

Ὅσο γιὰ τὴ σιωπὴ τῶν Βυζαντινῶν χρονογράφων, εἶναι γνωστὸ ὅτι δὲν ἀφιέρωσαν οὔτε λέξη, ἀκόμα καὶ γιὰ τὸν Νορβηγὸ πολέμαρχο Χάραλντ τὸν Αὐστηρό, ποὺ ἔδρασε κατὰ τὶς ἐκστρατεῖες τῶν Βυζαντινῶν στρατηγῶν τὸν ΙΑ΄ αἰώνα καὶ τὰ κατορθώματά του ψάλλει μία σκανδιναβικὴ Σάγκα. Καὶ θὰ πίστευε κανεὶς ὅτι πρόκειται γιὰ μυθικὸ πρόσωπο ἂν δὲν ἀναφερόταν σὲ μιὰ σύγχρονη βυζαντινὴ πηγή, στὸ ἀνώνυμο «Νουθετικὸν πρὸς Βασιλέα».

Σύμφωνα μὲ τὴν σκανδιναβικὴ Σάγκα, ὁ Χάραλντ ἔφυγε ἀπὸ τὴ Νορβηγία τὸ 1030, σὲ ἡλικία 15 χρόνων, γιὰ τὴν Ἀνατολή. Μὲ τὴν πολεμικὴ δράση του κατώρθωσε νὰ ἀναδειχθῆ στὸ Βυζάντιο καὶ νὰ κατακτήση μεγάλα ἀξιώματα. Στὴν Κωνσταντινούπολη ἐρωτοτροπεῖ μὲ τὴ γηραιὰ αὐτοκράτειρα Ζωή, ἐνῶ ἡ ἀνεψιά της, ἡ πανέμορφη Μαρία, ἐκλιπαρεῖ τὴν εὔνοιά του.

Νοστάλγησε ὅμως κάποτε τὴν πατρίδα κι' ἀποφάσισε νὰ ξαναγυρίση στὸ Βορρά. Ἀλλὰ ὁ αὐτοκράτορας τὸν χρειάζεται. Δὲν τοῦ ἐπιτρέπει νὰ φύγη καὶ τὸν φυλακίζει σὲ μιὰ σκοτεινὴ ὑπόγεια φυλακή. Γίνεται, ὅμως, ἕνα θαῦμα, ὁ Χάραλντ δραπετεύει, φθάνει στὸ καράβι του καὶ ἐγκαταλείπει νύχτα τὴν Πόλη παίρνοντας μαζί του τὴ Μαρία.

Αὐτὰ ἱστορεῖ ἡ Σάγκα, ἡρωποιώντας τὸν Σκανδιναβὸ πολεμιστή. Ὡστόσο, πρόκειται γιὰ ἱστορικὸ πρόσωπο. Ὁ ἄγνωστος Βυζαντινὸς συγγραφέας περιγράφει μὲ πολλὲς λεπτομέρειες τὴν πολεμικὴ δράση τοῦ Χάραλντ, τοῦ Ἀράλτη, ὅπως τὸν ἀποκαλεῖ.

«Ὃς δὴ Ἀράλτης καὶ νέος ὢν ἠθέλησεν εἰσελθεῖν καὶ προσκυνῆσαι τῷ μακαριωτάτῳ βασιλεῖ κὺρ Μιχαὴλ τῷ Παφλαγόνι καὶ ἐν θέᾳ γενόμενος τῆς ρωμαϊκῆς καταστάσεως... Καὶ εἰσῆλθε καὶ ἐδέξατο αὐτὸν ὁ βασιλεὺς ὡς ἐνεδέχετο καὶ ἀπέστειλεν αὐτὸν μετὰ τοῦ λαοῦ αὐτοῦ ἐς Σικελίαν, ἐκεῖ γὰρ εὑρίσκετο ὁ ρωμαϊκὸς στρατὸς πολεμῶν τὴν νῆσον».

Οἱ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς δὲν ἀναφέρουν διόλου τὴν παραμονὴ τοῦ Σίγουρντ στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὡστόσο, οἱ Σκανδιναβοὶ ἱστορικοὶ ἀποδίδουν αὐτὴ τὴ σιωπὴ στὴ μνησικακία τῶν χρονογράφων καὶ κυρίως τῆς Ἄννας Κομνηνῆς ἐναντίον τῶν «βαρβάρων» ὁπλαρχηγῶν ποὺ κάθε τόσο περνοῦσαν ἀπὸ τὰ παλάτια τοῦ Ἀλεξίου καὶ λυμαίνονταν τὰ βυζαντινὰ ἐδάφη. Ἡ ἴδια ἡ Ἄννα Κομνηνὴ ὁμολογεῖ τὴν ἀποστροφή της γιὰ κεῖνο τὸ «ἀναρίθμητον πλῆθος μετὰ τῶν ἀγαγόντων αὐτοῖς ἡγεμόνων ρηγῶν»[1].

Φαίνεται, πάντως, ὅτι οἱ ἡγεμόνες τῆς Δανίας καὶ Νορβηγίας Ἔρικ καὶ Σίγουρντ βρῆκαν θερμότατη ὑποδοχὴ στὴν Αὐλὴ τοῦ Ἀλεξίου. Ὁ πρῶτος, ἐπειδὴ ταξίδευε ὡς προσκυνητὴς καὶ ὄχι ὡς ὕποπτος λαφυραγωγὸς σταυροφόρος. Ὁ δεύτερος, ἐπειδὴ γύριζε ἀπὸ τοὺς Ἁγίους Τόπους, καὶ εἶχαν κορεσθῆ μὲ τὶς λεηλασίες τῆς Σιδῶνος οἱ ἁρπακτικὲς φιλοδοξίες τοῦ στρατοῦ του. Ἔπειτα, ὁ Σίγουρντ ἦταν ἕνας καλλιεργημένος ἡγεμόνας. Μιλοῦσε θαυμάσια ἑλληνικά. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὁ Ἀλέξιος εἶχε ἐξοικειωθῆ στὰ ἤθη καὶ ἔθιμα τῶν Βορείων, ἐπειδὴ οἱ Βάραγγοι, ἡ αὐτοκρατορικὴ φρουρά, ἦταν κυρίως Σκανδιναβοί.

Φυσικά, ὁ αὐτοκράτορας ἀνησυχοῦσε. Τοὺς Λατίνους ἀρχηγοὺς τῶν σταυροφόρων θὰ μποροῦσε νὰ τοὺς ἀντιμετωπίση στὴν ἀνάγκη μὲ τὰ ὅπλα. Ἡ περίπτωση ὅμως τῶν δύο Σκανδιναβῶν βασιλιάδων ἦταν διαφορετική. Εἶχαν τὴ δυνατότητα, ἂν κατώρθωναν νὰ προσεταιρισθοῦν τοὺς Βαράγγους, νὰ δημιουργήσουν προβλήματα καὶ κινδύνους στὸν Ἀλέξιο.

Ὡστόσο ὅλα πῆγαν κατ' εὐχήν. Καὶ ὁ ὑπερόπτης ἀλλὰ γενναιόφρων βασιλιὰς τῆς Νορβηγίας, ἀναχωρώντας ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη τὴν ἄνοιξη τοῦ 1111 ἀνταπέδωσε τὶς τιμὲς καὶ τὰ χαρίσματα τοῦ Ἀλεξίου. Ἐπειδὴ ἡ ἐπιστροφή του στὴ Σκανδιναβία θὰ γινόταν διὰ ξηρᾶς ἄφησε στὸν αὐτοκράτορα ὅλο τὸ στόλο του, ἑξήντα νορβηγικὰ καράβια.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἡ ἐπιστροφὴ ἀπὸ τὸ Γιβραλτὰρ ἦταν ἐπικίνδυνη.

---

1. Τὰς δὲ τῶν ἡγεμόνων κλήσεις καὶ προθυμουμένη περ ἐξειπεῖν, οὐ βούλομαι· ναρκᾶ γάρ μοι ὁ λόγος τὸ μέν τοι βαρβαρικὰς φωνὰς ἀπαγγέλλειν ἀδυνατούσῃ διὰ τὸ ἄναρθρον· τὸ δέ τι καὶ πρὸς τὸ πλῆθος ἐκείνων ἀποβλεπούσῃ, καὶ ἵνα τι τοσούτου πλήθους κλήσεις

῾Ο Σίγουρντ εἶχε ἀποκομίσει κολοσσιαίους θησαυρούς κατὰ τὶς περιλάλητες λεηλασίες τῆς ῾Ιερουσαλὴμ καὶ τῆς Σιδῶνος, καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς ἐπιδρομὲς κατὰ τῶν ᾿Αράβων τῆς ῾Ισπανίας. Καὶ προτιμοῦσε τὴ σιγουριὰ τοῦ χερσαίου ταξιδιοῦ.

Τελικὰ ἐπέτρεψε σὲ ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ στρατοῦ του νὰ ἐνταχθῆ στὴν αὐτοκρατορικὴ φρουρά. Εἶχαν ἄλλωστε καταγοητευθῆ οἱ σκληροτράχηλοι Βόρειοι ἀπὸ τὴ γλυκύτητα τοῦ μεσογειακοῦ κλίματος καὶ ἀπὸ τὶς τρυφηλότητες τῆς βυζαντινῆς ζωῆς[1].

Φεύγοντας ὁ Σίγουρντ ἔδωσε ἐντολὴ νὰ ἀποσπάσουν ἀπὸ τὴν πλώρη τοῦ καραβιοῦ του ἕναν πελώριο ξύλινο δράκοντα ντυμένο μὲ μπροῦντζο, ἔργο ἐξαιρετικῆς σκανδιναβικῆς τέχνης, καὶ νὰ τὸν μεταφέρουν στὴν πατρίδα, θυμητάρι καὶ κειμήλιο τῆς μεσογειακῆς ἐκστρατείας. Σήμερα, ὁ δράκοντας τοῦ Σίγουρντ ἀποτελεῖ ἐθνικὸ μνημεῖο τῆς Νορβηγίας.

Αὐτοκράτορας καὶ βασιλιὰς ἀποχωρίσθηκαν μὲ ἐκδηλώσεις πραγματικῆς φιλίας. ῾Ο Σίγουρντ πῆρε μαζί του μεγάλον ἀριθμὸ ἁγίων λειψάνων, μιὰ σκαλιστὴ ῾Αγία Τράπεζα στολισμένη μὲ χρυσάφι καὶ πολύτιμα πετράδια καὶ δύο βιβλία, τὸ ἕνα γραμμένο μὲ χρυσᾶ γράμματα πάνω σὲ πορφυρὴ περγαμηνὴ καὶ τὸ ἄλλο μὲ θαυμαστῆς τέχνης εἰκονογράφηση, δῶρο τοῦ πατριάρχη [2].

Τὸ 1152 μιὰ ἄλλη νορβηγικὴ ἀποστολὴ προσκυνητῶν περνᾶ ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς θάλασσες ἀκολουθώντας τὸ δρομολόγιο τοῦ βασιλιᾶ Σίγουρντ. ῾Ολόκληρος στόλος ἀπὸ δεκαπέντε μεγάλα καράβια καὶ πολλὰ μικρότερα καὶ 4000 διαλεχτοὺς στρατιῶτες. ᾿Επὶ κεφαλῆς, πέντε βαρῶνοι καὶ ἕνας ἐπίσκοπος. Γενικὸς ἀρχηγὸς ὁ ἡγεμόνας τῶν ᾿Ορκάδων Rögnvaldr Γ'.

Δὲν εἶναι οὔτε εἰρηνικὸ οὔτε χριστιανικὸ τὸ ταξίδι. Οἱ Νορβηγοὶ πολιορκοῦν καὶ κυριεύουν κάστρα, λεηλατοῦν τὶς ἱσπανικὲς καὶ τὶς ἀφρικανικὲς

ἀπαριθμεῖσθαι πειρώμεθα οὓς καὶ οἱ τότε παρόντες ἀκηδίας ἐπληροῦντο ὁρῶντες» (᾿Αλεξιάς, XII).

1. Οἱ ἄγριες οἰνοποσίες εἶχαν ἀποδεκατίσει τὸν στρατὸ τοῦ Νορβηγοῦ ἀρχισταυροφόρου. ῾Ο ῎Αγγλος *Γουλιέλμος Μάλσμπερυ* γράφει στὸ χρονικό του ὅτι ὁ Σίγουρντ, γιὰ νὰ ἀποδείξη στοὺς στρατιῶτες του τὶς καταστρεπτικὲς συνέπειες τοῦ ἀνέρωτου κρασιοῦ, ἔβαλε τὸ σηκώτι ἑνὸς χοίρου σ' ἕνα δοχεῖο γεμάτο κρασί. Τὸ σηκώτι διαλύθηκε ἐντελῶς. «Νά τί περιμένει τὰ σωθικά σας», εἶπε ὁ Σίγουρντ στοὺς ἀνθρώπους του.

2. Κατὰ τὸν ῎Αγγλο ὅμως Γουλιέλμο Μάλσμπερυ, ἡ ἀναχώρηση τοῦ Σίγουρντ ἔγινε κάτω ἀπὸ μυθιστορηματικὲς συνθῆκες. Οἱ Βυζαντινοί, εἴτε γιατὶ ἤθελαν νὰ κρατήσουν τοὺς Νορβηγοὺς μισθοφόρους στὴν αὐτοκρατορικὴ φρουρά, εἴτε ἐπειδὴ εἶχαν ἐπιβουλευθῆ τοὺς ἀμύθητους θησαυροὺς τοῦ Σκανδιναβοῦ ἡγεμόνα ἔπεισαν τὸν ᾿Αλέξιο Κομνηνὸ νὰ παρεμποδίση τὴν ἀναχώρηση τοῦ βασιλιᾶ. ᾿Αλλὰ ὁ Σίγουρντ ἀντιμετώπισε τὴν πανουργία μὲ πανουργία. Γέμισε ἀναρίθμητες κασσέλες μὲ μολύβι καὶ πέτρες καὶ τὶς σφράγισε μὲ τὴν προσωπική του βούλα. Κι' ἀφοῦ εἶπε ὅτι θὰ βγῆ ἀπὸ τὴ βασιλεύουσα γιὰ κυνήγι στὰ περίχωρα, ἄφησε τοὺς «θησαυρούς» του στὸν αὐτοκράτορα γιὰ ἐνέχυρο. ῾Ο ᾿Αλέξιος ἀνακάλυψε τὴν «ἀπάτη» λίγες μέρες ἀργότερα ὅταν ὁ Σίγουρντ βρισκόταν κιόλας μακριά.

ακτές «έν ονόματι τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ ἀγῶνος κατὰ τῶν ἀπίστων», αἰχμαλωτίζουν καράβια στὴ Μεσόγειο. Καὶ οἱ «γενναῖοι σταυροφόροι» περνώντας ἀπὸ τὴν Κρήτη φθάνουν στὸ λιμάνι τῆς Ἄκρας, ὅπως ἱστορεῖ τὸ σκανδιναβικὸ χρονικό, «μὲ τὶς ἀσπίδες κρεμασμένες στὴν κουπαστὴ τῶν καραβιῶν». Κι' ἀφοῦ συμπλήρωσαν τὴ λαφυραγωγία μὲ μερικὲς ἐπιδρομὲς στὴν Παλαιστίνη ξεκινοῦν γιὰ τὸ ταξίδι τοῦ γυρισμοῦ.

Πρῶτος σταθμὸς ἡ Κωνσταντινούπολη. Ὁ αὐτοκράτορας Μανουὴλ τοὺς ὑποδέχεται μὲ τιμὲς καὶ τοὺς προτείνει νὰ παραμείνουν στὸ Βυζάντιο ὡς μισθοφόροι. Δὲν συμφωνοῦν. Καὶ ἡ ληστρικὴ ἀποστολὴ τῶν Νορβηγῶν προσκυνητῶν-λαφυραγωγῶν παίρνει τέλος. Ὁ στόλος ἐπιστρέφει στὸ Βορρά[1].

Τὸ 1191 ἕνας Νορβηγὸς κοντοτιέρος, ὁ Ulf de Laufnaes, σκληροτράχηλος πολεμιστὴς καὶ ἀρχικουρσάρος, παραμερισμένος ἀπὸ τὸν βασιλιὰ Sverrir, ποὺ ὁ ἴδιος εἶχε ἀναδείξει, ὑψώνει τὸ λάβαρο τοῦ σταυροφόρου καὶ συνεννοεῖται μὲ τοὺς Δανοὺς ποὺ ἑτοιμάζουν ἐκστρατεία «προσκυνήματος - λαφυραγωγίας» στὴ Μεσόγειο.

Ἀλλὰ οἱ Σκανδιναβοὶ φθάνουν στὴν Παλαιστίνη σὲ μιὰ ἀκατάλληλη ἐποχή. Ἔχει ὑπογραφῆ τριετὴς συνθήκη εἰρήνης μὲ τοὺς Σαρακηνούς. Εἶναι πιὰ ἀδύνατο νὰ ἀξιοποιήσουν τὸ μένος τους κατὰ τῶν ἀπίστων. Χωρίζονται, κι' ἄλλοι ἐπιστρέφουν διὰ μέσου Ἰταλίας, ἄλλοι διὰ μέσου τῆς Πόλης.

Ὁ ἀνώνυμος Σκανδιναβὸς ποὺ ἱστορεῖ τὴν παραμονὴ τῶν νέων Σταυροφόρων στὴν Κωνσταντινούπολη μιλάει μὲ σεβασμὸ γιὰ τὰ «ἄπειρα ἅγια λείψανα» τῆς πρωτεύουσας τῶν Βυζαντινῶν καὶ κυρίως γιὰ μιὰ εἰκόνα ποὺ οἱ χριστιανοὶ τῆς Πόλης ἀποκαλοῦν Εἰδητέρα[2].

«Κάθε μέρα, γράφει ὁ Ἀνώνυμος τοῦ χρονικοῦ, γίνεται λιτάνευση τῆς εἰκόνας ἀπὸ τὴ μιὰ συνοικία στὴν ἄλλη. Τὰ πλήθη τὴν ἀκολουθοῦν καὶ τὴν περιβάλλουν μὲ σύννεφα ἀπὸ θυμιάματα. Κάθε Τρίτη, μιὰ ἀθέατη δύναμη κάνει τὴν εἰκόνα νὰ κινῆται μὲ καταπληκτικὴ ταχύτητα. Παρασύρει τὸν ἱερέα ποὺ τὴν κρατεῖ καὶ διασχίζει τὸ σαστισμένο πλῆθος. Ὅλοι στηθοκοπιοῦνται καὶ ψέλνουν Κύριε Ἐλέησον ».

Οἱ Βάραγγοι, «οἱ εὐγενέστατοι σωματοφύλακες τοῦ παλατιοῦ», παρουσιάζουν τοὺς σταυροφόρους στὸν αὐτοκράτορα. Ἐκεῖνος τοὺς δέχεται μὲ τιμές, τοὺς περιποιεῖται, τοὺς φορτώνει δῶρα καὶ τοὺς προτείνει νὰ μποῦν στὴ δούλεψή του. Ἀλλὰ οἱ στρατιῶτες «σκέπτονται τὶς γυναῖκες τους καὶ τὰ παιδιά τους ποὺ ἄφησαν στὸ Βορρά, τὰ αἰσθήματά τους εἶναι πάνω ἀπὸ τὸ συμφέρον», κι' ἀφοῦ ἐφοδιάζονται μὲ «καλὰ διαβατήρια» ἐπιστρέφουν στὴ Δανία διὰ μέσου Οὐγγαρίας καὶ ἀνατολικῆς Σαξωνίας τὸ 1193.

1. Σάγκα τῶν Ὀρκάδων.
2. Πρόκειται γιὰ τὴν Παναγία τὴν Ὁδηγήτρια.

Αὐτὴ εἶναι ἡ τελευταία ἀποστολὴ Σκανδιναβῶν προσκυνητῶν στὶς θάλασσες τοῦ Βυζαντίου.

Ἡ εἰσβολὴ τῶν Μογγόλων ἔκλεισε τὸ δρόμο τῆς Ρωσίας. Δὲν ὑπάρχουν πιὰ οἱ συμπατριῶτες μισθοφόροι στὴν ὑπηρεσία τῶν μικρῶν ἡγεμόνων τῆς Οὐκρανίας, οὔτε οἱ Σκανδιναβοὶ ἔμποροι γουναρικῶν. Ὁλόκληρη ἡ ἀνατολικὴ Εὐρώπη εἶχε ἐρημωθῆ καὶ οἱ σλαβικὲς ἡγεμονίες ἔγιναν χανᾶτα φόρου ὑποτελῆ. Στὸ Βυζάντιο πάλι δὲν ὑπάρχουν Βάραγγοι. Ἐξαφανίσθηκαν μαζὶ μὲ τὴν εἰσβολὴ τῶν Λατίνων.

Τὸ 1336 ξανάνοιξαν οἱ δρόμοι γιὰ τοὺς Ἁγίους Τόπους. Ἀλλὰ σπάνιοι εἶναι οἱ Σκανδιναβοὶ ταξιδιῶτες. Μονάχα ὁ βασιλιὰς Ἔρικ τῆς Πομμερανίας πέρασε ἀπὸ τὴν Πόλη τὸ 1425.

Ὁ βασιλιὰς τῆς Δανίας Χριστιανὸς Α' καὶ ἡ γυναῖκα του Δωροθέα ταξίδεψαν στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες τὸ 1480. Ὕστερα ἀπὸ μισὸν αἰώνα, τὰ τρία βασίλεια τοῦ Βορρᾶ ἔγιναν λουθηρανικά.

Τότε, ἀκριβῶς, ἐξαφανίσθηκε μαζὶ μὲ τὸ τυπικὸ τῆς καθολικῆς λατρείας καὶ ἡ σκέψη γιὰ προσκύνημα στοὺς Ἁγίους Τόπους.

Τὰ ταξίδια τῶν Σκανδιναβῶν στὸ Βυζάντιο κατὰ τὴν περίοδο τῶν Σταυροφοριῶν εἶχαν σημαντικὲς ἐπιπτώσεις στὸν δημόσιο καὶ ἰδιωτικὸ βίο τῶν λαῶν τοῦ Βορρᾶ, στὶς δυναστεῖες καὶ στὴν ἐκκλησία, στὴν κοινωνικὴ δομή, στὰ ἤθη καὶ στὰ ἔθιμα, στὴν πνευματικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ζωὴ καὶ στὴν οἰκονομία.

Οἱ ἀπόγονοι τῶν κουρσάρων Σταυροφόρων ἄρχισαν νὰ ταξιδεύουν στὴ Μεσόγειο καὶ νὰ ἀνταλλάσσουν τὰ φορτία ψαριῶν καὶ πρώτων ὑλῶν τοῦ Βορρᾶ μὲ σπάνια προϊόντα, μὲ ἑλληνικὰ κρασιὰ καὶ καρποὺς τῆς Ἱσπανίας καὶ τῆς Β. Ἀφρικῆς.

Ἡ βιοτεχνία ἀντιγράφει τὰ βυζαντινὰ προϊόντα τῶν ἐκκλησιαστικῶν χρυσοχοείων καὶ τὰ λεπτουργήματα τῶν διακοσμήσεων τῶν ναῶν.

Τὰ στολίδια τῶν γυναικῶν τῆς Νορβηγίας, κορῶνες, βραχιόλια, ζῶνες εἶναι ἀντίγραφα τῆς βυζαντινῆς μόδας. Ἀπὸ τὸ Βυζάντιο, ἄλλωστε, ἦρθε στὸ Βορρὰ ὁ ὄγκος τοῦ χρυσοῦ ποὺ ἐπέτρεψε τὴν ἀνάπτυξη τῆς βιοτεχνίας κοσμημάτων. Τὰ σκανδιναβικὰ νομίσματα εἶναι ἀπομιμήσεις τῶν βυζαντινῶν. Ἀκόμη καὶ ἡ ναυπηγικὴ ἔχει ἐπηρεασθῆ. Τὰ παλιὰ σκανδιναβικὰ καράβια χάνουν σιγά - σιγὰ τὴ φόρμα τους καὶ γίνονται δρόμωνες. Ἡ πολεμικὴ βιοτεχνία — κατασκευὴ ὅπλων καὶ πολιορκητικῶν μηχανῶν — ἀκόμη καὶ τὰ κάστρα καὶ τὰ κάθε λογῆς ὀχυρωματικὰ ἔργα εἶναι ἀντίγραφα τῆς βυζαντινῆς τεχνικῆς. Ἡ βυζαντινὴ ἐπιστήμη (ἰατρικὴ - μαθηματικὰ) μεταναστεύουν στὸ Βορρὰ μαζὶ μὲ τοὺς σταυροφόρους καὶ τοὺς Βαράγγους.

Ἀλλὰ καὶ ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἔχει ἐπηρεάσει τὶς σκανδιναβικὲς διαλέκτους. Πολλὲς λέξεις τῆς ἐποχῆς τῶν Σταυροφοριῶν ἔχουν μεταφυτευθῆ στὸ Βορρᾶ. Τὸ Βυζάντιο ἀκτινοβολοῦσε στὶς σκανδιναβικὲς χῶρες καὶ δὲν ἦταν

σπάνιο φαινόμενο οἱ ἑλληνικὲς σπουδές. Τὰ νορβηγικὰ χρονικὰ βεβαιώνουν ὅτι ὁ βασιλιὰς Σίγουρντ μιλοῦσε, καὶ οἱ σύντροφοί του ἐννοοῦσαν τὰ ἑλληνικά. Τὸ Βυζαντινὸ «μηδ' ἔβη» ἔχει ἐνσωματωθῆ στὴ Σάγκα τῶν Ὀρκάδων χωρὶς νὰ μεταφρασθῆ. Κι' αὐτὸ σημαίνει ὅτι οἱ Σκανδιναβοὶ μιλοῦσαν μιὰ παρεφθαρμένη Ἑλληνικὴ ποὺ τοὺς ἐπέτρεπε νὰ συννενοῦνται ἀπ' εὐθείας μὲ τοὺς Βυζαντινούς.

Αὐτὸ ἄλλωστε, ἐξηγεῖ τὸ πλῆθος τῶν ἑλληνικῆς καταγωγῆς λέξεων ποὺ παρατηρεῖται στὶς βόρειες γλῶσσες. Πολλὰ βιβλία, δημοφιλῆ στοὺς Ἕλληνες τῆς ἐποχῆς τῶν Σταυροφοριῶν, ὅπως ὁ Κτησίας, ἦταν πολὺ γνωστὰ στὸ Βορρά. Ἀλλὰ καὶ ἀρκετοὶ μῦθοι, παραδόσεις καὶ ἱστορίες τῆς Σκανδιναβίας ἔχουν ἑλληνικὴ πηγή.

Η ΑΡΠΑΓΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΛΕΙΨΑΝΟΥ (1125)

Τὸ 1123 ὁ Βενετὸς κληρικὸς Cerbanus Cerbani ποὺ ὑπηρετοῦσε στὴν Αὐλὴ τοῦ αὐτοκράτορα Ἰωάννου Β' τοῦ Κομνηνοῦ, ταξιδεύοντας ἀπὸ τὴν Πόλη στοὺς Ἁγίους Τόπους, πιάστηκε αἰχμάλωτος κοντὰ στὴν Ἰκαρία καὶ ὡδηγήθηκε στὴ Χίο. Κατώρθωσε νὰ δραπετεύσῃ, ἔφθασε στὴ Ρόδο καὶ ξαναγύρισε στὴ Χίο μὲ τὸ στόλο τῶν Βενετῶν κατὰ τὴν ἐκστρατεία ποὺ κατέληξε στὴν κατάκτηση τοῦ νησιοῦ. Ἐκεῖ ὁ Cerbanus εἶχε τὴν ἔμπνευση νὰ κλέψῃ τὸ λείψανο τοῦ Ἁγίου Ἰσιδώρου καὶ νὰ τὸ μεταφέρῃ στὴ Βενετία.

Τὸ χρονικὸ τῆς ἀπαγωγῆς περιέχεται στὴν ἔκθεση τοῦ καθολικοῦ παππᾶ πρὸς τὸν πάτρωνά του, ἐπίσκοπο Βονιφάτιο Φαλιέρο. Πρόκειται γιὰ ἕνα κείμενο ποὺ ἀποκαλύπτει ὅτι ἡ ἁρπαγὴ λειψάνων Ἁγίων ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ ἦταν μιὰ πολὺ ἀποδοτικὴ ἐπιχείρηση[1]. καὶ σὲ ὡρισμένες περιπτώσεις ἔπαιρνε τὴ μορφὴ πειρατικῆς ἐπιδρομῆς. Εἶναι μιὰ γκρανγκινιολικὴ ἀφήγηση, μιὰ σύνθεση καλογερικῆς ὑποκρισίας καὶ τυχοδιωκτισμοῦ, ποὺ ἐκφράζει αὐθεντικὰ τὸ πνεῦμα τοῦ Μεσαίωνα.

---

1. Τὸ ὅτι τὰ «Ἅγια Λείψανα» γίνονταν ἀντικείμενο συναλλαγῆς μαρτυρεῖται κι' ἀπὸ ἕνα ἐπεισόδιο ἐπὶ φραγκικῆς πολιορκίας τῆς Πόλης. Ὁ Βαλδουῖνος Β', διάδοχος τοῦ θρόνου, ταξιδεύει στὴ δυτικὴ Εὐρώπη «γιὰ συγκέντρωση στρατοῦ καὶ χρημάτων» ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποτυχία τῆς πολιορκίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως ποὺ εἶχε ἐπιχειρήσῃ τὸ 1236 ὁ Ἰωάννης Βατάτζης. «Προστᾶται αὐτοῦ (τοῦ Βαλδουΐνου) ἐγένοντο ὁ πάπας καὶ ὁ τῆς Γαλλίας βασιλεὺς Λουδοβῖκος Θ' ὁ ἐπικαλούμενος Ἅγιος. Οὗτος, πλὴν τῆς ἄλλης χρηματικῆς δωρεᾶς, ἣν ἐδωρήσατο τῷ Βαλδουΐνῳ, ἠγόρασε παρ' αὐτοῦ καὶ τὸ ἱερώτατον καὶ τιμιώτατον τῶν κειμηλίων τοῦ λατινικοῦ κράτους τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὸν ἐξ ἀκανθῶν στέφανον τοῦ Σωτῆρος, ὃν οἱ μεγιστᾶνες τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει φραγκικῆς Αὐλῆς εἶχον ἐνεχυριάσει εἴς τινα Βενετὸν ἀντὶ 13 χιλιάδων χρυσῶν, ἅτινα ἐπλήρωσε νῦν ὁ Λουδοβῖκος, ἔδωσε δὲ καὶ ἄλλην πολλῷ μείζονα χρηματικὴν ποσότητα πρὸς ἀγορὰν τοῦ κειμηλίου» (*Παπαρρηγόπουλος*, Τόμ. Ε', σελ. 52, ὑποσ. 1).

Ἡ ἔκθεση τοῦ Cerbanus ἔχει τὸν τίτλο «Μετακομιδὴ τοῦ θαυματουργοῦ μάρτυρος Ἰσιδώρου ἀπὸ τὴ νῆσο Χίο στὴν πόλη τῆς Βενετίας, 1125 ». Ἀφοῦ ἱστορεῖ ὁ κληρικὸς τὸν βίο τοῦ Ἁγίου προχωρεῖ στὴν περιγραφὴ τῆς ἁρπαγῆς.

Καθὼς ἡ γαλέρα, φορτωμένη βενετικὸ στρατὸ ζύγωνε στὴ Χίο ὁ παππὰς ἐμπιστεύεται στὸν πλοίαρχο, στὸ ναύκληρο «καὶ σὲ μερικοὺς ἄλλους εὐγενεῖς» τὴν ἰδέα του νὰ κλέψουν ἀπὸ τὸν ὁμώνυμο ναὸ τὸ σκήνωμα τοῦ Ἁγίου ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ καύχημα τοῦ νησιοῦ.

«Ἀδελφοί, σ' αὐτὸ τὸ νησὶ ποὺ πᾶμε νὰ παραχειμάσουμε, κρύβεται πολύτιμος καὶ ξακουστὸς θησαυρός, τὸ σῶμα τοῦ ἁγίου καὶ θαυματουργοῦ μάρτυρος Ἰσιδώρου. Ἂς τὸ πάρουμε, μὲ τὴ βοήθεια τῆς Θείας Πρόνοιας, μὲ εὐλάβεια βέβαια, ἀλλὰ προσεκτικὰ καὶ κρυφὰ μὴ μᾶς προλάβουν ἄλλοι.»

Ἡ ἰδέα ἐνθουσίασε ὅλους κι' ἀμέσως ἐτέθη σ' ἐφαρμογὴ τὸ σχέδιο τῆς ἁρπαγῆς.

Τὴν ἄλλη μέρα, Κυριακή, ἑορτὴ τοῦ ἁγίου Ἀμβροσίου, οἱ συνωμότες σπεύδουν στὴν ἐκκλησία καὶ κλειδώνονται μέσα. Ὁ στρατὸς εἶναι ἀπασχολημένος μὲ τὴν ἐξεύρεση καταλυμάτων καὶ δὲν ὑποπτεύεται κανεὶς τίποτα.

Ἐκεῖ, στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἰσιδώρου, ἡ «θεοσεβὴς» συντροφιὰ μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν κυνικὸ ἱερέα, ἀφοῦ ἔψαλε ὕμνους καὶ ἔκανε δεήσεις καὶ μετάνοιες, ἀναμέτρησε καὶ τοὺς κινδύνους ποὺ συνώδευαν τὸ ἐγχείρημα. Τίποτα δὲν ἀπέκλειε νὰ ἀποκαλυφθῆ ἡ ἐπιχείρηση. Ἔπειτα θ' ἀντιμετώπιζαν καὶ τὴ θεϊκὴ ὀργή. Ἀλλὰ ὁ πανοῦργος ρασοφόρος ἔλυσε τὸ πρόβλημα μὲ αὐτὸ τὸν ἁπλὸ συλλογισμό :

«Ἂν ἡ Θεία οἰκονομία καὶ ὁ Ἅγιος συμφωνοῦν νὰ μετακινηθῆ τὸ λείψανο, ὅλα θὰ πᾶνε καλά, οἱ στρατιῶτες θὰ παρασυρθοῦν μὲ θεϊκὴ ἐνέργεια μακριὰ ἀπὸ τὸ ναὸ καὶ ἡ ἐργασία θὰ τελειώση χωρὶς καμμιὰ ἐνόχληση ».

Ἀλλὰ ἔπρεπε πρῶτα νὰ ζητηθῆ τοῦ Θεοῦ ἡ εὐδοκία καὶ τοῦ Ἁγίου ἡ συγκατάθεση γιὰ τὴν ἀπαγωγή. Ἔπεσε, λοιπόν, κατὰ γῆς ὁ Cerbanus καὶ μὲ τὸ πρόσωπο στὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ δεήθηκε στὸν Ὕψιστο :

«Παντοδύναμε Θεέ, ποὺ χωρὶς τὴ δική σου ἐπίνευση, καὶ τὸ τελευταῖο στρουθίο δὲν μπορεῖ νὰ πετάξη, καὶ ποὺ μὲ τὴ δική σου οἰκονομία ἔχουν μετακομισθῆ τὰ πολύτιμα σώματα τῶν Ἀποστόλων, τοῦ Μάρκου ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια στὴ Βενετία, τοῦ Ἰακώβου ἀπὸ τὰ Ἱεροσόλυμα στὴν Ἱσπανία, τοῦ Ματθαίου καὶ τοῦ Βαρθολομαίου ἀπὸ τὴν Αἰθιοπία καὶ τὴν Ἰνδία στὴν Ἀπουλία, ἱκετεύω μὲ δάκρυα, μὴν ἐναντιωθῆς στὴν ἐπιθυμία τῆς ἁμαρτωλῆς μου ψυχῆς, μὴν ἐμποδίσης τὴν εὐχὴ τῶν παρισταμένων δούλων σου. Κι' ἂν ὁ ὀφθαλμὸς τῆς δικαιοσύνης σου ἔκρινε ὅτι πρέπει νὰ ἀρνηθῆ δεῖξε σημάδι τῆς θέλησής σου γιὰ νὰ μὴ προχωρήσουμε στὸ ἔργο μας ».

Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Θεοῦ καμμιὰ ἐκδήλωση διαφωνίας. Ἔπρεπε ὅμως νὰ ἐξασφαλισθῆ καὶ ἡ ἄδεια τοῦ Ἁγίου. Ὁ ἐφευρετικὸς Βενετὸς ἱερέας ἀπευθύνεται καὶ πρὸς τὸν ὁσιομάρτυρα καὶ προσπαθεῖ νὰ τὸν πείση μὲ μιὰ σειρὰ

«λογικὰ ἐπιχειρήματα» καὶ δελεαστικὲς προτάσεις νὰ μὴ φέρη ἐμπόδια στὴν εὐλαβικὴ ἐπιχείρηση τῆς ἀπαγωγῆς του:

«'Αρκετὰ πιά, ἔνδοξε καὶ θαυματουργὲ πρωτομάρτυς, σὲ χάρηκε ἡ 'Ανατολή. 'Αρκετὴ ἡ περηφάνεια καὶ ἡ τύχη της γιὰ τὴν παρουσία τοῦ σκηνώματός σου. Τώρα, ἂν εὐδοκήση ἡ θεϊκή σου μεγαλειότης, δέξου νὰ μετακινηθῆς καὶ νὰ ἐγκατασταθῆς στὴ Δύση. Καὶ ἐδῶ, βέβαια, σὲ τιμοῦν καὶ σέ δοξολογοῦν. 'Αλλὰ ἐκεῖ, θὰ δοξαστῆς μὲ μεγαλοπρεπέστερες καὶ συχνότερες λειτουργίες, μὲ πανηγυρισμούς, τελετὲς καὶ ψαλμωδίες καὶ μὲ λαϊκοὺς ἑορτασμούς. 'Επίσης ἐκεῖ, στὴ Βενετία, θὰ σὲ ἐπισκέπτωνται πιὸ συχνὰ οἱ πιστοὶ γιὰ νὰ σὲ προσκυνήσουν».

Τοῦ ὑπενθυμίζει ὅτι στὴ Βενετία θὰ ἔχη λαμπρὴ συντροφιὰ 'Αποστόλων καὶ πρωτομαρτύρων ποὺ δὲν ἔδειξαν καμμιὰ δυσαρέσκεια γιὰ τὴν μετακομιδή τους:

«'Εκεῖ ἀναπαύονται τὰ σεβάσμια σκηνώματα τοῦ 'Αποστόλου καὶ Εὐαγγελιστοῦ Μάρκου, τοῦ ἐνδόξου πρωτομάρτυρος Στεφάνου, τοῦ μεγάλου καὶ θαυματουργοῦ Νικολάου καὶ ἄλλων ἁγίων καὶ ὁμολογητῶν ἀπὸ τὴ βασιλικὴ πολιτεία τῆς 'Αλεξάνδρειας. Θὰ τιμηθῆς, ὅπως ἐκεῖνοι, καὶ θὰ χαίρεσαι νὰ βρίσκεσαι καὶ σωματικῶς μαζί τους».

Καὶ φυσικά, ἂν δὲν ἐπιθυμῆ νὰ μετακινηθῆ, ἂς τὸ δείξη: Ἂς μὴν ἐπιτρέψη νὰ ἐγγίσουν τὸν τάφο του.

«Γι' αὐτό, μ' ὅλο ποὺ μὲ βαραίνουν τόσες ἁμαρτίες, ἱκετεύω τὴν εὐμένεια τῆς 'Οσιότητός Σου ἂν αὐτὸ ποὺ θὰ ἐπιχειρήσω δὲν ἀρέσει στὸ Θεὸ καὶ σὲ Σένα, ἐξ αἰτίας τοῦ ρύπου τῶν ἁμαρτημάτων μου, ἂς φανερωθῆ ἡ Θεία Χάρη. Ἂς μὴν ἐπιτραπῆ οὔτε νὰ ἐγγίσουμε τὸν τάφο σου. Ἄν, ὅμως, φιλεύσπλαχνος καὶ πολυέλεος ὅπως εἶσαι, εὐδόκησες νὰ συγκινηθῆς ἀπὸ τὶς δεήσεις μας καὶ νὰ δεχτῆς τὴ μετακίνησή σου, βοήθησε στὸ ἔργο μας καὶ δός μας κουράγιο καὶ δύναμη».

Καμμία ἀντίδραση ἀπὸ τὸν Ἅγιο. Οὔτε ἀστραπές, οὔτε βροντές. Φῶς φανερὸ ἡ συγκατάβαση. 'Αρχίζουν, λοιπόν, βιαστικὰ οἱ ἔρευνες γιὰ τὴν ἀνακάλυψη τῆς κρύπτης μὲ τὸ σκήνωμα στὰ σκοτεινὰ ὑπόγεια τοῦ ναοῦ:

«Κι' ὅλοι μαζί, μὲ κεριὰ ἀναμμένα στὰ χέρια, μπαίνουν στὸ ὑπόγειο. 'Αλλὰ οἱ κρύπτες ἔχουν κατασκευασθῆ μὲ τέτοια τέχνη καὶ τέτοια ἐπινοητικότητα, ποὺ εἶναι ἀδύνατο νὰ φαντασθῆ κανεὶς ὅτι κάτω ἀπὸ τὴν πλάκα ὅπου γονατισμένος προσεύχεται ὁ ἱερέας βρίσκεται ὁ τάφος τοῦ 'Αγίου. Οἱ τεχνίτες ἔχουν συνδέσει τὰ μάρμαρα μὲ τόση τέχνη ποὺ νομίζεις πὼς πρόκειται γιὰ στερεὸ τοῖχο πέτρινων ὄγκων καὶ ὄχι γιὰ ἐπικάλυμμα κρύπτης.

»Πῆρε ὁ ἱερέας ἕνα σφυρί, προχώρησε στὸ βάθος τοῦ ὑπογείου καὶ ἄρχισε νὰ γκρεμίζη τὸν τοῖχο. Βρεθήκαμε μπροστὰ σὲ μιὰ μαρμαρένια πλάκα. Τὴν ἔσπασε καὶ αὐτὴ μὲ τὸ σφυρί. Τότε μιὰ γλυκειὰ εὐωδία ξεχύθηκε ἀπὸ τὸν

τάφο καὶ εὐφράνθηκαν οἱ ρώθωνες τῶν παρισταμένων. Σκύβοντας, εἶδαν τὰ σώματα τριῶν ἁγίων καὶ ἑνὸς παιδιοῦ».

Δοξολόγησαν ἀμέσως καὶ εὐχαρίστησαν τὸ Θεό. Δὲν ἔβλεπαν, ὅμως, καμμιὰ ἐπιγραφὴ καὶ δὲν ἤξεραν τὶ νὰ κάνουν. Ὕστερα ἀπὸ μιὰ σύντομη σύσκεψη, ἀνέσυραν μὲ εὐλάβεια τὶς τρεῖς ὀθόνες, ὅπως ἀκριβῶς βρίσκονταν στὸν τάφο.

«Ἐρευνώντας προσεκτικώτερα τὰ τοιχώματα, ἀνακάλυψαν, μὲ τὴ θέληση τοῦ Ἁγίου, τὸν μαρμάρινο τάφο του. Οἱ λαμπάδες ποὺ ἔκαιγαν ἐπάνω στὸ πολύτιμο μνημεῖο ἦταν ἡ ἀπόδειξη. Γιατί νὰ χρονοτριβοῦν ; Τὸ τοίχωμα γκρεμίστηκε, καὶ μέσα ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα εἶδαν ὅλοι αὐτὸ ποὺ λαχταροῦσαν. Κι' ὅταν ἀνασήκωσαν τὴν ταφόπλακα, Μέγας εἶσαι Κύριε, τί γλυκειὰ εὐωδία ἔλουσε ὅλους ! Δοξάζοντας, λοιπόν, τὸν Θεό, ὅσο δυνατώτερα ἐπέτρεπε ὁ χῶρος, πῆραν τὸ ἀσημένιο ἐπιτάφιο μὲ τὸ ὄνομα καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ Ἁγίου. Κι' ὁ ἱερέας, τρέμοντας καὶ μὲ εὐλάβεια ἀνέσυρε τὸ σῶμα, τὸ τύλιξε πρῶτα σὲ μιὰ πολυτελῆ σινδόνη καὶ ὕστερα μὲ πέπλο, καὶ ψάλλοντας ὕμνους τὸ ἐναπόθεσε στὴν Ἁγία Τράπεζα.

»Κι' ἐνῶ συζητοῦσαν πῶς θὰ κρύψουν τὸ θησαυρό τους, βρέθηκαν ξαφνικὰ μπροστά τους τρία μεγάλα καλάθια. Ἀποφάσισαν, λοιπόν, νὰ βάλουν τὰ καλάθια τὸ ἕνα μέσα στὸ ἄλλο. Στὸ τρίτο τοποθέτησαν τὸν ἔνδοξο μάρτυρα τοῦ Χριστοῦ, ὥστε νὰ μὴν αἰσθανθῆ κανεὶς τὴν ὀσμὴ ὅταν θὰ ἔμπαιναν στὸ πλοῖο.

»Γύρισαν στὴν πόλη, ἄφησαν τὰ δύο καλάθια σὲ μιὰ ἐκκλησία, σφράγισαν τὸ τρίτο μὲ τὸ σεβάσμιο σῶμα τοῦ Ἁγίου καὶ τὸ παρέδωσαν στὸ ναύκληρο τοῦ πλοίου. Ἀλλὰ ἡ εὐωδία τύλιξε ὅλους τοὺς ἐπιβάτες τοῦ καραβιοῦ, ποὺ ἔκπληκτοι ρωτοῦσαν τί ἦταν αὐτὸ ποὺ ἀποπνέει τόσο γλυκειὰ μυρωδιά.

»Τοὺς ἀπάντησαν ὅτι τὸ καλάθι ἦταν γεμάτο σταφίδα[1]. Κι' ἦταν μιὰ ἀπάντηση ὄχι τοῦ ἀνθρώπινου μυαλοῦ ἀλλὰ ἔμπνευση τῆς Θείας Πρόνοιας».

Ἀλλὰ ἡ ἁρπαγὴ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ μείνη κρυφή. Κι' ἔφθασε στ' αὐτιὰ τοῦ δούκα. Ὁ ἄρχοντας ἐξαγριώθηκε καὶ μιλοῦσε γιὰ προσβολή. Γιατί ;

«Ὁ δούκας εἶχε ὀργισθῆ, ἐπειδή, ὅπως εἶπε σὲ μεγάλη σύσκεψη ποὺ συγκροτήθηκε στὸ καράβι, ἐνῶ σχεδίαζε κι' αὐτὸς νὰ ἁρπάξη τὸ ἅγιο λείψανο μὲ κατάλληλο τέχνασμα, ἡ ἁρπαγὴ ἔγινε χωρὶς τὴν τιμητικὴ πομπὴ καὶ λιτανεία ποὺ ταίριαζε στὸν μάρτυρα μὲ ἐπικεφαλῆς τοὺς ἄρχοντες. Ἀλλὰ μιὰ καὶ διαπιστώθηκε ὅτι ὅλοι εἶχαν τὴν ἴδια ἐπιθυμία, ὁ δούκας καταπραΰνθηκε καὶ τοὺς συχώρεσε γιὰ τὸ σφάλμα τους.

»Ἄλλωστε δὲν εἶναι παράδοξο, ποὺ ὁ ἔνδοξος ἅγιος καὶ ὁσιώτατος μάρτυς, στὸν ἁμαρτωλὸ ἱερέα[2] ἐνέβαλε τὴν ἰδέα τῆς ἁρπαγῆς καὶ τὸν βοήθησε

1. Uvis siccis. Μὲ ξερὰ σταφύλια.
2. Ἐννοεῖ τὸν ἑαυτό του.

περισσότερο. Ἴσως ἐπειδὴ τὸν ἀγάπησε πιὸ πολὺ εὐδόκησε νὰ μὴν ἀφαιρέσουν τὸ σῶμα του ἄλλοι. Μήπως καὶ ὁ Χριστὸς ὅταν ἀνεστήθη ἐκ νεκρῶν δὲν ζήτησε νὰ ἐμφανισθῆ πρῶτα στὴ Μαρία τὴ Μαγδαληνὴ καὶ ὄχι στοὺς Ἀποστόλους ;»

Τὴν ἄλλη μέρα ἀνακάλυψαν οἱ Χιῶτες τὴν ἁρπαγὴ τοῦ Ἁγίου τους. Λαϊκὸς ὀδυρμὸς καὶ ἀπελπισία.

«Οἱ Ἕλληνες λησμόνησαν τὴν ἅλωση τῆς πολιτείας τους καὶ τὴν ὑποδούλωσή τους καὶ θρηνώντας ξεχύθηκαν στοὺς δρόμους καὶ τὶς πλατεῖες.

— Συμφορά μας, φώναζαν. Τί θὰ κάνουμε τώρα ποὺ μείναμε ὀρφανοὶ ἀπὸ τὸν πατέρα μας, τώρα ποὺ χάσαμε τὸν ποιμενάρχη μας ;

»Μερικοί, ὅμως, ποὺ ἤθελαν νὰ βροῦν στήριγμα παρηγοριᾶς ἔλεγαν :

— Καλὰ νὰ πάθουμε οἱ ἁμαρτωλοί. Ἂν δὲν ἤθελε νὰ φύγη δὲν θὰ ἐπέτρεπε νὰ γίνουν ὅλα τόσο εὔκολα. Αὐτὸς δὲν καταβύθισε τὸ στόλο τῶν Σαρακηνῶν[1] ποὺ ἤθελαν νὰ καταλάβουν τὸν τόπο μας καὶ τοὺς τύφλωσε ὅταν ἔφθασαν στὸ ναὸ γιὰ νὰ μὴ βροῦν τὴν πόρτα ; Εἶναι φανερὸ ὅτι ἤθελε μόνος του νὰ φύγη.

»Καὶ οἱ Βενετοί, γιὰ νὰ μὴ πάθουν τίποτα οἱ Χιῶτες ἐπειδὴ ἔχασαν τέτοιο προστάτη, ἔδειξαν μεγαλοψυχία καὶ ἄφησαν στὸ νησὶ τὰ ἄλλα τέσσερα λείψανα ποὺ βρέθηκαν στὴν κρύπτη τοῦ Ἁγίου Ἰσιδώρου ».

Ἀπὸ τὴν ἔρευνα ποὺ ἔγινε, γράφει ὁ Cerbanus, διαπιστώθηκε ὅτι ἦταν τὰ σκηνώματα τῆς ἁγίας Μερόπης καὶ τοῦ γιοῦ της, τῆς Ἰλαρίας καὶ τῆς Ἄφρας [2].

Ἀλλὰ ἡ ἁρπαγὴ τοῦ Ἁγίου[3] εἶχε καὶ συνέχεια. Οἱ Βενετοί, μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Χίου, ξεχείμασαν στὸ νησὶ καὶ ἔσφαξαν ὅλα τὰ ζῶα γιὰ τὰ ἀτέλειωτα γλεντοκόπια τους. Πολλὰ σφαχτάρια εἶχαν ἐγκαταλειφθῆ στοὺς δρόμους καὶ στὶς πλατεῖες. Καὶ τὴν ἄνοιξη ἔπεσε ἐπιδημία ποὺ προκάλεσε μεγάλο θανατικὸ στὸ στρατὸ τῶν Βενετῶν. Μήπως ἦταν θεία δίκη γιὰ τὴν ἁρπαγὴ τοῦ λειψάνου τοῦ Ἁγίου ;

Ὄχι, βέβαια, γράφει στὴν ἔκθεσή του ὁ πολυμήχανος Cerbanus. Καὶ νὰ ὁ συλλογισμὸς ποὺ δικαιώνει τὴ θεάρεστη πράξη του :

«Ἐνῶ ὁ στρατὸς ποὺ ἔφθασε μὲ τὰ καράβια στὴ Χίο ἀφανίστηκε ἀπὸ τὴν ἐπιδημία, οἱ στρατιῶτες ποὺ ταξίδευαν μὲ τὸ καράβι τοῦ Ἁγίου γιὰ

---

1. Ὁ *Cerbanus* μπερδεύει τὸν Ἅγιο Ἰσίδωρο μὲ τὸν Ἅγιο Νικόλαο. Σ' αὐτὸν ἀναφέρεται τὸ θαῦμα τοῦ καταποντισμοῦ τοῦ πλοίου τοῦ Χουμεϊντί, ναυάρχου τοῦ Ἀρούν ἀλ Ρασίντ (807).

2. Τώρα, πῶς βρέθηκαν στὴ Χίο τὰ λείψανα τῆς Ἰλαρίας καὶ τῆς Ἄφρας ποὺ σύμφωνα μὲ τὰ ἁγιολογικὰ κείμενα μαρτύρησαν στὴν Αὐγούστα τῶν Οὐϊνδελίκων τὸ 304, αὐτὸ μονάχα ὁ πανοῦργος καὶ ἐφευρετικὸς καθολικὸς παππὰς γνωρίζει.

3. Τὸ σκήνωμα τοῦ Ἁγίου Ἰσιδώρου θὰ ξαναγυρίση στὴ Χίο ὕστερα ἀπὸ 830 χρόνια (τὸ 1965) μὲ ἐπίσημη συγκατάθεση τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας.

τὴ Βενετία, δὲν ἔπαθαν τίποτα. Ἀντίθετα, καὶ οἱ πληγωμένοι καὶ οἱ ἄρρωστοι βρῆκαν τὴν ὑγειά τους. Πρέπει, λοιπόν, νὰ πιστέψουμε καὶ νὰ μὴν ἀμφιβάλλουμε διόλου ὅτι ὁ Ἅγιος γιὰ ἀνταμοιβὴ τῆς συνοδείας κατὰ τὸ θαλασσινὸ ταξίδι, τοὺς εὐεργέτησε μὲ τὴν εὐσπλαχνία του. Καὶ μάλιστα μὲ τὴ μεσολάβησή του στὸν Ὕψιστο θὰ τοὺς χαρίση καὶ τὰ ἄπειρα δῶρα τῆς αἰώνιας ζωῆς. Ἀμήν»[1].

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΡΟΓΗΡΟΥ (1154)

Ο Περιηγητισμὸς σημειώνει ἰδιαίτερη ἄνθηση καὶ στὸν ἀραβικὸ κόσμο, ἀπὸ τὸν Ι' αἰώνα[2]. Οἱ λόγοι εἶναι θρησκευτικοί. Τὸ Κοράνιο ἐπιβάλλει στοὺς πιστοὺς νὰ ἐπισκέπτωνται, μιὰ τουλάχιστον φορὰ στὴ ζωή τους τὴ Μέκκα. Ἀλλὰ ἐξ αἰτίας τῶν γλωσσικῶν φραγμῶν τὸ ἔργο τῶν Ἀράβων γεωγράφων καὶ περιηγητῶν ἔμεινε ἐπὶ αἰῶνες γιὰ τοὺς Εὐρωπαίους ἐρευνητὲς ἄγνωστο ἢ δυσπρόσιτο.

Τὸ 1154 ταξίδεψε στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ὁ περίφημος Ἄραβας γεωγράφος

---

1. Ἀπόηχος τῆς μεσαιωνικῆς ἐμπορίας τῶν «ἁγίων λειψάνων» εἶναι καὶ ἡ καυστικὴ σάτιρα τοῦ *Ἐμμ. Ροΐδη* «Πάπισσα Ἰωάννα»: «Οἱ Φράγκοι ἥρπαζον ἀπὸ τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς τὰ λείψανα τῶν ἁγίων, ὡς οἱ ἀπόγονοι αὐτῶν τὰ συντρίμματα τῆς ἀρχαίας τέχνης. Δάκτυλος τοῦ Ἁγίου Σεργίου ἢ κνήμη τῆς Ἁγίας Φεβρωνίας ἐπωλοῦντο τότε πολὺ ἀκριβώτερα ἢ σήμερον κεφαλὴ Ἑρμοῦ ἢ βραχίων τῆς Ἀφροδίτης· τοῦ δὲ Ἁγίου Ἰωάννου τὸ κρανίον κατατεθὲν ἐν τῇ Μονῇ τοῦ Ἁγίου Ἀγγέλου ἐχρησίμευε τοῖς κατοίκοις πρὸς θεραπείαν τοῦ πυρετοῦ ἀντὶ τῆς κινίνης...

...»Ἐκεῖ παρέδιδον τὰς συστατικὰς ἐπιστολάς των καὶ ἐζητοῦντο ὁδηγίαι ἢ βοηθήματα ἀντὶ τῶν ὁποίων προσέφερον συνήθως τῷ ἐπισκόπῳ ἱερά τινα λείψανα ἁγίων τοῦ τόπου των καθ' ὅτι ἤκμαζε παρὰ τοῖς τότε χριστιανοῖς ἡ συνήθεια τῆς συλλογῆς ἁγίων λειψάνων πάσης χώρας καὶ ἐποχῆς, ὡς πρό τινων ἐτῶν ἐν Ἀθήναις ἡ τῶν γραμματοσήμων...

...»Τριπλοῖ ὄνων ὀγκηθμοὶ ἀπεκρίθησαν εἰς τῆς νεάνιδος τὰς δεήσεις, καὶ μετ' οὐ πολὺ ἐφάνησαν καὶ τὰ ζῶα, κύπτοντα ὑπὸ τὸ βάρος τριῶν πολυσάρκων καλογήρων· εἵπετο δὲ καὶ τέταρτος ὄνος σύρων μονότροχον ἅμαξαν ἐφ' ἧς ἐφαίνοντο δύο ἐπιμήκη κιβώτια, εὐσεβῶς δι' ἀργυροκεντήτου ὑφάσματος κεκαλυμμένα. Οἱ τρεῖς ὀνοβάται ἦσαν πατρῷοι τῆς Ἰωάννας φίλοι, οἱ πανοσιώτατοι Ραλῆγος, Ληγοῦνος καὶ Ρενιβάλδος, μετακομίζοντες εἰς Μουλιγγχείμην τὰ σώματα τῶν ἁγίων μαρτύρων Πέτρου καὶ Μαρκελλίνου. Οἱ καλοὶ οὗτοι πατέρες διηγήθησαν ὅτι κατὰ διαταγὴν τοῦ ἡγουμένου αὐτῶν Ἐγινάρδου μετέβησαν εἰς Ρώμην, ἵνα ἀγοράσωσι «ἅγια λείψανα» ἀλλὰ μὴ δυνηθέντες νὰ συμφωνήσωσι περὶ τῆς τιμῆς εἰσῆλθον τὴν νύκτα, ὁδηγούμενοι ὑπὸ ἀγγέλου κρατοῦντος φανάριον, εἰς τὴν ὑπόγειον ἐκκλησίαν τοῦ ἁγίου Τιβουρκίου, καὶ ἀνοίξαντες τοὺς τάφους τῶν ἐκεῖ ἀναπαυομένων ἁγίων Πέτρου καὶ Μαρκελλίνου ἔκλεψαν τὰ ὀστᾶ αὐτῶν ἅτινα διὰ μυρίων κόπων καὶ κινδύνων κατώρθωσαν νὰ μετακομίσωσιν εἰς Γερμανίαν».

2. Ὁ πρῶτος σημαντικὸς Ἄραβας περιηγητὴς ποὺ ἀναφέρεται κατὰ τὴν πρὸ τῶν σταυροφοριῶν περίοδο εἶναι ὁ *Ἐλ Μασουντὶ Ἴμπν Χαουκάλ*.

'Εδρισῆ[1]. Τὸ χρονικὸ τῶν περιηγήσεών του συνοδεύεται ἀπὸ χάρτη τῶν παραμεσογειακῶν χωρῶν ποὺ ἐπὶ αἰῶνες ἀποτελοῦσε πηγὴ πληροφοριῶν καὶ βάση τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐγχειριδίων γεωγραφίας[2]. Τὸ ὁδοιπορικὸ ἔχει τὸν περίεργο τίτλο «Χαρὰ σ' ἐκεῖνον ποὺ ἐπιθυμεῖ νὰ διασχίση τὶς χῶρες τοῦ κόσμου»[3], ἀλλὰ στοὺς ἱστορικοὺς εἶναι γνωστὸ ὡς «Βιβλίο τοῦ Ρογήρου», ἐπειδὴ ἡ περιήγηση καὶ ἡ συγγραφὴ τοῦ ἔργου ἔγινε κατὰ παραγγελία τοῦ βασιλιᾶ τῆς Σικελίας Ρογήρου Β'[4]. 'Ο 'Εδρισῆ χάραξε πάνω σὲ σφαῖρα χάρτη τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου.

Εἶναι πολὺ δύσκολο ν' ἀποκρυπτογραφήση κανεὶς τὰ τοπωνύμια ποὺ ἀναφέρει ὁ 'Εδρισῆ στὸ χρονικό του. Τὰ ἀρχαῖα ὀνόματα τῶν πόλεων εἶχαν ἀλλάξει ἢ παραφθαρῆ διὰ μέσου τῶν αἰώνων.

'Η περιοδεία τοῦ Ἄραβα γεωγράφου καὶ περιηγητῆ ἄρχισε ἀπὸ τὴν βορειοδυτικὴ 'Ελλάδα. Ταξιδεύοντας ἀπὸ τὴ Λευκάδα μπῆκε σ' ἕνα κόλπο ποὺ «στὴν ἀρχὴ στένευε κι' ὕστερα φάρδαινε» (Κορινθιακός). 'Αναφέρει τὶς πόλεις Ναμπάκο (Ναύπακτος), Μπάτρα (Πάτρα), Νατζίνα (Αἴγιον), 'Αστίφας (Θήβα), 'Αρκάντα (Κυπαρισία), 'Ιρούντα (Ναυαρίνο), Μάϊτα (Καλαμάτα)[5], Μαλιάσσα (Μονεμβασία), Τζετούρια (Κύθηρα ἢ Ἄστρος), 'Ανάμπολι (Ναύπλιο).

Γιὰ τὴν Κόρινθο γράφει πὼς εἶναι «μεγάλη πολιτεία, πολυάνθρωπη, χτισμένη στὴν παραλία σὲ ἀπόσταση τριάντα μιλίων ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ κόλπου».

Ἔφθασε καὶ στὴν 'Αθήνα : «Πολυάνθρωπη πολιτεία ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ περιβόλια καὶ ἀγρούς ».

Σχετικὰ μὲ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ 'Εδρισῆ στὴν 'Αθήνα ὁ Γερμανὸς ἱστορικὸς Γρηγορόβιος παρατηρεῖ ὅτι δὲν ἔχει ἐξακριβωθῆ ἂν ὁ ἴδιος ὁ Ἄραβας γεωγράφος ταξίδεψε στὴν 'Αττικὴ ἢ κάποιος ἄλλος ἀπὸ τοὺς σοφοὺς ποὺ χρησιμοποίησε γιὰ περιηγήσεις καὶ συγκέντρωση ὑλικοῦ στὶς παραμεσογειακὲς χῶρες, σύμφωνα μὲ τὴν ἐντολὴ τοῦ Ρογήρου.

---

1. *Abou - Abd - Allah Mohammed Ben Mohammed Ben - Abd Allah Ben - Edris - al Hammundi.* Τὸ ὄνομά του ἔχει ὑποστεῖ πολλὲς δοκιμασίες κατὰ τὴ μεταγλώττισή του. Οἱ ἑλληνικὲς ἐγκυκλοπαιδεῖες τὸν παρουσιάζουν σὲ διάφορες παραλλαγὲς προφορᾶς : «Πυρσός» : 'Ιντρισί, 'Ελευθερουδάκης : 'Εδρεσῆ, 'Εδριζῆς, «Ἥλιος» : 'Εντρισί, 'Εδρισῆς.

2. Tabula itineraria edrisiana ('Εκδ. *Lelewel* : Géographie du Moyen Âge). 'Ο χάρτης τοῦ 'Εδρισῆ τυπώθηκε τὸ 1836 ἀπὸ τὸν *Jaubert* καὶ τὸ 1850 ἀπὸ τὸν *Jomard.*

3. «Nuzhat al - mochtâq fi'htirak al afak».

4. Kitab Royal. Περίληψη τοῦ χρονικοῦ τυπώθηκε στὰ λατινικὰ τὸ 1593 στὴ Ρώμη καὶ ὁλοκληρωμένη ἔκδοση τὸ 1811 (*A. Jaubert*: Géographie d'Edrisi (Paris, 1811). Τὸ 1840 κυκλοφόρησε νέα ἔκδοση : «Géographie d'Edrisi : Recueil de voyages et de mémoires publié par la Société de Géographie (Paris, 1840).

5. *Ν. Ζέρβη* : 'Ο Ἄραβας Γεωγράφος Edrisi καὶ ἡ Καλαμάτα, 1967.

'Αλλὰ ποιὰ εἶναι ἡ μυστηριώδης Χατζίρια, «ὄμορφη πολιτεία, ἐνενήντα μίλια ἀπὸ τὸ Ναύπλιο, χτισμένη σ' ἕναν ἀμμουδερὸ κάμπο κοντὰ στὴν Ἄσκαλα, στὸν αὐχένα ἑνὸς ἀκρωτηρίου ποὺ εἰσχωρεῖ στὴ θάλασσα πενήντα μίλια, καὶ ἔχει πλάτος εἴκοσι πέντε μίλια;»

Ὁ 'Εδρισῆ τοποθετεῖ τὴ Χατζίρια βορειότερα τῆς 'Αργολίδος. Μήπως εἶναι ἡ Αἴγινα; ἀναρωτιέται ὁ Bon[1]. Ποιὰ εἶναι ἡ Ἄσκαλα; Τὸ ἀκρωτήριο Σκύλαιον, γράφει ὁ Jaubert.

Ποιὰ εἶναι ἡ Μπεντέζια, πολυάνθρωπη ἐμπορικὴ πόλη, χτισμένη στὴν εἴσοδο τῶν στενῶν τῆς Πελοποννήσου; Ὁ Jaubert ὑποθέτει ὅτι πρόκειται γιὰ τὴ Βοστίτσα (Αἴγιο). 'Αλλὰ τὸ Αἴγιο εἶναι μᾶλλον ἡ Νατζίνα τοῦ 'Εδρισῆ. Ἔπειτα ὁ χάρτης τοῦ Ἄραβα γεωγράφου τοποθετεῖ τὴν Μπεντέζια πρὸς τὰ βορεινά, μεταξὺ 'Αθηνῶν καὶ Θηβῶν.

Ὁ 'Εδρισῆ ταξίδεψε καὶ στὰ ἑλληνικὰ νησιά. Εἶναι παρατηρητικός, ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωὴ καὶ προσφέρει διάφορα περιγραφικὰ στοιχεῖα. Τὸ τέλος τοῦ ταξιδιοῦ εἶναι ἡ Κωνσταντινούπολη.

«Δὲν ὑπάρχει πολιτεία ἱκανὴ νὰ συγκριθῆ σὲ μεγαλεῖο σ' ὁλόκληρη τὴ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία. 'Εδῶ βρίσκεται ἕνα παλάτι ξακουστὸ γιὰ τὸν ὄγκο καὶ τὴν ὀμορφιὰ τῶν κτιρίων του καὶ ὁ Ἱππόδρομος ἀπὸ ὅπου φθάνει κανεὶς σ' αὐτὸ τὸ παλάτι. Εἶναι ὁ καταπληκτικώτερος ἱππόδρομος τοῦ κόσμου. Βαδίζεις ἀνάμεσα σὲ δυὸ σειρὲς μπρούτζινα γλυπτὰ ἐξαιρετικῆς τέχνης ποὺ παρουσιάζουν ἀνθρώπους, ἄλογα καὶ λέοντες. Κι' εἶναι τόσο τέλεια ποὺ προκαλοῦν δέος καὶ στοὺς πιὸ ἐπιδέξιους καλλιτέχνες. Αὐτὰ τὰ ἀγάλματα εἶναι μεγαλύτερα ἀπὸ τὸ φυσικό».

Τὸ ὁδοιπορικὸ τοῦ Ἄραβα 'Εδρισῆ εἶναι σημαντικὸς σταθμὸς στὴν ἱστορία τῶν μεσαιωνικῶν περιηγήσεων.

Ἡ δίψα γιὰ μάθηση καὶ γνωριμία μὲ τὸν ἔξω κόσμο, τὸ τυχοδιωκτικὸ πνεῦμα ποὺ καλλιέργησαν τὰ ἑκατὸ χρόνια τῶν σταυροφοριῶν καὶ ἡ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἀραβικὸ κόσμο δημιούργησαν τὶς προϋποθέσεις γιὰ μιὰ διεύρυνση τῶν ἐνδιαφερόντων τῶν προσκυνητῶν ποὺ ταξίδευαν στὴν Παλαιστίνη. Οἱ ταξιδιῶτες δὲν περιορίζονται πιὰ στὴν περιγραφὴ τῶν Ἁγίων Τόπων. Φροντίζουν νὰ ἐπισκεφθοῦν καὶ τὶς γειτονικὲς χῶρες.

Μ' ὅλα αὐτά, ὁ αἰώνας ποὺ ἀκολούθησε τὶς περιηγήσεις τοῦ Βενιαμὶν καὶ τοῦ 'Εδρισῆ δὲν ἄφησε ἀξιόλογα, ἀπὸ ἑλληνικῆς πλευρᾶς, ταξιδιωτικὰ κείμενα. Ὁ ΙΓ' αἰώνας εἶναι ὁ αἰώνας τοῦ Μάρκο Πόλο, τοῦ μεγαλύτερου περιηγητῆ τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων. Ὁ τολμηρὸς Βενετὸς εὐγενὴς θὰ διασχίση ὁλόκληρη τὴν 'Ασία, ὡς τὸν Εἰρηνικό, καὶ ἐπιστρέφοντας στὴν Εὐρώπη θὰ γράψη τὸ περίφημο χρονικὸ ποὺ ἄνοιξε τὸ δρόμο στοὺς μεγάλους ἐξερευνητὲς καὶ θαλασσοπόρους τοῦ Μεσαίωνα.

1. *A. Bon*: Le Péloponnèse byzantin en 1204 (Paris, 1959).

Ὁ Μάρκο Πόλο πέρασε ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς θάλασσες ἀλλὰ ἡ ἀφήγηση τῶν περιηγήσεών του ἐγκαινιάζεται ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Ἡ ἀρχὴ τοῦ χρονικοῦ :

«Ἐν ἔτει 1252, ἐπὶ Βαλδουΐνου, αὐτοκράτορα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, δυὸ εὐγενεῖς τῆς ἔνδοξης οἰκογένειας τῶν Πόλο τῆς Βενετίας, μπαρκάρησαν σ' ἕνα καράβι φορτωμένο μὲ κάθε λογῆς ἐμπορεύματα γιὰ λογαριασμὸ Βενετῶν ἐμπόρων. Κι' ἀφοῦ διέσχισαν τὴ Μεσόγειο καὶ τὰ στενὰ τοῦ Βοσπόρου μὲ εὐνοϊκὸ ἄνεμο καὶ μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Θεοῦ, ἔφθασαν στὴν Κωνσταντινούπολη»[1].

ΕΝΑΣ ΜΕΘΟΔΙΚΟΣ ΕΒΡΑΙΟΣ (1159)

Τὸ ἄνοιγμα τοῦ δρόμου τῆς Παλαιστίνης ὕστερα ἀπὸ τὴν πρώτη καὶ τὴ δεύτερη Σταυροφορία εἶχε προκαλέσει συγκίνηση μεταξὺ τοῦ ἑβραϊκοῦ στοιχείου τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Οἱ πεπαιδευμένοι Ἰουδαῖοι τῆς διασπορᾶς φλογίζονταν ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία νὰ ἐπισκεφθοῦν τὴ γῆ τῶν πατέρων τους καὶ τὶς ἑβραϊκὲς συναγωγὲς τῆς Ἀνατολῆς ὕστερα ἀπὸ τόσες αἱματηρὲς περιπέτειες τῆς φυλῆς.

Τὸ 1159 ξεκίνησε ἀπὸ τὴ Σαραγόσσα τῆς Ἱσπανίας ἕνας ραββίνος, ὁ Βενιαμὶν ἐκ Τουδέλας [2], γιὰ μιὰ περιοδεία στὴν Εὐρώπη, στὴν Ἀφρικὴ καὶ στὴν Ἀσία ποὺ κράτησε δεκατρία ὁλόκληρα χρόνια.

Εἶναι μεγάλη μεσαιωνικὴ μορφὴ ὁ ραββίνος Βενιαμίν. Τὸ ὁδοιπορικό του, μνημεῖο τοῦ ΙΒ' αἰώνα, θεωρεῖται ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα περιηγητικὰ χρονικὰ ὅλων τῶν ἐποχῶν[3]. «Γεωγραφία τῶν Μεσαιωνικῶν χρόνων

---

1. «Les voyages très curieux et fort remarquables, achevées par toute l'Asie, Tartarie, Mangi, Japon, Indes orientales, îles adjacentes de l'Afrique, commencées l'an 1252 par *Marc Paul* venitien historien recommandable pour la fidélité. Qui contiennent une relation très exacte des orientaux: dans laquelle il decrit très exactement plusieurs pays et villes lesquelles lui même a voyagé et vues la plupart et où il nous enseigne brievement les moeurs et coutumes de ces peuples, avant ce temps là inconnues aux Européens· comme aussi l'origine de la puissance des Tartares, quand à leurs conquêtes de plusieurs états ou pays dans la Chine, ici clairement proposée et expliquée, le tout divisé en livres (Χάγη, 1735).

2. Τουδέλα : Πόλη στὰ σύνορα τῶν βασιλείων Καστίλλης καὶ Ἀραγωνίας.

3. *Beniamin Tudelensis*. Τὸ χρονικὸ τῆς περιοδείας του στὶς ἑλληνικὲς χῶρες περιλαμβάνεται στὴν ἔκδοση Bergeron τοῦ 1735 (σελ. 8 - 11) : Voyages faits principalement en Asie dans les XII, XIII, XIV et XV siècles, par *Benjamin de Tudèle, Jean du Plan Carpin, N. Aschelin, Guillaume de Rubruquis, Marc Paul Venitien, Haiton, Jean de Mandeville et Ambroise Contarini* (À la Haye, 1735). Ἐπίσης στὴν ἔκδοση *Wright* (1848, σελ. 70 - 72).

σημαίνει Βενιαμὶν ἐκ Τουδέλας», παρατηρεῖ ὁ Γάλλος σχολιαστής του Carmoly.

Ταξίδεψε ἀπὸ τὴν Ἱσπανία στὴν Ἰταλία, πέρασε στὴν Ἑλλάδα κι' ἀπὸ κεῖ στὴν Κιλικία, Συρία, Παλαιστίνη, ὣς τὸ Χαλιφάτο τῆς Βαγδάτης καὶ τῆς Περσίας. Κι' ἀφοῦ περιηγήθηκε τὴν Ἀραβία, τὴν Ὑεμένη καὶ τὴν Αἴγυπτο ξαναγύρισε διὰ μέσου Σικελίας στὴν πατρίδα του. Ἐκεῖ, στὸ ἐρημητήριο τῆς Τουδέλας, ἄρχισε νὰ καταγράφη ὅ,τι εἶδε καὶ ἄκουσε στὶς μακρινὲς χῶρες.

Ὕστερα ἀπὸ αἰῶνες, κάποιος ἀνήσυχος φιλόλογος, ἐρευνώντας τὰ κονισαλέα ράφια μιᾶς παλαιᾶς βιβλιοθήκης βρῆκε τὸ χειρόγραφο τοῦ ραββίνου. Διαβάζοντας τὶς σαρακοφαγωμένες σελίδες του ἀνακάλυψε πὼς ἦταν ἀνεκτίμητο χρονικὸ μιᾶς ἐποχῆς, πηγὴ ἄγνωστων πληροφοριῶν γιὰ χῶρες, γιὰ δυναστεῖες, γιὰ θεσμούς, γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωή, μὲ θησαυροὺς ἱστορικῶν στοιχείων ποὺ φώτιζαν τὸν αἰώνα τῶν Σταυροφοριῶν. Τὸ βιβλίο δόθηκε σὲ λίγο στὴ δημοσιότητα[1].

Ἀλλὰ ὁ Ἑβραῖος περιηγητὴς καὶ τὸ πολύτιμο χρονικό του εἶχαν κακὴ τύχη. Οὐδέποτε συγγραφέας ἔχει ὑποστεῖ τόση κακοποίηση ἀπὸ ἐκδότες καὶ ἱστορικοὺς ὅσο ὁ Βενιαμὶν ὁ ἐκ Τουδέλας. Ἀνίδεοι καὶ ἐπιπόλαιοι μεταφραστὲς παραμόρφωσαν τὸ ἔργο, ἔτσι ποὺ ἔγινε ἀγνώριστο. Παραφθορὰ ὀνομασιῶν, ἐκβαρβαρισμὸς τοπωνυμίων, ἀλλοιώσεις. Καὶ τὸ χειρότερο: αὐθαίρετες διορθώσεις τῶν κειμένων.

Ἦρθαν ἔπειτα βιαστικοὶ σχολιαστὲς καὶ καταδίκασαν τὸ ἔργο τοῦ Βενιαμὶν μὲ βεβαιότητα μοναδικὴ στὴν ἱστορία τῆς κριτικῆς ἔρευνας. Ἀντιμετώπισαν τὸ χρονικό του μὲ περιφρόνηση, μερικοὶ τὸν ἔλουσαν μὲ ὑβριστικὰ ἐπίθετα — τὸν εἶπαν ἀγύρτη καὶ πλαστογράφο — καὶ ἄλλοι ὑπεστήριξαν ὅτι πρόκειται γιὰ φανταστικὸ ἔργο, ὅτι τάχα ὁ Βενιαμὶν δὲν εἶχε μετακινηθῆ ποτὲ ἀπὸ τὴν Τουδέλα τῆς Ἱσπανίας[2].

---

1. Δυὸ αἰῶνες μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Βενιαμὶν τὸ περίφημο ταξιδιωτικὸ χρονικὸ εἶχε ὁλότελα ξεχασθῆ. Ἡ πρώτη ἔκδοση στὰ ἑβραϊκὰ ἔγινε τὸ 1545, ἀπὸ τὸν Ἰσραηλίτη Ἐλιέζερ στὸ ἰουδαϊκὸ τυπογραφεῖο τοῦ Gerson Soncino τῆς Πόλης. Τὸ 1556 κυκλοφόρησε στὴ Φερράρα ἀπὸ τὸν Abraham Oserke. Τὸ 1574 νέα ἔκδοση : Τὸ χρονικὸ πρωτομεταφράζεται στὰ λατινικὰ ἀπὸ τὸν Arias Montanus καὶ κυκλοφορεῖ στὴν Ἀμβέρσα (Itinerarium *Beniamin Tudelensis* ex hebraico latinum factum bened. Aria Montano interpete. Antverpiae, 1575). Ἀκολουθεῖ ἡ ἔκδοση τοῦ σοφοῦ Ἰταλοῦ τυπογράφου Siproni στὸ Brisgau. Ὣς τὸ 1711 ἐπισημαίνονται 26 ἐκδόσεις τῶν περιηγήσεων τοῦ Βενιαμίν. Ἀπὸ τὶς μεταγενέστερες ἐκδόσεις ξεχωρίζουν : Ἡ ὁλλανδικὴ τοῦ 1734 (*J. P. Baratier*), ἡ παρισινὴ τοῦ 1831 (*E. Carmoly*), ἡ γερμανικὴ τοῦ 1903 (*L. Grünhut und Marcus Adler*), ἡ ἀγγλικὴ τοῦ 1842 (*A. Asher*). Τὸ 1899 δημοσιεύθηκε στὴν ἐφημερίδα τῆς Τεργέστης «Νέα Ἡμέρα» μετάφραση τοῦ χρονικοῦ τοῦ Βενιαμὶν ἀπὸ τὸν *Λάζαρο Βελλέλη* μὲ τίτλο «Ὁ Βενιαμὶν ὁ ἐκ Τουδέλας ἀνὰ τὴν Βυζαντινὴν Αὐτοκρατορίαν».

2. Κατὰ τὸν ΙΖ' καὶ ΙΗ' αἰώνα μερικοὶ ἱστορικοὶ ἀμφισβήτησαν τὴν αὐθεντικότητα τοῦ κειμένου, ἀκόμα καὶ τὴν ὕπαρξη τοῦ συγγραφέα του (*Baratier, Gerraus, Bengnot,*

Μερικοὶ τὸν κατηγόρησαν ἐπειδὴ ἀσχολεῖται εἰδικὰ μὲ τὴ μειοψηφία τῶν Ἑβραίων καὶ παραμελεῖ τὴν καταγραφὴ στοιχείων γιὰ τὸν ὑπόλοιπο πληθυσμὸ τῶν τόπων ποὺ ἐπισκέπτεται[1]. Καὶ ξεχνοῦσαν ὅλοι ὅτι τὸ χειρόγραφο ποὺ πρωτομεταφράσθηκε δὲν ἦταν τὸ πρωτότυπο ἔργο τοῦ ραββίνου ἀλλὰ μιὰ κακὴ περίληψη, μιὰ στεγνή, λακωνική, πρόχειρη ἐπιτομὴ τοῦ ἀρχικοῦ χρονικοῦ μὲ πολλὰ παραφθαρμένα τοπωνύμια. Ἔπειτα εἶναι παράλογο νὰ κατηγορεῖται ἕνας περιηγητὴς τοῦ ΙΒ′ αἰώνα ἐπειδὴ δὲν περιλαμβάνει στὸ χρονικό του πληροφορίες ποὺ χρειάζονται στὸν ἐρευνητὴ τοῦ εἰκοστοῦ.

Ἀλλὰ τί ἦταν αὐτὸς ὁ Βενιαμὶν ὁ ἐκ Τουδέλας ; Τυχοδιώκτης, ἀρχιτέκτονας, γιατρός, ἔμπορος ; Ταξίδεψε ἀναζητώντας πλοῦτο ἢ ἐπιστημονικὲς γνώσεις ;

Δὲν ὑπάρχει καμμιὰ συγκεκριμένη πληροφορία. Ἡ προσεκτικὴ ὅμως μελέτη τοῦ χρονικοῦ δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ Βενιαμὶν εἶχε ἀναλάβει εἰδικὴ ἀποστολή : πραγματοποιοῦσε περιοδεία στὶς ἑβραϊκὲς κοινότητες ποὺ ἦταν κατασπαρμένες σ᾽ ὅλον τὸν κόσμο γιὰ τὴν ἀπογραφὴ καὶ μελέτη τῶν προβλημάτων τους.

Πρέπει ἐπίσης νὰ ἦταν ἔμπορος. Ὅπως φαίνεται στὴν ἀφήγησή του, ἀφοῦ στὴν ἀρχὴ μνημονεύει τὸν ἀριθμὸ τῶν Ἑβραίων ποὺ κατοικοῦν στὴν ἄλφα ἢ βῆτα πολιτεία καὶ τὰ ὀνόματα τῶν προεστῶν, προχωρεῖ ἀμέσως στὴν παράθεση στοιχείων γιὰ τὸ ἐμπόριο καὶ τὶς οἰκονομικὲς συναλλαγὲς τοῦ τόπου.

Αὐτὲς ἀκριβῶς οἱ πληροφορίες γιὰ τὸ ἐμπόριο, τὴ βιοτεχνία καὶ τὶς βιοτικὲς συνθῆκες τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀνατολῆς ἀποτελοῦν αὐθεντικὲς καὶ μοναδικὲς πηγὲς γιατὶ δὲν ἀναφέρονται ἀπὸ κανέναν ἄλλον ἱστοριογράφο τῆς ἐποχῆς.

Ἔτσι ὁ Ἑβραῖος Βενιαμὶν εἶναι ὁ πρῶτος[2] Εὐρωπαῖος περιηγητὴς ποὺ παρουσιάζει ἕνα συστηματικὸ ταξιδιωτικὸ χρονικὸ σὲ παγκόσμια πλαίσια.

Παραθέτει χρήσιμες πληροφορίες ἀλλὰ καὶ παράδοξα πράγματα. Εἶναι εὔπιστος καὶ ἔχει τὴν τάση νὰ υἱοθετῇ κάθε τι θαυμαστὸ καὶ ὑπερφυσικό. Ἔχει ὅμως ἕνα σπουδαῖο προσόν : περιγράφει μὲ προσοχὴ καὶ μὲ ἀκρίβεια

Jost κ.ἄ.). Τὴν ἴδια μεταχείρηση εἶχαν γιὰ μιὰ περίοδο καὶ ὁ *Marco Polo*, ὁ *Plan - Carpin* καὶ ὁ *Aschelin*. Οἱ κριτικοὶ τοὺς ἀποκαλοῦσαν «θρασεῖς, ἀπατεῶνες καὶ ἐλεεινοὺς τσαρλατάνους».

1. Blackwood's Edinburg Magazine : The itinerary of rabbi Benjamin of Tudela (Νοέμβριος 1824). Ὁ πρῶτος μεταφραστής του γράφει ὅτι τὸ ἀρχικὸ κείμενο κυκλοφοροῦσε ἐπὶ αἰῶνες στὴν Αἴγυπτο ἀλλὰ κανένα ἀντίτυπο δὲν ἔφθασε στὴν Εὐρώπη. Τὸ ἴδιο ἄλλωστε συνέβη καὶ μὲ τὶς ἀφηγήσεις τοῦ Βενετοῦ περιηγητῆ *Marco Polo* καὶ τοῦ Ἄραβα Batoutah (ΙΓ′ καὶ ΙΔ′ αἰώνας).

2. *E. Carmoly* : Notice historique de Benjamin de Tudèle (Bruxelles, 1852).

ὅ,τι βλέπει[1]. Σ' αὐτὸ ἀκριβῶς ξεχωρίζει ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του χριστιανοὺς περιηγητὲς ποὺ καταγράφουν μὲ ἐπιπολαιότητα ἀνεξακρίβωτα στοιχεῖα καὶ ἀφελεῖς ἢ φανταστικὲς ἀφηγήσεις[2].

Ὁ μεγάλος Ἄγγλος ἱστορικὸς Γίββων εἰρωνεύεται τὸν Βενιαμὶν γιὰ τὶς ἰδιαίτερες προτιμήσεις του στὰ οἰκονομικὰ ζητήματα. Ἡ μαρτυρία ἑνὸς Ἑβραίου σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τὸ χρῆμα, γράφει ὁ Γίββων, εἶναι ἀδιαμφισβήτητα ἀξιοσέβαστη. Τὸν παραδέχεται ὅμως σὰν πολύτιμη πηγή. Καὶ παρατηρεῖ: «Τὰ λάθη καὶ οἱ παραδοξολογίες τοῦ Ἑβραίου ραββίνου δὲν εἶναι ἀρκετὰ γιὰ νὰ μᾶς πείσουν ὅτι τὰ ταξίδια του δὲν εἶναι πραγματικά»[3].

Ἐπὶ τέσσερες αἰῶνες τὸ ὁδοιπορικὸ τοῦ Ἑβραίου περιηγητῆ ὑπῆρξε ὁ ἀντικειμενικώτερος ταξιδιωτικὸς ὁδηγός. Ἡ ἀφήγησή του εἶχε ἐξασφαλίσει τὴν ἐμπιστοσύνη ὄχι μονάχα τῶν ὁμοφύλων του ἀλλὰ καὶ τῶν χριστιανῶν.

Ὁ Βενιαμὶν δὲν ἀντιμετώπισε προβλήματα καὶ δυσκολίες γιὰ λόγους φυλετικούς. Κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο δὲν ἀναφέρεται συστηματικὸς ἀντισημιτισμὸς στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ ἐκστρατεία τοῦ Νίκωνος τοῦ «Μετανοεῖτε» στὴ Λακεδαίμονα γιὰ τὴν ἐκδίωξη τῶν Ἑβραίων.

Οἱ νεώτερες ἔρευνες ἄλλων πηγῶν τῆς ἐποχῆς ἀπέδειξαν τὴ σοβαρότητα τοῦ ἡμερολογίου καὶ ἐπιβεβαιώνουν ὅτι τὰ πρόσωπα ποὺ ἀναφέρει ἦταν πραγματικὰ σύγχρονοί του[4].

Ἡ ἔλλειψη ἱστορικῶν καὶ γεωγραφικῶν γνώσεων ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ παρέσυρε μεγάλον ἀριθμὸ μεσαιωνικῶν συγγραφέων σὲ χονδροειδῆ σφάλματα. Ὀνομασίες χωρῶν, λαῶν, πόλεων καὶ μνημείων εἶχαν ἀντικατασταθῆ μὲ φανταστικές. Καὶ ὅλες αὐτὲς τὶς παραμορφώσεις ἔσπευσαν νὰ τὶς ἀποδώσουν στὸν Βενιαμίν.

Ἀλλὰ ἡ παραφθορὰ στὶς ὀνομασίες εἶχε ἀρχίσει ἀπὸ τὸν ἕκτο αἰῶνα. Ὁ Παπαρρηγόπουλος παρατηρεῖ ὅτι στὸν Συνέκδημο τοῦ Ἱεροκλέους τὰ τοπωνύμια «μνημονεύονται οὐχὶ μὲ τὰ ἀρχαῖα αὐτῶν ὀνόματα ἀλλὰ ὅπως ὡμιλοῦντο ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του (τὸν ΣΤ' αἰῶνα) ἤτοι μὲ τὰ ἀπὸ τοῦ χρόνου καὶ τῆς ἀμαθείας παραφθαρέντα κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον».

---

1. Καὶ ἄλλοι Ἑβραῖοι ἔγραψαν ταξιδιωτικὰ χρονικὰ μετὰ τὸν Βενιαμὶν ἐκ Τουδέλας. Ὁ *Samuel Bar Simson* (Ὁδοιπορικὸ τῆς Παλαιστίνης, 1210) καὶ ἕνας Παρισινὸς Ἑβραῖος ὀνόματι *Jacob* ποὺ ἄφησε τὴν «Περιγραφὴ τοῦ Ἁγίου Τάφου» (1258).

2. Στὸν ἑβραϊκὸ πρόλογο μιᾶς ἀπὸ τὶς πρῶτες ἐκδόσεις τοῦ χρονικοῦ σημειώνεται: «Ὁ Βενιαμίν, καταγράφει ὅ,τι εἶδε σὲ κάθε τόπο, καὶ ὅ,τι τοῦ εἶπαν ἄνθρωποι ἀκέραιοι ποὺ τὰ ὀνόματά τους εἶναι γνωστὰ στὴν Ἱσπανία».

3. *Edward Gibbon*: The history of the decline and fall of the Roman Empire (τομ. Ε' σελ. 48 ὑποσ.).

4. Ὁ *Thomas Wright* παρατηρεῖ: «Δὲν διστάζω νὰ παραδεχτῶ ὅτι ὁ ραββῖνος Βενιαμὶν ἐκ Τουδέλας ἔχει ἐπισκεφθῆ πραγματικὰ τὶς πολιτεῖες ποὺ ἀναφέρει κι' ὅτι ἔγραψε ὅλα ὅσα εἶδε».

'Ωστόσο ὁ Βενιαμὶν ὄχι μόνο δὲν παραμορφώνει τὶς ὀνομασίες ἀλλὰ τὶς μεταφέρει στὰ ἑβραϊκὰ σύμφωνα μὲ τὴν τοπικὴ προφορά. Ἡ μελέτη μάλιστα τῶν τριῶν περίπου σελίδων τοῦ χρονικοῦ ποὺ ἀναφέρονται στὴν Ἑλλάδα [1] ἀποκαλύπτει τὴ σχολαστικότητα καὶ τὴν εὐσυνειδησία τοῦ Ἑβραίου περιηγητῆ καὶ προπαντὸς τὴν ἀκρίβεια τῶν ἀποστάσεων μεταξὺ τῶν διαφόρων ἑλληνικῶν πόλεων.

Ὁ Βενιαμὶν ἀρχίζει τὴν περιοδεία του τὸ 1159 ἀπὸ τὴν Ἱσπανία, διασχίζει τὴν Ἰταλία καὶ μπαρκάρει στὸν Τάραντα γιὰ τὴν Ἑλλάδα, δέκα χρόνια μετὰ τὸν τερματισμὸ τῆς δεύτερης Σταυροφορίας καὶ δώδεκα μετὰ τὴ δήωση τῆς Στερεᾶς καὶ τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τοὺς Νορμανδούς :

«Ἀπὸ κεῖ (ἀπὸ τὸν Τάραντα), ὕστερα ἀπὸ ταξίδι δύο ἡμερῶν φθάσαμε στὸ νησὶ τῆς Κέρκυρας ὅπου ζῆ μονάχα ἕνας Ἑβραῖος. Εἶναι βαφέας[2] καὶ ὀνομάζεται Ἰωσήφ. Δύο ἀκόμη ἡμερῶν ταξίδι μᾶς φέρνει στὴν ἀκτὴ τῆς Ἄρτας, στὰ σύνορα τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Μανουήλ[3], βασιλιᾶ τῆς Ἑλλάδος. Σ' αὐτὴ τὴν ἀκτὴ ὑπάρχει ἕνα χωριὸ μὲ κατοίκους 100 Ἑβραίους. Οἱ σημαντικώτεροι εἶναι ὁ Σεχαμίας καὶ ὁ Ἡρακλῆς.

»Σὲ δυὸ μέρες ἔφθασα στὸν Ἀχελῶο. Σὲ μισῆς μέρας πορεία βρίσκεται τὸ Αἰτωλικὸ πάνω στὸν κόλπο. Ἔπειτα, ταξίδι μιᾶς μέρας ὣς τὴν Πάτρα. Εἶναι ἡ πολιτεία τοῦ Ἀντίπατρου[4] ἑνὸς ἀπὸ τοὺς τέσσερες βασιλιάδες ποὺ διαδέχθηκαν τὸν Ἀλέξανδρο. Ἔχει μεγάλα καὶ παλαιὰ κτίρια καὶ 50 πάνω κάτω Ἑβραίους μὲ πρώτους τοὺς ραββίνους Ἰσαάκ, Ἰάκωβο καὶ Σαμουήλ[5].

»Μισὴ μέρα θαλασσινὸ ταξίδι καὶ φθάνουμε στὸ Λεπάντο [6]. Μιάμιση ἀκόμη μέρα ὁδοιπορία μᾶς φέρνει στὴν Κρῖσα[7]. Διακόσιοι Ἑβραῖοι ζοῦν ἐδῶ καὶ καλλιεργοῦν τὰ χτήματά τους στὸν Παρνασσό. Σὲ τρεῖς μέρες φθάνω στὴν Κόρινθο ὅπου ζοῦν 300 περίπου Ἑβραῖοι.

»Σὲ ἀπόσταση ταξιδιοῦ τριῶν ἡμερῶν ἀπὸ τὴν Κόρινθο βρίσκεται ἡ μεγάλη πολιτεία τῆς Θήβας ὅπου ζοῦν 2000 περίπου Ἑβραῖοι. Εἶναι οἱ φημισμένοι παραγωγοὶ μεταξιοῦ καὶ πορφύρας[8]. Ἀνάμεσά τους ὑπάρχουν καὶ

---

1. Στὴν ἔκδοση Bergeron (1735) σελ. 8-11. Στὴν ἔκδοση Wright (1848) σελ. 72-74.

2. Τὸ ἐπάγγελμα τοῦ βαφέα ἦταν εὐρύτατα διαδεδομένο μεταξὺ τῶν Ἑβραίων τῆς Ἀνατολῆς.

3. Τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ (1143 - 1180).

4. Ὁ Βενιαμὶν ἔχει υἱοθετήσει τὴν ἱστορικὴ ἀνακρίβεια τοῦ Ἰώσηπου.

5. Στὴ συνέχεια παραλείπουμε τὰ ὀνόματα τῶν Ἑβραίων προεστῶν.

6. Ναύπακτος.

7. Τὸ Χρισὸ τῆς Παρνασσίδος.

8. Ὁ *Wright* ἀναφέρει ὅτι στὴ Θήβα ζοῦσε ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς Ἑβραίων ἀπὸ ὅλες τὶς ἑλληνικὲς πόλεις. Ἡ Θήβα μαζὶ μὲ τὴν Κόρινθο ἦταν σημαντικὰ κέντρα μεταξοβιοτεχνίας καὶ ὑφαντουργίας. Ὁ *Gibbon* γράφει ὅτι οἱ μεταξοβιοτέχνες εἶχαν ἀπαλλαγῆ ἀπὸ τὴν καταβολὴ φόρων. «Αὐτὲς οἱ τέχνες ποὺ εἶχαν φθάσει σὲ μεγάλη ἀκμὴ στὴ Θήβα, στὴν Κόρινθο καὶ στὸ Ἄργος, ἔδιναν ἀπασχόληση καὶ τροφὴ σὲ μεγάλο

πολλοὶ ταλμουδιστές[1]. Σ' ὁλόκληρη τὴν ἑλληνικὴ αὐτοκρατορία, μὲ μοναδικὴ ἐξαίρεση τὴν Κωνσταντινούπολη, δὲν θὰ βρῆς τέτοιους σοφούς. Σὲ τρεῖς μέρες φθάνεις στὸν Εὔριπο, μεγάλη πόλη ποὺ συγκεντρώνει ἐμπόρους ἀπὸ ὅλα τὰ σημεῖα τῆς χώρας. Ἐδῶ μένουν 200 Ἑβραῖοι.

»Σὲ ἀπόσταση μιᾶς μέρας βρίσκεται ἡ Jasbuteriza[2]. Ἡ πολιτεία εἶναι

ἀριθμὸ ἀνθρώπων. Ἄντρες, γυναῖκες καὶ παιδιὰ εἶχαν διαχωρισθῆ σὲ διάφορες εἰδικότητες ἀνάλογα μὲ τὴν ἡλικία καὶ τὴν ἀντοχή τους. Καὶ μ' ὅλο ποὺ οἱ περισσότεροι ἦταν οἰκιακοὶ δοῦλοι κέρδιζαν χρήματα καὶ ζοῦσαν ἐλεύθερο καὶ ἔντιμο βίο». Τὴν ἀκμὴ τῆς Θήβας κατὰ τὸν ΙΒ' αἰώνα, ποὺ ὠφειλόταν καὶ στὰ ἄφθονα νερὰ τῶν ποταμῶν Ἰσμήνου καὶ Δίρκης ἀποκαλύπτουν καὶ οἱ στίχοι τοῦ *Τζέτζη:*

Φύσει τῶν σφῶν ὑδάτων
διαύγειαν καὶ στίλψιν δὲ καί γε πολὺ τὸ λεῖον
δωροῦνται τοῖς ὑφάσμασι τῆς ἐν Θηβῶν τῇ χώρᾳ...

Φαίνεται, μάλιστα, ὅτι τὰ ἐργαστήρια τῶν Θηβῶν ἦσαν «βασιλικά». Γιατὶ ὅπως σημειώνει ὁ *Νικήτας Χωνιάτης*, ὁ σουλτάνος τοῦ Ἰκονίου μετὰ τὴ συνομολόγηση τῆς συνθήκης εἰρήνης μὲ τὸν Ἀλέξιο Γ' ζήτησε ὡς δῶρα «σηρικὰ νήματα» ἀπὸ ἐκεῖνα «ἅπερ ἐκ Θηβῶν ἑπταπύλως βασιλεῖ κεχορήγηται». Ἐντύπωση προκαλεῖ ποὺ ὁ Ἑβραῖος περιηγητὴς δὲν ἀναφέρει τίποτε γιὰ τὴν καταστροφὴ ποὺ εἶχαν ὑποστεῖ πρὶν 12 μόλις χρόνια, τὸ 1147, ἡ Θήβα καὶ ἡ Κόρινθος ἀπὸ τοὺς Νορμανδούς. Οἱ ἐπιδρομεῖς, ὄχι μονάχα λεηλάτησαν μὲ ἀγριότητα τὶς δύο εὐημεροῦσες πολιτεῖες ἀλλὰ καὶ ὠργάνωσαν τὴ μεταφορὰ στὴν Ἰταλία μεγάλου ἀριθμοῦ μεταξουργῶν. Ἦταν ὅλοι εἰδικευμένοι «εὐητρίους ὀθόνας ὑφαίνειν», γράφει ὁ *Νικήτας Χωνιάτης*. Καὶ προσθέτει : «Καὶ νῦν ἔξεστιν ἰδεῖν τοὺς ἐν Σικελίᾳ καταίροντας Θηβαίων παῖδας καὶ Κορινθίων ἱστῷ προσανέχοντας τῶν ἑξαμίτων καὶ χρυσοσπάστων στολῶν». Ἐκεῖ δούλευαν, γράφει ὁ Βυζαντινὸς ἱστορικός, κάτω ἀπὸ ἕνα στυγνὸ τύραννο ἀπαράλλακτα ὅπως οἱ ἀρχαῖοι Ἐρετριεῖς ὑπὸ τὸν Δαρεῖο. Φαίνεται ὅμως ὅτι εἶχε ἀποκατασταθῆ ταχύτατα καὶ στὶς δυὸ πολιτεῖες ὁ ρυθμὸς τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς καθημερινῆς ζωῆς, παρὰ τὴν ὁμαδικὴ ἀπαγωγὴ τῶν εἰδικευμένων τεχνιτῶν. Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι οἱ Νορμανδοὶ ἐλευθέρωσαν μὲ τὴ συνθήκη τοῦ 1159 (θὰ ὑπογραφῆ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς περιοδείας τοῦ Βενιαμὶν στὴν Ἑλλάδα) ὅλους τοὺς αἰχμαλώτους, ἐκτὸς τῶν Θηβαίων καὶ τῶν Κορινθίων (*Ζακυθηνός*, ἔνθ' ἀν. Ἐπίσης *Gibbon* : The decline and fall of the Roman Empire, τόμ. Ε' σελ. 347).

1. Λόγιοι ἐρευνητὲς τοῦ ταλμούδ, τῶν ραββινικῶν παραδόσεων ποὺ συμπλήρωναν τὴν Παλαιὰ Διαθήκη.

2. Jasbuteriza στὴν ἔκδοση τοῦ *Bergeron*. Ὁ *Asher* ὑποστηρίζει ὅτι πρόκειται γιὰ πολιτεία τῶν Βλάχων καὶ ὑποθέτει ὅτι ἀφανίστηκε ἐξ αἰτίας τῶν πολεμικῶν περιπετειῶν τῆς περιοχῆς. Φαίνεται πὼς βρισκόταν πρὸς Β. τοῦ Εὐρίπου ἐπὶ τοῦ Εὐβοϊκοῦ. Κατὰ τὸ Lelewel εἶναι σλαβικὴ ὀνομασία ἀντίστοιχη τῆς Bystritza ποὺ σημαίνει γρήγορο, θυμωμένο ποτάμι. Τὴν ταυτίζει μὲ τὴ Λάρυμνα (ρύμη, ὁρμητικός, ρύμιγξ, χείμαρρος). Δὲν ἀποκλείεται, λοιπόν, νὰ πρόκειται γιὰ τὴ Βίστριτσα, παραπόταμο τοῦ Σπερχειοῦ. Ὁ οἰκονομικὸς ἔφορος Φθιώτιδος ποὺ εἶχε σταλῆ στὴν περιοχὴ ἐπὶ βασιλείας Ὄθωνος γράφει σὲ ἀναφορά του (4 Ἀπριλίου 1835) σχετικὰ μὲ τὴ δικαιοδοσία του : «Εἰς τὰ 1828... μετὰ τὴν μάχη τῆς Ὀξυᾶς ἐκατέβησαν εἰς τὴν ἐπαρχίαν Πατρατζικίου εἰς τὸ χωρίον Φτέρη ὀνομαζόμενον, ὅπου καὶ ἐτοποθετήθη ὁ χιλ. Γιαν. Στράτος καὶ Εὐάγ. Κοντογιάννης καὶ ἔλαβον εἰς τὴν ἐξουσίαν των ὅλα τὰ πέραν τοῦ ποταμοῦ Βίστριτσας, ἥτις χύνεται κατ'

χτισμένη στὴν παραλία κι' ἔχει 100 Ἑβραίους. Μισὴ ἀκόμη ἡμέρα δρόμο καὶ φθάνουμε στὴ Ραβένικα[1].

»Σὲ ἀπόσταση μιᾶς ἀκόμη μέρας βρίσκεται τὸ Sinon Potamo ἤ Ζητούνι[2] ὅπου ζοῦν 50 Ἑβραῖοι. Ἐδῶ βρίσκονται τὰ σύνορα τῆς Βλαχίας πού οἱ κάτοικοί της ὀνομάζονται Βλάχοι. Εἶναι ἀλαφροὶ καὶ γρήγοροι σὰν ζαρκάδια καὶ κατεβαίνουν ἀπὸ τὰ βουνὰ στοὺς ἑλληνικοὺς κάμπους γιὰ ληστεία καὶ ἁρπαγές[3]. Κανείς δὲν ριψοκινδυνεύει πόλεμο μαζί τους, οὔτε μπορεῖ νὰ τοὺς ὑποτάξη γιατὶ τὰ καταφύγιά τους εἶναι ἀπρόσιτα κι' αὐτοὶ μονάχα γνωρίζουν τοὺς δρόμους. Δὲν εἶναι οὔτε Χριστιανοὶ οὔτε Ἑβραῖοι. Τὰ ὀνόματά τους εἶναι ἑβραϊκά. Μερικοὶ μάλιστα ἀποκαλοῦν τοὺς Ἑβραίους ἀδελφούς. Ὅταν συναντήσουν Ἰσραηλίτη τὸν ληστεύουν ἀλλὰ δὲν τὸν σκοτώνουν, ὅπως κάνουν μὲ τοὺς Ἕλληνες[4]. Αὐτὴ ἡ φυλὴ δὲν ὑπακούει σὲ κανένα νόμο.

ἄρκτον εἰς τὸν Σπερχειόν ... (*Γιάννη Βλαχογιάννη* : Ἱστορικὰ Σημειώματα, τόμος Β' σελ. 338).

1. Μεσαιωνικὴ πόλη κοντὰ στὴ Λαμία. Τὸ 1209 συγκροτήθηκε στὴ Ραβένικα διάσκεψη Φράγκων ἡγεμόνων καὶ ἱεραρχῶν. Ὁ *Wright* παραπέμπει στὸ παλαιὸ χρονικὸ τοῦ *Henri de Valencienne* ὅπου ἀναφέρεται: «Ensi comme joy devant vous dys, fut li parlemens en val de Ravenique». «Ὁ αὐτοκράτωρ Ἐρρῖκος», γράφει ὁ *Παπαρρηγόπουλος*, «συνεκρότησε τὸν Μάϊον τοῦ 1209 παρλαμέντον, ἤτοι κοινὴν σύνοδον εἰς Ραβένικαν, κοιλάδα κειμένην περὶ τὰς Θερμοπύλας» (τόμ. Ε', σελ. 29). Σὲ ἐπιστολὴ τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου Γ' (ἀρχὲς ΙΓ' αἰώνα) ἀναφέρεται : «Castrum de Situn super Ravenical (κάστρο Ζητουνιοῦ πάνω ἀπὸ τὴ Ραβένικα).

2. Κατὰ τὸν *Reinaud* μὲ τὸ Sinon Potamo ὁ Βενιαμὶν ἐννοεῖ τὸν ποταμὸ Σπερχειό. Ἀντίθετα, ὁ Carmoly ὑποθέτει ὅτι τὸ Sinon ἀποτελεῖ παραφθορὰ τοῦ ἀρχαίου «ξεῖνον» : Sinon potamos = ξεῖνος ποταμός, ξένος, ἐπειδὴ κατεβαίνει ἀπὸ ξένη χώρα, τὴ Βλαχία.

3. Ἡ περιοχὴ πρὸς Β. τοῦ Σπερχειοῦ ὠνομαζόταν κατὰ τοὺς Μέσους Χρόνους Βλαχία. Ἄλλωστε, ὣς τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821, τὰ χωριὰ τῆς περιοχῆς τοῦ Σπερχειοῦ ἦταν γνωστὰ ὡς Βλαχοχώρια : Τὸν Ὀκτώβριο 1829 «ἡ συσταθεῖσα δημογεροντία ἐκατέβη εἰς τὸ χωρίον Φτέρη καὶ ἡ δικαιοδοσία της ἐκτείνετο εἰς ὅλα τὰ Βλαχοχώρια, Πολιτοχώρια καὶ κάμπον» (*Γ. Βλαχογιάννη*, Τὸ Ἑλληνικὸν Ἔτος, Ἡμερολόγιον Συντακτῶν Ἑνώσεως Ἀθηναϊκῶν Ἐφημερίδων 1930, 6, 9, 38. Πρβ. Κασομούλη: «Ἐνθυμήματα» τόμ. Β. σ. 250 : «Τὸ ἑσπέρας μετέβημεν εἰς τὰ Βλαχοχώρια τῆς ἐπαρχίας Πατρατζικίου». Ἐπίσης : *Φιλήμονος*: Δοκίμιον Ἱστορικόν, τόμ. Γ' σ. 362: «Ὁ Ὀμὲρ Βρυώνης ἐκίνησε ὑπὲρ τοὺς τρισχιλίους κατὰ τῶν Βλαχοχωρίων πρὸς τὸ μέρος τῆς Γκιώνας». Ἡ ληστρικὴ δράση τῶν Βλάχων κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ στὴ Βόρειο Ἑλλάδα καὶ στὴ Θεσσαλία ἔχει ἐξακριβωθῆ ἀπὸ τὴ νεώτερη ἱστορικὴ ἔρευνα (*Wace Thompson* : The nomads of the Balkan, 1915). Ἐπίσης: *Θωμᾶ Π.*: «Μονογραφία περὶ Βλάχων (Πανδώρα, 1869 καὶ 1870). Γράφει ὁ *Πουκεβὶλ* γιὰ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν Βλάχων : «Ἔρχονται σὲ σύγκρουση μὲ τοὺς Ἕλληνες αὐτοκράτορες, καταστρέφοντας τὶς καλύτερες χῶρες τῆς Θράκης καὶ τῆς Μακεδονίας. Σύμμαχοι μὲ τοὺς Ρωμαίους καὶ τοὺς Σκῦθες κατεβαίνουν σὰν χείμαρρος ἀπὸ τὶς ὀροσειρὲς τοῦ Αἵμου καὶ τῆς Ροδόπης. Προσαρμόζονται εὔκολα στὶς ἐσωτερικὲς ἀναταραχὲς καὶ παίρνουν μέρος στὶς ἐπαναστάσεις καὶ διαμελίζουν τὸν τόπο γιὰ νὰ μοιρασθοῦν τὰ ράκη ποὺ ἀπομένουν» (Histoire de la régénération de la Grèce).

4. Ἀφελέστατη εἰκασία τοῦ ραββίνου. Θεωρεῖ τοὺς ληστὲς ἑβραϊκῆς καταγωγῆς ἐπειδὴ δὲν σκοτώνουν τοὺς ὁμοφύλους του ὅπως τοὺς Ἕλληνες.

«'Από δῶ ὡς τὸ Γαρδίκι[1] εἶναι δυὸ μέρες δρόμος. Ἐρειπωμένος τόπος μὲ λίγους Ἑβραίους καὶ Ἕλληνες κατοίκους. Δύο ἀκόμη μέρες καὶ φθάνουμε στὴ μεγάλη ἐμπορικὴ πόλη τοῦ Ἁλμυροῦ[2] ὅπου συχνάζουν Βενετοί, Πιζάνοι, Γενοβέζοι καὶ ἄλλοι ἔμποροι[3] ποὺ ἔρχονται ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη. Εἶναι μεγάλη πολιτεία κι' ἔχει 400 Ἑβραίους. Σὲ ἀπόσταση μιᾶς ἡμέρας βρίσκεται ἡ Bissina[4] ὅπου ζοῦν 100 περίπου Ἑβραῖοι.

»'Από ἐκεῖ, ὕστερα ἀπὸ θαλασσινὸ ταξίδι δύο ἡμερῶν φθάνει κανεὶς στὴ Θεσσαλονίκη[5], μεγάλη παραλιακὴ πολιτεία ποὺ χτίστηκε ἀπὸ τὸν βασιλιὰ Σέλευκο, ἕναν ἀπὸ τοὺς τέσσερες διαδόχους τοῦ Ἀλεξάνδρου[6]. Ἐδῶ ζοῦν 500 Ἑβραῖοι. Ὁ ραββίνος Σαμουὴλ καὶ οἱ γιοί του εἶναι διαπρεπεῖς φιλόλογοι. Οἱ Ἑβραῖοι καταδυναστεύονται σ' αὐτὸν τὸν τόπο καὶ ζοῦν ἀσκώντας χειρωνακτικὰ ἐπαγγέλματα.

»Σὲ ἀπόσταση δύο ἡμερῶν ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη βρίσκεται τὸ Mitrizzi μὲ 30 Ἑβραίους[7]. Ἡ Δράμα — ταξίδι δύο ἡμερῶν — ἔχει 140 Ἑβραίους.

---

1. Κωμόπολη, κατὰ τὸν *Wright*, ἕδρα ἐπισκόπου κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους. Στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΔ' αἰώνα ἀποτελοῦσε βαρωνία καταλανική. Τὸ 1335 θὰ προσαρτηθῇ στὸ σερβικὸ δουκᾶτο τῆς Θεσσαλίας, τὴ Μεγαλοβλαχία. Τὸ 1371 περιέρχεται στοὺς Βενετοὺς καὶ τὸ 1470 στοὺς Τούρκους. (Βλ. *Ν. Ι. Γιαννοπούλου* : Ἡ μεσαιωνικὴ Φθιῶτις καὶ τὰ ἐν αὐτῇ μνημεῖα,ΔΙΕΕ τόμ. Η' σ. 5-93). Χωριὸ Γαρδίκι ὑπάρχει καὶ σήμερα, ἀνατολικὰ τῆς Λαμίας. «Ὁ δυνάστης Λεβαδείας ἔλαβεν ὡς προῖκα παρὰ τοῦ Σεβαστοκράτορος νέων Πατρῶν Ἰωάννου τὸ Ζητούνι, τὸ Γαρδίκι, τὴ Γραβιὰ καὶ τὸ Σιδηρόκαστρον» (*Παπαρρηγοπούλου* : τόμ. Ε' 149). «Τὸ Μεγάλον Γαρδίκι κεῖται κατὰ τὸ ἀνατολικοβόρειον τῆς Λαμίας... καταντικρὺ τοῦ Ξηροχωρίου τῆς Εὐβοίας. Μακρύνεται ἀπὸ τῆς θαλάσσης ἐπὶ ὥραν μίαν (*Φιλήμονος*: «Δοκίμιον Ἱστορικὸν», Ἔκδ. 1860 τόμ. Δ' σελ. 135).

2. Ἡ περιγραφὴ τοῦ Βενιαμὶν συμπίπτει μὲ τὶς σημειώσεις τοῦ Ἄραβα περιηγητῆ Ἐδρισῆ, ποὺ ταξίδεψε τὴν ἴδια περίπου περίοδο στὴν Ἑλλάδα. Ὁ Ἐδρισῆ ὀνομάζει τὴν πόλη Ἁρμυρίσιον, «σημαντικὴ πόλη, πολυκατοικημένη καὶ ἐμπορική». Κατὰ τὸν Θ' αἰώνα ἦταν σημαντικὸ ἐμπορικὸ κέντρο.

3. Μὲ τὴ συνθήκη τοῦ 1148 τὸ Βυζάντιο παραχώρησε στοὺς Βενετοὺς οἰκονομικὰ προνόμια στὶς μεγαλύτερες πόλεις τῆς αὐτοκρατορίας (*Ζακυθηνός*, ἔνθ. ἀν.).

4. Εἶναι ἡ βυζαντινὴ πόλη Βισσένα ποὺ ἀποτελοῦσε μαζὶ μὲ τὴ Φάρσαλο, τὸ Θαυμακόν, Γρεβένικο, Ἁλμυρὸ καὶ τὴ Δημητριάδα τμῆμα τοῦ θεσσαλικοῦ τσιφλικιοῦ τῆς Σωφροσύνης Δούκαινας.

5. Salunci στὴν ἔκδοση *Bergeron*. Seleucie στὴν ἔκδοση *Wright*. Ἡ Θεσσαλονίκη τοῦ ΙΒ' αἰώνα εἶχε περισσότερους Ἑβραίους ἀπὸ κάθε ἄλλη ἑλληνικὴ πόλη, μὲ ἐξαίρεση τὴ Θήβα. Ἡ προτίμηση τῶν Ἑβραίων στὴ Θεσσαλονίκη ὠφειλόταν κυρίως στὴν εὐνοϊκή της θέση ποὺ τὴν καθιέρωσε σὰν ἕνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα ἐμπορικὰ κέντρα τῆς τουρκικῆς αὐτοκρατορίας (*Wright* , ἔνθ' ἀν.).

6. Τὸ λάθος τοῦ Βενιαμὶν ἀποδίδεται σὲ μιὰ λαϊκὴ παράδοση τῆς ἐποχῆς.

7. Ὑπῆρχε πόλη Δημητρίτσι κοντὰ στὴν Ἀμφίπολη. Μερικοὶ τὴν ταυτίζουν μὲ τὶς Σέρρες. «Ὁ στρατηγὸς Ἀλέξιος Βρανᾶς ἐνίκησε τοὺς Νορμανδοὺς παρὰ τὸ Δημητρίτσι, τῆς περιφερείας Σερρῶν καὶ αἰχμαλώτισε 4000» (*Ἄμαντος* : Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, τόμ. Β' σ. 401).

Μιὰ μέρα πορεία καὶ φθάνουμε στὴ Christopoli[1], μὲ 20 Ἑβραίους. Σὲ ἀπόσταση τριῶν ἡμερῶν ἡ Ἄβυδος, κι' ὕστερα ἀπὸ ταξίδι πέντε ἡμερῶν μέσα ἀπὸ βουνά, ἡ μεγάλη πολιτεία τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἡ μητρόπολη τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἕδρα τοῦ αὐτοκράτορα Μανουὴλ ».

Ὁ Βενιαμὶν προσφέρει μιὰ γραφικὴ εἰκόνα τῆς Πόλης καὶ πλῆθος πληροφοριῶν γιὰ τὴν πολιτικὴ καὶ οἰκονομική της κατάσταση σὲ μιὰ περίοδο ἀκμῆς τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας.

Περιγράφει ὅ,τι εἶδε, μὲ ἁπλοϊκότητα βέβαια, ἀλλὰ καὶ μὲ ἀκρίβεια καὶ εὐσυνειδησία.

«Εἶναι πολὺ μεγάλη πολιτεία, πρωτεύουσα ὅλου τοῦ βασιλείου καὶ κατοικεῖται ἀπὸ Ἕλληνες. Ἐκεῖ βρίσκεται ἡ Αὐλὴ τοῦ αὐτοκράτορα Μανουὴλ ποὺ κυβερνάει δώδεκα βασιλιάδες.

»Ἡ πολιτεία ἔχει περίμετρο 18 μιλίων. Ἡ μισὴ βρίσκεται πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς θάλασσας καὶ ἡ μισὴ πρὸς τὴν ξηρά. Κι' εἶναι χτισμένη ἀνάμεσα σὲ δυὸ μεγάλους θαλάσσιους βραχίονες (ὁ ἕνας βλέπει πρὸς τὴ Ρωσία καὶ ὁ ἄλλος πρὸς τὴν Ἱσπανία).

»Εἶναι τόπος πολὺ δυνατὸς ὅπου συχνάζουν κάθε λογῆς ἔμποροι, τόσο ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες καὶ τὶς περιοχὲς τῆς Βαβυλώνας, τῆς Μεσοποταμίας, τῆς Λυδίας καὶ τῆς Περσίας, ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ βασίλεια καὶ τὶς χῶρες τῆς Αἰγύπτου, τῆς Χαναάν, τῆς Ρωσίας, τῆς Οὐγγαρίας, τῆς Λομβαρδίας καὶ τῆς Ἱσπανίας.

»Εἶναι πολιτεία ποὺ δέχεται ὅλο τὸν κόσμο χωρὶς διάκριση χώρας ἢ θρησκείας. Ἔμποροι καταφθάνουν ἀπὸ ὅλους τοὺς τόπους.

»Δὲν ὑπάρχει ἄλλη πολιτεία στὴ γῆ ποὺ νὰ μπορῆ νὰ συγκριθῆ μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη, μὲ ἐξαίρεση τὴ Βαγδάτη. Ἐδῶ βλέπει κανεὶς τὸν περίφημο ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας ὅπου κατοικεῖ ὁ πατριάρχης. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ναῶν εἶναι ἴσος μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἡμερῶν τοῦ χρόνου. Οἱ θησαυροὶ ὅμως τῆς Ἁγίας Σοφίας εἶναι ἀμύθητοι. Πλούτη καὶ δῶρα ἔρχονται ἀπὸ διάφορα νησιά, κάστρα καὶ περιοχές. Κι' ἔτσι ἔχει γίνει σπουδαῖος ναὸς ποὺ δὲν ὑπάρχει ὅμοιός του στὸν κόσμο. Βλέπεις κίονες ἀπὸ μάλαμα καὶ ἀσήμι, μεγάλους πολυελαίους, καντήλια καὶ ἀμέτρητες πλούσιες διακοσμήσεις.

»Πλάϊ στὸν τοῖχο τοῦ ναοῦ βρίσκεται ἡ τοποθεσία ποὺ λέγεται Ἱππόδρομος. Ἐκεῖ ψυχαγωγεῖται ὁ αὐτοκράτορας. Κάθε χρόνο, κατὰ τὴν γέννηση τοῦ Χριστοῦ στὴ Ναζαρέτ, παρουσιάζονται μεγάλα θεάματα. Μπροστὰ στὸ βασιλιὰ καὶ στὴ βασίλισσα περνοῦν οἱ μορφὲς ὅλων τῶν ἀνθρώπων τοῦ κό-

---

1. «Ὁ δεσπότης τῆς Ἑλλάδος Θεόδωρος κατέλαβε πᾶσαν τὴν μέχρις Ἀδριανουπόλεως, καὶ Φιλιππουπόλεως καὶ Χριστοπόλεως χώραν. Ἡ Χριστόπολις ἦν ἐν τῇ θέσει περίπου τῆς νῦν Καβάλας» (*Παπαρρηγόπουλος*, τόμ. Ε' σ. 49).

σμου, καθένας μὲ τὴ δική του φορεσιά. Ἐκεῖ φέρνουν ἐπίσης λέοντες, ἀρκοῦδες, λεοπαρδάλεις καὶ ὀνάγρους. Κι' ἀφήνουν τὰ θηρία νὰ ρίχνωνται τὸ ἕνα πάνω στὸ ἄλλο σὲ φοβερὴ μάχη[1]. Ἕνα παρόμοιο θέαμα γίνεται καὶ μὲ τὰ πουλιά. Καὶ δὲν πιστεύω νὰ ὑπάρχη τόπος σ' ὅλο τὸν κόσμο ὅπου νὰ παρουσιάζωνται τόσο μεγαλόπρεπα παιγνίδια.

»Ὁ Μανουὴλ[2] ἐκτὸς ἀπὸ τὸ παλάτι ποὺ τοῦ ἄφησαν οἱ πρόγονοί του, ἔχτισε κι' ἄλλο ἕνα στὴν παραλία. Τὸ ὠνόμασε Bilbernae[3] καὶ οἱ κολῶνες καὶ τὰ τειχιά του εἶναι σκεπασμένα μὲ μάλαμα κι' ἀσήμι. Στὶς αἴθουσες τοῦ παλατιοῦ ὑπάρχουν τοιχογραφίες ποὺ ἀπεικονίζουν τοὺς πολεμικοὺς ἄθλους τοῦ Μανουὴλ καὶ τῶν προγόνων του[4].

1. Ἦταν τὰ λεγόμενα «θεατροκυνήγια», ἀγῶνες δηλαδὴ θηρίων πρὸς θηρία, ποὺ ἀποτελοῦσαν, ἀπὸ τοὺς πρώτους βυζαντινοὺς αἰῶνες, τὴν κυριώτερη ψυχαγωγία τῶν μαζῶν. Ἡ Ἐκκλησία θὰ ἀποκηρύξη τὸ σκληρὸ αὐτὸ θέαμα ἀλλὰ χωρὶς ἀποτέλεσμα. Ὁ Ἰουστινιανὸς εἶχε δωρίσει γιὰ τὰ θεάματα τοῦ Ἱπποδρόμου εἴκοσι λιοντάρια καὶ τριάντα λεοπαρδάλεις (γνωστό, ἄλλωστε, ὅτι ἡ αὐτοκράτειρα Θεοδώρα ἦταν κόρη ἑνὸς ἀρκουδιάρη τοῦ Ἱπποδρόμου). Ἡ προσωπικὴ διαπίστωση τοῦ Βενιαμὶν ὅτι στὴν Πόλη τοῦ 1159 γίνονταν θηριομαχίες ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν χρονογράφο *Ἰωάννη Ζωναρᾶ* «δρουγγάριο τῆς βίγλης» (διοικητὴ τῆς αὐτοκρατορικῆς σωματοφυλακῆς) ποὺ πέθανε μερικὲς δεκαετίες πρὶν ἀπὸ τὸ ταξίδι τοῦ Βενιαμὶν στὴν Πόλη. Ὁ *Ζωναρᾶς* σχολιάζοντας τὸν 51ο κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ συνόδου γράφει ὅτι δὲν γίνονταν πιὰ «θεατροκυνήγια» ὅπως σὲ παλιότερες ἐποχές, ποὺ στὶς μεγάλες πολιτεῖες «θηρία ἐτρέφοντο, λέοντες καὶ ἄρκτοι καὶ κατὰ καιροὺς ἐξήγοντο εἰς τὰ θέατρα». Ἐδῶ ὁ αὐτόπτης εἶναι πιὸ ἀξιόπιστος ἀπὸ τὸν χρονογράφο. Οἱ θηριομαχίες συνεχίσθηκαν καὶ μετὰ τὴν ἅλωση κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς τουρκοκρατίας στὸ χῶρο τοῦ Ἱπποδρόμου (*Σκαρλάτου Βυζαντίου* : Ἡ Κωνσταντινούπολις). Ἀκόμη καὶ κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰώνα μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ συνηθισμένες εἰκόνες στοὺς δρόμους τῆς Πόλης ἦταν οἱ θηριοτρόφοι ποὺ ὡδηγοῦσαν λιοντάρια, ἀρκοῦδες, πάνθηρες καὶ ἄλλα θηρία ἁλυσοδεμένα, ὅπως γράφει στὸ χρονικό του ὁ βαρῶνος Βρατισλὰβ φὸν Μήτροβιτς (βλ. κεφ. «Τραγωδία στὴν Πόλη», 1591).

2. Μανουὴλ Κομνηνός : Ἀνεβαίνει στὸ θρόνο τὸ 1143. Πέθανε τὸ 1180.

3. Βλαχέρναι.

4. Ὁ *Νικήτας Χωνιάτης* περιγράφει τοιχογραφίες τοῦ παλατιοῦ τοῦ Ἀνδρόνικου Κομνηνοῦ : «Καὶ βίος ἀγροικικὸς καὶ σκηνίτης καὶ ἑστίασις ἐκ τῶν θηρευομένων σχέδιος, καὶ αὐτὸς Ἀνδρόνικος μιστύλλων αὐτοχειρὶ κρέας ἐλάφειον ἢ κάπρου μονάζοντος, καὶ ὀπτῶν περιφραδέως πυρί, καὶ τοιαῦθ' ἕτερα, ὁπόσα τεκμηριάζειν ἔχουσι βίον ἀνδρὸς πεποιθότος ἐπὶ τόξῳ καὶ ρομφαίᾳ καὶ ἵπποις ὠκύποσι φεύγοντός τε τὴν ἐνεγκαμένην διὰ οἰκείαν ἀβελτηρίαν ἢ ἀρετὴ (Ἔκδ. Βόννης, σ. 269, 1). Τοιχογραφίες μὲ ἱστορικὰ θέματα ὑπῆρχαν στὸ ἀνάκτορο τοῦ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνος. Περιγραφὴ ἄφησε ὁ συνεχιστὴς τοῦ *Θεοφάνους:* «Ἄνωθεν δὲ τῶν κιόνων, ἄχρι τῆς ὀροφῆς καὶ τὸ κατὰ ἀνατολὰς ἡμισφαίριον ἐκ ψηφίδων ὡραίων, ἅπας ὁ οἶκος κατακεχρύσηται, παρακαθήμενον ἔχων τὸν τοῦ ἔργου δημιουργὸν ὑπὸ τῶν συναγωνιστῶν ὑποστρατήγων δορυφορουμένων ὡς δῶρα προσαγόντων αὐτῷ τὰς ὑπ' αὐτοῦ ἑαλωκυίας πόλεις. Καὶ αὖθις ἄνωθεν ἐπὶ τῆς ὀροφῆς ἀνιστόρηται τὰ τοῦ βασιλέως ἡράκλεια ἄθλα καὶ οἱ ὑπὲρ τοῦ ὑπηκόου πόνοι καὶ οἱ τῶν πολεμικῶν ἀγώνων ἱδρῶτες καὶ τὰ ἐκ θεοῦ νικητήρια» (Οἱ μετὰ Θεοφάνην, ἔκδ. Βόννης, σ. 332, 14). Ὁ *Παχυ-*

»Στὸ παλάτι ὑπάρχει ἕνας χρυσὸς θρόνος, στολισμένος μὲ πολύτιμα πετράδια. Κι' ἀπὸ πάνω κρέμεται τὸ χρυσὸ στέμμα ἀπὸ χρυσὲς ἐπίσης ἀλυσίδες. Εἶναι ὅλο μαργαριτάρια καὶ πετράδια ἀμύθητης ἀξίας, καὶ τόσο ἀστράφτουν ποὺ τὴ νύχτα μπορεῖς νὰ βλέπης δίχως φῶς.

»Σ' αὐτὸ τὸ παλάτι φέρνουν τοὺς ἐτήσιους φόρους, χρυσάφι καὶ πορφύρες. Καὶ οἱ πύργοι εἶναι κατάμεστοι ἀπὸ πλούτη. Οἱ θησαυροί τους εἶναι ἀφάνταστοι καὶ ἡ ἀρχιτεκτονική τους πανέμορφη. Σὰν αὐτοὺς τοὺς πύργους δὲν ὑπάρχουν ἄλλοι στὸν κόσμο.

»Μόνο τὸ εἰσόδημα ἀπὸ τὴν πολιτεία — δικαιώματα ἀπὸ τὴν ἀγορὰ καὶ τὸ λιμάνι καὶ φόροι τῶν ἐμπόρων — ὑπολογίζεται σὲ εἴκοσι χιλιάδες χρυσᾶ τάληρα τὴν ἡμέρα.

»Ὅσο γιὰ τοὺς Ἕλληνες ποὺ μένουν σ' αὐτὸν τὸν τόπο εἶναι πάμπλουτοι ἀπὸ χρυσάφι καὶ πετράδια. Γι' αὐτὸ εἶναι ντυμένοι μὲ ἐξαιρετικὴ μεγαλοπρέπεια. Ὑφάσματα ἀπὸ κρεμέζι, χρυσοῦφαντα, μὲ κεντήματα δουλεμένα στὸ βελόνι. Κι' ὅταν βρίσκονται καβάλα στ' ἄλογά τους μὲ τὰ πλούσια χάμουρα δὲ μπορεῖς νὰ τοὺς ξεχωρίσης ἀπὸ τοὺς πρίγκιπες[1].

»Ἡ χώρα τους εἶναι ἀπέραντη, βγάζει κάθε λογῆς καρπούς, πολὺ στάρι, κρασί, κρέατα. Οἱ Ἕλληνες εἶναι ἱκανώτατοι στὶς ἐπιστῆμες. Πεπαιδευμένοι ἀλλὰ καὶ ἔκδοτοι στὶς ἡδονές. Τρῶνε καὶ πίνουν καθένας κάτω ἀπὸ τὴν κληματαριά του ἢ κάτω ἀπὸ τὴν συκιά του.

»Ἀπὸ ὅλα τὰ ἔθνη ποὺ ἀποκαλοῦν βάρβαρα παίρνουν στρατεύματα μισθοφόρων γιὰ νὰ πολεμοῦν τὸν σουλτάνο. Γιατὶ οἱ ἀπολαύσεις καὶ ἡ ὀκνηρία τοὺς ἔκανε ἐκτεθηλυμένους καὶ ἀνίκανους γιὰ πόλεμο. Καὶ βλέπεις σ' ὅλους μαλθακότητα ποὺ τοὺς κάνει νὰ μοιάζουν περισσότερο μὲ γυναῖκες παρὰ μὲ ἄντρες.

»Δὲν ὑπάρχει οὔτε ἕνας Ἑβραῖος σ' ὅλη τὴ ζώνη τῆς πολιτείας. Ζοῦν σὲ μιὰ περιοχὴ ἀνάμεσα στὴ θάλασσα καὶ σ' ἕνα ρέμα, καὶ μόνο μὲ πλοῖο μποροῦν νὰ ἔλθουν στὴν πολιτεία γιὰ τὸ ἐμπόριό τους. Εἶναι κάπου χίλιοι.

»Ἕνα μέρος ἀπ' αὐτοὺς τοὺς Ἑβραίους ἐργάζονται στὰ μεταξωτά. Οἱ

μέρης ἐπίσης περιγράφει τὶς τοιχογραφίες τῶν ἀνακτόρων τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου μὲ τὶς νίκες του κατὰ τῶν Ἰλλυριῶν.

1. Στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὸν πολυτελῆ βίο τῶν Ἑλλήνων ἀρχόντων κατὰ τὴν περίοδο ποὺ ἱστορεῖ ὁ Βενιαμίν, ἀνευρίσκονται στὶς Ὁμιλίες τοῦ *Ἰσιδώρου* τοῦ Θεσσαλίας (1192). «Σὺ δὲ τοῖς πολυτελέσι καὶ σηρικοῖς ἱματίοις χαίρεις κατακοσμεῖσθαι... Σὺ δέ, ἵνα μὴ ἀδοξήσῃς ἐν τῇ ρεούσῃ ταύτῃ σκηνῇ, καὶ κόλακας τρέφεις καὶ παρασίτους καὶ ἄλλοις ἐπιτάττεις ἐπ' ὤμων τὸ σὸν βαστάζειν ἱμάτιον, μικροῦ καὶ ὡς ἀθανάτῳ τὴν τιμὴν ἀποδιδόναί σοι ἀπαιτεῖς». Ὁ Νικ. Καβάσιλας ἔγραφε τὸ 1213: «Σὺ δὲ ἁρπάζεις, καὶ βοῶντας καὶ ὀδυρομένους λωποδυτεῖς, οἰκίας ἔχων καὶ ἵππον καὶ ἱκέτην καὶ παράσιτον, οἶμαι καὶ ἀργύριον καὶ κιβώτιον». Ἐπίσης ὁ *O. Tafrali* στὸ «Thessalonique au XIV siècle (Paris, 1913): «Οἱ ἄρχοντες ντύνονταν μὲ μεγάλη πολυτέλεια. Κι' ἔβγαιναν πάντοτε μὲ ἀκολουθία δούλων ποὺ ἔφεραν στὸν ὦμο τὸ μεταξωτὸ ἱμάτιο τοῦ αὐθέντη τους ἐνῶ οἱ παράσιτοι συναγωνίζονταν, ὅπως καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, σὲ κολακεῖες».

περισσότεροι εἶναι πλούσιοι ἔμποροι. Δὲν ἐπιτρέπεται σὲ κανέναν Ἑβραῖο νὰ μετακινῆται ἔφιππος. Ἐξαιρεῖται ὁ Σολομὼν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, ὁ γιατρὸς τοῦ βασιλιᾶ ποὺ τόσες ὑπηρεσίες προσφέρει στοὺς Ἑβραίους καὶ τόση παρηγοριὰ στὴ σκληρὴ σκλαβιά τους[1].

»Οἱ Ἕλληνες τοὺς μισοῦν, χωρὶς νὰ ξεχωρίζουν διόλου τοὺς καλοὺς ἀπὸ τοὺς κακούς. Κυρίως οἱ ταμπάκηδες ποὺ ρίχνουν μπροστὰ στὶς πόρτες τῶν Ἑβραίων τὰ βρωμόνερα τῶν βυρσοδεψείων καὶ ξεσηκώνουν τὸ λαὸ ἐναντίον τους. Κι' ὁ κόσμος τοὺς κυνηγάει στοὺς δρόμους καὶ τοὺς κακομεταχειρίζεται κάνοντας τὴ σκλαβιά τους ἀκόμα πιὸ ἀβάσταχτη.

»Αὐτὸ ὅμως δὲν ἐμποδίζει διόλου τοὺς Ἑβραίους, ὅπως εἶπα, νὰ εἶναι πλούσιοι, φιλάνθρωποι, φιλόνομοι καὶ ἱκανοὶ νὰ ὑπομένουν τὰ δεινὰ τῆς δουλείας. Ἡ περιοχὴ ὅπου εἶναι ἐγκατεστημένοι ὀνομάζεται Πέραν».

Ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ὁ Βενιαμὶν ταξίδεψε στὸ Αἰγαῖο. Πρῶτος σταθμὸς ἡ Μυτιλήνη.

«Στὸ νησὶ τῆς Μυτιλήνης ὑπάρχουν δέκα παροικίες Ἰσραηλιτῶν. Ἀπὸ ἐκεῖ, σὲ τρεῖς μέρες φθάνουμε στὴ Χίο, ὅπου ζοῦν 400 Ἑβραῖοι. Σ' αὐτὸ τὸ νησὶ καλλιεργοῦνται τὰ δέντρα ποὺ βγάζουν τὴ μαστίχα. Δυὸ ἀκόμη μέρες : ἡ Σάμος μὲ 300 Ἑβραίους. Ἄλλες τρεῖς μέρες ἡ Ρόδος μὲ 400 Ἑβραίους».

Οἱ κυριώτερες ἐπικρίσεις σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν περιήγηση τοῦ Βενιαμὶν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἀναφέρονται στὶς γεωγραφικὲς ἀνακρίβειες : ἀλλοίωση τοπωνυμίων, ἀποστάσεις κ.λ.π[2].

---

1. Τὸ ἑβραϊκὸ στοιχεῖο εἶχε ἐξασφαλίσει προνομιακὴ μεταχείριση στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία ἀπὸ τὸν ΙΕ' αἰώνα. Γιὰ τοὺς Τούρκους, οἱ Ἕλληνες ἦταν ραγιάδες ἢ γιεσίρ (δοῦλοι). Τοὺς Ἑβραίους, ὅμως, τοὺς ἀποκαλοῦσαν «μουσαφίρηδες» (φιλοξενουμένους). Σὲ πολλὲς περιπτώσεις δέχτηκε ἡ Πύλη τὴν ὁμαδικὴ ἐγκατάσταση Ἰσραηλιτῶν σὲ ἑλληνικὲς περιοχές. Ἡ μεγαλύτερη μετανάστευση ἔγινε τὸ 1487 ἀπὸ τὴν Ἱσπανία ὅταν ἐκδιώχθηκαν 120.000 ψυχὲς ἐξ αἰτίας τοῦ φανατισμοῦ τοῦ Φερδινάνδου καὶ τῆς Ἰσαβέλλας. «Διώξας ὁ Φερδινάνδος τῷδε τῷ ἔτει ἀπὸ τῆς Γρανάτης Μαύρους καὶ Σαρακηνοὺς τοὺς ἐπικρατήσαντας αὐτῆς ἔτη ὀκτακόσια, ἐδίωξεν ἐκ τῆς Ἱσπανίας καὶ 120 χιλιάδας Ἑβραίων, γυμνώσας αὐτοὺς πάσης τῆς περιουσίας αὐτῶν κινητῆς τε καὶ ἀκινήτου, οἵτινες διεσπάρησαν εἰς τὰς ἐπαρχίας καὶ πόλεις τῆς Τουρκίας καὶ μάλιστα τὴν Θεσσαλονίκην» (*Κομνηνοῦ-Ὑψηλάντη* : «Τὰ μετὰ τὴν Ἅλωσιν» σ. 26). Γιὰ τὴν προνομιακὴ θέση τῶν Ἑβραίων στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία παρατηρεῖ ὁ *Φίνλαιη* (Ἱστορία τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τῆς Ἐνετοκρατίας στὴν Ἑλλάδα» Ἀθῆναι, 1957). «Κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΕ' αἰώνα οἱ Ἑβραῖοι ἄποικοι ποὺ ἔγιναν δεκτοὶ σὲ διάφορες ἐμπορικὲς πόλεις τῆς Τουρκίας κατέκτησαν πολλοὺς κλάδους τῆς βιοτεχνίας ποὺ παλαιότερα ἐλέγχονταν ἀπὸ Ἕλληνες. Ἐπὶ ἑκατὸ χρόνια κατώρθωσαν νὰ διατηρήσουν ὑψηλὴ κοινωνικὴ θέση. Ἦταν οἱ καλύτεροι γιατροί, ἔμποροι καὶ τραπεζίτες. Ἦταν οἱ πρῶτοι ποὺ ἄνοιξαν μαγαζιὰ στοὺς δρόμους τῶν πόλεων τῆς Ἀνατολῆς. Περίπου 40.000 Ἑβραῖοι εἶχαν ἐγκατασταθῆ στὴν Κωνσταντινούπολη, 15 - 20.000 στὴ Θεσσαλονίκη καὶ μεγάλος ἀριθμὸς σὲ κάθε λιμάνι τῆς Τουρκίας».

2. Γιὰ τοὺς Ἑβραίους τῶν βυζαντινῶν χρόνων ἔγραψαν : *Α. Ἀνδρεάδης* : Οἱ Ἑβραῖοι ἐν τῷ Βυζαντινῷ Κράτει (ΕΒΑΣ 1929) : *J. Mann* : Texte and studies in jewish

Ὁ Baratier[1] ὑπῆρξε ὁ πιὸ ἀδυσώπητος κι' ὁ πιὸ ἄδικος διώκτης του. Ἀποκαλεῖ τὸν Ἑβραῖο περιηγητὴ ψευδολόγο, μυθομανὴ καὶ ἀγύρτη.

Ὁ Βενιαμίν, παρατηρεῖ ὁ Baratier, βεβαιώνει πρῶτα - πρῶτα ὅτι ἀπὸ τὸν Εὔριπο ἔφθασε στὴ Βλαχία σὲ τρεῖς μέρες καὶ σὲ δέκα στὴ Θεσσαλονίκη. Τερατώδεις ἀνακρίβειες γιατὶ ἡ Βλαχία βρίσκεται στὶς βορειότερες περιοχὲς τῆς Βαλκανικῆς καὶ στὴ Θεσσαλονίκη δὲν φθάνει κανεὶς σὲ δέκα μέρες. Ὕστερα συνάντησε κατὰ τὸ ταξίδι του τρεῖς μονάχα πόλεις, ἄγνωστες σήμερα (τὸ 1734). Συμπέρασμα : τὸ ταξίδι τοῦ Βενιαμὶν εἶναι ὁλότελα φανταστικό.

Ἦρθαν ὅμως ὁ Carmoly[2] καὶ ὁ Lelewel[3] νὰ ἀνατρέψουν τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ νεαροῦ Γάλλου σοφοῦ καὶ νὰ ἀποκαταστήσουν τὴν ἀξιοπιστία τοῦ Ἑβραίου περιηγητῆ.

Σχετικὰ μὲ τὶς ἐπικρίσεις γιὰ τὴ Βλαχία ποὺ ὁ Βενιαμὶν τοποθετεῖ στὸν Σπερχειό, ὁ Carmoly παρατηρεῖ ὅτι κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους ὑπῆρχαν πολλὲς Βλαχίες : στὴν Οὐγγαρία, στὴ Ρουμανία ἀλλὰ καὶ στὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θεσσαλία. Τὸ σύνολο αὐτῶν τῶν χωρῶν ἦταν γνωστὸ μὲ τὴ

---

history and litterature (Cincinati, 1932). *S. Krauss :* The Jewish (New York - London, 1902). *N. Βέης:* Οἱ Ἑβραῖοι τῆς Λακεδαίμονος καὶ τοῦ Μυστρᾶ (Νουμᾶς Γ', 1905).

1. Ὁ Jean Philippe Baratier ἦταν τὸ παιδὶ θαῦμα γιὰ τὴν πνευματικὴ Εὐρώπη τοῦ ΙΗ' αἰώνα. Στὰ δώδεκα χρόνια του, ἂν πιστέψουμε τοὺς βιογράφους του καὶ τὶς δυτικὲς ἐγκυκλοπαιδεῖες, ἦταν σοφός. Ἀπίστευτες γνώσεις, βαθειὰ καλλιέργεια, ἱστορικός, φιλόλογος, κριτικός. Πέθανε σὲ ἡλικία 21 χρόνων (1722 - 1743). Μετέφρασε τὸ ὁδοιπορικὸ τοῦ Βενιαμὶν ἀπὸ τὰ ἑβραϊκὰ καὶ σχολίασε τὸ κείμενο σ' ἕναν ὀγκώδη τόμο ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1734 στὸ Ἄμστερνταμ μὲ τὸν τίτλο : «Voyages de rabbi Benjamin, fils de Jona de Tudèle en Europe, en Asie et en Afrique, depuis l'Espagne jusq'à la Chine. Où l'on trouve plusieurs choses remarquables concernant l'histoire et la géographie et particuliairement l'état des Juifs au douzième siècle. Traduits de l'hébreu et enrichis de notes et de dissertations historiques et critiques sur ces voyages. Par *J. P. Baratier.* À Amsterdam, 1734».

2. Ἡ ἔκδοση τοῦ *Carmoly* ἔχει αὐτὸν τὸν κατατοπιστικὸ τίτλο - ποταμό : «Ὁ γῦρος τοῦ κόσμου, τοῦ διασήμου Βενιαμὶν ποὺ ἄρχισε τὸ ἔτος 1173 καὶ περιέχει μιὰ ἀκριβῆ καὶ γοητευτικὴ περιγραφὴ γιὰ τὰ πιὸ ἀξιοσημείωτα πράγματα ποὺ εἶδε σ' ὅλα σχεδὸν τὰ μέρη τοῦ κόσμου, ὅπως καὶ γιὰ ὅσα ἔμαθε ἀπὸ πολλοὺς ἀξιόπιστους συγχρόνους του. Μὲ λεπτομέρειες, ἄγνωστες ὡς τώρα, γιὰ τὴ ζωή, τὶς συναγωγὲς καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν Ἑβραίων καὶ τῶν ραββίνων σ' ὅλους τοὺς τόπους ποὺ πῆγε, κι' ἀκόμα γιὰ τὰ διάφορα ἔθνη πρὶν ἀπὸ τὴν κατάκτησή τους ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Γραμμένο ἀρχικὰ ἑβραϊκὰ ἀπὸ τὸν συγγραφέα τοῦ ταξιδιοῦ, μεταφρασμένο ὕστερα στὰ λατινικὰ ἀπὸ τὸν *Benoit Arian Montain* καὶ τώρα ἀπὸ τὰ λατινικὰ στὰ γαλλικά, μὲ σχόλια καὶ ἐπεξηγήσεις καὶ πολλοὺς χάρτες».

3. Examen géographique des voyages de *Benjamin de Toudèle* (1160-1173). Lettres adressées à *M. Carmoly* par *J. Lelewel,* 1845. Ὁ Lelewel χρησιμοποιοῦσε γιὰ τὴν ἐξακρίβωση τῶν ἀποστάσεων καὶ τῶν τοπωνυμίων τοὺς ἐπίσημους καὶ λεπτομερεῖς χάρτες τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ποὺ κυκλοφόρησαν στὸ Παρίσι τὸ 1822 ἀπὸ τὸν Lapie καὶ τὸ 1827 ἀπὸ τοὺς Lameau καὶ Dufour.

γενικὴ ὀνομασία : Μεγάλη Βλαχία. Αὐτὸ τὸ νόημα ἔχει ἡ φράση τοῦ ἀκριβολόγου — τουλάχιστον σὲ ὅτι ἀφορᾶ τὴν Ἑλλάδα — Βενιαμὶν «ἀπὸ ἐδῶ (ἀπὸ τὸ Ζητούνι) ἀρχίζουν τὰ σύνορα τῆς Βλαχίας»[1].

Οἱ ἀποστάσεις ἀπὸ Κόρινθο μέχρι Θεσσαλονίκη καλύπτονται μὲ ὑποζύγιο σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ παραθέτει ὁ Βενιαμίν.

Ὅσο γιὰ τὶς ἄγνωστες ἢ ἀπροσδιόριστες πόλεις ποὺ καταγράφει ὁ Βενιαμὶν πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν εἰσβολῶν βορείων φύλων στὰ ἐδάφη τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἡ γεωγραφικὴ ὀνοματολογία ὑπέστη ἄπειρες μεταμορφώσεις. Οἱ ἑλληνικὲς περιοχὲς βρέθηκαν διαδοχικὰ ὑπὸ τὴν κυριαρχία Σλάβων, Βουλγάρων καὶ Τούρκων μὲ ἀποτέλεσμα νὰ σημειώνωνται κάθε τόσο ἀλλαγὲς στὰ τοπωνύμια. Ὑπενθυμίζουμε μονάχα τὴν ὀνοματολογικὴ περιπέτεια τῆς Πελοποννήσου κατὰ τὸν Μεσαίωνα.

Ἐντύπωση προκαλεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Βενιαμὶν δὲν ἔχει — ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιό του — ἐπισκεφθῆ τὴν Ἀθήνα. Μερικοὶ ἱστορικοὶ[2] ἐκφράζουν τὴ γνώμη ὅτι κατὰ τὸν ΙΒ′ αἰώνα, καὶ ἐνωρίτερα ἀκόμη, δὲν ὑπῆρχε στὴν Ἀθήνα ἑβραϊκὴ παροικία.

Ἀλλὰ πότε ἔγινε ἡ πρώτη ἐγκατάσταση Ἑβραίων στὴν Ἀθήνα ;

Ὁ Γερμανὸς περιηγητὴς Reinhold Lubenau ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἀθήνα τὸ 1587 διαπιστώνει ὅτι ὁ πληθυσμός της εἶναι Ἕλληνες, Ἑβραῖοι καὶ μερικοὶ Ἰταλοί[3]. Σημειώνει, μάλιστα, πὼς λειτουργοῦσαν καὶ συναγωγές, πρᾶγμα ποὺ προϋποθέτει ἀξιόλογη κοινότητα.

Ὡρισμένοι ἱστορικοὶ ὅμως ἀμφισβητοῦν τὴ μαρτυρία τοῦ Lubenau καὶ ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ πρώτη ἐγκατάσταση Ἑβραίων στὴν Ἀθήνα ἔγινε κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας. Κι᾿ αὐτὸ ἐξ αἰτίας τῶν ἀντιδράσεων τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ ποὺ ἔβλεπε στὸ ἰσραηλιτικὸ στοιχεῖο ἕναν ἐπικίνδυνο ἀνταγωνιστικὸ παράγοντα. Ὑποστηρίζουν ἐπίσης ὅτι ἡ ἀπαγόρευση τῶν μετακινήσεων Ἑβραίων στὴν πόλη ἀποτελοῦσε προνόμιο ποὺ παραχώρησαν οἱ Τοῦρκοι στοὺς Ἀθηναίους.

Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ χρονικὰ τῶν Εὐρωπαίων περιηγητῶν. Ἕναν αἰώνα μετὰ τὸν Lubenau, ὁ Guillet ποὺ συγκέντρωσε πληροφορίες ἀπὸ τοὺς Καπουκίνους τῆς Ἀθήνας γράφει[4] :

---

1. Ὁ Παπαρρηγόπουλος παρατηρεῖ ὅτι οἱ νότιες περιοχὲς τῆς Θεσσαλίας ἦταν κατὰ τὸν ΙΓ′ αἰώνα γνωστὲς ὡς Μεγαλοβλαχία «ἕνεκα τῶν ἐν αὐτῇ βλαχικῶν, ἤτοι ποιμενικῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων» (τόμ. Ε′ σ. 94).

2. *Hopf* : Geschichte Griechenlands von Beginn des Mittelaltes (Leipzig, 1867). *Herzberg*: Geschichte Griechenlands seit dem Absterben des antiken Lebens (*Göttingen*, 1876 - 1879). *Λάμπρος* : Αἱ Ἀθῆναι περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΒ′ αἰῶνος (Ἀθῆναι 1878). *Καμπούρογλου* : «Ἱστορία».

3. Beschreibung der Reisen des *Reinhold Lubenau* (Königsberg, 1912).

4. Athènes ancienne et nouvelle (Paris, 1675).

«Δὲν γίνονται πιὰ δεκτοὶ Ἑβραῖοι στὴν Ἀθήνα, μ' ὅλο ποὺ πολυάριθμοι ζοῦν στὶς γειτονικὲς περιοχὲς — κυρίως στὴ Θήβα καὶ στὴ Χαλκίδα. Καὶ γιὰ νὰ ποῦμε τὴν ἀλήθεια μονάχα ἡ Ἀθήνα καὶ ἡ Τραπεζοῦντα ἀπὸ ὁλόκληρη τὴν τουρκικὴ αὐτοκρατορία ἔχουν διατηρήσει τὸ προνόμιο νὰ μὴ δέχωνται Ἑβραίους, μ' ὅλο ποὺ οἱ τουρκικὲς Ἀρχὲς ἔχουν πολλὲς φορὲς ἐπιχειρήσει νὰ τοὺς ἐγκαταστήσουν. Ἀλλὰ ἡ ἐπιμονὴ τῶν Ἀθηναίων νὰ μὴν ἐπιτρέπουν τὴ δημιουργία ἑβραϊκῆς παροικίας ἱκανοποιοῦσε κατὰ βάθος καὶ τοὺς Μωαμεθανοὺς τῆς Ἀθήνας ποὺ κατέχονταν ἀπὸ τὸ φόβο ὅτι οἱ Ἑβραῖοι θὰ κυριαρχοῦσαν στὸ τοπικὸ ἐμπόριο καὶ θὰ ἐξώντωναν οἰκονομικὰ Τούρκους καὶ Ἕλληνες. Πολλὲς φορές, μάλιστα, οἱ Ἑβραῖοι εἶχαν προειδοποιηθῆ ὅτι ἂν τολμοῦσαν νὰ κατοικήσουν στὴν πολιτεία θὰ ἀντιμετώπιζαν τὰ ρόπαλα τῶν ντόπιων».

Τρία χρόνια ἀργότερα ὁ Γάλλος περιηγητὴς γιατρὸς Spon[1] παρατηρεῖ ὅτι εἶχε ἐπιτραπεῖ ἡ ἐγκατάσταση Ἑβραίων στὴν Ἀθήνα. Τὰ ἀπαγορευτικὰ μέτρα ποὺ ἴσχυαν ὡς τότε, γράφει ὁ Spon, ὠφείλονταν στὸ γεγονὸς ὅτι Ἑβραῖοι καὶ Ἕλληνες εἶναι δαιμόνιοι στὸ ἐμπόριο καὶ ὅτι ἐγκατάσταση Ἑβραίων θὰ δημιουργοῦσε ἐπικίνδυνο ἀνταγωνισμό.

Φυσικὰ τὸ ἀντιεβραϊκὸ πνεῦμα κατὰ τὸν Μεσαίωνα, μ' ὅλο ποὺ στὴν Ἑλλάδα δὲν εἶχε προσλάβει χαρακτῆρα διωγμοῦ, ἦταν ἀποτέλεσμα ὄχι μονάχα οἰκονομικῆς ἀντιζηλίας ἀλλὰ καὶ θρησκευτικῶν προκαταλήψεων.

Ἔγραφε τὸ 1682 ὁ Καπουκίνος ἱεραπόστολος Michel Febvre: «Σὲ μερικὲς περιοχὲς τῆς Τουρκίας οἱ κάτοικοι ἔνοιωθαν πραγματικὸ τρόμο γιὰ τοὺς Ἑβραίους καὶ τοὺς ἐμπόδιζαν νὰ ἐγκατασταθοῦν, μ' ὅλο ποὺ εἶχαν ἄδεια νὰ κατοικήσουν σὲ ὁποιοδήποτε σημεῖο τῆς αὐτοκρατορίας»[2].

Φαίνεται, πάντως, ὅτι ἡ μαρτυρία τοῦ Lubenau εἶναι ἡ πιὸ ἀξιόπιστη. Κυρίως ἐπειδὴ ὁ Γερμανὸς περιηγητὴς ἦταν ἑβραϊκῆς καταγωγῆς καὶ εἶχε ἰδιαίτερη εὐαισθησία στὰ προβλήματα τῶν ὁμοφύλων του.

Η ΕΛΙΑ ΤΟΥ ΚΑΤΑΚΛΥΣΜΟΥ (1200)

ΤΟ 1200, τέσσερα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴ λατινικὴ εἰσβολὴ στὸ Βυζάντιο καὶ τὴν κατάληψη τῆς Πόλης, ἐπισκέπτεται τὴ βασιλεύουσα ὁ ἀρχιεπίσκοπος τοῦ Νόβγκοροντ Ἀντώνιος.

Ἡ πρωτεύουσα τῆς αὐτοκρατορίας βρισκόταν στὴν ἀκμή της. Ἀλλὰ ὁ Ρῶσος ἀρχιεπίσκοπος δὲν εἶδε σχεδὸν τίποτα ἀπὸ τὸν δημόσιο καὶ ἰδιωτικὸ βίο τῶν Βυζαντινῶν. Τὸ ὁδοιπορικό του ἀναφέρεται στὰ ἱερὰ κειμήλια καὶ

---

1. *Spon et Wheler*: Voyage d'Italie, Dalmatie, de Grèce et du Levant (Lyon, 1678).

2. Théâtre de Turquie (Paris, 1682).

στὰ λείψανα τῶν ἁγίων ποὺ εἶδε στὶς ἀναρίθμητες ἐκκλησίες τῆς Πόλης[1].

Ὁ Ρῶσος ἀρχιεπίσκοπος καταγράφει μιὰ ἀπίστευτη συλλογὴ ἀντικειμένων ποὺ ἀναφέρονται στὴν Παλαιὰ Διαθήκη καὶ στὰ Εὐαγγέλια καὶ ἄλλων κειμηλίων ποὺ προωρίζονταν γιὰ τὴν τροφοδότηση τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ στοιχεῖα δίνουν μιὰ παραστατικὴ εἰκόνα τοῦ θεοκρατικοῦ Βυζαντίου καὶ ἀποκαλύπτουν τὴν ἐφευρετικότητα τῶν καλογήρων, τὴ βαθειὰ εὐλάβεια τοῦ λαοῦ καὶ τὴν ἀπέραντη εὐπιστία τῶν προσκυνητῶν.

«Στὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας προσκύνησα τὴν τράπεζα ὅπου ὁ Χριστὸς ἐδείπνησε τὴ Μεγάλη Πέμπτη μὲ τοὺς μαθητές του, τὶς πλάκες τοῦ Μωϋσέως μὲ τὶς Δέκα Ἐντολὲς καὶ τὰ χρυσᾶ ἀγγεῖα μὲ τὰ δῶρα τῶν Μάγων. Ἀσπάσθηκα, ἐπίσης, τὸ αἷμα ποὺ ἔτρεξε ἀπὸ τὴν κεφαλὴ τοῦ Χριστοῦ ὅταν τὸν χτύπησε κάποιος Ἑβραῖος, τὶς ἁλυσίδες τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου καὶ τὶς ἀμπάρες τῆς φυλακῆς του, τὰ πριόνια ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ Σταυροῦ, τὴ χάλκινη σάλπιγγα τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ, ποὺ μόλις ἀντήχησε γκρεμίστηκαν τὰ τείχη τῆς Ἱεριχοῦς, τὸ μαργέλι τοῦ πηγαδιοῦ τῆς Σαμαρείτιδος καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ποὺ ζωγράφισε ὁ Ἀπόστολος Παῦλος μὲ χρώματα ἀπὸ τριμμένα μαργαριτάρια καὶ πολύτιμα πετράδια»[2].

Ὁ ἀρχιεπίσκοπος τοῦ Νόβγκοροντ παρακολούθησε καὶ τὴ θεία λειτουργία στὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας:

---

1. «Περιγραφὴ τῶν Ἁγίων Τόπων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ *Ἀντωνίου* ἀρχιεπισκόπου τοῦ Νόβγκοροντ» (Ἔκδ. Itinéraires Russes en Orient, traduits pour la Société de l'Orient Latin, par m^{e} de Khitrovo. Genève, 1889).

2. Ἔξη αἰῶνες ἀργότερα, στὴν τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα τῆς ἀμάθειας, τοῦ ξεπεσμοῦ καὶ τῶν δεισιδαιμονιῶν «ἅγια λείψανα» καὶ «ἱερὰ κειμήλια», σατανικὰ ἐφευρήματα καλογερικῆς πανουργίας περιφέρονταν ἀπὸ χωριὸ σὲ χωριὸ ἢ ἐπιδεικνύονταν στὰ μοναστήρια. Ἕνα κείμενο τοῦ *Ἰω. Βηλαρᾶ* (ἀρχὲς ΙΘ' αἰώνα), τοῦ φωτισμένου προδρόμου τοῦ ἐθνικοῦ διαφωτισμοῦ, ἀποκαλύπτει ὅτι ἡ μεσαιωνικὴ τύφλωση κυριαρχοῦσε στὸν τόπο μας ὡς τὴν ἐπανάσταση τοῦ Εἰκοσιένα. Ὁ «Φιλάληθος» μιλάει στὸν «Πατεράγιο» γιὰ τὰ ψευτολείψανα «ποὺ σοφίζονται οἱ εὐλογημένοι»:

«Σὰν τὰ κόκκαλα τοῦ προφήτη Ἠλία, νὰ ποῦμε, ὅπου ξέρεις κι' ἡ ἁγιωσύνη σου, πὼς αὐτὸς ὁ προφήτης εἶχε ἁρπαχθῆ ὁλοζώντανος στὰ οὐράνια ἀπὸ τὸ πύρινο ἁμάξι κι' εἶναι ἀδύνατο νὰ βρεθοῦν κόκκαλά του ἐπάνω εἰς τὴν γῆν. Κι' ὅπου ἕνας πατεράγιος, μ' ὅλον τοῦτο, ὁποὺ φαίνεται νὰ μὴν εἶχε διαβάσει τὴν Παλαιάν, τὰ εἶχε στὸ κουτί του, ὁ καλότυχος, κι' ἅγιασε τοὺς Γουργάρους στὰ μέρη τῆς Φιλιππιᾶς καὶ Παζαρζικιοῦ. Σὰν τὸ φτερὸ τοῦ Ταξιάρχη, ὁποὺ τῶχε ἄλλος πατεράγιος κι' ἔκανε θάμα στὸ πουγγί του μὲ δαῦτο. Σὰν τὸ δοξάρι τοῦ ἴδιου ὁποὺ τῶχουν στὸ μοναστήρι τους στὸν Μωρέαν, σιμὰ στὰ Καλάβρυτα. Σὰν τὰ φτερὰ τοῦ Προδρόμου ὁποὺ ποτέ του δὲν εἶχεν, καὶ τἄχουν στὸ μοναστήρι τῆς Νάουστας. Σὰν τὸ πουκάμισο τῆς Παναγίας, ὁποὺ τὸ εἶχεν ἕνας χρυσὸς πατεράγιος καὶ ἐμάζωνε στὴν Λειβαδιὰν καὶ στὸ Ἄργος μαργαριτάρια ἀπὸ τὶς εὐλαβητικὲς γυναικοῦλες γιὰ νὰ τῆς τὸ κεντήση. Σὰν τὸ χρυσοκέντητο βρακοζώνι τῆς ἴδιας, ὁποὺ τὸ ἐπῆγαν στὸ νησὶ τῆς Νύδρας. Σὰν τ' ἀπόκρυφα τοῦ Χριστοῦ ὅπου βάσταγε ἐκεῖνος ὁ ἀγγελικὸς ἡγούμενος κι' ἅγιαζε μὲ τοῦτα τὶς στεῖρες τάζοντάς τους ἀρσενικὰ παιδιά. Σὰν τὸ κολοκύθι ὁποὺ

«Καθὼς γινόταν ἡ ἔξοδος τῶν Τιμίων Δώρων οἱ διάκονοι κρατοῦσαν τὶς πλάκες τοῦ Μωϋσέως καὶ οἱ εὐνοῦχοι[1] ἔψελναν τὸ 'Αλληλούϊα. 'Εκείνη τὴ στιγμὴ ὅλο τὸ ἐκκλησίασμα ἔκλαιγε. Τί ἱερὸς φόβος, πόση ταπεινοφροσύνη καὶ κατάνυξη κυριαρχοῦσε στοὺς ἐπισκόπους, τοὺς ἱερεῖς καὶ τοὺς διακόνους αὐτῆς τῆς θείας λειτουργίας. Τί μεγαλοπρέπεια εἶχαν τὰ χρυσᾶ καὶ ἀσημένια δισκοπότηρα ποὺ ἦταν στολισμένα μὲ πετράδια καὶ μαργαριτάρια».

Συλλογὴ ἱερῶν χριστιανικῶν κειμηλίων ὑπῆρχε καὶ στὸ αὐτοκρατορικὸ παλάτι. 'Εκεῖ ὁ Ρῶσος ἀρχιεπίσκοπος προσκύνησε τὸν Σπόγγο, τοὺς Ἥλους τοῦ Σταυροῦ, τὸ Αἷμα τοῦ Σωτῆρος, τὸν Πορφυρὸ Μανδύα, τὴ Λόγχη, τὸν Χιτώνα τοῦ Χριστοῦ, τὴ Ζώνη τῆς Θεοτόκου, τὰ 'Υποδήματα τοῦ 'Ιησοῦ καὶ τὴν μαρμαρένια λεκάνη ὅπου ὁ Ναζωραῖος ἔνιψε τὰ πόδια τῶν μαθητῶν του.

Στὴν ἐκκλησία τοῦ 'Αγίου Μιχαὴλ ποὺ βρισκόταν στὸ παλάτι εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ἀσπασθῆ καὶ ἄλλα κειμήλια:

«Τὴ χάλκινη σάλπιγγα τοῦ 'Ιησοῦ τοῦ Ναυῆ, τὰ κέρατα τοῦ κριοῦ ποὺ θυσίασε ὁ 'Αβραὰμ ἀντὶ τοῦ 'Ισαάκ, τὴ ράβδο τοῦ Μωϋσέως ποὺ ἄνοιξε δρόμο στὴν 'Ερυθρὰ θάλασσα γιὰ τὴ διάβαση τῶν 'Εβραίων, τὴν τράπεζα ὅπου συνέ-

---

ἔπινε ὁ Χριστὸς κρασὶ καὶ τὤχαν στὸ Τζιάνου μοναστήρι τῆς Σαλονίκης. Σὰν τὸ τομάρι τῆς 'Αγίας Τριάδας ὁποὺ ἕνας θεϊκώτατος πατεράγιος τώσερνε στὰ χωριὰ καὶ χῶρες τῆς Λάρσας, ἁγιάζοντας καὶ εὐλογώντας γιὰ νὰ τὸ γιομίση φλωράκια» (Ἅπαντα *Βηλαρᾶ*, ἔκδ. Βαβαρέτου, σ. 219 (Θαύματα κι' ἁγιολείψανα).

1. 'Η πληροφορία τοῦ ἀρχιεπισκόπου εἶναι σημαντική. 'Ο εὐνουχισμὸς εἶχε μεγάλη διάδοση στὸ Βυζάντιο. 'Απὸ τὸν Θ' αἰώνα τὰ βασιλικὰ παλάτια καθὼς καὶ τὰ μέγαρα τῶν μεγιστάνων ἦταν γεμάτα ἀπὸ εὐνούχους. Οἱ αὐτοκράτορες ἀνέθεταν σὲ εὐνούχους ἐμπιστευτικὲς θέσεις, ἀκόμη καὶ τὴν ἀνώτατη διοίκηση τῶν στρατευμάτων (ὁ περίφημος Ναρσῆς ἦταν εὐνοῦχος). Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶχε καταδικασθῆ ὁ εὐνουχισμὸς ἀπὸ τὴ σύνοδο τῆς Νικαίας καὶ εἶχε ἀπαγορευθῆ ἀπὸ Νεαρὲς τοῦ 'Ιουστινιανοῦ καὶ τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ ἀποτελοῦσε συνηθισμένο φαινόμενο σ' ὁλόκληρη τὴν περίοδο τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Συχνά, μάλιστα, οἱ εὐνοῦχοι ἀποτελοῦσαν τὴν αἰτία κοινωνικῶν καὶ οἰκογενειακῶν σκανδάλων. «Αἱ βυζαντιναί, ὅσαι τὸν κακὸν ἠκολούθουν δρόμον, ἵνα καὶ τὴν πρὸς τὰς ἡδονὰς ροπήν των ἐκπληρώσωσι καὶ τὰ σκάνδαλα ἀποφύγωσι, συνεφύροντο μετὰ οἰκιακῶν προσώπων, καὶ δὴ μετὰ εὐνούχων τοὺς ὁποίους διετήρουν οἱ πλούσιοι εἰς τὰς οἰκίας των ἵνα δῆθεν τὴν συζυγικὴν πίστιν περιφρουρήσουν καὶ συχνὰ ἐνεπλέκοντο εἰς ὑπόπτους πρὸς τὰς δεσποίνας σχέσεις» (*Φ. Κουκουλέ*: Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός, τόμ. Β, ΙΙ, σ. 197). Πληροφορίες περὶ εὐνούχων ἐπισημαίνονται στὰ ἔργα τοῦ *Κλήμεντος*, τοῦ *Γρηγορίου Θεολόγου*, τοῦ *'Ιωάννη Νηστευτῆ* καὶ τοῦ *Χρυσοστόμου*. Εὐνούχους χρησιμοποιοῦσαν οἱ Βυζαντινοὶ καὶ στὶς χορωδίες τῶν ὑμνωδῶν. Ἦταν οἱ λεγόμενοι castrati, νεανίες ποὺ εὐνουχίζονταν γιὰ νὰ διατηρήσουν τὴν ὀξυφωνία τους. Φαίνεται ὅτι καὶ στὴ Ρωσία εἶχε μεταδοθῆ ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς ἡ χρησιμοποίηση εὐνούχων στὶς ἐκκλησιαστικὲς χορωδίες. 'Αναφέρεται σχετικὰ ὅτι τὸ 1136 εἶχε σταλῆ στὸ Σμολένσκ εἰδικὸς ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ τὴν ὀργάνωση ᾠδικῆς σχολῆς μὲ εὐνούχους. Στὴν ἰταλικὴ ἐκκλησία ἡ συνήθεια καθιερώθηκε κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΖ' αἰώνα. Καὶ μόλις κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα ὁ πάπας Κλήμης ἀπαγόρευσε νὰ ψέλνουν εὐνοῦχοι στοὺς ναούς.

φαγε ὁ ᾿Αβραὰμ μὲ τὴν ῾Αγία Τριάδα, ἕνα σταυρὸ ἀπὸ τὸ κλῆμα ποὺ φύτεψε ὁ Νῶε μετὰ τὸν κατακλυσμό, τὸ κλαδὶ τῆς ἐλιᾶς ποὺ ἔφερε τὸ περιστέρι στὴν Κιβωτὸ καὶ δώδεκα πανέρια μὲ ἄρτους ἀπὸ κείνους ποὺ εὐλόγησε ὁ Χριστὸς καὶ ἔθρεψε πεντακισχιλίους πιστούς»[1].

Στὸ ναὸ τῆς ᾿Αναστάσεως προσκύνησε τοὺς ἥλους τοῦ Σταυροῦ καὶ τὸ αἷμα τοῦ ᾿Ιησοῦ. Στὸ ναὸ τῆς ῾Αγίας Παρθένου ποὺ βρίσκεται στὴν ἔμβολο τοῦ ῾Ιπποδρόμου ἀσπάσθηκε μιὰ δεύτερη τράπεζα τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου. Στὴ Μονὴ τοῦ Παντοκράτορος εἶδε τὴ σανίδα ὅπου ἀπέθεσαν τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ μετὰ τὴν ᾿Αποκαθήλωση. «Πάνω στὴ σανίδα διακρίνονται τὰ δάκρυα τῆς Παναγίας σὰν σταγόνες κεριοῦ ».

Σὲ τρεῖς χιλιάδες ὑπολογίζει ὁ ἀρχιεπίσκοπος τοῦ Νόβγκοροντ τοὺς ἱερεῖς καὶ μοναχοὺς τῆς ῾Αγίας Σοφίας : «᾿Ανάμεσα στὴν ἑλληνικὴ καὶ στὴ ρωσικὴ θάλασσα», σημειώνει στὸ χρονικό του, «ὑπάρχουν ἐκκλησίες μὲ σαράντα χιλιάδες ἱερεῖς, χωρὶς νὰ λογαριάζω τὰ μοναστήρια ὅπου ζοῦν δεκατέσσερες χιλιάδες μοναχοί ».

Στὰ πλαίσια ὅμως τῶν ἐπισκέψεών του στὶς ἐκκλησίες καὶ στὰ μοναστήρια τῆς Πόλης καταγράφει καὶ διάφορα περίεργα. Ἕνα ἀντίδοτο λ.χ. γιὰ τὴν καταπολέμηση τῶν δηλητηρίων :

«Οἱ κυριώτερες πόρτες τοῦ ναοῦ τῆς ῾Αγίας Σοφίας κλείνουν μὲ χάλκινα ρωμανήσια[2]. Ὅταν δαγκωθῆ κανεὶς ἀπὸ φίδι ἢ δηλητηριασθῆ μὲ ἄλλον τρόπο, τοῦ βάζουν ἀμέσως τὸ «ρωμανήσιν» στὸ στόμα καὶ δὲν τὸ βγάζουν ὥσπου μαζὶ μὲ τὸ σάλιο νὰ βγῆ καὶ τὸ δηλητήριο ».

Ἔξω ἀπὸ τὰ κειμήλια καὶ τὰ λείψανα τῶν ἐκκλησιῶν οἱ πληροφορίες τοῦ Ρώσου ἀρχιεπισκόπου εἶναι ἐλάχιστες. ᾿Αναφέρεται λ.χ. στὶς ὑπόγειες «κιστέρνες» τῆς ῾Αγίας Σοφίας ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ ψυγεῖο τοῦ πατριάρχη, καθὼς καὶ στὶς σωληνώσεις τοῦ ὑδραγωγείου :

«Τὰ κάθε λογῆς φροῦτα ποὺ προορίζονται γιὰ τὸ τραπέζι τοῦ πατριάρχη, τὰ πεπόνια, τὰ μῆλα, τὰ ἀχλάδια διατηροῦνται στὸ βάθος τῆς κιστέρνας [3]

1. ᾿Ιδοὺ καὶ ἕνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴ συλλογὴ χρονικῶν Σκανδιναβῶν περιηγητῶν ποὺ ταξίδεψαν στὴν Πόλη κατὰ τὸν ΙΒ′ αἰώνα, τοῦ *Skalhost*. «Στὴν Κωνσταντινούπολη φυλάσσεται τὸ λίκνο τοῦ Σωτῆρος, μιὰ ἐπιστολὴ γραμμένη ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Χριστοῦ, ἡ ζώνη καὶ τὸ ραβδὶ τῆς Παναγίας, ὁ θρόνος τοῦ Δαυΐδ, τὸ χαλινάρι τοῦ ἀλόγου τοῦ βασιλιᾶ Κωνσταντίνου, τὸ αἷμα τοῦ ἁγίου Πανταλέοντος καὶ τὸ γάλα ποὺ ἔτρεξε ἀπὸ τὸ λαιμό του ὕστερα ἀπὸ τὸν ἀποκεφαλισμό, ἡ πέτρα τοῦ πηγαδιοῦ τῆς Σαμαρείτιδος, τὸ τσεκούρι ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Νῶε γιὰ νὰ κόψη τὴν ξυλεία τῆς κιβωτοῦ καὶ ὁ χρυσὸς τῶν Μάγων».

2. ᾿Αμπάρες, μεγάλοι ξύλινοι ἢ μεταλλικοὶ μοχλοί. Διαβάζουμε στὰ μεσαιωνικὰ γλωσσάρια : «τὸν μοχλὸν ἀφαιρουμένους ἢ σηκώνοντας τὸ ρωμανήσιν τῆς πόρτας».

3. Οἱ κιστέρνες (στέρνες) ἦταν ὑπόγειες δεξαμενὲς γιὰ τὴν ἀποθήκευση τῶν νερῶν τῆς βροχῆς. ῾Η κιστέρνα ὠνομαζόταν καὶ «λάκκος» «καθ᾿ ἅπερ γὰρ λάκκος οἴκοθεν οὐκ ἔχει βρύον ὕδωρ» (Βίος τοῦ ῾Αγίου Θεοδώρου), «γιστέρνα» ἢ «ὀμβροδέκτης». ᾿Εσωτερικὰ ἦταν ἐπιχρισμένη μὲ ἀσβέστη καὶ εἶχε κεραμιδωτὴ ὀροφή.

μέσα σὲ πανέρια κρεμασμένα ἀπὸ σχοινιά. Ὅταν θέλει νὰ φάη ὁ πατριάρχης ἀνασύρουν ἕνα καλάθι κι' εἶναι ὅλα ὁλόφρεσκα[1]. Ἔτσι γεύεται τοὺς καρποὺς κι' ὁ αὐτοκράτορας. Τὸ νερὸ τῶν πηγῶν ἀνεβαίνει μὲ σωλῆνες[2] ἐνῶ τὸ νερὸ τῆς βροχῆς διατηρεῖται στὶς κιστέρνες».

Περιγράφει ἐπίσης καὶ τὶς περίφημες ἐμβόλους, τοὺς σκεπαστοὺς δρόμους τῆς Πόλης (σημειώνει τὴν ἔμβολο τῶν Μαύρων καὶ τὴν ἔμβολο τῶν Ρώσων). Οἱ ἀψιδωτὲς στέγες ἐπέτρεπαν στοὺς ἐμπόρους νὰ τοποθετοῦν καὶ νὰ ἀσφαλίζουν τὴν πραμάτεια τους καὶ τὰ τεζάκια. Οἱ κατοικίες τῶν ἐμπόρων βρίσκονταν πλάϊ στὸ μαγαζί, ἢ γύρω ἀπὸ τὴν ἔμβολο. Κάθε συντεχνία καὶ κάθε ἔθνος εἶχε τὴν δική του ἔμβολο.

Μὲ τὴν τετάρτη Σταυροφορία ἕνα κῦμα προσκυνητῶν, τυχοδιωκτῶν καὶ περιέργων κατακλύζει τὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ Βιλλαρδουΐνος, περιγράφει στὸ χρονικό του τὴ βαθειὰ ἐντύπωση ποὺ προκάλεσε ἡ Πόλη στοὺς σταυροφόρους :

«Δὲ μποροῦσαν νὰ φαντασθοῦν πὼς ὑπῆρχε σ' ὅλον τὸν κόσμο μιὰ τόσο πλούσια πολιτεία, καθὼς ἔβλεπαν τὰ πανύψηλα τείχη, τοὺς μεγαλόπρεπους πύργους ποὺ τὴν ἔκλειναν ἀπὸ παντοῦ, τὰ ἐπιβλητικὰ παλάτια, τὶς πελώριες ἐκκλησίες καὶ τὸ μάκρος καὶ τὸ φάρδος τῆς πολιτείας. Πρέπει νὰ ξέρετε ὅτι κι' ὁ πιὸ σκληρὸς πολεμιστὴς ἔνοιωθε τὴ σάρκα του ν' ἀνατριχιάζη»[3].

Ὁ Βιλλαρδουΐνος εἶδε τὴ βαρειὰ ἁλυσίδα ποὺ ἔκλεινε τὴν εἴσοδο τοῦ Χρυσοῦ Κέρατος, καὶ στὸ βάθος τοῦ λιμανιοῦ μιὰ πέτρινη γέφυρα ποὺ τὴν εἶχαν γκρεμίσει οἱ Ἕλληνες κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πολιορκίας. Ἦταν ἡ γέφυρα ποὺ εἶχε χτίσει ὁ Ἰουστινιανὸς τὸν ΣΤ' αἰώνα σ' αὐτὸ τὸ τεράστιο λιμάνι ὅπου κατέληγαν, ὅπως γράφει ὁ Βιλλαρδουΐνος, ὅλοι οἱ μεγάλοι ἐμπορικοὶ δρόμοι τῆς οἰκουμένης.

---

1. Ἀπὸ τὰ φροῦτα ποὺ ἀναφέρει ὁ ἀρχιεπίσκοπος, τὰ πεπόνια ὠνομάζονταν ἐπίσης «πέπονες» καὶ «μηλοπέπονα» (*Μιχ. Γλυκᾶς*, 266). Ὑπῆρχαν πολλὰ εἴδη μήλων : τὰ «βασιλικὰ ἢ γλυκόμηλα», τὰ «ἀνθόμηλα», τὰ «στρουθόμηλα» (τὰ διατηροῦσαν ὡς τὸ χειμώνα μέσα σὲ ροκανίδια καὶ φύκια), τὰ «λιτρόμηλα, διλιτρόμηλα ἢ τριλιτρόμηλα» ποὺ τὰ ἔτρωγαν συνήθως ἐπίσκοποι καὶ ἡγούμενοι (*Ι. Τζέτζης*) καὶ τὰ «χρυσόμηλα». Ὅσο γιὰ τὰ ἀχλάδια, ποὺ ἀναφέρονται καὶ ὡς «ἀπίδια», ὑπῆρχαν οἱ «τῆς λαγηνίδος καρποὶ» ἢ «λαγηνάπιδα» (*Πωρικολόγος*, στ. 59), ποὺ εἶχαν τὸ σχῆμα σταμνιοῦ. Γιὰ νὰ τὰ διατηρήσουν οἱ Βυζαντινοὶ τὰ βύθιζαν σὲ μέλι, τὰ τύλιγαν σὲ καρυόφυλλα ἢ τὰ κρεμοῦσαν πισσώνοντας τὴ βάση τους (*Ἀνώνυμος*: περὶ χυμῶν, βρωμάτων καὶ πομάτων).

2. Τὸ ὅτι τὸ νερὸ μεταφερόταν μὲ σωλῆνες ὄχι μονάχα στοὺς δρόμους ὅπου κατέληγαν σὲ κρῆνες ἀλλὰ καὶ σὲ κατοικίες τῆς Πόλης προκύπτει κι' ἀπὸ ἄλλες βυζαντινὲς πηγές. Ἀπὸ τοὺς κεντρικοὺς ὑδραγωγοὺς (ὁλκοὺς ἢ ὑδρεῖα) τὸ νερὸ περνοῦσε σὲ στενοὺς μολύβδινους ἢ πήλινους σωλῆνες (*Γρηγόριος Θεολόγος*, P.G. 36, 296. *Μ. Βασίλειος*, P. G. 31, 1389. Πανδέκται, 8, 5, 13).

3. *Geoffroi de Villehardouin* : La conquête de Constantinople, ἔνθ' ἀν. σ, 88, 80, 118.

Τότε ἔγινε καὶ ἡ πυρκαγιὰ ποὺ ἀφάνισε τὴν Πόλη :

«Ἔβλεπες τὶς πανέμορφες ἐκκλησιὲς καὶ τὰ πλούσια παλάτια νὰ γκρεμίζωνται καὶ ν' ἀφανίζωνται, καὶ τοὺς μεγάλους ἐμπορικοὺς δρόμους νὰ τυλίγωνται στὶς φλόγες. Ἀπὸ τὸ λιμάνι ἡ φωτιὰ εἰσώρμησε στὶς πιὸ πυκνοκατοικημένες συνοικίες, ἔφθασε ὣς τὴν ἄλλη ἄκρη, πλάϊ στὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας. Κράτησε δυὸ μέρες καὶ δυὸ νύχτες. Ἀνθρώπινο χέρι ἦταν ἀδύνατο νὰ σβύση τὴ φωτιά, ποὺ καθὼς κυλοῦσε, πύρινος ποταμός, κατέτρωγε τὰ πάντα σὲ πλάτος μισῆς λεύγας. Κανεὶς δὲ μπορεῖ νὰ ὑπολογίση οὔτε τὰ πλούτη ποὺ ἀφανίσθηκαν, οὔτε τοὺς ἀνθρώπους, ἄνδρες, γυναῖκες καὶ παιδιά, ποὺ χάθηκαν μέσα στὶς φλόγες».

Ἡ Κωνσταντινούπολη ἔγινε καὶ πάλι τὸ κέντρο τοῦ ἑλληνισμοῦ ὅταν ὁ Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγος κατώρθωσε νὰ ἐκδιώξη τοὺς Φράγκους (1261). Ἡ πολιτεία εἶχε ὑποστεῖ συμφορές. Ὅπως εἶναι γνωστό, ἀμέσως μετὰ τὴν κατάληψη ἀπὸ τοὺς Λατίνους, τὴν ἡμέρα τοῦ Πάσχα 1204, ἡ πολιτεία παραδόθηκε στὴ λαφυραγωγία καὶ στὶς φλόγες ἐπὶ τρεῖς ἡμέρες. Ὅλοι οἱ θησαυροί της θὰ μεταφερθοῦν στὶς χῶρες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης.

Στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΔ' αἰώνα ὁ Ἄραβας γεωγράφος Ἀμπουλφέντα ποὺ ταξίδεψε στὴ βυζαντινὴ πρωτεύουσα εἶδε στὸ ἐσωτερικὸ τῆς πολιτείας «χωράφια σπαρμένα, περιβόλια καὶ πολλὰ ἐρειπωμένα σπίτια»[1].

---

1. Géographie *d'Aboulfeda*, μετάφρ. *Reinand* (Paris, 1828).

Η ΑΠΟΣΥΝΘΕΣΗ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

ΗΤΑΝ ἀπὸ τὶς πιὸ ταραχώδεις καὶ πιὸ ἀποφασιστικὲς περιόδους τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας ὁ ΙΓ' αἰώνας. Ἡ Τετάρτη Σταυροφορία ποὺ τέλειωσε μὲ τὴν κατάληψη καὶ τὴ λεηλασία τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1204) ὡδήγησε στὴν ἀποσύνθεση τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὸν σχηματισμὸ νέων κρατῶν, φραγκικῶν καὶ ἑλληνικῶν, στὰ παλαιὰ ἐδάφη της.

Οἱ Φράγκοι δημιούργησαν τρία κράτη : τὴν αὐτοκρατορία τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὸ βασίλειο τῆς Θεσσαλονίκης, τὸ Πριγκιπάτο τῆς Ἀχαΐας καὶ τὸ Δουκάτο τῶν Ἀθηνῶν καὶ Θηβῶν. Τὴν ἴδια στιγμὴ ἡ κυριαρχία τῆς Βενετίας ἁπλωνόταν ἀπὸ τὸ Ἰόνιο καὶ τὸ Αἰγαῖο ὥς τὴν Κρήτη.

Ἱδρύθηκαν ἐπίσης καὶ τρία ἀνεξάρτητα ἑλληνικὰ κράτη : ἡ αὐτοκρατορία τῆς Νικαίας καὶ ἡ αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζοῦντος στὴ Μικρὰ Ἀσία, καὶ τὸ Δεσποτάτο τῆς Ἠπείρου.

Ἡ συμβίωση, ὡστόσο, τῶν παλαιῶν καὶ νέων κυριάρχων ἦταν δύσκολη. Πενήντα ἑπτὰ χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάληψη τῆς βασιλεύουσας ἀπὸ τοὺς Λατίνους, τὰ στρατεύματα τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου ἔμπαιναν στὰ τείχη τῆς πρωτεύουσας τοῦ Βυζαντίου.

«Ἡ Λατινικὴ Αὐτοκρατορία, παρατηρεῖ ὁ Γερμανὸς ἱστορικὸς Γρηγορόβιος, δημιούργημα τῶν Σταυροφόρων ἱπποτῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, τῆς ἐγωϊστικῆς ἐμπορικῆς πολιτικῆς τῶν Βενετῶν καὶ τῶν ἰδεῶν τοῦ παπισμοῦ, ἔπεσε ὕστερα ἀπὸ μιὰ ἄθλια ζωὴ πενήντα ἑπτὰ χρόνων, ἀφήνοντας πίσω της μόνο καταστροφὴ καὶ ἀναρχία. Αὐτὸ τὸ παραμορφωμένο ἱπποτικὸ φεουδαρχικὸ κράτος τῶν Λατίνων, ἀνήκει στὰ πιὸ ἀνάξια φαινόμενα τῆς ἱστορίας»[1].

Καὶ ὁ Γερμανὸς ἱστορικὸς Gelzer : «Ἡ Λατινικὴ ἀτιμία ἀνήκει στὸ παρελθόν»[2].

Ποιὰ ἦταν ἡ γεωπολιτικὴ κατάσταση τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ΙΓ' αἰώνα, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπανακατάληψη τῆς Κωνσταντινουπόλεως ; Ἡ Θράκη, ἡ Μακεδονία, μαζὶ μὲ τὴ Θεσσαλονίκη, τὸ Δεσποτάτο τῆς Ἠπείρου καὶ ἀρκετὰ νησιὰ τοῦ βορείου Αἰγαίου περιλαμβάνονται στὰ ἐδάφη τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Παλαιολόγων. Ἐπίσης τρία ἰσχυρὰ φραγ-

1. Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter (Stuttgart 1889, τόμ. Α' σελ. 412).
2. *H. Gelzer* : Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte (München, 1897).

κικὰ κάστρα τῆς Πελοποννήσου — τὰ ἔλαβε λύτρα ὁ Μιχαὴλ γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ πρίγκιπα τῆς Ἀχαΐας Γουλιέλμου Βιλλαρδουΐνου — ἡ Μονεμβασία, ὁ Μυστρᾶς καὶ ἡ Μαιναλία τοῦ Ταϋγέτου. Ἡ ὑπόλοιπη Πελοπόννησος καὶ μέρος τῆς Κεντρικῆς Ἑλλάδος βρίσκονταν ὑπὸ τὴν κυριαρχία τῶν Λατίνων ἱπποτῶν. Οἱ Βενετοί, τέλος, κρατοῦσαν μερικὰ ἀπὸ τὰ νησιὰ τοῦ κεντρικοῦ Αἰγαίου.

Ὁ ΙΓ' αἰώνας — ἡ περίοδος τῆς βασιλείας τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου — ἦταν ἡ κορυφαία στιγμὴ τῆς τελευταίας περιόδου τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Ἀλλὰ ἔκρυβε μέσα της τὰ σπέρματα τῆς καταστροφῆς.

«Ἡ αὐτοκρατορία τοῦ πρώτου Παλαιολόγου ἔμοιαζε μ' ἕνα ἰσχνὸ ἐξαρθρωμένο καὶ ἄθλιο κορμὶ ποὺ στήριζε ἕνα τεράστιο κεφάλι, τὴν Κωνσταντινούπολη»[1].

Ὁ ΙΔ' αἰώνας εἶναι γιὰ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο μιὰ περίοδος εἰσβολῶν, πολέμων, πειρατικῶν ἐπιδρομῶν, ναυτικῶν συγκρούσεων, ἐπαναστάσεων, ἐμφυλίων σπαραγμῶν, θρησκευτικῆς ἀναταραχῆς καὶ κάθε λογῆς ἐσωτερικῶν ἀναστατώσεων.

Τὸ 1311 ἡ Κεντρικὴ Ἑλλάδα ἀλλάζει κυρίαρχο. Οἱ Καταλανοὶ νικοῦν τοὺς Φράγκους καὶ ἐγκαθιστοῦν δική τους ἡγεμονία στὸ δουκᾶτο Ἀθηνῶν καὶ Θηβῶν.

Κατὰ τὴν τετάρτη δεκαετία σημειώνεται κάθοδος τῶν Ἀλβανῶν στὴ Θεσσαλία (ἀργότερα θὰ φθάσουν ὡς τὸ Μωριὰ καὶ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου).

Τὸ 1348 ἡ πανούκλα, ποὺ ἔμεινε γνωστὴ στὴ μεσαιωνικὴ ἱστορία σὰν Μαῦρος Θάνατος, θερίζει τὴ Μεσόγειο καὶ ὁλόκληρη τὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη, ἀπὸ τὴ Μόσχα ὣς τὴ Φλάνδρα. Οἱ πληθυσμοὶ τῶν ἑλληνικῶν ἀκτῶν καὶ τῶν νήσων ἀποδεκατίζονται.

Ὕστερα ξέσπασε ὁ πόλεμος Βενετῶν καὶ Γενοβέζων γιὰ τὴν κυριαρχία τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου[2]. Οἱ Βενετοὶ κατορθώνουν τελικὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὸν ἔλεγχο τοῦ ἐμπορίου στὴν ἀνατολικὴ λεκάνη τῆς Μεσογείου[3]. Κι'

---

1. *Ch. Diehl* : L'empire byzantin sous les Paleologues (Paris, 1905).

2. Ἡ κατάσταση τῶν παραλιακῶν καὶ νησιωτικῶν πληθυσμῶν ἔγινε ἀφόρητη, τὸ ἐμπόριο εἶχε καταστραφῆ ὁλότελα. Οἱ τουρκικὲς ἐπιθέσεις κατὰ τῶν μοναστηριῶν τοῦ Ἄθω ἀνάγκασαν ἕναν ἀπὸ τοὺς μοναχούς, τὸν Ἀθανάσιο, νὰ ἐγκαταλείψη τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ νὰ μεταναστεύση στὴ Θεσσαλία ὅπου ἵδρυσε τὰ περίφημα «μεταξὺ οὐρανοῦ καὶ γῆς» μοναστήρια τῶν Μετεώρων. (*Vasiliev* : Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, τόμ. Γ' σελ. 772).

3. Κατὰ τὸν ΙΔ' αἰώνα τὸ ἐμπόριο στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο παρακολουθεῖ τὶς μεταμορφώσεις ποὺ ἔχει ὑποστῆ ἡ περιοχή. Φέρνει τὴ σφραγίδα τοῦ Λέοντος τοῦ Ἁγίου Μάρκου. Ἡ Γαληνοτάτη Δημοκρατία ἐλέγχει ἀκόμα ὅλες τὶς ἀγορές. Στὶς δαλματικὲς ἀκτὲς ἡ Ραγούζα, κτήση τῶν Βενετῶν, ἔχει μεταβληθῆ ἀπὸ τὸν ΙΓ' αἰώνα σὲ βάση ἐξορμήσεων τῶν ἐμπόρων τῆς Βενετίας πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς βαλκανικῆς χερσονήσου. Σ' ὁλόκληρο τὸ Αἰγαῖο — ὡς τὴν Κωνσταντινούπολη — οἱ Βενετοὶ διατηροῦν τὸ μονοπώλιο τοῦ ἐμπορίου. Ἡ Ρόδος καὶ ἡ Κρήτη ἀποτελοῦν κέντρο ἐπανεξαγωγῆς τῶν ἐμπορευμάτων τῆς Φλάν-

ἐνῶ οἱ ἐπιδρομὲς τῶν Ὀθωμανῶν πειρατῶν ξεκληρίζουν τοὺς ἑλληνικοὺς πληθυσμούς, ἡ Κωνσταντινούπολη ἔχει κυκλωθῆ ἀπὸ τὶς τουρκικὲς κτήσεις. Ὁ κίνδυνος γιὰ τὴ διαμελισμένη, ἀνίσχυρη αὐτοκρατορία ζυγώνει ἐφιαλτικός. Μόνο τὴν Πελοπόννησο καὶ μερικὰ νησιὰ ἐλέγχουν οἱ Βυζαντινοί.

Ὁ Ἰωάννης Κανταχουζηνὸς καλεῖ τοὺς Τούρκους νὰ τὸν ἐνισχύσουν στὶς διαμάχες τῆς φατρίας του. Ἡ σήψη τῆς αὐτοκρατορίας βαθαίνει. Ἀργὰ ἀλλὰ σταθερὰ οἱ Ὀθωμανοὶ προωθοῦνται καὶ προετοιμάζουν τὴν ἀποφασιστική τους ἐξόρμηση.

Ὡστόσο δὲν ἔλειψαν οἱ περιηγήσεις στὸν ἑλληνικὸ χῶρο κατὰ τὸν ΙΔ' αἰώνα.

ΕΝΑΣ ΑΡΑΒΑΣ ΤΑΞΙΔΙΩΤΗΣ (1321)

Ὁ πρῶτος ξένος περιηγητὴς ποὺ ἔφθασε στὴν Ἑλλάδα τὸν ΙΔ' αἰώνα ἦταν ἕνας Ἄραβας: ὁ διάσημος ἱστορικὸς καὶ γεωγράφος Ἰσραὴλ Ἴμπν Ἀλῆ Ἀμπουλφέντα[1]. Ταξίδεψε τὸ 1321 στὰ ἑλληνικὰ νησιὰ καὶ ἔγραψε γιὰ τὴ Χίο:

«Αὐτὸ τὸ νησὶ ἀνήκει στὸν αὐτοκράτορα τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀπὸ ἐδῶ ἐξάγεται ἡ μαστίχα. Παράγεται ἀπὸ δέντρο ποὺ εὐδοκιμεῖ στὴ Χίο καὶ μοιάζει μὲ μικρὴ φιστικιά. Τὴν ἄνοιξη κάνουν ἐντομὲς στὸ δέντρο κι' ἀπ' αὐτὲς ἐκρέει ἡ ἀρωματικὴ οὐσία. Ὅταν σκληραίνεται πάνω στὸ δέντρο ἔχει λιγώτερη τιμή. Ὅταν τρέχει καταγῆς εἶναι ἀκριβώτερη».

Τὸ 1329 πέρασε ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ νησιὰ ταξιδεύοντας γιὰ τὴν Ἀνατολὴ ὁ Γάλλος δομινικανὸς μοναχὸς Jordanus de Severac[2]. Ἔφθασε ὡς τὴν Περ-

---

δρας πρὸς τὶς περιοχὲς τῆς Ἀνατολῆς (καθὼς καὶ ἀνταλλαγῆς μὲ τοπικὰ προϊόντα, κυρίως μὲ κρητικὰ κρασιά (*Noiret*: Documents inédits pour servir a l'histoire de la domination venitienne en Crète, 1380 - 1485 (Paris 1892). Ἐπίσης: *Schaube*: Histoire du commerce des peuples latins de la Méditerranée au Moyen Âge (εἰσαγωγή). Βλ. ἀκόμη: *Henri Laurent*: Un grand commerce d'exportation au Moyen Âge: La draperie des Pays - Bas en France et dans les pays méditerranéennes (XII-XV siècles). Paris, 1935.

1. Géographie *d'Aboulfeda* traduite de l'arabe en français et accompagnée de notes et d'éclaircissements par *M. Reinard* (Paris 1842). Ἐπίσης: *Christophori Rommel*: Abulfeda arabiae descriptio commentario perpetuo illustrata (*Gottingae* 1822). Τὸ ἔργο τοῦ Ἀμπουλφέντα μεταφράστηκε καὶ στὰ ἑλληνικά: «Ὑπὸ *Δημητρίου Ἀλεξανδρίδου* ἰατροῦ τοῦ ἐκ Τυρνάβου τῆς Θεσσαλίας, καὶ μέλους ἀντεπιστέλλοντος τῶν ἐν Ἰένῃ Ἑταιριῶν, τῆς τε Ὀρυκτολογικῆς καὶ τῆς Φυσικῆς. Ἀξιώσει καὶ φιλοτίμῳ δαπάνῃ τῶν φιλογενεστάτων ἀδελφῶν Κυρίων Ζωσιμαδῶν Α.Ν.Ζ. καὶ Μ. Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἀντωνίου Σχιμιδίου 1807».

2. Recueil de voyages et de mémoires publiés par la Société de Géographie, τόμ. IV (Paris 1839). Ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ νησιὰ πέρασε ἐπίσης τὸ 1322 ὁ φραγκισκανὸς

σία ὅπου ἔμεινε τέσσερα χρόνια. Τὸ χρονικό του δὲν περιέχει ἀξιόλογα στοιχεῖα γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Ἀναφέρεται στὴ Χίο, στὴ μαστίχα καὶ στὴ σύλληψη τοῦ Μαρτίνου Ζαχαρία, δραστήριου Γενοβέζου κυβερνήτη τοῦ νησιοῦ, «ἀπὸ τὸν ἀπιστότατο αὐτοκράτορα τῆς Κωνσταντινουπόλεως».

Τρία χρόνια ἀργότερα, τὸ 1332, ἕνας Μαροκινὸς θεολόγος διασχίζει ὁλόκληρη τὴ Μικρὰ Ἀσία, ὁ Ἴμπν Μπατούτα. Τὶς παρατηρήσεις τοῦ Ἄραβα περιηγητῆ θὰ καταγράψῃ ὁ ἀκόλουθός του Μωάμεθ Ἴμπν Τζουγατζῆ.

Ἐλάχιστα στοιχεῖα γιὰ τὸν ἑλληνισμὸ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ὑπάρχουν στὸ χρονικὸ τοῦ Μπατούτα[1]. Εἶχε, ἄλλωστε, ἀλλοιωθῆ ἡ ἐθνολογικὴ σύσταση τῆς περιοχῆς μὲ τὴν τουρκικὴ εἰσβολή. Οἱ Ὀθωμανοὶ εἶχαν ἐγκατασταθῆ ὁριστικὰ στὶς βυζαντινὲς ἐπαρχίες. Κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τοῦ νέου κυριάρχου ὁ χριστιανισμὸς ὑποχωρεῖ. Οἱ ἐξισλαμισμοὶ παίρνουν ἰσοπεδωτικὲς διαστάσεις. Οἱ παλιὲς βυζαντινὲς πολιτεῖες μεταβάλλονται σὲ τουρκικὰ διοικητικὰ κέντρα. Οἱ πληθυσμοὶ ἔχουν ἀραιωθῆ καὶ ἡ ἐμπορικὴ κίνηση περιορίζεται στὰ ἀστικὰ κέντρα κατὰ μῆκος τῶν μεγάλων ὀθωμανικῶν ἀρτηριῶν : Ἰκόνιο, Λαοδίκεια, Προῦσα, Σινώπη.

Τοὺς Ἕλληνες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας πρόσεξε γιὰ πρώτη φορὰ ὁ Μαροκινὸς περιηγητὴς στὴν Ἀττάλεια. Ζοῦσαν σὲ ἰδιαίτερη, τειχογυρισμένη συνοικία. Μὲ τείχη ὅμως εἶχαν περικλεισθῆ καὶ οἱ συνοικίες τῶν Φράγκων καὶ τῶν Ἑβραίων.

Στὴν Ἔφεσο εἶδε τὸ μεγάλο μουσουλμανικὸ τέμενος : «Ἦταν ἄλλοτε χριστιανικὸς ναὸς ποὺ τὸν τιμοῦσαν οἱ Ἕλληνες, ἕνα ἀπὸ τὰ περικαλλέστερα οἰκοδομήματα τῆς οἰκουμένης»[2].

Περὶ ἑλληνικοῦ στοιχείου καμμιὰ πληροφορία. Εἶναι, πάντως, γεγονὸς

μοναχὸς *Oderic de Pordenone* (1286 - 1331), ἔκδοση «Recueil de voyages et de documents» τοῦ Schefer, τόμ. Α' μὲ τίτλο «Les voyages en Asie au XIV siècle du bienheureux frère *Oderic de Pordenone* (Paris 1891). Περαστικὸς ἐπίσης ἀπὸ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ ὁ Γερμανὸς ἱερωμένος τῆς Μονῆς Minden τῆς Βεστφαλίας *Gulielmus de Baldensel*. Τὸ ταξίδι του στὴν Ἀνατολὴ κράτησε τρία χρόνια (1330 - 1333). Τὸ χρονικό του κυκλοφόρησε τὸ 1604 ἀπὸ τὸν Gisinius στὸ Thesaurus Monumentorum Ecclesiasticorum Ingolstadii μὲ τίτλο : Nobilissimi *Gulielmi de Baldensel* equitis aurati hierosolymitani hodoeporicon ad Terram Sanctam anno 1336 ab ipso scriptum rogatu thalagradi comitis petragorigensis. Γράφει γιὰ τὴ Χίο : «Σ' αὐτὸ τὸ νησὶ βγαίνει ἡ μαστίχα πού, ὅπως λένε, δὲν φυτρώνει πουθενὰ ἀλλοῦ στὸν κόσμο. Εἶναι γόμμα ποὺ ἐκρέει ἀπὸ κάτι δεντράκια. Στὸ φλοιό τους γίνεται στὸν κατάλληλο καιρό, κέντημα μὲ μυτερὰ ἐργαλεῖα».

1. Voyages *d' Ibn Batoutah*. Texte et traduction par *C. Defremery et B.* Sanguinetti (Paris, 1877). Ἐπίσης : Γ. Γεωργιάδη - Ἀρνάκη : Αἱ περιηγήσεις τοῦ Ἴμπν Μπατούτα ἀνὰ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ ἡ κατάστασις τῶν ἑλληνικῶν καὶ τουρκικῶν πληθυσμῶν κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα (ΕΕΒΣ, τόμ. 22, σ. 85 - 149).

2. Πρόκειται γιὰ τὸν περίφημο ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου.

ὅτι ἡ Ἔφεσος ἦταν τοῦ πατριαρχικοῦ «ἐξάρχου πάσης Ἀσίας». Τὸ 1329, τρία χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Μπατούτα, μητροπολίτης Ἐφέσου ἦταν ὁ Ματθαῖος ὁ Φιλαδελφεύς.

Ταξίδεψε καὶ στὴ Σμύρνη: «μεγάλη, παραλιακὴ πολιτεία ἀλλὰ ἐρειπωμένη στὸ μεγαλύτερο μέρος».

Ὁ τελευταῖος σταθμὸς τῆς περιοδείας του ἦταν ἡ Σινώπη. Κοντὰ στὴν πολιτεία, γράφει ὁ Μπατούτα στὸ χρονικό του, βρίσκονται «ἕντεκα χωριὰ μὲ ἑλληνικὸ πληθυσμό».

Στὴν Κωνσταντινούπολη ἔφθασε τὸ 1333. Περνώντας τὴν πύλη τοῦ κάστρου ἄκουσε τὶς καμπάνες τῶν ναῶν ποὺ χτυποῦσαν δαιμονισμένα.

«Νόμιζες πὼς ὁ οὐρανὸς ἔτρεμε ἀπὸ τὸ ἀχολόγημα. Σαρακηνοί! Σαρακηνοί! φώναζε ὁ κόσμος».

Στὸν Κεράτιο κόλπο εἶδε «ἑκατὸ μεγάλα καράβια, γαλέρες καὶ ἄλλα πλεούμενα. Τὰ μικρὰ ἦταν ἀμέτρητα.

»Οἱ δρόμοι εἶναι φαρδιοὶ καὶ πλακοστρωμένοι. Κάθε συντεχνία ἔχει τὸν δικό της τόπο καὶ δὲν ἀνακατεύεται διόλου μὲ τ' ἄλλα ἐπαγγέλματα. Ἡ ἀγορὰ ἔχει πόρτες ποὺ ἀμπαρώνουν τὴ νύχτα.

»Ἡ ἀγορὰ τῶν γραφέων βρίσκεται πλάϊ στὴν Ἁγία Σοφία. Πρόκειται γιὰ ἕνα πολὺ ψηλὸ δῶμα μὲ στοὲς γύρω - γύρω καὶ πλάϊ γιασεμιὰ καὶ ἄλλα ἀρωματικὰ φυτά. Ἐκεῖ βλέπεις ξύλινες ἐξέδρες καὶ χωρίσματα ὅπου ἔχουν ἐγκατασταθῆ οἱ δικαστὲς καὶ οἱ γραφιάδες τοῦ θησαυροφυλακίου. Καταμεσὶς ὑψώνεται ἕνας ξύλινος θόλος. Στὸ κέντρο τῆς αἴθουσας βρίσκεται μιὰ ἕδρα σκεπασμένη μὲ ὕφασμα. Σ' αὐτὴ τὴν ἕδρα κάθεται ὁ Κριτής. Ἦταν ἕνας γέροντας μὲ ὡραία μορφὴ καὶ μεγαλόπρεπη κόμη καὶ ράσο καλόγερου. Μπροστά του βρίσκονταν κάπου δέκα γραμματικοί».

Μόλις εἶδε ὁ Κριτὴς τὸν Ἄραβα ταξιδιώτη σηκώθηκε καὶ μαζί του ὅλοι οἱ γραφιάδες. «Εἶσαι ὁ ξένος τοῦ αὐτοκράτορα καὶ πρέπει νὰ σὲ τιμήσουμε», τοῦ εἶπε. Τὸν ρώτησε γιὰ τὴν Αἴγυπτο, τὴ Συρία, τὴν Ἱερουσαλήμ. Γύρω τους εἶχε συγκεντρωθῆ πλῆθος καὶ παρακολουθοῦσε τὴ συζήτηση. Στὸ τέλος τοῦ εἶπε ὁ Κριτής: «πρέπει νὰ ἔρθης στὸ σπίτι μου νὰ σὲ περιποιηθῶ».

Ὁ Μπατούτα δὲν μπῆκε στὴν Ἁγία Σοφία. Περιγράφει ὅμως τὸν γραφικό της περίγυρο.

«Στὴν πόρτα τοῦ ναοῦ κάθονται πάνω σὲ πάγκους οἱ φύλακες. Τὰ καθήκοντά τους εἶναι ν' ἀνάβουν τὰ καντήλια, νὰ σκουπίζουν καὶ νὰ κλείνουν τὶς ἀμέτρητες θύρες».

Τὸ 1350 πραγματοποιεῖ περιοδεία στὴν Ἑλλάδα ἕνας ἀμόρφωτος Γερμανὸς κληρικός, ὁ ἐφημέριος τοῦ Suchem τῆς ἐπισκοπῆς Paderborn. Τὸ ὄνομά του Ludolph Sudheim, ἀλλὰ εἶναι γνωστὸς μὲ τὸ ὄνομα τῆς ἐνορίας του: Suchem.

Στὸ χρονικό του[1] ἀφοῦ ἀφηγεῖται τὴν ἄφιξή του στὴν Πάτρα, ἀναφέροντας τὰ καθιερωμένα γιὰ τὸν Ἅγιο Ἀνδρέα, ἐξιστορεῖ τὴν πορεία του στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας. Εἶναι εὔπιστος, ἁπλοϊκὸς παρασύρεται ἀπὸ τὸ μυθικὸ στοιχεῖο καὶ ἔχει τάση πρὸς τὴν ὑπερβολή :

«Ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὴν Πάτρα βρίσκεται ἡ Ἀθήνα ὅπου ἄλλοτε εἶχαν ἀκμάσει οἱ σχολὲς τῶν Ἑλλήνων. Εἶναι μιὰ σπουδαία πολιτεία, ὁλότελα ὅμως καταστραμμένη. Ὅλες οἱ μαρμαροκολῶνες ποὺ στολίζουν τὴ Γένοβα ἔχουν μεταφερθῆ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴ Βενετία ποὺ εἶναι χτισμένη μὲ τὰ μάρμαρα τῆς Τροίας.

»Ἐδῶ στὴν Ἀχαΐα (τὴν ἀποκαλοῦν τώρα Μορέα)[2] ὑπάρχει καὶ μιὰ ὄμορφη καὶ δυνατὴ πολιτεία, ἡ Κόρινθος, χτισμένη στὴν κορφὴ ἑνὸς βουνοῦ· Τέτοιο δυνατὸ κάστρο δὲν ὑπάρχει πουθενά. Ὅλος ὁ κόσμος νὰ τὸ πολιορκήση δὲν φοβᾶται. Ἔχει ἀπὸ ὅλα τὰ ἐφόδια : στάρι, κρασί, λάδι καὶ νερό.

»Κοντὰ στὴν Κόρινθο βρίσκεται ἡ πόλη Γαλατᾶς. Στοὺς κατοίκους της εἶχε ἀπευθύνει ἐπιστολὴ ὁ Ἀπόστολος Παῦλος. Τὸ ὄνομά της εἶναι ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ γάλα. Γιατὶ οἱ κάτοικοι αὐτῆς τῆς πολιτείας ἔχουν πιὸ λευκὸ δέρμα ἀπὸ τοὺς ἄλλους ποὺ μένουν γύρω. Κι' αὐτὸ ἀπὸ τὴ φύση τῆς τοποθεσίας. Αὐτὴ ἡ πολιτεία λεγόταν ἄλλοτε Γαλατᾶς, μὰ τώρα ὀνομάζεται Πέραν[3].

---

1. *Lundolph von Suchem's* : Description of the Holy Land and the way thither, written in the year 1350 (London, 1895). Τὸ ὁδοιπορικὸ τοῦ Suchem πρωτοκυκλοφόρησε τὸ 1851 στὴ Στουτγάρδη.

2. Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΓ' αἰώνα ἡ ὀνομασία Πελοπόννησος ἦταν ὁλότελα ἄγνωστη στὴ Δύση. «Ὁ νεαρὸς Βιλλαρδουΐνος ἔπεισε τὸν συμπατριώτη του Σαμπλὶτ νὰ ἐπιχειρήσουν ἀπὸ κοινοῦ τὴν κατάκτηση μιᾶς πλούσιας χώρας ποὺ ὠνομαζόταν Μορέας» (*Γρηγορόβιος* : Ἱστορία τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν, τόμ. Β', σ. 383). Ἀρχικά, τὴν ὀνομασία Μορέας ἔφερε ἡ παραλιακὴ περιοχὴ τῆς Ἠλείας. Ὕστερα θὰ περιλάβη ὁλόκληρη τὴν Πελοπόννησο (οἱ Ἰταλοὶ τὴν ἀποκαλοῦσαν Amorea). Οἱ Βυζαντινοί, πάντως, ἐξακολουθοῦσαν νὰ μεταχειρίζωνται τὴν ἀρχαία ὀνομασία καὶ μιλοῦσαν γιὰ τοὺς «στρατηγοὺς Ἑλλάδος καὶ Πελοποννήσου». Πρῶτος ὁ *Παχυμέρης* χρησιμοποίησε κατὰ τὸν ΙΔ' αἰώνα τὴν ὀνομασία Μορέας. Ἡ προέλευσή της εἶναι σκοτεινή. Ὁ γνωστὸς *Fallmerayer* τὴν ἀποδίδει στὸ σλαβικὸ more. Τὴν ἐξήγηση ἀμφισβητεῖ ὁ Γερμανὸς *Zinkeissen*. Ὁ *Hopf* ὑποστηρίζει ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸ «Ρωμαία». Ὁ Σάθας ἔγραψε ὅτι ὑπῆρχε ἄλλοτε στὴν Ἠλεία ἡ παραλιακὴ πόλη Μουργιᾶς, Μορέας ἢ Μοραίας. Ὁ *Ἀθ. Πετρίδης* ἀποδίδει τὴν ὀνομασία στὴν παλιὰ πόλη Μοριάται. Ὁ *Lingenthal* ταυτίζει τὸν Amorea μὲ τὸ ἐπίθετο κοίλη. Ἄρα Μορέας σημαίνει τὴν ἀρχαία Κοίλην Ἤλιδα. Κατὰ τὸν *Χατζηδάκι* σημαίνει περιοχὴ μὲ ἀφθονία μορεῶν, μορεόφυτη. Μὲ τὴν ἄποψη αὐτὴ εὐθυγραμμίζεται καὶ ὁ *Krumbacher*. Βλ. ἐπίσης : *Ἀθ. Μαλεβίκη* : Τὸ ὄνομα Μοριᾶς (Χρονικὰ τοῦ Μοριᾶ, τ. 20 σ. 49 - 50). *Φίλιππα Σπ.*, Πραγματεῖαι δύο περὶ τοῦ ἐτύμου τοῦ ὀνόματος Μωρέας (Γλῶσσα, Α' σ. 3 - 20, 22 - 28). *Κων. Ἀμάντου:* Οἱ Σλάβοι εἰς τὴν Ἑλλάδα, Byzantinische - neugriechische Jahrbücher τόμ. 17 σ. 220. *Σπ. Λάμπρου* : Ἑλληνικὰ ἔγγραφα ἐν τῷ ἀρχείῳ τῆς Βενετίας ἐν οἷς καὶ ἔγγραφα Τούρκων ἀρχόντων ἑλληνιστὶ μετὰ παρεκδρομῆς περὶ τοῦ ὀνόματος τοῦ Μορέος» (Δελτ. Ἱστ. καὶ Ἐθν. Ἑταιρ. τόμ. Δ' σ. 634 - 652).

3. Κομφούζιο. Ὁ *Suchem* ταυτίζει τὸ χωριὸ τῆς Τροιζηνίας Γαλατᾶς μὲ τὴν Γαλατία

»'Από τὸν Μορέα, περνώντας διάφορα ἑλληνικὰ νησιὰ φθάνει κανεὶς στὴ Χίο. 'Εκεῖ φυτρώνει ἡ μαστίχα. Εἶναι σὰ γόμμα ποὺ πέφτει ἀπὸ τὰ δέντρα. Τὴ μαζεύουν καὶ τὴ στέλνουν σ' ὅλους τοὺς τόπους τῆς οἰκουμένης».

Γιὰ τὴ Ρόδο γράφει : «'Από ἐδῶ πρωτοξεκίνησε ἡ καταστροφὴ τῆς Τροίας γιατὶ σ' αὐτὸ τὸ νησὶ ζοῦσε ὁ κριὸς μὲ τὸ χρυσόμαλλο δέρας».

'Ο Γερμανὸς περιηγητὴς ἔχει μπερδέψει τὴν ἀργοναυτικὴ ἐκστρατεία μὲ τὸν τρωϊκὸ πόλεμο.

Καὶ συνεχίζει : Στοὺς κατοίκους τῆς Ρόδου ἀπευθυνόταν ἡ ἐπιστολὴ τοῦ 'Αποστόλου Παύλου «πρὸς Κολοσσαεῖς» [1].

'Η 'Ελλάδα δὲν ἀποτελεῖ πιὰ φευγαλέο πέρασμα τῶν προσκυνητῶν γιὰ τὴν Παλαιστίνη. Οἱ ξένοι περιοδεύουν ὁλόκληρο τὸν νησιωτικὸ χῶρο, εἰσχωροῦν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἠπειρωτικῆς χώρας, ἐρευνοῦν, συγκεντρώνουν ὑλικό. Ἄγγλοι, Γάλλοι, Γερμανοί, 'Ισπανοί. Καλλιεργημένοι καί ἀμόρφωτοι, ἔμποροι καὶ φίλοι τῆς περιπέτειας[2].

Ο ΓΟΗΤΕΥΤΙΚΟΣ ΠΑΡΑΜΥΘΑΣ (1322)

Τὸ περιηγητικὸ βιβλίο ποὺ κυριαρχεῖ σ' ὁλόκληρο τὸν ΙΔ' αἰώνα εἶναι «Τὰ ταξίδια τοῦ Μάντεβιλ»[3]. Συγγραφέας ὁ Ἄγγλος «ἱππότης καὶ καθηγητὴς τῆς ἰατρικῆς» John Mandeville. 'Ο ἴδιος βεβαιώνει ὅτι ξεκίνησε ἀπὸ τὴν 'Αγγλία τὸ 1322, ταξίδεψε στὴν 'Ανατολή, ὑπηρέτησε τὸν σουλτάνο καὶ τὸν Τσεγκὶς Χάν, κι' ὅτι ἀφοῦ περιηγήθηκε ὅλο τὸν κόσμο γύρισε στὴν πατρίδα του κι' ἔγραψε ὅ,τι εἶδε στὶς περιηγήσεις του ἐνῶ ἦταν παράλυτος ἀπὸ ἀρθριτικά.

Τὸ βιβλίο πρωτοκυκλοφόρησε τὸ 1357 σὲ γαλλικὴ γλῶσσα στὴ Λιέγη,

---

τῆς Μ. 'Ασίας, τοὺς κατοίκους της μὲ τοὺς Γαλάτες τῆς ἐπιστολῆς τοῦ 'Αποστόλου Παύλου, καὶ τὴ Γαλατία μὲ τὸν Γαλατὰ τῆς Πόλης.

1. 'Ο *Suchem* διάβασε σὲ παλαιὰ ταξιδιωτικὰ χρονικὰ γιὰ τὸν Κολοσσὸ τῆς Ρόδου καὶ νομίζει πὼς οἱ Κολοσσαεῖς (κάτοικοι τῆς φρυγικῆς πολιτείας Κολοσσαὶ) εἶναι οἱ Ροδίτες.

2. Γύρω στὰ 1835 ταξίδεψε στὴν 'Ανατολὴ διὰ μέσου Δυρραχίου ἕνας 'Ισπανὸς φραγκισκανὸς παππᾶς. Πέντε μόνο γραμμὲς ἀφιερώνει στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες, μερικὲς ὀνομασίες πόλεων καὶ νήσων ἐντελῶς παραμορφωμένες: «Πῆγα σὲ μιὰ πόλη ποὺ ὀνομάζεται Dyrazo (Δυρράχιο). 'Εκεῖ μπῆκα στὸ καράβι καὶ τράβηξα γιὰ τὸ νησὶ τοῦ Μωριᾶ. Σ' αὐτὸ τὸ νησὶ ὑπάρχουν ἑπτὰ πόλεις : Trareoze (Τροιζήνα;), Patras, Corento, Neapoli (Ναύπλιο), Marbaxa (Μονεμβασία), Colon (Κορώνη), Rodas (Ρόδος). Βλ. καὶ *Γιάννη Τόζη* : 'Ο ἑλληνικὸς κόσμος κατὰ τὸν ΙΔ' αἰώνα ὅπως τὸν εἶδε ἕνας 'Ισπανὸς περιηγητὴς (1957).

3. *Mandeville's* travels.

μεταφράστηκε σ' ὅλες τὶς εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες καὶ ἐπὶ αἰῶνες ἦταν στὴ Δύση τὸ πιὸ ἀγαπημένο λαϊκὸ ἀνάγνωσμα.

Στὴν ἔκδοση Bergeron τοῦ 1735 ὁ Bale ποὺ προλογίζει τὴ μετάφραση τοῦ ταξιδιωτικοῦ χρονικοῦ παραθέτει ὅλα τὰ στοιχεῖα ποὺ συγκέντρωσε γιὰ τὸν Μάντεβιλ :

«Ταξίδεψε στὴ Σκυθία, Μογγολία, Μικρὰ 'Ασία, 'Αρμενία, Αἴγυπτο, Λιβύη, 'Αραβία, Συρία, Μεσοποταμία, Περσία, Χαλδαία, 'Ελλάδα, 'Ιλλυρία, Ταρταρία κι' ἄλλα βασίλεια τοῦ κόσμου. Γύρισε, σὰν ἄλλος 'Οδυσσέας ὕστερα ἀπὸ 34 χρόνια στὴν 'Αγγλία, ἄγνωστος πιὰ στοὺς συμπατριῶτες του.

»Εἶχε ἐκμάθει τὶς γλῶσσες ὅλων τῶν χωρῶν ποὺ περιηγήθηκε. Κι' ἀπὸ φόβο μὴν ξεχασθοῦν τόσα περίεργα καὶ θαυμαστὰ πράγματα ποὺ εἶδε μὲ τὰ μάτια του, ἀφηγήθηκε τὶς περιπέτειές του σὲ τρεῖς γλῶσσες, ἀγγλικά, γαλλικὰ καὶ λατινικά».

Τὰ συγκεκριμένα στοιχεῖα γιὰ τὴν καταγωγή, τὴ ζωὴ καὶ τὸ θάνατο τοῦ Τζὼν Μάντεβιλ ἀναφέρονται στὸ βιβλίο τοῦ Weever[1] γιὰ τὰ ἐπιτάφια μνημεῖα, ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1635. Στὴ Λιέγη, γράφει ὁ Ἄγγλος ἐρευνητής, βρέθηκε ὁ τάφος τοῦ μεγάλου περιηγητῆ. Παραθέτει μάλιστα καὶ τὸ ἐπίγραμμα ποὺ εἶχε χαραχτεῖ στὴν ἐπιτύμβια στήλη.

«'Ενθάδε κεῖται ὁ εὐγενὴς Μάντεβιλ. 'Ιππότης, γεννημένος στὴν 'Αγγλία, καθηγητὴς τῆς ἰατρικῆς, πολὺ εὐσεβής, πολὺ σοφός, πολὺ φιλελεύθερος ποὺ ἀφοῦ γύρισε ὅλον τὸν κόσμο πέθανε στὴ Λιέγη στὶς 17 Νοεμβρίου 1371»[2].

Γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπο τοῦ Μάντεβιλ καὶ τὰ ταξίδια του στὴν 'Ανατολὴ ἔχουν ἐγερθῆ ἔριδες μεταξὺ φιλολόγων καὶ ἱστορικῶν. 'Υπῆρξε ἢ δὲν ὑπῆρξε συγγραφέας μὲ αὐτὸ τὸ ὄνομα ; Καὶ τὸ κυριώτερο : πραγματοποιήθηκαν οἱ περίφημες περιηγήσεις του ;

Οἱ νεώτεροι ἐρευνητὲς ἀμφισβητοῦν καὶ τὸ ὄνομα καὶ τὴν καταγωγὴ καὶ τὰ ταξίδια του. Ἔχει διαπιστωθῆ ὅτι τὸ περίφημο ὁδοιπορικὸ πρωτογράφτηκε στὰ γαλλικά, ὅτι ὁ συγγραφέας δανείστηκε τὸ ὄνομα Mandeville ἀπὸ ἕνα σατιρικὸ γαλλικὸ μυθιστόρημα κι' ὅτι ὅλες οἱ χρονολογίες ποὺ ἀναφέρει στὸ χρονικό του εἶναι ἀνακριβεῖς. Οἱ γνῶμες τῶν εἰδικῶν συγκλίνουν στὴν ἄποψη πὼς ὁ συγγραφέας δὲν ἀπομακρύνθηκε διόλου ἀπὸ τὴν Εὐρώπη κι' ὅτι ἔχει ἀντιγράψει παλιότερα περιηγητικὰ κείμενα, ἀνακατεύοντας μὲ δεξιοτεχνία θαυμαστή, πραγματικὰ γεγονότα τοῦ ΙΔ' αἰώνα μὲ ὅλους τοὺς μύθους καὶ τὶς παραδόσεις τῆς κλασσικῆς κληρονομιᾶς[3].

---

1. Ancient funeral monuments etc composed by the travels and studie of *John Weever* (London, 1635).

2. Μερικοὶ ἱστορικοὶ ὑποστηρίζουν ὅτι ὁ πραγματικὸς συγγραφέας τῶν «Ταξιδιῶν» ἦταν ἕνας συμβολαιογράφος τῆς Βιέννης ὀνόματι *Jean d'Outremeuse*.

3. Εἶναι ἐξακριβωμένο ὅτι δανείστηκε στοιχεῖα : 1) 'Απὸ τοὺς «'Αγίους Τόπους» τοῦ *William of Boldensele* (1336). 2) 'Απὸ τὴν «Περιγραφὴ τῆς 'Ανατολῆς» τοῦ φραγκι-

Πολλοὶ ἔβλεπαν τὸ ἔργο του σὰν πολύτιμο ὁδηγὸ γιὰ τοὺς Ἁγίους Τόπους κι' ἄλλοι σὰν γοητευτικὸ παραμύθι. Μερικοὶ θαύμαζαν ἕνα ταλαντοῦχο σατιρικὸ ποὺ χλευάζει τὰ πάντα κι' ἄλλοι ἕνα ρωμαντικὸ ἥρωα. Οἱ μὲν ἀναγνώριζαν τὸν αἱρετικὸ ποὺ ὑποσκάπτει τὰ θεμέλια τῆς ἐξουσίας τοῦ πάπα καὶ οἱ δὲ ἕνα εὐαγγέλιο ἀρετῆς.

Ὡρισμένοι θὰ ὑποστηρίξουν ὅτι ὁ Μάντεβιλ ὑπῆρξε ὁ πατέρας τῆς ἀγγλικῆς πεζογραφίας κι' ἄλλοι ὅτι ὑπῆρξε ὁ πατέρας τῆς ψευδολογίας. Εἰπώθηκε ὅτι εἶναι ὁ δημιουργὸς τοῦ εὐρωπαϊκοῦ μυθιστορήματος ἀλλὰ κι' ὅτι ἐνσαρκώνει τὴ μεγαλύτερη ἀπάτη στὴν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας.

Οἱ ἐπικρίσεις τῶν σχολιαστῶν τοῦ Μάντεβιλ φθάνουν μερικὲς φορὲς σὲ παροξυσμό, γίνονται λίβελλοι :

«Ἔξεστι τοῖς ταξιδιώταις ψεύδεσθαι. Ναί, ἀλλὰ στὰ «Ταξίδια» τοῦ Μάντεβιλ ὑπάρχουν γεωγραφικὲς τερατολογίες, περιγραφὲς χωρῶν καὶ λαῶν ἐντελῶς φανταστικῶν, μυθοπλασίες ἐξοργιστικές, χονδροειδεῖς παραποιήσεις. Πῶς νὰ τὸν χαρακτηρίση κανείς ; Ἀμαθέστατο ἢ ἀγύρτη ; Τί νὰ πῆ κανεὶς γιὰ τὸν συγγραφέα ποὺ ἰσχυρίζεται ὅτι εἶδε μὲ τὰ μάτια του γίγαντες ὕψους ἐννέα μέτρων ; Δέντρα ποὺ οἱ καρποί τους γίνονται πουλιὰ γιὰ φάγωμα ; Φυτὰ ποὺ φυτρώνουν τὸ πρωΐ, τὸ μεσημέρι γίνονται δέντρα καὶ τὸ δειλινὸ βγάζουν ὥριμους καρπούς : Ἕνα ποτάμι ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὸν παράδεισο κι' ἀντὶ νερὸ κυλᾶνε στὴν κοίτη του πολύτιμα πετράδια ; Κι' ἄλλες τόσες τσαρλατανιὲς καὶ ἀνοησίες ; Δὲν εἶναι μόνο ἐλεεινὲς ψευτιὲς ποὺ προσβάλλουν τὴ νοημοσύνη τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι προμελετημένη ἀπάτη»[1].

Ὁπωσδήποτε πρόκειται γιὰ ἕνα ἀριστουργηματικὸ πεζογράφημα ποὺ συνδυάζει τὸ μυθικὸ καὶ τὸ ρεαλιστικὸ στοιχεῖο. Τοὺς ἱπποκένταυρους καὶ τὰ ἄλλα τερατώδη ὄντα τῶν νησιῶν τοῦ μεγάλου ὠκεανοῦ, ἀλλὰ καὶ γεωγραφικὲς περιγραφὲς καὶ ἀστρονομικὲς παρατηρήσεις καὶ στοιχεῖα φυσικῆς ἱστορίας.

Ἂν λογαριάση κανεὶς τὸ πνευματικὸ κλῖμα τῶν Μέσων Χρόνων δὲν πρέπει νὰ παραξενεύεται ἀπὸ αὐτὸν τὸν παραλογισμὸ τῶν ἀφηγήσεων τοῦ Μάντεβιλ. Οὐσιαστικὰ ὁ συγγραφέας ἔχει ἐνσωματώσει στὶς σελίδες του ὅλες τὶς μεσαιωνικὲς γνώσεις γιὰ τὸν κόσμο. Ἀπὸ τὴν πίστη ποὺ εἶχε θεμελιωθῆ κατὰ τὸν ΙΓ' αἰώνα ὅτι ἡ γῆ εἶναι στρογγυλὴ ὡς τὶς παρατηρήσεις γιὰ τὴν ὁμαδικὴ μετανάστευση τῶν ψαριῶν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀναπαραγωγῆς ἢ τὰ δάκρυα τῶν κροκοδείλων. Καὶ εἶναι εὔστοχη ἡ παρατήρηση τοῦ Seymour, σχολιαστῆ τοῦ Μάντεβιλ, ὅτι πρόκειται μᾶλλον γιὰ μιὰ λαϊκὴ ἐγκυκλοπαιδεία τῆς ἐποχῆς.

σκανοῦ ἱεραποστόλου *Odoric of Pordenone* (1330) καὶ 3) Ἀπὸ τὸ βιβλίο Fleurs des histoires d' Orient τοῦ *Haiton* (1308). Ἔχει ἀντιγράψει μεγάλα ἀποσπάσματα ποὺ φρόντισαν οἱ μεταγενέστεροι ἐκδότες καὶ μεταφραστὲς νὰ τὰ παραμορφώσουν ὁλωσδιόλου.

1. *Legrand d' Aussy :* Εἰσαγωγὴ στὴν ἔκδοση «Voyages d'outremer et retour de Jérusalem en France par la voie terrestre, pendant le cours des années 1432 et 1433 par *Bertrandon de la Brocquière* (Paris, 1804).

Ἀλλὰ μήπως καὶ ὁ Δάντης δὲν συνοψίζει στὴ θεία Κωμωδία τὶς γνώσεις τοῦ αἰῶνα του[1];

Τὰ «Ταξίδια τοῦ Μάντεβιλ» ἀποτελοῦν λογοτεχνικὸ μνημεῖο τοῦ μεσαιωνικοῦ πολιτισμοῦ, κείμενο ποὺ ἐπὶ αἰῶνες γονιμοποιοῦσε τὴ σκέψη καὶ τὴ φαντασία γενεῶν πεζογράφων καὶ ποιητῶν.

Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι τὸ ἔργο αὐτοῦ τοῦ γοητευτικοῦ παραμυθᾶ κατώρθωσε νὰ ἐπισκιάση τὰ αὐθεντικὰ ταξιδιωτικὰ χρονικά. Οἱ Εὐρωπαῖοι θεωροῦσαν φανταστικὲς τὶς περιηγήσεις τοῦ Μάρκο Πόλο καὶ τοῦ Ὀντορίκ, τῶν μεγάλων ταξιδιωτῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ πίστευαν τυφλὰ τὰ παραμύθια τοῦ Μάντεβιλ.

Καὶ τὸ πιὸ ἐκπληκτικό. Ὅταν τὸ 1492 ἡ καραβέλα τοῦ Κολόμβου ἀντίκρυζε τὸν Νέο Κόσμο, στὴν καμπίνα τοῦ μεγάλου θαλασσοπόρου βρίσκονταν μ' ἀνοιχτὲς τὶς σελίδες τὰ «Ταξίδια τοῦ Μάντεβιλ», ἕνα λαϊκό, τερπνὸ ἀλλὰ συναρπαστικὸ ἀνάγνωσμα, ποὺ δὲν εἶχε καμιὰ σχέση μὲ τὶς ἀληθινὲς περιπέτειες στοὺς ὠκεανούς.

Δυὸ σελίδες καλύπτει ἡ ἀφήγηση τοῦ Μάντεβιλ γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Πρόκειται γιὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχει ἀλιεύσει ἀπὸ ἀρχαίους συγγραφεῖς καὶ περιηγητὲς τῆς ἐποχῆς του διανθισμένα μὲ μεσαιωνικοὺς θρύλους καὶ ἱπποτικὰ παραμύθια.

«Στὴν Ἑλλάδα ὑπάρχουν πολλὰ νησιὰ ποὺ τὰ λένε Calestre (Καλλίστη ;), Kalcas (Χάλκη ;), Settygo (Τσιρίγο ;), Thoysoria (;) Mycona (Μύκονος), Faxton (Νάξος ;), Molo (Μῆλος), Carpathe (Κάρπαθος) καὶ Lempne (Λῆμνος).

»Ἐδῶ μιλᾶνε πολλὲς γλῶσσες καὶ ὑπάρχουν χῶρες ὑποτελεῖς στὸν αὐτοκράτορα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Turcoply, Pyn cy, Narde, Comage[2] καὶ πολλὲς ἄλλες. Ὑπάρχουν ἀκόμα ἡ Θράκη καὶ ἡ Μακεδονία ὅπου ἦταν ὁ Ἀλέξανδρος βασιλιάς. Σ' αὐτὴ τὴ χώρα — τὴ Μακεδονία — γεννήθηκε ὁ Ἀριστοτέλης, σὲ μιὰ πόλη ποὺ τὴ λένε Strages (Στάγειρα) ὅπου καὶ πέθανε. Στὸν τάφο του, μάλιστα, ὑπάρχει ἕνας βωμὸς ὅπου κάθε χρόνο γίνεται τελετή, σὰν νὰ ἦταν ἅγιος ὁ Ἀριστοτέλης. Καὶ γύρω ἀπὸ τὸ βωμὸ μαζεύονται οἱ ἄρχοντες τοῦ τόπου καὶ συνεδριάζουν, πιστεύοντας ὅτι θὰ τοὺς ἐμπνεύση ὁ Θεὸς καὶ ὁ Ἀριστοτέλης νὰ πάρουν τὶς καλύτερες ἀποφάσεις.

---

1. *Mandevill's* travels edited by M. C. *Seymour* (Oxford, 1967). Ἐπίσης The voiage and travayle of sir *John Manndeville,* knight which treateth of the way toward Hierusalem and of marvayles of Inde with other ilands and countreys. Edited, annotated and illustrated in fascimile by John Ashton (London, 1887). Οἱ βιογράφοι τοῦ Μάντεβιλ ἀναφέρουν ὅτι ἐπιστρέφοντας ὁ μεγάλος περιηγητὴς στὴν Ἀγγλία εἶπε, ἀπογοητευμένος ἀπὸ ὅσα εἶδε στὴν πατρίδα του : «Χάθηκε πιὰ ἡ ἀρετή, ἡ ἐκκλησία διαλύθηκε, στὸν κλῆρο κυριαρχεῖ ἡ πλάνη, ἡ σιμωνία ἀνέβηκε στὸ θρόνο, μ' ἕνα λόγο βασιλεύει ὁ Σατανᾶς».

2. Οἱ ὀνομασίες ἔχουν μὲ τὴν πάροδο τῶν αἰώνων ἐντελῶς παραμορφωθῆ.

»Σ' αὐτὴ τὴ χώρα ὑπάρχουν πολὺ ψηλὰ βουνά. Ἕνα ἀπ' αὐτὰ τὸ λένε Ὄλυμπο καὶ εἶναι τόσο ψηλὸ ποὺ ξεπερνάει τὰ σύννεφα. Ὑπάρχει ἀκόμα κι' ἕνα ἄλλο βουνό, ποὺ τὸ λένε Ἄθω κι' εἶναι τόσο ψηλὸ ποὺ ἡ σκιά του φθάνει στὴ Λῆμνο, σὲ ἀπόσταση 76 μιλίων[1]. Καὶ στὴν κορφὴ αὐτοῦ τοῦ βουνοῦ δὲν φυσάει διόλου ἄνεμος. Γι' αὐτὸ δὲν ζῆ ἐκεῖ πάνω κανένα ζωντανό. Καὶ ἡ ἀτμόσφαιρα ἔχει μεγάλη ξηρότητα. Καὶ λένε πὼς οἱ φιλόσοφοι ποὺ ἀνέβαιναν κάθε χρόνο στὸ βουνὸ κρατοῦσαν στὴ μύτη τους ἕνα σφουγγάρι μουσκεμένο γιὰ νὰ ὑγραίνουν τὸν ἀέρα καὶ νὰ μποροῦν ν' ἀνασαίνουν. Ἐκεῖ πάνω οἱ σοφοὶ χάραζαν στὴ σκόνη μὲ τὸ νύχι τους γράμματα καὶ σχέδια. Καὶ τὸν ἄλλο χρόνο τάβρισκαν ἀναλοίωτα. Δὲν εἶχαν σβήσει. Κι' αὐτὸ δείχνει ὅτι τὸ βουνὸ ξεπερνάει τὰ σύννεφα»[2].

Στὸ τρίτο κεφάλαιο, ποὺ ἔχει τίτλο «Ξαναγυρίζουμε στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ πᾶμε στοὺς Ἁγίους Τόπους», ὁ Μάντεβιλ συνεχίζει τὴν ἀφήγηση τῶν φανταστικῶν περιπλανήσεών του στὶς ἑλληνικὲς χῶρες. Φθάνει στὴν πόλη Nyke (Θεσσαλονίκη) κι' ἀπὸ κεῖ στὴ νῆσο Silo (Χίος) «ὅπου βγαίνει ἡ μαστίχα σὲ μικρὰ δέντρα σὰν τὶς δαμασκηνιὲς ἢ τὶς κερασιές».

Περιγράφοντας τὴν Κῶ ζωντανεύει ἕνα ἀπὸ τὰ γοητευτικώτερα ἱπποτικὰ παραμύθια :

«Ἀπὸ κεῖ περνᾶμε στὴ νῆσο Lango[3], ὅπου ἄρχοντας ἦταν ὁ Ἱπποκράτης. Μερικοὶ λένε ὅτι σ' αὐτὸ τὸ νησὶ ζῆ ἀκόμα ἡ κόρη τοῦ Ἱπποκράτη μεταμορφωμένη σὲ πελώριο δράκοντα ποὺ ἔχει μάκρος ἑκατὸ πόδια, ἔτσι λένε, ἐγὼ δὲν τὴν εἶδα, κι' ὅτι οἱ νησιῶτες τὴν ἀναγνωρίζουν σὰν κυρὰ ὅλης τῆς χώρας.

»Ἡ κόρη κατοικεῖ σ' ἕνα παλιὸ καστέλλι κι' εἶναι μαγεμένη. Τρεῖς φορὲς τὸ χρόνο γίνεται δράκοντας ἀλλὰ δὲν κάνει κακὸ σὲ κανένα. Καὶ λένε πὼς θὰ σηκωθοῦν τὰ μάγια ὅταν θαρθῆ στὸ νησὶ ἕνας ἀνδρεῖος ἱππότης καὶ θὰ τὴ φιλήση στὸ στόμα. Τότε θὰ ξαναγίνη γυναῖκα καὶ θὰ πάρη ἄντρα της τὸν ἀτρόμητο ἱππότη.

»Τώρα τελευταῖα, ὅπως λένε, ἔφθασε στὴν Κῶ ἕνας γενναῖος ἱππότης ἀπὸ τὴ Ρόδο. Κι' εἶπε πὼς αὐτὸς θὰ τὴ φιλήση γιὰ νὰ φύγουν τὰ μάγια. Μὰ ὅταν ὁ δράκοντας ἀνασήκωσε τὴν κεφαλή του ὁ ἱππότης ἔφριξε ἀντικρύζοντας τὴν ἀπαίσια ὄψη του κι' ἔφυγε τρέχοντας. Κι' ὁ δράκοντας θύμωσε κι ἔρριξε τὸν ἱππότη σ' ἕνα βράχο κι' ἀπὸ κεῖ τὸν γκρέμισε στὴ θάλασσα. Κι' ἔτσι χάθηκε ὁ ἱππότης ἀπὸ τὴ Ρόδο.

---

1. Ὁ *Πλούταρχος* καὶ ὁ *Πλίνιος* γράφουν ὅτι κατὰ τὸ θερινὸ ἡλιοτρόπιο ὁ ἴσκιος τοῦ Ἄθωνος ἔφθανε ὣς τὴν ἀγορὰ τῆς Μύρινας, τῆς ἀρχαίας πρωτεύουσας τῆς Λήμνου κι' ὅτι εἶχε στηθῆ ἐκεῖ μιὰ ὀρειχάλκινη ἀγελάδα γιὰ νὰ δείχνη τὴν ἄκρη τῆς σκιᾶς. «Ἄθως, καλύπτει πλευρὰ Λημνίας βοός».

2. Μωσαϊκὸ μύθων, παραδόσεων καὶ ἐπιστημονικῶν κατακτήσεων τῆς ἐποχῆς.

3. Ἡ μεσαιωνικὴ ὀνομασία τῆς Κῶ.

»Ὕστερα ἀπὸ κάμποσον καιρὸ ἕνας ἄλλος νιός, ἀψηφώντας τὸ δράκοντα ἦρθε μὲ καράβι στὸ νησί. Περπάτησε, περπάτησε, ἔφτασε στὸ καστέλλι, μπῆκε σὲ μιὰ σπηλιά, προχώρησε, ὥσπου βρέθηκε σὲ μιὰ κάμαρα. Κι' ἐκεῖ βλέπει τὴν κόρη ποὺ χτενιζόταν μπροστὰ στὸν καθρέφτη της. Ὅλη ἡ κάμαρα γύρω ἦταν γεμάτη θησαυρούς. Κι' ἐκεῖνος νόμισε πὼς ἦταν μιὰ συνηθισμένη γυναῖκα κι' ἔκανε μιὰ ὑπόκλιση.

»Ἡ κόρη ποὺ εἶδε τὴ σκιά του στὸν καθρέφτη γύρισε πρὸς τὸ μέρος του καὶ τὸν ρώτησε τί θέλει. Κι' ἐκεῖνος τῆς εἶπε πὼς θέλει νὰ γίνη ὁ ἀγαπητικός της. Κι' αὐτὴ τὸν ρώτησε ἂν εἶναι ἱππότης. Ὄχι, ἀπάντησε ὁ νιός, δὲν εἶμαι ἱππότης.

»Τότε τοῦ λέει ἡ κόρη πὼς δὲν μπορεῖ νὰ γίνη ἀγαπητικός της. Μόνο νὰ ξαναπάη στὸ καράβι νὰ τὸν κάνουν οἱ σύντροφοί του ἱππότη καὶ νὰ ξαναγυρίση τὴν αὐγή. Ἐκείνη θὰ βγῆ ἀπὸ τὴ σπηλιὰ κι' ὁ ἱππότης πρέπει νὰ ζυγώση καὶ νὰ τὴ φιλήση στὸ στόμα. Καὶ νὰ μὴν τρομάξη, ἂς τοῦ φαίνεται τέρας, εἶναι ἀπὸ τὰ μάγια, δὲν θὰ τοῦ κάνη κακό. Αὐτὴ εἶναι ὅπως τὴ βλέπει τώρα στὴν κάμαρά της. Καὶ τοῦ εἶπε πὼς ἂν τὴ φιλήση στὸ στόμα ὅλοι οἱ θησαυροὶ εἶναι δικοί του καὶ θὰ γίνη ἄντρας της καὶ ρήγας τοῦ νησιοῦ.

»Φεύγει ὁ νιὸς καὶ πάει στοὺς συντρόφους του στὸ καράβι. Καὶ κεῖνοι τὸν ὠνόμασαν ἱππότη. Τὸ ἄλλο πρωῒ ξαναγυρίζει στὴ σπηλιὰ γιὰ νὰ φιλήση τὴν κόρη. Μὰ ὅταν εἶδε νὰ βγαίνη ἀπὸ τὴ σπηλιὰ ὁ δράκοντας τρόμαξε πολὺ κι' ἔτρεξε νὰ γλυτώση στὸ καράβι. Καὶ κείνη τὸν ἀκολούθησε κι' ὅταν εἶδε πὼς δὲ γυρίζει ἄρχισε νὰ κλαίη κι' ὕστερα ξαναμπῆκε στὴ σπηλιά. Καὶ σὲ λίγο καιρὸ ὁ ἱππότης πέθανε.

»Κι' ἀπὸ τότε ὅποιος ἱππότης ἐρχόταν καὶ τὴν ἔβλεπε δὲν εἶχε ζωή. Ἀλλὰ δὲν θὰ πεθάνη ὁ ἱππότης ποὺ θὰ εἶναι γενναῖος καὶ θὰ τὴ φιλήση στὸ στόμα. Ἀμέσως θὰ φύγουν τὰ μάγια, ὁ δράκοντας θὰ μεταμορφωθῆ σὲ γυναῖκα κι' ὁ ἱππότης θὰ γίνη ἄντρας της καὶ ρήγας τῶν νησιῶν».

Τὸν μεσαιωνικὸ αὐτὸ μῦθο μνημονεύουν καὶ ἄλλοι σύγχρονοι ἢ μεταγενέστεροι συγγραφεῖς, ὅπως ὁ περιηγητὴς Buodelmonti. Ὁ περίφημος Ἰταλὸς γεωγράφος Porcacchi ἀφηγεῖται τὸν ἴδιο μῦθο στὸ βιβλίο του «Περὶ τῶν ὀνομαστῶν νησιῶν τοῦ κόσμου»[1] ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1576 :

«Ἐδῶ καὶ λίγα χρόνια φάνηκε στὴν Κῶ ἕνας πελώριος δράκοντας ποὺ καταβρόχθιζε τὰ βοσκήματα. Κι' ὅλοι λένε πὼς ἦταν ἡ κόρη τοῦ Ἱπποκράτη, ἡ μάγισσα».

Ἀλλὰ κατὰ τὸν ΙΖ' αἰώνα ὁ μῦθος ξεθωριάζει. Ὁ Ἰταλὸς περιηγητὴς καὶ γεωγράφος Boschini γράφει γιὰ τὴν Κῶ[2]: «Ἄμυαλοι εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ

1. *M. Boschini :* L'Arcipelago (Venetia, 1658) σ. 60.
2. *Thom. Porcacchi :* L'isole più famose del mondo (Venezia, 1686), σ. 78.

λένε πῶς φανερώνεται τάχα στὸ νησὶ ὁλοζώντανη ἡ κόρη τοῦ Ἱπποκράτη καὶ διηγιέται διάφορες ἱστορίες»[1].

Ἀργότερα, ὁ Ἄγγλος Leigt Hunt θὰ διασκευάση τὸν μῦθο σὲ γοητευτικὸ διήγημα, κι' ἕνας ἄλλος Ἄγγλος σὲ ποίημα[2].

Παραλλαγὴ τοῦ μύθου τῆς Κῶ εἶναι καὶ ἡ διήγηση τοῦ Straparola. Ἡ κόρη τοῦ Ἀπόλλωνα φυλακισμένη σ' ἕναν πύργο φρουρεῖται ἀπὸ δυὸ δράκοντες. Ὥσπου οἱ ἥρωες τοὺς σκοτώνουν καὶ παίρνουν τὴν κόρη καὶ τοὺς θησαυρούς[3].

Παρόμοιες παρουσίες ἐπισημαίνονται καὶ στοὺς μύθους τῶν γερμανικῶν λαῶν. Ὁ Grimm γράφει στὴ Γερμανικὴ Μυθολογία του: «Ἄλλη δυσκολία γιὰ τὴ λύτρωση τῶν μαγεμένων λευκῶν γυναικῶν εἶναι ὅτι ὁ ἥρωας πρέπει νὰ φιλήση τὴν κόρη ποὺ παρουσιάζεται μὲ φρικαλέα μορφὴ φιδιοῦ, δράκοντα ἢ φρύνου»[4]. Ἀλλὰ καὶ στὸ παλαιὸ ποίημα τοῦ Lanzelot ἀναφέρεται τὸ φίλημα στὸ στόμα τοῦ δράκοντα ποὺ ἀμέσως μεταμορφώνεται σὲ πανέμορφη κόρη.

Ὁ Dunlop ὑποθέτει ὅτι στὴ διάπλαση τοῦ μύθου ἔχει συντελέσει καὶ τὸ ὄνομα τοῦ γιοῦ τοῦ Ἱπποκράτη, τοῦ Δράκοντα[5]. Ὁ Ν. Πολίτης εὐθυγραμμίζεται μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Dunlop καὶ παρατηρεῖ ὅτι εἶναι συνηθισμένη ἡ συγχώνευση μυθικῶν παραδόσεων μὲ τὴν ἱστορία ἐπιφανῶν ἀνδρῶν. Φυσικά, σπουδαῖο ρόλο στὴ διαμόρφωση τοῦ μύθου θὰ ἔπαιξε καὶ ὁ ὄφις ποὺ τρεφόταν στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Κῶ. Ἡ μνήμη τοῦ ὀνομαστοῦ ἱεροῦ παρέμεινε ζωηρὴ στοὺς μεταγενέστερους καὶ ἡ φαντασία τοῦ λαοῦ πρόσθεσε στὴν παράδοση καὶ τὸν μῦθο τῆς δρακοντόμορφης κόρης[6].

Τὸν ἴδιο χρόνο μὲ τὸν Mandeville (1322) ταξίδεψε στὴν Ἀνατολὴ καὶ ὁ Ἰρλανδὸς προσκυνητὴς Symon Simeonis. Στὸ ὁδοιπορικό του περιγράφει τὴν ἐνδυμασία τῶν γυναικῶν τῆς Κρήτης[7]:

«Οἱ Ἑλληνίδες τοῦ Χάνδακος φοροῦν κάπες ποὺ στερεώνονται στὴν κορυφὴ τῆς κεφαλῆς. Κι' αὐτὲς οἱ κάπες εἶναι περίεργα στολισμένες μὲ χρυσὲς λάμες στὸ ἐσωτερικό[8]. Ἐπίσης γράφει ὅτι τὰ περίφημα κρητικὰ κρασιὰ ἐξάγονται σ' ὅλον τὸν κόσμο καὶ ὅτι εἶδε στὸ νησὶ πολλοὺς Ἀτσίγγανους[9].

---

1. Βλ. κεφ. «Στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου».
2. The serpent of Cos, a poem.
3. *Straparola :* Tredici piacevole notte.
4. *Grimm ;* Deutsche mythologie, σ. 921.
5. History of fiction.
6. *C. Sathas :* La tradition hellénique et la légende de Phidias, de Praxitèle et de la fille d'Hippocrate au Moyen Âge (Paris, 1883). Ἐπίσης *Ν. Γ. Πολίτη :* «Ἑλληνικοὶ μεσαιωνικοὶ μύθοι περὶ Φειδίου, Πραξιτέλους καὶ Ἱπποκράτους» (Δελτ. Ἱστ. καὶ Ἐθνολ. Ἑταιρ., τόμ. Α' σ. 77 - 101).
7. Itineraria *Symonis Simeonis* et *Willelm de Worcester,* Cantabrigiae (London, 1778).
8. Laminis aureis in parte interiori.
9. Ἡ παρουσία Ἀτσίγγανων στὸν ἑλληνικὸ χῶρο κατὰ τοὺς Μέσους Χρόνους ἐπι-

ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΑΡΧΑΙΟΛΑΤΡΕΣ (1327)

Ἡ αὐγὴ τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως συμπίπτει μὲ τὸ ἑλληνολατρικὸ κίνημα τοῦ ΙΔ' αἰώνα. Πολλοὶ ἱστορικοὶ ἔχουν ὑποστηρίξει ὅτι ἡ ἐπαφὴ μὲ τὴν κλασσικὴ ἀρχαιότητα ἔγινε χάρη στὴ μεσαιωνικὴ ἑλληνικὴ παράδοση καὶ τοὺς σοφοὺς τοῦ Βυζαντίου ποὺ ἄρχισαν νὰ μεταναστεύουν στὴ Δύση ἑκατὸν πενήντα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἅλωση τῆς Πόλης.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἡ στροφὴ πρὸς τὸν ἀρχαῖο πολιτισμὸ ὀφείλεται κυρίως στὶς εἰδικὲς συνθῆκες ποὺ εἶχεν δημιουργηθῆ στὴν Ἰταλία. Ὡστόσο κι' ἡ μεσαιωνικὴ ἑλληνικὴ παράδοση ἔπαιξε σπουδαιότατο ρόλο στὴν Ἰταλικὴ Ἀναγέννηση. Μεγάλη πάντως, ἦταν ἡ ἐπίδραση τῶν Ἑλλήνων τῆς νότιας Ἰταλίας καὶ ἰδιαίτερα τῆς Καλαβρίας[1] στὴν ἀνάπτυξη τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν καὶ στὸ ρεῦμα τῶν ἐπιστημονικῶν περιηγήσεων στὶς ἑλληνικὲς χῶρες.

Οἱ πρῶτοι ἀρχαιολάτρες ποὺ ἔφθασαν στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν ΙΔ' αἰώνα ἦταν δύο Ἑλληνοκαλαβροί, ὁ μοναχὸς Βερνάρδος, ποὺ θὰ μετατρέψη τὸ ὄνομά του σὲ Βαρλαάμ, καὶ ὁ Λεόντιος Πιλάτος[2].

Οἱ ἱστορικοὶ τοῦ ΙΘ' καὶ Κ' αἰώνα θεωροῦν τὸν Βαρλαὰμ σημαντικὴ ἀλλὰ ἀντιφατικὴ φυσιογνωμία. Ἦταν ὁ δάσκαλος τοῦ Πετράρχη στὰ ἑλληνικά. Τὸν συνάντησε τυχαῖα στὴν παπικὴ πόλη τῆς Ἀβινιὸν ὅπου ἔφθασε τὸ 1339 ἀπεσταλμένος τοῦ αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου Ἀνδρόνικου πρὸς τὸν βασιλιὰ Οὐμβέρτο τῆς Νάπολης καὶ τὸν πάπα Βενέδικτο.

σημαίνεται ἀπὸ πολλὲς πηγές. Ὀνομάζονται συνήθως Αἰγύπτιοι ἢ Κατσίβελοι (κατὰ τὸν *Pot* ἀπὸ τὸ βλάχικο Cacivel ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ captivus, captivellus, ἀπὸ ὅπου καὶ τὸ ἰταλικὸ cattivo).

1. Στὴν Καλαβρία, στὴ Νότιο δηλαδὴ Ἰταλία, ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἦταν ζωντανὴ σ' ὁλόκληρο τὸν Μεσαίωνα. Οἱ παραδόσεις τῆς «Μεγάλης Ἑλλάδος», παρατηρεῖ ὁ *Βασίλιεφ*, δὲν εἶχαν ὁλότελα ἀπορροφηθῆ ἀπὸ τὴ Ρώμη. Ἐπίσης, οἱ κατακτήσεις τοῦ Ἰουστινιανοῦ κατὰ τὸν ΣΤ' αἰώνα εἶχαν ἐμβολιάσει τὴν Ἰταλία καὶ εἰδικώτερα τὸ νοτιώτερο τμῆμα της, μὲ πλῆθος ἑλληνικῶν στοιχείων. Οἱ Λογγοβάρδοι ποὺ ἀκολούθησαν τὸν Ἰουστινιανὸ ἐπηρεάσθηκαν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες τῆς Ἰταλίας. Οἱ περσικὲς καὶ ἀραβικὲς εἰσβολὲς στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν ΣΤ' καὶ Ζ' αἰώνα προκάλεσαν μαζικὴ μετανάστευση πρὸς τὴ Ν. Ἰταλία καὶ τὴ Σικελία. Ἐπίσης, ἡ εἰκονομαχία ὡδήγησε στὸν ἐκπατρισμὸ μεγάλου ἀριθμοῦ μοναχῶν κατὰ τὸν Η' αἰώνα. Γράφει ὁ *Βεζελόφσκυ* (Βοκκάκιος): «Στὴ νότιο Ἰταλία σχηματίσθηκαν ἑλληνικὰ ἐθνικὰ κέντρα, ἕνας λαὸς καὶ μιὰ κοινωνία μὲ τὴν ἴδια γνώση, τὴν ἴδια θρησκεία καὶ τὴν ἴδια ἐκπολιτιστικὴ παράδοση». Καὶ ὁ *Ρογῆρος Βάκων:* «Σὲ πολλὰ μέρη τῆς Ἰταλίας κλῆρος καὶ λαὸς εἶναι καθαρὰ ἑλληνικός» (*R. Bacon*: Compendium studii philosophiae).

2. Ὕστερα ἀπὸ ἕναν αἰώνα θὰ ἐπισκεφθῆ τὴν Ἑλλάδα ὁ περίφημος Ἑλληνοκαλαβρὸς ἀρχαιολάτρης Κυριακὸς ὁ Ἀγκωνίτης.

«'Ανυπομονοῦσα, ἔγραφε ὁ ποιητής, κι' ἂν ἡ τύχη δὲν φθονοῦσε τὴν ἀρχὴ ποὺ ἔκανα καὶ δὲν μὲ στεροῦσε τὸν ἐξαιρετικὸ διδάσκαλό μου, θὰ ἤμουν τώρα κάτι παραπάνω ἀπὸ ἕναν ἑλληνιστὴ μὲ στοιχειώδεις γνώσεις».

Ὁ Βαρλαὰμ ἐπηρέασε καὶ τὸ δεύτερο ἀπὸ τὰ ἡγετικὰ πνεύματα τῆς 'Ιταλικῆς 'Αναγεννήσεως, τὸν Βοκκάκιο. Ὁ συγγραφέας τοῦ «Δεκαήμερου» τὸν ἐμπιστευόταν ἀπόλυτα γιὰ κάθε τι ποὺ ἀναφερόταν στὴν ἀρχαιοελληνικὴ παιδεία καὶ τὸν ἀποκαλοῦσε «ἄνθρωπο μὲ τεράστια μόρφωση»[1].

Οἱ γνῶμες τῶν ἱστορικῶν γιὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ Βαρλαὰμ στὴν 'Αναγέννηση διχάζονται.

Ὁ Ρῶσος βυζαντινολόγος Θεοδ. Οὐσπένσκυ[2] χαρακτηρίζει τὸν Βαρλαὰμ πρωτοπόρο καὶ μεγάλη μορφὴ τῆς 'Αναγεννήσεως: «Ἡ κατανόηση τῆς σημασίας τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τῆς 'Ιταλικῆς 'Αναγεννήσεως ὀφείλεται ἀπόλυτα στὴν ἄμεση ἐπίδραση τοῦ Βαρλαάμ. Τοῦ ἀνήκει γι' αὐτὸ μεγάλη θέση στὴν ἱστορία τοῦ μεσαιωνικοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ Βαρλαὰμ ἦταν προικισμένος μὲ τὶς καλύτερες πνευματικὲς ἀρετὲς τῆς ἐποχῆς του».

'Επίσης ὁ Γερμανὸς λόγιος Körting[3] γράφει γιὰ τὸν Ἑλληνοκαλαβρὸ μοναχό: «Φεύγοντας ὁ Βαρλαὰμ βιαστικὰ ἀπὸ τὴν 'Αβινιὸν θὰ στερήση ἀπὸ τὸν Πετράρχη τὴ δυνατότητα νὰ ἐμβαθύνη στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ τὸν ἑλληνικὸ πολιτισμό, καταστρέφει ἕνα λαμπρὸ μέλλον καὶ προκαθορίζει γιὰ ἀρκετοὺς αἰῶνες τὴ μοῖρα τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν. Μικρὲς αἰτίες, μεγάλα ἀποτελέσματα».

'Αντίθετα ὁ Βασίλιεφ ἐκφράζει ἀμφιβολίες γιὰ τὸ ρόλο τοῦ Βαρλαάμ:

«Οἱ θεολογικὲς καὶ μαθηματικὲς διατριβές, σημειώσεις καὶ ὁμιλίες τοῦ Βαρλαὰμ δὲν πείθουν ὅτι ἦταν οὐμανιστής. Δὲν ὑπάρχουν ἀρκετὰ στοιχεῖα ποὺ νὰ ἐπιβεβαιώνουν τὴ μόρφωσή του καὶ τὴ φιλολογική του κατάρτιση. Ἑπομένως πιστεύουμε ὅτι ἔχει ὑπερεκτιμηθῆ ἡ ἐπίδραση τοῦ Βαρλαὰμ στὴν 'Αναγέννηση»[4].

Γεγονὸς εἶναι ὅτι ὁ Βαρλαάμ, μὲ ἐφόδιο τὴν ἀρχαιογνωσία του καὶ τὸ πάθος γιὰ τὶς ἀνθρωπιστικὲς ἰδέες ἀποφασίζει νὰ ταξιδέψη στὴν Ἑλλάδα γιὰ νὰ γνωρίση τὰ μνημεῖα τοῦ κλασσικοῦ πολιτισμοῦ[5]. Τὸ 1327 φθάνει στὴν Αἰτωλία, περιοδεύει τὴ Θεσσαλία καὶ τὴ Μακεδονία καὶ καταλήγει στὴ Θεσσαλονίκη. 'Εκεῖ ἔρχεται σὲ σύγκρουση μὲ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Γρηγόριο

1. De genealogia deorum.
2. «Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ» (Πετρούπολη, 1892). 'Επίσης *Barlaam Calabro:* Epistolae greche. I primordi episodici e dottrinari delle lotte Esicaste. Μελέτη τοῦ *Giuseppe Schiro*. 'Εκδ. Instituto Siciliano dei Studi Bizantini e neogreci.
3. *G. Körting*: Petrarha's «Leben und Werken» (Leipsig, 1878).
4. Vasiliev: 'Ενθ' ἀν. τόμ. Γ' σελ. 899.
5. «'Εραστὴς δ' ὢν ὁ ἀνὴρ τοῦ φύσει καλοῦ ἐς πόθον ἧκε μεταμαθεῖν καὶ τὴν 'Ελλάδα φωνήν».

Παλαμᾶ, λαμπρὸ συγγραφέα καὶ ἡγετικὴ μορφὴ τοῦ δόγματος τῶν Ἡσυχαστῶν[1], ποὺ ἐφαρμοζόταν συστηματικὰ στὰ μοναστήρια τοῦ Ἄθω. Ἡ διαμάχη τῶν σοφῶν καὶ θεολόγων τοῦ Βυζαντίου προκαλεῖ ἀναστάτωση στὴν Ἐκκλησία. Ἡ περίφημη περὶ Θαβωρίου φωτὸς θεωρία, δημιουργεῖ κόμματα Παλαμικῶν καὶ Βαρλααμικῶν, συγκαλεῖται σύνοδος στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀκολουθοῦν ταραχὲς καὶ βιαιότητες στὴ Θεσσαλονίκη καὶ διχασμὸς στὸ Ἅγιον Ὄρος.

Ὁ περίεργος αὐτὸς σοφὸς μοναχός, βαθὺς γνώστης τοῦ Ἀριστοτέλους τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ὁμήρου, ἐνσαρκώνει μιὰ φωτεινὴ στιγμὴ τοῦ πολιτισμοῦ τῶν μέσων χρόνων. Ἔλαμψε μὲ τὸν δυναμισμό του σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση. Καὶ δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολὴ νὰ θεωρηθῆ πρόδρομος τῆς ἀναγεννήσεως τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος.

Στὴν Κωνσταντινούπολη ὁ Βαρλαὰμ ἐμπνέει παντοῦ ἐμπιστοσύνη καὶ διορίζεται ἡγούμενος ἑνὸς μοναστηριοῦ τῆς Βασιλεύουσας. Ὁ αὐτοκράτορας Ἀνδρόνικος ὁ Νεώτερος τοῦ ἀναθέτει σπουδαία ἀποστολὴ στὴ Δύση σχετικὰ μὲ τὴν ἕνωση τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τὴν ὀργάνωση σταυροφορίας κατὰ τῶν Τούρκων.

Δυστυχῶς ὁ Βαρλαὰμ δὲν ἄφησε γραπτὸ χρονικὸ τῶν περιηγήσεών του στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Θὰ ἦταν ἀνεκτίμητη πηγὴ ἕνα ὁδοιπορικὸ τοῦ ἀνήσυχου αὐτοῦ πρωτοπόρου ἑλληνολάτρη καὶ ἀγωνιστῆ στὸν κόσμο τῶν ἰδεῶν τῆς ἐποχῆς του[2].

Ὁ Βαρλαὰμ πεθαίνει τὸ 1348 καὶ τὸν διαδέχεται σὰν δάσκαλος τοῦ Πετράρχη ὁ μαθητής του Λεόντιος Πιλάτος. Ὁ Βοκκάκιος τὸν χαρακτηρίζει μεγάλη αὐθεντία σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν ἑλληνικὴ λογοτεχνία καὶ ἀνεξάντλητο ἀποθησαυριστὴ ἑλληνικῶν θρύλων καὶ μύθων[3] καὶ ἀναγνωρίζει ὅτι ὀφείλει πολλὰ στὸ δάσκαλό του[4].

---

1. Οἱ Ἡσυχαστὲς ἀφιερώνονταν ἀποκλειστικὰ στὴ μελέτη καὶ τὴ γνώση τῆς ἔννοιας τοῦ Θεοῦ, ζοῦσαν σὲ ἰσόβια ἀπομόνωση καὶ καλλιεργοῦσαν τὴν ἀδιάκοπη αὐτοσυγκέντρωση, ποὺ ὁδηγεῖ στὴν ἔκταση καὶ στὴ μυστικὴ ἕνωση μὲ τὸ Θεό. *Παπαμιχαὴλ* : «Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς, ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης» (Ἀθῆναι, 1928).

2. Ὑπάρχει καὶ μιὰ ἄλλη μαρτυρία τοῦ ΙΔ' αἰώνα γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ Βαρλαάμ. Ὁ *Ἰωάννης Καντακουζηνός*, ὁ αὐτοκράτορας συγγραφέας ἔγραφε στὰ ἀπομνημονεύματά του γιὰ τὸν Ἑλληνοκαλαβρὸ σοφὸ : «. . .νοῆσαι τε ὀξὺς καὶ τὰ νοηθέντα ἐξηγήσασθαι ἱκανώτατος». Ἀντίθετα, ὁ περίφημος διδάσκαλος *Νικηφόρος Γρηγορᾶς* εἶναι δηκτικός : «Ἐκεῖ μετασκεύασται πάντα, καὶ γλῶσσαν καὶ πώγωνα καὶ στυλὴν καὶ σχῆμα καὶ ἦθος». Καὶ ὁ *Γεώργιος Φραντζῆς* στὸ «Χρονικό» του: «Τῷ καιρῷ ἐκείνῳ ἦλθεν ἐκ τῆς Ἰταλίας εἰς Κωνσταντινούπολιν μοναχός τις Καλαβρός, τοὔνομα Βαρλαάμ, ὡς μέγας καὶ πολὺς ἐδόκει εἶναι ἐν τῷ λέγειν καὶ διαλέγεσθαι. . . Τὰς πιθανολογίας καὶ φληναφίας τοῦ Καλαβροῦ Βαρλαὰμ ὡς ἱστὸν ἀράχνης ὁ Παλαμᾶς ἐξετίναξε».

3. Τὸν περιγράφει «τρομερὰ ἄσχημο, πάντα ἀπορροφημένο στὶς σκέψεις του, βάναυσο καὶ ἐριστικό».

4. Ὕστερα ἀπὸ συστάσεις τοῦ Βοκκάκιου ὁ Λεόντιος κατέλαβε τὴν πρώτη ἕδρα τῆς Ἑλληνικῆς Φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Φλωρεντίας.

Γιὰ χάρη τοῦ Βοκκάκιου ὁ Λεόντιος Πιλάτος μεταφράζει γιὰ πρώτη φορὰ τὸν Ὅμηρο στὰ λατινικά. Ἡ ἐπίδραση τοῦ Πιλάτου στὸ δημιουργικὸ ἔργο τοῦ Βοκκάκιου ἀναγνωρίζεται ἀπὸ ὅλους τοὺς ἱστορικούς. Ὁ Βασίλιεφ παραδέχεται αὐτὴ τὴν ἐπιρροή. Ὡστόσο, στὰ γενικώτερα πλαίσια τῆς Ἀναγεννήσεως, πιστεύει ὅτι ὁ ρόλος του περιορίζεται στὴ διάδοση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ λογοτεχνίας μὲ μαθήματα καὶ μεταφράσεις.

Ὁ Λεόντιος φλογίζεται, ὅπως ὁ Βαρλαάμ, ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία νὰ ἐπισκεφθῆ τὴν Ἑλλάδα. Πραγματοποιεῖ τὴν περιοδεία του[1] τὸ 1363. Ἐπιστρέφοντας στὴν Ἰταλία τὸν ἑπόμενο χρόνο σκοτώνεται ἀπὸ κεραυνὸ ποὺ ἔπεσε στὸ ἄρμπουρο τοῦ καραβιοῦ καθὼς ἔπλεε πρὸς τὴ Βενετία. Ἔτσι δὲν πρόλαβε νὰ γράψη τὸ χρονικό του.

Ἀντιφατικὲς προσωπικότητες οἱ δυὸ Ἑλληνοκαλαβροὶ ποὺ πρωτοπεριηγήθηκαν τὴν Ἑλλάδα. Μὲ σκοτεινὲς καὶ φωτεινὲς πλευρὲς στὴ ζωὴ καὶ στὴ δράση τους. Ὅλοι ὅμως ἀναγνωρίζουν ὅτι ὁ Βαρλαὰμ καὶ ὁ Λεόντιος ἄναψαν πρῶτοι τὸν σπινθῆρα τῆς ἀναγεννήσεως τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων στὴ Δύση καὶ ἀναζωογόνησαν τὸ κίνημα τῶν ἀνθρωπιστικῶν ἰδεῶν. Κι' ἦταν μεγάλο ἀτύχημα ποὺ δὲν κατέγραψαν τὶς ἐμπειρίες ἀπὸ τὶς περιηγήσεις τους στὴν Ἑλλάδα τοῦ ΙΔ' αἰῶνα[2].

ΔΥΟ ΦΙΛΟΙ ΑΠΟ ΤΗ ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ (1384)

Δύο ἁπλοϊκοὶ Φλωρεντινοὶ φίλοι μπῆκαν τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1384 στὴ γαλέρα τῆς γραμμῆς Βενετία - Γιάφα καὶ ταξίδεψαν στοὺς Ἁγίους Τόπους: Ὁ Lionardo di Frescobaldi[3] καὶ ὁ Simone Sigoli[4]. Δὲν ἔχει ἐξακριβωθῆ ἂν τὸ ταξίδι τους ἔγινε μὲ τὸ ἴδιο καράβι. Γεγονὸς ὅμως εἶναι ὅτι τὰ χρονικά τους σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν Ἑλλάδα εἶναι πανομοιότυπα. Παραλλάζουν μονάχα τὰ τοπωνύμια. Καὶ οἱ δύο προσκυνητὲς πέρασαν ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο, τὴ Μεθώνη καὶ Κορώνη καὶ ἀφηγοῦνται τὶς ἐντυπώσεις τους — τυπικὲς φευγαλέες περιγραφὲς τῶν τόπων, ὅσο ἐπέτρεπε ἡ καθιερωμένη «σκάλα» τοῦ καραβιοῦ.

Ὀκτὼ μέρες κράτησε τὸ ταξίδι τῆς γαλέρας ἀπὸ τὴ Βενετία στὴ Ζάκυνθο. Ἀφηγεῖται ὁ Frescobaldi:

---

1. «Προκαλώντας παντοῦ φιλονεικίες», γράφει ὁ *Βασίλιεφ* (ἔνθ' ἀν. σελ. 900).
2. *Φ. Μιχαλόπουλος*: Ἕλληνες ταξιδιῶτες, 1453 - 1821 (Ἀθῆναι 1950).
3. Viaggio di *Lionardo Frescobaldi* fiorentino in Egitto, in Terra Santa, e un discorso dell editore sopra il commercio degl'Italiani nel secolo XIV (Roma, 1817).
4. *Simone Sigoli*: Viaggio al Monte Sinai. Testo di lingua ed ora per la prima volta publicato con due lezioni di *Luigi Fiacqui* e di *Francesco Poggi* (Firenze, 1823).

«Καταφύγαμε στὸ νησὶ Ζάκυνθος[1] σ' ἕνα λιμάνι ἀπέναντι ἀπὸ τὸ βουνό. Ἐκεῖ ὑπάρχει μιὰ κατάμαυρη φλέβα ποὺ βγάζει μεγάλη ποσότητα πίσσας. Γι' αὐτὸ ἀναδίνεται μεγάλη δυσοσμία.

»Στὶς 19 Σεπτεμβρίου φθάσαμε στὴ Μεθώνη. Γερὸ κάστρο, καλοτειχισμένο. Πέσαμε πάνω στὸν τρύγο καὶ δὲν βρήκαμε παλιὸ κρασί. Ὅλα τὰ κρασοβάρελα γεμάτα μοῦστο μὲ ρετσίνι μέσα γιὰ νὰ μὴ χαλάσουν τὰ κρασιά.

»Ἀντίκρυ στὸ λιμάνι τῆς Μεθώνης βρίσκεται ἕνα πολὺ μεγάλο ὕψωμα ποὺ τὸ λένε βουνὸ τῆς Σαπιέντζας[2]. Ἐκεῖ συνήθιζαν νὰ πηγαίνουν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα οἱ φιλόσοφοι καὶ οἱ ποιητὲς γιὰ τὶς πνευματικὲς δημιουργίες τους. Καὶ στὴν κορυφὴ αὐτοῦ τοῦ βουνοῦ ὑπάρχει ἕνα ξύλινο φρούριο ὅπου ἔχουν ἐγκατασταθῆ φρουροί. Κι' ὅταν βλέπουν πανὶ στὸν ὁρίζοντα στέλνουν μηνύματα μὲ κάτι ἄσπρες σημαιοῦλες, πόσα καράβια πλέουν καὶ τί λογῆς. Κι' ἔτσι τὸ λιμάνι προστατεύεται χάρη στὰ δύο βουνά, τῆς Σαπιέντζας καὶ τῆς Μεθώνης ὄχι μονάχα ἀπὸ τοὺς ἀνέμους ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς κουρσάρους.

»Στὸ βουνὸ τῆς Σαπιέντζας πολλοὶ ἐρημίτες ἀσκητεύουν γιὰ νὰ συχωρεθοῦν τὰ κρίματά τους».

Ὁ δεύτερος Φλωρεντινὸς περιηγητής, ὁ Simone Sigoli σημειώνει γιὰ τὴ Ζάκυνθο :

«Ἐξ αἰτίας τῆς τρικυμίας, ἀράξαμε στὸ λιμάνι τῆς Ζακύνθου, σ' ἕνα σημεῖο ἀκατοίκητο ποὺ λεγόταν Lisiponto καὶ ἐκεῖ μείναμε τρεῖς μέρες. Κατέβαιναν οἱ χωρικοὶ ἀπὸ τὰ βουνὰ γιὰ νὰ πουλήσουν τρόφιμα καὶ μεῖς ἀγοράζαμε πολλὲς παχειὲς κότες ἐννέα σόλδια τὸ ζευγάρι, γιατὶ ὑπάρχει μεγάλη ἀφθονία. Τὸ Lisiponto ἀπέχει ἀπὸ τὴ Βενετία 900 μίλια».

Καὶ γιὰ τὴν Κορώνη : «Ἐδῶ βγαίνει τὸ καλύτερο πρινοκόκκι[3] γιὰ τὶς κόκκινες βαφές». Γιὰ τὴ Μεθώνη : «Ὡραιότατο καὶ δυνατὸ καστέλλι. Ὅλα τὰ καράβια ποὺ ἀρμενίζουν σ' αὐτὲς τὶς θάλασσες ποδίζουν στὸ λιμάνι».

Ὁ περιηγητὴς θὰ διαπιστώση αὐστηρὴ μεταχείρηση τῶν Γενοβέζων ναυτικῶν : «Λένε, πὼς κάποτε οἱ Γενοβέζοι ἔκαναν ρεσάλτο στὸ κάστρο γιὰ λαφυραγωγία. Ἔπαθαν ὅμως ζημιὰ καὶ καταντροπιάστηκαν. Κι' ἀπὸ τότε δὲν ἐπιτρέπεται νὰ μπαίνουν στὸ κάστρο παραπάνω ἀπὸ τρεῖς ἄντρες κάθε φορά».

---

1. Ἡ ὀνομασία τῆς Ζακύνθου παρουσιάζεται σὲ πολλὲς παραλλαγὲς στὰ κείμενα τῶν περιηγητῶν. Zante, Lesante, Iacinthe, Sante, Gronti in Grecia, Ganti in Romania.

2. Εἶναι τὸ μεγαλύτερο νησὶ ἀπὸ τὴ συστάδα τῶν Οἰνουσῶν τῆς Μεσσηνίας.

3. Grana da tignere scarlati. Βγαίνει στοὺς κλάδους τῆς βελανιδιᾶς. Ἔχει σχῆμα μικροῦ ροδιοῦ σὲ χρῶμα βαθὺ γκρενὰ καὶ περιέχει σκόνη κοκκινωπή, ἰδεώδη γιὰ τὶς ψυχροβαφές. Ἐπὶ αἰῶνες ἀποτελοῦσε σπουδαῖο ἔσοδο γιὰ ὡρισμένες περιοχὲς τοῦ Μωριᾶ ὅπου εὐδοκιμοῦν οἱ βελανιδιές.

Η ΑΝΤΑΡΣΙΑ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ Ζ' (1390)

'Η τελευταία δεκαετία τοῦ ΙΔ' αἰώνα, ἀπὸ τὴν ἄνοδο δηλαδὴ στὸν ὀθωμανικὸ θρόνο τοῦ Βαγιαζὴτ Α' (1389) ὣς τὴ σύγκρουσή του μὲ τὸν Ταμερλάνο (1402), εἶναι ἀπὸ τὶς πιὸ ταραχώδεις περιόδους τῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου. 'Εσωτερικὲς ἀναστατώσεις, συνωμοσίες, ἐμφύλιοι σπαραγμοί, προδοσίες, τουρκικὲς ἐπιδρομὲς καὶ πολιορκίες τῆς Πόλης. Τὰ περίπλοκα καὶ συγκεχυμένα γεγονότα αὐτῆς τῆς περιόδου καὶ κυρίως τὶς σχέσεις τῶν Παλαιολόγων μὲ τὸν Βαγιαζήτ, ἱστοροῦν τρεῖς Βυζαντινοὶ χρονογράφοι, ὁ Δούκας, ὁ Χαλκοκονδύλης καὶ ὁ Φραντζῆς. 'Αλλὰ καὶ στὶς τρεῖς ἀφηγήσεις ἐπικρατοῦν ἀναχρονισμοί, ἀντιφάσεις, διαφωνίες καὶ σύγχυση προσώπων καὶ πραγμάτων. Καὶ οἱ τρεῖς ἐξιστοροῦν τὰ γεγονότα κατὰ διαφορετικὸ τρόπο[1].

'Η μεγαλύτερη ἀβεβαιότητα ἐπικρατεῖ στὶς πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴν ἀνταρσία τοῦ 'Ιωάννη Ζ' ἐναντίον τοῦ πάππου του αὐτοκράτορα 'Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου ποὺ ἔγινε τὸ 1390. Ἕξη μῆνες κράτησαν τὰ ταραχώδη ἐπεισόδια τοῦ 1390, ἀπὸ τὸν 'Απρίλιο ὣς τὸν Σεπτέμβριο. Κι' ἀποκάλυψαν, γιὰ μιὰ ἀκόμη φορά, τὴν ἔκταση τῆς παρακμῆς τῆς αὐτοκρατορίας.

Τὴν πιὸ αὐθεντικὴ ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων τοῦ 1390 ἀποτελεῖ τὸ χρονικὸ ἑνὸς Ρώσου ταξιδιώτη ἀπὸ τὸ Σμολένσκ, τοῦ μοναχοῦ 'Ιγνατίου ποὺ βρέθηκε στὴν Πόλη κατὰ τὴν ἀνταρσία τοῦ 'Ιωάννη Ζ' καὶ εἶχε ἄμεση ἀντίληψη τῆς διαμάχης ποὺ ἀναστάτωσε τὴν πρωτεύουσα[2].

'Ο 'Ιγνάτιος φθάνει στὴ Πόλη τὸ 1389, τὸν ἴδιο χρόνο ποὺ ἀνακηρύσσεται σουλτάνος ὁ ἐπιθετικὸς καὶ ἀδιάλλακτος Βαγιαζήτ. 'Ο αὐτοκράτορας 'Ιωάννης Ε' εἶχε μεταβληθῆ σὲ ὑποτελῆ τοῦ σουλτάνου. 'Εκτελοῦσε τὶς ἐντολὲς τοῦ Βαγιαζὴτ καὶ ἔστελνε στρατεύματα μὲ τοὺς γιούς του ἐπὶ κεφαλῆς στὶς ὀθωμανικὲς ἐκστρατεῖες.

'Ο Ρῶσος μοναχὸς ἱστορεῖ στὸ ὁδοιπορικό του μὲ ἀκρίβεια ὑπὸ τὸν τίτλο «'Η σύγκρουση μεταξὺ Καλοϊωάννη καὶ Μανουὴλ»[3] τὴ συνωμοσία τοῦ 1390,

---

1. *Κων. Παπαρρηγόπουλος*, τόμ. Ε' σ. 219, ὑποσ.

2. «Τὸ προσκύνημα τοῦ 'Ιγνατίου ἀπὸ τὸ Σμολένσκ, 1389 - 1405». ('Εκδ. Itinéraires russes en Orient traduits pour la Société de l'Orient Latin par Mme *Khitrovo* (Genève, 1889).

3. 'Υπάρχουν καὶ ἄλλες δύο πηγὲς σχετικὰ μὲ τὴν ἀνταρσία τοῦ 1390. Τὸ ἀνώνυμο χρονικὸ τοῦ 1391 ποὺ ἔχει δημοσιεύσει ὁ *Müller* στὰ Byzantinschen Analekten, τὸ 1852. Μέρος αὐτοῦ τοῦ κειμένου ἀποτελεῖ τὸ ὑπ' ἀριθ. 52 Βραχὺ Χρονικὸν ποὺ ἔδωσαν στὴ δημοσιότητα οἱ *Σπ. Λάμπρος* καὶ *Κ. Ἄμαντος* (Μνημεῖα 'Ελλ. 'Ιστορ. τόμ. Α' τεῦχος Ι' 'Εκδ. 'Αθην. 1932, σ. 88 - 89). 'Η δεύτερη πηγὴ εἶναι τὸ ὑπ' ἀριθ. 15 Βραχὺ Χρονικόν, ἐκδ. *Σπ. Λάμπρου* ἔνθ' ἀν. σ. 31 - 33. Σχετικὰ μὲ τὶς δύο αὐτὲς πηγὲς καὶ γιὰ τὸ χρονικὸ τοῦ 'Ιγνατίου βλ. *Γεωργ. Κόλια*: 'Η ἀνταρσία 'Ιωάννου Ζ' ἐναντίον 'Ιωάννου Ε' Παλαιολόγου, «'Ελληνικὰ» τόμ. ΙΒ' (1390) σ. 34 - 64.

πού πάρα λίγο νὰ ὁδηγήση τοὺς Τούρκους ἑξήντα χρόνια νωρίτερα στὴν ἅλωση τῆς Πόλης.

Τὸ χρονικὸ τοῦ Ἰγνατίου ἀποτελεῖ πολυσήμαντη ἱστορικὴ πηγή. Εἶναι κείμενο μὲ ζωντανὴ ἀφηγηματικότητα, σαφήνεια καὶ ἐσωτερικὴ συνοχή, πρᾶγμα πού δὲν συμβαίνει μὲ τὴν ἔκθεση τῶν Βυζαντινῶν χρονογράφων :

«Τὸ ἔτος 6898[1] ὁ γιὸς τοῦ Ἀνδρόνικου Καλοϊωάννης ἐπιχειρεῖ, μὲ τὴ βοήθεια τῶν Τούρκων, νὰ καταλάβη τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὸ θρόνο. Ἀφοῦ κατώρθωσε νὰ κυριεύση πολιτεῖες καὶ κάστρα ἔφθασε μπροστὰ στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἡ σύγκρουση ἄρχισε κατὰ τὶς γιορτὲς τοῦ Πάσχα. Τὴ Μεγάλη Πέμπτη ἔσπευσε μὲ γαλέρες ἀπὸ τὴ Λῆμνο νὰ βοηθήση τὴν Κωνσταντινούπολη ὁ Μανουήλ, ὁ γιὸς τοῦ γέρο - αὐτοκράτορα. Τὴν ἡμέρα τοῦ Μεγάλου Σαββάτου ἀποκαλύπτεται συνωμοσία πενήντα ἀνδρῶν. Ἀπ' αὐτοὺς ἄλλοι τιμωρήθηκαν μὲ τύφλωση καὶ ἄλλοι μὲ ρινοκοπή. Ἔχτισαν ὅλες τὶς πύλες τῆς ξηρᾶς καὶ δὲν ἄφησαν παρὰ μόνο μιά, ἐκείνη πού βρίσκεται κοντὰ στὸν Πρόδρομο[2]. Ἔπειτα δόθηκε διαταγὴ νὰ συγκεντρωθοῦν ἐφόδια γιὰ δυὸ χρόνια. Τὴν Τετάρτη τῆς δεύτερης μετὰ τὸ Πάσχα ἑβδομάδας, γύρω στὰ μεσάνυχτα, ἄνθρωποι τῶν κάτω συνοικιῶν ἄνοιξαν στὸν Καλοϊωάννη, γιὸ τοῦ Ἀνδρόνικου, τὴν πύλη τῆς πολιτείας καὶ ἐπέτρεψαν σ' αὐτὸν καὶ στοὺς Ἕλληνες πού τὸν ἀκολουθοῦσαν τὴν εἴσοδο, ἀλλὰ ὄχι καὶ στοὺς Τούρκους. Καὶ αὐτοὶ δὲν ἔκαναν κανένα κακό. Ὁ Μανουὴλ κατέφυγε στὶς γαλέρες του καὶ ἔφθασε μὲ τὰ ἀγαθά του στὴ Λῆμνο.

»Ὁ γέρο αὐτοκράτορας Καλοϊωάννης κλείστηκε στὸ παλάτι του[3] καὶ οἱ ἀξιωματοῦχοι του κατέφυγαν στὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας. Κωδωνοκρουσίες ἀντηχοῦσαν σ' ὅλη τὴν πολιτεία. Στρατιῶτες φώτιζαν μὲ πυρσοὺς ὅλα τὰ περάσματα. Κι' ἐνῶ ἔτρεχαν στοὺς δρόμους ἔφιπποι καὶ πεζοί, μὲ τὰ σπαθιὰ γυμνὰ στὰ χέρια καὶ μὲ τὰ βέλη ἕτοιμα στὰ τόξα, ἐκραύγαζαν : «Πολλὰ τὰ ἔτη Ἀνδρονίκου ! »[4]. Κι'ὅλο τὸ πλῆθος, ἄνδρες γυναῖκες καὶ μικρὰ παιδιά, ὅλοι οἱ πολίτες, ἀπαντοῦσαν μεγαλόφωνα «πολλὰ τὰ ἔτη Ἀνδρονίκου !». Κι' ἂν ἔβλεπαν κάποιον πού δὲν ἐπευφημοῦσε, τὸν κέντριζαν ἐξαγριωμένοι μὲ τὸ ξίφος. Κι' ἦταν περίεργο νὰ βλέπη κανεὶς καὶ ν' ἀκούη αὐτὸ τὸν σάλο πού ἐπικρατοῦσε στὴν πολιτεία. Ἄλλοι ἔτρεμαν ἀπὸ φόβο καὶ ἄλλοι πανηγύριζαν. Καὶ πουθενὰ

---

1. Ἀντιστοιχεῖ στὸ 1389-90.

2. Πρόκειται γιὰ τὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, γνωστὴ καὶ ὡς μονὴ τῆς Πέτρας.

3. Δὲν εἶναι τὸ παλάτι τῶν Βλαχερνῶν ἀλλὰ τὸ Καστέλλι πού βρισκόταν μπροστὰ στὴ Χρυσόπορτα. Τὸ παλάτι τῶν Βλαχερνῶν δὲν ἦταν παραθαλάσσιο.

4. Ἀλλὰ γιατί ζητωκραύγαζαν ὑπὲρ τοῦ Ἀνδρόνικου, πατέρα τοῦ Ἰωάννη, πού εἶχε πεθάνει πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια ; Μᾶλλον πρόκειται γιὰ παρανόηση στὴν ἀντιγραφή, ἐπειδὴ ὁ Ἰγνάτιος ἀποκαλεῖ τὸν Ἰωάννη Ζ' «γιὸ τοῦ Ἀνδρόνικου» (Ἀνδρονίκοβιτς). Φαίνεται ὅτι τὰ πλήθη ἐκραύγαζαν «πολλὰ τὰ ἔτη υἱοῦ Ἀνδρονίκου».

δὲν ἔβλεπε κανεὶς νεκρούς, τόσο μεγάλος ἦταν ὁ φόβος ποὺ προκαλοῦσαν τὰ γυμνὰ σπαθιὰ τῶν στρατιωτῶν. Κατὰ τὰ χαράματα ἄρχισε ὁ κόσμος νὰ συνέρχεται. Ὑπῆρχαν μονάχα μερικοὶ πληγωμένοι. Τὸ βράδυ προσκύνησαν ὅλοι τὸν νεαρὸ αὐτοκράτορα, τὸν γιὸ τοῦ Ἀνδρόνικου, ἡ πολιτεία ἠρέμησε καὶ ἡ θλίψη ἔγινε γενικὴ εὐθυμία.

»Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ καλοκαιριοῦ ὁ αὐτοκράτορας Μανουὴλ ὡδήγησε δυὸ φορὲς μὲ γαλέρες φράγκικο στρατὸ στὴν Πόλη ἀλλὰ δὲν κατώρθωσε τίποτε.

»Ὁ Καλοϊωάννης πάλι ἔπρεπε νὰ καταβάλη μεγάλες προσπάθειες γιὰ τὴν κατασκευὴ πολεμικῶν μηχανῶν καὶ γιὰ τὴν ἐκμίσθωση στρατιωτῶν. Ὁλόκληρο τὸ καλοκαίρι ἀγωνίσθηκε μπροστὰ στὸ παλάτι ἐναντίον τοῦ γέρο-αὐτοκράτορα μὲ κανόνια. Δὲ μπόρεσε ὅμως νὰ τὸν νικήση.

»Καὶ ὁ Μανουὴλ ἦρθε γιὰ τρίτη φορὰ ἐναντίον τῆς Πόλης, μὲ Ρωμαίους, βαρύτατα ἐξοπλισμένους. Τὸ σῆμα τους ἦταν λευκὸς σταυρός στὸ στῆθος ραμμένος πάνω στὸ ἔνδυμά τους. Μπῆκε στὸ λιμάνι, ἔφθασε στὴν ἀποβάθρα καὶ προχώρησε ὣς τὸ παλάτι ὅπου βρισκόταν ὁ πατέρας του. Ἀπὸ τὴν ἀκτὴ ὑψώνονταν τοῖχος καὶ πανύψηλοι πύργοι, ἔτσι ποὺ ἐχθρὸς δὲν μποροῦσε νὰ φθάση ὣς τὸ παλάτι οὔτε ἀπὸ τὴ θάλασσα, οὔτε ἀπὸ τὴν ξηρά.

»Ὁ γιὸς τοῦ Ἀνδρόνικου πολεμοῦσε κατὰ τοῦ γέρο-αὐτοκράτορα ἀπὸ τὸ μέρος τῆς ξηρᾶς. Στὶς 17 Σεπτεμβρίου, κατὰ τὸ μεσημέρι, ὁ αὐτοκράτορας Μανουὴλ ἐξώρμησε ἀπὸ τὸ Καστέλλι καὶ κατώρθωσε νὰ αἰφνιδιάση τὸν γιὸ τοῦ Ἀνδρόνικου τὴ στιγμὴ ποὺ γευμάτιζε. Κι' ἐπειδὴ ὁ γιὸς τοῦ Ἀνδρόνικου δὲν πρόλαβε νὰ ἀντισταθῆ προτίμησε νὰ διαφύγη.

»Ὁ Κατελοῦζος, ἕνας ἀπὸ τοὺς συγγενεῖς του, ρίχνεται στὸν ἀγώνα· Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς δὲν κατώρθωσε τίποτε καὶ ἀναγκάζεται νὰ τραπῆ εἰς φυγήν. Ἔτσι ὁ Μανουὴλ ἔγινε κύριος τῆς Πόλης κι' αἰχμαλώτισε πλῆθος ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ γιοῦ τοῦ Ἀνδρόνικου.

»Ὕστερα ἀπὸ αὐτὰ ὁ Μανουὴλ πῆγε στὸν σουλτάνο τῶν Τούρκων γιὰ νὰ ὑποβάλη τὰ σέβη του. Ὁ Τοῦρκος κράτησε τὸν Μανουὴλ καὶ παράγγειλε στὸν πατέρα του : «Πρὶν κατεδαφίσης τὸν πύργο σου ὁ Μανουὴλ δὲν θὰ φύγη ἀπὸ τὰ χέρια μου». Κι' ἔτσι αὐτὸς παρὰ τὴ θέλησή του ἀναγκάσθηκε νὰ διατάξη τὴν κατεδάφιση τοῦ πύργου κι' ὁ ἴδιος νὰ ἀποσυρθῆ στὸ παλαιό του παλάτι, ὅπου πέθανε ἀπὸ τὴ στενοχώρια του. Οἱ Τοῦρκοι ἄφησαν ἐλεύθερο τὸν Μανουὴλ, κι' αὐτὸς εἶναι μέχρι σήμερα αὐτοκράτορας».

Αὐτὸ εἶναι τὸ κείμενο τοῦ χρονικοῦ τοῦ Ἰγνάτιου ἀπὸ τὸ Σμολένσκ. Ἂς παρακολουθήσουμε τώρα τὰ γεγονότα :

Οἱ ἐπεμβάσεις τῶν σουλτάνων στὰ ἐσωτερικὰ τοῦ Βυζαντίου ἔχουν καθιερωθῆ ἐδῶ καὶ πολλὲς δεκαετίες. Ἔχουν ἐξασφαλίσει τὴν ἀνοικτὴ συνεργασία τῶν ἀξιωματούχων τῆς αὐτοκρατορίας. Τὸ παράδειγμα τῆς προδοσίας τὸ ἔδωσαν οἱ ἴδιοι οἱ αὐτοκράτορες τὸ 1374. Ὁ Ἰωάννης Ε' Παλαιολόγος καὶ ὁ Μουρὰτ συνεργάζονται γιὰ νὰ καταστείλουν τὴν ἀνταρσία τῶν νεαρῶν βλαστῶν

καὶ διαδόχων τους Ἀνδρόνικου καὶ Σαβαζί. Τὸ 1376 ὁ Ἀνδρόνικος καταφεύγει στὴν Αὐλὴ τοῦ σουλτάνου Μουρὰτ ἐκλιπαρώντας βοήθεια γιὰ ν' ἀνατρέψη τὸν πατέρα του, μὲ ἀνταλλάγματα βαρύτατα : ἐδαφικὲς καὶ οἰκονομικὲς παροχὲς καὶ ἠθικοὺς ἐξευτελισμούς. Φυσικὰ ὁ Μουρὰτ ποὺ φιλοδοξεῖ νὰ διαλύση καὶ τὴν τελευταία ἑστία τοῦ Βυζαντίου στὸ Βόσπορο, δέχεται πρόθυμα καὶ ὁ Ἀνδρόνικος ἀνεβαίνει στὸ θρόνο μὲ τὴ βοήθεια τῶν Τούρκων. Ἀλλὰ τρία χρόνια ἀργότερα ἀνατρέπεται ὁ Ἀνδρόνικος καὶ ἐπανέρχεται στὸ θρόνο ὁ Ἰωάννης Ε' Παλαιολόγος.

Τὸ 1385 πεθαίνει ὁ Ἀνδρόνικος. Ὅλοι περίμεναν ὅτι θὰ δινόταν ὁριστικὸ τέλος στὴ δυναστικὴ διαμάχη. Ἀλλὰ ὁ διάδοχος τοῦ Μουράτ, ὁ Βαγιαζήτ, ἔχει ἀντιληφθῆ ὅτι ἡ αὐτοκρατορία — τὰ λείψανα τοῦ Βυζαντίου — εἶναι ἑτοιμόρροπη καὶ φροντίζει νὰ ἐπιτείνη τὴν κρίση, ν' ἀναζωπυρώση τὰ πάθη, ὥστε νὰ πέση σὰν ὥριμος καρπὸς στὰ χέρια του ἡ Πόλη. Διάδοχος τοῦ θρόνου ἦταν ὁ Μανουήλ, ὥριμος σὲ ἡλικία καὶ προικισμένος μὲ ἡγετικὰ προσόντα. Ἀλλὰ βρίσκεται ἐξόριστος στὴ Λῆμνο, ἀπὸ τὸ 1387. Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἄλλος μνηστήρας τοῦ θρόνου, ὁ νεαρὸς Ἰωάννης Ζ', γιὸς τοῦ Ἀνδρόνικου, ἐγγονὸς τοῦ αὐτοκράτορα Ἰωάννη Ε' Παλαιολόγου, ποὺ μόλις εἶχε ἐνηλικιωθῆ. Μὲ τὴ συγκατάθεση τοῦ Μουράτ, ποὺ ἦταν ρυθμιστὴς ὅλων τῶν ὑποθέσεων τοῦ Βυζαντίου, εἶχαν παραχωρηθῆ στὸν νεαρὸ γόνο τῶν Παλαιολόγων οἱ πόλεις Σηλυβρία, Πάνιδος, Ἡράκλεια καὶ Ραιδεστός. Ὁ Βαγιαζήτ, ποὺ διαδέχεται τὸν Μουράτ, φιλοδοξεῖ νὰ προσαρτήση αὐτὴ τὴν περιοχὴ καὶ νὰ ἀπομονώση ὁλότελα τὴν Πόλη. Ὑποκινεῖ, λοιπόν, τὸν Ἰωάννη Ζ' σὲ πραξικόπημα γιὰ τὴν ἀνατροπὴ τοῦ γέροντα καὶ ἀσθενικοῦ ἀλλὰ νόμιμου αὐτοκράτορα. Τὸ σχέδιο προβλέπει αἰφνιδιαστικὴ εἰσβολὴ στὴν πρωτεύουσα μὲ ἔνοπλη συμπαράσταση τῶν Τούρκων καὶ τῶν Γενοβέζων τοῦ Γαλατᾶ[1].

Ὁ αὐτοκράτορας βρέθηκε ἀπαράσκευος. Οἱ Βενετοὶ εἶχαν συνάψει συνθήκη εἰρήνης μὲ τὸν Μουρὰτ ἀπὸ τὸ 1388 καὶ δὲν ἦταν πρόθυμοι νὰ ἀποδυθοῦν σὲ πολεμικὲς περιπέτειες. Καθὼς πιέζεται ἀπὸ τὴν ἀνάγκη ὁ Ἰωάννης Ε' ἀπευθύνεται στὸν ἐξόριστο γιό του. Ὁ Μανουὴλ σπεύδει ἀπὸ τὴ Λῆμνο μὲ τὶς γαλέρες του στὴν Πόλη. Ὄχι φυσικὰ γιὰ νὰ βοηθήση τὸν πατέρα του ποὺ κινδύνευε ἀλλὰ γιὰ νὰ διεκδικήση τὸ θρόνο γιὰ λογαριασμό του.

Ἔφθασε τὴ Μ. Πέμπτη στὴν Πόλη. Δυὸ μέρες ἀργότερα ἐκδηλώνεται πραξικόπημα μέσα στὴν πρωτεύουσα ὑπὲρ τοῦ Ἰωάννη τοῦ Καλοϊωάννη[2]. Τὸ κίνημα θὰ κατασταλῆ καὶ ἐναντίον τῶν συνωμοτῶν θὰ ἐπιβληθοῦν σκληρὰ μέτρα.

Λίγες μέρες ἀργότερα, τὴν Τετάρτη τῆς Διακαινησίμου (13 Ἀπριλίου)

---

1. Οἱ Γενοβέζοι ἀντιπαθοῦν τὸν αὐτοκράτορα ἐξ αἰτίας τῶν φιλικῶν του σχέσεων μὲ τοὺς Βενετούς.

2. Εἶναι ἡ συνωμοσία ποὺ ἀναφέρει τὸ χρονικὸ τοῦ Ἰγνατίου.

νέα συνωμοσία. Φίλοι τοῦ ἐγγονοῦ ἀνοίγουν τὴν πύλη τοῦ κάστρου. Ὁ αὐτοκράτορας δὲν ἐλέγχει τὶς στρατιωτικὲς φρουρές. Ὕστερα ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ Ἰωάννη στὴν Πόλη ὁ αὐτοκράτορας ὀχυρώνεται στὸ φρούριο τῆς Χρυσόπορτας. Ὁ γιός του Μανουήλ, βλέποντας πὼς εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀντιμετωπίση τὸν εἰσβολέα προτιμᾶ νὰ ἐγκαταλείψη τὴν Πόλη γιὰ νὰ μὴν πέση στὰ χέρια τοῦ νεαροῦ Ἰωάννη καὶ γιὰ νὰ μπορέση νὰ ὀργανώση τὴν ἀντεπίθεση. Ἐπανέρχεται, λοιπόν, στὴ Λῆμνο.

Τὴν ἴδια μέρα ἡ ἀντίσταση τῶν αὐτοκρατορικῶν καταρρέει καὶ ὁ Ἰωάννης Ζ΄ στέφεται αὐτοκράτορας. Ὁ γέρο - Ἰωάννης Ε΄ ὅμως, ὀχυρωμένος στὸ παλάτι του συνεχίζει τὴν ἀντίσταση μὲ τὴν ἀφοσιωμένη φρουρά. Τὸν πολιορκεῖ ὁ σφετεριστὴς ὁλόκληρο τὸ καλοκαίρι, χρησιμοποιεῖ καὶ κανόνια ἀλλὰ χωρὶς ἀποτέλεσμα. Στὸ μεταξύ, ὁ Μανουὴλ ἐκστρατεύει τρεῖς φορὲς ἀπὸ τὴ Λῆμνο μὲ Φράγκους συμμάχους, τοὺς Ἰωαννίτες ἱππότες τῆς Ρόδου καὶ κατορθώνει νὰ προωθηθῆ στὸ παλάτι τῆς Χρυσόπορτας[1].

Στὶς 17 Σεπτεμβρίου ἡ κατάσταση ἀνατρέπεται. Ὁ Μανουὴλ ἐπιχειρεῖ ἔξοδο ἀπὸ τὸ πολιορκημένο καστέλλι, αἰφνιδιάζει τὸν Ἰωάννη Ζ΄ καὶ τὸν ἐκδιώκει ἀπὸ τὴν Πόλη. Ὁ ἔγγονος τοῦ αὐτοκράτορα θὰ καταφύγη καὶ πάλι στὴ φιλόξενη Αὐλὴ τοῦ Βαγιαζήτ.

Ἡ ἀνταρσία ἔχει κατασταλῆ. Ὁ αὐτοκράτορας συμφιλιώνεται μὲ τὸ γιό του Μανουήλ. Ἀλλὰ ἡ τύχη τοῦ Βυζαντίου βρίσκεται πάντοτε στὰ χέρια τοῦ Βαγιαζήτ, ποὺ προστατεύει τὸν διεκδικητὴ τοῦ θρόνου Ἰωάννη Ζ΄, τὸν Καλοϊωάννη. Πρέπει νὰ τὸν ἐξευμενίσουν. Ὁ Μανουὴλ ἔρχεται στὴν Αὐλὴ τοῦ σουλτάνου καὶ προσφέρει ἐγγυήσεις καὶ νέες παροχές. Ὁ Βαγιαζὴτ ποὺ πάντοτε ἔχει στὸ νοῦ του τὴν ἐκπόρθηση τῆς Πόλης, κατακρατεῖ ὅμηρο τὸν Μανουὴλ γιὰ ἐκβιασμό, καὶ μὲ τελεσίγραφο ἀξιώνει ἀπὸ τὸν πατέρα του τὴν κατεδάφιση τῶν νέων πύργων τῆς Χρυσόπορτας. Κατὰ τὸν Δούκα ἀπείλησε τὸν αὐτοκράτορα ὅτι θὰ τυφλώση τὸν Μανουὴλ ἂν δὲν συμμορφωθῆ. Κι᾽ ὁ γέρο Ἰωάννης ὑποχωρεῖ. Ἐγκαταλείπει τὸ καστέλλι τῆς Χρυσόπορτας, ἀποσύρεται στὸ παλάτι τῶν Βλαχερνῶν καὶ προστάζει νὰ γκρεμισθοῦν οἱ πύργοι τῶν νέων ὀχυρώσεων. Θὰ πεθάνη στὶς 16 Φεβρουαρίου 1391.

Ἀλλὰ ποιός εἶναι ὁ Κατελοῦζος, ποὺ ὑποστηρίζει τὴν ἀνταρσία τοῦ Ἰωάννη Ζ΄; Ὁ Ἰγνάτιος γράφει στὸ ὁδοιπορικό του πὼς ἦταν «ἕνας ἀπὸ τοὺς συγγενεῖς» του. Πρόκειται γιὰ τὸν Γενοβέζο ἡγεμόνα τῆς Μυτιλήνης Ἰάκωβο-Φραγκίσκο Β΄ Κατελοῦζο. Ἂς δοῦμε ὅμως τὸ γενεαλογικὸ δέντρο καὶ τὴ συγγένεια.

Ὁ αὐτοκράτορας Ἰωάννης Ε΄ ἔδωσε τὸ 1355 τὴν ἀδελφή του σύζυγο στὸν Γενοβέζο εὐγενῆ Φραγκῖσκο Κατελοῦζο μὲ προῖκα τὴ Μυτιλήνη. Ἔτσι

1. Εἶχε διεισδύσει στὸ λιμάνι ποὺ βρισκόταν πλάϊ στὸ Καστέλλι τῆς Χρυσόπορτας. Ἐρείπια τοῦ μικροῦ αὐτοῦ λιμανιοῦ σώζονται καὶ σήμερα.

ἱδρύεται στὸ νησὶ ὁ δυναστικὸς οἶκος τῶν Κατελούζων. Γιὸς καὶ διάδοχος τοῦ Φραγκίσκου ἦταν ὁ Ἰάκωβος-Φραγκῖσκος Β', δυνάστης τῆς Λέσβου μεταξὺ 1384 καὶ 1404[1]. Εἶναι ὁ Κατελοῦζος ποὺ ἔσπευσε νὰ ἐνισχύσῃ τὸ πραξικόπημα τοῦ Ἰωάννη Ζ'. Τὴ θυγατέρα του Εὐγενία θὰ παντρευτῇ ὁ Ἰωάννης Ζ'[2].

Ἀδύνατο ὡστόσο νὰ ἦταν ὁ Ἰωάννης σύζυγος τῆς Εὐγενίας τὸ 1390, κατὰ τὴν ἐποχὴ δηλαδὴ τῆς ἀνταρσίας. Γιατὶ ἡ κόρη τοῦ Ἰακώβου-Φραγκίσκου Κατελούζου ἦταν τότε μόλις πέντε χρόνων. Πραγματικά, ὁ Ἰάκωβος - Φραγκῖσκος, τριτότοκος γιὸς τοῦ Φραγκίσκου τοῦ Α', τοῦ ἱδρυτῆ τῆς δυναστείας, ἦταν κατὰ τὸν σεισμὸ τοῦ 1384, ποὺ ἀφάνισε τὴ Λέσβο ὁ μόνος ποὺ σώθηκε ἀπὸ τὴν οἰκογένεια τοῦ ἡγεμόνα. Κι' ὅπως ἔχει ἐξακριβωθῆ ἦταν τότε 17 χρόνων. Ἂν ὑποθέσουμε ὅτι παντρεύτηκε τὸν ἑπόμενο χρόνο — οἱ νυφάδες γιὰ τοὺς δυὸ μεγαλύτερους ἀδελφούς του ταξίδευαν γιὰ τὴ Λέσβο τὴν ἡμέρα τῆς θεομηνίας — ἡ Εὐγενία δὲ μποροῦσε νὰ εἶναι τὸ 1390 μεγαλύτερη ἀπὸ πέντε χρόνων. Δὲν ἦταν, λοιπόν, ὁ Ἰωάννης Ζ' γαμπρὸς τοῦ Κατελούζου κατὰ τὸ πραξικόπημα τῆς Πόλης. Ὁ Ἰγνάτιος, ὡστόσο, ἀναφέρει ὅτι ὁ Κατελοῦζος ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς συγγενεῖς τοῦ νεαροῦ Ἰωάννη. Ἀναζητώντας ὁ καθηγητὴς Γ. Κόλλιας ἐξήγηση, καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι «ὁ Ἰγνάτιος ἀναχρονιστικῶς ὁμιλεῖ περὶ συγγενείας Ἰωάννου Ζ' καὶ Φραγκίσκου Β' Κατελούζου. Ἡ δὲ μεταξὺ τῶν δύο τούτων ἀνδρῶν συμμαχία δέον νὰ θεωρηθῇ ὡς συνέπεια τοῦ συντονισμοῦ τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῶν Γατελούζων πρὸς τὴν γενέτειράν των ἔναντι τοῦ Ἰωάννου Ε'»[3].

Ἀλλὰ δὲν πρόκειται περὶ ἀναχρονισμοῦ. Ὀρθότατα ὁ Ἰγνάτιος γράφει ὅτι ὁ Κατελοῦζος ἦταν συγγενὴς τοῦ Ἰωάννη Ζ'. Ὁ δυνάστης τῆς Λέσβου κατὰ τὸ 1390 Ἰάκωβος-Φραγκῖσκος Κατελοῦζος ἦταν ἀνεψιὸς τοῦ αὐτοκράτορα Ἰωάννη Ε', γιατὶ ὁ πατέρας του Φραγκῖσκος Α' εἶχε παντρευτῆ τὴν ἀδελφὴ τοῦ αὐτοκράτορα. Ὁ Ἰωάννης Ζ' ἦταν ἔγγονος τοῦ αὐτοκράτορα Ἰωάννη Ε' (γιὸς τοῦ Ἀνδρόνικου) καὶ φυσικὰ ἀνεψιὸς τοῦ Φραγκίσκου Β' Κατελούζου. Ὁ Ἰγνάτιος, λοιπόν, ἀναφέρεται σὲ ὑπάρχουσα συγγένεια καὶ ὄχι στὸν γάμο ποὺ ἀκολούθησε ὕστερα ἀπὸ ἑφτὰ τουλάχιστον χρόνια.

Η ΣΤΕΨΗ ΤΟΥ ΜΑΝΟΥΗΛ (1392)

Ἀκριβῶς ἕνα χρόνο μετὰ τὸν θάνατο τοῦ αὐτοκράτορα Ἰωάννη Ε' Παλαιολόγου ἀνεβαίνει στὸ θρόνο τοῦ Βυζαντίου ὁ γιός του Μανουήλ. Τὴ μεγαλό-

---

1. *W. Miller* : The Gattilusi of Lesbos 1303 - 1462. (Byzantinische Zeitschrift, τόμ. 22, 1913, σ. 446).

2. *Fr. Dolger* : Johannes VII Kaiser Römäaer 1390 - 1408. (Byzantinsche Zeitschrift, τόμ. 31, 1931, σ. 29 ὑποσ.).

3. *Γ. Κόλλια*, ἔνθ. ἀν., σελ. 64.

πρεπη τελετὴ στὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας παρακολούθησε ὁ Ρῶσος μοναχὸς Ἰγνάτιος καὶ περιγράφει μὲ ζωντάνια ὅλες τὶς γραφικὲς λεπτομέρειες στὸ κεφάλαιο τοῦ ἀνεκτίμητου ὁδοιπορικοῦ του ποὺ ἔχει τίτλο : «Ἡ στέψη τοῦ αὐτοκράτορα Μανουὴλ καὶ τῆς αὐτοκράτειρας». Πρόκειται γιὰ αὐθεντική, ἄμεση μαρτυρία, πειστικώτερη καὶ πιὸ ἀξιόπιστη ἀπὸ τὶς ἀφηγήσεις τῶν Βυζαντινῶν χρονογράφων καὶ ἱστορικῶν.

«Τὸ ἔτος 6898[1], Φεβρουαρίου 20, ἡμέρα Κυριακή, ὁ Ἅγιος Πατριάρχης Ἀντώνιος ἔστεψε τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ καὶ τὴν αὐτοκράτειρα. Τὸ θέαμα ἦταν ἐπιβλητικό.

»Τὴν παραμονὴ ἔγινε ὁλονύκτια λειτουργία στὴν Ἁγία Σοφία. Τὴν αὐγὴ πῆγα κι' ἐγὼ καὶ βρῆκα κιόλας πολὺν κόσμο. Οἱ ἄντρες εἶχαν πάρει θέση στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐκκλησίας καὶ οἱ γυναῖκες στὶς ἐξέδρες.

»Ἡ τελετὴ ἦταν ἀριστουργηματικὰ ὀργανωμένη. Οἱ γυναῖκες εἶχαν τοποθετηθῆ πίσω ἀπὸ διαφανῆ μεταξωτὰ παραπετάσματα. Κι' ἐνῶ δὲ μποροῦσε κανεὶς νὰ δῆ τὶς χάρες τῶν ὡραίων, ὠχρῶν προσώπων τους, ἐκεῖνες ἔβλεπαν τὰ πάντα στὸ ναό.

»Οἱ ψαλτάδες στέκονταν ὄρθιοι, ντυμένοι μεγαλόπρεπα. Φοροῦσαν μακριὰ καὶ πλατειὰ φελόνια καὶ στὴ μέση ζῶνες. Τὰ μανίκια ἦταν κι' αὐτὰ φαρδειὰ καὶ μακριά, ἄλλα δαμασκηνὰ καὶ ἄλλα ἀπὸ μετάξι μὲ ἐπωμίδες στολισμένες μὲ δαντέλλες, χρυσάφι καὶ μαργαριτάρια. Στὸ κεφάλι φοροῦσαν πίλους μυτεροὺς στολισμένους μὲ δαντέλλες. Ἦταν πολυάριθμοι καὶ στέκονταν ἀσάλευτοι, ἔτσι ποὺ θαροῦσες πὼς ἔβλεπες εἰκόνες ζωγραφιστές. Ὁ πρωτοψάλτης ἦταν ἕνας ἄντρας καταπληκτικῆς ὀμορφιᾶς μὲ μαλλιὰ ἄσπρα σὰν τὸ χιόνι.

»Ὑπῆρχαν ἐκεῖ Φράγκοι τοῦ Γαλατᾶ, Βυζαντινοί, Ρωμαῖοι, Ἱσπανοί, Γερμανοί, Γενοβέζοι, Βενετοὶ καὶ θαύμαζες νὰ τοὺς βλέπῃς. Στέκονταν σὲ δυὸ σειρές, καὶ καθένας εἶχε τὸ ἔμβλημα τῆς χώρας του. Ἄλλοι φοροῦσαν στολὲς ἀπὸ πορφυρὸ βελοῦδο, ἄλλοι ἀπὸ βελοῦδο κερασὶ κι' ἄλλοι ἀπὸ βελοῦδο βαθυγάλαζο. Ἀπὸ τὸ λαιμό τους κρέμονταν χρυσᾶ ἢ μαργαριταρένια περιδέραια καὶ χρυσὲς καδένες. Δεξιά, κάτω ἀπὸ τὰ ὑπερῶα, εἶχε στηθῆ μιὰ ἐξέδρα μὲ ὁλοπόρφυρο κάλυμμα. Πάνω στὴν ἐξέδρα ὑπῆρχαν δύο χρυσοὶ θρόνοι[2].

1. Ἀντιστοιχεῖ στὸ 1389/1390.

2. Ἰδοὺ πῶς περιγράφουν τὴ σκηνὴ οἱ Βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ *Γεώργιος Κίνναμος* καὶ *Νικήτας Χωνιάτης:* Σὲ μιὰ ψηλὴ ἐξέδρα σκεπασμένη μὲ πολύτιμο τάπητα, εἶχε τοποθετηθῆ ἕνας χρυσὸς θρόνος στολισμένος μὲ πετράδια. Πάνω του κρεμόταν ἕνα διάδημα ὅπου ἔλαμπαν τὰ καλύτερα μαργαριτάρια τῆς Ἀνατολῆς. Ὁ πρίγκιπας, καθισμένος στὸ θρόνο, ἦταν ντυμένος μὲ πορφύρα ἀπαστράπτουσα στολισμένη ἀπὸ πάνω ὡς κάτω μὲ μαργαριτάρια καὶ πολύχρωμα πετράδια, πιὸ ὄμορφα συραμμένα κι' ἀπὸ τὰ λουλούδια στὸ πιὸ ὡραῖο ἀνθοκήπιο. Στὸ στῆθος του κρεμόταν ἀπὸ χρυσὴ καδένα ἕνα πελώριο ἀστραφτερὸ ρουμπίνι. Τὴ μεγαλοπρέπεια αὐτοῦ τοῦ κοσμήματος ξεπερνοῦσε ἡ λάμψη τοῦ διαδήματος. Ἡ αἴθουσα ἔμοιαζε μὲ παλάτι τοῦ ἥλιου».

»'Ο αὐτοκράτορας μπῆκε στὸ ναὸ ἀπὸ τὴν πρώτη μεγάλη θύρα τῆς εἰσόδου ποὺ ὀνομάζεται αὐτοκρατορική. Στὸ μεταξὺ οἱ ὑμνωδοὶ ἔψελναν ἕναν ὕμνο θαυμαστῆς μελωδίας.

»'Η αὐτοκρατορικὴ πομπὴ προχωροῦσε τόσο ἀργὰ ποὺ χρειάστηκαν τρεῖς ὧρες γιὰ νὰ καλύψη τὴν ἀπόσταση ἀπὸ τὴ μεγάλη πύλη ὣς τὸ θρόνο. Δώδεκα ἔνοπλοι ἄντρες, σιδερόφραχτοι ἀπὸ τὴν κορυφὴ ὣς τὰ νύχια βάδιζαν γύρω ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα. Μπροστά του προχωροῦσαν δύο μακρυμάλληδες σημαιοφόροι μὲ τὰ αὐτοκρατορικὰ λάβαρα. Τὰ κοντάρια τῶν σημαιῶν, οἱ στολές τους καὶ τὰ καπέλλα τους ἦταν κατακόκκινα. 'Ακόμη πιὸ μπροστὰ βάδιζαν οἱ κήρυκες. Οἱ λαβὲς τῶν ράβδων τους ἦταν ἀσημένιες καὶ καταστόλιστες ἀπὸ μαργαριτάρια.

»'Ο αὐτοκράτορας ἀνεβαίνει στὸ θρόνο, περιβάλλεται τὴν αὐτοκρατορικὴ πορφύρα, περιζώνεται τὸ αὐτοκρατορικὸ διάδημα καὶ φοράει τὸ στέμμα μὲ τὸν ὀδοντωτὸ γῦρο. Ἔπειτα κατεβαίνει ἀπὸ τὸ θρόνο καὶ μαζὶ μὲ τὴν αὐτοκράτειρα κάθονται στὰ χρυσᾶ καθίσματα.

»Κι' ἀμέσως ἀρχίζει ἡ θεία λειτουργία. Τὸ αὐτοκρατορικὸ ζευγάρι εἶναι καθισμένο στοὺς χρυσοὺς θρόνους. Πρὶν ἀπὸ τὴν ἔξοδο τῶν Τιμίων Δώρων δύο ἀρχιεπίσκοποι πλησιάζουν τὸν αὐτοκράτορα καὶ κλίνοντας τὴν κεφαλή, τοῦ ἀπευθύνουν χαιρετισμό. 'Ο αὐτοκράτορας σηκώνεται καὶ προχωρεῖ πρὸς τὸ 'Ιερό. Προπορεύονται οἱ σημαιοφόροι. Γύρω του βρίσκονται πάντοτε οἱ δώδεκα σιδερόφραχτοι.

»'Ο αὐτοκράτορας μπαίνει στὸ 'Ιερό. Οἱ δυὸ σημαιοφόροι καὶ οἱ ἔνοπλοι παίρνουν θέση μπροστὰ ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς τῆς 'Ωραίας Πύλης.

»Μόλις βγαίνουν τὰ Τίμια Δῶρα ὁ αὐτοκράτορας προχωρεῖ μὲ μιὰ λαμπάδα στὸ χέρι. 'Ο πατριάρχης 'Αντώνιος μένει στὴ θέση του, στὴ μέση τοῦ ναοῦ. Ὕστερα πατριάρχης καὶ αὐτοκράτορας ἀνεβαίνουν στὸν ἄμβωνα. Φέρνουν στὸν πατριάρχη σ' ἕνα δίσκο τὰ δύο αὐτοκρατορικὰ στέμματα. Δύο ἀρχιδιάκονοι εὐλογοῦνται ἀπὸ τὸν πατριάρχη, πλησιάζουν τὴν αὐτοκράτειρα καὶ τῆς ἀπευθύνουν βαθὺ χαιρετισμό. 'Η αὐτοκράτειρα ἔρχεται στὴ βάση τοῦ ἄμβωνα. 'Ο πατριάρχης κρεμᾶ τότε ἕνα σταυρὸ στὸ λαιμὸ τοῦ αὐτοκράτορα καὶ τοῦ δίνει ἕναν ἄλλο σταυρὸ στὸ χέρι. Ὕστερα ὁ πατριάρχης παίρνει τὸ αὐτοκρατορικὸ στέμμα, εὐλογεῖ τὸν αὐτοκράτορα, τοποθετεῖ τὴν κορώνα στὴν κεφαλή του καὶ δίνοντάς του τὴν ἄλλη κορώνα τὸν προστάζει νὰ κατεβῆ καὶ νὰ τὴν ἀποθέση στὴν κεφαλὴ τῆς αὐτοκράτειρας. 'Ο αὐτοκράτορας στέφει τὴν αὐτοκράτειρα, χαιρετᾶ ἀπὸ τὴ βάση τοῦ ἄμβωνα τὸν πατριάρχη μὲ τὸ χέρι καὶ μὲ τὸ στέμμα. 'Ο πατριάρχης ὄρθιος στὸν ἄμβωνα, εὐλογεῖ ἀπὸ μακριὰ τὸ αὐτοκρατορικὸ ζεῦγος κι' ἐκεῖνοι τοῦ ἀνταποδίδουν τὸ χαιρετισμό. Ἔπειτα γυρίζουν στὶς θέσεις τους καὶ κάθονται στοὺς χρυσοὺς θρόνους.

»'Ο πατριάρχης μπαίνει στὸ 'Ιερὸ ἀπὸ τὴν 'Ωραία Πύλη καὶ συνεχίζει τὴ θεία λειτουργία. Μόλις ἀκούγεται τὸ χερουβικό, οἱ ἀρχιδιάκονοι ξαναπλη-

σιάζουν τὸν αὐτοκράτορα καὶ τοῦ ἀπευθύνουν χαιρετισμὸ ὅπως τὴν πρώτη φορά. Ὁ αὐτοκράτορας σηκώνεται μὲ εὐλάβεια καὶ φόβο καὶ μπαίνει στὸ Ἱερό. Προχωρεῖ μπροστὰ ἀπὸ τὰ Τίμια Δῶρα κρατώντας μιὰ λαμπάδα στὸ χέρι κι' ἀκολουθεῖ ὅλος ὁ κλῆρος μὲ τὴν καθιερωμένη τάξη.

»Ἡ πομπὴ τῶν Τιμίων Δώρων διαρκεῖ ὅσο καὶ τὸ χερουβικό. Ξαναμπαίνοντας στὸ Ἱερὸ ὁ αὐτοκράτορας θυμιατίζει τὴν Ἁγία Τράπεζα. Θὰ μείνη στὸ ἱερὸ ὥς τὴ στιγμὴ τῆς Ἁγίας Κοινωνίας. Τὸν πλησιάζουν πάλι οἱ ἀρχιδιάκονοι καὶ τοῦ ἀπευθύνουν νέο χαιρετισμό.

»Κι' ὅταν ἡ αὐτοκράτειρα κατεβαίνει ἀπὸ τὴν ἐξέδρα τοῦ θρόνου ὅλο τὸ ἐκκλησίασμα ὁρμᾶ καὶ ξεσχίζει τὸ ὕφασμα ποὺ καλύπτει τὸ θρόνο καὶ καθένας ἀγωνίζεται νὰ κρατήση ἕνα κομμάτι[1]. Ἡ αὐτοκράτειρα μπαίνει στὸ ἱερὸ ἀπὸ τὴν μεσημβρινὴ πύλη γιὰ νὰ μεταλάβη. Ὅσο γιὰ τὸν αὐτοκράτορα, ἐκεῖνος θὰ κοινωνήση μαζὶ μὲ τὸν κλῆρο στὴν Ἁγία Τράπεζα ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ πατριάρχη.

»Ὕστερα ὁ πατριάρχης ἀφήνει τὸ Ἱερὸ καὶ γυρίζει στὸν πατριαρχικὸ θρόνο του. Ἐκεῖ πηγαίνει ὁ αὐτοκράτορας ντυμένος τὸν βασιλικὸ μανδύα καὶ φορώντας τὸ στέμμα στὴν κεφαλή. Ὁ πατριάρχης εὐλογεῖ τὸ αὐτοκρατορικὸ ζεῦγος καὶ καλεῖ τὸν αὐτοκράτορα νὰ ἀγρυπνῆ γιὰ τὴν αἰωνιότητα τῆς ὀρθοδοξίας, τὸν ἐξορκίζει νὰ σέβεται τοὺς παλιοὺς νόμους, νὰ μὴν ἀξιώνη ἐκεῖνο ποὺ δὲν τοῦ ὀφείλουν, νὰ τὸν συνέχη ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ καὶ νὰ θυμᾶται τὸν θάνατο διότι «χοῦς εἶ καὶ εἰς χοῦν ἀπελεύσει»[2].

»Κανένας δὲν τολμᾶ νὰ πλησιάση τὸν αὐτοκράτορα γιὰ νὰ τὸν συγχαρῆ ὕστερα ἀπ' αὐτὰ τὰ λόγια τοῦ πατριάρχη, οὔτε πρίγκιπες, οὔτε μεγιστάνες, οὔτε στρατηγοί. Ξαφνικὰ τὸν κυκλώνουν οἱ μαρμαράδες καὶ ταφοποιοὶ ποὺ ἦρθαν νὰ τοῦ παρουσιάσουν δείγματα μαρμάρου καὶ πέτρας καὶ τὸν ρωτοῦν ἀπὸ ποιὸ προτιμάει ἡ Μεγαλειότης του νὰ χτισθῆ τὸ μνῆμα του, ἐνθυμίζοντάς του τὴν παραβολὴ ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι θνητὸς καὶ περαστικὸς ἀπ' αὐτὴ τὴ

---

1. Ἡ ἁρπαγὴ καὶ ὁ διαμερισμὸς τῶν καλυμμάτων τῆς ἐξέδρας γινόταν καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν πριγκιπικῶν ἢ βασιλικῶν γάμων πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν ΙΔ' αἰώνα. Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς μᾶς πληροφοροῦν ὅτι μετὰ τὴν καθιερωμένη τελετὴ τῆς «προκύψεως», κατὰ τὴν ἐμφάνιση δηλαδὴ τῶν μελλονύμφων ἐπάνω σὲ «ἰκρίον» ποὺ περιβαλλόταν ἀπὸ χρυσᾶ καὶ μεταξωτὰ παραπετάσματα («ὑφάσμασι σηρικοῖς καὶ διαχρύσοις») γιὰ νὰ δεχθοῦν τὶς λαϊκὲς «εὐφημίες» οἱ παριστάμενοι ἔσχιζαν τὰ ὑφάσματα τῆς ἐξέδρας καὶ τὰ ἐκρατοῦσαν γιὰ ἐνθύμιο (Βλ. *A. Rambaud* : Empereurs et impératrices d'Orient στὴ Revue de deux Mondes 1891. Ἐπίσης : *Andréeva* : Sur la cérémonie de la prokypsis στὸ Seminarium Kondakovianum καὶ κυρίως : *Ι. Καντακουζηνοῦ*: Ἱστορ. 2, 587, 19.

2. Ὁ Βυζαντινὸς χρονογράφος *Γεώργιος Κωδινὸς* ἀναφέρει καὶ τὸν ὅρκο τῶν αὐτοκρατόρων κατὰ τὴν τελετὴ τῆς στέψεως. Ὡρκιζόταν ὅτι θὰ εἶναι ἀφοσιωμένος στὴν Ἐκκλησία (πιστὸς καὶ γνήσιος δοῦλος καὶ υἱὸς τῆς Ἐκκλησίας) καὶ προστάτης τοῦ λαοῦ «καὶ ἀπέχεσθαι φόνων καὶ ἀκρωτηριασμῶν καὶ τῶν ὁμοίων τούτοις κατὰ τὸ δυνατόν». (Βλ. καὶ *Gibbon* : The decline and fall of the Roman Empire, τόμ. Ε, σελ. 363).

μάταιη ζωή, πού τόσο γρήγορα χάνεται. Τοῦ ἔλεγαν : «Πρόσεξε τὴν ψυχή σου, κυβέρνα μὲ εὐλάβεια τὴν αὐτοκρατορία σου. Νὰ ἔχης ταπεινωσύνη στὴ μεγαλωσύνη σου. Φοβοῦ τὸν Κύριο καὶ ἔσο ταπεινὸς καὶ φιλάνθρωπος. Καὶ ἡ Θεία Χάρη θὰ σὲ σώση».

»Τότε τὸν πλησίασαν οἱ πρίγκιπες, οἱ στρατηγοί, οἱ ἱερεῖς καὶ ὅλοι οἱ εὐγενεῖς καὶ τοῦ εἶπαν ὅ,τι συνηθίζεται σ' αὐτὲς τὶς περιστάσεις.

»Ὕστερα ἀπὸ τὴ στέψη ὁ αὐτοκράτορας, ἀφοῦ πῆρε τὴν εὐλογία τοῦ πατριάρχη βγῆκε ἀπὸ τὸ ναὸ μετὰ φόβου Θεοῦ. Καὶ καθὼς ἔβγαινε, ὁ λαὸς τὸν ἔραινε μὲ χρυσᾶ νομίσματα. Τὰ πετοῦσε μὲ τὶς χοῦφτες, ἔτσι πού ἔπεφταν σὰν βροχὴ πάνω στὴν αὐτοκράτειρα».

Φευγαλέα εἰκόνα τοῦ Βυζαντίου τοῦ ΙΔ' αἰώνα ἔδωσε κι' ἕνας ἄλλος Ρῶσος προσκυνητὴς ὁ μοναχὸς Στέφανος (1350) πού ταξίδεψε στὴν Πόλη ἀπὸ τὸ Νόβγκοροντ σαράντα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰγνάτιο. Ἡ πρώτη μελαγχολικὴ παρατήρηση τοῦ ταξιδιώτη :

«Ἡ Κωνσταντινούπολη μοιάζει μ' ἕνα μεγάλο δάσος, ὅπου χάνεται κανεὶς ἂν δὲν ἔχει ὁδηγό. Κι' ἂν εἶσαι φτωχὸς καὶ δὲν ἔχεις νὰ πληρώσης δὲ μπορεῖς νὰ δῆς οὔτε ν' ἀσπασθῆς τὸ λείψανο ἀκόμη κι' ἑνὸς Ἁγίου, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἡμέρα τῆς γιορτῆς του».

Τὸ χρονικὸ τοῦ Στεφάνου ἀρχίζει μ' αὐτὰ τὰ λόγια : «Ἐγώ, ὁ ἁμαρτωλὸς Στέφανος, τοῦ μεγάλου Νόβγκοροντ καὶ ὀκτὼ ἀπὸ τοὺς συντρόφους μου, ἤρθαμε στὴν Κωνσταντινούπολη νὰ προσκυνήσουμε τὰ λείψανα τῶν Ἁγίων».

Ἡ Πόλη βρισκόταν κι' ὅλας σὲ προχωρημένη παρακμή. Ὁ μοναχὸς Στέφανος εἶδε πολλὲς ἀπὸ τὶς πόρτες τῆς Ἁγίας Σοφίας νἄχουν χτισθῆ, «ἐξ αἰτίας τῆς ἀνέχειας τῆς Ἐκκλησίας».

Ὅπως ὁ ἀρχιεπίσκοπος τοῦ Νόβγκοροντ πρὶν ἀπὸ 150 χρόνια, ἔτσι καὶ ὁ μοναχὸς Στέφανος περιορίζεται στὴν ἀπαρίθμηση τῶν κειμηλίων καὶ τῶν λειψάνων τῶν ναῶν. Καὶ φυσικὰ δὲν ἀπουσιάζουν οἱ καλογερικὲς παραδοξολογίες. Οἱ Ρῶσοι καλόγεροι προσπαθοῦν νὰ ξεγελάσουν τοὺς Βυζαντινούς :

«Στὸ ἱερὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας ὑπάρχει τὸ πηγάδι πού ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸν Ἰορδάνη ποταμό. Ἕνα πρωῒ ἡ βασιλικὴ φρουρὰ ἔβγαλε ἀπὸ τὸ πηγάδι ἕνα ἀγγεῖο πού τὸ ἀνεγνώρισαν οἱ Ρῶσοι μοναχοὶ προσκυνητές. Εἶναι δικό μας, εἶπαν, μᾶς ἔπεσε καθὼς λουζόμαστε στὸν Ἰορδάνη. Ἀλλὰ οἱ Ἕλληνες δὲν πίστεψαν στὰ λόγια τῶν Ρώσων καὶ ἀρνήθηκαν νὰ τοὺς παραδώσουν τὸ βάζο. Φτωχοὶ προσκυνητές!»[1].

Οἱ Σλάβοι προσκυνητὲς τοῦ ΙΔ' καὶ ΙΕ' αἰώνα ἦταν ἀπὸ τοὺς πιὸ σκληροτράχηλους μεσαιωνικοὺς ταξιδιῶτες. Ξεκινοῦσαν ἀπὸ τὶς ἀπέραντες στέππες

1. «Τὸ προσκύνημα τοῦ μοναχοῦ Στεφάνου ἀπὸ τὸ Νόβγκοροντ, 1350» (Ἐκδ. Itinéraires Russes en Orient. Traduits pour la Société de l'Orient Latin par Me *Khitrovo*. Genève, 1889).

τοῦ Βορρᾶ καὶ ὁδοιποροῦσαν μῆνες καὶ χρόνια γιὰ τὸ προσκύνημά τους στὴν Παλαιστίνη. Ἀναγκαῖος σταθμὸς ἡ Κωνσταντινούπολη καὶ ἡ ἐνδιάμεση ἐπίσκεψη στὴ Θεσσαλονίκη καὶ στὸ Ἅγιον Ὄρος.

ΚΕΙΜΗΛΙΑ ΚΑΙ ΛΕΙΨΑΝΑ

Σ' ὁλόκληρο τὸν Μεσαίωνα ἡ πρωταρχικὴ σκέψη ποὺ θερμαίνει τοὺς περισσότερους ταξιδιῶτες κατὰ τὶς περιπλανήσεις τους στὶς ἑλληνικὲς χῶρες εἶναι τὰ ἐκκλησιαστικὰ κειμήλια καὶ τὰ λείψανα τῶν ἁγίων. Καὶ ἡ μεγαλύτερη φιλοδοξία τους: ν' ἀποκτήσουν κάποιο ἱερὸ ἐνθύμιο ἀπὸ τοὺς ναοὺς καὶ τὰ μοναστήρια τῆς Ἀνατολῆς.

Καὶ τὰ κειμήλια προσφέρονται σὲ ἀπίστευτη ποικιλία ἀπὸ τὸν κλῆρο ποὺ συναγωνίζεται σὲ φαντασία καὶ ἐφευρετικότητα τοὺς πανούργους μοναχοὺς τῶν Ἁγίων Τόπων. Ὁ βυζαντινὸς κλῆρος καπηλεύεται τὴν πίστη καὶ τὴν εὐλάβεια τῶν ξένων προσκυνητῶν σκηνοθετώντας τὸν χῶρο τοῦ Θείου Δράματος καὶ χαλκεύοντας κατὰ χιλιάδες «αὐθεντικὰ ἀντικείμενα» τοῦ μαρτυρίου τοῦ Χριστοῦ[1].

Ὁ Γάλλος εὐγενὴς Seigneur d'Anglure (1360 - 1412) ποὺ ἔφθασε τὸ 1395 στὴ Ρόδο καταγράφει στὸ ὁδοιπορικό του τὰ κειμήλια καὶ τὰ λείψανα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστῆ.

«Μᾶς ἔδειξαν πρῶτα-πρῶτα ἕνα μπρούτζινο σταυρό, ποὺ εἶναι ξακουστὸς ἐπειδὴ ἔγινε ἀπὸ τὴ λεκάνη ὅπου ὁ Χριστὸς ἔνιψε τὰ πόδια τῶν Ἀποστόλων. Ἔπειτα μᾶς ἔδειξαν τὸ δεξὶ χέρι τοῦ Ἁγίου Βαρθολομαίου καὶ ἕνα πλούσιο χρυσοΰφαντο σεντόνι ποὺ ὕφανε μὲ τὰ χέρια της ἡ Ἁγία Ἑλένη κι' ἕνα ἀγκάθι ἀπὸ τὸν Στέφανο τοῦ μαρτυρίου τοῦ Σωτῆρος μας Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἀσημωμένο. Αὐτὸ τὸ ἀγκάθι μπουμπουκιάζει μιὰ φορὰ τὸ χρόνο, τὸ μεσημέρι τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς. Ἐμεῖς τὸ εἴδαμε κατὰ τὸ γυρισμό μας ἀπὸ τὴ Ρόδο — ἦταν μεσημέρι τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς — νὰ βγάζῃ

1. Ἀλλὰ καὶ οἱ Φράγκοι δὲν ὑστεροῦν. Στὸν Παρθενώνα ποὺ εἶχε μετατραπῆ σὲ καθολικὸ ναὸ ἀπὸ τοὺς Φράγκους εἶχε συγκεντρωθῆ τόσος πλοῦτος «ἱερῶν κειμηλίων καὶ ἁγίων λειψάνων» ποὺ ἡ βασίλισσα τῆς Ἀραγωνίας καὶ δούκισσα τῆς Ἀθήνας θερμοπαρακαλοῦσε τὸ 1379 ἐπὶ ἱσπανοκρατίας στὴν Ἑλλάδα τὸν ἀρχιεπίσκοπο Βερνάρδο Βελλεστέριο νὰ τῆς προμηθεύσῃ μερικά. Ἰδοὺ τὸ σχετικὸ ἔγγραφο (βρίσκεται στὸ Ἱστορικὸ καὶ Ἐθνολογικὸ Μουσεῖο).

Σεβάσμιε πάτερ,

Ἔμαθα ὅτι στὸ ναὸ τῆς Παναγίας τῶν Ἀθηνῶν (in vestri eslesia Sante Marie de Setines) ὑπάρχουν πολλὰ λείψανα τῆς Παναγίας καὶ ἄλλων ἁγίων. Παρακαλῶ, λοιπόν, τὴν ὑμετέρα πατρικότητα νὰ μοῦ στείλετε ἀπὸ τὰ λείψανα αὐτὰ καὶ θὰ μοῦ προσφέρετε μεγάλη ἐκδούλευση. Βαρκελώνη 2 Νοεμβρίου 1379.

βλαστάρι καὶ ἄσπρα λουλουδάκια. Καὶ πολλοὶ ἀξιόπιστοι ἄνθρωποι μᾶς διαβεβαίωσαν ὅτι τὸ ἀγκάθι, μιὰ μέρα πρίν, ἦταν κατάξερο καὶ μαῦρο[1].

Τὸ 1403 φθάνει στὴν Κωνσταντινούπολη ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ Ἑρρίκου Γ' τῆς Καστίλλης στὴν Αὐλὴ τοῦ Ταμερλάνου Glavijo[2]. Οἱ Βυζαντινοί, γιὰ νὰ τιμήσουν τὸν Ἱσπανὸ πρεσβευτὴ ὀργανώνουν ἐπίδειξη τῶν κειμηλίων ποὺ ἀποτελοῦν τοὺς θησαυροὺς τῶν ναῶν τῆς Πόλης.

Τὰ ἑφτασφράγιστα σεντούκια μὲ τὰ ἱερὰ ἀντικείμενα ἄνοιξαν ὕστερα ἀπὸ εἰδικὴ τελετὴ μὲ τρία κλειδιὰ ποὺ κρατοῦσαν οἱ δυὸ κορυφὲς τῆς κοσμικῆς καὶ θρησκευτικῆς ἐξουσίας, ὁ αὐτοκράτορας καὶ ὁ πατριάρχης, καὶ τὸ τρίτο ὁ πρωτοπρεσβύτερος τοῦ ναοῦ.

«Φθάνοντας στὸ ναὸ τοῦ Ἰωάννη τοῦ Βαπτιστοῦ, μαζὶ μὲ τὸν συνοδό μας, ἕναν ἀξιωματοῦχο τῆς Αὐλῆς, εἴδαμε νἄχουν παραταχθῆ οἱ ρασοφόροι μοναχοὶ καὶ νὰ μᾶς περιμένουν κρατώντας πυρσοὺς καὶ λαμπάδες. Ψάλλοντας θρησκευτικοὺς ὕμνους ἀνεβήκαμε στὸν πύργο τοῦ ναοῦ, ὅπου βρισκόταν ἡ κρύπτη μὲ τὰ ἅγια κειμήλια.

»Πρῶτα - πρῶτα ἔβγαλαν οἱ μοναχοὶ ἕνα σεντούκι βαμμένο κόκκινο καὶ τὸ μετέφεραν κρατώντας το ψηλὰ μὲ ἐπισημότητα στὴν ἐκκλησία, ἐνῶ συνεχίζονταν οἱ ψαλμωδίες. Ἐκεῖ τὸ τοποθέτησαν ἐπάνω σ' ἕνα τραπέζι σκεπασμένο μὲ μεταξωτὸ ὕφασμα.

»Τὸ σεντούκι ἦταν σφραγισμένο μὲ ἄσπρο βουλοκέρι καὶ τὸ ἀσφάλιζαν δυὸ κλειδαριὲς μὲ ἀσημένιους θηλυκωτοὺς σύρτες.

»Ξεκλείδωσαν, ἄνοιξαν τὸ σεντούκι κι' ἔβγαλαν στὴν ἀρχὴ δυὸ ἀσημένιους δίσκους ποὺ τοὺς χρησιμοποίησαν γιὰ τὴν ἐναπόθεση καὶ τὴν παρουσίαση τῶν ἱερῶν κειμηλίων.

»Πρῶτα ἀνέσυραν ἕνα σάκκο ἀπὸ ἄσπρο δίμιτο, δεμένο ψηλὰ καὶ σφραγισμένο μὲ βουλοκέρι. Ἔσπασαν τὴ βούλα κι' ἔβγαλαν ἀπὸ μέσα ἕνα μικρό, στρογγυλό, χρυσὸ κουτί. Μέσα στὸ κουτὶ ἦταν τὸ «ψωμίον» ποὺ «ἐνέβαψε» ὁ Χριστὸς «εἰς τὸ τρυβλίον» καὶ ἔδωσε στὸν Ἰούδα κατὰ τὸν Μυστικὸ Δεῖπνο — σημάδι ὅτι αὐτὸς θὰ τὸν προδώση. Ἦταν πραγματικὰ τὸ κομμάτι τῆς μπουκιᾶς ποὺ ὁ Ἰούδας δὲ μπόρεσε νὰ καταπιῆ. Τὸ εἶχαν τυλίξει σ' ἕνα κομμάτι κόκκινο πανὶ καὶ τὸ εἶχαν σφραγίσει μὲ δύο βοῦλες ἀπὸ κόκκινο βουλοκέρι. Αὐτὸ τὸ «ψωμίον» εἶχε τρία δάχτυλα πάχος.

»Ὕστερα ἔβγαλαν ἀπὸ τὸν ἴδιο σάκκο ἕνα ἄλλο χρυσὸ κουτί, μικρότερο ὅμως ἀπὸ τὸ πρῶτο. Εἶχε μέσα ἕνα κρυστάλλινο φιαλίδιο μὲ αἷμα τοῦ Χριστοῦ ποὺ ἔτρεξε ἀπὸ τὸ πλευρό του, ὅταν ὁ Λογγίνος τὸν κέντησε μὲ τὴ λόγχη του.

---

1. Le saint voyage de Jérusalem du Seigneur *d' Anglure* publié par *François Bonnardot* et *Auguste Longnon* (Paris, 1878).

2. Βλ. Κεφ. «Ἀποστολὴ στὸν Ταμερλάνο».

»Έβγαλαν έπειτα τρίτο χρυσό κουτί. Τὸ καπάκι του εἶχε τρύπες, σὰν νὰ ἔγιναν μὲ ἀρίδι. Μέσα στὸ κουτὶ εἴδαμε θρόμβους αἵματος. Ὅπως μᾶς εἶπαν ἦταν τὸ αἷμα ποὺ ἔτρεξε ἀπὸ μιὰ εἰκόνα τοῦ Ἐσταυρωμένου, ὅταν κάποιος Ἑβραῖος στὴ Βηρυτὸ τόλμησε νὰ πληγώση τὴν εἰκόνα γιὰ νὰ προσβάλη τὸν Κύριο.

»Ὕστερα ἔβγαλαν ἀπὸ τὸν ἴδιο σάκκο ἄλλο ἕνα κρυστάλλινο φιαλίδιο μὲ μικρὴ ἁλυσίδα στὸ βούλωμά του. Ἐκεῖ μέσα ἦταν κάτι πορφυρὰ πανάκια μὲ μερικὲς τρίχες ἀπὸ τὰ γένεια τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἀπ' αὐτὲς ποὺ τοῦ ξερρίζωσαν οἱ Ἑβραῖοι ὅταν τὸν σταύρωσαν.

»Ἔπειτα ἔβγαλαν μιὰ πλατειὰ θήκη μ' ἕνα κομμάτι μαρμαρόπλακας. Πάνω σ' αὐτὴ τὴν πλάκα εἶχε ἀποτυπωθῆ τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου ὅταν τὸν κατέβασαν οἱ μαθητὲς ἀπὸ τὸν Σταυρό.

»Ἀπὸ τὴν ἴδια θήκη ἔβγαλαν, ἐπίσης, ἕνα κουτὶ δουλεμένο μ' ἀσήμι καὶ μάλαμα, σφραγισμένο μὲ ἔξη βοῦλες καὶ κλειδωμένο. Ἡ κλειδαριὰ ἔδενε πάνω σὲ ἔξη διπλούς, στρογγυλοὺς κρίκους ἀπ' ὅπου κρεμόταν τὸ ἀσημένιο κλειδί. Ἄνοιξαν τὸ κουτὶ κι' ἔβγαλαν ἕνα δίσκο σκεπασμένο μὲ χρυσὴ πλάκα ὅπου εἶχε στερεωθῆ ἡ αἰχμὴ τῆς λόγχης τοῦ Λογγίνου ποὺ κέντησε τὸ πλευρὸ τοῦ Σωτῆρος μας. Ἦταν μιὰ λεπίδα μὲ ὑποδοχὴ στὸ πίσω μέρος γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ξύλινης λαβῆς. Ἡ λόγχη εἶχε μῆκος μιᾶς παλάμης καὶ δύο δακτύλων. Στὸν ἴδιο δίσκο εἶχε προστεθῆ κι' ἕνα κομμάτι ἀπὸ ρόπαλο. Μ' αὐτὸ χτύπησαν στὸ κεφάλι τὸν Κύριο καθὼς βρισκόταν μπροστὰ στὸν Πιλάτο. Ἐπίσης καὶ ἕνα κομμάτι ἀπὸ τὸν σπόγγο, ποὺ ἐμποτισμένος μὲ χολὴ καὶ ὄξος, εἶχε δοθῆ στὸν Χριστὸ ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ.

»Στὸ ἴδιο κουτὶ ὑπῆρχε καὶ ὁ χιτώνας τοῦ Ἰησοῦ ποὺ ἐπάνω του οἱ στρατιῶτες «ἔβαλον κλῆρον». Ἦταν διπλωμένος καὶ σφραγισμένος μὲ πολλὲς βοῦλες γιὰ νὰ μὴ μποροῦν ἐκεῖνοι ποὺ ἔρχονται νὰ τὸ δοῦν, νὰ κόψουν κανένα κομμάτι ἀπὸ τὸ ἱερὸ κειμήλιο, ὅπως ἔχει γίνει στὸ παρελθόν. Τὸ ἕνα μανίκι τοῦ χιτώνα εἶχε ἀφεθῆ ἔξω ἀπὸ τὸ διπλωμένο καὶ σφραγισμένο τμῆμα του. Ἦταν δίμιτο πανὶ κόκκινο».

Ὡδήγησαν ὕστερα τὸν Ἱσπανὸ πρεσβευτὴ στὸ μοναστήρι τοῦ Παντοκράτορα. Ἐκεῖ εἶδε μιὰν ἄλλη μαρμάρινη πλάκα ὅπου εἶχε ἐναποτεθῆ τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου μετὰ τὴν Ἀποκαθήλωση. «Πάνω στὴν πλάκα διακρίνονται τὰ πετρωμένα δάκρυα τῶν μαθητριῶν του».

Στὸ Γαλατά, ἐπίσκεψη μοναστηριῶν καὶ ἐπίδειξη νέων λειψάνων :

«Στὸ Πέραν ὑπάρχουν δύο πλούσια καὶ ὀμορφοχτισμένα μοναστήρια, τοῦ Ἁγίου Παύλου καὶ τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου. Ἐκεῖ μᾶς ἔδειξαν τὰ ἑξῆς ἅγια λείψανα : ἕνα κόκκαλο τῆς λεκάνης τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης. Τὸ μακρὺ κόκκαλο τοῦ χεριοῦ τῆς Μαρίας τῆς Μαγδαληνῆς. Τὸ δεξὶ χέρι τῆς Ἁγίας Ἄννας. Λείπει ὅμως τὸ μικρὸ δάχτυλο. Ὅπως λένε τὸ ἔκοψε ὁ αὐτοκράτο-

ρας Μανουὴλ γιὰ νὰ τὸ προσθέση στὴν ἰδιωτική του συλλογή. Τὸ μοναστήρι ἔχει καταθέσει ἀγωγὴ ἐναντίον του».

Τὸ 1435, τριάντα χρόνια μετὰ τὸν Glavijo θὰ ἔχη τὴν εὐκαιρία νὰ προσκυνήση τὰ ἱερὰ κειμήλια τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας ὁ Ἱσπανὸς εὐγενὴς Pedro Tafur[1]. Τὴν ξενάγησή του εἶχε ἀναλάβει ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας Ἰωάννης Η' Παλαιολόγος. Ἀφηγεῖται ὁ Ἱσπανὸς περιηγητής :

«Μόλις τελείωσε ἡ λειτουργία, ὁ αὐτοκράτορας πρόσταξε νὰ μοῦ δείξουν τὰ Ἅγια Κειμήλια. Πῆρε ὁ ἴδιος τὸ ἕνα κλειδὶ καὶ ὁ πατριάρχης ποὺ βρισκόταν ἐκεῖ τὸ ἄλλο. Τὸ τρίτο κλειδὶ τὸ κρατοῦσε ὁ πρωθιερέας τῆς Ἁγίας Σοφίας.

»Οἱ παππάδες, ντυμένοι τὰ ἄμφιά τους, ἔβγαλαν μὲ ἐπισημότητα τὰ ἑξῆς ἱερὰ κειμήλια :

»Τὴ λόγχη ποὺ ἔπληξε τὴν πλευρὰ τοῦ Κυρίου, ἕνα ἐξαίσιο κειμήλιο.

»Τὸν χιτώνα τοῦ Χριστοῦ (χωρὶς ραφή). Πρέπει νὰ ἦταν ἄλλοτε βιολετὴς γιατὶ τώρα ἔχει γίνει ἀπὸ τὴν πολυκαιρία σκοῦρος.

»Ἕνα ἀπὸ τὰ καρφιὰ τοῦ Σταυροῦ καὶ ὁ στύλος ὅπου ἔδεσαν τὸ Χριστὸ γιὰ νὰ τὸν μαστιγώσουν.

»Μοῦ ἔδειξαν ἐπίσης πολλὰ ἀτομικὰ ἀντικείμενα τῆς Παναγίας, τὴ σχάρα ὅπου ἔψησαν τὸν Ἅγιο Λαυρέντιο καὶ ἄλλα πάνσεπτα κειμήλια.»

Τὸ 1432 ὁ Bertrandon de la Brocquière[2], ἀπεσταλμένος τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας εἶδε τὰ κειμήλια τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων. Ἰδοὺ ἡ ἀφήγησή του :

«Στὴν Ἁγία Σοφία μοῦ ἔδειξαν τὸν ἕναν ἀπὸ τοὺς χιτῶνες τοῦ Χριστοῦ, τὴ λόγχη ποὺ τὸν ἐκέντησε καὶ τὸ καλάμι ποὺ τοῦ ἔβαλαν στὸ χέρι κατὰ τὴν διαπόμπευση. Ἐπίσης μοῦ ἔδειξαν τὴ σχάρα ὅπου ψήθηκε ὁ Ἅγιος Λαυρέντιος καὶ μιὰ μεγάλη σκαλιστὴ πέτρα, σὲ σχῆμα κρήνης, ὅπου ὁ Ἀβραὰμ ἐτάϊσε τοὺς τρεῖς ἀγγέλους ποὺ εἶχαν ἐντολὴ νὰ ἀφανίσουν τὰ Σόδομα καὶ τὰ Γόμορα.

»Στὸ ναὸ τοῦ Παντοκράτορα μοῦ ἔδειξαν τὴν πέτρινη πολύχρωμη πλάκα ποὺ ὁ Νικόδημος εἶχε πελεκήση γιὰ τὸν τάφο του, ἀλλὰ τὴ χρησιμοποίησε γιὰ νὰ ἐναποθέση τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ μετὰ τὴν ἀποκαθήλωση. Ἡ Παναγία ἔκλαιγε πάνω στὸ σῶμα τοῦ Ἰησοῦ. Καὶ τὰ δάκρυά της ποὺ ἔπεφταν πάνω στὴν πλάκα ἔχουν μείνει ἐκεῖ ἀπὸ τότε πετρωμένα. Στὴν ἀρχὴ νόμισα πὼς εἶναι στάλες ἀπὸ κερὶ κι' ἅπλωσα τὸ χέρι νὰ ψηλαφήσω καὶ νὰ βεβαιωθῶ.

---

1. Andazas y viajes de *Pedro Tajur* por diversas partes del' mundo avidos (1435 - 1439). Madrid, Miguel Ginesta, 1874 (Βλ. Κεφ. «Εἰκόνες βυζαντινῆς παρακμῆς»).

2. Voyages d'outremer des années 1432 et 1433 par *Bertrandon de la Brocquière*, conseiller et premier écuyer tranchant de Philippe le Bon. Paris, 1804 (Βλ. Κεφ. «Δύο ἁπλοϊκοὶ χατζῆδες»).

Ὕστερα κύτταξα ὁριζοντίως καὶ μοῦ φάνηκαν πὼς ἦταν σταγόνες παγωμένου νεροῦ.

»Στὸ ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων μοῦ ἔδειξαν τὴν κολώνα ὅπου ἔδεσαν τὸν Ἰησοῦ Χριστὸ γιὰ νὰ τὸν μαστιγώσουν μπροστὰ στὸν Πιλάτο.

»Πρέπει νὰ σημειώσω, πάντως, ὅτι οἱ Ἕλληνες δὲν τρέφουν γι' αὐτὰ τὰ λείψανα τὸν δικό μας σεβασμό»[1].

Τὸ 1455 ἔφθασε στὴ Ρόδο τῶν Ἱπποτῶν, ποὺ ἀντιμετώπιζε τρομακτικὴ πίεση ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανούς, μιὰ ὁμάδα Γερμανῶν ἐθελοντῶν — νεοσταυροφόρων. Ἀνάμεσά τους καὶ ὁ νεαρὸς Jörg von Ehingen ποὺ ὑπηρετοῦσε στὴν Αὐλὴ τοῦ δούκα Ἀλβέρτου τῆς Αὐστρίας, ἀδελφοῦ τοῦ Φρειδερίκου Γ'. Ἦταν 25 χρόνων ὁ Ehingen ὅταν ἀντίκρυσε τὰ τείχη τῆς Ρόδου ὕστερα ἀπὸ τὸ ἀναγκαῖο προσκύνημα στοὺς Ἁγίους Τόπους. Ἔμεινε ἕντεκα μῆνες στὸ νησί. Στὸ ἡμερολόγιό του περιγράφει λεπτομερῶς τὴν περιήγησή του στὴν Παλαιστίνη[2]. Στὴ Ρόδο οὔτε εἶδε οὔτε ἄκουσε τίποτα. Σημειώνει μονάχα: «Ὁ Μέγας Ἄρχων τῶν Ἱπποτῶν μ' ἐτίμησε μὲ πολύτιμα δῶρα. Μοῦ χάρισε ἀκόμα μερικὰ ἅγια λείψανα, καὶ τὸ σπουδαιότερο, ἕνα ἀγκάθι ἀπὸ τὸν στέφανο τοῦ μαρτυρίου τοῦ Χριστοῦ μας».

Ὁ μοναχὸς Felix Faber ποὺ ταξίδεψε τὸ 1482 στοὺς Ἁγίους Τόπους κατέγραψε κατὰ τὴν ἄφιξή του στὴ Ρόδο τὰ ἅγια λείψανα ποὺ εἶδε στοὺς ναούς:

«Ἕνα κομμάτι ἀπὸ τὸ σταυρὸ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἕνα ἀπὸ τὰ δηνάρια, ποὺ πῆρε ὁ Ἰούδας, δύο ἀγκάθια ἀπὸ τὸν στέφανο τοῦ Κυρίου (τὸ ἕνα ἀνθίζει κάθε Μεγάλη Παρασκευή), ἕνα σταυρὸ καμωμένο ἀπὸ τὴ λεκάνη ὅπου ὁ Χριστὸς ἔνιψε τὰ πόδια τῶν μαθητῶν ὕστερα ἀπὸ τὸν Μυστικὸ Δεῖπνο καὶ πολλὰ ἄλλα λείψανα ποὺ εἶδα καὶ ἄγγιξα»[3].

Εἶχαν τόσο ἀποθρασυνθῆ οἱ καλόγεροι ποὺ ἐμπορεύονταν τὰ ἱερὰ κειμήλια καὶ τόσο ἐφευρετικοὶ ὥστε τολμοῦσαν νὰ προσφέρουν στοὺς ἀφελεῖς

---

1. Πολλοὶ περιηγητὲς ἐπαναλαμβάνουν τὴ διαπίστωση τοῦ De la Brocquière. Ἡ πίστη τῶν χριστιανῶν τῆς Δύσεως ἐξωραϊσμένη καὶ ἀπὸ τὴ μαγεία τῶν θρύλων καὶ τοῦ μυστηρίου δὲν εἶχε ὑποστεῖ καμμιὰ φθορά. Προστατευόταν ἀπὸ τὶς ἀποστάσεις καὶ τὴν ἄγνοια. Ἔπειτα, ἡ παρουσίαση τῶν ἱερῶν κειμηλίων γινόταν μὲ τόση τελετουργικὴ ὑποβλητικότητα καὶ στοὺς Ἁγίους Τόπους καὶ στὴν Πόλη ποὺ ὁ προσκυνητὴς δὲν εἶχε τὴν ψυχραιμία νὰ ἀναλογισθῆ ὅτι τὰ ἴδια ἀκριβῶς ἀντικείμενα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ τῶν Εὐαγγελίων ὑπῆρχαν σὲ πολλοὺς ναούς. Στοὺς αἰῶνες ποὺ ἀκολούθησαν θὰ γίνη αἰσθητὴ ἀπὸ πολλοὺς ξένους ἡ ἀταξία. Καὶ τότε ἀρχίζει ὁ ἀνταγωνισμὸς τῶν κειμηλιούχων. Ἡ ἐπίδειξη τῶν ἱερῶν κειμηλίων θὰ συνοδεύεται ἀπὸ τὴ διαβεβαίωση ὅτι «αὐτὰ εἶναι τὰ μόνα αὐθεντικά». Ἀντίθετα οἱ Ἕλληνες ποὺ γνώριζαν πρόσωπα καὶ πράγματα ἦταν δύσπιστοι.

2. The diary of *Jörg von Ehingen*. Translated and edited by *Malcolm Letts* (London, 1929).

3. *Felix Faber*: Evagatorium (σ. 115) βλ. Κεφ. «Ἕνας ταξιδιώτης μὲ χιοῦμορ».

χριστιανοὺς γιὰ νὰ προσκυνήσουν τούς... στεναγμοὺς τοῦ Ἰωσήφ, τὰ κέρατα τοῦ Μωϋσῆ καὶ τὰ φτερὰ τῶν ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ. Καὶ φυσικὰ δὲν δίσταζαν νὰ πουλᾶνε ἀντὶ κολοσσιαίων ποσῶν ἀκόμα καὶ «κειμήλια» ποὺ ὑποτίθεται πὼς εἶναι μοναδικά. Ἔτσι βρέθηκαν ὕστερα ἀπὸ λίγους αἰῶνες στὴν Ἱερουσαλήμ, στὴν Κωνσταντινούπολη, σὲ ναοὺς καὶ μοναστήρια τῆς Ἀνατολῆς δεκάδες λόγχες, ἀμέτρητες χλαμύδες τοῦ Χριστοῦ καὶ χιλιάδες καρφιὰ τοῦ σταυροῦ καὶ ἀγκάθια ἀπὸ τὸν «ἀκάνθινον στέφανον». Ὅσο γιὰ τὰ κομμάτια «τίμιου ξύλου» κυκλοφοροῦσαν τόσα ποὺ ἀντιστοιχοῦσαν σὲ μυριάδες σταυρούς.

Κανένας προσκυνητὴς δὲν γύριζε ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ μὲ ἄδεια χέρια. Ἡ εὐλάβεια συνδυαζόταν μὲ τὴν κερδοσκοπικὴ προσδοκία. Τὰ κειμήλια μεταπουλιόνταν σὲ ἀστρονομικὲς τιμὲς στὰ εὐρωπαϊκὰ μοναστήρια κι' ἐκεῖνα μὲ τὴ σειρά τους μεταβάλλονταν σὲ πακτωλὸ ἀργυρολογίας.

Κι' ὅταν στὸ χρηματιστήριο τῶν Ἱερῶν Κειμηλίων ἐξαντλήθηκαν τὰ δάκρυα τῆς Παναγίας — εἶχαν κυκλοφορήσει στὴ χριστιανικὴ οἰκουμένη τόννοι ὁλόκληροι — καὶ τὰ φτερὰ τῶν ἀγγέλων καὶ τὰ γένεια τοῦ Ἰησοῦ, καὶ τὰ ἐργόχειρα τῆς Παναγίας, ἄρχισε τὸ ἐμπόριο τῶν Ἁγίων Λειψάνων ποὺ προσφέρονταν σὲ ἀπίστευτη ποικιλία.

Ἡ διαφήμηση γιὰ τὶς θαυματουργὲς δυνάμεις τους ἔδωσε νέα ὤθηση στὴν ἀνίερη συναλλαγή. Ἐπειδὴ οἱ τιμὲς ἔφθασαν σὲ ἀστρονομικὰ ἐπίπεδα οἱ εὐσεβεῖς κυνηγοὶ τῶν Ἁγίων Λειψάνων τὰ διαμέλιζαν κι' ἕνας ἔπαιρνε τὴν κάρα, ἄλλος τὸν κορμὸ κι' ἄλλος τὰ χέρια καὶ τὰ πόδια[1].

Φυσικὸ ἦταν, ὕστερα ἀπὸ τὸν εὐλαβικὸ αὐτὸ ζῆλο, νὰ βρεθοῦν ἀφθονία λειψάνων τοῦ ἴδιου Ἁγίου. Σώζονται λ.χ. εἰκοσιέξη κάρες τοῦ Ἁγίου Ἰουλιανοῦ, δέκα τοῦ Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ, ἔξη τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου καὶ δέκα ἑφτὰ κεφαλές, τριάντα ἑφτὰ σώματα τοῦ Ἁγίου Παγκρατίου, τρία ἀκέραια σώματα, ἔξη κάρες καὶ ἀμέτρητα χέρια καὶ πόδια τοῦ Ἁγίου Ἰγνατίου, μ' ὅλο ποὺ σύμφωνα μὲ τὸ συναξάρι του ἔγινε βορὰ τῶν θηρίων.

Οἱ πανοῦργοι καλόγεροι ἐκμεταλλεύονταν τὴ λαϊκὴ ἀμάθεια ὡς τὴν ἐθνικὴ ἀποκατάσταση. Ἕνας Ἀθηναῖος ποὺ ἀναγκάστηκε νὰ ἐγκαταλείψη τὴ γενέτειρά του ἐπὶ τυραννοκρατίας τοῦ διαβόητου Χατζῆ Ἀλῆ Χασεκῆ καὶ προσκολλήθηκε σὲ κάποιον Σιναΐτη καλόγερο ποὺ τριγυρνοῦσε τὰ χωριὰ μ' ἕνα μουλάρι φορτωμένο Ἅγια Λείψανα χαρατσώνοντας τοὺς ἀγαθοὺς κι'

---

1. Λείψανα λ.χ. τῆς Ἁγίας Μαρίνας βρίσκονται σὲ πολλὰ ἑλληνικὰ μοναστήρια. Μόνο στὸ Ἅγιον Ὄρος φυλάσσονται μέλη τοῦ λειψάνου τῆς ἁγίας στὶς μονὲς Μεγίστης Λαύρας, Ἰβήρων, Διονυσίου, Κουτλουμουσίου, Ζωγράφου, Δοχειαρίου, Φιλοθέου, Ξενοφῶντος καὶ στὶς σκῆτες Εὐαγγελισμοῦ τῆς μονῆς Ξενοφῶντος καὶ Βογοδορίτσα τοῦ ρωσικοῦ μοναστηριοῦ. (*Χ. Γ. Πατρινέλη:* Ἐκκλησιαστικαὶ εἰδήσεις ἐκ τοῦ ἡμερολογίου τοῦ *Marino Sannuto* (Δελτ. Ἱστ. καὶ Ἐθν. Ἑταιρ. 1965). Βλ. καὶ ἱερομονάχου *Γερασίμου:* Προσκυνητάριον τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἄθω (Καρυαί, 1949).

ἀπελέκητους ζευγάδες καὶ τσοπάνηδες μὲ τὴν ἁγνὴ χριστιανικὴ ψυχή, ἄφησε ἕνα ἀνεκτίμητο χρονικὸ ἱστορώντας τὶς πανουργίες τοῦ ἁρπακτικοῦ «γέροντά» του. Ἦταν τὸ 1791 ποὺ ἡ πανούκλα θέριζε τὴν Ἀττικοβοιωτία καὶ τὴν Εὔβοια. Ἀφηγεῖται ὁ κατατρεγμένος ἀγράμματος Ἀθηναῖος :

«Ὁ πρωτοσύγκελλος Σιναΐτης εἶχε δύο ζῶα, ἕνα ἄλογον εἰς τὸ ὁποῖον αὐτὸς ἐκαβαλλίκευε, καὶ ἕνα μουλάρι γέρικο, εἰς τὸ ὁποῖον ἐβάναμεν ἐπάνω τὰ ἅγια λείψανα καὶ ἄλλαις δύο δισάκκαις ἄδειαις διὰ νὰ βάζωμεν τὰς προσφοράς, προσφερόμενα ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐκάναμεν τοὺς ἁγιασμοὺς εἰς ἀπανουκλιάστους, εἰς δὲ τοὺς πανουκλιασμένους ἐπαίρναμεν μόνο παράδες, πρὸς ἕνα γρόσι τὸν ἁγιασμόν, βάζοντάς τους εἰς τὸ ξίδι τοὺς ἐλαμβάνομεν...

»Ἐγὼ ἔβαλα μίαν σκούφιαν καλογερικὴν καὶ ἔκαμα ὡς καλογερόπουλον κοντὰ εἰς τὸν γέροντα, νὰ ψάλλωμεν τὸ ἀπόδειπνον καὶ τὰ λοιπά. Ὁ δὲ Σπῦρος Γροσάρας ἐκυβερνοῦσε τὰ ζῶα, ἐπουλοῦσε τὰ προσφερόμενα ὁποὺ μᾶς ἔφερναν, μᾶς ἔδιναν καὶ ἐσυνάζαμε. Ἡ δύο μεγάλαις δισάκκαις κάθε βράδυ ἤρχοντο εἰς τὸ μετόχι γεμάταις, ἔχοντες εἰς τὴν μίαν δισάκκαν καὶ μίαν στάμναν, καὶ ἐζητούσαμεν καὶ λάδι, τὰ δὲ λοιπὰ ἦτον κριθάρι, στάρι, σύκα, σουντζούκια ὡραῖα Χαλκίδος, ὁποὺ τότε ἔφτιανον, καὶ τὰ λοιπά, καὶ πρὸς ἕνα γρόσι τὸν ἁγιασμόν, περνώντας ὀλίγαις ἡμέραις, τὸν αὐξήσαμεν πρὸς παράδες ἑξήντα.

»Μᾶς ἐπαράγγειλεν ἐμένα καὶ τοῦ Γροσάρα ὅτι τὸ πανίον ὁποὺ βάζουν ἐπάνω εἰς τὴν κασσέλα, ἡ μπόλια, καὶ ἀκουμπᾶτε τὰ ἅγια λείψανα, ὁποὺ ψάλλομεν τὸν ἁγιασμόν, νὰ τὸ παίρνετε· νὰ λέτε, δὲν κάνει νὰ μείνῃ εἰς αὐτούς, διότι ἀκούμπησαν ἀπάνω τὰ ἅγια λείψανα. Ἔτσι τὸ ἔργον αὐτὸ τὸ ἀρχίσαμεν καὶ εἰς ὀλίγαις ἡμέραις ἐσυνάξαμεν κάμποσαις χρυσόμπολιαις, πεσκίρια καὶ ἄλλα, ἕως ὁποὺ ἐδόθη ὁ λόγος διὰ τὸ πρακτέον καὶ δὲν μᾶς ἔβαλαν πλέον, ἀλλὰ μίαν κασέλαν ἄδειαν, φοβούμενοι μήπως ζητήσωμεν καὶ τὰ ἔσωθεν τῆς κασελώς, ὁποὺ ἐπάνω εἰς αὐτὴν ἀκουμβούσαμεν τὰ ἅγια λείψανα.

»Τέλος ἄρχισαν καὶ οἱ βλάχοι νὰ μᾶς ζητοῦν εἰς τὰ βουνά, εἰς ταῖς στάναις, μαντριά των, νὰ πηγαίνωμεν. Ἐκεῖ, ὡς κοπιαστικὸν καὶ μακριά, σκέψης γενομένης, ὁ γέροντας μοῦ λέγει νὰ κάνωμεν ἕνα τεφτέρι ὡς κώδικα, καὶ ἅμα ἐψάλλαμεν τὸν ἁγιασμὸν δὲν ἐλαμβάναμεν τὴν πληρωμὴν ὁποὺ μᾶς ἔδιδαν ἀλλὰ ἔβγαζα ἐγὼ τὸ τεφτέριον καὶ ἔγραφα ὅλων τῶν εὑρισκομένων τὰ ὀνόματα καὶ τοὺς ἐλέγαμεν ὅτι αὐτὰ τὰ ὀνόματα θέλομεν τὰ στείλῃ εἰς τὸ μοναστήρι, τὸ Σίναιον ὄρος νὰ μνημονεύωνται. Τελειωμένου τοῦ γραψίματος τῶν ὀνομάτων ἐλέγαμεν νὰ γράψουν καὶ ὅ,τι προαιροῦνται ἀπὸ προβατίναις ἢ γίδαις ἢ τράγους. Ἔτσι μᾶς ἔγραφαν ὅτι προσφέρουν εἰς δέκα κεφάλια, ἀλλοῦ πέντε, ἀλλοῦ ὀκτὼ καὶ δύο τρία τουλούμια τυρὶ καὶ κανένα τουλούμι βούτυρον, μᾶς ἔψηναν καὶ ἕνα καλότατον διὰ νὰ φᾶμε. Ἀφοῦ ἐπεράσαμεν κάμποσα μανδριὰ ἔγινεν ἕνας κατάλογος καλούτσικος, ἕως 350 γιδοπρόβατα καὶ μιὰ ποσότης τουλουμοτυρίων καὶ βούτυρου ».

'Ακόμα καὶ ἀπὸ τὸ μοναστήρι τοῦ 'Αγίου Νικολάου κάλεσαν τὸν Σιναΐτη παππὰ μὲ τὰ ἅγια λείψανα νὰ κάνη ἁγιασμό. Εἶχε φθάσει ὣς ἐκεῖ ἡ πανούκλα. «'Επήγαμεν· τὸ κλειδὶ τῆς ἐκκλησίας ἦτον εἰς τὴν πόρτα. 'Ανοίγοντας τὴν ἐκκλησίαν ἡ πρώτη παραγγελία ὁποὺ μᾶς ἔδωσεν ὁ γέροντάς μας ὁ Σιναΐτης ἦτον, ὅσα στέφανα ἀσημένια ἦτον, ὁμοίως καὶ δύο κανδήλαις πρὶν ἀρχίσωμεν τὸν ἁγιασμὸν εἰς τὰς εἰκόνας, τὰς ἐπήραμεν καὶ τὰς ἐβάλαμεν εἰς τὸ δισάκκιον μέσα καὶ ἐπαστρέψαμεν τὸ μοναστήρι. "Υστερα ἀρχίσαμεν τὸν ἁγιασμόν. "Ετζι τελειώνοντας μᾶς ἔγραψαν καὶ αὐτοὶ εἰς τὸν κατάλογον μισὴ ἀποκοπή, γίδες δέκα πέντε ».

Ἦρθε τὸ καλοκαίρι. Κι' ἡ συντροφιὰ τοῦ καλοῦ Σιναΐτη καλόγερου κατεβαίνει στοὺς κάμπους γιὰ τοὺς χρυσοφόρους ἁγιασμούς.

«Οἱ ἄνθρωποι ἦτον ἐγγὺς νὰ γλυτώσουν τὸ θέρος· πηγαινάμενοι ἐπήραμεν μόνον τὸ πακράτζι τοῦ ἁγιασμοῦ καὶ τὸν σταυρὸν καὶ τὴν βρεχτούραν, καὶ ὁ γέροντας καβάλα καὶ τὸ μουλάρι ξοπίσω καὶ ὅπου ἐθέριζαν τὸ «σῶσον Κύριε τὸν λαόν σου» καὶ τέσσερα δεμάτια. 'Εκάμαμεν καὶ ἡμεῖς μίαν θημωνίαν καλλιότερην καὶ μεγαλειότερην ἀπὸ ἐκείνους ποὺ εἶχαν σπαρμένα. "Ημεθα εἰς τὸν μῆνα Αὔγουστον, ἦρθεν ἕνα καΐκιον εἰς τὸν Λευκαντῆ ὑδραΐκόν, εἰς αὐτὸ ἐπουλούσαμεν τὸ συναγμένον τυρίον, βούτυρον καὶ ὅσους τράγους ἦτον καὶ τὰ συναγμένα γιδοπρόβατα»[1].

ΠΑΠΠΑΔΕΣ ΚΑΙ ΠΑΠΠΑΔΙΕΣ (1396)

Κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ ΙΔ' αἰώνα ἔφθασε αἰχμάλωτος στὴν Πόλη ἕνας Βαυαρὸς ἀπὸ τὸ Μόναχο ὁ Johann Schiltberger. Εἶχε συλληφθῆ στὴ μάχη τῆς Νικοπόλεως κι' ἔμεινε στὴν αἰχμαλωσία ὣς τὸ 1527. Ταξίδεψε ὅμως ἀναγκαστικὰ σ' ὁλόκληρη τὴν αὐτοκρατορία καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς κι' εἶχε τὴν εὐκαιρία, ὅπως φαίνεται, νὰ πραγματοποιῆ ἔρευνες, νὰ συγκεντρώνη στοιχεῖα καὶ νὰ καταγράφη τὶς παρατηρήσεις του. Στὸ χρονικό του[2] περιγράφει λεπτομερῶς ὅλα τὰ μνημεῖα τῆς Πόλης. Γιὰ τὴν 'Αγία Σοφία σημειώνει : «Οἱ ἐσωτερικοὶ τοῖχοι εἶναι ἀπὸ μάρμαρο, τόσο γυαλιστερὸ ποὺ βλέπεις τὸ πρόσωπό σου, ὅπως σὲ καθρέφτη. Τέτοιο ναὸ δὲν εἶδα οὔτε στὴν 'Ινδία ».

'Ενδιαφέρον ἀπὸ ἑλληνικὴ πλευρὰ παρουσιάζει τὸ κεφάλαιο 59 τοῦ χρονικοῦ ποὺ ἔχει τίτλο «Περὶ τῆς 'Ελληνικῆς θρησκείας». 'Αναφέρεται στὸν

---

1. *Θ. Νικολαΐδου - Φιλαδελφέως* : Περὶ ἁγίων λειψάνων, ἐξ ἀνεκδότου χειρογράφου. (Δελτ. 'Ιστορ. καὶ 'Εθν. 'Εταιρίας τομ. Α' σ. 666 - 675).

2. Reisen des *Johannes Schiltberger* aus München in Europa, Asien und Africa von 1394 bis 1477 (München, 1859).

κλῆρο τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, στοὺς ναούς, στὶς θρησκευτικὲς παραδόσεις, στὶς συνήθειες τῶν χριστιανῶν, στὴ ζωὴ τῶν ἱερέων καὶ στὶς σχέσεις τους μὲ τὸ ποίμνιο, στὶς λειτουργίες καὶ τὶς διάφορες ἐκκλησιαστικὲς τελετές. Πολλὰ ἀπὸ τὰ χριστιανικὰ αὐτὰ ἔθιμα ἔχουν ἐπιβιώσει ὡς τὴν ἐποχή μας.

«Οἱ Ἕλληνες δὲν πιστεύουν στὴν Ἁγία Τριάδα. Δὲν ἀναγνωρίζουν ἐπίσης οὔτε τὴν Ἁγία Ἕδρα, οὔτε τὸν πάπα. Λένε ὅτι ὁ πατριάρχης τους ἔχει περισσότερη ἐξουσία ἀπὸ τὸν πάπα τῆς Ρώμης.

»Ὅταν τελειώσει ἡ λειτουργία ὁ ἱερέας κόβει τὸν ἄρτον κομματάκια σ' ἕνα δίσκο καὶ περνᾶ, μαζὶ μὲ τὸν βοηθό του, μπροστὰ ἀπὸ τοὺς καθισμένους πιστούς, ἄντρες καὶ γυναῖκες. Καθένας παίρνει ἕνα κομματάκι καὶ τὸ τρώει. Κι' αὐτὸ τὸ κομματάκι τοῦ ἄρτου λέγεται προσφορά[1]. Ἡ προσφορὰ ζυμώνεται μόνο ἀπὸ κορίτσι παρθένο ἢ ἀπὸ καλογριά.

»Οἱ λειτουργίες στὴν ἐκκλησία γίνονται μονάχα κατὰ τὶς ἑορτές, γιατὶ οἱ παππάδες εἶναι τεχνίτες καὶ πηγαίνουν στὶς δουλειές τους. Οἱ παππάδες παντρεύονται μιὰ μόνο φορά. Ἂν χηρέψουν δὲν ξαναπαντρεύονται. Κι' ἂν τύχῃ καὶ συνδεθοῦν κατὰ τὸ διάστημα τῆς χηρείας μὲ γυναῖκα ὁ ἐπίσκοπος τοὺς ἀποσχηματίζει.

»Κατὰ τὴ χειροτονία ὁ ἐπίσκοπος περιβάλλει τὸν νέο ἱερέα μὲ μιὰ ζώνη. Αὐτὸ εἶναι τὸ ἐπίσημο σημάδι τῆς ἱερωσύνης. Κι' ἂν τύχῃ καὶ παραβῆ τὸ χρέος του, ὁ ἐπίσκοπος τοῦ ἀφαιρεῖ τὴ ζώνη κι' ὁ ἱερέας δὲν μπορεῖ πιὰ νὰ λειτουργήσῃ.

»Οἱ ὡραιότερες καὶ πλουσιώτερες γυναῖκες ἔχουν παντρευτεῖ παππάδες.

»Στὸ σπίτι ἡ παππαδιὰ κάθεται στὴν κορυφὴ τοῦ τραπεζιοῦ. Καὶ στὸ δρόμο, ὅταν περπατάει μὲ μιὰ ἄλλη γυναῖκα, προπορεύεται πάντοτε μερικὰ βήματα.

»Οἱ ναοὶ δὲν εἶναι ἀνεξάρτητοι. Ὅταν χτίσει κανεὶς μιὰ ἐκκλησία τὴν διατηρεῖ ἰδιοκτησία του καὶ τὴν ἀφήνει κληρονομιὰ στοὺς ἀπογόνους ἢ τὴν πουλάει σὰν σπίτι ἢ οἰκόπεδο.

»Λένε πὼς δὲν εἶναι ἁμαρτία νἄχει κανεὶς σχέσεις μὲ ἀνύπαντρες γυναῖκες. Αὐτό, λένε, δὲν ἀποτελεῖ θανάσιμο ἁμάρτημα ἀφοῦ εἶναι κάτι φυσικό.

»Λένε ἀκόμα ὅτι ἂν δανείσῃς χρήματα καὶ πάρῃς τόκο δύο πφένικ τὸ μῆνα γιὰ δάνειο 100 πφένικ, ἔχεις τὸ κανονικὸ διάφορο καὶ κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ σὲ πῆ τοκογλύφο.

»Τὶς Τετάρτες δὲν τρῶνε ποτὲ κρέας. Τὴν Παρασκευὴ τρῶνε μόνο ψάρι καὶ λάδι.

---

1. Εἶναι τὸ ἀντίδωρο. Προσφορὰ ἢ λειτουργιὰ ἢ πρόσφορο εἶναι ὁ μικρὸς ἄρτος ἀπὸ ψιλοκοσκινισμένο ἀλεύρι μὲ ἀποτυπωμένη ἐπάνω στὴ ζύμη σταυροῦ καὶ ἄλλων σχημάτων καὶ γραμμάτων ἀπὸ τὴ «σφραγίδα» (λέγεται ἀκόμη, σφραΐδα, πανιγιάρα καὶ παναγιάρα, βούλα καὶ στάμα, ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ stampa).

»Στὴν ἐκκλησία οἱ γυναῖκες στέκονται χωριστά. Τὴν 'Αγία Τράπεζα δὲν ἐπιτρέπεται νὰ τὴν πλησιάση κανείς, οὔτε ἄντρας οὔτε γυναῖκα. Καὶ τὸ σταυρό τους τὸν κάνουν μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι.

»"Οταν πρόκειται νὰ πεθάνη κανεὶς τὸν ξαναβαφτίζουν. Καὶ ὑπάρχουν πολλοὶ ποὺ βαφτίζονται κάθε χρόνο.

»"Οταν χοροστατεῖ ὁ ἐπίσκοπος, στέκεται στὴ μέση τῆς ἐκκλησίας καὶ οἱ ἱερεῖς μαζεύονται ὁλόγυρά του.

»Οἱ ἐπίσκοποι νηστεύουν τὸ κρέας ὅλο τὸ χρόνο. Καὶ στὶς νηστίσιμες μέρες δὲν τρῶνε τίποτα ποὺ νὰ ἔχη αἷμα. Τὸ ἴδιο κάνουν καὶ οἱ παππάδες.

»"Οταν βαφτίζουν ἕνα παιδὶ ὁρίζουν δέκα καὶ περισσότερους νονούς. Καὶ οἱ καλεσμένοι χαρίζουν στὸ νεοφώτιστο πουκαμισάκι ἢ λαμπάδα.

»Λένε ἐπίσης ὅτι οἱ παππάδες μας (οἱ καθολικοὶ) ἁμαρτάνουν θανάσιμα ξυρίζοντας τὰ γένεια τους. Καὶ ὑποστηρίζουν ὅτι αὐτὸ (τὸ ξύρισμα) τὸ κάνουν ἀπὸ ἔλλειψη ἁγνότητας καὶ γιὰ νὰ ἀρέσουν στὶς γυναῖκες.

»"Οταν πεθάνη κανεὶς μοιράζουν στὸν κόσμο, σύμφωνα μὲ μιὰ παλιὰ συνήθεια, βραστὸ στάρι ποὺ τὸ λένε κόλυβα.

»Συνηθίζουν ἐπίσης νὰ πλένουν τὸ νεκρό.

»Οἱ παππάδες ἐμπορεύονται, πουλᾶνε καὶ ἀγοράζουν ὅπως ὅλος ὁ κόσμος. Κληρικοὶ καὶ λαϊκοὶ νηστεύουν πενήντα μέρες τὴ Σαρακοστή, σαράντα πρὶν ἀπὸ τὰ Χριστούγεννα, τριάντα γιὰ τοὺς Δώδεκα 'Αποστόλους καὶ δεκαπέντε γιὰ τὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου»[1].

---

1. Οἱ τελευταῖοι Εὐρωπαῖοι προσκυνητὲς τοῦ ΙΔ' αἰώνα ποὺ ταξίδεψαν στὴν 'Ανατολὴ περνώντας ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς χῶρες εἶναι ὁ *De Laigle* καὶ ὁ *Leonardo di Stagio Dati*. 'Ο πρῶτος τὸ 1397, ὁ δεύτερος τὸ 1399. 'Ο *De Laigle* εἶχε εἰδικὴ ἀποστολή : νὰ ἐξαγοράση τὸν 'Ιωάννη τὸν 'Ατρόμητο (Jean sans peur) δούκα τῆς Βουργουνδίας, ἀρχηγὸ τοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος τῶν σταυροφόρων ποὺ νικήθηκε ἀπὸ τὶς δυνάμεις τοῦ Βαγιαζὴτ στὴ Νικόπολη τὸ 1396 καὶ αἰχμαλωτίσθηκε. Κατὰ τὴν ἐπιστροφή του, ὁ συγγραφέας μαζὶ μὲ τὸν Jean sans peur, πέρασαν ἀπὸ τὴ Μυτιλήνη, Χίο καὶ ἀπὸ τὴ Μεθώνη. Τὸ χρονικὸ δημοσιεύθηκε στὴν Collection de Bourgogne (τόμ. XX, σελ. 336 - 339). 'Ο δεύτερος ἦταν 'Ιταλὸς Δομινικανὸς μοναχὸς (ἔγινε καρδινάλιος τὸ 1414) κι' εἶχε ἀναλάβει πολλὲς διπλωματικὲς ἀποστολὲς στὴν 'Ανατολή. 'Έγραψε ἔμμετρο βιβλίο περιηγήσεων μὲ τὸν τίτλο «La sfera, libri quattro in ottava rima scritta nel secolo XIV». ('Έκδ. 1859, Firenze). 'Ένα τετράστιχο :

Son dopo Rodi, e la prima si canta
Lango, e poi l'altre che tiene il suo sito
di contro ad aeto luogo, e detta Samo
Scio l'altra, e l'altra Metelin la chiamo.

(Τὸ πρῶτο νησὶ μετὰ τὴ Ρόδο εἶναι ἡ Κῶς (Λάνγκο). 'Έπειτα, τὸ ἄλλο ποὺ βρίσκεται ἀπέναντι εἶναι ὀρεινὸ νησὶ ποὺ τὸ λένε Σάμο. 'Ύστερα ἡ Χίος καὶ ἡ λεγομένη Μυτιλήνη).

ΙΕ' ΑΙΩΝΑΣ : Η ΑΝΗΣΥΧΙΑ

Ο ΙΕ' ΑΙΩΝΑΣ εἶναι μιὰ ἐποχὴ πολέμων καὶ ἀναστατώσεων, φεουδαρχικῆς ἀκμῆς καὶ ἐξαθλιώσεως τῶν λαϊκῶν μαζῶν στὴ Δύση καὶ στὴν 'Ανατολή. 'Ο Νέος Κόσμος δὲν ἔχει ἀνακαλυφθῆ ἀκόμα. Τὸ μέγα θαῦμα τῆς τυπογραφίας εἶναι ἄγνωστο. Στὴν 'Ιταλία, ὅμως, εἶχε ἀνατείλει ἡ 'Αναγέννηση. 'Ο κόσμος ἄλλαζε. 'Ωστόσο εἶναι ἀμφίβολο ἂν οἱ ἄνθρωποι τοῦ ΙΕ' αἰώνα εἶχαν ἀντιληφθῆ τὴ μεταμόρφωση ποὺ γινόταν μπροστὰ στὰ μάτια τους.

Τὸ μεγάλο ἱστορικὸ γεγονὸς τοῦ ΙΕ' αἰώνα εἶναι ἡ ὁλοκλήρωση τῆς καταστροφῆς τοῦ Βυζαντίου. «'Εάλω ἡ Πόλις». Οὐσιαστικὰ ἡ διάλυση τῆς αὐτοκρατορίας εἶχε ἀρχίσει ἀπὸ τὸ 1204 μὲ τὴν πλημμυρίδα τῶν Σταυροφόρων. 'Αποφρὰς ἡμέρα εἶναι κυρίως ἡ 13 'Απριλίου 1204. 'Η 29 Μαΐου 1453 ὑπῆρξε ἡ χαριστικὴ βολὴ ὕστερα ἀπὸ ἕνα ψυχορράγημα ποὺ κράτησε 249 χρόνια.

'Η τελευταία Σταυροφορία τῶν ἡγεμόνων τῆς Εὐρώπης πνίγεται στὸ αἷμα τὸ 1396 στὴ Νικόπολη. 'Η στρατιὰ τοῦ δούκα τῆς Βουργουνδίας ποὺ σπεύδει σὲ βοήθεια τοῦ βασιλιᾶ τῆς Οὐγγαρίας Σιγισμούνδου συντρίβεται ἀπὸ τὶς δυνάμεις τοῦ Βαγιαζήτ. Καὶ ὁ κλοιὸς γύρω ἀπὸ τὴν Πόλη γίνεται ἀσφυκτικός. 'Ο σουλτάνος στέλνει μήνυμα στὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ :

«"Αν θέλης νὰ ὑπακούσης στὴ διαταγή μου, κλεῖσε τὶς πύλες τῆς πολιτείας καὶ βασίλευε μέσα στὰ τείχη. 'Αλλὰ ὅ,τι βρίσκεται ἔξω εἶναι δικό μου»[1].

Μονάχα ὁ βυζαντινὸς στόλος ἐξασφαλίζει ἀκόμα τὴν ἐπαφὴ τῆς Πόλης μὲ τὸν ἔξω κόσμο. Τὸ τέλος πλησιάζει ἀναπόφευκτο. 'Ολόκληρες ἑλληνικὲς περιοχὲς γίνονται λεία τῶν Φράγκων πριγκίπων καὶ ζοῦν ὑπὸ τὸ καθεστὼς τοῦ δυτικοῦ φεουδαρχισμοῦ.

Καὶ τότε συνέβη κάτι ἀπροσδόκητο, ἕνα παράξενο παιγνίδι τῆς ἱστορίας. Οἱ Μογγόλοι τοῦ Ταμερλάνου εἰσβάλλουν στὴ Μικρὰ 'Ασία. Καὶ τὸ 1402, μπροστὰ στὴν "Αγκυρα συντρίβονται οἱ δυνάμεις τοῦ Βαγιαζήτ. 'Αλλὰ ὁ Ταμερλάνος, ἀντὶ νὰ προχωρήση πρὸς τὴ Μεσόγειο καὶ τὴν Εὐρώπη, προτίμησε νὰ ἐκστρατεύση στὴν Κίνα.

"Υστερα ἀπὸ τὴν ἧττα τῆς "Αγκυρας οἱ Τοῦρκοι ἔχουν ἐξασθενίσει. 'Ο Βαγιαζὴτ πεθαίνει αἰχμάλωτος τῶν Μογγόλων στὰ βάθη τῆς 'Ανατολῆς,

---

1. *Μιχαὴλ Δούκας* : Βυζαντινὴ 'Ιστορία.

ὅπου μεταφέρεται κλεισμένος σ' ἕνα σιδερένιο κλουβί. Καὶ ἡ ἑτοιμοθάνατη αὐτοκρατορία ἐξασφαλίζει παράταση ζωῆς μισοῦ αἰώνα.

Ἡ πολιορκία τοῦ 1422 ἀναγκάζει τὸν Μανουὴλ νὰ δεχθῆ τὴν καταβολὴ ἐτησίου φόρου στὸ σουλτάνο καὶ νὰ παραχωρήση καὶ ἄλλες πόλεις τῆς Θράκης. Μονάχα ἡ Θεσσαλονίκη, δύο τρία νησιὰ τοῦ βορείου Αἰγαίου καὶ ἡ Πελοπόννησος ἀποτελοῦν ἀκόμα περιοχὲς τῆς διαμελισμένης καὶ συρρικνωμένης αὐτοκρατορίας. Ἡ πολιορκία τοῦ 1422 ἦταν ὁ πρόλογος τοῦ 1453. Οἱ Βυζαντινοὶ ὠνειρεύονταν πάντοτε μιὰ νέα Σταυροφορία. Κι' ἔζησαν τριάντα ἀκόμα χρόνια ἀγωνίας καὶ μάταιης ἐλπίδας.

Τὸ 1430 ἔπεσε καὶ ἡ Θεσσαλονίκη, ὕστερα τὰ Γιάννενα. Κι' ὅταν ἦρθε τὸ ὕστατο χτύπημα κι' ὁ Μωάμεθ μπῆκε στὴν Πόλη, ἀπέμεινε τὸ Δεσποτᾶτο τοῦ Μωρέως, τελευταῖο καταφύγιο τοῦ Βυζαντίου.

Δέκα τέσσερα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἅλωση, ὁ αὐτοκράτορας καὶ ὁ πατριάρχης σπεύδουν στὴ Δύση καὶ ἐπιχειροῦν τὴν ὕστατη προσπάθεια συμφιλιώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν ἐλπίζοντας πὼς θὰ ἐξασφαλίσουν στρατιωτικὴ βοήθεια γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ τουρκικοῦ βρόχου (ὁ πατριάρχης θὰ πεθάνη στὴν ξενητιὰ καὶ ὁ αὐτοκράτορας θὰ γυρίση μὲ ἄδεια χέρια γιὰ νὰ ἀντιμετωπίση τὸν ἐξαγριωμένο λαό).

Στὴν Εὐρώπη, ἡ Ἐκκλησία ποὺ μόλις εἶχε ἀναρρώσει ἀπὸ τὸ μεγάλο σχῖσμα, κλυδωνιζόταν ἀκόμα στὸ πέλαγος τῶν διαφωνιῶν τῆς Συνόδου τῆς Βασιλείας. Ὁ πάπας ζοῦσε στὴν ἐξορία. Ἡ Ἰταλία εἶχε μεταβληθῆ σὲ βορὰ τῆς ἀντιζηλίας τῶν ἐμποροναυτικῶν πόλεων.

Σύγχυση ἐπικρατοῦσε στὴ γερμανικὴ αὐτοκρατορία. Ὁ Σιγισμοῦνδος πέθανε χωρὶς ἀπογόνους καὶ στὸ θρόνο ἀνέβηκε ὁ γαμπρός του Ἀλβέρτος τῶν Ἀψβούργων. Ἀλλὰ καὶ κεῖνος πέθανε σ' ἕνα χρόνο καὶ οἱ ἐσωτερικὲς ἀναστατώσεις ξανάρχισαν.

Ἡ Γαλλία βρισκόταν σὲ κατάσταση ἠθικῆς παρακμῆς. Οἱ Ἄγγλοι εἶχαν χάσει τὸ Παρίσι κι' ἔφευγαν γιὰ τὴ Ρουέν. Στὴν Ἱσπανία ἐμφύλιος πόλεμος.

Μονάχα ἡ Αὐλὴ τῆς Βουργουνδίας εὐημεροῦσε. Ὁ Φίλιππος ὁ Ὡραῖος εἶχε στερεώσει τὰ θεμέλια τῆς μοναρχίας ποὺ θὰ γινόταν ἡ μεγαλύτερη τοῦ ΙΕ' αἰώνα.

Ποιὸς θὰ βοηθήση τὴν ἑτοιμοθάνατη Πόλη ; Κανείς.

Ὕστερα ἀπὸ τὴν ἅλωση οἱ εὐρωπαϊκὲς μοναρχίες ζοῦν μὲ τὴν ἀγωνία μιᾶς νέας ἐξορμήσεως τῶν Ὀθωμανῶν πρὸς τὴ Δύση. Ἰδιαίτερα ἀνησυχοῦν οἱ ἐμποροναυτικὲς πολιτεῖες τῆς Ἰταλίας. Ἐκεῖ ἔχει συγκεντρωθῆ πλοῦτος μέγας καὶ οἱ καλλιτεχνικοὶ θησαυροὶ μπορεῖ νὰ κεντήσουν τὴ βουλιμία τοῦ σουλτάνου[1].

---

1. *N. Jorga* : Notes et extraits pour servir a l'histoire des Croisades (Paris, 1930).

Τὰ μίση τῶν Παλαιολόγων στὴν Πελοπόννησο ἐπιταχύνουν τὴν ἐξαφάνιση καὶ τοῦ τελευταίου βυζαντινοῦ ὀχυροῦ. Δέκα χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὴν ἅλωση τῆς Πόλης καταλύεται ἡ ἀρχὴ τῶν ἀδελφῶν τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου[1].

Οἱ Ἕλληνες, ὡστόσο, συνεχίζουν τὴν ἀντίσταση ὑπὸ τὴν σημαία τῶν Βενετῶν ποὺ διατηροῦν ἀκόμα τὰ ὀχυρὰ τῆς Μάνης καὶ τὰ κάστρα τῆς Μεθώνης, Κορώνης, Μονεμβασίας, Ναυπλίου, Ἄργους καὶ Χαλκίδας. Ὣς τὸ τέλος τοῦ αἰώνα ὁ ἑλληνικὸς χῶρος δοκιμάζεται ἀπὸ ἐπαναστάσεις, εἰσβολὲς καὶ πολιορκίες. Οἱ βενετικὲς κτήσεις κυριεύονται ἡ μιὰ μετὰ τὴν ἄλλη.

Ἡ κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάλυση τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας διαγράφεται παραστατικὰ ἀπὸ τὸν Αἰνεία Σίλβιο Πικκολόμινι.

«Ὁ Χριστιανισμὸς δὲν ἔχει πιὰ μιὰ κεφαλή. Κάθε πόλη καὶ τὸ δικό της βασιλέα. Κι' ὑπάρχουν τόσοι πρίγκιπες ὅσα καὶ σπίτια. Ποιὸς θὰ μποροῦσε νὰ πείση τοὺς ἀμέτρητους χριστιανοὺς ἄρχοντες ν' ἀντιμετωπίσουν τὸν Τοῦρκο μὲ τὰ ὅπλα ; Τί συμβαίνει στὴν Ἰταλία ; Ὑπάρχουν ἀκόμα τὰ ὑπολείμματα τοῦ πολέμου τῆς Γένοβας καὶ τοῦ βασιλιᾶ τῆς Ἀραγῶνος. Οἱ Γενοβέζοι δὲν θὰ πολεμήσουν τὸν Τοῦρκο. Λένε πὼς θὰ προτιμήσουν νὰ πληρώνουν φόρο στὸ σουλτάνο. Στὴν Ἱσπανία ὑπάρχουν πολλοὶ ἡγεμόνες. Στὴ Γαλλία ὁ βασιλιὰς κατώρθωσε νὰ ἐκδιώξη τοὺς ἐχθροὺς ἀπὸ τὴ χώρα του. Ἀλλὰ δὲν θὰ τολμήση νὰ στείλη τοὺς ἱππότες του πέρα ἀπὸ τὰ σύνορα τοῦ βασιλείου γιατὶ φοβᾶται ἀπόβαση τῶν Ἄγγλων. Καὶ οἱ Ἄγγλοι, τὸ μόνο ποὺ σκέπτονται εἶναι πῶς θὰ ἐκδικηθοῦν ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐκδίωξή τους ἀπὸ τὸ γαλλικὸ ἔδαφος. Οἱ Σκῶτοι, οἱ Δανοί, οἱ Σουηδοί, οἱ Νορβηγοὶ ζοῦν στὴν ἄκρη τοῦ κόσμου καὶ εἶναι ἀπασχολημένοι μὲ τὰ ἐσωτερικά τους προβλήματα. Ἡ Γερμανία εἶναι κατακερματισμένη καὶ καμμιὰ ἐλπίδα δὲν ὑπάρχει νὰ ἑνωθῆ»[2].

Ἀλλὰ ὁ ΙΕ' αἰώνας συμπίπτει καὶ μὲ τὴν Ἰταλικὴ Ἀναγέννηση, τὴν ἄνθιση τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν καὶ τὴν ἀναβίωση τοῦ ἀρχαίου κλασσικοῦ πνεύματος. Τὸ κίνημα τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν ἁπλώνεται σ' ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη. Κράτησε δύο σχεδὸν αἰῶνες, ἀπὸ τὸ 1400 ὥς τὸ 1575. Ἡ μελέτη τῶν πηγῶν τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἡ δίψα τῶν γνώσεων, ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, ἡ ἀναζήτηση, ἡ ἐπικοινωνία μεταξὺ τῶν λαῶν παίρνουν

---

1. «Ἔτει σωτηρίω 1457 ἐκστρατεύει (ὁ σουλτάνος) κατὰ τοῦ Μωρέως, καταπολεμεῖ τοὺς Ρωμαίους καὶ διώκει ἀπὸ Ἑξαμίλι, κρημνίζει τὰ κάστρη καὶ ὀχυρώματά των καὶ γίνονται ταῦτα τῶν δύο ἀδελφῶν Παλαιολόγων Δεσποτῶν τοῦ Μωρέως τῇ διαφωνίᾳ, ὧν ὁ Δημήτριος εἶχε γράψει τῷ σουλτάνῳ τὸ «ἔλα νὰ πάρης τὸν τόπον νὰ ἡσυχάσωμεν». (*Ἀθανασίου Κ.ομνηνοῦ Ὑψηλάντου* : Τὰ μετὰ τὴν Ἅλωσιν. Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1870) σ. 5.

2. *Voigt* : Enea Silvio Piccolomini (εἶναι ὁ πάπας Πῖος (1405 - 1464), διάσημος λόγιος τοῦ ΙΕ' αἰώνα).

διαστάσεις κοσμοϊστορικές. Ὁ ἑλληνικὸς χῶρος ἐκφράζει τὸ ὅραμα τοῦ οὐμανισμοῦ. Δὲν ἀποτελεῖ πιὰ τυχαῖο πέρασμα γιὰ τὸ προσκύνημα στοὺς Ἁγίους Τόπους. Γίνεται καὶ στόχος εἰδικῶν ἐξερευνήσεων[1].

Τὸ 1438, κατὰ τὴ φιλοσοφικὴ συζήτηση τῆς Φλωρεντίας, συναρπάζουν τὴ σύνοδο μὲ τὴν ἀρχαιομάθειά τους οἱ μεγάλοι λόγιοι τοῦ Βυζαντίου : ὁ Γεμιστὸς (Πλήθων), ὁ Γεώργιος Σχολάριος, ὁ Βησσαρίων, ὁ Θεόδωρος Γαζῆς, ὁ Γεώργιος ὁ Τραπεζούντιος. Ἡ ἅλωση ὡλοκλήρωσε τὴ μετανάστευση τοῦ πνευματικοῦ Βυζαντίου στὴ Δύση. Οἱ ἑλληνικὲς σπουδὲς συστηματοποιοῦνται. Καὶ ἡ ἀρχαιολατρεία ἐκδηλώνεται μὲ νέο κῦμα περιηγήσεων πρὸς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὰ διαλείμματα τῶν πολέμων καὶ τῶν ἐθνικῶν συμφορῶν.

Παρὰ τὶς δυσκολίες τῶν ταξιδιῶν ὁ ἀριθμὸς τῶν περιηγητῶν πολλαπλασιάζεται. Ἡ μεγάλη πνοὴ τῆς Ἀναγεννήσεως περνᾶ ζωογόνα πάνω ἀπὸ τὴν Εὐρώπη.

Οἱ ἄνθρωποι τοῦ ΙΕ′ αἰώνα κατέχονται ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία νὰ γνωρίσουν τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία καὶ τὰ μουσουλμανικὰ ἤθη καὶ ἔθιμα. Ἀναζητοῦν ἐπίσης καὶ τὰ ἴχνη τῶν περασμένων αἰώνων. Ἡ Κωνσταντινούπολη προσελκύει τοὺς καλλιτέχνες. Πολλοὶ ζωγράφοι καταφεύγουν στὶς ἀκτὲς τοῦ Βοσπόρου ψάχνοντας γιὰ ἔμπνευση καὶ πρωτότυπα θέματα. Στὰ ἔργα τους, βέβαια, κυριαρχεῖ τὸ τουρκικὸ στοιχεῖο ἀλλὰ δὲν παραλείπονται στοὺς περιγραφικοὺς πίνακες καὶ τὰ ἀρχαῖα βυζαντινὰ μνημεῖα καὶ ἄλλα ἴχνη τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου ποὺ ἔσβησε. Ἀνάμεσα στὸ πλῆθος αὐτὸ τῶν καλλιτεχνῶν ξεχώριζαν ὁ Βερονέζος Matteo de Pasto καὶ ὁ περίφημος Gentile Bellini ποὺ φιλοτέχνησε τὸ 1479 τὸ πορτραῖτο τοῦ Μωάμεθ τοῦ Πορθητοῦ.

Ἡ φιλολογία τῶν περιηγήσεων κατὰ τὸν ΙΕ′ αἰώνα ἀποτελεῖ μιὰ σύνθεση θρησκευτικῶν παρορμήσεων καὶ προσωπικῶν ταξιδιωτικῶν ἐμπειριῶν. Χριστιανικὴ πίστη ἀνάμικτη μὲ παγανιστικοὺς μύθους καὶ ἱστορικὲς ἀνακρίβειες. Ἀλλὰ σ᾽ αὐτὸ τὸ γραφικὸ συνονθύλευμα τοῦ ἄνισου καὶ ἀντιφατικοῦ ὑλικοῦ ἀνακαλύπτει κανεὶς θησαυροὺς πληροφοριῶν.

Οἱ ταξιδιῶτες τοῦ ΙΕ′ αἰώνα διηγοῦνται πολλὲς φορὲς ἀπίθανες ἱστορίες μ᾽ αὐτὴ τὴν ἀθωότητα ψυχῆς ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ἐποχή, τὴ θαυμαστὴ μνήμη ποὺ κάνει τοὺς ἀνθρώπους τῶν Μέσων Χρόνων νὰ θυμοῦνται ὅλα τὰ περιστατικὰ ποὺ ἔζησαν πρὶν ἀπὸ δεκαετίες ὁλόκληρες.

Ὁ ΙΕ′ αἰώνας ἄφησε πολυάριθμες ἀφηγήσεις ταξιδιωτῶν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Οἱ ἀναστατώσεις στὴν Ἀνατολή, ἡ διάλυση τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἡ τουρκικὴ εἰσβολὴ στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα, οἱ ναυτικοὶ πόλεμοι καὶ ἡ πειρατεία δὲν ἀνέκοψαν διόλου τὶς μετακινήσεις πρὸς τὶς ἑλληνικὲς θάλασσες. Ἐπὶ κεφαλῆς, ὁ κόσμος τῶν προσκυνητῶν : Ἰταλοί, Γερμανοί, Γάλλοι, Ἄγγλοι.

---

1. *M. F. Prescott* : Jerusalem journey. Pilgrimage to the Holy Land in the fifteenth century (London, 1954).

Πλειοψηφοῦν οἱ κληρικοὶ καὶ οἱ εὐγενεῖς[1]. Ἀκολουθοῦν οἱ ἐπίσημοι καὶ μυστικοὶ ἀπεσταλμένοι ἡγεμόνων[2], οἱ ἐπιστήμονες (φυσιοδίφες, ἀρχαιολόγοι, ἐξερευνητὲς κ.λ.π.)[3] καὶ οἱ κυρίως περιηγητὲς ποὺ κατέχονται ἀπὸ τὴ δίψα τῶν περιπλανήσεων[4] καὶ τῆς γνωριμίας μὲ τὸν μυστηριώδη κόσμο τῆς Ἀνατολῆς.

ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΣΤΟΝ ΤΑΜΕΡΛΑΝΟ (1403)

Ὁ πρῶτος Εὐρωπαῖος περιηγητὴς ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν ΙΕ' αἰώνα κι' ἄφησε γραπτὲς ἐντυπώσεις εἶναι ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ βασιλιᾶ τῆς Καστίλλης Ἑρρίκου Γ' στὴν Αὐλὴ τοῦ Ταμερλάνου, Ruy Gonzales de Clavijo[5].

Ἦταν ἡ ἐποχὴ ποὺ στὶς εὐρωπαϊκὲς Αὐλὲς ἔφθαναν ἀντιφατικὲς πληροφορίες γιὰ τὰ στίφη τῶν Μογγόλων ποὺ σάρωναν τὴν Ἀσία. Μὲ ἕδρα τὴ Σαμαρκάνδη ὁ Ἀσιάτης πολέμαρχος εἰσβάλλει τὸ 1380 στὴν Περσία, προχωρεῖ ὡς τὴν Ἰνδία καὶ ἀφανίζει τὶς βορειοδυτικὲς περιοχές. Τὸ 1400 ἐκστρατεύει ἐναντίον τοῦ Ὀθωμανοῦ σουλτάνου τῆς Μ. Ἀσίας καὶ τοῦ Μαμελούκου σουλτάνου τῆς Αἰγύπτου. Ξαφνικὰ ἐμφανίζεται στὴ Συρία, κυριεύει τὸ Χαλέπι καὶ τὴ Δαμασκό. Κι' ἀφοῦ ἐκπορθεῖ τὴ Βαγδάτη στρέφεται κατὰ τοῦ Βαγιαζὴτ καὶ συντρίβει τὴν τουρκικὴ στρατιὰ μπροστὰ στὴν Ἄγκυρα.

Ἐκείνη τὴ στιγμή, ἀμέσως μετὰ τὸν ἀπροσδόκητο ὄλεθρο τῶν σουλτανι-

---

1. Οἱ Ἰταλοὶ κληρικοὶ χρονικογράφοι ταξιδιωτικῶν ἐντυπώσεων *Francesco Suriano*, *Girolamo Castiglione* (1486) καὶ *Pietro Casola* (1494), ὁ Μιλανέζος εὐγενὴς *Santo Brasca* (1481) καὶ ὁ μεγάλος κοντοτιέρος *Roberto da Sanseverino*, ἀδερφὸς τοῦ Φραγκίσκου Σφόρτσα, δούκα τοῦ Μιλάνου (1458), ὁ ἔμπορος *Bernardino di Nali* (1492). Οἱ Γάλλοι εὐγενεῖς *Nombar B' seigneur de Gaumont* (1418), ὁ *Lengherand* (1485), ὁ *Ἀνώνυμος* παρισινὸς κληρικὸς (1481) καὶ ὁ Γερμανὸς μοναχὸς *Felix Faber* (1481).

2. Ὁ *Robert de Lannoy* (1422) ἀπεσταλμένος τοῦ Ἑρρίκου Ε' τῆς Ἀγγλίας, τοῦ Καρόλου ΣΤ' καὶ τοῦ Φιλίππου τοῦ Καλοῦ γιὰ τὴ συγκέντρωση στρατιωτικῶν πληροφοριῶν στὴν Ἀνατολή. Ὁ *Bertrandon de la Brocquière* μὲ μυστικὴ ἀποστολὴ ἀπὸ τὸν Φίλιππο τὸν Καλό.

3. Ὅπως ὁ *Κυριακὸς ὁ Ἀγκωνίτης* καὶ ὁ *Belon*.

4. Ὅπως ὁ Φλαμανδὸς *Ghistele*.

5. Τὸ ταξιδιωτικὸ χρονικὸ τοῦ *Clavijo* πρωτοτυπώθηκε στὰ ἱσπανικὰ τὸ 1502. Ἀκολούθησε μιὰ δεύτερη ἔκδοση (1582). Τὸ 1589 μεταφράστηκε στὰ ρωσικὰ ἀπὸ τὸν *Ι. Σερνέφσκυ*. Ἀπ' αὐτὴν τὴν ἔκδοση μεταγλωττίσθηκε στὰ ἀγγλικὰ τὸ 1859 ἀπὸ τὸν *Guy le Strange*. Κυκλοφόρησε ἀπὸ τὴν Hakluyt Society μὲ τὸν τίτλο Embassy to Tamerlane, 1403 - 1406. Ὁ ἱσπανικὸς τίτλος τῆς ἐκδόσεως τῆς Σεβίλλης (1782): «Historia del gran Tamorlan. El itinerario y narracion del viaje, y relation de la embajada que *Ruy Gonzalez de Clavijo* le hijo por mandado del muy poderoso señor *Rey don Henrique el Tercero de Castilla* (En Madrid, 1782).

κῶν δυνάμεων ὁ Ἐρρῖκος Γ' τῆς Καστίλλης συγκροτεῖ τὴν τριμελῆ πρεσβεία του πρὸς τὸν ἀρχηγὸ τῶν Τατάρων — ὅπως ἀποκαλοῦσαν στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη τοὺς Μογγόλους. Ἀνήσυχος ὁ Ἐρρῖκος γιὰ τὶς πολεμικὲς ἐξελίξεις τῆς Μ. Ἀσίας, γιὰ τὸν μυστηριώδη στρατηλάτη τῆς Ἀνατολῆς καὶ τὰ μελλοντικὰ σχέδιά του ἔχει ἀνάγκη θετικῶν πληροφοριῶν. Ἐπὶ κεφαλῆς τῆς διπλωματικῆς ἀποστολῆς — οὐσιαστικὰ πρόκειται γιὰ ἐπιχείρηση κατασκοπείας — εἶναι ὁ Ruy Gonzalez de Clavijo, θαλαμηπόλος τοῦ βασιλιᾶ (τὰ ἄλλα δύο μέλη, ὁ μοναχὸς Alfonso Paez καὶ ὁ ἀξιωματικὸς τῆς βασιλικῆς φρουρᾶς Gomêz de Salazar).

Ἡ πρεσβεία ἔφθασε στὴν ἕδρα τοῦ Ταμερλάνου ὕστερα ἀπὸ περιπετειώδες ταξίδι δεκαπέντε μηνῶν. Κάδιξ — Σαμαρκάνδη, τέσσερες χιλιάδες χιλιόμετρα. Μὲ καράκα-τρικάταρτο καράβι ποὺ χρησιμοποιόταν στὴ Μεσόγειο κατὰ τὸν Μεσαίωνα-ὣς τὴ Ρόδο. Ἀπὸ τὴ Ρόδο στὴν Πόλη μὲ φούστα - μικρότερο πλοῖο. Κι' ἀπὸ τὴν Πόλη στὴν Τραπεζοῦντα μὲ γαλιότα - καράβι μ' ἕνα ἄρμπουρο καὶ μεγάλο πανὶ (μὲ οὔριο ἄνεμο ἱστιοδρομοῦσε, μὲ τὸν ἄνεμο κόντρα δούλευαν τὰ κουπιά).

Ἀπὸ τὴν Τραπεζοῦντα στὴ Σαμαρκάνδη ἀκολούθησαν τὸ δρομολόγιο τοῦ Μάρκο Πόλο ποὺ ταξίδεψε πρὶν ἀπὸ ἕναν αἰώνα. Ὁ ἀξιωματικὸς δὲν ἄντεξε στὶς κακουχίες καὶ πέθανε. Ὁ Ταμερλάνος εἶχε στὸ μεταξὺ ἀνταποδώσει τὴν ἐπίσκεψη μὲ μιὰ δική του ἡγεμονικὴ «διπλωματικὴ» ἀποστολὴ στὴν Ἱσπανικὴ Αὐλή.

Ὁ Clavijo γύρισε στὴν Ἱσπανία τὸ 1406 κι' ἀμέσως καταπιάστηκε μὲ τὴ συγγραφὴ τοῦ περίφημου χρονικοῦ του. Κυκλοφόρησε μισὸν αἰώνα πρὶν ἀπὸ τὴν ἐφεύρεση τῆς τυπογραφίας σὲ ἀντίγραφα τοῦ πρωτοτύπου κι' ἔγινε δημοφιλέστατο[1].

Ἡ ἱσπανικὴ καράκα φορτωμένη μὲ βασιλικὰ δῶρα γιὰ τὸν Ταμερλάνο (ἀνάμεσά τους κι' ἕνα κοπάδι κυνηγετικὰ γεράκια) σαλπάρησε ἀπὸ τὸ Κάδιξ στὶς 21 Μαΐου 1403 ἀκολουθώντας τὸ καθιερωμένο δρομολόγιο τῆς ἐποχῆς : Βενετία - Μεθώνη - Κορώνη. Στὶς 29 Μαΐου βρισκόταν στὸ Τσιρίγο. Ἀντιγράφοντας ὁ Clavijo τοὺς μεσαιωνικοὺς ταξιδιωτικοὺς ὁδηγοὺς περιορίζεται νὰ ὑπενθυμίση μερικὰ μυθολογικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν Ἀφροδίτη καὶ τὴν ἁρπαγὴ τῆς Ἑλένης ἀπὸ τὸν Πάρι. Τελικὰ τὸ καράβι περνώντας ἀπὸ τὴ Μῆλο, Νάξο, Κάρπαθο καὶ Κῶ καταπλέει στὴ Ρόδο. Ἐκεῖ ἡ ἀποστολὴ μπαρκάρει σ' ἄλλο πλοῖο.

Πρῶτος σταθμὸς ἡ Κῶς. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς περιηγητὲς ἀποκαλοῦν τὴν Κῶ Λάνγκο, ἄλλοι, ὅπως ὁ Clavijo προτιμοῦν τὴν ὀνομασία Stanchio[2].

---

1. Ὁ πρεσβευτὴς πέθανε τὸ 1412 κι' ἐνταφιάσθηκε στὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου τῆς Μαδρίτης.

2. Ἴσως λατινικὴ προσαρμογὴ τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ «ἐς τὰν Κῶ». Ἀπαράλλακτα ὅπως καὶ «ἐς τὰν Λῆμνον», ποὺ ἔγινε Σταλιμὲν ἢ Σταλιμένη.

«Ἡ πρωτεύουσα τοῦ νησιοῦ, χτισμένη σὲ μιὰ κοιλάδα, ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὴ θάλασσα εἶναι πολυάνθρωπη. Ἔχει ἕνα μικρὸ κάστρο, κι' ἀνάμεσα στὰ τειχιὰ καὶ τὴν πολιτεία ἁπλώνεται μεγάλη λιμνοθάλασσα. Στὸ κάστρο μπαίνει κανεὶς περνώντας μιὰ γέφυρα χτισμένη πάνω σὲ τάφρο γεμάτη θαλασσινὸ νερό. Γύρω ἀπὸ τὴν πολιτεία ἁπλώνονται περιβόλια μὲ πορτοκαλιές, ἀμπέλια καὶ ἀγροτόσπιτα».

Ἀπὸ τὴν Κῶ ταξιδεύει στὴ Λέρο : «Πολιτεία μὲ γερὸ καὶ ψηλὸ κάστρο. Τὰ σπίτια εἶναι χτισμένα γύρω ἀπὸ τὸ φρούριο ἀλλὰ βρίσκονται σὲ κακὴ κατάσταση. Τὸν πληθυσμὸ τοῦ νησιοῦ, ποὺ εἶναι ἑλληνικός, κυβερνάει ἕνας ἱππότης τῆς Ρόδου».

Ὕστερα οἱ Φοῦρνοι, ἡ Πάτμος καὶ ἡ Σάμος : «Ὁ πληθυσμὸς τοῦ νησιοῦ εἶναι τουρκικός. Ἀπέναντι διακρίνεται ἡ Ἰκαρία. Εἶναι πυκνοκατοικημένο νησὶ κι' ἔχει πλῆθος καλοκαλλιεργημένα χτήματα καὶ τὸ κυβερνάει μιὰ γυναῖκα ποὺ ἔχει δική της γαλέρα».

Γιὰ τὴ Χίο σημειώνει : «Μικρὸς τόπος, ἀνήκει στοὺς Γενοβέζους. Ἐδῶ φυτρώνουν τὰ μαστιχόδεντρα».

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ πληροφορίες ποὺ συγκέντρωσε ὁ Καστιλιάνος διπλωματικὸς ἀπεσταλμένος στὴ γενοβοκρατουμένη Μυτιλήνη σχετικὰ μὲ τὶς διαμάχες καὶ τὶς συνωμοσίες στὴ βυζαντινὴ Αὐλὴ καὶ ὡρισμένα γεγονότα τῆς ἐποχῆς. Προέρχονται ἀπὸ σύγχρονες πηγὲς καὶ ἀναφέρονται σὲ πρόσφατα ἢ σύγχρονα περιστατικὰ γνωστὰ σὲ διάφορες παραλλαγὲς καὶ ἐκδοχὲς ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν βυζαντινῶν χρονογράφων.

«Ἡ πόλη τῆς Μυτιλήνης εἶναι καλοκατοικημένη. Τὰ σπίτια στεφανώνουν τὸ λόφο τῆς χερσονήσου ποὺ καταλήγει στὴ θάλασσα.

»Ὁ πληθυσμὸς τοῦ νησιοῦ εἶναι ἑλληνικός. Ἄλλοτε βρισκόταν ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχία τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Πόλης, ἀλλὰ τώρα τὴν κυβερνᾶ Γενοβέζος ἡγεμόνας, ὀνόματι Ἰωάννης Κατελοῦζος[1]. Ὁ πατέρας του, ὁ Φραγκίσκος εἶχε παντρευτεῖ τὴν κόρη τοῦ ἄλλοτε αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικου Γ'[2]. Ὁ γιὸς ἐκείνης τῆς βασιλοπούλας εἶναι τώρα ἄρχοντας τοῦ νησιοῦ.

»Διηγοῦνται γι' αὐτὸν μιὰ περίεργη ἱστορία. Ἕνα βράδυ, λένε, ἐδῶ καὶ εἴκοσι χρόνια, ἔγινε στὸ νησὶ ἕνας φοβερὸς σεισμός. Ὁ μικρὸς πρίγκιπας (ἦταν παιδάκι τότε ὁ Ἰωάννης Κατελοῦζος) κοιμόταν μὲ τὸν πατέρα του, τὴ μητέρα του καὶ τὰ δυό του ἀδέρφια στὶς κάμαρες ἑνὸς κάστρου ποὺ γκρεμίστηκε

---

1. Τὰ στοιχεῖα ποὺ παραθέτει ὁ Ἱσπανὸς διπλωμάτης στὸ χρονικό του γιὰ τὸν δυναστικὸ οἶκο τῆς Μυτιλήνης παρουσιάζουν μιὰ σειρὰ ἀνακρίβειες ποὺ πρέπει νὰ ἐπισημανθοῦν. Τὸ ὄνομα τοῦ δυνάστη τῆς Λέσβου τὸ 1403 κατὰ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Clavijo στὸ νησὶ ἦταν Ἰάκωβος - Φραγκῖσκος Β' καὶ ὄχι Ἰωάννης.

2. Ὁ Φραγκῖσκος εἶχε παντρευτεῖ τὴν ἀδελφὴ τοῦ αὐτοκράτορα Ἰωάννη Ε' Παλαιολόγου καὶ ὄχι τὴν κόρη τοῦ Ἀνδρόνικου Γ'. Ὁ Ἀνδρόνικος Δ' (καὶ ὄχι Γ') ἦταν γιὸς τοῦ Ἰωάννη Ε'. Παρέμεινε στὸ βυζαντινὸ θρόνο μεταξὺ 1376 καὶ 1379.

ἐκείνη τὴ νύχτα. Ὅλοι σκοτώθηκαν κάτω ἀπὸ τὰ ἐρείπια καὶ μονάχα τὸ μωρὸ ὁ Ἰωάννης, ποὺ βρισκόταν στὴν κούνια του σώθηκε. Ἀπὸ τὸ ψηλὸ καστέλλι βρέθηκε κάτω, σ' ἕνα ἀμπέλι, σῶος καὶ ἀβλαβής. Αὐτὸ πραγματικὰ ἀποτελεῖ ἕνα θαῦμα τῆς Θείας Προνοίας[1].

»Ξεμπαρκάροντας στὴ Μυτιλήνη μάθαμε νέα γιὰ τὸν νεαρὸ αὐτοκράτορα τῆς Πόλης, τὸν πρίγκηπα Ἰωάννη[2], γιὸ τοῦ Ἀνδρόνικου, ποὺ ὁ θεῖος του αὐτοκράτορας Μανουὴλ τὸν εἶχε τελευταῖα ἀποστερήσει ἀπὸ τὸ δικαίωμα διαδοχῆς.

»Αὐτὸς ὁ νεαρὸς αὐτοκράτορας Ἰωάννης εἶχε πάρει σύζυγο κόρη τοῦ Ἰωάννη Κατελούζου[3], τοῦ ἄρχοντα τῆς Μυτιλήνης καὶ ζοῦσε τελευταῖα μὲ τὸν πεθερό του στὸ νησί.

»Μάθαμε, ἐπίσης, ὅτι λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἄφιξή μας ὁ νεαρὸς αὐτοκράτορας Ἰωάννης καὶ ὁ πεθερός του ὁ Κατελοῦζος εἶχαν ἀποπλεύσει μὲ δυὸ γαλέρες καὶ πέντε γαλιότες γιὰ νὰ καταλάβουν τὴ Θεσσαλονίκη ποὺ βρισκόταν ὑπὸ τὴν κυριαρχία τοῦ αὐτοκράτορα Μανουήλ. Καὶ νὰ γιὰ πιὸ λόγο ἔγινε αὐτὴ ἡ ἐκστρατεία[4] :

»Ὁ νεαρὸς αὐτοκράτορας Ἰωάννης ζοῦσε στὴν Αὐλὴ τοῦ σουλτάνου Βα-

---

1. Ὁ σεισμὸς ποὺ ἀναφέρει ὁ Ἱσπανὸς περιηγητὴς ἔγινε δέκα ἐννέα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἄφιξη τοῦ Clavijo στὴ Μυτιλήνη, τὸ 1384. Ὁ Ἰάκωβος Φραγκῖσκος Β' δὲν ἦταν μωρὸ ἀλλὰ δέκα ἑφτὰ περίπου χρόνων. Κατὰ τὸν σεισμὸ σκοτώθηκαν ὁ πατέρας του Φραγκῖσκος Α', ὁ ἀρχηγὸς τῆς δυναστείας καὶ τὰ δυὸ μεγαλύτερα ἀδέρφια του. Τότε ἀνέλαβε ὁ Ἰάκωβος - Φραγκῖσκος τὴν ἡγεμονία.

2. Πρόκειται γιὰ τὸν Ἰωάννη Ζ', γιὸ τοῦ Ἀνδρόνικου Δ' καὶ ἐγγονὸ τοῦ Ἰωάννη Ε' ποὺ ὠργάνωσε τὸ πραξικόπημα τοῦ 1390 γιὰ τὴν ἀνατροπὴ τοῦ παπποῦ του.

3. Ὄχι τοῦ Ἰωάννη Κατελούζου ἀλλὰ τοῦ Ἰακώβου - Φραγκίσκου Κατελούζου δυνάστη τῆς Λέσβου μεταξὺ 1384 καὶ 1404.

4. Ὁ Μανουὴλ Β' εἶχε στραφῆ ἀπὸ τὸν πρῶτο χρόνο τῆς βασιλείας του πρὸς τὴ Δύση, ζητώντας βοήθεια γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ τουρκικοῦ κινδύνου. Οἱ Δυτικοὶ ἔβλεπαν πὼς τὸ Βυζάντιο ἦταν ἑτοιμοθάνατο κι' ὅτι ἡ πτώση τῆς Πόλης θὰ δημιουργοῦσε ἀπειλὴ γιὰ τὶς εὐρωπαϊκὲς ἡγεμονίες. Γι' αὐτὸ ὠργάνωσαν νέα Σταυροφορία γιὰ νὰ ἐκδιώξουν τοὺς Τούρκους ἀπὸ τὴ Βαλκανικὴ καὶ νὰ καταλάβουν γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ τὴ βυζαντινὴ πρωτεύουσα. Ἀλλὰ στὴ μάχη τῆς Νικοπόλεως (18 Σεπτεμβρίου 1396) ὁ Βαγιαζὴτ κατατρόπωσε τὴ δυτικὴ στρατιὰ καὶ σταθεροποίησε τὴν κυριαρχία του στὴ Βαλκανική. Ὁ Μανουήλ, ὡστόσο, δὲν σταμάτησε τὶς προσπάθειές του γιὰ νέα ἐξόρμηση τῶν Δυτικῶν. Τρία χρόνια ἀργότερα Γάλλοι καὶ Βενετοὶ ἐπιχειροῦν κοινὴ ναυτικὴ ἐκστρατεία στὸ Αἰγαῖο. Ὁ συμμαχικὸς στόλος ὑπὸ τὸν στρατάρχη Μπουσικὼ καταπλέει στὸν Ἑλλήσποντο κι' ἀναγκάζει τὸ 1399 τὶς τουρκικὲς γαλέρες νὰ κλεισθοῦν στὰ Δαρδανέλλια. Δύναμη δύο χιλιάδων Φράγκων ἀποβιβάζεται στὴν Κωνσταντινούπολη. Οἱ Τοῦρκοι ἀποσύρονται. Ἀλλὰ σ' ἕνα χρόνο, τὸ 1400, ξαναρχίζουν τὴν πολιορκία. Ἀπελπισμένος ὁ Μπουσικὼ ἐγκαταλείπει τὴν Πόλη παίρνοντας μαζί του στὴ Δύση καὶ τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ ποὺ ἐπιχειρεῖ περιοδεία στὶς εὐρωπαϊκὲς Αὐλὲς γιὰ νὰ ἐξασφαλίση βοήθεια. Τὸν αὐτοκράτορα θὰ ἀντικαταστήση ὁ νεαρὸς ἀνεψιός του Ἰωάννης Παλαιολόγος. Εἶναι ὁ Ἰωάννης Ζ' ποὺ ὠργάνωσε τὸ 1390 τὸ αἱματηρὸ πραξικόπημα γιὰ τὴν ἀνατροπὴ τοῦ αὐτοκράτορα Ἰωάννη Ε' Παλαιολόγου. Σ' αὐτὸν ἀναφέρονται οἱ πληροφορίες τοῦ *Clavijo*.

γιαζήτ. Τὸ 1399 φθάνει στὰ Σηλυβρία ὁ στρατάρχης Μπουσικώ — ποὺ ἔγινε ἀργότερα κυβερνήτης τῆς Γένοβας — μὲ δέκα γαλέρες. Ὁ Μπουσικώ πέτυχε νὰ συμβιβάση τὸν νεαρὸ αὐτοκράτορα μὲ τὸν θεῖο του αὐτοκράτορα Μανουήλ, μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι ὁ Μανουὴλ θὰ παραχωροῦσε στὸν ἀνεψιό του τὴ Θεσσαλονίκη γιὰ νὰ ἡγεμονεύση.

»Ἀφοῦ πέτυχε ὁ Μπουσικὼ τὴ συμφιλίωση μεταξὺ θείου καὶ ἀνεψιοῦ, παίρνει μαζί του, κατὰ τὴν ἐπιστροφὴ στὴ Γαλλία, τὸν Μανουὴλ μὲ σκοπὸ νὰ ζητήση ὁ αὐτοκράτορας βοήθεια ἀπὸ τὸν βασιλιὰ γιὰ νὰ ἀντιμετωπίση τοὺς Τούρκους[1]. Κατὰ τὴν ἀπουσία τοῦ Μανουὴλ ἐγκαταστάθηκε στὸ θρόνο τῆς Πόλης, ὕστερα ἀπὸ συμφωνία, ὁ ἀνεψιός του Ἰωάννης. Ἀλλὰ ἐνῶ ὁ Μανουὴλ ἀναζητοῦσε στρατιωτικὴ βοήθεια στὴ Γαλλία, ὁ νεαρὸς αὐτοκράτορας ἦλθε σὲ συμφωνία μὲ τὸν σουλτάνο Βαγιαζὴτ ποὺ βρισκόταν τότε στὴν Ἄγκυρα, τὶς παραμονὲς τῆς μεγάλης μάχης μὲ τὸν Ταμερλάνο. Κατὰ τὴ συμφωνία τους, ἂν νικοῦσε ὁ σουλτάνος τὸν Ταμερλάνο ὁ Ἰωάννης θὰ τοῦ παρέδιδε τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ θὰ γινόταν φόρου ὑποτελής.

»Γυρίζοντας ἀργότερα ὁ Μανουὴλ στὴν Πόλη — ὕστερα ἀπὸ τὴν ἧττα τοῦ Βαγιαζὴτ στὴν Ἄγκυρα — ἔμαθε τὶς λεπτομέρειες τῆς προδοσίας τοῦ ἀνεψιοῦ του, ἔγινε ἔξαλλος καὶ πρόσταξε νὰ μὴν ξαναπαρουσιασθῆ μπροστά του. Τὸν ἐξώρισε, λοιπόν, ἀπὸ τὴν Πόλη καὶ κεῖνος ἦλθε νὰ ζήση στὸ νησὶ Stalimene, δηλαδὴ στὴ Μυτιλήνη[2]. Ὁ Μανουὴλ ἔσπευσε ἐπίσης νὰ ἀφαιρέση ἀπὸ τὸν Ἰωάννη τὴν ἡγεμονία τῆς Θεσσαλονίκης ποὺ τοῦ εἶχε παραχωρήσει, ὅπως εἴπαμε παραπάνω. Κι' αὐτὸς ἦταν ὁ λόγος ποὺ ὁ νεαρὸς Ἰωάννης καὶ ὁ πεθερός του Κατελοῦζος ὠργάνωσαν τελευταῖα τὴν ἐκστρατεία γιὰ νὰ καταλάβουν τὴν πολιτεία διὰ τῶν ὅπλων.

»Πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναχώρησή τους ἀπ' τὴ Μυτιλήνη, ὁ Κατελοῦζος ἔστειλε πρεσβεία μὲ μήνυμα γιὰ τὸν φίλο του Μπουσικὼ (ποὺ βρισκόταν στὴν Ἀλεξάνδρεια): «Γνωρίζεις καλά, τὴν ὑπόσχεση τοῦ αὐτοκράτορα Μανουὴλ καὶ τὴν παραχώρηση τῆς Θεσσαλονίκης γιὰ νὰ βασιλεύση ἐκεῖ ὁ Ἰωάννης. Τώρα ὁ αὐτοκράτορας ὄχι μόνο ἀθετεῖ τὸ λόγο του ἀλλὰ ἀρνεῖται νὰ παραδώση τὴν πολιτεία καὶ ἐξορίζει τὸν Ἰωάννη στὴ Μυτιλήνη».

---

1. Ὁ Μανουὴλ ταξιδεύει μεταξὺ 1400 καὶ 1402 στὴν Ἰταλία καὶ στὴ Γαλλία. Ἐπισκέπτεται καὶ τὴν Ἀγγλία, ὅπου συναντᾶ τὸν Ἑρρῖκο Δ' τοῦ Λάγκαστερ. Ἀλλὰ οἱ ἐκκλήσεις του γιὰ βοήθεια πέφτουν στὸ κενό. Ἀκολουθεῖ ἡ ἧττα καὶ ὁ θάνατος τοῦ Βαγιαζὴτ καὶ ὁ Μανουὴλ ἐπιστρέφει ἀμέσως στὴν Πόλη. Ὁ νεαρὸς Ἰωάννης ἐξορίζεται στὴ Λῆμνο (σύμφωνα μὲ ὡρισμένες πηγές). Ὁ Μανουὴλ συμμαχεῖ μὲ τὸν Σουλεϊμάν, γιὸ τοῦ Βαγιαζήτ, προσφέρει ὁμήρους καὶ ἐπανακτᾶ τὴ Θεσσαλονίκη ποὺ τὴν παραχωρεῖ στὸν ἐξόριστο ἀνεψιό του. Οἱ πληροφορίες τοῦ *Clavijo* φωτίζουν τὶς ἀντιφατικὲς προσωπικότητες τοῦ Μανουὴλ καὶ τοῦ Ἰωάννη Παλαιολόγου καὶ τὴ σκοτεινή τους δραστηριότητα (μιὰ σύνθεση προδοσιῶν, συναλλαγῶν, καιροσκοπισμῶν, συνωμοσιῶν, ἐπιπολαιοτήτων καὶ ἠθικῆς φθορᾶς).

2. Stalimene ὠνομαζόταν κατὰ τὸν Μεσαίωνα ἡ Λῆμνος καὶ ὄχι ἡ Μυτιλήνη.

»Ὁ Κατελοῦζος ἐκλιπαρεῖ τὸν Μπουσικώ, νὰ βοηθήση τοὺς δυὸ φίλους νὰ καταλάβουν τὴ Θεσσαλονίκη. Ὁλόκληρος ὁ γενοβέζικος στόλος τὸν περίμενε στὸ λιμάνι τῆς Μυτιλήνης.

»Στὸ μεταξὺ τὰ καράβια τοῦ Κατελούζου καὶ τοῦ Ἰωάννη ἀπέπλευσαν ἀπὸ τὴ Μυτιλήνη καὶ κατὰ τὴν παραμονή μας στὸ λιμάνι τοῦ νησιοῦ μάθαμε πὼς ἡ γαλιότα ποὺ εἶχε στείλει στὸν Μπουσικὼ γύρισε. Μάθαμε ἀκόμα ὅτι ὁ στόλος τοῦ Μπουσικὼ βγῆκε ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια κι' ἀγκυροβόλησε στὸ λιμάνι τῆς Ρόδου. Ἀπὸ κεῖ πάλι ἔκανε πανιὰ κανεὶς δὲν ξέρει γιὰ ποῦ».

Αὐτὰ συνέβαιναν στὶς 6 Ὀκτωβρίου 1403.

Πλέοντας πρὸς τὸν Ἑλλήσποντο ἡ φούστα τῆς ἱσπανικῆς διπλωματικῆς ἀποστολῆς θὰ ἀράξη στὴν Τένεδο. Στὸ βάθος τοῦ ὁρίζοντα, πρὸς τὰ δυτικά, ξεχωρίζει ὁ Ἄθως τῆς Χαλκιδικῆς. Ὁ Clavijo συγκεντρώνει πληροφορίες ἀπὸ τὸ πλήρωμα γιὰ τὰ μοναστήρια τοῦ Ἁγίου Ὄρους :

«Ὅλοι οἱ μοναχοὶ εἶναι ἅγιοι ἄνθρωποι καὶ ποτὲ δὲν μπῆκε σ' αὐτὸ τὸ Ἅγιον Ὄρος γυναῖκα. Οὔτε τὰ θηλυκὰ ζῶα ἐπιτρέπονται, ὅπως σκύλα ἢ γάτα ἢ ἄλλο κατοικίδιο. Οἱ μοναχοὶ δὲν τρῶνε κρέας, μ' ὅλο ποὺ ἡ περιοχὴ εἶναι πλούσια σὲ κτηνοτροφία. Ὑπάρχουν ἐκεῖ πενήντα μὲ ἑξήντα μικρὰ μοναστήρια ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μεγάλο. Κι' ὅπως λένε, οἱ μοναχοὶ τοῦ Ἄθω φορᾶνε ράσο ἀπὸ τρίχινο ὕφασμα. Δὲν πίνουν κρασί, δὲν τρῶνε κρέας, μαγειρεύουν χωρὶς λάδι κι' ἀποφεύγουν τὰ ψάρια ποὺ ἔχουν αἷμα.

»Αὐτὲς τὶς πληροφορίες τὶς συγκεντρώσαμε ἀπὸ τὸ πλήρωμα τοῦ ἑλληνικοῦ καραβιοῦ. Πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ναυτικοὺς ἔχουν ἐπισκεφθῆ τὸ Ἅγιον Ὄρος. Καὶ τὶς πληροφορίες τους ἐπιβεβαίωσε καὶ ὁ καπετάνιος τοῦ καραβιοῦ κι' ἄλλοι ἐπιβάτες ποὺ εἶχαν ταξιδέψει στὸν Ἄθω».

Ὁ Ἱσπανὸς πρεσβευτὴς φθάνει στὴν Πόλη ὅπου σὲ κάθε του βῆμα ἀντικρύζει θλιβερὲς εἰκόνες. Ἐρειπωμένα τὰ περιλάλητα παλάτια τῶν Παλαιολόγων:

«Παντοῦ βλέπεις μεγαλόπρεπα ἀνάκτορα, ναοὺς καὶ μοναστήρια, ἀλλὰ τὰ περισσότερα εἶναι ἐρειπωμένα. Παλιότερα ὅμως ἡ Κωνσταντινούπολη ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ ξακουστὲς πρωτεύουσες τοῦ κόσμου. Λένε πὼς ἀκόμη καὶ σήμερα ὑπάρχουν 3000 ναοί, μεγάλοι καὶ μικροί.

Ἡ πολιτεία, γράφει ὁ Clavijo, εἶναι ἀπέραντη ἀλλὰ ὄχι πυκνοκατοικημένη. Ἔχει πολλοὺς λόφους καὶ μικρὲς κοιλάδες μὲ χωράφια καὶ περιβόλια· κι' ὅλα αὐτὰ στὸ κέντρο τῆς πολιτείας. Οἱ πιὸ πολυάνθρωπες συνοικίες εἶναι οἱ παραθαλάσσιες. Οἱ πόρτες ποὺ ὁδηγοῦν στὸ Πέραν ἔχουν μεγάλη κίνηση. Ἐκεῖ ξεφορτώνουν τὰ καράβια καὶ γίνονται οἱ ἐμπορικὲς συναλλαγές. Ἀνάμεσα στὰ τείχη καὶ στὴ θάλασσα ὑπάρχουν πολλὰ καταστήματα καὶ ἀποθῆκες ἐμπορευμάτων. Τὰ γραφεῖα τῶν συναλλαγῶν εἶχαν καταλάβει ἕναν ὁλόκληρο δρόμο.

Στὴ περιοχὴ ποὺ γειτονεύει μὲ τὸ ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων περνᾶ τὸ ὑδραγωγεῖο τοῦ Βαλερίου ἀπὸ λόφο σὲ λόφο, πάνω ἀπὸ τὰ σπίτια καὶ τὰ περιβόλια :

«Στὸ δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ σὲ μιὰ πύλη — ἐκείνη ποὺ βλέπει πρὸς τὸ Πέραν βρίσκεται τὸ χρηματιστήριο καὶ πλάϊ μιὰ μάντρα ὅπου κλείνονται ὅσοι καταδικάζονται γιὰ στυγερὰ ἐγκλήματα ἢ ἐκεῖνοι ποὺ ἔχουν παραβιάσει τοὺς νόμους τῆς πολιτείας, ὅσοι λ.χ. πουλᾶνε ψωμὶ καὶ κρέας ξίκικα. Ὅλοι αὐτοὶ μένουν μέρα καὶ νύχτα κάτω ἀπὸ τὴ βροχὴ καὶ τὸν ἄνεμο καὶ δὲν ἐπιτρέπεται σὲ κανένα νὰ τοὺς βοηθήση.

»Οἱ Ἕλληνες δὲν γνωρίζουν τὴν πρωτεύουσά τους μὲ τὸ ὄνομα Κωνσταντινούπολη ἀλλὰ τὴν ὀνομάζουν Estombol[1].

Στὸ ναὸ τῆς Ὁδηγήτριας οἱ ἱερεῖς ἔδειξαν στὸν Clavijo τὸν τάφο τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικου Δ'.

«Ἦταν ὁ δεύτερος ἀδερφὸς τοῦ σημερινοῦ αὐτοκράτορα Μανουὴλ καὶ πατέρας τοῦ νεαροῦ αὐτοκράτορα Ἰωάννη ποὺ τώρα ζῆ ἐξόριστος μακριὰ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Λένε πὼς αὐτὸς εἶναι ὁ νόμιμος μονάρχης. Στὴν πραγματικότητα ὅμως ὁ Ἰωάννης ὡδήγησε τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴν αὐτοκρατορία στὴν καταστροφή.

»Ὁ σημερινὸς αὐτοκράτορας ἀποκαλεῖται ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες Κυρμανώλης[2]. Ὁ μεγαλύτερος ἀδερφός του Ἀνδρόνικος βρισκόταν στὸ θρόνο πρὶν ἀπ' αὐτόν. Πεθαίνοντας ὁ Ἀνδρόνικος ἄφησε ἕνα γιὸ τὸν Ἰωάννη.

»Αὐτὸς ὁ Ἀνδρόνικος εἶχε ἐξυφάνει συνωμοσία γιὰ νὰ ἐκθρονίση τὸν πατέρα του Ἰωάννη Παλαιολόγο.

»Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ σουλτάνος ἦταν ὁ Μουράτ, ὁ πατέρας τοῦ Βαγιαζήτ. Αὐτὸν νίκησε ὁ Ταμερλάνος. Ὁ μεγάλος γιὸς τοῦ Μουράτ, ὁ Σαουτζὴ εἶχε ἐπίσης συνωμοτήσει γιὰ νὰ ἀνατρέψη τὸν πατέρα του.

»Συνέβη τότε τὸ ἑξῆς : ὁ γιὸς τοῦ αὐτοκράτορα καὶ ὁ γιὸς τοῦ σουλτάνου ὠργάνωσαν ἀνταρσία γιὰ νὰ ἐκθρονίσουν τοὺς γονεῖς τους καὶ νὰ καταλάβουν ἐκεῖνοι τὴν ἐξουσία[3].

»Γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τοὺς συνωμότες, ὁ αὐτοκράτορας καὶ ὁ σουλ-

---

1. Κατὰ τὸν περιηγητὴ *Stochove* ἡ ὀνομασία Ἰσταμποὺλ προέρχεται ἀπὸ τὴν τουρκικὴ λέξη san bol (ἀφθονία πιστῶν) καὶ κατὰ τὸν *Carlier de Pinon* ἀπὸ τὴ λέξη islambol (ἀφθονία Ἰσλάμ). Πρόκειται φυσικὰ γιὰ λογοπαίγνιο καὶ ὄχι γιὰ ἐπιστημονικὴ ἐτυμολογία. Γιατὶ ἡ ὀνομασία Ἰσταμποὺλ ἀναφέρεται καὶ στὴ Γεωγραφία τοῦ Ἄραβα Ibn Khordabeh ποὺ εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος σὲ ἐποχὴ ποὺ οἱ Τοῦρκοι βρίσκονταν ἀκόμα στὰ βάθη τῆς Ἀσίας. Ἡ ἐπικρατέστερη ἄποψη εἶναι ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ «ἐς τὰν Πόλιν». Ὁ *E.Brochet* ὑποστηρίζει ὅτι ἀποτελεῖ ἀναγραμματισμό, μεταγραφὴ καὶ παραφθορὰ τοῦ Σθενόπολις (ἰσχυρὰ πόλις).

2. Ἡ φράγκικη προσαγόρευση sire ἔγινε ἑλληνικὰ Κὺρ γιὰ νὰ καταλήξη στὴν ἐπιδεικτικὴ προσωνυμία Μέγας Κὺρ (*Γρηγορόβιος* : Ἱστορία τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν, τόμ. Β' σ. 293).

3. Τὰ πραξικοπήματα τῶν δύο διαδόχων, τοῦ Ἀνδρόνικου Δ', γιοῦ τοῦ αὐτοκράτορα Ἰωάννη Ε' καὶ τοῦ Σαουτζῆ, γιοῦ τοῦ Μουρὰτ ἔγιναν τὸ 1385.

τάνος ἔγιναν σύμμαχοι καὶ βαδίζοντας ἐναντίον τῶν ἀνταρτῶν τοὺς αἰχμαλώτισαν στὸ κάστρο τῆς Καλλιπόλεως, στὸ ἴδιο φρούριο ποὺ βρίσκεται σήμερα στὰ χέρια τῶν Τούρκων.

»Οἱ δυὸ ἡγεμόνες εἶχαν συμφωνήσει νὰ τυφλώσουν τὰ δυὸ παιδιά τους ποὺ εἶχαν συνωμοτήσει καὶ νὰ κατεδαφίσουν τὸ κάστρο τῆς Καλλιπόλεως, γιὰ παραδειγματισμό. Πραγματικὰ ἰσοπεδώθηκε ἡ Καλλίπολη κι' ὁ σουλτάνος τύφλωσε ἀμέσως τὸν αἰχμάλωτο γιό του. 'Αλλὰ ὁ αὐτοκράτορας δὲν εἶχε τὴν ψυχικὴ ἀντοχὴ νὰ ἐπιβάλη τὴν τιμωρία ποὺ εἶχε συμφωνήσει κι' ἀντὶ νὰ τυφλώση τὸ γιό του πρόσταξε νὰ τὸν κλείσουν σὲ μιὰ βαθειά, σκοτεινὴ φυλακή. Κι' ἐκεῖ, μὲ πυρακτωμένο σίδερο τὸν μισοτύφλωσε[1].

»Ὕστερα ἀπὸ κάμποσον καιρὸ ὁ αὐτοκράτορας ἐπέτρεψε στὴ νύφη του, τὴ σύζυγο τοῦ φυλακισμένου 'Ανδρόνικου, νὰ ἐπισκεφθῆ τὸν ἄντρα της. Κι' ἐκείνη χρησιμοποιώντας κάποιο φάρμακο κατώρθωσε νὰ τοῦ ξαναδώση λίγο ἀπὸ τὸ φῶς του. Μιὰ μέρα, καθὼς βρισκόταν μὲ τὸν ἄντρα της (τὸν 'Ανδρόνικο) στὴ φυλακή, βλέπει ἕνα μεγάλο φίδι νὰ βγαίνη ἀπὸ μιὰ τρύπα τοῦ τοίχου καὶ νὰ ξαναχάνεται. Τὸ εἶπε στὸν 'Ανδρόνικο καὶ κεῖνος τὴν παρακαλεῖ νὰ τὸν ὁδηγήση στὸ σημεῖο ὅπου φάνηκε τὸ φίδι. Περίμενε πλάϊ στὴν τρύπα κι' ὅταν τὸ φίδι ξαναπρόβαλε τὸ ἔπνιξε μὲ τὸ χέρι του.

»Παίρνουν τὸ φίδι καὶ τὸ δείχνουν στὸν αὐτοκράτορα 'Ιωάννη Παλαιολόγο. Καὶ κεῖνος, μαθαίνοντας τὰ καθέκαστα, τόσο συγκινήθηκε ποὺ πρόσταξε ν' ἀφήσουν ἐλεύθερο τὸ γιό του. Σὲ λίγο ὁ 'Ανδρόνικος ὠργάνωσε νέα ἀνταρσία, κι' αὐτὴ τὴ φορὰ κατώρθωσε νὰ συλλάβη αἰχμάλωτο τὸν πατέρα του[2].

»Ὁ αὐτοκράτορας ἔμεινε καιρὸ στὴ φυλακή, ὥσπου μερικοὶ φίλοι του ὠργάνωσαν καὶ πέτυχαν τὴν ἀπόδρασή του. Ὁ 'Ανδρόνικος ἐγκαταλείπει τὸ θρόνο καὶ φεύγει ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ 'Ιωάννης τὸν ἀποκληρώνει καὶ ὁρίζει διάδοχό του τὸν μικρότερο ἀδελφὸ τοῦ 'Ανδρόνικου, τὸν σημερινὸ αὐτοκράτορα Μανουήλ.

»'Αλλὰ ὁ 'Ανδρόνικος ἄφησε ἕνα γιό, τὸν Δημήτριο πού, ὅπως λένε, ἀξιώνει τώρα νὰ συμβασιλεύση μὲ τὸν θεῖο του Μανουήλ. Τελικά, θεῖος καὶ ἀνεψιὸς ἦρθαν σὲ συνεννόηση κι' ἀποφάσισαν νὰ φέρουν καὶ οἱ δυὸ τὸν τίτλο τοῦ αὐτοκράτορα».

Ὁ Γαλατᾶς τοῦ 1404 (σαράντα ἐννέα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν Ἅλωση) βρισκόταν ὑπὸ διοικητικὸ καὶ οἰκονομικὸ ἔλεγχο τῶν Γενοβέζων.

«Τὸ Πέραν εἶναι μιὰ μικρὴ πόλη ἀλλὰ πυκνοκατοικημένη. Περιβάλλεται ἀπὸ ἰσχυρὸ κάστρο καὶ ἔχει ἐπιβλητικὰ σπίτια, ὅλα καλοχτισμένα. Ἡ

---

1. Βλ. *'Οδ. Λαμψίδη* : Ἡ ποινὴ τῆς τυφλώσεως παρὰ Βυζαντινοῖς ('Αθῆναι, 1945).

2. Ὁ 'Ανδρόνικος Δ' μόλις ἀποφυλακίσθηκε ἔσπευσε στὸν Βαγιαζὴτ καὶ μὲ τὴ βοήθεια τῶν Τούρκων ὠργάνωσε τὸ κίνημα ποὺ ἀνέτρεψε τὸν πατέρα του. Θὰ παραμείνη στὸ θρόνο τοῦ Βυζαντίου τρία χρόνια (1376 - 1379).

πολιτεία κατέχεται ἀπὸ τοὺς Γενοβέζους καὶ οἱ κάτοικοί της εἶναι Λατῖνοι καὶ Ἕλληνες. Τὰ σπίτια εἶναι τόσο κοντὰ στὴ θάλασσα ποὺ ὁ χῶρος ἀνάμεσα στὸ νερὸ καὶ στοὺς τοίχους δὲν ξεπερνάει τὸ κατάστρωμα μιᾶς καράκας.

»Τὸ τεῖχος προχωρεῖ στὴ στεριὰ κάμποσο κι' ὕστερα ἀνεβαίνει στὸ λόφο ὅπου κατάκορφα βρίσκεται ἕνας πύργος ποὺ ἐπιβλέπει καὶ φρουρεῖ τὴν πολιτεία[1].

»Πίσω ἀπὸ τὸ τεῖχος ὑπάρχει ἕνας ἄλλος λόφος ὅπου ὁ σουλτάνος Βαγιαζὴτ εἶχε τὸ στρατηγεῖο του κατὰ τὴν τελευταία πολιορκία τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ Πέραν[2]. Ἀπὸ ἐκεῖ ἔγινε ἡ ἐπίθεσή του ἐναντίον τῆς Πόλης ποὺ ἦταν ἀποκλεισμένη καὶ ἀπὸ ξηρὰ καὶ ἀπὸ θάλασσα. Ἡ πολιορκία κράτησε ἔξη μῆνες. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ξηρᾶς εἶχαν στρατοπεδεύσει 400.000 ἄνδρες ἐνῶ ἑξήντα γαλέρες εἶχαν ἀποκλείσει τὸ λιμάνι.

»Παρ' ὅλα αὐτὰ οἱ Τοῦρκοι δὲ μπόρεσαν νὰ εἰσχωρήσουν οὔτε στὰ προάστεια, τόσο καλὰ ἦταν ὠργανωμένη ἡ ἄμυνα. Πραγματικά, γιὰ ἕνα τόσο μεγάλο ἔθνος, ὅπως οἱ Τοῦρκοι, προκαλοῦν ἐντύπωση οἱ ἀδεξιότητές τους στὶς ἐπιχειρήσεις πολιορκίας.

»Καὶ νὰ πῶς κατώρθωσαν νὰ καταπατήσουν τὸ Πέραν οἱ Γενοβέζοι. Συμφώνησαν μὲ τὸν αὐτοκράτορα ν' ἀγοράσουν ἕνα κομμάτι γῆς σ' αὐτὸν τὸν τόπο, ὅσο πιάνει ἕνα βοϊδοτόμαρο κομμένο σὲ λουρίδες[3].

»Ἀφοῦ ἔχτισαν τὰ σπίτια ὕψωσαν τείχη ποὺ ἔκλεισαν καὶ τὰ δυὸ γειτονικὰ προάστεια. Κι' ἔτσι ἐγκαταστάθηκαν μᾶλλον μὲ τὴ βία κι' ὄχι μὲ συγκατάθεση τοῦ αὐτοκράτορα[4].

»Οἱ Γενοβέζοι ἀποκαλοῦν τὴν πολιτεία Πέραν καὶ οἱ Ἕλληνες Γαλατά. Πρὶν ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Γενοβέζων ἡ περιοχὴ ἦταν βοσκολίβαδα. Καὶ μὲ τὸ γάλα τῶν κοπαδιῶν ἐφωδιαζόταν ἡ Κωνσταντινούπολη. Γι' αὐτὸ ὠνομάσθηκε Γαλατάς».

Συνεχίζοντας τὸ ταξίδι του πρὸς ἀνατολὰς ὁ Ἱσπανὸς διπλωμάτης πέρασε ἀπὸ τὴν Τραπεζοῦντα ὅπου κατέλυσε στὸ παλάτι τοῦ αὐτοκράτορα Μανουήλ.

«Ὁ αὐτοκράτορας εἶναι ἕνας γεροδεμένος ἄντρας, ψηλὸς καὶ ἐπιβλητικός. Τόσο αὐτὸς ὅσο καὶ ὁ γιός του ἦταν ντυμένοι μὲ βασιλικὲς ἐνδυμασίες καὶ στὸ κεφάλι φοροῦσαν πίλους πολὺ ψηλοὺς μὲ χρυσοὺς θυσάνους ποὺ ἔπεφταν

---

1. Εἶναι ὁ γνωστὸς πύργος τοῦ Γαλατᾶ ποὺ ἔχτισαν οἱ Γενοβέζοι τὸ 1348. Κατὰ τὸν μεσαίωνα ὠνομαζόταν Πύργος τοῦ Χριστοῦ.

2. Τὸ 1399.

3. Ἐννοεῖ ὅτι ἔκοψαν τὸ δέρμα σὲ πολὺ στενὲς λωρίδες, τὶς ἔδεσαν ὥστε νὰ γίνῃ κλωστὴ καὶ μ' αὐτὴν ἔκλεισαν ὁλόκληρο τὸ χῶρο ποὺ διεκδικοῦσαν.

4. Κατὰ τὴν ἀνακατάληψη τῆς Πόλης ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς τὸ 1261, τὸ Πέραν παραχωρήθηκε στοὺς Γενοβέζους ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Παλαιολόγο, ὡς τιμάριο. Ἔχοντας οἱ Γενοβέζοι στὴν κατοχή τους τὸ Πέραν ἐξασφάλισαν τὸν ἔλεγχο τοῦ ἐμπορίου τῆς Μαύρης Θάλασσας.

στὰ πλάγια κι' ἕνα μεγάλο φτερὸ γερανοῦ στὴν κορυφή. Τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορα εἶναι Μανουὴλ καὶ τοῦ γιοῦ του 'Αλέξιος.

»'Ακόμα καὶ ὁ 'Αλέξιος ἀποκαλεῖται «αὐτοκράτωρ» ὅπως ὁ πατέρας του. Εἶναι συνήθεια νὰ ἀπονέμεται αὐτὸς ὁ τίτλος στὸν διάδοχο κι' ὅταν ἀκόμα ὁ μονάρχης βρίσκεται στὴ ζωή.

»'Ο Μανουὴλ καταβάλλει τώρα φόρο ὑποτελείας στὸν Ταμερλάνο καὶ σὲ μερικοὺς Τούρκους τῶν γειτονικῶν περιοχῶν. Ἔμαθα ὅτι εἶναι συγγενὴς τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Κωνσταντινουπόλεως. 'Ο 'Αλέξιος εἶναι παντρεμένος κι' ἔχει δυὸ κόρες[1].

'Ο 'Ισπανὸς διπλωμάτης - κατάσκοπος συγκέντρωσε κατὰ τὶς περιηγήσεις του στὴν περιοχὴ τῆς Σαμαρκάνδης πληροφορίες γιὰ μιὰ φυλὴ 'Αμαζόνων ποὺ ζοῦσαν σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα τοῦ Ταμερλάνου.

«Σὲ ἀπόσταση δέκα πέντε ἡμερῶν ἀπὸ τὴν Σαμαρκάνδη — πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς Κίνας — ὑπάρχει μιὰ χώρα ποὺ κατοικεῖται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ 'Αμαζόνες. Αὐτὲς οἱ γυναῖκες ἔχουν τὸ ἔθιμο νὰ μὴ δέχωνται ποτὲ ἄντρες στὴν περιοχή τους.

»Κάθε χρόνο, σὲ ὡρισμένη ἐποχή, οἱ μητέρες παίρνουν τὶς θυγατέρες τους καὶ πηγαίνουν στὴ γειτονικὴ χώρα. 'Εκεῖ οἱ ἄντρες τὶς καλοῦν στὰ σπίτια τους καὶ τὶς φιλοξενοῦν. Καὶ τὰ κορίτσια ἀκολουθοῦν τοὺς ἄντρες τῆς ἀρεσκείας τους καὶ μένουν μαζί τους τρώγοντας καὶ πίνοντας ὅπως στὰ σπίτια τους.

»Ὕστερα ἀπὸ κάμποσον καιρὸ οἱ γυναῖκες γυρίζουν στὴν πατρίδα τους. Τὰ κορίτσια ποὺ θὰ γεννηθοῦν τὰ κρατοῦν καὶ τὰ ἀνατρέφουν. Τὰ ἀγόρια, ὅμως, τὰ στέλνουν στοὺς πατεράδες τους.

»Αὐτὲς οἱ 'Αμαζόνες, μ' ὅλο ποὺ ζοῦν σὲ γειτονικὴ χώρα, δὲν βρίσκονται ὑπὸ τὴν κυριαρχία τοῦ Ταμερλάνου. Εἶναι χριστιανὲς ἑλληνορθόδοξες.

»Κατάγονται ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες 'Αμαζόνες ποὺ πολέμησαν στὴν Τροία πρὶν καταστραφῆ ἡ πολιτεία ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες. Στὴν Τρωάδα ὑπῆρχαν τότε δυὸ φυλὲς 'Αμαζόνες. 'Η μιὰ παρέμεινε ἐκεῖ μετὰ τὴν ἅλωση τοῦ 'Ιλίου ἐνῶ ἡ ἄλλη μετανάστευσε στὴν περιοχὴ ὅπου βρίσκεται τώρα[2].

---

1. 'Η αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζοῦντος εἶδε ἡμέρες ἀκμῆς μετὰ τὴν ἀνακατάληψη τῆς Πόλης καὶ κατώρθωσε νὰ ἐπιζήση ὀκτὼ χρόνια μετὰ τὴν Ἅλωση (θὰ ὑποκύψη τὸ 1461). Στὴν ἐποχὴ τοῦ Clavijo αὐτοκράτορας ἦταν ὁ Μανουὴλ Β' Κομνηνὸς καὶ ἡ αὐτοκρατορία δὲν ξεπερνοῦσε μιὰ στενὴ παραλιακὴ λωρίδα γῆς. 'Ο Μανουήλ, ἐχθρὸς τῶν Τούρκων, κατέβαλλε φόρο ὑποτελείας στὸν Ταμερλάνο.

2. Τὰ περὶ τῆς φυλῆς τῶν 'Αμαζόνων ἀναφέρει καὶ ὁ *Μάρκο Πόλο* στὸ ταξιδιωτικὸ χρονικό του (σ. 397 τῆς ἐκδ. 1874). 'Επίσης : *Lane* : Arabian nights (κεφ. 25, σελ. 23). Τέλος ὁ *Mustawfi* περιγράφει στὸ βιβλίο του «Nuzhat» μιὰ πολιτεία 'Αμαζόνων στὴ βορειοδυτικὴ 'Αφρική.

Ο ΕΦΗΒΟΣ ΚΑΙ Ο ΔΙΑΚΟΝΟΣ

῾Ο δεύτερος περιηγητής, μετὰ τὸν ῾Ισπανὸ διπλωμάτη, ποὺ ἐγκαινιάζει τὰ ταξίδια τοῦ ΙΕ΄ αἰώνα στὴν ῾Ελλάδα εἶναι ἕνας ἔφηβος. ῾Ο Γάλλος Gilles de Bouvier. Πρὶν ὀνομασθῆ διοικητὴς τῶν βασιλικῶν ἀγγελιαφόρων ξεκίνησε, σὲ ἡλικία δεκαπέντε χρόνων, τὸ 1402, γιὰ τὴν ᾿Ανατολή, μὲ σκοπὸ νὰ προσκυνήση τοὺς ῾Αγίους Τόπους καὶ ν᾿ ἀποχτήση μιὰ γεύση τοῦ ἔξω κόσμου. Τὸ χρονικὸ τῶν νεανικῶν ἐντυπώσεων ἀπὸ τὶς περιηγήσεις του κυκλοφόρησε μὲ τὸν τίτλο «Βιβλίο περιγραφῆς τῶν χωρῶν»[1].

Ξεκίνησε ἀπὸ τὴ Βενετία, «τὴν πρώτη ἐμπορικὴ πόλη» τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου, κι᾿ ἔφθασε στὴν Κρήτη. ᾿Εκεῖ εἶδε «῞Ελληνες ποὺ φοροῦσαν εἰδικὲς μπαμπακερὲς ζακέτες καὶ ψηλὲς μπότες γιὰ νὰ προστατεύωνται ἀπὸ τὰ κεντρίσματα τῶν φαρμακερῶν φυτῶν».

Παρὰ τὴν ἀπειρία τῆς ἡλικίας του ὁ Gilles de Bouvier περιγράφει μὲ ζωηρὰ χρώματα τὴ ζωὴ τῶν μουσουλμάνων τῆς Παλαιστίνης, τὰ χαρέμια καὶ τοὺς φερετζέδες.

᾿Αλλὰ οὔτε λέξη γιὰ τὸ Βυζάντιο.

Δέκα ἑφτὰ χρόνια ἀργότερα, τὸ 1419, πέρασε ἀπὸ τὴν ῾Ελλάδα ταξιδεύοντας πρὸς τοὺς ῾Αγίους Τόπους ἕνας Ρῶσος κληρικός, ὁ διάκονος Ζώσιμος[2]. Στὸ χρονικό του, ποὺ πρωτοκυκλοφόρησε μεταφρασμένο ἀπὸ τὰ ρωσικὰ τὸ 1889 στὴ Γενεύη, ἀναφέρεται μόνο στὴ Θεσσαλονίκη καὶ στὴν Πόλη:

«῎Εφθασα στὴ Θεσσαλονίκη καὶ ἡ χάρη τοῦ Χριστοῦ ἔδωσε νὰ δῶ καὶ νὰ προσκυνήσω τὸν τάφο τοῦ ἁγίου καὶ μεγαλόμαρτυρος Δημητρίου καὶ τῆς ῾Αγίας Θεοδώρας. ᾿Απὸ τὸ ἀριστερὸ πόδι τοῦ λειψάνου τῆς ἁγίας ἀναβλύζει ἀδιάκοπα ἅγιο μύρο. Τρέχει ὅλο τὸ χρόνο σὰν πηγὴ καὶ γεμίζει τὸ δοχεῖο ποὺ βρίσκεται πλάϊ. Κάθε τόσο ἀλλάζουν τὰ φορέματα τῆς ῾Αγίας ποὺ εἶναι ἐμποτισμένα ἀπὸ τὸ μύρο. Κι᾿ οἱ Χριστιανοὶ τὰ μοιράζονται σὰν εὐλογία τῆς χάρης της καὶ ὕστερα τῆς φοροῦν καινούργια ἐνδματα. Βλέποντάς την ξαπλωμένη θαρεῖς πὼς εἶναι ζωντανή».

᾿Ακολουθεῖ τὸ προσκύνημα στοὺς ναοὺς καὶ στὰ μοναστήρια τῆς Πόλης:

«Προσκύνησα πρῶτα - πρῶτα τὴ μεγάλη ἐκκλησία τῆς ῾Αγίας Σοφίας, ὅπου διαμένει καὶ ὁ πατριάρχης κι᾿ ἀσπάσθηκα τὴν εἰκόνα τοῦ ᾿Ιησοῦ Χριστοῦ. Μπροστά της ἐξομολογοῦνται τὰ ἁμαρτήματά τους ἐκεῖνοι ποὺ

1. Livre de la description des pays (Paris, 1712).

2. ῾Η ζωὴ καὶ τὸ προσκύνημα τοῦ ἁμαρτωλοῦ μοναχοῦ Ζώσιμου, διακόνου τῆς Μονῆς τοῦ ῾Αγίου Σεργίου (Itinéraires Russes en Orient. ῎Εκδ. Société de l'Orient. Γενεύη, 1889).

αἰσθάνονται ντροπὴ νὰ τὰ ἐξομολογηθοῦν στὸν πνευματικό τους (γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸν ἀποκαλοῦν Σωτῆρα 'Εξομολόγο).

»Στὸ μοναστήρι τῆς 'Οδηγήτριας ποὺ βρίσκεται κοντὰ στὴν 'Αγία Σοφία γίνονται θαύματα κάθε Τρίτη.

»Στὸ γυναικεῖο μοναστήρι Φιλάνθρωπος ὑπάρχει μιὰ ἁγιασμένη πηγή. Οἱ λεπροὶ καὶ οἱ κάθε λογῆς ἄρρωστοι βυθίζουν τὰ πόδια τους στὴν ἄμμο καὶ θεραπεύονται.

»Μπροστὰ στὴν εἴσοδο τῆς 'Αγίας Σοφίας ὑπάρχει μιὰ κολώνα μὲ τὸ ὀρειχάλκινο ἄγαλμα τοῦ αὐτοκράτορα 'Ιουστινιανοῦ. Βλέπει πρὸς τὴν 'Ανατολὴ καὶ τὸ δεξί του χέρι ἀπειλεῖ τοὺς βασιλιάδες τῶν Σαρακηνῶν. Στὸ ἄλλο χέρι κρατάει ἕνα χρυσὸ μῆλο μὲ σταυρὸ στὴν κορυφή.

»Πιὸ κάτω, σὲ ἀπόσταση βολῆς τόξου, ὑπάρχει μιὰ κολώνα ὀρειχάλκινη ποὺ καταλήγει σὲ τρία κεφάλια φιδιῶν. Μέσα στὴν κολώνα ἔχει σφραγισθῆ δηλητήριο φιδιῶν. Κι' ἂν κανένας ἀπὸ τὴν Πόλη φαρμακωθῆ ἀπὸ ἑρπετό, ἀρκεῖ ν' ἀγγίξη τὴ στήλη γιὰ νὰ θεραπευθῆ ἀμέσως. Ἂν φαρμακωθῆ ἔξω ἀπὸ τὴν Πόλη δὲν γίνεται καλά».

ΣΤΑ ΝΗΣΙΑ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ (1408)

ΤΟ 1873 ὁ ἑλληνιστὴς Emile Legrand, καθηγητὴς τῶν ἀνατολικῶν γλωσσῶν στὴ Σορβόνη, βρισκόταν στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ ἐπιστημονικὲς ἔρευνες. 'Ο φίλος του Ἕλληνας γιατρὸς Βαζιάδης τοῦ γνώρισε ἕνα νεαρὸ Τοῦρκο, γιὸ ἀνωτάτου ὑπαλλήλου, ποὺ κατεῖχε σπουδαία θέση στὴν ὀθωμανικὴ διοίκηση. 'Ο Legrand θὰ ἐκφράση τὴν ἐπιθυμία νὰ τοῦ ἐξασφαλισθῆ μιὰ ἄδεια εἰσόδου στὴ βιβλιοθήκη τοῦ σεραγιοῦ ποὺ ἦταν πλουσιώτατη σὲ ἀρχαῖα χειρόγραφα. 'Αναζητοῦσε τὶς χαμένες κωμωδίες τοῦ Μενάνδρου.

«Εἶχα χάσει κάθε ἐλπίδα, ἀφηγεῖται ὁ Legrand[1], ὅταν ξαφνικὰ ἕνα πρωῒ ὁ νεαρὸς Τοῦρκος μὲ ὁδηγεῖ στὴν περιπόθητη βιβλιοθήκη. Κατὰ τὴν ἐπίσκεψή μου, ποὺ κράτησε δύο ὧρες, εἶδα ἕξη ἑλληνικὰ χειρόγραφα, κι' ἀνάμεσά τους τὴ μετάφραση στὰ ἑλληνικὰ τοῦ Liber Insularum Archipelagi [2]

---

1. 'Απὸ τὸν πρόλογο τοῦ βιβλίου τοῦ Γάλλου ἑλληνιστῆ *Émile Legrand* Description des îles de l'Archipel par Christophe Buodelmonti, version grecque par un anonyme, publiée d'après le manuscrit du Sérail avec une traduction française et une commentaire par Emile Legrand, professeur à l'École Nationale des langues orientales (Paris, 1897). 'Ο λατινικὸς τίτλος τοῦ βιβλίου : Christophoro Buodelmonti fiorentino librum insularum Archipelagi (Λειψία - Βερολῖνο, 1824).

2. «Βιβλίο περὶ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου». 'Ο τίτλος τοῦ μεταγλωττισμένου κειμένου: Λατίνου τινὸς Χριστοφόρου 'Ανσερίνου, Περὶ τῶν Νήσων ('Ο Β. εἶχε ἀφιερώσει τὸ ἔργο του στὸν καρδινάλιο 'Ορσίνι).

τοῦ Christophoro Buodelmonti. Στὴν ἀρχὴ νόμισα πὼς ἦταν βυζαντινὸ κείμενο ποὺ ὁ Buodelmonti εἶχε μεταφράσει στὰ λατινικά. Ἐπὶ χρόνια ὁλόκληρα ἔμενα μ' αὐτὴ τὴν πλάνη. Προσπάθησα πολλὲς φορὲς νὰ ἀποσπάσω τὸ βιβλίο ἀπὸ τὸ σεράϊ ἀλλὰ δὲν τὸ κατώρθωσα. Ὥσπου γνωρίζω ἕναν Ἕλληνα ποὺ εἶχε μεγάλη ἐπιρροὴ στὴν Πύλη. Μὲ τὴ μεσολάβησή του πῆρα τὴν ἄδεια νὰ τὸ ἀντιγράψω. Σὲ λίγο ὅμως μαθαίνω πὼς μὲ εἶχε προλάβει ὁ Salomon Reinach ποὺ εἶχε κιόλας δημοσιεύσει ἀποσπάσματα τοῦ βιβλίου στὴν «Ἀρχαιολογικὴ Ἐπιθεώρηση»[1]. Σπεύδω στὸν Reinach κι' ἐκεῖνος μὲ πληροφορεῖ ὅτι τὸ χειρόγραφο τοῦ σεραγιοῦ εἶχε ἀντιγράψει ὁ Emmanuel Miller[2] τὸ 1863 κι' ὅτι ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἀντίγραφο προέρχονται τὰ ἀποσπάσματα ποὺ δημοσιεύθηκαν».

Αὐτὴ εἶναι ἡ περιπετιώδης ἱστορία τοῦ ὁδοιπορικοῦ ἑνὸς μεγάλου προδρόμου τοῦ περιηγητισμοῦ στὴν Ἑλλάδα, τοῦ πρώτου μάλιστα Εὐρωπαίου ποὺ ταξίδεψε κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῶν Μέσων Χρόνων ἀποκλειστικὰ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο γιὰ μελέτη καὶ περιγραφή.

Ὁ Buodelmonti καταγόταν ἀπὸ οἰκογένεια εὐγενῶν τῆς Φλωρεντίας[3]. Θὰ ἐγκαταλείψη ἔφηβος τὴν πατρίδα του καὶ τὸ 1406 θὰ ἐγκατασταθῆ μονίμως στὴ Ρόδο καὶ θὰ χειροτονηθῆ κληρικός. Ὅπως σημειώνει ὁ ἴδιος στὸ χρονικό του ἡ περιοδεία στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου κράτησε τέσσερα ὁλόκληρα χρόνια[4].

«Ἁπάσας γὰρ τὰς ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς θαλάσσῃ νήσους σχεδὸν διήλθομεν ἐν τέσσαρσιν ἔτεσιν, οὐ ἄνευ μέντοι φόβου καὶ ἀγωνίας καὶ κινδύνων διαφόρων τῶν παρ' αὐτοῦ τοῦ Ποσειδῶνος παρεχομένων τοῖς πλέουσι»[5].

Τὸ χρονικὸ τοῦ ἀνήσυχου Φλωρεντινοῦ παππᾶ ἀποτελεῖ μιὰ σύνθεση γεωγραφικῶν, τοπογραφικῶν, ἱστορικῶν, ἀρχαιολογικῶν καὶ μυθολογικῶν στοιχείων, προσωπικῶν παρατηρήσεων γιὰ λιμάνια, πολιτεῖες, βουνά, πηγές, δάση, καὶ ὑλικοῦ ἀπὸ μελέτες ἀρχαίων συγγραφέων καὶ περιηγητῶν τῆς ἐποχῆς του.

Εἶναι ὁ πρῶτος Εὐρωπαῖος ἑλληνολάτρης ποὺ ἐπισημαίνει στοὺς συγχρό-

---

1. «Revue Archéologique» (Ἰανουάριος - Φεβρουάριος 1883).

2. *Henri Omont* : Catalogue des manuscrits grecs, latins, français et espagnols et des portulans recueillis par feu Emmanuel Miller (Paris, 1897).

3. Ἡ δούκισσα Μαγδαληνὴ Μπουοντελμόντι πέθανε καὶ ἐτάφη τὸ 1401 στὴ Ζάκυνθο. Εἶχε παντρευτεῖ τὸν Λεονάρδο Α' Τόκκο, «κόντε τοῦ Τζάντε καὶ τῆς Κεφαλονιᾶς, δούκα τῆς Λευκάδας καὶ ἄρχοντα τῆς Βόνιτσας». Ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ συζύγου της (τὸ 1321) ἡ Μαγδαληνὴ ἔγινε ἀντιβασίλισσα (Charles Hopf : Chroniques grecoromains).

4. Τὸ πρῶτο ἀντίγραφο τοῦ χρονικοῦ τοῦ Μπουοντελμόντι ἔχει χρονολογία 1428 καὶ ἔγινε στὴ Χίο, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ σημείωση μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἀντιγραφέα στὸ τέλος τοῦ κειμένου: «Nicolaus Scanavinus di Monte Rubeo scripsit in portu Chii, sub anno domini MCCCCXXVIII, die XVII Augusti in nave de Auria».

5. Ἕνα δεῖγμα ἀπὸ τὴν μεσαιωνικὴ ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ *Buodelmonti*.

νους του τὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαίας τέχνης καὶ κυρίως τοὺς θησαυροὺς τῆς Δήλου. Ὡστόσο, μ' ὅλο ποὺ ἔχει προηγηθῆ κατὰ τριάντα χρόνια τοῦ Κυριακοῦ τοῦ Ἀγκωνίτη στὶς ἀρχαιολογικὲς παρατηρήσεις, οἱ ἱστορικοὶ δὲν ἀναφέρουν οὔτε τὸ ὄνομά του.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι οἱ γνώσεις του, κυρίως τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας, εἶναι περιωρισμένες μὲ ἀποτέλεσμα ν' ἀποτολμᾶ μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἁπλοϊκὲς ἐξηγήσεις. Ἀλλὰ γιὰ τὴν ἐποχή του ὁ Buodelmonti ἦταν αὐθεντία.

Πολύτιμη, κυρίως, εἶναι ἡ συμβολή του στὴ μεσαιωνικὴ ἱστορία, ἐξ αἰτίας τῆς ἀκρίβειας τῶν παρατηρήσεών του[1].

Τὸ χρονικὸ γιὰ τὰ ἑλληνικὰ νησιά, παρὰ τὶς ἀδυναμίες του, ἀποτελοῦσε ἐπὶ τρεῖς αἰῶνες (ἀπὸ τὸν ΙΕ' ὣς τὸν ΙΗ') πολύτιμη πηγὴ γιὰ ὅλους τοὺς γεωγράφους. Ὅλοι λεηλάτησαν τὸ βιβλίο τοῦ Buodelmonti, μὲ μοναδικὴ ἴσως ἐξαίρεση τὸν Κερκυραῖο λόγιο καὶ γεωγράφο Νικόλαο Σοφιανὸ ποὺ τὸ ἔργο του ἀναγνωρίζεται σὰν προσωπικὴ μαρτυρία[2].

Ἐπειδὴ τὸ κείμενο εἶναι σὲ πολλὰ σημεῖα σκοτεινὸ ἔγιναν κατὰ τὶς ἀντιγραφὲς πολλὰ λάθη ποὺ δὲν πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν στὸν συγγραφέα. Ὁπωσδήποτε ὁ Ἕλληνας μεταφραστὴς εἶχε στὴ διάθεσή του χειρόγραφο σὲ καλὴ κατάσταση καὶ οἱ ἀβλεψίες καὶ οἱ παρατηρήσεις εὔκολα ἐπισημαίνονται.

---

1. Γιὰ νὰ ὑπογραμμίση ὁ Λεγκρὰν τὴν εὐσυνειδησία καὶ τὴν παρατηρητικότητα τοῦ Φλωρεντινοῦ περιηγητῆ καὶ τὴ συμβολή του στὴν ἱστορικὴ ἔρευνα ἀναφέρει τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Ἀντιπάτρου (ἔζησε στὴν ἐποχὴ τοῦ Φιλίππου τῆς Μακεδονίας, πατέρα τοῦ Ἀλεξάνδρου) γιὰ τὴ Φολέγανδρο :

Νῆσοι ἐρημαῖαι, τρύφεα χθονός, ἃς κελαδεινὸς
ζωστὴρ Αἰγαίου ἐντὸς ἔχει,
Σίφνον ἐμιμήσασθε καὶ αὐχμηρὰν Φολέγανδρον,
τλήμονες ἀρχαίαν σ' ὠλέσατ' ἀγλαΐην.

(Ἐρημόνησα, κομμάτια τῆς γῆς, ποὺ τὰ κυκλώνει, σὰ ζώνη ἀστραφτερὴ τοῦ Αἰγαίου τὸ κῦμα, ἄτυχα ἐσεῖς, ποὺ τῆς Σίφνου καὶ τῆς κατάξερης Φολέγανδρου πασχίζετε νὰ μοιάσετε, χάσατε τὴν παλιά σας ὀμορφιά). Ἡ Φολέγανδρος ἦταν ἐπὶ Μακεδόνων ἐρημονήσι καὶ ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι καὶ τὸν ΙΕ' αἰώνα κατὰ τὴν περιήγηση τοῦ Buodelmonti. Ὁ *Ζαφ. Γαβαλᾶς* στὴ μονογραφία του «Ἡ νῆσος Φολέγανδρος» (Ἀθῆναι, 1886) ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Φλωρεντινὸς ταξιδιώτης δὲν ἔφθασε ποτὲ στὸ νησί. Ἡ παρατήρηση τοῦ Γαβαλᾶ, γράφει ὁ *Legrand*, δὲν εὐσταθεῖ γιατὶ νεώτερα ντοκουμέντα ἀπέδειξαν ὅτι ὁ ἐποικισμὸς τῆς Φολεγάνδρου ἔγινε γιὰ πρώτη φορὰ μόλις τὸ 1577 καὶ ἑπομένως κατὰ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ *Buodelmonti* ἡ Φολέγανδρος ἦταν ἔρημη. Τὸ συμπέρασμα τοῦ *Legrand* εἶναι σφαλερό. Πραγματικά, ἡ Φολέγανδρος ἦταν ἔρημη κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀντιπάτρου. Ἔκτοτε, ὅμως, εἶχε κατοικηθῆ, ὣς τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΕ' αἰώνα ποὺ ἐρημώθηκε ἀπὸ τὶς πειρατικὲς ἐπιδρομές. Τὸ ταξίδι τοῦ *Buodelmonti* στὴ Φολέγανδρο συμπίπτει μ' αὐτὴ τὴν περίοδο. Εἶναι ἱστορικὰ ἐξακριβωμένο ὅτι ὁ Μάρκος Σανοῦδος εἶχε χτίσει ἐπὶ φραγκοκρατίας στὴ Φολέγανδρο, ποὺ ἀποτελοῦσε τμῆμα τοῦ δουκάτου τῆς Νάξου, φρούριο στὸ ὑψηλότερο σημεῖο τοῦ νησιοῦ. Τὸ 1607 δυνάστης τῆς Φολεγάνδρου ἦταν ὁ Ἀγγελέτος Γοζαδῖνος. Οἱ Τοῦρκοι κατέλαβαν τὸ νησὶ τὸ 1618.

2. Ἡ «Ἑλλάδος Περιγραφὴ» τοῦ Σοφιανοῦ κυκλοφόρησε τὸ 1540.

Κατὰ τὴν ὀκταετία τῆς παραμονῆς του στὸ Αἰγαῖο ὁ Buodelmonti εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐκμάθη τὴ λαϊκὴ νησιώτικη γλῶσσα. Κι' ἔτσι ἐπιχειρεῖ ἐτυμολογικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὰ ὀνόματα τῶν νησιῶν, ὅλες ἀνακριβεῖς καὶ ἁπλοϊκές. Γράφει λ.χ. ὅτι ἡ ὀνομασία Σύμη προέρχεται ἀπὸ τὸ σιμά, ἐπειδὴ βρίσκεται κοντὰ στὴ Μ. 'Ασία. Τῆς Καρίας ('Ικαρίας) ἀπὸ τὸ καρύδι, τῆς Μυκόνου ἀπὸ τὴ λέξη μῆκος, τῆς Μήλου ἀπὸ τὸ μύλος, τῆς Καρπάθου ἀπὸ τὸ καρπός. Ὅσο γιὰ τὴν ὀνομασία Παναγία εἶναι βέβαιος ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸ πᾶν (ὅλο) καὶ γειὰ (ὑγεία)[1].

Ὁ Buodelmonti περιγράφει ἑβδομήντα δύο, συνολικά, νησιὰ τοῦ Αἰγαίου ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν Κέρκυρα καὶ τελειώνοντας στὴν Αἴγινα[2].

Γράφει γιὰ τὴν Κεφαλονιά[3] :

«Σ' αὐτὸ τὸ νησὶ ὑπάρχουν πολλὰ φαρμακερὰ φίδια, ὅπως ἀστρίτες ἀλλὰ δὲν βλάπτουν ποτὲ ἄνθρωπο, γιατὶ μόλις βρεθοῦν κοντά του ναρκώνονται»[4].

---

1. Φυσικὰ καὶ οἱ ἐτυμολογικὲς ἐξηγήσεις τῶν ἑλληνιστῶν τοῦ ΙΕ' καὶ ΙΣΤ' αἰώνα δὲν ἦταν καλύτερες. 'Ακόμα καὶ ὁ *Sinner*, ἐκδότης καὶ σχολιαστὴς τοῦ *Buodelmonti* (1824), ποὺ θεωρεῖται καλὸς ἑλληνιστὴς διαπράττει ἀπαράδεκτα σφάλματα. Ὁ *Buodelmonti* ἐτυμολογεῖ τὸ 'Εχινάδες ἀπὸ τὸ ἐχῖνος (ἀχινός). Σπεύδει ὅμως ὁ *Sinner* νὰ διορθώση τὸν Φλωρεντινὸ περιηγητὴ καὶ ἐπιμένει ὅτι τὸ 'Εχινάδες προέρχεται ἀπὸ τὸ ἔχιδνα. Παρόμοιες ἀστεῖες ἐτυμολογίες βρίσκουμε ἄφθονες στὴ μεσαιωνικὴ πραγματεία «*Ζήτησις περὶ* βουλκολάκων» τοῦ *Μάρκου Μοναχοῦ Σερρῶν*. Παρθένος : «ἐκ τοῦ πῦρ θανῶς, κατὰ τὴν πύρωσιν τῆς σαρκὸς θάνατον». Περιστερά : πετᾶσθαι στερρῶς. Ἔλαφος : «διὰ τὸ χείλη δονεῖν ἐν τῷ λαλεῖν». Τρυγών : «ὅτι τηρεῖ τὸ οἰκεῖον γένος μὴ διγαμοῦσα ποτέ». 'Αηδών : «διὰ τὸ ἀεὶ ᾄδειν ἐν τῷ θέρει καὶ χειμῶνος πολλάκις». 'Αετός : «ἐκ τοῦ ἀεὶ ἔτος, διὰ τὸ πολλάκις ἀνακαινίζεσθαι». Πετεινόν : «Παρὰ τὸ τὴν πτέρυγα τείνειν». Ποταμός : «διὰ τὸ πότιμον ἔχειν ὕδωρ». Χείμαρρος : «διὰ τὸ ἐν χειμῶνι ρεῖν». Βοτάνιν : «παρὰ τὸ ἄνω βαδίζειν». Ἄνθος : «ἐκ τοῦ ἄνω θέειν ἤτοι τρέχειν».

2. «Ἂς ἀρχίσουμε πρῶτα ἀπὸ τὴν Κέρκυρα ποὺ πολλοὶ θεωροῦν σήμερα τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ νησὶ πρὸς τὴν 'Εσπερία. Ὕστερα θὰ ἀκολουθήσουν : Παχυσός, Λευκάς, 'Ιθάκη, Κεφαλληνία, Ζάκυνθος, Στροφάδες, Σαπιέντζα, Κύθηρα, Σκύλα, Κρήτη, Κάρπαθος, Ρόδος, Σίμεια, Χάλκη, 'Επισκοπή, Νίσυρος, 'Αστυπάλη, Σαντορίνη, Σύκανδρος, Πολύκανδρος, Πολύμεια, Μῆλος, Σύφανος, Σερφήνη, Θερμιά, Κέως, Ἄνδρος, Καλόγερος, Τῆνος, Μήκων (Δῆλος), Σούδα, Πάρος, 'Αντίπαρος, Σάντα Παναγιά, Νάξος, Ποδιαί, Ραχέα, Ἴος, 'Ανάφη, Βουπρώτη, Κινέρα καὶ Λεβάτα, Κῶς, Κάλαμος, Ἔρω, Πάτμος, Δίψη (Κρουσία), 'Ικαρία, Μανδριά, 'Αγάθουσα, Φορμάχη, Σάμος, Φοῦρνοι, Τενόζα, Ψαρά, Χίος, Μυτιλήνη, Τένεδος, Καλλίπολις, Μαρμαρᾶς, Καλώνυμος, Πέρα, Κωνσταντινούπολις, Μαρμαρᾶς, Θάσος, Ἄθως (τὸ νῦν Ἅγιον Ὄρος), Σανστράτη, Δρόμος, Μάκρη, Σκίαθος, Ἅγιος 'Ηλίας Σκῦρος, Εὔριπος, Αἴγινα».

3. Καὶ ἡ ἀπαραίτητη ἐτυμολογικὴ ἑρμηνεία: «'Η Κεφαλονιὰ ὠνομαζόταν ἄλλοτε Κεφαλή. Πραγματικὰ σ' ἐκείνους ποὺ πλέουν ἀπὸ τὰ βορεινὰ τὸ νησὶ φαίνεται στρογγυλό, σὰν κεφάλι ἀνθρώπου».

4. Εἶναι γνωστὸ πὼς στὴ γιορτὴ τῆς Παναγίας στὸ Μαρκόπουλο Κεφαλονιᾶς φίδια κυκλοφοροῦν στὸ ναὸ μισοναρκωμένα καὶ οἱ πιστοὶ τὰ παίρνουν ἄφοβα στὰ χέρια.

Γιὰ τὴν Ἰθάκη: «Τὸ νησὶ ὀνομάζεται σήμερα Val di Compare[1]. Πῆρε τ' ὄνομά του ἀπὸ ἕνα βασιλιὰ ἢ ἀπὸ κάποιο λουλούδι. Εἶναι ἕνα πολὺ εὐχάριστο καὶ ἀνθόσπαρτο νησί».

Οἱ πληροφορίες ποὺ καταγράφει ὁ Φλωρεντινὸς περιηγητὴς γιὰ τὴν ἐρημόνησο Σκύλλα προσφέρουν πολύτιμο λαογραφικὸ ὑλικό:

«Λένε πὼς ἂν σ' αὐτὸ τὸ νησὶ κοιμηθῆ κανεὶς πάνω σὲ δέρμα ὄναγρου δὲν ἔχει νὰ φοβηθῆ πιὰ τοὺς δαίμονες. Οἱ ἐπιληπτικοὶ γιατρεύονται ἂν κάνουν φυλαχτὸ ἀπὸ δέρμα ποὺ θὰ βγάλουν ἀπὸ τὸ μέτωπο τοῦ γαϊδάρου ἢ ἂν κάψουν ἕνα κομμάτι ἀπὸ τὴν ὁπλή του καὶ πιοῦν τὴ στάχτη διαλυμένη σὲ ποτὸ ἢ ἂν φορέσουν δαχτυλίδι καμωμένο ἀπὸ τὴν ὁπλὴ τοῦ ζωντανοῦ. Καὶ ἡ γυναῖκα ποὺ κοιλοπονάει ἐλευθερώνεται ἂν τὴ θυμιατίσουν μὲ καμμένο γαϊδουρόνυχο. Γιὰ τὸν θερμασμένο ξουρίζουν τρίχες ἀπὸ τὸ κεφάλι καὶ τὴ σαγονιὰ τοῦ γαϊδάρου καὶ τὶς καῖνε. Καὶ μὲ τὴ στάχτη γίνεται καλὰ ὁ ἄρρωστος. Ὅποιος ὑποφέρει ἀπὸ τεταρταῖο πυρετὸ ἀνακουφίζεται ἂν πιῆ αἷμα ἀπὸ τ' αὐτιὰ τοῦ ὄναγρου. Ἂν πάλι ἑτοιμάσεις ἀλοιφὴ ἀπὸ αἷμα ἀγριογαϊδάρου, ἀπὸ δρακουνιᾶς χυμὸ καὶ ροδόσταμο κι' ἀλείψεις τὰ νεφρὰ πρὶν κρεβατώσει τὸν ἄρρωστο ἡ θέρμη, γίνεται καλά. Ὅσοι ἔχουν πιαστεῖ ἀπὸ ρευματισμοὺς ξαναποκτοῦν τὴν εὐλυγισία τους ἂν λούσουν τὸ πονεμένο μέρος μὲ ζουμὶ ἀπὸ κρέας ὄναγρου ἢ ἂν τ' ἀλείψουν μὲ ζουμὶ ἀπὸ λίπος θηλυκοῦ ὄναγρου. Καὶ τὸ μεδούλι ἀπὸ τὰ κόκκαλα τοῦ ὄναγρου ὠφελεῖ στὶς πληγὲς καὶ στὴ νάρκωση τῶν νεύρων».

Στὴν Κάρπαθο παρατήρησε πὼς γινόταν ἐκμετάλλευση πίσσας:

«Ὅλοι οἱ κάτοικοι αὐτοῦ τοῦ νησιοῦ εἶναι φοβεροὶ στὴν ὄψη ἐπειδὴ δουλεύουν στὴν πίσσα. Καὶ τρέφονται μόνο μὲ γάλα.

»Κάποτε βγῆκαν στὸ νησὶ κρυφά, νύχτα οἱ Τοῦρκοι γιὰ λαφυραγωγία. Ἀλλὰ οἱ φρουροὶ ποὺ ἀγρυπνοῦσαν τοὺς τσάκισαν κι' ἔκαψαν τὴ γαλέρα τους. Κι' ὅσοι Τοῦρκοι εἶχαν εἰσχωρήσει στὸ νησὶ γιὰ ληστεία, γυρίζοντας καὶ βλέποντας πυρποληλμένο τὸ καράβι τους παράτησαν τὴν ἁρπαγὴ καὶ κατέφυγαν στὰ ὄρη ὅπου χάθηκαν κάπου ἑκατό».

Ταξίδεψε ὕστερα στὴ Ρόδο. Δὲν παραλείπει καὶ τὶς ἁπλοϊκὲς ἐτυμολογίες τῆς ὀνομασίας τοῦ νησιοῦ.

«Ἐδῶ ἀνθίζουν τὰ καλύτερα τριαντάφυλλα τοῦ κόσμου. Μπορεῖ ἡ ὀνομασία νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ ρόδι γιατὶ ἄλλοτε ἡ πολιτεία αὐτὴ ἦταν πυκνοκατοικημένη, ὅπως τὰ σπυριὰ τοῦ ροδιοῦ. Ἐδῶ τὰ δέντρα εἶναι τόσο πράσινα καὶ τὸ τοπίο τόσο εὐχάριστο ποὺ καταγοητεύεται τὸ βλέμμα τοῦ ἐπισκέπτη

---

1. Πραγματικά, ὡς τὸ 1504 μ' αὐτὴ τὴν ὀνομασία (Val di Compare, Κοιλάδα τοῦ Σύντεκνου) ἦταν γνωστὴ ἡ Ἰθάκη στοὺς ξένους ναυτικούς. Οἱ Σαρακηνοί, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Ἐδρισῆ (1150), τὴν ἀποκαλοῦσαν Φιάκι, οἱ Ἕλληνες Θιάκι καὶ Κομπαρέα (Βλ. ***Μηλιαράκη:*** «Κεφαλληνία καὶ Ἰθάκη»).

μὲ τὸ ἐξαίσιο πανόραμά του. Ποιὸς δὲ θαμπώνεται ἀπὸ τὸν ὑπέροχο κῆπο ποὺ ἔχουν δημιουργήσει οἱ Φλωρεντινοί ;»

Στὴ Σύμη ἀνθοῦσε ἡ πειρατεία :

»Οἱ σημερινοὶ Συμιῶτες εἶναι πανοῦργοι καὶ πολυμήχανοι καὶ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν πειρατεία. Μπαίνουν μὲ τὰ καράβια τους στὰ ροδίτικα καὶ τούρκικα λιμάνια καὶ λαφυραγωγοῦν.

»Σ' αὐτοὺς τοὺς βραχότοπους βγαίνει ἐξαιρετικὸ κρασί».

Τὰ μεταλλεῖα τῆς Χάλκης, ἡ δυνατὴ κράση τῶν κατοίκων καὶ ὁ Ἅη - Νικόλας :

«Λένε πὼς ὁ Ἀη - Νικόλας, κουρασμένος ἀπὸ μιὰ μακριὰ ὁδοιπορία, κάθησε σὲ τοῦτο τὸ βραχονήσι κι' ἐδίδαξε στοὺς κατοίκους τὸ δρόμο τῆς ἀλήθειας. Καὶ ἡ χάρη του τόσο τοὺς εὐλόγησε ὥστε, μ' ὅλο ποὺ δουλεύουν σκληρὰ σὲ μεταλλεῖα σιδήρου δὲν κινδυνεύουν ποτὲ οὔτε ἐξαντλοῦνται ἀπὸ τὴν κούραση. Τὰ μεταλλεῖα διατηροῦν ἀκόμα τὴν ἀξία τους καὶ οἱ νησιῶτες τὰ δίνουν προῖκα στὶς θυγατέρες τους, ὅταν θέλουν νὰ τοὺς προσφέρουν ἕνα δῶρο ἀξίας.

»Γιὰ νὰ τιμήσουν τὸν ἅγιο οἱ κάτοικοι ἔχτισαν μιὰ ἐκκλησιὰ πλούσια σὲ χρυσάφι καὶ ἀσήμι».

Ἐμπόριο θειαφιοῦ καὶ σύκων στὴ Νίσυρο :

«Στὸ κέντρο τοῦ νησιοῦ ὑπάρχει ἕνα ψηλὸ βουνὸ ποὺ ἀπ' τὴν κορυφή του ἐκτινάζεται θειάφι μέρα νύχτα. Κατεβαίνοντας συναντᾶς σὲ ἀπόσταση μιᾶς πετριᾶς ἀπὸ τὴν κορυφή, μιὰ πολὺ θερμὴ πηγή. Τὰ νερά της καταλήγουν σὲ μιὰ βαθειὰ καὶ σκοτεινὴ λίμνη ποὺ βρίσκεται στὸν κάμπο. Οἱ κάτοικοι μαζεύουν τὸ θειάφι σὲ μεγάλες ποσότητες καὶ τὸ πουλᾶνε στοὺς ἐμπόρους. Ἀπὸ τὴ μέση τοῦ βουνοῦ ὣς τὴν κορυφὴ ἡ ζέστη εἶναι ἀβάσταχτη καὶ δὲ μπορεῖ κανεὶς νὰ περπατήση ἂν δὲν φορῆ ξυλοπάπουτσα.

»Σ' αὐτὸ τὸ νησὶ εὐδοκιμοῦν πολὺ τὰ σύκα. Κάθε χρόνο φορτώνουν ὁλόκληρα καΐκια. Στὴ βόρεια ἀκτή, στὰ ριζὰ τοῦ βουνοῦ, βρίσκεται μιὰ σπηλιὰ ὅπου καταφεύγουν οἱ ἄνθρωποι ποὺ ὑποφέρουν ἀπὸ διάφορους πόνους κι' ἀφοῦ μείνουν κάμποσον καιρὸ θεραπεύονται».

Σημεῖα καὶ τέρατα στὴ Σαντορίνη :

«Ἦταν ἄλλοτε εὔφορη καὶ πολυάνθρωπη. Ἀλλὰ ὕστερα ἀπὸ μιὰ ἡφαιστειακὴ ἔκρηξη τὸ μισὸ νησὶ καταποντίσθηκε στὰ κύματα. Καὶ τώρα βλέπουμε στὴ θάλασσα ἕνα κομμάτι ἀπ' αὐτὸ τὸ νησὶ ἀποτεφρωμένο, σὲ σχῆμα φεγγαριοῦ ποὺ τὸ λένε Θηρασία.

»Ἀνάμεσα στὰ δυὸ αὐτὰ νησιά, ἡ θάλασσα εἶναι ἄβυσσος. Εἶναι τόσο μεγάλο τὸ βάθος ποὺ ὁ Ἰάκωβος, ἔνδοξος δούκας αὐτῶν τῶν νησιῶν, ἔρριξε ἕνα σκοινὶ χίλιες ὀργιὲς χωρὶς νὰ φθάση στὸ βυθό. Κι' αὐτοὶ ποὺ κρατοῦσαν τὸ σκοινὶ ἀναγκάστηκαν νὰ τ' ἀφήσουν στὴν ἄβυσσο γιατὶ εἶχε βαρύνει πολὺ καὶ δὲ μποροῦσαν νὰ τὸ κρατήσουν».

Στὴ Σίφνο κυριαρχεῖ ὁ γυναικεῖος πληθυσμός :

«Όπως λένε, σ' αὐτὸ τὸ νησὶ λάτρευαν τὸν Πάνα. Κι' αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸ ἄγαλμα τοῦ θεοῦ ποὺ βρίσκεται σὲ μιὰ κορυφὴ καταστραμμένο ἀπὸ τὸ χρόνο. Ὅταν ὁ Παῦλος καὶ οἱ ἄλλοι Ἀπόστολοι ἦλθαν σ' αὐτὰ τὰ νησιὰ καὶ δίδαξαν τὸ λόγο τοῦ Θεοῦ, κατέστρεψαν ὅλα τὰ εἴδωλα.

»Ὁ πληθυσμὸς αὐτοῦ τοῦ νησιοῦ εἶναι ἀραιὸς καὶ ἐξαθλιωμένος. Οἱ γυναῖκες ἀποτελοῦν τὴν πλειοψηφία. Ἐξ αἰτίας τοῦ μικροῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀνδρῶν παραμένουν ἁγνὲς ὡς τὰ γεράματά τους. Εἶναι καθολικὲς μ' ὅλο ποὺ ἀγνοοῦν τὴ λατινικὴ γλῶσσα».

Δυστυχία, ἀγωνίες καὶ τρόμος στὴ Σέριφο :

«Τὸ νησὶ πῆρε τ' ὄνομά του ἀπὸ ἕνα βοτάνι, τὴ σέρφη, ποὺ ὠφελεῖ στὰ νεφρά, ἢ ἀπὸ τὸν πρῶτο οἰκιστή, τὸν Σερφῆνο.

»Εἶδα μεγάλο ἀριθμὸ γιδιῶν. Τὸ κρέας τους ξεραίνεται στὸν ἥλιο καὶ χρησιμοποιεῖται ὡς τροφὴ ἀπὸ τοὺς κατοίκους.

»Σ' αὐτὸ τὸ νησὶ ἐπικρατεῖ μεγάλη δυστυχία. Οἱ κάτοικοι ζοῦν σὰν κτήνη. Καὶ τὸ χειρότερο, ξημεροβραδιάζονται μὲ τὸν τρόμο καὶ τὴν ἀγωνία μήπως πέσουν στὰ χέρια τῶν πειρατῶν».

Ἀντίθετα τὰ Θερμιὰ εὐημεροῦν :

«Τὸ νησὶ εἶναι σήμερα καλοκατοικημένο. Ὑπάρχει ἕνας κάμπος καλλιεργημένος, πλούσιος σὲ κτηνοτροφία, ποὺ ὀνομάζεται Ἐπισκοπή. Κατὰ τὸ νοτιὰ βρίσκεται ἕνας ἄλλος κάμπος, ἡ Μέρκα, ὅπου παράγεται ἀφθονία φρούτων, κρασί, κτηνοτροφικὰ εἴδη καὶ μετάξι».

Στὴν Κέα, ἐπισημαίνει τὴν ἀρχαία Ἰουλίδα καὶ ἀναθυμᾶται ἕνα παλιὸ ἔθιμο :

»Ἐδῶ βρίσκεται ἡ ἀρχαία πολιτεία Ἰουλὶς ὅπου, σύμφωνα μ' ὅσα ἔμαθα, ἐπικρατοῦσε ἕνα παλαιὸ ἔθιμο : Ὅποιος κάτοικος γινόταν ἀνάπηρος ἀπὸ γερατειὰ ἢ ἀπὸ μακρόχρονη ἀρρώστια, τερμάτιζε τὴ ζωή του παίρνοντας δηλητήριο. Κι' ὅλοι τὸν μακάριζαν καὶ θεωροῦσαν τὸν θάνατο ἄξιο πολλῶν ἐπαίνων.

»Κάποτε ὁ Πομπήϊος Σέξτος, ταξιδεύοντας ἀπὸ τὴ Ρώμη στὴν Ἀσία, ὑποχρεώθηκε ἀπὸ τὴν τρικυμία νὰ καταφύγη στὴν Κέα. Ἐκεῖ ἔμαθε πὼς μιὰ ἀξιοσέβαστη γηραιὰ δέσποινα τοῦ νησιοῦ ἦταν ἑτοιμοθάνατη κι' ἤθελε νὰ πάρη δηλητήριο γιὰ νὰ ἐπιταχύνη τὸ τέλος της. Ὅπως λένε, ὁ Πομπήϊος ἔσπευσε κοντά της καὶ προσπάθησε νὰ τὴν πείση νὰ μὴν ἀκολουθήση τὸ φριχτὸ ἐκεῖνο ἔθιμο.

»Ἐκείνη ὅμως ξαπλωμένη στὴν κλίνη της κι' ἔχοντας γύρω τὶς συγγένισσές της ἀπάντησε στὸν Πομπήϊο:

«Πρέπει νὰ ξέρης, ὦ ἄριστε τῶν Ρωμαίων, ὅτι εἶμαι πενήντα πέντε χρόνων. Κι' ὡς τώρα ἡ τύχη μοῦ ἔδειχνε τὸ πιὸ χαρούμενο πρόσωπό της καὶ πάντοτε μὲ καλοσώριζε μ' ἀνοιχτὰ χέρια. Τώρα φοβᾶμαι μήπως ἀπὸ ἕνα ξαφνικὸ φύσημα ἡ τύχη ἀπὸ φίλη γίνη διώκτης μου. Κι' ἔτσι τελειώσω τὸ βίο μου

ἄθλια, ἀφοῦ ὑποστῶ τὰ πιὸ φριχτὰ βάσανα. Γι' αὐτὸ προτιμῶ νὰ πεθάνω. Γιατὶ ὁ θάνατος εἶναι πιὸ εὐχάριστος ὅταν ἔρχεται σὰν εἶσαι εὐτυχισμένος».

»Κι' ἀφοῦ εἶπε αὐτά, ἀποχαιρέτησε τοὺς ἄνδρες καὶ τὶς γυναῖκες ποὺ στέκονταν γύρω της, προσευχήθηκε στοὺς θεοὺς καὶ ἤπιε τὸ δηλητήριο. Κι' ἀμέσως ξεψύχησε καὶ γλύτωσε ἀπὸ τὰ βάσανα τῆς φυλακῆς τοῦ κορμιοῦ.

»Σ' αὐτὸ τὸ νησὶ ὑπάρχει μιὰ πηγὴ ποὺ ὅποιος πιεῖ χάνει γιὰ λίγο τὶς αἰσθήσεις του, σύντομα ὅμως ξανάρχεται στὴν πρώτη του κατάσταση».

Στὴν Ἄνδρο εἶδε τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἑρμῆ :

«Ἐδῶ λάτρευαν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τὸν Ἑρμῆ. Τὸ ἄγαλμά του βρίσκεται ἀκόμα στὸ νησί. Εἶναι φτερωτὸς καὶ στὰ χέρια του κρατάει σκῆπτρο ποὺ γύρω του τυλίγονται φίδια. Φοράει καπέλλο στὴν κεφαλὴ κι' ἔχει μπροστά του ἕναν πετεινό[1].

»Ἐξ αἰτίας τῶν συχνῶν τουρκικῶν ἐπιδρομῶν ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἄνδρου ἔχει σήμερα πολὺ περιορισθῆ καὶ τὸ νησὶ ἔχει χάσει τὸ παλαιό του μεγαλεῖο. Ἀλλὰ σὲ σύγκριση μὲ τὰ ἄλλα νησιὰ φαίνεται πὼς εὐημερεῖ».

Στὴ Δῆλο βρῆκε γκεμισμένο τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀπόλλωνος :

«Εἴδαμε στὸν κάμπο τῆς Δήλου ἕναν ἀρχαῖο ναὸ στολισμένο μὲ μεγάλο ἀριθμὸ κιόνων καθὼς καὶ μ' ἕνα πελώριο ἄγαλμα, ποὺ βρίσκεται πεσμένο καταγῆς. Κι' ἦταν τόσο μεγάλο ποὺ ἐμεῖς, ὅλοι μαζί, κι' εἴμαστε πάνω ἀπὸ χίλιοι, δὲν μπορέσαμε νὰ τὸ ἀναστηλώσουμε, μ' ὅλο ποὺ χρησιμοποιήσαμε τὶς μηχανὲς καὶ τὰ σκοινιὰ ἀπὸ τὶς γαλέρες. Ἀφοῦ χάσαμε κάθε ἐλπίδα νὰ ἀνορθώσουμε τὸ ἄγαλμα, τὸ ἀφήσαμε τελικὰ στὴν ἴδια θέση»[2].

Στὴ Σούδα - νησάκι ἀντίκρυ στὸ κρητικὸ Ἀκρωτήρι - λιτὴ ζωὴ ὑπομονῆς κι' ἐλπίδας :

«Οἱ κάτοικοι τῆς Σούδας τρέφονται μὲ κριθαρένιο ψωμὶ καὶ γιδίσιο κρέας. Ἡ ζωή τους εἶναι σκληρή, ἀλλὰ γιὰ χατήρι τῶν παιδιῶν τους καὶ τὴν ἀγάπη πρὸς τὴν πατρίδα τους τὰ ὑπομένουν ὅλα καὶ ἀρκοῦνται μὲ ὅ,τι τοὺς προσφέρει ἡ ζωή».

Οἱ Παριανὲς τεκνοποιοῦν καὶ μετὰ τὰ πενήντα τους :

«Ἀντίκρυ ὑπάρχει ἕνα φρούριο ποὺ τὸ λένε Κέφαλος. Βρίσκεται στὴν κορυφὴ ἑνὸς ψηλοῦ βουνοῦ ποὺ θαρεῖς πὼς ἐγγίζει τὸν οὐρανό. Ἀνεβαίνει κανεὶς ὡς ἐκεῖ χωρὶς δυσκολία. Ἀκόμη καὶ γριὲς γυναῖκες ἀποσκελετωμένες

---

1. Σώθηκε ἀπὸ τὴν ἁρπαγὴ καὶ φυλάσσεται στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο.

2. Δύο αἰῶνες ἀργότερα Γάλλοι καὶ Ἄγγλοι κυνηγοὶ ἀρχαιοτήτων θὰ πριονίσουν κάθετα τὸ γιγάντιο κεφάλι τοῦ θεοῦ ἐπειδὴ φιλονείκησαν γιὰ τὴ διανομὴ τῆς λείας. Τελικά, μὲ τοὺς ἀλλεπάλληλους ἀκρωτηριασμοὺς στοὺς αἰῶνες ποὺ ἀκολούθησαν ἀπόμεινε μονάχα ὁ κορμὸς τοῦ ἀγάλματος. Σχετικὰ μὲ τὸ ταξίδι τοῦ *Buodelmonti* στὴ Δῆλο: *Salomon Reinach* : « La description de l'île de Delos de Buodelmonti ». « Revue Archéologique», Janvier - Fevrier (Paris, 1883).

ἀνηφορίζουν ξεκούραστα, φορτωμένες μάλιστα καὶ μὲ τὰ συγύρια τους. Στὴν Πάρο οἱ γυναῖκες τεκνοποιοῦν καὶ μετὰ τὰ πενήντα.

»Τὰ νησιὰ ποὺ γειτονεύουν μὲ τὴν Πάρο ὑποφέρουν ἀπὸ τὶς τουρκικὲς ἐπιδρομὲς καὶ οἱ πληθυσμοὶ ἔχουν ἀφανισθῆ. Κι' οἱ κάτοικοι ζοῦν ἀδιάκοπα μὲ τὸ φόβο νὰ βρεθοῦν ἀπὸ τὴ μιὰ στιγμὴ στὴν ἄλλη σκλαβωμένοι».

Στὴ Νάξο εἶδε τὸ ἄγαλμα τοῦ Βάκχου :

«'Εδῶ βγαίνει τὸ σμυρίλι, ἕνα εἶδος πέτρας πολὺ σκληρῆς, κατάμαυρης. 'Εξ αἰτίας τῶν μεγάλων ἀμπελώνων τὸ νησὶ ἦταν ἀφιερωμένο στὸ Βάκχο. Τὸ ἄγαλμά του βρίσκεται κοντὰ στὴν πόλη : κάθεται πάνω σὲ δύο τίγρεις· κι' εἶναι παιδὶ μὲ γυναικεῖο πρόσωπο, γυμνὸ στῆθος, μὲ κέρατα στὴν κεφαλὴ καὶ στεφάνι ἀπὸ κληματόβεργα ἀνθισμένη.

»Παρουσιάζουν τὸ Βάκχο σὰν παιδί, ἐπειδὴ ὅταν μεθάει χάνει τὰ λογικά του. Μὲ θηλυκὸ πρόσωπο ἐπειδὴ οἱ ἄνδρες ποὺ μεθοῦν κατέχονται ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία νὰ σμίξουν μὲ γυναῖκα. 'Η γύμνια του σημαίνει τὴν ἀλήθεια. Τὰ κέρατα τὴν ἐξουσία. Καὶ οἱ τίγρεις μαρτυροῦν τὴ μανία ποὺ προκαλεῖ ἡ μέθη·

»Τώρα δὲν βλέπεις ἄλλο ἀπὸ πλῆθος τσακαλιῶν ποὺ οὐρλιάζουν φριχτὰ καὶ κοπάδια ἀπὸ ἄγρια ζῶα ποὺ περιπλανιῶνται στοὺς λόγγους καὶ στοὺς κάμπους. 'Υπάρχουν ἐπίσης ἄφθονες πέρδικες.

»Συνάντησα στὴ Νάξο γυναῖκες ἀνύπαντρες ποὺ διατηροῦσαν τὴν παρθενία τους ὣς τὰ βαθειὰ γεράματά τους. Δὲν πρόκειται βέβαια γιὰ ἀφοσίωση στὰ θεῖα οὔτε γιὰ ἐγκράτεια καὶ πίστη στὴν παρθενία. 'Οφείλεται ἁπλούστατα στὴ λειψανδρία».

Στὴ Νιὸ βιγλάτορες τοῦ κάστρου εἶναι γριές :

«Τὸ ὄνομα Νιὸς εἶναι ἀπὸ τὴ λέξη νεότης ἢ ἀπὸ τὸ νεώς, ἐπειδὴ τὰ καράβια ποὺ ὑποφέρουν ἀπὸ φουρτούνα ποδίζουν στὸ νησὶ μὲ ἀνακούφιση.

»Κατὰ τό νοτιά, σ' ἕνα ὕψωμα, ὑπάρχει κάστρο καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ κεῖ δάσος καὶ γόνιμος κάμπος, χωρισμένος σὲ κλήρους ἀπὸ τοὺς νησιῶτες ποὺ καλλιεργοῦν τὸν τόπο. Κι' ὅταν πέφτη ὁ ἥλιος ὅλοι κλείνονται στὸ κάστρο γιὰ ἀσφάλεια. Κάθε πρωΐ ἀνοίγουν τὶς πύλες τοῦ φρουρίου καὶ πηγαίνουν στὶς δουλειές τους. Προηγουμένως δίνεται τὸ σύνθημα τῆς ἐξόδου ἀφοῦ οἱ γριὲς ἐπιθεωρήσουν τὸ νησὶ γύρω καὶ διαπιστώσουν πὼς δὲν ὑπάρχει κίνδυνος. Ἔτσι οἱ κάτοικοι βρίσκονται μέρα νύχτα σὲ ἐπιφυλακή».

Φίδια δὲν ζοῦνε στὴν 'Ανάφη. Τὸ ὄνομά της, ἐξηγεῖ ὁ Buodelmonti, προέρχεται ἀπὸ στερητικὸ ἄλφα καὶ τὸ ὄφις. «Καὶ ἂν φέρει κανεὶς φίδι σ' αὐτὸ τὸ νησί, ἀμέσως θὰ ψοφήση. Καὶ τὸ κυριώτερο : ἂν μεταφέρη φίδι ἀπὸ τὴν 'Ανάφη σ' ἄλλον τόπο, χαράξη ἕναν κύκλο καὶ τὸ τοποθετήση μέσα, τὸ ἑρπετὸ ἀμέσως ψοφάει ».

'Η Βουπρώτη ('Αμοργὸς) τοῦ θυμίζει τὴ Σκύλα καὶ τὴ Χάρυβδη :

«Κατὰ τὸ νοτιὰ ψηλὰ βραχόβουνα ὑψώνονται ἀπειλητικὰ καὶ φοβερὰ γιὰ τοὺς ναυτικούς. 'Η θάλασσα δέρνεται ἐδῶ ἀπὸ βίαιους ἀνέμους καὶ ξεσπάει

στὶς βραχουριές, ἔτσι ποὺ ὁ τόπος δὲν ξεχωρίζει διόλου ἀπὸ τὴ Σκύλα καὶ τὴ Χάρυβδη. Κι' ἐπειδὴ ἐδῶ γίνονται συχνὰ ναυάγια οἱ ναυτικοὶ ἀποφεύγουν αὐτοὺς τοὺς γιαλούς. Θυμοῦνται, ἄλλωστε τὶς βενετσιάνικες γαλέρες ποὺ καταποντίστηκαν σ' αὐτὲς τὶς θάλασσες».

Τὸ γραφικὸ τοπίο τῆς Κῶ γοητεύει ἀκόμα καὶ τοὺς ἀθάνατους θεούς:

«Νησὶ μὲ κλίμα νοσηρὸ κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ χρόνου. Ἀνάμεσα σὲ κάμπους ὑψώνονται δύο λόφοι μοναχικοί. Κι' ἐκεῖ βρίσκεται μιὰ σπουδαία πηγὴ ποὺ τὴν ἔλεγαν Λικαστὼ καὶ τώρα τὴν ὀνομάζουν Ἀποδομάρβη. Κι' εἶναι τόση ἡ ὀμορφιὰ τοῦ τοπίου καὶ ἡ εὐχαρίστηση ποὺ δίνει τὸ κελάϊδημα τῶν πουλιῶν ποὺ ὄχι μόνο ἐμᾶς τοὺς θνητοὺς ἀλλὰ καὶ τοὺς ἀθάνατους νομίζω μπορεῖ νὰ μαγέψη.

»Πρὸς τὰ ἀνατολικὰ τοῦ νησιοῦ βρίσκεται ἡ πρωτεύουσα ποὺ λέγεται Ἀραγγέα. Οἱ Ἕλληνες τὴν ἀποκαλοῦν Κιτριά. Ὑπάρχουν ἐδῶ τόσα μαρμαρένια κτίρια καὶ θέατρα ποὺ οἱ ἐπισκέπτες θαυμάζουν, καὶ ὅσοι ἀκοῦνε σχετικὰ τὰ θεωροῦν ἀπίστευτα.

»Λένε ὅτι ἡ κόρη τοῦ Ἱπποκράτη παρουσιάζεται κάθε τόσο ζωντανὴ καὶ διηγεῖται τὰ βάσανά της. Κι' ὅτι παρακαλεῖ τὸ Θεὸ νὰ τὴ λυπηθῆ καὶ νὰ τὴν πάρη γιὰ νὰ γλυτώση ἀπὸ τὸ μαρτύριό της. Παρουσιάζεται κάθε ἔξη ἢ ὀχτὼ μῆνες κοντὰ στὸ πατρικὸ σπίτι, ὅπως πολλοὶ βεβαιώνουν καὶ θρηνεῖ γοερά»[1].

Ἐπιβλητικὰ ἀρχαῖα οἰκοδομήματα εἶδε στὴν Κάλυμνο ὁ Φλωρεντινὸς ταξιδιώτης:

«Τὴν εὐημερία τῆς Καλύμνου κατὰ τὴν ἀρχαιότητα μαρτυρεῖ καὶ σήμερα τὸ πλῆθος καὶ τὸ μεγαλεῖο τῶν οἰκοδομημάτων ποὺ βρίσκει ὁ ἐπισκέπτης. Ἀλλὰ ποιὸς θὰ μποροῦσε νὰ περιγράψη τὴν ποικιλία καὶ τὴν καλλιτεχνική τους ἀξία; Σ' ὅλο τὸ νησὶ θαυμάζει κανεὶς τὰ ἀνεπανάληπτα αὐτὰ ἔργα».

Πλούσια συλλογὴ ἀλόης στὴ Λέρο:

«Ἐδῶ παράγεται ἀλόη. Οἱ κάτοικοι μαζεύουν τὸ φυτό, τὸ ἐναποθηκεύουν καὶ περιμένουν τοὺς ἐμπόρους νὰ τὸ πουλήσουν».

Οἱ Τοῦρκοι σέβονται τὸ μοναστήρι τῆς Πάτμου:

«Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς μαθητὲς τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννη ἦρθαν στὴν Πάτμο καὶ ἵδρυσαν, κοντὰ στὸ σημεῖο ὅπου ἀσκήτευσε ὁ Ἀπόστολος, ἕνα μοναστήρι ποὺ ἀκόμα καὶ σήμερα κατοικεῖται ἀπὸ μοναχούς. Καὶ οἱ Τοῦρκοι, ὄχι μονάχα δὲν τοὺς ἐνοχλοῦν ἀλλὰ τοὺς παρέχουν καὶ τὰ ἀναγκαῖα ἐφόδια ὅταν οἱ καλόγεροι διαπεραιώνονται στὴ χώρα τους.

»Ὅταν οἱ ναυτικοὶ ποὺ ἔρχονται ἀπὸ τὴν Ἔφεσο βλέπουν συννεφιασμένη τὴν κορυφὴ τοῦ νησιοῦ, σπεύδουν στὸ κοντινώτερο λιμάνι γιατὶ αὐτὸ εἶναι σημάδι πὼς τὰ καράβια θὰ ὑποστοῦν ἀβαρίες.

1. Τὸν μεσαιωνικὸ αὐτὸ θρύλο σὲ ἄλλη παραλλαγὴ ἀφηγεῖται ὁ *Mandeville* στὰ «Ταξίδια» του.

»Στὶς σχισμὲς τῶν βράχων ὑπάρχει πλῆθος ἀπὸ μελίσσια ποὺ προσφέρουν ἐξαιρετικὸ μέλι.

»Ἡ Ἰκαρία ἔχει τόσο μεγάλη παραγωγὴ λευκοῦ κρασιοῦ ποὺ ἐφοδιάζει καὶ τὰ γειτονικὰ νησιά».

Παντέρημος ὁ Ἀη - Στράτης: «Οἱ Τοῦρκοι ἐρήμωσαν παλιότερα τὸ νησὶ καὶ τώρα εἶναι ὁλότελα ἀκατοίκητο. Μόνο ἄγρια ζῶα ζοῦν σ' αὐτὸ τὸν τόπο».

Στὴν Κωνσταντινούπολη ὁ Ἰταλὸς περιηγητὴς εἶδε παρακμὴ καὶ ἐρείπια. Γκρεμισμένος ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων ὅπου ὑπῆρχαν οἱ μεγαλόπρεποι τάφοι τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων λαξευμένοι σὲ πορφυρὸ μάρμαρο καὶ κυρίως ἡ πελώρια σαρκοφάγος τοῦ Κωνσταντίνου. Οἱ μεγάλες δεξαμενὲς εἶχαν ἐπίσης ἐρειπωθῆ καὶ στὰ ὑγρὰ καὶ σκοτεινὰ βάθη τους εἶχαν φυτευτεῖ κληματαριές.

Ὁ Buodelmonti ταξίδεψε καὶ στὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ δίνει ζωηρή, γοητευτικὴ καὶ ἐπιγραμματικὴ περιγραφὴ καὶ πολύτιμες πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ τῶν καλογέρων στὰ κοινόβια:

«Στὰ μοναστήρια ἐπικρατεῖ αὐτὴ ἡ συνήθεια: ξυπνοῦν οἱ μοναχοὶ μόλις χτυπήση τὸ ξύλινο σήμαντρο, νύχτα ἀκόμα, σύμφωνα μὲ τὸ ἑλληνικὸ ἔθιμο, καὶ πηγαίνουν σιωπηλοὶ στὴν ἐκκλησία γιὰ νὰ ψάλουν τὸν ὄρθρο. Ὕστερα γυρίζουν στὰ κελλιά τους καὶ τρῶνε χωριστὰ ἐν εἰρήνῃ ὅ,τι στείλει ὁ ἡγούμενος στὸν καθένα.

»Ὑπάρχουν ὅμως καὶ μοναστήρια κοινόβια καὶ ἄλλα ὅπου ἐπικρατεῖ πιὸ αὐστηρὴ πειθαρχία. Κάθε Σάββατο βράδυ, οἱ μοναχοὶ κατεβαίνουν ἀπὸ τὸ βουνὸ καὶ τὶς ἐρημιὲς στὰ κελλιά τους. Καὶ τὴν Κυριακή, μετὰ τὴ λειτουργία γευματίζουν μαζί. Ὕστερα ξαναγυρίζουν στὶς σκῆτες τους παίρνοντας μαζί τους μονάχα ψωμὶ καὶ ὄσπρια. Καὶ κεῖ στὶς ἐρημιές, μὲ τὰ βλέμματα στραμμένα στὸν οὐρανό, ἀναστενάζουν ἀπὸ τὰ βάθη τῆς ψυχῆς τους μὲ τὴ σκέψη τους στὸν παράδεισο ἀπ' ὅπου ἐκδιώχθηκαν οἱ πρωτόπλαστοι ὕστερα ἀπὸ τὸ ἁμάρτημα. Καὶ μὲ σπαραγμὸ καρδιᾶς καὶ ψυχὴ ταπεινωμένη ἀφήνουν τὰ χείλη τους νὰ σαλεύουν στὸν ψαλμὸ ἑνὸς ὕμνου.

»Κι' ὅλα αὐτὰ γίνονται τὴ νύχτα. Ἀλλὰ μόλις βγῆ ὁ ἥλιος καθένας σπεύδει νὰ δοξολογήση μὲ εὐλαβικὸ στόμα τὸν Ὕψιστο.

»Ζοῦν σὲ ἀτμόσφαιρα περισυλλογῆς, δὲν φοβοῦνται διόλου τὴ μοναξιὰ — ὁ Θεὸς εἶναι μαζί τους — καὶ χαίρονται νὰ σκέπτωνται τὸν οὐρανὸ καὶ ὄχι τὸ χρυσάφι. Θέλουν νὰ πατοῦν τὴ γῆ εὐλογώντας ἀδιάκοπα τὸν Κύριο.

»Αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι εἶναι ὀλιγαρκεῖς, δὲν ζηλεύουν τὰ πλούτη, οὔτε φοβοῦνται τοὺς ἰσχυρούς, γιατὶ δὲ μποροῦν νὰ βλάψουν τὸν ἐσωτερικὸ ἄνθρωπο. Ἡ ὕπαρξή τους εἶναι πραγματικὰ εἰρηνικὴ καὶ χαρούμενη, οἱ νύχτες τους εὐχάριστες, οἱ μέρες τους γεμάτες ἀπὸ ἀσχολίες, τὰ γεύματά τους γαλήνια. Καθένας πηγαίνει ἐλεύθερα καὶ χωρὶς φόβο ὅπου θέλει. Δὲν ἀνησυχεῖ

μήπως τοῦ στήσουν παγίδα, οὔτε ὁ ἴδιος μηχανεύεται κακὸ γιὰ τὸν ἄλλο. Ὁ τόπος ὅπου ζοῦν εἶναι, μπορεῖ νὰ πῇ κανείς, τὸ παλάτι τῶν ἀγγέλων. Ἐκεῖ βασιλεύει εὐωδία καὶ πνευματικὸς ζῆλος. Ἡ μετριοφροσύνη εἶναι κριτὴς καὶ μάρτυρας τῆς ἀρετῆς τους. Τὸ τραπέζι τους εἶναι εἰρηνικό, οὔτε πολυτέλειες οὔτε θόρυβος. Ἡ λαιμαργία δαμάζεται, ἡ ἐπαίσχυντη μανία τῶν ἡδονῶν ἀποπέμπεται. Κυριαρχεῖ ἡ σωφροσύνη. Ἡ κλίνη τους εἶναι ἅγια καὶ γαλήνια, ἡ συνείδησή τους ἀληθινὸς παράδεισος.

»Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἔχουν τόσο πολὺ ἀπορροφηθῆ σ' αὐτὴ τὴ μορφὴ ζωῆς, εἶναι τόσο βαθειὰ ἡ περισυλλογή τους, ποὺ καὶ τοῖχος πελώριος νὰ γκρεμισθῆ πλάϊ τους, ὄχι μόνο δὲν θὰ νοιώσουν τρόμο, ἀλλὰ οὔτε τὴν κεφαλὴ ἢ τὰ μάτια θὰ στρέψουν νὰ δοῦν τί συμβαίνει.

»Μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς τοὺς μοναχοὺς συνηθίζουν νὰ τρῶνε μονάχα τρεῖς φορὲς τὴν ἑβδομάδα.

»Μέτρησα ὁ ἴδιος σὲ μερικὰ κοινόβια ἑκατὸ μοναχοὺς καὶ σ' ἄλλα πεντακόσιους. Ὑπάρχουν κάπου τριάντα μοναστήρια ποὺ ἀκολουθοῦν αὐτοὺς τοὺς κανόνες μοναχικοῦ βίου. Κι' ἔχουν οἱ μονὲς πλῆθος κυψέλες, κυρίως στὶς κοιλάδες, ὅπου πρασινίζουν οἱ συκιὲς καὶ οἱ ἐλιές.

»Καθισμένοι οἱ μοναχοὶ στὰ κελλιά τους, ἄλλοι ὑφαίνουν ἐνδυμασίες, ἄλλοι ράβουν ὑποδήματα ἄλλοι ἑτοιμάζουν δίχτυα, ἄλλοι κατεργάζονται τὸ μαλλί, πλέκουν καλάθια μὲ βέργες λυγαριᾶς ἢ πλάθουν πήλινα πιθάρια γιὰ τὸ κρασί, ἄλλοι φτιάχνουν καμηλαύκια.

»Καὶ στὴν ὡρισμένη ὥρα, ὅλοι σπεύδουν νὰ δοξολογήσουν τὸ Θεό. Κι' ἀνάμεσά τους βασιλεύει αἰώνια εἰρήνη».

Τελευταῖος σταθμὸς τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ Buodelmonti ἡ Αἴγινα.

«Ἐκεῖ πόδισε τὸ καράβι μας γιὰ ἀσφάλεια καὶ γιὰ ἀνάπαυση. Κι' ἦταν τὸ τέλος τοῦ τάξιδιοῦ μας: γιατὶ μέσα σὲ τέσσερα χρόνια ἐπισκεφθήκαμε ὅλα σχεδὸν τὰ νησιὰ τοῦ Ἀρχιπελάγους, μὲ τρόμους καὶ ἀγωνίες, ἀντιμετωπίζοντας τοὺς κινδύνους ποὺ ὁ Ποσειδῶν ἐπιφυλάσσει στοὺς ναυτικούς»[1].

Ο ΕΞ ΑΓΚΩΝΟΣ ΑΡΧΑΙΟΛΑΤΡΗΣ

Ἡ μεγάλη μορφὴ τοῦ περιηγητισμοῦ τὸν ΙΕ' αἰώνα εἶναι ὁ Καλαβρὸς Κυριακὸς[2] ὁ Ἀγκωνίτης. Ἀκαταπόνητος ταξιδευτὴς καὶ ἐνθουσιώ-

1. Γιὰ τὴν Κρήτη ἔγραψε εἰδικὸ βιβλίο ὁ *Buodelmonti* στὰ λατινικὰ μὲ τὸν τίτλο «Descriptio Cretae» (Ἔκδ. Publications de l'école des langues orientales) τόμ. ΙΔ'.

2. Κατὰ τὸν Ἰ. Γεννάδιο τὸ ὄνομα τοῦ Ἀγκωνίτη εἶναι Κυριάκος καὶ ὄχι Κυριακός, ἀφοῦ τὸ Κυριακὸς ἀποτελεῖ ἐπίθετο. Ἀπαράλλακτα ὅπως Χρῆστος ἀπὸ τὸ χρηστὸς καὶ Λάμπρος ἀπὸ τὸ λαμπρὸς («Ὁ Λόρδος Ἔλγιν κ.λ.π. σελ. 162).

δης ἑλληνολάτρης, ἔμπορος, ποιητής, διπλωμάτης καὶ ἀρχαιολόγος, αὐτοδίδακτος ἀλλὰ ἰδιοφυής, ἔζησε σὲ μιὰ ταραχώδη γιὰ τὸν ἑλληνικὸ κόσμο ἐποχή. Ἐπὶ τριάντα χρόνια (1418 - 1452) στάθηκε στὸ προσκήνιο τῶν πολιτικῶν γεγονότων τοῦ καιροῦ του.

Ὁ Cyriaco de Pizicolli γεννήθηκε στὴν Ἀγκώνα τῆς Καλαβρίας τὸ 1391 (τὸν ἴδιο χρόνο ποὺ ἀνέβηκε στὸ θρόνο τοῦ Βυζαντίου ὁ Μανουὴλ Β΄) καὶ πέθανε τὸ 1452 (λίγους μῆνες πρὶν ἀπὸ τὴν ἅλωση τῆς Πόλης) στὴν Κρεμόνα [1]. Ἡ ζωή του ὑπῆρξε μιὰ πυρετικὴ δράση ποὺ πολλὲς φορὲς ἐγγίζει τὰ ὅρια τοῦ τυχοδιωκτισμοῦ.

Γιὸς οἰκογενείας μεγαλεμπόρων μὲ μεγάλη ἐπιχειρηματικὴ παράδοση σ' ὁλόκληρο τὸ μεσογειακὸ χῶρο, ἀρχίζει νὰ ταξιδεύη ἀπὸ τὰ ἐννιά του χρόνια. Ὥς τὰ δεκατρία του ἔχει κιόλας γνωρίσει ὁλόκληρη τὴν Ἰταλία. Δυὸ ταξίδια μεταξὺ 1412 καὶ 1414 τὸν φέρνουν στὸ Αἰγαῖο, στὴ Μικρὰ Ἀσία, Αἴγυπτο, Κύπρο, Δαλματία.

Τριάντα χρόνων ἔχει ἐπισκεφθῆ ὁλόκληρο σχεδὸν τὸν τότε γνωστὸ κόσμο. Καὶ τὴν ἴδια στιγμὴ ἔχει ἀπορροφήσει καὶ θαυμαστὰ ἀξιοποιήσει ὅλες τὶς γνώσεις τῆς ἐποχῆς του. Ἦταν ἕνα ἀνήσυχο πνεῦμα, βεβαιώνει ὁ στενός του φίλος Φραγκῖσκος Φίλελφος.

Μερικοὶ ἱστορικοὶ ὑποστηρίζουν ὅτι ὁ Κυριακὸς εἶχε μεταφράσει σὲ ἡλικία δεκατριῶν χρόνων τὴν Ἁγία Γραφὴ ἀπὸ τὰ λατινικὰ στὰ ἰταλικά [2]. Ἀπὸ τὴν ἐφηβική του ἡλικία κατέχεται ἀπὸ μιὰ περίεργη ἕλξη πρὸς τὰ ἐρείπια τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου. Στὴν Κωνσταντινούπολη ἀντιγράφει ἑλληνικὲς ἐπιγραφὲς κι' ἂς μὴ γνωρίζει διόλου ἑλληνικά. Στὴν Αἴγυπτο ἀντιγράφει ἐπιγραφὲς μὲ φοινικικοὺς χαρακτῆρες. Ἦταν τὸ «χόμπυ» του.

Ἀλλὰ γύρω στὰ 1402, πάμπλουτος ἀπὸ τὶς ἐμποροναυτικὲς ἐπιχειρήσεις του, ἀποφασίζει νὰ θέση τὸν Κερδῶο Ἑρμῆ στὴν ὑπηρεσία τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας. Ἔχει συνειδητοποιήσει ὅτι οἱ ἐπιγραφὲς ἀποτελοῦν ἀνεκτίμητες πηγὲς πληροφοριῶν γιατὶ εἶναι σύγχρονες μὲ τὰ γεγονότα ποὺ ἀναφέρουν κι' ἑπομένως αὐθεντικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν ἀναστήλωση τῆς ἱστορίας. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη ὁ Κυριακὸς προηγεῖται κατὰ ἕναν αἰώνα τῆς ἐποχῆς του [3]. Ὁ Γερμανὸς ἱστορικὸς Γρηγορόβιος τὸν θεωρεῖ «θεμελιωτὴ τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης».

Τὸ 1452 ἀγοράζει στὴ Χίο μιὰ Καινὴ Διαθήκη, τὴν Ὀδύσσεια, τὴν Ἰ-

---

1. Βλ. *Δ. Καμπούρογλου*. Παρατηρήσεις στὸ ἄρθρο τοῦ *Ε. Ziebarth* «Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκῶνος ἐν Ἠπείρῳ». Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ (1926 σ. 110 - 119 καὶ 224).

2. *Erich Ziebarth* : Cyriacus von Ancona in Samothrake Mitteilungen des Kaiserlich Deutchen Archeologischen Instituts zu Athen (1902). Τὰ ἴδια παραδέχεται καὶ ὁ *Mackendrick*.

3. Cyriac of Ancona, by *Bernard Ashmole* fellow of the Academy (London, 1957).

λιάδα καὶ μιὰ τραγωδία τοῦ Εὐριπίδη καὶ ἀρχίζει συστηματικὴ ἐκμάθηση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς.

Ταξιδεύει[1] καὶ μελετάει. Καὶ στὰ διαλείμματα τῶν ἐμπορικῶν του ἀποστολῶν ἀντιγράφει ἐπιγραφές, συγκεντρώνει ἀρχαιολογικὸ ὑλικό, περιγράφει τοὺς τόπους ποὺ ἐπισκέπτεται, πραγματοποιεῖ μετρήσεις ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων, σχεδιάζει γλυπτά[2].

Συνδυάζει τὸ ἐμπόριο μὲ τὴν πολιτικὴ δραστηριότητα στὶς Αὐλὲς τῶν μοναρχῶν καὶ μεγιστάνων τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀνατολῆς καὶ τὴν περισυλλογὴ λειψάνων τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος.

Καρπὸς ὅλων αὐτῶν τῶν περιηγήσεων καὶ μελετῶν εἶναι τὰ περίφημα «Σημειωματάρια» (Commentarii) καὶ ἕνας ἀριθμὸς ἐπιστολῶν. Φαίνεται πὼς τὰ Σημειωματάριά του (ἕξη τόμοι) χάθηκαν κατὰ τὴν πυρκαγιὰ τοῦ 1514 ποὺ κατέστρεψε τὸ βιβλιοπωλεῖο Σφόρτσα τοῦ Πέζαρο. Ἀλλὰ πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφή, οἱ φίλοι τοῦ Κυριακοῦ καὶ ἄλλοι οὑμανιστὲς τῆς ἑπομένης γενεᾶς εἶχαν ἀντιγράψει τὰ κείμενά του κι' ἔτσι σώθηκαν ἀρκετὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ πολύτιμα ὁδοιπορικά[3].

Στὰ Σημειωματάριά του καταγράφει τὰ πάντα : τοὺς τόπους ποὺ εἶδε,

---

1. Ὁ *Edward Bodnar* (Cyriacus of Ancona and Athens. Bruxelles - Berghen, 1960) καταγράφει τὰ ταξίδια του μὲ τὴν ἑξῆς χρονολογικὴ σειρά:

1412 : Ρόδος, Χίος, Σάμος, Μυτιλήνη, Κύπρος, Βηρυτός, Ἀλεξάνδρεια, Ραγούζα.
1418 : Καλλίπολη, Κωνσταντινούπολη.
1425 - 30 : Κωνσταντινούπολη, Χίος, Μακεδονία, Θράκη, Ἑλλήσποντος, Κύζικος, Νίκαια, Χαλκηδών, Πέργαμος, Σμύρνη, Σύμη.
1431 : Λέσβος - Χίος.
1435 : Δαλματία, Ἤπειρος, Κρήτη, Αἴγυπτος.
1436 : Ἄρτα, Ἐρέτρια, Ἀθήνα, Πειραιάς.
1437 : Πελοπόννησος.
1443 : Ἀθήνα - Σπάρτη.
1444 : Ἀθήνα.
1444 - 47 : Ταξίδι στὸ Αἰγαῖο.
1447 - 48 : Πελοπόννησος.
1452 : Κωνσταντινούπολη.

2. «Ἐδῶ (στὴ Χίο), μὲ τὴ μεσολάβηση τῶν φίλων του ἀγόρασε τὸν ὡραιότατο ἐκεῖνο βασιλικὸ κώδικα τῆς Καινῆς Διαθήκης ἀντὶ 20 χρυσῶν νομισμάτων. Στὴν Κύπρο ἀνακάλυψε τὸν Βίο τοῦ Εὐριπίδη. Στὴ Θεσσαλονίκη ἀγόρασε πολλὰ βιβλία ἑλληνικὰ καὶ ἱερὰ καὶ θύραθεν καὶ τὰ ἔστειλε μὲ πλοῖο, στὸν φίλο του Ἀνδρεόλο».(Ἀπὸ τὴ βιογραφία τοῦ Κυριακοῦ ποὺ ἔγραψε ὁ *Scalamonti* σὲ λατινικὴ γλῶσσα).

3. Τὸ 1742 κυκλοφόρησε στὴ Φλωρεντία ἕνας τόμος χρονικῶν καὶ ἐπιστολῶν τοῦ Κυριακοῦ μὲ τὸν τίτλο : «Kyriaci Anconitani itinerarium nunc primum ex ms.cod. in lucem erutum ex libl. illus. clarissime baronis Philippi Stosch, editionem recensuit, animadversionibus ac praefatione illustravit, nonnullisque ejusdem Kyriaci epistolis partim editis, partim ineditis, locupletavit Laurentius Mehus (Florentiae, 1742).

σχέδια μνημείων, ἀγαλμάτων καὶ νομισμάτων, ἐπιγραφὲς[1], ἀντίγραφα παλαιῶν χειρογράφων. Τεράστια ἡ προσφορά του στὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα ἀλλὰ καὶ στὴν ἀναβίωση τῆς ἑλληνολατρείας. Ὁ Κυριακὸς εἶναι ὁ μεγάλος πρόδρομος.

«Ἐκεῖνος ποὺ ἄνοιξε στοὺς ἄλλους, παρατηρεῖ εὔστοχα ὁ βιογράφος του Scalamonti[2], τὸ δρόμο γιὰ ἔρευνες καὶ μελέτες τοῦ ἀρχαίου κόσμου, γιὰ συλλογὲς κλασσικῶν καλλιτεχνικῶν θησαυρῶν, ἐκεῖνος ποὺ κατώρθωσε νὰ συναρπάση τὸν πνευματικὸ κόσμο καὶ νὰ τὸν προσελκύση στὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαιότητος, ἡ ἰδιοφυΐα τοῦ αἰώνα ὑπῆρξε σίγουρα ὁ δικός μας ὁ Κυριακός[3]».

Ταξίδευε ἀπὸ ἐσωτερικὴ παρόρμηση. Ἡ περιπέτεια ἦταν στὸ αἷμα του, ὅπως καὶ σ' ὅλες τὶς μεγάλες ἐμπορικὲς οἰκογένειες τῆς Ἰταλίας, τοὺς Κονταρίνι τῆς Βενετίας καὶ τοὺς Γιουστινιάνι τῆς Γένοβας. Ἡ Μεσόγειος ἀποτελοῦσε γι' αὐτοὺς ἕνα εἶδος mare nostrum.

Οἱ μεγιστάνες τοῦ ἐμπορίου τῆς ἐποχῆς δὲν εἶχαν διόλου προκαταλήψεις. Δὲν ξεχώριζαν τοὺς χριστιανοὺς ἀπὸ τοὺς ἀλλόθρησκους, τοὺς Ἕλληνες ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ἔβλεπαν μονάχα τὸ ἰντερέσο. Ἐκεῖνον ποὺ ἀγοράζει κι' ἐκεῖνον ποὺ πουλάει.

Ἔτσι ἐξηγεῖται τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Κυριακὸς διατηροῦσε ἐγκάρδιες σχέσεις μὲ ὅλους τοὺς μεγάλους τοῦ καιροῦ του. Μὲ τοὺς Βυζαντινοὺς αὐτοκράτορες καὶ τοὺς σουλτάνους, μὲ τοὺς πάπες (ὁ Εὐγένιος Δ' τοῦ ἀναθέτει διπλωματικὲς ἀποστολές), μὲ τὸν βασιλιὰ τῆς Νεαπόλεως, μὲ τὸν αὐτοκράτορα τῆς Ἁγίας Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας Σιγισμοῦνδο (κατὰ τὴ στέψη θὰ βρεθῆ στὸ πλευρό του) καὶ μὲ τὸν Γενοβέζο κυβερνήτη τῆς Χίου. Καὶ τὴν ἴδια στιγμὴ εἶχε δεσμοὺς μὲ τὸν κύκλο τῶν οὐμανιστῶν καὶ κυρίως μὲ τοὺς φημισμένους Μαικῆνες τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν, τὸν Κόζιμο τῶν Μεδίκων καὶ τὸν Φραγκῖσκο Φίλελφο.

Μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀντιληφθῆ τὴν πολυεδρικὴ — ἴσως καὶ καταχθόνια —

---

1. Τὴ συλλογὴ τῶν ἀρχαίων ἐπιγραφῶν τοῦ Κυριακοῦ ἔχει ἐκδόσει ὁ *Carlo Moroni*. Ὁ Κυριακὸς εἶχε περιλάβει τὰ πορίσματα τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν του σὲ τρεῖς τόμους μὲ πλούσια εἰκονογράφηση. Τὰ πρωτότυπα σχεδιογραφήματα τοῦ Παρθενῶνος καὶ τῶν ἄλλων μνημείων τῶν Ἀθηνῶν φυλάσσονται στὸ Βρεταννικὸ Μουσεῖο. Εἶναι οἱ ἀρχαιότερες παραστάσεις τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως ποὺ ὑπάρχουν. Σχέδια τοῦ Πύργου τῶν Ἀνέμων καὶ τοῦ μνημείου τοῦ Φιλοπάππου μὲ τὸν βασιλέα ἐπὶ τεθρίππου ἅρματος βρίσκονται στὸ Βατικανό.

2. Τὸ 1792 τυπωνόταν ἡ βιογραφία τοῦ Κυριακοῦ, ἔργο τοῦ φίλου του *Francesco Scalamonti* ὁλοκληρωμένη ἀπὸ τὸν Felix Felicianus : «Vita di Ciriaco Anconitano scripta da Francesco Scalamonti tratta da un codice trivigiano e data in luce dall Giuseppe Colucci premesso un commento ed aggiuntevi le opportune annotazioni».

3. Μερικοὶ ἱστορικοὶ χαρακτηρίζουν τὸν Κυριακὸ πατέρα τῆς ἀρχαίας ἐπιγραφικῆς. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ εἶχαν ἀσχοληθῆ μὲ τὴν συλλογὴ ἐπιγραφῶν τῶν πρώτων μεταχριστιανικῶν αἰώνων ὡς τὴν παραμονὴ τῆς Ἁλώσεως. Εἶναι γνωστὲς οἱ ἀνθολογίες τοῦ Κων. Κεφαλᾶ καὶ τοῦ Μάξιμου Πλανούδη.

προσωπικότητα τοῦ Κυριακοῦ, ἂν σκεφθῆ ὅτι προπαγάνδιζε τὴν ὀργάνωση νέας σταυροφορίας κατὰ τῶν Τούρκων καὶ τὴν ἴδια στιγμὴ εἶχε στὸν κόρφο του φιρμάνι τοῦ σουλτάνου γιὰ τὶς ἐλεύθερες μετακινήσεις του καὶ τὶς μυστηριώδεις συναλλαγές του. Καὶ τὸ ἐκπληκτικώτερο ὅλων εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἅλωση τῆς Πόλης ὁ Κυριακὸς βρισκόταν στὸ τουρκικὸ στρατόπεδο τοῦ Ἑλλησπόντου καὶ διάβαζε στὸν σουλτάνο Μωάμεθ Β' τὸν Πορθητή, Διογένη Λαέρτιο, Ἡρόδοτο, Λίβιο καὶ χρονικὰ τῶν παπῶν, αὐτοκρατόρων καὶ βασιλιάδων.

Στὴ Χίο εἶχε δημιουργήσει στενοὺς δεσμοὺς μὲ τὸν κυβερνήτη Ἀντρεόλο Γιουστινιάνι. Καὶ χάρη σ' αὐτὴ τὴ φιλία χρησιμοποιοῦσε τὸ νησὶ ὡς βάση ἐξορμήσεων γιὰ τὶς ἀρχαιολογικές του ἔρευνες στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο καὶ ὡς σίγουρο τόπο γιὰ τὴν ἐναπόθεση τῶν θησαυρῶν ποὺ μετέφερε ἀπὸ ὅλες τὶς ἑλληνικὲς χῶρες : ἀγάλματα, νομίσματα, κώδικες χειρογράφων, ἐπιγραφές·

Ἀλλὰ ἐνῶ στίς κοινωνικές του σχέσεις καὶ στὶς ἐπιχειρηματικές του συναλλαγὲς ὁ πολυμήχανος Καλαβρὸς ἦταν προσγειωμένος καὶ πρακτικός, στὰ ὁδοιπορικά του, στὶς σημειώσεις καὶ στὶς ἐπιστολές του ἀγνοεῖ ὁλότελα τὴν ἐποχή του, ἀγνοεῖ τὴν καθημερινὴ ζωή, τὸν ἄνθρωπο, τὸν περίγυρό του. Ἔβλεπε μονάχα τὰ μάρμαρα, τὰ γκρεμισμένα μνημεῖα, τὰ θαμμένα ἀρχαῖα νομίσματα, τὰ καταχωνιασμένα χειρόγραφα. Στὴν Ἀθήνα εἶδε μονάχα τὸν Παρθενώνα. Στὴ Σπάρτη μόνο τὰ θρυμματισμένα ἀγάλματα. Ἀδιαφορεῖ γιὰ τὸν Μυστρᾶ, περιφρονεῖ τὴ σύγχρονη πραγματικότητα, τοὺς Ἕλληνες, τὸ Βυζάντιο. Στὸν καθημερινὸ βίο ἀναφέρεται μονάχα ὅταν πρόκειται γιὰ τὶς προσωπικές του ἀπολαύσεις ἢ δυσαρέσκειες. Γιὰ τὰ κυνήγια του μὲ τοὺς δοῦκες καὶ τοὺς φίλους του μεγιστάνες καὶ τὰ κουνούπια ποὺ τὸν ἐνοχλοῦν. Ἀλλὰ καὶ αὐτὲς οἱ λεπτομέρειες ἀποτελοῦν σπουδαῖο ὑλικὸ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ μεσαιωνικὴ ἱστορία.

Τὸ 1435 ὁ Κυριακὸς ἐγκαινιάζει τὸ νέο κύκλο τῶν περιηγήσεών του στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ποὺ θὰ κρατήση ὡς τὸ θάνατό του[1]. Τὸ Νοέμβριο βρίσκεται στὴ Ζάρα τῆς Δαλματίας. Κατευθύνεται πρὸς τὴν Κέρκυρα ἀλλὰ ἡ ἐπιδημία ποὺ ἔχει ἐκδηλωθῆ στὸ νησὶ τὸν ἀναγκάζει νὰ ξεμπαρκάρη στὶς ἀντικρυνὲς ἠπειρωτικὲς ἀκτές. Τὸ δρομολόγιό του: Βουθρωτὸ - Πάργα - Ἀμβρακικός.

Στὴν Ἄρτα τὸν περιμένει ὁ φίλος του Κάρολος Β' «ὁ λαμπρότατος Δεσπότης Ρωμαίων, δούκας τῆς Λευκάδος καὶ τῆς Ζακύνθου, εὐγενέστατος γόνος τοῦ ἐνδόξου τῆς Νεαπόλεως οἴκου Τόκκο καὶ ἔνδοξος τῶν ἠπειρωτῶν καὶ γαληνότατος βασιλεύς»[2].

---

1. «Παυσανία τοῦ Μεσαίωνος» τὸν χαρακτηρίζει ὁ W. Miller (The Latins, σελ. 417) : «Ἦταν ἔμπορος ὅπως ὁ Σλῆμαν, ἔμαθε τὰ ἑλληνικὰ καὶ διαπνεόταν ἀπὸ φλογερὸ πάθος γιὰ τὰ μνημεῖα τῆς κλασσικῆς Ἑλλάδας».

2. Ὁ Κάρολος Β' ἦταν ἀνεψιὸς τοῦ Καρόλου Α' ποὺ πέθανε στὰ Γιάννενα τὸ 1429.

Ὁ Κάρολος ὀργανώνει ἀμέσως κυνηγετικὴ ἐκδρομή: «Ἡ ἄλλη μέρα ἦταν τῆς Ἀρτέμιδος μὲ τὶς φαρέτρες. Ὁλοκάθαρος οὐρανός. Συναντηθήκαμε στὰ δάση τοῦ Ἀκτίου μὲ τὸν ἔπαρχο τῆς Λευκάδος Ἰάκωβο Ροῦφο, πολύπειρο κυνηγό. Ἐφοδιασμένοι μὲ πολλὰ βέλη καὶ ἄλλα κυνηγετικὰ ὅπλα, μὲ γοργοπόδαρα καὶ νευρώδη λαγωνικὰ καὶ γρήγορα ἄλογα ἐξασκημένα στὸ κυνήγι ἐψάλαμε αὐτὴ τὴν προσευχὴ στὴν Ἀρτέμιδα:

«Ἄκουσε, βασίλισσα, τοῦ Δία κόρη, μὲ τὰ πολλὰ ὀνόματα, ταχύποδη, ἐσὺ ποὺ χαίρεσαι τὶς σαΐτες καὶ περπατᾶς τὴ νύχτα, δός μας...».

Γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωὴ οὔτε λέξη. Μονάχα γιὰ τὰ ἐνοχλητικὰ κουνούπια τῶν ἐκβολῶν τοῦ Ἀράχθου γράφει ὁ Κυριακὸς καὶ γιὰ τὰ παχειὰ ψάρια ποὺ γεύτηκε στὴν Ἄρτα.

Ἡ περιοδεία συνεχίζεται πρὸς τὴ Νικόπολη καὶ τὴ Στράτο. Ὁ Κυριακὸς περνάει ὕστερα στὴν Πάτρα, ταξιδεύει στὴ Ναύπακτο, Βοστίτσα, Κόρινθο, διαπεραιώνεται στὴν ἀντικρυνὴ ἀκτὴ καὶ στὶς 21 Μαΐου 1436 ἀνεβαίνει στοὺς Δελφούς.

Ἀγανακτεῖ γιὰ τὴν ἀμάθεια τῶν Ἑλλήνων. «Οἱ Δελφοὶ ὀνομάζονται Καστρὶ ἀπὸ τὸν μωρὸ ἑλληνικὸ ὄχλο ποὺ δὲν γνωρίζει τὰ χώματα ποὺ πατάει[1]».

Προχωρεῖ ὕστερα στὸ Στείρι, στὸν Ὅσιο Λουκᾶ, στὴ Δαύλεια. Στὴ Λειβαδιὰ συγκινεῖται ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἐρείπια ἀλλὰ καὶ θαμπώνεται ἀπὸ τὴ μεγαλοπρέπεια τῆς ρεματιᾶς μὲ τὰ πολύβουα νερὰ ποὺ κυλοῦν ἀπὸ τὶς βραχοσπηλιές.

Ὕστερα, ἀφοῦ ἐπισκέπτεται καὶ τὴ Θήβα φθάνει, τὸν Μάρτιο τοῦ 1436, στὴ Χαλκίδα ὅπου θὰ ἔχῃ συνάντηση μὲ τὸν Εὐβοέα λόγιο Νικόλαο Σεκουνδινό[2]. Τὴ συνάντηση τοῦ Καλαβροῦ περιηγητῆ μὲ τὸν Ἕλληνα συγγραφέα ἐπισημαίνει πρῶτος ὁ Paul Maas[3].

Ἡ γυναῖκα του, κόρη τοῦ δεσπότη τῶν Ἀθηνῶν Νέριου Ἀτζαγιώλη εἶχε τὸν τίτλο «Βασίλισσα τῶν Ρωμαίων». Ὁ Κάρολος Β' πέθανε τὸ 1448.

1. Ὡς τὴν ἀπελευθέρωση οἱ Δελφοὶ ἦταν γνωστοὶ μονάχα μὲ τὴν ὀνομασία Καστρί.

2. Ὁ Σεκουνδινὸς διετέλεσε ἐπίσημος διερμηνέας τῆς συνόδου Φλωρεντίας - Φερράρας (1438). Ἡ ἀντιπροσωπεία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας εἶχε συγκροτηθῆ ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννη Η' Παλαιολόγο (1425 - 1440) καὶ τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ἰωσήφ. Ἀνάμεσα στὰ μέλη τῆς ἀκολουθίας ἦταν καὶ ὁ Βησσαρίων, ὁ Μάρκος ὁ Εὐγενικὸς καὶ ὁ Γεώργιος Σχολάριος. Στὴ Φερράρα θαύμασαν ὅλοι τὴ δεινὴ λατινομάθειά του. Ὁ πάπας θὰ χαρακτηρίσῃ τὸν Σεκουνδινὸ «vir Graecae et latinae historiae peritissimus». Καὶ ἀλλοῦ: interpres Seguntinus utraquae linguae disertissimus adeptus est (*Κ. Σάθα*: Νεοελληνικὴ Φιλολογία σ. 34). Ἀργότερα ὁ Σεκουνδινὸς ἐχρημάτισε γραμματικὸς τοῦ δούκα τῆς Βενετίας καὶ τοῦ πάπα Πίου Β'. Πέθανε στὴ Ρώμη τὸ 1436. Ἔγραψε «Γενεαλογία τῶν Τούρκων σουλτάνων».

3. *Paul Maas*: Ein Notizbuch des Cyriacus von Ancona aus dem Jahre 1436 (Beiträge zu Studien und Mitteilungen aus dem Antiquariat. Jacques Rosenthal, München). Βλ. *Παν. Μαστροδημήτρη*: Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκῶνος εἰς Εὔβοιαν (καὶ μία

Ὁ Σεκουνδινὸς ἀντιγράφει στὰ Σημειωματάρια τοῦ Κυριακοῦ στίχους τῆς Ὀδύσσειας γιὰ νὰ τὸν παρομοιάση μὲ τὸν πολύπλαγκτον ὁμηρικὸ ἥρωα. Καὶ προσθέτει, μὲ ἡμερομηνία 4 Ἀπριλίου 1436 αὐτὴ τὴν ἀφιέρωση :

«Νικόλαος, ἀνδρὶ ἀρίστῳ, σοφῷ τε κἀγαθῷ Κυριακῷ τῷ ἐξ Ἀγκῶνος, χαίρειν :

Ἔχεις ταυτὶ παρ' ἐμοῦ, ὦ φίλων κἀνδρῶν ἄριστε, Νικολάου τοῦ Σεκουνδινοῦ σῆς ἕνεκεν ἀγαθῆς φιλίας ἣν ἐνεδείξω ἐμοὶ ἐνταῦθα εἰς Εὔριπον γενόμενος, καὶ μέμνησό μου διηνεκῶς καὶ τοῖς φιλοῦσί σε ἔγγραφον. Θεός δέ σε διατηροίη παντὸς ἀνιαροῦ ἀνώτερον. Ἔρρωσο».

Σὲ τρεῖς μέρες (7 Ἀπριλίου 1436) φθάνει γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ἀθήνα. Προκαλεῖ ἐντύπωση στὸν ἐρευνητὴ αὐτὴ ἡ καθυστέρηση. Ταξιδεύει ὁ ἀρχαιολάτρης Κυριακός[1] τριάντα ἔξη ὁλόκληρα χρόνια, ἔχει ἐπισκεφθῆ καὶ τὴν τελευταία ἀρχαιολογικῆς σημασίας γωνιὰ τοῦ κλασσικοῦ χώρου. Καὶ μόνον ἡ Ἀθήνα ἔμεινε ἔξω ἀπὸ τὶς περιηγήσεις του. Πῶς ἐξηγεῖται αὐτὴ ἡ καθυστέρηση ;

Οἱ ἱστορικοὶ συμφωνοῦν. Ἡ Ἀθήνα εἶχε ἀπολησμονηθῆ ἐξ αἰτίας τοῦ ἱστορικοῦ κενοῦ τόσων αἰώνων. Ἦταν ἕνα ἀσήμαντο κάστρο τῆς φραγκοκρατίας.

Ἡ μακρόχρονη ἀναβολὴ τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ Κυριακοῦ στὴν Ἀθήνα ἀποκαλύπτει πῶς ἔβλεπε ἡ Ἀναγέννηση τὸν ἑλληνικὸ πολιτισμό. Τὸ Βυζάντιο καὶ ἡ Ἀλεξάνδρεια εἶχαν μεγαλύτερη σημασία ἀπὸ αὐτὴ τὴ βυθισμένη σὲ νάρκη μικρὴ πολιτεία.

Καί μιὰ ἀκόμη παρατήρηση : Δὲν εἶχε ἀφυπνισθῆ ἐντελῶς τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ κέντρα τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κυριακοῦ. Ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία ὑπῆρχε, μ' ὅλο ποὺ βρισκόταν στὰ τελευταῖα της. Ἡ Κωνσταντινούπολη ἦταν ἡ ἕδρα τοῦ αὐτοκράτορα ἐνῶ ἡ Ἀθήνα ἀποτελοῦσε κατὰ τὴν Ἀναγέννηση ἕνα ἁπλὸ φραγκικὸ δουκᾶτο. Ἀκόμα καὶ κατὰ τὸν προηγούμενο αἰώνα ἦταν γνωστὴ σὰν ἕνα ἰδιωτικὸ βασίλειο τῶν Καταλανῶν μισθοφόρων[2].

Athenas veni ! ἦρθα στὴν Ἀθήνα, γράφει ὁ Κυριακὸς θριαμβευτικὰ στὰ Σημειωματάριά του. Καὶ φυσικά, τὸ βλέμμα του προσηλώθηκε ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ στὸν Παρθενώνα.

συνάντησίς του μετὰ τοῦ Νικ. Σεκουνδινοῦ) 1966. Ἐπίσης : *Παν. Μαστροδημήτρη* : Ἀνέκδοτος βιογραφία Νικ. Σεκουνδινοῦ ἐκ τῶν καταλοίπων Ἀνδρέου Μουστοξύδου (ΕΕΒΣ τόμ. ΛΓ', σ. 241 - 257). *Fr. Babinger* : Nikolaos Segoundinos, ein griechische - venetischer Humanist des 15 Jhdts (Χαριστήριον εἰς Ἀ. Ὀρλάνδον τόμ. Α', Ἀθῆναι 1905).

1. *Paul Mackendrick* : A Renaissance Odyssey : The life of Cyriac of Ancona «Classica et Mediaevalia» ΙΓ' (1952) 131 - 145.

2. *Kenneth M. Setton* : Catalan domination of Athens 1311 - 1388 (The Medieval Academy of America. Cambridge, 1948).

«Ἐδῶ εἶδα γιὰ πρώτη φορὰ τὰ τεράστια τείχη, τὰ κατερειπωμένα ἀπὸ τὸ χρόνο, καὶ στὴν πόλη καὶ στοὺς ἀγροὺς ἀμύθητο πλοῦτο μαρμαρένιων κτιρίων, ναῶν, σπιτιῶν καὶ κάθε λογῆς γλυπτῶν θαυμαστῆς τέχνης. Κι' ὅλα αὐτὰ σ' ἕναν ἀπέραντο ὄγκο συντριμμάτων.

»Τὸ πιὸ ἀξιοθέατο μνημεῖο βρίσκεται στὴν Ἀκρόπολη. Εἶναι ὁ μεγαλόπρεπος, ὁ ἀξιοθαύμαστος μαρμαρένιος ναὸς τῆς Παλλάδος, τὸ θεϊκὸ ἔργο τοῦ Φειδία, μὲ τοὺς 58 περίλαμπρους κίονες. Εἶναι καταστόλιστος ἀπὸ τὰ εὐγενικώτερα ἀνάγλυφα ποὺ σμίλεψε ποτὲ ἡ ὑψηλότερη τέχνη γλύπτη. Ἀνάγλυφα παντοῦ: στὰ ἀετώματα, στὰ γεῖσα, στὰ ἐπιστύλια».

Ὁ ἀρχαιολάτρης Κυριακὸς δὲν σημειώνει οὔτε λέξη γιὰ τὴ σύγχρονη Ἀθήνα. Δὲν πρόσεξε κἂν (ἴσως τὸ θεώρησε ἀνάξιο λόγου) ὅτι ὁ Παρθενώνας εἶχε γίνει χριστιανικὸς ναὸς ἀφιερωμένος στὴν Παναγία. Θαυμάζει τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν Προπυλαίων ἀλλὰ δὲν ἀναφέρει ὅτι εἶχαν μεταρρυθμισθῆ σὲ ἕδρα τῆς δουκικῆς ἐξουσίας καὶ σὲ παλάτι τοῦ Νέριου Ἀτζαγιόλη. Οὔτε μιὰ γραμμὴ γιὰ τὴ φραγκοκρατία. Ὁ Κυριακὸς ἔβλεπε μονάχα τὰ λείψανα τοῦ ἀρχαίου κόσμου[1].

Ὕστερα ἀπὸ δεκαπέντε μέρες, στὶς 22 Ἀπριλίου, ἐγκαταλείπει τὴν Ἀθήνα καὶ κατεβαίνει στὸν Πειραιὰ ὅπου σχεδίασε τοὺς δύο στρογγυλοὺς πύργους τοῦ λιμανιοῦ καὶ τὸ περίφημο ἄσπρο λιοντάρι ποὺ βρισκόταν μπροστὰ στὸν βενετσάνικο ταρσανά.

Καὶ ἡ περιήγηση συνεχίζεται πρὸς Ἐλευσίνα, Μέγαρα, Κόρινθο, Σικυῶνα καὶ Καλάβρυτα ὅπου ὁ Κυριακὸς συναντᾶ τὸν μεγάλο Ἕλληνα οὐμανιστὴ Γεώργιο Καντακουζηνό. Στὸ Μέγα Σπήλαιο ἀποθαυμάζει τὴν περίφημη εἰκόνα τῆς Παναγίας (κατὰ τὴν παράδοση τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ).

Ἐκφράζει τὸν θαυμασμό του γιὰ τὴν πλούσια βιβλιοθήκη τοῦ Βυζαντινοῦ λογίου καὶ σημειώνει στὸ χρονικό του ὅτι δανείστηκε τὸν Ἡρόδοτο καὶ μερικοὺς ἄλλους τόμους ἀρχαίων συγγραφέων.

Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1437 πάλι στὴν Ἑλλάδα. Φθάνει στὴν Πάτρα (15 Σεπτεμβρίου), κατεβαίνει στὸν Πύργο καί, ἀκολουθώντας τὶς ὄχθες τοῦ Ἀλφειοῦ, προχωρεῖ ὡς τὴν καρδιὰ τοῦ Μωριᾶ, τὴ Μεγαλόπολη. Κατευθύνε-

---

1. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Κυριακὸ τὸν ἐξ Ἀγκῶνος εἶχε ἐπισκεφθῆ τὴν πόλη τῶν Ἀθηνῶν πρὶν ἀπὸ τὴν ἅλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως (τὸ 1395) καὶ ἕνας Ἰταλὸς νοτάριος, ὁ Nicolo Martoni. Οἱ πληροφορίες γιὰ τὴ μεσαιωνικὴ Ἀκρόπολη καὶ τὴν κατάσταση τῶν μνημείων εἶναι ἀσήμαντες. Ὡστόσο καὶ οἱ ἐλάχιστες σημειώσεις τοῦ νοταρίου εἶναι πολύτιμες. Ὁ Martoni ἀφοῦ θαύμασε τὰ Προπύλαια προχώρησε «πρὸς τὴ μεγάλη ἐκκλησία ποὺ βρίσκεται μέσα στὸ κάστρο καὶ εἶναι ἀφιερωμένη στὴν Παναγία». Ὁ ναὸς γράφει ὁ νοτάριος, εἶναι χτισμένος μὲ μεγάλα μάρμαρα (νομίζει ὅτι πρόκειται γιὰ παλιὰ χριστιανικὴ ἐκκλησία). Καὶ τελειώνει τὴν ἀφήγησή του περιγράφοντας τοὺς κίονες καὶ τὰ ἐπιστύλια. «Εἶναι ἀδύνατο, σημειώνει μὲ θαυμασμό, νὰ συλλάβῃ ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου πῶς ἦταν δυνατὸ νὰ κτισθοῦν τόσο μεγάλα κτίρια».

ται πρὸς τὸ Μυστρᾶ. Κοντὰ στὶς πηγὲς τοῦ 'Αλφειοῦ, στὴ Φαλαισία, θυμᾶται τὸν Μέμνονα, κυβερνήτη τῆς Κερπινῆς, νόθο γιὸ τοῦ Καρόλου Τόκκου καὶ ἀνεψιὸ τοῦ φίλου του Κάρολου Β' τῆς 'Ηπείρου[1]. Τοῦ στέλνει μήνυμα μ' ἕναν κοινὸ φίλο, τὸν ἱερέα Δανιήλ. 'Ο Μέμνων τοῦ ἀνταποδίδει τὶς φιλοφρονήσεις στέλνοντάς του «τὸ δέρμα μιᾶς πελώριας ἀρκούδας ποὺ σκότωσε ὁ ἴδιος στὸ κυνήγι»[2].

Κατὰ τὴν πορεία του πρὸς τὸ Μυστρᾶ ὁ Κυριακὸς χρησιμοποίησε ἕναν ἀγωγιάτη, ὀνόματι Μουζάκη[3]. Τὸν συνέχει πάντοτε τὸ ὅραμα τῆς ἀρχαίας Σπάρτης καὶ σημειώνει κάθε περιστατικὸ ποὺ τοῦ θυμίζει τὸ ἀρχαῖο κάλλος.

«Σήμερα (24 Σεπτεμβρίου) ἐνῶ βαδίζαμε ἀπὸ τὴν πόλη 'Αρκασάνα[4] γιὰ τὸν Μυστρᾶ, βλέπουμε ἕνα νεαρὸ Σπαρτιάτη, ψηλόκορμο καὶ πανέμορφο, ποὺ τὸν ἔλεγαν Γεώργιο Χοιρόδοντα. Λένε γι' αὐτὸν πὼς ἐνῶ κυνηγοῦσε στοὺς λόγγους μ' ἄλλους πέντε βρέθηκε μπροστὰ σ' ἕνα ἀγριογούρουνο. Καὶ τότε ὁ νέος μ' ἕνα πήδημα γατζώθηκε στὴ ράχη τοῦ θηρίου καὶ τὸ σκότωσε χτυπώντας το μὲ τὸ ρωμαλέο του χέρι. Μιὰ ἄλλη φορὰ σήκωσε μὲ τὸ ἕνα μπράτσο δύο ἄνδρες καὶ τοὺς μετέφερε κάμποσο στὰ ἀμπέλια.

»Καὶ καθὼς βρεθήκαμε στὴν ὄχθη ἑνὸς ποταμοῦ ὁ νεαρὸς αὐτὸς Σπαρτιάτης, γιὰ νὰ μὲ βοηθήση καὶ νὰ δείξη τὴν καλή του καρδιὰ μὲ πῆρε κάτω ἀπὸ

---

1. 'Ο Κάρολος Α' εἶχε μόνο νόθους (τὸν Μέμνονα, τὸν 'Ηρακλῆ, τὸν Τύρνο καὶ τὸν 'Ορλάνδο). Στὸ ἀποκορύφωμα τῆς διαμάχης γιὰ τὴ διαδοχή, οἱ τέσσερες κληρονόμοι κάλεσαν τοὺς Τούρκους (1431) νὰ καταλύσουν τὸ Δεσποτάτο.

2. 'Η πληροφορία γιὰ τὸ ἀρκουδοτόμαρο ἀποτελεῖ ἕνα ἐνδιαφέρον στοιχεῖο γιὰ τὴν πανίδα τοῦ Βυζαντινοῦ Μωριᾶ. 'Αρκοῦδες ὑπῆρχαν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἀπὸ ἀρχαιότάτων χρόνων. 'Αναφέρονται πρῶτα - πρῶτα ἀπὸ τὸν *Ὅμηρο* στὴν 'Οδύσσεια (λ. 611). 'Ο Παυσανίας γράφει ὅτι κατὰ τὴν ἐποχή του ζοῦσαν ἀρκοῦδες στὸν Ταΰγετο, στὰ βουνὰ τῆς 'Αρκαδίας, στὸν Παρνασσὸ καὶ στὴ Θράκη. Κατὰ τὸν Β' μ.Χ. αἰώνα ὁ *Δίων Χρυσόστομος* ἀναφέρει ὅτι ὑπῆρχαν ἀρκοῦδες στὴν Εὔβοια. Στὸ «Συναξάριον τοῦ Τιμημένου Γαϊδάρου» διαβάζουμε (στ. 28) ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ κυνηγοῦσαν «ἀρκοῦδες, ἀγριόχοιρους, λέοντες καὶ παρδάλεις». 'Εκτὸς ἀπὸ τό δέρμα τῆς ἀρκούδας, πολύτιμο ἦταν κατὰ τὸν Μεσαίωνα καὶ τὸ λίπος ποὺ τὸ χρησιμοποιοῦσαν κατὰ τῶν ρευματισμῶν, ὅπως ἀναφέρεται στὸ βιβλίο «Διήγησις Παιδιόφραστος τῶν τετραπόδων ζώων» (στ. 852). Πάντως ὁ *Μιχαὴλ 'Ακομινᾶτος* παρατηρεῖ ὅτι στὴν ἐποχή του (ΙΒ' αἰώνας) τὰ θηράματα ἦταν σπάνια στὴν 'Αττικὴ καὶ μάλιστα περιζήτητα ἀπὸ τοὺς Λατίνους (ΧΜ, 2, 190, 31). Στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴν πανίδα τοῦ Ταϋγέτου κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν περιηγήσεων τοῦ Κυριακοῦ ἐπισημαίνονται καὶ σὲ μιὰ σύγχρονη περιγραφὴ τῆς μεσαιωνικῆς λακωνικῆς Πετρίνας ἀπὸ τὸν *'Ιωάννη Εὐγενικὸ* γραμμένη μεταξὺ 1415 καὶ 1430. «Ὥστε ἔχειν ὅσαι ὧραι τοὺς προσοίκους αὐτῇ πτῶκας βάλλειν καὶ κατατρέχειν δορκάδων καὶ κάπροις ἔστιν οὗ θηριομαχεῖν καὶ ἐπιβουλεύειν ἀλώπεξι καὶ κεραοῖς ἐλάφοις ἐπαγωνίζεσθαι αὖθις δὲ ὠτίσι καὶ περιστεραῖς καὶ πέρδιξι καὶ ὄρτυξι δὲ καὶ φάτταις ἐπιτρυφᾶν».(*Κ. Νεστορίδου* : 'Ιωάννη Εὐγενικοῦ περιγραφὴ τῆς ἐν Λακεδαίμονι κώμης Πετρίνας, Δελτ. 'Ιστ. καὶ 'Εθν. 'Εταιρ. τομ. Β' σ. 628 - 634).

3. Musacchum acocitem.

4. Ἴσως οἱ σημερινοὶ 'Αρκασάδες τοῦ Δήμου Φάριδος.

τὴ μασχάλη του καὶ μὲ πέρασε ἀντίκρυ. Καθὼς πλησιάζαμε στὴν πόλη τὸν εἴδαμε νὰ λυγίζη καὶ νὰ κομματιάζη ἕνα σιδερόραβδο τρία δάχτυλα πάχος».

Τὴν ἴδια μέρα φθάνει στὴν πρωτεύουσα τοῦ Δεσποτάτου καὶ ἐπισκέπτεται τὸν Θεόδωρο Β' Παλαιολόγο Πορφυρογέννητο (γιὸ τοῦ Μανουὴλ καὶ ἀδελφὸ τοῦ Κωνσταντίνου) στὰ ἀνάκτορα τοῦ Μυστρᾶ.

Ἔμεινε ἕνα εἰκοσιτετράωρο στὴν περίλαμπρη βυζαντινὴ πολιτεία ποὺ εἶχε διαδεχθῆ τὴν Κωνσταντινούπολη τῆς παρακμῆς.

Ἦταν τὸ πνευματικὸ κέντρο τῆς Ἀναγεννήσεως ὁ Μυστρᾶς, ἡ πρωτεύουσα τῶν Παλαιολόγων. Καὶ ἡ ἐποχή του ὁ χρυσὸς αἰώνας τῆς τέχνης καὶ τῆς εὐμάρειας στὸν βυζαντινὸ Μωριά. Ἡ Αὐλὴ τοῦ Δεσποτάτου, στὸ κάστρο τοῦ Μυστρᾶ ἦταν πνευματικὸ κέντρο ποὺ συγκέντρωνε τοὺς μορφωμένους Ἕλληνες[1]. Ὁ Γερμανὸς ἱστορικὸς Γρηγορόβιος συγκρίνει τὴν Αὐλὴ τοῦ Μυστρᾶ μὲ τὶς Αὐλὲς τῶν Ἰταλῶν πριγκίπων τῆς Ἀναγεννήσεως[2].

Ἀλλὰ ὁ Κυριακὸς δὲν εἶδε τίποτε. Οὔτε τὰ κατάχρυσα παλάτια τῶν Παλαιολόγων, οὔτε τὶς ἐξαίσιες βυζαντινὲς ἐκκλησίες. Δὲν τὰ μνημονεύει κάν. Ἀνυπομονεῖ πότε θὰ ξημερώση γιὰ νὰ κατηφορίση στὸ λακωνικὸ κάμπο νὰ χαρῆ τὰ λείψανα τῆς ἀρχαίας Σπάρτης.

«Εἴδαμε τὰ ἐρείπια μεγάλης πολιτείας, περιφανῆ ἀγάλματα, μαρμαρένιους κίονες καὶ ἐπιστύλια σκορπισμένα ἐδῶ κι' ἐκεῖ στοὺς ἀγρούς. Ἀπὸ τὰ μέγιστα καὶ ἐπιφανέστατα κτίρια ἀπόμειναν τὸ γυμναστήριο ἀπὸ λεῖο μάρμαρο καὶ πολλὰ μαρμαρένια βάθρα ἀγαλμάτων».

Μεταξὺ 1437 καὶ 1442 ὁ Κυριακὸς παραμένει στὴν Ἰταλία. Ὕστερα τὸν παρασύρει πάλι ὁ πυρετὸς τῶν ἀρχαιολογικῶν περιπλανήσεων στὸν ἑλληνικὸ ἠπειρωτικὸ καὶ νησιωτικὸ χῶρο.

Τὸ 1443 ξαναγυρίζει στὴν Ἀχαΐα, στὶς ἀρχὲς Φεβρουαρίου τοῦ 1444 βρίσκεται στὴν Ἀθήνα, στὶς 26 μπαρκάρει στὴ Χαλκίδα γιὰ τὴ Χίο. Ἕνα μῆνα ἀργότερα (29 Μαρτίου) γράφει ἐπιστολὴ ἀπὸ τὸ Ἰόνιο. Στὶς 31 Μαΐου συναντᾶται μὲ τὸν σουλτάνο στὴν Ἀδριανούπολη. Στὶς 24 Ἰουνίου ἔχει συνομιλία μὲ τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννη Παλαιολόγο στὴν Κωνσταντινούπολη σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα τῆς σταυροφορίας κατὰ τῶν Τούρκων.

Μεταξὺ Ἰουλίου καὶ Δεκεμβρίου περιοδεύει στὴ Θράκη, Μακεδονία, Θάσο, Σαμοθράκη, Μικρὰ Ἀσία[3]. Ἀρχὲς τοῦ 1445 ἐπισκέπτεται τὸ Ἅγιον Ὄρος ὅπου ἀνακαλύπτει ἕνα χειρόγραφο τοῦ Πλουτάρχου καὶ καταρτίζει κατάλογο τῶν βιβλίων ποὺ βρῆκε στὶς βιβλιοθῆκες τῶν μοναστηριῶν. Τὴν ἄνοιξη ταξιδεύει στὶς Κυκλάδες καὶ μεταξὺ Ἰουλίου - Νοεμβρίου περιοδεύει τὴν Κρήτη.

---

1. *A. A. Vasiliev* : Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας (τομ. Γ' σ. 793).
2. Geschichte der Stadt Athen (τόμ. Β' σ. 240 - 283).
3. *Karl Lehman* : Cyriacus of Angona, Aristotle and Teiresias in Samothrace (London, 1943).

Στὶς 29 Φεβρουαρίου 1446 φθάνει στὴ Χίο[1]. Ὕστερα ταξιδεύει στὴ Μίλητο - Καρδάμυλα - Φώκαια. Στὶς 7 Ἰουλίου ἐπισκέπτεται στὴ Λυδία τὸν σουλτάνο Μουρὰτ Β'. Στὶς 25 γυρίζει στὴ Λέσβο. Στὶς 6 Μαΐου πάλι Φώκαια, 11 Μαΐου Μακεδονία, τὸν Αὔγουστο στὴν Πόλη καὶ στὰ παράλια τοῦ Εὐξείνου.

Στὶς 25 Ἰανουαρίου 1447 ξαναβρίσκεται στὴν Πόλη περιμένοντας τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀντιγραφῆς ἑνὸς χειρογράφου τοῦ Στράβωνος ἀπὸ ἕνα φίλο του διάκο, ὀνόματι Ἀγαλλιανό[2]. Τὸν Φεβρουάριο ταξιδεύει στὴν Τένεδο, Φώκαια, Χίο, Ἴμβρο, Λῆμνο, Ἔφεσο. Τὸ Μάη ξαναγυρίζει στὴ Χίο. Δύο μέρες ἀργότερα ἐπιχειρεῖ νέο ταξίδι στὴν Πελοπόννησο.

Στὶς 30 Ἰουλίου βρίσκεται στὸ Λεοντάρι τῆς Ἀρκαδίας ταξιδεύοντας πρὸς τὸ Μυστρᾶ ἀπὸ τὸ Σπαρτοβούνι, ὅπως ἔλεγαν τὸν Ταΰγετο κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους. Δεσπότης τοῦ Μυστρᾶ ἦταν ἀπὸ τὸ 1443 ὁ Κωνσταντῖνος[3].

Ὁ Κυριακὸς ξαναγυρίζει στὸ γνώριμο κάμπο μὲ τὰ λείψανα τῆς ἀρχαίας Σπάρτης. Αἰσθάνεται βαθειὰ πίκρα γιὰ τὸν ἀφανισμὸ τῶν μνημείων. Καὶ τὴν ὥρα τῶν μελαγχολικῶν διαλογισμῶν του γράφει στὰ ἰταλικὰ ἕνα ἐπίγραμμα δέκα ἔξη στίχων. Μνήμη τῆς ἔνδοξης πολιτείας :

Ὦ λαμπρὰ πόλις Λακωνικὴ Σπάρτη,
κλέος οἰκουμένης πάσης, παράδειγμα
ὅπλων καὶ σωφροσύνης καὶ τέμενος
καὶ τῆς ἄλλης πάσης θείας ἀρετῆς ἔνοπτρον καὶ πηγή.
Ἐὰν τὴν πολιτείαν σου καὶ ἔθη, νόμον τε ἀνθρώπινον
σὺν ταῖς ἄλλαις σου ἠθικαῖς ἀρεταῖς ἀνασκοπῶ

---

1. Γράφει στὸ σημειωματάριό του :
«Ἐνῶ ταξίδευα ἀπὸ τὴν ξακουστὴ Χίο στὴ Σάμο καὶ τὴν Ἔφεσο... κι' ἐνῶ ἔπνεε ἁπαλὴ αὔρα, ἡ Καλλιόπη αὐτὰ τὰ λόγια τραγουδοῦσε στοὺς θεοὺς μὲ τὸ ἱερό της στόμα στὴ γλαφυρή μας γλῶσσα (στὰ λατινικά).

Νύμφες τῆς Χίου, ἱερὲς Νηρηΐδες,
ἐσὺ σεβάσμια Ἀμφιτρίτη καὶ σὺ Κυμοδότη
κι' ἐσεῖς Γαλάτεια, Λωθώ, Γλαύκη, Πανόπη καὶ Θέτις
ποὺ στοῦ Αἰγαίου τὰ νερὰ κολυμπᾶτε
....
Φουσκῶστε τώρα τὰ πανιὰ
τοῦ πιστοῦ σας Ἀγκωνίτη
ποὺ τὸν εὐγενικὸ ἀρχαῖο κόσμο
στὸν καινούργιο φανερώνει.

(Ἀπὸ τὸ Commentariorum Cyr. Anc. nova fragmenta. Pisauri, 1763).

2. Ὁ Κώδικας σώθηκε κι' ἔχει σχόλια τοῦ Κυριακοῦ στὸ περιθώριο.

3. Ἀνεβαίνει στὸ θρόνο τοῦ Βυζαντίου ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ ἀδερφοῦ του, αὐτοκράτορα Ἰωάννη Η' (30 Ὀκτωβρίου 1448).

καὶ ἔπειτά σε ὁρῶ, πρὸς Εὐρώταν ἐξαίφνης
ἀνακράζω πρὸς χῶρον τῆς κυδίστης σου Ἀρτέμιδος.
Ποῦ ἐστὶν ὁ σὸς ἀγαθὸς Λυκοῦργος, ποῦ Διόσκουροι
οἱ δίδυμοι θεοὶ Κάστωρ καὶ Πολυδεύκης,
Ἀναξανδρίδας Ὀρθρυάδας καὶ Γύλιππος,
Εὐρυσθένης καὶ Λεωνίδας, ποῦ διαίτασθε
Ἀτρείδα καὶ Παυσανία, λαμπρότατε ἡγεμών,
Λύσανδρε, Ἀρίστων, Ἀγησίλαέ τε καὶ Ξάνθιππε
Οὐ Ρώμη, οὐ Φίλιππος
ἔφη, ἀλλὰ ὁ χρόνος καὶ τῶν ἡμετέρων γενεῶν ἡ ἀνανδρία καὶ ραθυμία
μεταβληθῆναι παρεσκεύασεν εἰς Μυσιθρᾶν ὑπὸ Κωνσταντῖνον[1].

Ἀμφισβητήσεις ἔχουν διατυπωθῆ σχετικὰ μὲ τὸν μεταφραστὴ τοῦ ἐπιγράμματος. Κατὰ τὴν περίοδο τῶν περιηγήσεων τοῦ Κυριακοῦ στὴ Λακεδαίμονα δύο μόνο λόγιοι τοῦ Μυστρᾶ γνώριζαν ἰταλικά. Ὁ περίφημος Βυζαντινὸς φιλόσοφος καὶ ἀνθρωπιστὴς Πλήθων Γεμιστὸς καὶ ὁ Γεώργιος Ἱερώνυμος. Ὁ Σπ. Λάμπρος[2] ὑποστηρίζει ὅτι ἡ μετάφραση ἔγινε ἀπὸ τὸν Γεμιστὸ γιατὶ ὁ Ἱερώνυμος διέτριβε κατὰ τὴν κρίσιμη δεκαετία στὴν Ἰταλία. Ὁ Γεμιστὸς εἶχε ἐπιστρέψει στὸν Μυστρᾶ τὸ 1441 καὶ ἔμεινε στὴν Αὐλὴ τῶν Παλαιολόγων ὡς τὸ θάνατό του (μεταξὺ 1450 καὶ 1456).

Τὸ ἐπίγραμμα ὅμως τοῦ Κυριακοῦ ἔχει δημιουργήσει καὶ ἄλλες ἀπορίες. Οἱ δυὸ τελευταῖοι στίχοι

---

1. Τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Κυριακοῦ στὸ ἰταλικὸ πρωτότυπο :

Alma città Laconica Spartana
gloria de Grecia già del mondo exemplo
d'arme, e de castita Gimnasio e Templo
e d'ogni alma virtu specchio e fontana.

Se politia costumi e legge humana,
con l'altre tuoi moral virtu contemplo,
puoi te remiro in Eurotia extemplo
exclamo al cuor dell'alma tua Diana.

Dov'el tuo bon Licurgo, ove Dioscori
divi Gemelli Castore et Polluce;
Anaxandrida, Orthriada et Gilippo,
Euriste e Leonida, ove demori

Atride et Pausaniae chiaro Duce
Lisandro, Aristo, Agesilao et Xanthippo.
Non Roma ma el secol vil nostro ad confino
l'avvolto in Mysithra sub Constantino.

2. «Ἐπίγραμμα Κυριακοῦ τοῦ ἐξ Ἀγκῶνος, περὶ τοῦ Μεσαιωνικοῦ Μυστρᾶ». Παρνασσὸς 7 (1903) σελ. 39 - 48.

. . . τῶν ἡμετέρων γενεῶν ἡ ἀνανδρία καὶ ραθυμία
μεταβληθῆναι παρεσκεύασαν εἰς Μυσιθρᾶν ὑπὸ Κωνσταντῖνον

εἶναι ἰδιαίτερα προσβλητικοὶ γιὰ τὸν Δεσπότη τοῦ Μωρέως. Τὸν κατηγορεῖ ὅτι ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του ἡ ἔνδοξη ἀρχαία Σπάρτη κατάντησε ὁ ἄθλιος Μυσιθρᾶς. Ἔπειτα οἱ στίχοι ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μ' ἕνα ἄλλο κείμενο τοῦ Κυριακοῦ ποὺ ἐγκωμιάζει τὸν Κωνσταντῖνο[1]. Εἶναι ἀφιέρωμα μιᾶς μικρῆς μελέτης του περὶ τῶν ρωμαϊκῶν μηνῶν «τῷ Κωνσταντίνῳ ἀξιολογωτάτῳ Λακεδαιμονίων ἄνακτι». Ἡ ἀρχὴ τοῦ κειμένου :

«Μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ τάξις κατὰ τοὺς παλαιοὺς Ρωμαίους πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον Παλαιολόγον Πορφυρογέννητον καὶ Πανάριστον Λακεδαιμονίων Βασιλέα, ἐκ τοῦ αὐτοῦ αἰωνίου καὶ πιστοτάτου δούλου Κυριακοῦ τοῦ Ἀγκωνέως ἐν τῇ τῆς Σπάρτης πρὸς Ταϋγέτῳ τῷ ὄρει θεοφυλάκτῳ ἀκροπόλει Μυζηθρᾷ καὶ ἐν τῇ αὐτοῦ λαμπρᾷ καὶ βασιλικῇ Αὐλῇ. Ἐς τὸ προνόνων Φεβρουαρίου εὐτυχὲς λαμπρὰν καὶ Κυριακὴν ἡμέραν».

Ὁ Castellani ποὺ δημοσίευσε τὸ μικρὸ αὐτὸ ἔργο[2] ἐξακρίβωσε ὅτι ὁ χρόνος ποὺ ἀναφέρει στὸ κείμενο ὁ Κυριακὸς ἀντιστοιχεῖ στὴν 4 Φεβρουαρίου 1448, λίγους μῆνες πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνάρρηση τοῦ Κωνσταντίνου στὸ θρόνο τοῦ Βυζαντίου. Πότε ὅμως ἔγραψε τὸ ὑβριστικὸ ἐπίγραμμα ;

Ὁ Σπ. Λάμπρος διατυπώνει δύο εἰκασίες. Ἡ πρώτη :

«Ἡ κατὰ τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου μομφὴ ἐκφέρεται ὑπὸ τοῦ Κυριακοῦ τῇ κακοβούλῳ εἰσηγήσει τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ, τοῦ Δεσπότου Θεοδώρου, ἀκριβῶς κατ' αὐτὸ ἐκεῖνο τὸ ἔτος τῆς πρώτης εἰς Σπάρτην ἐπισκέψεως τοῦ Ἀγκωνίτου, τὸ 1436, εὑρισκομένου εἰς ρῆξιν πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον, πειραθέντα νὰ καταλάβῃ τὸν Μυστρᾶν».

Ἡ δεύτερη ὑπόθεση εἶναι ὅτι τὸ ὑβριστικὸ ἐπίγραμμα γράφτηκε ὅταν ἀναχώρησε ὁ Κωνσταντῖνος ἀπὸ τὸν Μυστρᾶ γιὰ νὰ διαδεχτῇ στὸ θρόνο τοῦ Βυζαντίου τὸν ἀδελφό του Ἰωάννη, δηλαδὴ μετὰ τὶς 3 Ὀκτωβρίου 1448 (ἡμερομηνία τοῦ θανάτου τοῦ αὐτοκράτορα).

Ἀλλὰ καὶ οἱ δύο ὑποθέσεις δὲν φαίνεται νὰ εὐσταθοῦν. Εἶναι ἀδύνατο νὰ ἔγραψε ὁ Κυριακὸς τὸ 1436 τὸ προσβλητικὸ ἐπίγραμμα. Δεσπότης τοῦ Μυστρᾶ ἦταν τότε ὁ Θεόδωρος, ἐνῶ ὁ Κωνσταντῖνος ἡγεμόνευε στὴν Β. Δ. Πελοπόννησο. Πρέπει νὰ ἀποκλεισθῇ καὶ τὸ 1448 γιατὶ δὲν δικαιολογεῖται μέσα σὲ ἕξη μῆνες νὰ διαδεχθῇ τὰ ἐγκώμια ὁ λίβελλος τοῦ ἐπιγράμματος. Μᾶλλον γράφτηκε κατὰ τὴ δεύτερη ἐπίσκεψη τοῦ Κυριακοῦ στὸν Μυστρᾶ, τὸ 1443, ποὺ συμπί-

---

1. Σώζεται στὸν Κώδικα 517 τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βενετίας. Καλύπτει μόλις τρεῖς σελίδες.

2. *Giorgio Castellani:* (Revue des études greques, τόμ. Θ' (1896) σελ. 225 - 230. Ἐπίσης : Κυριακὸς ὁ Ἀγκωνίτης ἐν τῇ Λακωνικῇ (Νέος Ἑλληνομνήμων Β' (1905) σελ. 29 - 48 καὶ Ε' (1908) σελ. 414 - 423.

πτει μὲ τὴν ἀναχώρηση τοῦ Θεοδώρου στὴν Πόλη καὶ τὴν ἀνάληψη τῆς ἡγεμονίας ἀπὸ τὸν ἄγνωστο ἀκόμη στὸν Καλαβρὸ περιηγητὴ Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο.

Τὸν χειμώνα τοῦ 1447 - 1448 ὁ Κυριακὸς ἔμεινε στὸν Μυστρᾶ ἐρευνώντας τὶς βιβλιοθῆκες τῶν Παλαιολόγων[1]. Ἐκεῖ ἀνακάλυψε ἕνα ντοκουμέντο γιὰ τὸν τρωϊκὸ πόλεμο γραμμένο ἀπὸ τὸν Δίκτυ τὸν Κρητικό[2]. Τὸ χειρόγραφο ἀναφέρει ὅτι ἐπὶ αὐτοκρατορίας Νέρωνος ἕνας Κρητικὸς χωρικὸς βρῆκε στὸ χωράφι του μιὰ σαρκοφάγο. Πάνω στὸ μάρμαρο ἦταν χαραγμένη ἡ ἀφήγηση τῆς ἐκστρατείας τῆς Τροίας τοῦ Δίκτυος ποὺ εἶχε ἀκολουθήσει στὸν πόλεμο τὸν Ἰδομενέα.

Τὸ κείμενο ποὺ μεταφράστηκε στὰ λατινικὰ καὶ στὰ ἰταλικὰ καταλήγει μὲ τὴν ἐπεξήγηση :

«Οὕτως ἀπήγγειλεν ἡμῖν Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκῶνος, ἀνὴρ ἀξιοπίστατος καὶ ἄλλως καλὸς κἀγαθός, φάμενος, καὶ αὐτὸς ἔχει τὴν βίβλον».

Λίγους μῆνες πρὶν ἀπὸ τὴν ἅλωση, τὸ 1452, τὸν βρίσκουμε στὸ στρατόπεδο τοῦ Μωάμεθ στὸν Ἑλλήσποντο. Ὑπάρχει γι' αὐτὸ μιὰ αὐθεντικὴ μαρτυρία : τὸ χρονικὸ τοῦ Βενετοῦ Giacomo Langusto :

«Ὁ σουλτάνος Μωάμεθ, ἕνας νέος 26 χρόνων καλοφτιαγμένος, μᾶλλον μεγαλόσωμος, μὲ ὄψη σοβαρή, συνετὸς στὶς πράξεις του, ἐπίμονος στὶς ἀποφάσεις του, τολμηρὸς παντοῦ, φιλόδοξος ὅπως ὁ Μεγαλέξανδρος, διδάσκεται ἱστορία ἀπὸ ἕνα φίλο του, Κυριακὸ ἀπὸ τὴν Ἀγκώνα καὶ ἀπὸ ἕναν ἄλλον Ἰταλό. Τοῦ διαβάζουν Λαέρτιο, Ἡρόδοτο, Λίβιο, χρονικὰ τῶν Παπῶν, τῶν αὐτοκρατόρων, τῶν βασιλέων τῆς Γαλλίας καὶ τῶν Λογγοβάρδων. Μιλάει τρεῖς γλῶσσες, τουρκικά[3], ἑλληνικὰ καὶ σλαβικά. Ἀκούει μὲ εὐχαρίστηση τὶς πληροφορίες γιὰ τὴν Ἰταλία, γιὰ τοὺς τόπους ὅπου ἔζησε ὁ Ἀγχίσης μὲ τὸν Αἰνεία, γιὰ τὸν Ἀντήνορα, γιὰ τὴν ἕδρα τῶν παλαιῶν αὐτοκρατόρων. Μαθαίνει ποιὸς βασιλεύει στὴν Εὐρώπη καὶ τὶς ἐπικράτειες τῶν ἡγεμόνων. Μὲ τέτοιον ἄνθρωπο ἔχουμε νὰ κάνουμε ἐμεῖς οἱ χριστιανοί».

Εἶναι ἄγνωστος ὁ ρόλος ποὺ ἔπαιξε ὁ Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκῶνος, ὁ φίλος τῶν Παλαιολόγων ἀλλὰ καὶ τῶν σουλτάνων στὶς τελευταῖες στιγμὲς τοῦ Βυζαντίου. Διπλωμάτης μὲ μυστηριώδεις ἀποστολές ; Ὑπηρετοῦσε δύο κυρίους ; Ἦταν ἕνας ἀδίστακτος ἔμπορος ποὺ ἀναζητοῦσε παντοῦ τὸ κέρδος ; Ἢ ἕνας ἐνθουσιώδης ἀρχαιολάτρης ποὺ καλλιεργοῦσε τὶς ὑψηλὲς σχέσεις γιὰ νὰ διευκολύνη τὶς ἔρευνές του ;

---

1. *R. Sabbatini* : Ciriaco di Ancona e la sua descrizione autografa del Peloponneso, transmessa dal Leonardo Botta (Miscellanea Ciriaci, Milano 1910).

2. Dictus Cretensis.

3. Τὴ γλωσσομάθεια τοῦ Μωάμεθ Β' βεβαιώνει καὶ ὁ *Γ. Φραντζῆς*, ὁ χρονογράφος τοῦ ΙΕ' αἰώνα : «Πέντε διαλέκτους, χωρὶς τῆς αὐτοῦ, ὡμίλει, τὴν ἑλληνικήν, λατινικήν, ἀραβικήν, χαλδαϊκὴν καὶ περσικήν».

῾Ο Bodnar πιστεύει ὅτι ὁ Κυριακὸς μπῆκε στὴν Πόλη μαζὶ μὲ τὸν Μωάμεθ. ῾Ο ἀνατολιστὴς τουρκολόγος· Emil Jacobs[1] παραθέτει καὶ τὴν ἀπόδειξη : ἕνα γράμμα ποὺ ἔστειλε ὁ διάσημος ᾿Ιταλὸς οὐμανιστὴς Φραγκίσκος Φίλελφος (φίλος τοῦ Κυριακοῦ) στὸν Μωάμεθ Β´ ἀμέσως μετὰ τὴν ἅλωση παρακαλώντας τον γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς αἰχμάλωτης πεθερᾶς του Χρυσολωρίνας. Σ᾿ ἕνα σημεῖο γράφει ὁ Φίλελφος : «Περὶ δὲ τούτου ὁ σὸς γραμματεὺς Κυρίζης κατὰ μέρος παροίσει παρὼν». Κυρίζης, παρατηρεῖ ὁ Jacobs, εἶναι ἡ ἀπόδοση τοῦ Κυριακὸς στὰ τουρκικά. ᾿Απαράλλακτα ὅπως τὸ ᾿Αμοιρᾶς ἔγινε ᾿Αμοιρούτζης[2].

῾Ο Jacobs ταυτίζει τὸν Κυρίζη μὲ τὸν Κυριακό : ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ᾿Αγκωνιάτης ἔμεινε στὴν Πόλη, ὡς γραμματικὸς τοῦ Μωάμεθ ἕνα χρόνο μετὰ τὴν ἅλωση κι᾿ ὅτι τὸ 1454 γύρισε στὴν ᾿Ιταλία.

῾Ωστόσο, ἡ σύγχρονη ἔρευνα ἀπέδειξε ὅτι τὰ συμπεράσματα τοῦ Γερμανοῦ ἀνατολιστῆ εἶναι αὐθαίρετα. ῾Ο Κυρίζης ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἐπιστολὴ τοῦ Φίλελφου δὲν ἔχει καμμιὰ σχέση μὲ τὸν Κυριακό. Εἶναι ὁ Δημήτριος ᾿Απόκαυκος Κυρίτζης, πρόκριτος τῆς Πόλης καὶ παλαιὸς σύμβουλος τοῦ Μωάμεθ[3].

᾿Αλλὰ πότε πέθανε ὁ Κυριακός ; Τὸ 1452 σημειώνει ὁ φίλος του Botta[4]. ῾Ο Sabbatini[5] ποὺ ὑπεστήριξε τὴν ἀκρίβεια αὐτῆς τῆς χρονολογίας δικαιώνεται. ῾Ο μεγάλος ἀρχαιολάτρης πέθανε τὸ 1452 στὴν Κρεμόνα. Πέθανε ὅπως ἀκριβῶς ἔζησε : ταξιδεύοντας, σὰν στρατιώτης στὸ πεδίο τῆς μάχης[6].

---

1. *Jacobs E.* : Die Thasiaca des Cyriacus von Ancona (Codex Vaticanus) καὶ Cyriacus von Ancona und Mehemmed II (Byzantinische Zeitschrift) 1929-1930.

2. Μὲ τὴν ἄποψη αὐτὴ εὐθυγραμμίζεται καὶ ὁ *Fr. Babinger* : Notes of Cyriac of Ancona and some of his friends (Journal of the Warburg and Courtanet Institutes, XXV) 1962. Τὴν εἶχε ἐπίσης υἱοθετήσει ὁ ἐκδότης τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Φίλελφου *Dethier* (Monumenta Hungariae Historica τόμ. 21, μέρος Α´, Βουδαπέστη 1872).

3. ᾿Αναφέρεται στὸν Α´ Λόγο τοῦ «μεγάλου χαρτοφύλακος» διακόνου Θεοδώρου τοῦ ᾿Αγαλλιανοῦ ποὺ γράφτηκε δέκα χρόνια μετὰ τὴν ἅλωση τῆς Πόλης: «...τέλος δὲ τῷ πάντα ἀρίστῳ ἄρχοντι κὺρ Δημητρίῳ ᾿Αποκαύκῳ τῷ Κυρίτζη προσφύς...». (*Χ. Γ. Πατρινέλη* : Θεοδώρου τοῦ ᾿Αγαλλιανοῦ ἀνέκδοτος λόγος. ᾿Επετηρὶς Μεσαιωνικοῦ ᾿Αρχείου , τόμ. ΙΑ (1964), σ. 193 - 264). Βλ. ἐπίσης *Χ. Γ. Πατρινέλη* : Κυριακὸς ὁ ᾿Αγκωνίτης (ἡ δῆθεν ὑπηρεσία του εἰς τὴν Αὐλὴν τοῦ σουλτάνου Μωάμεθ τοῦ Πορθητοῦ καὶ ὁ χρόνος τοῦ θανάτου του) ΕΕΒΣ τ. ΛΣΤ´ (1968) σ. 152 - 160.

4. Κώδικας Ambros, Trotti 373.

5. *Remiglio Sabbatini* : ἔνθ᾿ ἀν. ᾿Επίσης *Δ. Ζακυθηνοῦ* : Le Despotat grec καὶ *F. Fall* : Ciriaco d'Ancona e la crociata contro i Turchi (Bulletin de la section historique de l'Académie Romaine XX, 1937).

6. Στὰ Commentariorum Cyriaci (ἔκδ. 1763 σελ. 37) ὑπάρχει ἕνα ἐπίγραμμα (στὰ ἑλληνικὰ καὶ στὰ λατινικὰ) τοῦ Θεοδώρου Γαζῆ, κληρικοῦ καὶ λογίου (1380 - 1473) ἀφιερωμένο στὸν Κυριακὸ τὸν ᾿Αγκωνίτη (1448) :

Θεόδωρος Γαζῆς Θεσσαλονικεὺς
τῷ καλῷ κἀγαθῷ αὐτοῦ φίλῳ

ΔΥΟ ΑΠΛΟ·Ι·ΚΟΙ ΧΑΤΖΗΔΕΣ (1418)

Ἕνας εὐαίσθητος χριστιανὸς ποὺ ἐξεγείρεται γιὰ τὴν ἠθικὴ κατάπτωση, τὰ ἐγκλήματα καὶ τὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ διαφθορὰ τῆς Εὐρώπης τοῦ καιροῦ του εἶναι ὁ Γάλλος εὐγενὴς Nompar II seigneur de Gaumont. Τὸν ἀπελπίζουν ὁ ἐγωϊσμὸς καὶ ἡ βία ποὺ κυριαρχοῦν στὸν κόσμο.

«Ἀδελφοκτόνοι πόλεμοι, φωτιά, σκοτωμοί, βιασμοὶ γυναικῶν, ἁρπαγές, ἀφανισμὸς τῶν λαῶν τοῦ Κυρίου, καταλήστευση τῶν δούλων τοῦ Θεοῦ».

Στὴν ἀρχὴ ἀναζητεῖ τὴ λύτρωσή του στὴν ποίηση. Ἀπογοητευμένος, ὅμως, ἀπὸ τὸ ἠθικὸ κλῖμα τῆς ἐποχῆς του, ἐγκαταλείπει στὰ 27 του χρόνια (τὸ 1418) τὸν πύργο του καὶ ταξιδεύει προσκυνητὴς στὴν Ἀνατολὴ γιὰ νὰ ἐκπληρώσῃ τὸ τάμα του. Κατέχεται ἀπὸ μιὰ πίστη φλογερὴ καὶ ἀπλοϊκή[1].

Ἀκολουθεῖ τὸν καθιερωμένο θαλασσινὸ δρόμο τῶν Γαλλοϊσπανῶν : Βαρκελώνη — Μαγιόρκα — Μεθώνη — Κορώνη — Κρήτη — Ρόδος. Εἶχε διαβάσει πολλὰ κλασσικὰ ἔργα καὶ φθάνοντας στὴν Ἑλλάδα γράφει γιὰ τὸν Μίνωα, τὸν Μινώταυρο καὶ τὸν Θησέα. Μὰ δὲν ἀναφέρει τίποτα γιὰ τὸ Βυζάντιο τοῦ Μανουήλ, τοῦ Κυρμανόλη ἢ Κυρμανόλ, ὅπως τὸν ἔλεγαν στὴ Δύση. Στὴν Ἑλλάδα εἶδε μονάχα τὰ μοναστήρια καὶ τοὺς καλογέρους.

Καταγράφει, ὅμως, τὰ ψώνια του στὸ περίφημο παζάρι τῆς Ἱερουσαλὴμ — ποὺ ἀποτελοῦσε τὴ διεθνῆ ἐμπορικὴ ἔκθεση τῆς ἐποχῆς — γιὰ τὴ γυναῖκα του καὶ τὶς ἀρχόντισσες τοῦ παλατιοῦ :

«Μεταξωτὰ ὑφάσματα χρυσοκεντημένα, ἰνδικὰ πέπλα, κομπολόγια ἀπὸ

Κυριακῷ τῷ ἐξ Ἀγκῶνος.
Ὡς σύπερ ἡδὺς καὶ χαρίτων πως ἔπλεο δῶμα,
Ἀγκῶνος γέννημ' ἐσθλόν, Κυριακέ.
Ὡς μοι ξεῖνος καὶ δῶρον καλὸν μάλ' ἔδωκας
Κούρης Φορκείης εἴδωλον Σκύλλης
Ἡ μέγ' κῆτος ἐὸν θέρμα στάζουσ' ἐπὶ πόντον
Ἀφροδίτην ἴδερον (sic) τοξοφόρος φορέει
Ἓξ οἱ δεινὰ κάρηνα πρόσθεν κυνῶν, τὰ δ' ἄνωθεν
Κούρη εὐειδὴς βουβώνων ἄχρι.
Οὐρὴν μὲν γ' ἐλελιξαμένη τυτθόν περ ἀείρει
Αὐτὰρ πηδάλιον χερσὶν ἔχουσ' ἰθύνει.
Τοῦ δή τοι χάρις, ἠδὲ τεὴν μνηίην ἐμὸν ἦτορ
Ἤματα πάντ' ἀεὶ θάλλουσαι δείξει.
Τῇ πρὸ τῶν Νοεμβρίων Νώνων δευτέρα
τοῦ ΑΥΜΗ ἔτους Μεδιαλονόθι.

1. Voyage d'outremer en Jésusalem par le seigneur de Gaumont l'an MCCCCXVIII publié pour la première fois d'après le manuscrit du Musée Britannique par le marquis de la Grange (Paris, 1858).

φίλντισι, ἀχάτη, κρύσταλλο, κυπαρισσόξυλο καὶ ἀλόη, δαχτυλίδια, σταυροὺς ἀπὸ μάλαμα κι' ἀσήμι, πουγγιὰ πλεγμένα μὲ μετάξι καὶ χρυσοκλωστὴ καὶ ξομπλιασμένα μὲ ὀφίτες καὶ ρουμπίνια, ἄσπρα χερόχτια ἀπὸ καμηλόδερμα, ἀρώματα καὶ ρόδα τῆς 'Ιεριχοῦς».

Καί, φυσικά, τὰ ἅγια λείψανα ποὺ συγκέντρωσε ὁ εὐλαβικὸς προσκυνητὴς κατὰ τὶς περιηγήσεις του ποὺ κράτησαν δύο χρόνια : χέρια ἁγίων, πόδια, κάρες, ἀκόμα καὶ ὁλόκληρα σώματα. Ἡ ἀγορὰ τῆς Παλαιστίνης ἐκάλυπτε πάντοτε τὴ ζήτηση, ἀρκεῖ ἡ πληρωμὴ νὰ γινόταν σὲ σκληρὸ νόμισμα τῆς ἐποχῆς : σὲ βενέτικα τσεκίνια. Κατὰ τὸ γυρισμό του ξαναπέρασε ἀπὸ τὸν Χάνδακα. Αὐτὴ τὴ φορὰ εἶδε πολλοὺς ταρσανάδες ποὺ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τὶς ναυπηγήσεις μονάχα κυπαρισσόξυλο.

Τάμα εἶχε νὰ ἐκπληρώση καὶ ὁ σύμβουλος καὶ πρῶτος σταυλάρχης τοῦ Φιλίππου τοῦ Καλοῦ, δούκα τῆς Βουργουνδίας Bertrandon de la Brocquière. Τὸ χρονικὸ τοῦ ταξιδιοῦ του στὶς ἑλληνικὲς χῶρες καὶ στοὺς Ἁγίους Τόπους ἀποτελεῖ ἕνα κράμα ἀπὸ παρατηρήσεις καὶ ἁπλοϊκὲς ἀφηγήσεις περιστατικῶν τῆς καθημερινῆς ζωῆς.

«Στὶς 8 Μαΐου τοῦ 1432 μπαρκάρησα σὲ μιὰ γαλέρα στὴ Βενετία. Ταξιδέψαμε κατὰ μῆκος τῶν ἀκτῶν τῆς Σκλαβουνίας καὶ πιάσαμε στὰ λιμάνια τῆς Πόλας, τῆς Ζάρας καὶ τῆς Κέρκυρας.

»Ἔχει ὡραῖο λιμάνι ἡ Κέρκυρα καὶ προστατεύεται ἀπὸ δυὸ κάστρα. Ἀπὸ τὴν Κέρκυρα πήγαμε στὴ Μεθώνη. Ὄμορφη πόλη τοῦ Μωριᾶ, κτήση τῶν Βενετῶν. Κι' ἀπὸ κεῖ στὴν Κρήτη, εὔφορο νησί. Οἱ κάτοικοί της εἶναι ἐξαιρετικοὶ ναυτικοί. Ἡ Βενετία διορίζει ἕναν κυβερνήτη μὲ τὸν τίτλο τοῦ δούκα ἀλλὰ μόνο γιὰ τρία χρόνια. Ὕστερα, Ρόδος, Πάφος καὶ τέλος Γιάφφα, ἡ ἱερὴ Γῆ τῆς Ἐπαγγελίας»[1].

Αὐτὲς τὶς λίγες γραμμὲς ἀφιερώνει στὴν Ἑλλάδα ὁ Γάλλος ἀνακτοσύμβουλος τοῦ δούκα τῆς Βουργουνδίας. Στὴν Παλαιστίνη καταγράφει κάθε τερατολογία ποὺ τοῦ ἐμπιστεύονται οἱ πονηροὶ μουσουλμάνοι καὶ χριστιανοί. Κάπου ἄκουσε νὰ μιλᾶνε γιὰ τὸν Μωάμεθ κι' ἀμέσως ρώτησε ποῦ βρίσκεται τὸ λείψανό του (ὅλοι οἱ μεσαιωνικοὶ προσκυνητές, μεγαλόσχημοι ἢ ταπεινοὶ ἦταν πάντοτε ἐρασιτέχνες συλλέκτες ἱερῶν λειψάνων). Ἕνας Τοῦρκος τοῦ ἀπάντησε:

— Εἶναι τοποθετημένο σὲ μιὰ κρύπτη. Κι' ὅποιος τὸ δεῖ δὲ μπορεῖ πιὰ ν' ἀντικρύση ἄλλο πρᾶγμα καὶ στραβώνεται.

Κι' ὁ περιηγητής μας βεβαιώνει στὸ χρονικό του πὼς εἶδε μὲ τὰ μάτια του νὰ βγαίνουν ἀπὸ τὸ μαυσωλεῖο τοῦ Μωάμεθ θεόστραβοι Μουσουλμάνοι.

---

1. Voyages d'outremer et retour de Jérusalem en France par la voie de terre, pendant le cours des années 1432 et 1433 par *Bertrandon de la Brocquière*, conseiller et premier écuyer tranchant de Philippe le Bon, duc de Bourgogne (Paris, 1804).

Σ' ἄλλο σημεῖο, ὅμως, ἐκφράζει ἀμφιβολία ἂν τὰ λείψανα ποὺ τοῦ δείχνουν οἱ χριστιανοὶ εἶναι αὐθεντικά.

Ὕστερα ἀπὸ τὸ προσκύνημα ἀποφασίζει νὰ ἐπιστρέψη στὴ Γαλλία διὰ ξηρᾶς. Μεταμορφώνεται σὲ Τοῦρκο, ἀγοράζει ἕνα ἄλογο καὶ μπαίνει στὸ καραβάνι ἑνὸς ἐμπόρου τῆς Προύσσας. Ἔτσι φθάνει στὴν Πόλη κι' ἀπὸ ἐκεῖ γυρίζει στὸν αὐθέντη του διασχίζοντας ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη καβάλα στὸ ἴδιο ἄλογο, ὅπως γράφει στὸ ὁδοιπορικό του.

Κατὰ τὴν παραμονή του στὴν Κωνσταντινούπολη ὁ De la Brocquière εἶχε τὴν περιέργειά νὰ παρακολουθήση μιὰ λειτουργία στὴν Ἁγία Σοφία. Πῆγε, λοιπόν, μιὰ μέρα ποὺ χοροστατοῦσε ὁ ἴδιος ὁ πατριάρχης :

«Ἦταν ἐκεῖ ὁ αὐτοκράτορας, μὲ τὴ γυναῖκα του, τὴ μητέρα του καὶ τὸν ἀδερφό του, τὸν δεσπότη τοῦ Μωρέως[1]. Γινόταν ἡ παράσταση ἑνὸς «μυστηρίου» μὲ θέμα τὰ τρία παιδιὰ ποὺ ὁ Ναβουχοδονόσορ ἔρριξε στὴν κάμινο[2].

»Ἡ αὐτοκράτειρα, κόρη τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Τραπεζοῦντος, μοῦ φάνηκε πολὺ ὡραία γυναῖκα. Βρισκόμουν, ὅμως, σὲ ἀπόσταση καὶ δὲ μποροῦσα νὰ τὴν περιεργασθῶ. Ἤμουν περίεργος νὰ δῶ πῶς ἀνεβαίνει στὸ ἄλογο[3]. Γιατὶ ἡ αὐτοκράτειρα εἶχε ἔλθει στὴν ἐκκλησία ἔφιππη, μὲ συνοδεία δύο κυ-

---

1. Πρόκειται γιὰ τὸν Ἰωάννη Β' Παλαιολόγο, τὸν ἀδερφό του Δημήτριο, δεσπότη τῆς Πελοποννήσου, τὴ μητέρα του Εἰρήνη, κόρη τοῦ Κωνσταντίνου Δραγάτση καὶ τὴ γυναῖκα του Μαρία Κομνηνή, κόρη τοῦ Ἀλεξίου, αὐτοκράτορα τῆς Τραπεζοῦντος.

2. Παραστάσεις μὲ θρησκευτικὰ θέματα συνηθίζονταν καὶ στοὺς ἑλληνικοὺς καὶ στοὺς λατινικοὺς ναούς. Παραστάσεις θρησκευτικῶν δραμάτων στὸ Βυζάντιο γίνονται ἀπὸ τὸν Θ' αἰώνα. Σὲ κώδικα τοῦ Βατικανοῦ τοῦ ΙΓ' αἰώνα περιέχονται ἐννέα δράματα γραμμένα σὲ δημοτικὴ γλῶσσα μὲ τοὺς τίτλους : «Ἡ ἔγερση τοῦ Λαζάρου», ἡ «Τράπεζα», ὁ «Νιπτήρ», ἡ «Προδοσία», ἡ «ἄρνηση τοῦ Πέτρου», ἡ «ἐξουθένωση τοῦ Ἡρώδη», ἡ «Σταύρωση» καὶ ἡ «ψηλάφηση». Ἀπὸ αὐτὰ τὰ δράματα ὁ Νιπτὴρ τελεῖται μέχρι σήμερα στὰ Ἱεροσόλυμα τὴ Μ. Πέμπτη. Συχνὰ οἱ ὑποθέσεις τῶν βυζαντινῶν θρησκευτικῶν δραμάτων ἀντλοῦνται ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη, ὅπως ἡ παραβολὴ τῶν Τριῶν Παίδων, Ἀζαρία, Ἀνανία καὶ Μισαὴλ ποὺ παρακολούθησε ὁ Γάλλος περιηγητής. Ὁ *Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης* (ΙΕ' αἰώνας) μᾶς πληροφορεῖ ὅτι γιὰ τὴν παράσταση τῶν Τριῶν Παίδων χτιζόταν κάμινος, ὅπου ἀντὶ φωτιὰ ἄναβαν λαμπάδες καὶ ἔκαιγαν θυμιάματα. Τὴ στιγμή, μάλιστα, ποὺ ἀκουγόταν τὸ «ὁ δὲ ἄγγελος Κυρίου συγκατέβη ἅμα τοῖς παισὶ τοῖς περὶ τὸν Ἀζαρίαν εἰς τὴν Κάμινον», κατέβαινε μὲ «μηχανὴν» ἀπὸ τὴν ὀροφὴ τοῦ ναοῦ ἕνα ὁμοίωμα ἀγγέλου. Ἀλλὰ καὶ τὸ «βροντεῖον» τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ θεάτρου χρησιμοποιοῦσαν οἱ Βυζαντινοὶ γιὰ τὴν παράσταση δραμάτων ποὺ ἀναφέρονταν στὴν Ἀνάσταση. Ὁ ἐπίσκοπος Κρεμόνας *Λιουτπράνδος* ποὺ ταξίδεψε στὴν Πόλη ἐπὶ Νικηφόρου Φωκᾶ ὡς πρεσβευτής, γράφει στὸ χρονικό του πῶς «οἱ ἀνόητοι Γραικοὶ πανηγυρίζουν μὲ θεατρικὰ θεάματα τὴν ἀνάληψη τοῦ Προφήτη Ἠλιοῦ στοὺς οὐρανούς».

3. Χάρη στὴν ἰδιότυπη αὐτὴ περιέργεια τοῦ Γάλλου αὐλικοῦ ἔχει ἀπαθανατισθῆ μιὰ γραφικὴ σκηνὴ τοῦ βυζαντινοῦ βίου.

ρίες, τρεῖς γέροντες κρατικοὺς ἀξιωματούχους καὶ τρεῖς ἀπὸ τοὺς ἄνδρες ποὺ οἱ Τοῦρκοι χρησιμοποιοῦν γιὰ φύλακες τῶν γυναικῶν (εὐνούχους)[1].

»Βγαίνοντας ἀπὸ τὴν Ἁγία Σοφία μπῆκε σ' ἕνα ξενώνα[2] ποὺ βρισκόταν ἐκεῖ δίπλα νὰ γευματίσῃ. Κι' αὐτὸ μὲ ἀνάγκασε νὰ περιμένω ἐκεῖ ὥσπου νὰ βγῇ. Ἔτσι ἔμεινα ὅλη τὴν ἡμέρα νηστικὸς καὶ διψασμένος.

»Τέλος, φάνηκε. Ἔφεραν ἕνα σκαμνὶ κι ἀνέβηκε ἐπάνω. Ἔπειτα πλησίασαν στὸ σκαμνὶ ἕνα ὑπέροχο ἄλογο μὲ μιὰ σέλλα ἀληθινὸ κομψοτέχνημα. Τότε ἕνας ἀπὸ τοὺς γέρους πῆρε τὸ μανδύα της, πῆγε ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ τοῦ ἀλόγου καὶ τὸν σήκωσε ὅσο ψηλὰ μποροῦσε κρατώντας τον τεντωμένο μὲ τὰ δυό του χέρια ἁπλωμένα. Ἡ αὐτοκράτειρα ἔβαλε τὸ πόδι στὸν ἀναβολέα καὶ καβαλίκεψε ὅπως οἱ ἄντρες. Καὶ τότε μόνο, ὅταν βρέθηκε στὴ σέλλα, ἀπόθεσε ὁ γέροντας τὸν μανδύα στοὺς ὤμους της. Ἔπειτα τῆς ἔδωσε τὸ μυτερὸ ψηλὸ καπέλλο της (τέτοιο φοροῦν συνήθως οἱ Ἑλληνίδες) ποὺ στὴν κορφὴ εἶχε τρία χρυσᾶ φτερά.

»Ἤμουν πολὺ κοντά της καὶ μοῦ εἶπαν ν' ἀπομακρυνθῶ. Εἶχα ὡς ἐκείνη τὴ στιγμὴ τὴν εὐχέρεια νὰ τὴν παρατηρήσω μὲ τὴν ἡσυχία μου. Στ' ἀφτιά της φοροῦσε πλατειὰ δαχτυλιδωτὰ σκουλαρίκια, στολισμένα μὲ πολλὰ πετράδια, κυρίως ρουμπίνια. Φαινόταν νέα, μὲ λευκὸ δέρμα καὶ πιὸ ὄμορφη ἀπ' ὅσο ἔδειχνε στὸ ναό.

»Οἱ δυὸ κυρίες ἵππευσαν τὴν ἴδια στιγμή. Ἦταν κι' ἐκεῖνες ὡραῖες καὶ φοροῦσαν, ὅπως ἡ αὐτοκράτειρα, μανδύα καὶ καπέλλο. Καὶ ἡ συνοδεία γύρισε στὸ παλάτι τῶν Βλαχερνῶν».

Τὸν Φράγκο περιηγητὴ θὰ ὑποδεχθῇ ὁ αὐτοκράτορας Ἰωάννης Η' Παλαιολόγος. Θὰ τὸν ρωτήσῃ γιὰ τὴν Παρθένο τῆς Ὀρλεάνης ποὺ ἡ φήμη της (ἡ Ζὰν ντ' Ἄρκ θανατώθηκε ἕνα χρόνο πρίν, τὸ 1431) εἶχε φθάσει στὴ βυζαντινὴ πρωτεύουσα. «Ἡ Κωνσταντινούπολη, γράφει ὁ De la Brocquière εἶναι ὅλο χωριὰ (συνοικισμοὶ) ποὺ χωρίζονται μεταξύ τους ἀπὸ μεγάλες καλλιεργημένες ἐκτάσεις».

Ὁ περιηγητὴς εἶχε ἐπίσης τὴν εὐκαιρία νὰ παρακολουθήσῃ ἀγῶνες καὶ ἐπιδείξεις τοξοτῶν :

«Μπροστὰ στὴν Ἁγία Σοφία βρίσκεται μιὰ ὡραία μεγάλη πλατεῖα, τριγυρισμένη μὲ τείχη ποὺ θυμίζουν παλάτι. Ἐκεῖ γίνονταν ἄλλοτε οἱ ἀγῶνες. Εἶδα τὸν ἀδελφὸ τοῦ αὐτοκράτορα, Δεσπότη τοῦ Μωρέως, νὰ γυμνάζεται μὲ ἄλλους εἴκοσι ἱππότες. Καθένας κρατοῦσε τόξο. Ἔτρεχαν ἔφιπποι κατὰ μῆκος τοῦ γηπέδου καὶ ξαφνικὰ πετοῦσαν τὰ καπέλλα τους μπροστά. Καὶ

1. Ἡ χρησιμοποίηση εὐνούχων γιὰ τὴ συνοδεία καὶ φύλαξη γυναικῶν ἀνάγεται στοὺς Ρωμαίους καὶ στοὺς πρώτους βυζαντινοὺς αἰῶνες (δὲν εἶναι τουρκικὸ ἔθιμο) ὅπως προκύπτει ἀπὸ διαφόρους ἀπαγορευτικοὺς νόμους (ἡ Ξ' Νεαρὰ τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ κ.ἄ.).

2. Hotel στὸ κείμενο.

καθὼς τὰ προσπερνοῦσαν καλπάζοντας, γύριζαν τὸ κορμί τους, τὰ σημάδευαν κι' ἔρριχναν τὴ σαΐτα τους. Ἐκεῖνος πού μποροῦσε νὰ τρυπήση μὲ τὸ βέλος τὸ καπέλλο του ἢ πλησίαζε πολὺ τὸ στόχο φημιζόταν σὰν σπουδαῖος τοξότης. Αὐτὴ τὴν ἄσκηση τὴν εἶχαν πάρει ἀπὸ τοὺς Τούρκους».

Ἡ Πόλη ἦταν μιὰ νησίδα μέσα στὴν ὀθωμανικὴ πλημμυρίδα. Λατῖνοι καὶ Τοῦρκοι εἶχαν ἐξασφαλίσει διομολογήσεις στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἀποτελοῦσαν κράτος ἐν κράτει. Καὶ τὴν ἴδια στιγμὴ ὁ αὐτοκράτορας κατέβαλλε ἐτήσιο φόρο στὸν σουλτάνο.

«Ἡ Πόλη ἔχει ἐμπόρους ὅλων τῶν ἐθνῶν. Ἀλλὰ κανένα ἔθνος δὲ μπορεῖ νὰ συγκριθῆ μὲ τοὺς Βενετούς. Ἐπὶ κεφαλῆς βρίσκεται ἕνας βάϊλος πού ἐλέγχει τὶς συναλλαγὲς καὶ δὲν ἔχει καμμιὰ ἐξάρτηση οὔτε ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα οὔτε ἀπὸ τοὺς κρατικοὺς λειτουργούς. Αὐτὸ τὸ προνόμιο τὸ διατηροῦν ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια[1].

»Ἀλλὰ καὶ ὁ σουλτάνος ἔχει διορίσει ἕναν ἀντιπρόσωπό του γιὰ τὸ ἐμπόριο τῶν ὑπηκόων του. Εἶναι ἀνεξάρτητος, ὅπως καὶ ὁ Βενετὸς βάϊλος. Ἔχει τὸ δικαίωμα, ὅταν ἕνας ἀπὸ τοὺς σκλάβους του δραπετεύσει νὰ ζητήση νὰ τοῦ ἀποδοθῆ ἀμέσως. Ἀκόμα καὶ ὁ αὐτοκράτορας εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ συμμορφωθῆ.

»Οὐσιαστικὰ ὁ αὐτοκράτορας εἶναι ὑποτελὴς στὸ σουλτάνο, ἀφοῦ καταβάλλει κάθε χρόνο φόρο 10.000 δουκάτα. Κι' αὐτὸ τὸ ποσὸ πληρώνεται μόνο γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη, γιατὶ ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη ὁ αὐτοκράτορας ἔχει στὴν κατοχή του μονάχα ἕναν πύργο ποὺ βρίσκεται τρεῖς ὧρες μακριά, κατὰ τὰ βορεινά, καὶ στὴν Ἑλλάδα μιὰ μικρὴ πόλη τὴ Σηλυβρία.

»Ὕστερα ἀπὸ λίγες μέρες μὲ κάλεσε νὰ παρακολουθήσω μιὰ γιορτὴ ποὺ θὰ γινόταν μὲ τὴν εὐκαιρία τῶν γάμων ἑνὸς συγγενοῦς τοῦ αὐτοκράτορα. Ἦταν ἕνας βυζαντινὸς ἔφιππος ἀγώνας ἀλλὰ μοῦ φάνηκε παράξενος. Καὶ νὰ πῶς ἔγινε :

»Στὴ μέση μιᾶς πλατείας εἶχαν τοποθετήσει ἕνα μεγάλο πάσσαλο, σὰν τοὺς στύλους ποὺ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ σκοποβολή. Στὸν πάσσαλο εἶχαν προσθέσει μιὰ σανίδα πλατειὰ τρία πόδια καὶ μάκρος πέντε. Καμμιὰ σαρανταριὰ ἱππότες ἔφθασαν ἐπὶ τόπου χωρὶς καμμιὰ ἁρματωσιὰ καὶ μὲ μοναδικὸ ὅπλο ἕνα κοντοράβδι. Στὴν ἀρχὴ διασκέδασαν καλπάζοντας εἰς φάλαγγα καὶ κάνοντας ἐπὶ μισὴ ὥρα διάφορους ἑλιγμούς. Ὕστερα ἔφεραν 60 - 80 μακριὰ

---

1. Τὰ ἐμπορικὰ προνόμια ποὺ εἶχαν παραχωρηθῆ στοὺς Βενετούς, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ ἦταν σκανδαλώδη. Φορολογικὴ ἀπαλλαγὴ καὶ ἀσυδοσία. Πρόστιμα ἐπιβάλλονταν στοὺς Βυζαντινοὺς ὑπαλλήλους ποὺ τολμοῦσαν νὰ περιορίσουν τὶς βενετικὲς αὐθαιρεσίες. Γράφει ἡ *Ἄννα Κομνηνή :* «Τὸ δὲ μεῖζον τὴν ἐμπορίαν αὐτοῖς (Βενετοῖς) ἀζήμιον ἐποίησεν (Ἀλέξιος) ἐν πάσαις ταῖς ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν Ρωμαίων χώραις, ὥστε ἀνέτως ἐμπορεύεσθαι καὶ κατὰ τὸ αὐτοῖς βουλητὸν μήτε μὴν ὑπὲρ κομμερκίου ἢ ἑτέρας τινὸς εἰσπράξεως τῷ δημοσίῳ».

λεπτὰ ραβδιὰ ἀπὸ σκλῆθρο, λίγο μεγαλύτερα ἀπ' αὐτὰ ποὺ χρησιμοποιοῦμε γιὰ νὰ σκεπάσουμε τὶς καλαμοσκεπές μας στὴ Γαλλία. Ὁ νεόνυμφος πῆρε ἕνα κι' ἔτρεξε μ' ὅλη τὴ δύναμή του πρὸς τὴ σανίδα γιὰ νὰ τὸ σπάση. Τὸ κοντάρι λύγισε, ταλαντεύθηκε κι' ἔσπασε χωρὶς δυσκολία.

»'Ακούστηκαν τότε χαρούμενες φωνὲς καὶ τὰ μουσικὰ ὄργανα ἄρχισαν νὰ παίζουν, ἀκριβῶς ὅπως συνηθίζουν καὶ οἱ Τοῦρκοι. Ἕνας ἕνας καβαλλάρης ἐρχόταν κι' ἔπαιρνε τὸ κοντάρι του γιὰ νὰ τὸ σπάση. Τέλος ὁ νεόνυμφος ἔδεσε δύο μαζὶ — στὴν πραγματικότητα δὲν ἦταν καὶ πολὺ γερὰ — καὶ τὰ ἔσπασε χωρὶς νὰ πληγωθῆ.

»Ἔτσι τελείωσε ἡ γιορτὴ καὶ καθένας γύρισε στὸ σπίτι του σῶος καὶ ἀβλαβής. Τὸ αὐτοκρατορικὸ ζεῦγος παρακολουθοῦσε τοὺς ἀγῶνες ἀπὸ ἕνα παραθύρι τοῦ παλατιοῦ»[1].

Σίγουρα ὁ De la Brocquière βρῆκε γελοίους τοὺς ἀγῶνες τῶν Βυζαντινῶν καβαλλάρηδων. Ἦταν συνηθισμένος ἀπὸ τὰ περίφημα τουρνουὰ τῶν Φράγκων, ὅπου σιδηρόφρακτοι ἱππότες μονομαχοῦσαν μὲ λόγχες, μὲ ξίφη, μὲ κοντάρια, μὲ ἀποτέλεσμα νεκρούς, τραυματίες καὶ ποδοπατημένους ἀπὸ τὰ ἀφηνιασμένα ἄτια. Ὅσο γιὰ τοὺς Ἕλληνες δὲν τοὺς συμπαθεῖ διόλου. Προτιμᾶ τοὺς Τούρκους. «Βρῆκα, γράφει, περισσότερη φιλία στοὺς Τούρκους, παρὰ στοὺς Ἕλληνες».

Ἀπὸ τὴν Πόλη πέρασε στὴ Θράκη :

«Πῆγα στὸ Διδυμότειχο, ὄμορφη πολιτεία, ὀχυρωμένη μὲ διπλὴ ζώνη τειχῶν. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ τὴν προστατεύει τὸ ποτάμι κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη ἰσχυρὸ κάστρο χτισμένο πάνω σ' ἕνα στρογγυλὸ ὕψωμα. Μέσα στὸ κάστρο ὑπάρχει ἕνα καστράκι ὅπου ὁ Τοῦρκος, ἔτσι μοῦ εἶπαν, φυλάει τοὺς θησαυρούς του. Κάπου τριακόσια σπίτια εἶναι χτισμένα μέσα στὰ τείχη.

»Ἀπὸ τὸ Διδυμότειχο πήγαμε στὰ Ὕψαλα, μεγάλη πολιτεία ἀλλὰ ἐντελῶς κατεστραμμένη. Ὅλη ἡ περιοχὴ εἶναι βάλτος, πολὺ δύσκολη γιὰ τὰ ἄλογα».

Στὸ χρονικό του ὁ Γάλλος αὐλικὸς προσθέτει καὶ μιὰ μελέτη σχετικὰ μὲ τὴν πολεμικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ τουρκικοῦ κινδύνου. Ἕνας μικρός, εὐκίνητος στρατός, γράφει ὁ De la Brocquière, μὲ καλὴ ἡγεσία καὶ καλὴ ὀργάνωση μπορεῖ νὰ φθάση σίγουρα στὴν Ἱερουσαλήμ. Διατυπώνει σχέδιο πολιορκίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Ἀδριανουπόλεως καὶ Θεσσαλονίκης καὶ σχέδιο διακυβερνήσεως τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάκτησή της. Ἐπισημαίνει, ὅμως τὶς δυσκολίες ποὺ θὰ δημιουργήση στὴν ἐπιχείρηση ἡ «δολιότης» τῶν Ἑλλήνων[2].

---

1. Βλ. καὶ *Σπ. Λάμπρου*. Οἱ γυμναστικοὶ ἀγῶνες παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς (Ἑστία, Μάρτιος - Ἀπρίλιος 1896).

2. Βλ. Κεφ.: Οἱ τελευταῖες χίμαιρες.

ΕΙΚΟΝΕΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΑΡΑΚΜΗΣ (1435)

Τήν ἐποχὴ πού ὁ νεαρὸς Ἱσπανὸς εὐγενὴς Pedro Tafur[1] ἔγραφε τὸ χρονικὸ τῶν περιηγήσεών του στὶς ἑλληνικὲς χῶρες, ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία ἦταν ἑτοιμοθάνατη. Καὶ στὴν Εὐρώπη, πόλεμοι μεταξὺ τῶν μεγιστάνων τῆς φεουδαρχίας καὶ πνευματικὸ σκοτάδι.

Ξεκίνησε τὸ 1435 ἀπὸ τὸ Σὰν Λουκὰρ γιὰ νὰ συναντήση τὸν συγγενή του Ἐρρῖκο ντὲ Γκουσμέν, κόμητα τῆς Νιέμπλα πού ἑτοιμαζόταν νὰ ἐκστρατεύση κατὰ τῶν Μαυριτανῶν τοῦ Γιβλαρτάρ. Ἡ ἐπιχείρηση ὅμως ναυάγησε, ὁ κόμης σκοτώθηκε κι' ὁ Tafur ἄρχισε τὴν περιήγησή του στὴν Ἀνατολή : Θέουτα, Μαλάγα, Νίκαια, Γένοβα, ἑλληνικὲς θάλασσες, Παλαιστίνη. Κι' ὕστερα Αἴγυπτος, Πόλη, Μαύρη Θάλασσα, Ταρταρία, ὡς τὶς πεδιάδες τοῦ Δόν.

Ἦταν γεννημένος περιηγητὴς ὁ νεαρὸς Ἱσπανὸς εὐγενής. Ἀνήσυχος, παρατηρητικός, περίεργος, τολμηρὸς καὶ ριψοκίνδυνος. Μὲ κατάρτιση καὶ μὲ ἦθος.

Στὰ Ἱεροσόλυμα μπαίνει στὸ τέμενος τοῦ Ὀμὰρ μεταμορφωμένος σὲ Μαυριτανό. Ἂν τὸν ἀνεκάλυπταν οἱ Μουσουλμάνοι θέ τὸν ἀνασκολόπιζαν. Σώζει μὲ κίνδυνο τῆς ζωῆς του χριστιανοὺς σκλάβους στὰ Δαρδανέλλια. Φιλονικεῖ μὲ τὸν σουλτάνο τῆς Αἰγύπτου γιὰ ἕνα θέμα δικαιοσύνης. Καὶ ὅταν μιὰ γυναῖκα τοῦ προσφέρει τὶς δυὸ ἀνήλικες κόρες της γιὰ λίγο ψωμὶ συμπεριφέρεται μὲ ἀξιοπρέπεια κι' ἀνθρωπιά.

Περνώντας ἀπὸ τὴ Μεθώνη, Κορώνη καὶ Κρήτη σημειώνει τὶς φευγαλέες ἐντυπώσεις του[2].

«Στὴ Μεθώνη εἶδα κήπους μὲ κάθε λογῆς δέντρα πού μοῦ θύμισαν τὴν Ἀνδαλουσία. Τὰ σπίτια ἀρχοντικά. Ὅλος ὁ κόσμος μιλάει ἑλληνικά, ἀλλὰ τὴν πόλη κυβερνοῦν οἱ Βενετοί.

»Σὲ ἀπόσταση ἔξη μιλίων βρίσκεται ἡ Κορώνη. Μεγάλη πολιτεία μὲ πανίσχυρο κάστρο, ὑπὸ τὴν ἐξουσία τῆς Σινιορίας τῶν Βενετῶν. Κι' ἐδῶ μιλᾶνε ἑλληνικά.

»Ἡ βενετικὴ κατοχὴ τοῦ Μωριᾶ ὀφείλεται στὴ ζωτικὴ σημασία του γιὰ τὸ ἐμπόριο μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ Μαύρη Θάλασσα ».

---

1. Γεννήθηκε στὴν Κόρδοβα τὸ 1410. Ἦταν 25 χρόνων ὅταν πραγματοποίησε τὸ ταξίδι. Πέθανε τὸ 1484.

2. Andanzas y viajes de *Pedro Tafur* por diversas partes del mundo avidos (1435 - 1439). Madrid, Miguel Ginesta, 1874. Ἡ ἀγγλικὴ ἔκδοση: «Pedro Tafur, Travels and adventures (1435 - 1439). Translated and edited with an introduction by Malcolm Letts (London, 1926).

Στὸν Χάνδακα πρόσεξε τὰ ἐπιβλητικὰ οἰκοδομήματα τῆς πολιτείας, τοὺς κήπους, τὰ ἄφθονα νερὰ καὶ τοὺς ἀνεμόμυλους. Καὶ στὸ λιμάνι τοὺς τεχνητοὺς μώλους.

»'Εδῶ καὶ πολλὰ χρόνια οἱ Κρητικοὶ ξεσηκώθηκαν κατὰ τῶν Βενετῶν. Κι' ἐκεῖνοι, ὅταν ἔπνιξαν τὴν ἐπανάσταση στὸ αἷμα πρόσταξαν, γιὰ τιμωρία, νὰ μὴν καλλιεργῆται διόλου ἕνα μεγάλο τμῆμα τοῦ νησιοῦ, οὔτε νὰ τρέφωνται κοπάδια στὴν περιοχή[1], οὔτε ν' ἀφήνουν νὰ ζευγαρώνουν τὰ ζωντανά, γιὰ νὰ ξεκληρισθοῦν».

Μόλις ἔφτασε στὴν Κωνσταντινούπολη ὁ Tafur, ὁ αὐτοκράτορας 'Ιωάννης Η' Παλαιολόγος ἑτοιμαζόταν γιὰ τὸ ταξίδι του στὴ Δύση. Ἦταν μιὰ ἀπεγνωσμένη προσπάθεια νὰ ἐξασφαλίση βοήθεια τῆς Εὐρώπης μὲ ἀντάλλαγμα τὴν ἕνωση τῶν 'Εκκλησιῶν.

Στὴ Δύση ἡ 'Εκκλησία μόλις εἶχε συνέλθει ἀπὸ τὸ σχίσμα καὶ σπαρασσόταν ἀκόμα ἀπὸ τὶς ἀντιδικίες τῆς Συνόδου τῆς Βασιλείας. 'Ο πάπας ἦταν ἐξόριστος. 'Η 'Ιταλία σὲ ἀναστάτωση ἀπὸ τοὺς τοπικοὺς ἀνταγωνισμούς. 'Η Γαλλία περνοῦσε περίοδο παρακμῆς. Δὲν εἶχε ἀκόμα ἀναρρώσει ἀπὸ τὶς συμφορὲς τῶν πολέμων τοῦ ΙΔ' καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΕ' αἰώνα. Πρὶν ἀπὸ ἑφτὰ χρόνια εἶχε πεθάνει στὴν πυρὰ ἡ Ζὰν ντ' Ἄρκ. Οἱ Ἄγγλοι ἔχασαν τὸ Παρίσι. Σὲ λίγο θὰ ἔχαναν καὶ τὴ Ρουέν. Μόνο ἡ ἱσπανικὴ μοναρχία εὐημερεῖ. 'Ο Φίλιππος ὁ Καλὸς ἦταν ὁ πλουσιώτερος καὶ ἰσχυρότερος ἀπὸ τοὺς ἡγεμόνες τῆς Εὐρώπης. Στὴν ὑπόλοιπη Εὐρώπη βασίλευε ἡ βία, ἡ ἀγωνία τῶν λαῶν καὶ ἡ μαύρη δυστυχία.

Οἱ ἐντυπώσεις τοῦ Tafur ἀπὸ τὴν Πόλη ἀποτελοῦν ἀξιόπιστη πηγὴ ἱστορικῶν πληροφοριῶν. Εἶναι σελίδες μὲ ζωντάνια καὶ χρῶμα. Αὐθεντικὲς περιγραφές, παρατηρήσεις, στοιχεῖα ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τῆς Πόλης σὲ μιὰ ἐποχὴ οἰκονομικῆς καὶ ἠθικῆς παρακμῆς:

«'Η Κωνσταντινούπολη ἀποτελεῖ ἕνα τρίγωνο μὲ τὶς δυὸ πλευρὲς στὴ θάλασσα καὶ τὴ μιὰ στὴ στεριά. Ἔχει γερὰ τείχη ποὺ προκαλοῦν θαυμασμό. Λένε πὼς ὅταν ἄρχισαν οἱ Τοῦρκοι τὴν πολιορκία ὁ λαγουμιτζῆς τους εἶπε στὸ σουλτάνο:

— 'Αφέντη, αὐτὴ ἡ πολιτεία δὲν παίρνεται μὲ λαγούμια, ἔχει τειχιὰ ἀτσαλένια ποὺ δὲν γκρεμίζονται.

»'Ο σουλτάνος ἐπέμενε. Καὶ τότε τοῦ λένε πὼς εἶδαν τὴ νύχτα ἕναν καβαλλάρη πάνω στὸ κάστρο. Καλεῖ ὁ σουλτάνος ἕναν αἰχμάλωτο Ἕλληνα καὶ τὸν ρωτάει τί ξέρει γι' αὐτὸν τὸν ἁρματωμένο καβαλλάρη ποὺ φάνηκε τὴ νύχτα στὶς ἐπάλξεις. Κι' ἐκεῖνος ἀπάντησε:

---

1. Πρόκειται γιὰ τὴν κρητικὴ ἐξέγερση τὸ 1362. Οἱ Βενετοὶ ἐρήμωσαν ὁλότελα τὸ ὁροπέδιο τοῦ Λασηθίου (ἀπὸ τὶς πιὸ εὔφορες περιοχὲς τῆς Κρήτης). 'Επὶ ἕναν αἰώνα εἶχε μείνει ὁλότελα χέρσο. *W. Miller*: Essays on the Latin Orient (Cambridge, 1921).

— Λένε πὼς ὅταν ἄρχισε ὁ Κωνσταντῖνος νὰ χτίζη τὸ ναό του δούλευε πολὺς κόσμος στὰ γιαπιά. Μιὰ μέρα ποὺ ὅλοι οἱ μαστόροι πῆγαν νὰ γιοματίσουν, ὁ πρωτομάστορας πρόσταξε ἕνα παιδόπουλο νὰ μείνη ἐκεῖ γιὰ νὰ φυλάη τὰ σύνεργα. Τὸ μαστορόπουλο ἔμεινε. Ξαφνικὰ παρουσιάζεται μπροστά του ἕνας ὡραῖος ἄντρας καβάλα στ' ἄλογό του καὶ τοῦ λέει :

— Γιατί δὲν πᾶς καί σὺ νὰ φᾶς μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους ;

— Μὲ πρόσταξαν νὰ μείνω ἐδῶ νὰ φυλάω τὰ σύνεργα.

— Τράβα νὰ φᾶς, τοῦ λέει ὁ καβαλλάρης.

— Δὲν πάω, φοβᾶμαι, ἀπαντᾶ τὸ παιδί.

— Τράβα, σοῦ λέω, καὶ μὴ φοβᾶσαι. Θὰ φυλάω ἐγὼ τὴν ἐκκλησιὰ καὶ τὴν πολιτεία ὥσπου νὰ γυρίσης.

»Ἔφυγε τὸ παιδὶ ἀλλὰ ὕστερα φοβήθηκε πὼς θὰ τὸ τιμωρήσουν καὶ δὲν ξαναγύρισε.

»Κι' ἀπὸ τότε, ὁ καβαλλάρης μένει ἐκεῖ κρατώντας τὴν ὑπόσχεσή του. Περιμένει νὰ γυρίση τὸ παιδί. Καὶ φυλάει τὸ κάστρο. Καὶ λένε πὼς εἶναι ἄγγελος»[1].

---

1. Εἶναι ἀπὸ τοὺς πιὸ συγκινητικοὺς λαϊκοὺς θρύλους γιὰ τὴν Πόλη. Ὁ καβαλλάρης ἄγγελος ποὺ διαφεντεύει τὴ βασιλεύουσα. Ἕναν παρόμοιο κρητικὸ θρύλο ζωντανεύει ὁ *Ν. Καζαντζάκης* γιὰ τὸν Ἅη Μηνᾶ τοῦ Ἡρακλείου, τὸν προστάτη τοῦ Μεγάλου Κάστρου στὰ παλιὰ ἡρωικὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας:

«Ὅλη τὴ μέρα στέκονταν αὐτὸς (ὁ Ἅγιος Μηνᾶς) ἀκίνητος στὸ κόνισμά του, μέσα στὴ μικρούλικη ἐκκλησία του, καβάλα σὲ ψαρὶ ἄλογο, καὶ κρατοῦσε ὄρθιο ἕνα κόκκινο κοντάρι. Κοντοσγουρογένης, ἡλιοκαμένος, ἀγριομάτης. Ὅλη τὴ μέρα καταφορτωμένος μὲ τ' ἀσημένια ταξίματα, χέρια, πόδια, μάτια, καρδιές, ποὺ οἱ Καστρινοὶ εἶχαν κρεμάσει στὴ χάρη του καὶ τοῦ ζητοῦσαν νὰ τοὺς γιάνει, ἔμενε ἀκίνητος, καμώνοντας πὼς ἦταν τάχα μόνο ζωγραφιὰ — μπογιὰ καὶ σανίδι· μὰ εὐτὺς ὡς ἔπεφτε ἡ νύχτα καὶ μαζεύονταν οἱ χριστιανοὶ στὰ σπίτια τους κι' ἕνα-ἕνα ἔσβηναν τὰ φῶτα, ἔδινε μιά, ἀναμέριζε τ' ἀσημένια ταξίματα καὶ τὶς μπογιές, σπιρούνιζε τ' ἄλογό του κι' ἔφερνε βόλτα τοὺς ρωμαίικους μαχαλάδες. Ἔβγαινε περιπολία. Σφαλνοῦσε τὶς πόρτες, ὅσες εἶχαν ξεχάσει οἱ χριστιανοὶ ἀνοιχτές, σφύριζε στοὺς νυχτοπαρωρίτες νὰ γυρίσουν πιὰ στὰ σπίτια τους, στέκονταν ἀπόξω ἀπὸ τὶς πόρτες κι' ἀφουκράζονταν εὐχαριστημένος ὅταν ἄκουγε τραγούδι· γάμος θὰ γίνεται μουρμούριζε, ἂς ἔχουν τὴν εὐκή μου καὶ νὰ κάμουν παιδιά, νὰ πληθύνη ἡ χριστιανοσύνη. Ὕστερα ἔπαιρνε σβάρνα τὰ μπεντένια ποὺ ἔζωναν τὸ κάστρο, καὶ πρὶν χαράξει ἡ μέρα, στὸ πρῶτο λάλημα τοῦ πετεινοῦ, ἔδινε ἕνα σάλτο τοῦ ἀλόγου του, ἔμπαινε στὴν ἐκκλησία κι' ἀνηφόριζε στὸ κόνισμά του. Κι' ἔκανε πάλι τὸν ἀδιάφορο, μὰ τὸ ἄλογό του εἶχε ἱδρώσει, στόμα καὶ στήθια ἦταν γεμάτα ἀφρούς, κι' ὅταν πρωΐ-πρωΐ ἔμπαινε ὁ ἐκκλησιάρης, ὁ κυρ Χαραλάμπης, νὰ σκουπίσει καὶ νὰ γυαλίσει τὰ μανουάλια, ἔβλεπε τὸ ἄλογο τοῦ Ἅη Μηνᾶ μουσκεμένο, μὰ δὲν ξαφνιάζουνταν, τό ξερε αὐτός, ὅλος ὁ κόσμος τὄξερε πὼς ὁ Ἅγιος γυρίζει ὅλη τὴ νύχτα περιπολία.

»Κι' ὅταν οἱ Τοῦρκοι ἀκόνιζαν τὰ μαχαίρια τους κι' ἑτοιμάζουνταν νὰ ριχτοῦν στοὺς χριστιανούς, πετιόταν ὁ Ἅη Μηνᾶς πάλι ἀπὸ τὸ κόνισμά του νὰ διαφεντέψει τοὺς Καστρινούς. Δὲν τὸν ἔβλεπαν οἱ Τοῦρκοι, μὰ ἄκουγαν τὸ ἄλογό του νὰ χλιμιντρίζει, γνώριζαν τὴ φωνή του, ἔβλεπαν τί σπίθες ποὺ πετοῦσαν τὰ πέταλα τοῦ ἀλόγου του στὸ καλντερίμι, καὶ τρύπωναν κατατρομαγμένοι στὰ σπίτια τους.

Ὁ Tafur ἰσχυριζόταν πὼς ἦταν ἀπόγονος τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων. Φθάνοντας στὴν Κωνσταντινούπολη ζήτησε ἀκρόαση ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννη Η΄ Παλαιολόγο (τὸν βρῆκε νὰ κάθεται στὸ θρόνο μ' ἕνα λιονταροτόμαρο στρωμένο στὰ πόδια του)[1], γιὰ νὰ ἐξακριβώση τὶς ρίζες τοῦ γενεαλογικοῦ του δέντρου. Ἀλλὰ ὁ αὐτοκράτορας, ποὺ οὐσιαστικὰ ἦταν ὑποτελὴς στὸ σουλτάνο, εἶχε τὶς δικές του ἔγνοιες. Ἔφευγε γιὰ τὴν Εὐρώπη μαζὶ μὲ τὸν πατριάρχη. Θὰ προσπαθοῦσε νὰ πείση τοὺς μονάρχες τῆς χριστιανικῆς Δύσεως νὰ ἐπιχειρήσουν μιὰ νέα σταυροφορία ἢ νὰ τοῦ ἐξασφαλίσουν στρατιωτικὴ βοήθεια γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ ὀθωμανικοῦ βρόχου (ὁ πατριάρχης θὰ πεθάνη στὴν ξενητιὰ καὶ ὁ αὐτοκράτορας θὰ γυρίση στὴν Πόλη μὲ ἄδεια χέρια γιὰ νὰ ἀντιμετωπίση τὸν ἐξαγριωμένο λαό).

Λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναχώρησή του ὁ Ἰωάννης Η΄ κάλεσε τὸν εὐγενὴ Ἱσπανὸ νὰ τὸν συνοδέψη στὴν Ἰταλία. Ἀλλὰ καὶ ὁ Tafur εἶχε τὸ δικό του πρόγραμμα. Πέρασε στὴν ὀθωμανικὴ ἐπικράτεια, συνάντησε τὸν σουλτάνο Μουρὰτ Β΄ κι' ὕστερα ταξίδεψε στὴν Τραπεζοῦντα ὅπου φιλοξενήθηκε ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννη Κομνηνό, ποὺ λίγο πρὶν εἶχε δολοφονήσει τὸν πατέρα του καὶ τὸν εἶχε θάψει μὲ βασιλικὲς τιμές. Κοντὰ στὰ ἄλλα εἶχε παντρευτεῖ τουρκάλα[2].

Μελαγχολικὴ ἡ εἰκόνα τῆς Πόλης ποὺ ἔδωσε ὁ Tafur στὸ χρονικό του, εἴκοσι χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἅλωση. Δρόμοι ρυπαροί, φτώχεια καὶ ἐγκατάλειψη. Ἐρειπωμένα τὰ παλάτια τῶν Παλαιολόγων. Ὁ λαὸς τῆς ἔνδοξης βασιλεύουσας ἦταν βυθισμένος σὲ μαύρη δυστυχία καὶ ζοῦσε κάτω ἀπὸ τὸν ἐφιάλτη μιᾶς τουρκικῆς εἰσβολῆς. Τὰ αὐτοκρατορικὰ μεγαλεῖα ἦταν πιὰ μακρινὴ ἀνάμνηση. Παντοῦ παρακμὴ καὶ διαφθορά.

Ὁ Tafur περιγράφει τὴ μοιρολατρεία τοῦ πληθυσμοῦ, τὴν ξιππασμένη

»Ὅμως πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια, τὸν εἶδαν μὲ τὰ μάτια τους· συνάζουνταν πάλι νὰ κάνουν σφαγή, κι' ὁ Ἅη-Μηνᾶς καβάλα στὸ ἄλογό του, χύμηξε κατὰ τὸν τούρκικο μαχαλᾶ· τὴ στιγμὴ ποὺ πρόβαινε ἀπὸ τὴ γωνιὰ τοῦ δρόμου, τὸν εἶδε ὁ μισοπάλαβος Χότζα-Μουσταφᾶς πῆρε δρόμο κι' ἄρχισε τὶς φωνές. «Ἀλλάχ, Ἀλλάχ, ὁ Ἅη-Μηνᾶς κατεβαίνει». Ἀκράνοιξαν οἱ Τοῦρκοι τὶς πόρτες, παρακάτσεψαν καὶ τὸν εἶδαν μὲ τὴ χρυσή του ἀρμάτα, μὲ τὰ σγουρά του γκρίζα γένεια, μὲ τὸ κόκκινο κοντάρι· κόπηκαν τὰ γόνατά τους κι' ἔβαλαν τὰ μαχαίρια στὸ θηκάρι («Ἀναφορὰ στὸν Γκρέκο», Γ΄ ἔκδοση, 1965, σελ. 97 - 99).

Καὶ στὸ χρονικὸ τοῦ Γαλαξειδιοῦ ἀναφέρεται πὼς ὅταν τὸ 996 βάρβαροι ἀπὸ τὰ βορεινὰ πάτησαν καὶ κούρσεψαν τὸ Γαλαξείδι, φάνηκε τὴν ὥρα τῆς σφαγῆς καὶ τῆς φωτιᾶς «ἕνας καβαλλάρης μὲ σπαθὶ ξεγυμνωμένο καὶ ἅρματα λαμπερὰ καὶ ἄρχισε νὰ σφάζη τοὺς πειράταις. Καὶ τοὺς ἐπῆρε κυνηγώντας ὄξω ἀπὸ τὸ Γαλαξείδι μέσα στὰ βουνά, καὶ ἐκεῖ ἔγινε ἄφαντος ἀπὸ τὴ γῆ» (Χρονικὸν Ἀνέκδοτον τοῦ Γαλαξειδίου. Ἔκδ. *Κων. Σάθα*, σ. 194).

1. Ὁ *Tafur* γράφει ὅτι συνώδεψε τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννη στὸ κυνήγι.

2. Ἡ αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζοῦντος ἦταν συνέπεια τῆς καταλήψεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Λατίνους τὸ 1204. Εἶδε ἡμέρες ἀκμῆς καὶ κατώρθωσε νὰ ἐπιζήση ὀχτὼ χρόνια μετὰ τὴν Ἅλωση. Ὑπέκυψε τὸ 1461.

πρωτεύουσα μὲ τὶς γκρεμισμένες ἐκκλησίες, τὰ θλιβερὰ ἀνάκτορα καὶ τὰ αὐτοκρατορικὰ ψευτομεγαλεῖα μὲ τοὺς Τούρκους κάτω ἀπὸ τὰ μπιντένια τοῦ κάστρου.

«Τὸ αὐτοκρατορικὸ παλάτι πρέπει νὰ ἦταν μεγαλόπρεπο. Ἀπὸ τὴ σημερινή του ἀθλιότητα καταλαβαίνει κανεὶς τὰ βάσανα τοῦ λαοῦ τῆς Πόλης[1]. Ξεπεσμὸς στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ἀνακτόρων, μὲ ἐξαίρεση τὰ διαμερίσματα ὅπου κατοικοῦν τὸ αὐτοκρατορικὸ ζεῦγος καὶ οἱ αὐλικοί. Ὅλοι ζοῦν στριμωγμένοι γιατὶ δὲν ὑπάρχει χῶρος.

»Βέβαια ὁ αὐτοκράτορας διατηρεῖ τὸ γόητρό του γιατὶ ὅλες οἱ τελετὲς γίνονται μὲ τὴν ἴδια παλιὰ μεγαλοπρέπεια. Ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα εἶναι δεσπότης χωρὶς ἐπισκοπή.

»Ὅταν ἀνεβαίνει στ' ἄλογο, τὰ βασιλικὰ ἔθιμα τηροῦνται μὲ σχολαστικότητα. Ἡ αὐτοκράτειρα ἱππεύει ἀνδρικὰ καὶ ἀκουμπάει τὰ πόδια στοὺς ἀναβολεῖς. Ὅταν θέλει ν' ἀνεβῆ στὸ ἄλογο δύο αὐλικοὶ κρατοῦν μπροστά της ἕνα πολυτελέστατο ὕφασμα σὰν παραπέτασμα. Τὸ κρατοῦν ψηλὰ μὲ τὴ ράχη πρὸς τὴ βασίλισσα ὥστε, τὴν ὥρα ποὺ ἀνεβαίνει στὴ σέλλα νὰ μὴ δῆ κανεὶς τίποτα ἀπὸ τὸ κορμί της.

»Οἱ Ἕλληνες εἶναι μεγάλοι κυνηγοί. Χρησιμοποιοῦν λαγωνικὰ καὶ γεράκια [2].

---

1. Ἡ παρακμὴ τοῦ Βυζαντίου εἶχε ἀρχίσει πρὶν ἀπὸ ἕναν αἰώνα. Τὸ κράτος ἀπόμεινε χωρὶς πόρους. Τὰ ἔσοδα δὲν ἐπαρκοῦσαν γιὰ τὴν ἄμυνα. Ἐκποιήθηκαν οἱ αὐτοκρατορικοὶ θησαυροί. Ὁ ἱστορικὸς τοῦ ΙΔ' αἰώνα Νικηφόρος Γρηγορᾶς περιγράφοντας τοὺς γάμους τοῦ Ἰωάννου Ε' δίνει μιὰ δραματικὴ εἰκόνα τῆς φτώχειας ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν πρωτεύουσα τῆς αὐτοκρατορίας. Σὲ χωματένια πιάτα ἔτρωγαν στὸ βασιλικὸ τραπέζι : «Τοιαύτη δὲ πενία κατείχετο τὰ βασίλεια τηνικαῦτα, ὥστ' οὐδὲν ἦν τῶν τρυβλίων καὶ ἐκπωμάτων ἐκεῖ χρυσοῦν· ἀλλ' ἓν μὲν καττιτέρινα, τὰ δ' ἄλλα πάντα κεραμέα καὶ ὀστράκινα. Ἐξ ὧν ἔξεστι συνιέναι τοῖς ὅσοι μὴ ἀδαεῖς τῶν τοιούτων καὶ περὶ τῶν ἄλλων ὀφειλομένων, ὁπόσα μὴ κατὰ τὸ εἰκὸς τελεῖσθαι ξυνέβαινε, τῶν τῆς ἐνδείας βιαίῳ τῷ τότε τυραννουμένων πραγμάτων καὶ λόγων καὶ ἐγχειρημάτων... οὕτως ἔρ' ρεῖ καὶ σφόδρα ἔσβη καὶ κατηνέχθη τὰ τῆς ἀρχαίας ἐκείνης εὐδαιμονίας τε καὶ λαμπρότητος τῶν ρωμαϊκῶν πραγμάτων· ὡς νῦν γε μὴ δ' ἄνευ αἰσχύνης ἔχειν ἡμᾶς ἐκτιθέναι τὴν τῶν τοιούτων ἀφήγησιν» (*Νικηφόρος Γρηγορᾶς*: Ἱστορία XV, II, Δ).

2. Εἶναι γνωστὸ ἀπὸ πολλὲς πηγὲς τὸ πάθος τῶν Βυζαντινῶν γιὰ τὸ κυνήγι. Τὸ παράδειγμα ἔδιναν πρῶτοι οἱ αὐτοκράτορες, κυρίως ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν. Τὰ παλάτια στολίζονταν μὲ ψηφιδωτὰ ποὺ παρίσταναν κυνηγετικὲς σκηνές. Ὁ *Νικήτας Χωνιάτης* λ.χ. περιγράφει τὶς τοιχογραφίες τῶν ἀνακτόρων τοῦ Ἀνδρόνικου : «Καὶ ἦν κυνηγέσια ζωγραφούμενα, κλωγμὸς πτηνῶν, θωϋσμὸς κυνῶν, ἐλαφηβολίαι καὶ λαγοῦ θηρεύσεις καὶ χαυλιόδους σῦς διακοντιζόμενος καὶ ζοῦμπρος διελαυνόμενος δόρατι καὶ βίος ἀγροτικὸς καὶ σκηνίτης καὶ ἑστίασις ἐκ τῶν θηρευομένων σχέδιος καὶ αὐτὸς Ἀνδρόνικος μιστύλλων αὐτοχειρὶ κρέας ἐλάφειον ἢ κάπρου μονάζοντος καὶ ὀπτῶν περιφραδέως πυρὶ καὶ τοιαῦθ' ἕτερα» (*Ν. Χωνιάτη* : XN, 433, 13). Τὸ κυνήγι ἦταν «ἐπιστήμη καὶ ἐκστρατεία», ὅπως ἀποκαλύπτουν τὰ διάφορα «ἱερακοσόφια, ὀρνεοσόφια καὶ κυνοσόφια» καὶ ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν εἰδικευμένων

»Ἡ πολιτεία φαίνεται ἀραιοκατοικημένη. Χωρίζεται σὲ συνοικίες. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ διαμένει στὴν παραλιακὴ ζώνη. Οἱ κάτοικοι δὲν εἶναι καλοντυμένοι. Μοῦ φάνηκαν ἐξαθλιωμένοι καὶ θλιβεροί. Σημάδια τῆς σκληρῆς μοίρας τους πού δὲν εἶναι τόσο ἄδικη ὅσο λένε. Ἔπρεπε νὰ περιμένουν χειρότερα γιατὶ εἶναι διεφθαρμένοι καὶ βουτηγμένοι στὴν ἁμαρτία.

»Ὅταν πεθάνει κανείς, ὑπάρχει τὸ ἔθιμο, νὰ μὴν ἀνοίγουν ἐπὶ ἕνα χρόνο τὴν πόρτα τοῦ σπιτιοῦ, ἐκτὸς ἂν εἶναι μεγάλη ἀνάγκη».

Ὁ Tafur περιγράφει τὸν ἀκρωτηριασμὸ καὶ τὴν τύφλωση ἑνὸς Βυζαντινοῦ μὲ διαταγὴ τοῦ αὐτοκράτορα μπροστὰ στὸ παλάτι:

«Μιὰ μέρα μὲ βρίσκει ἕνας Καστιλλιάνος καπετάνιος καὶ μοῦ λέει ὅτι κάποιος Ἕλληνας σκότωσε στὸ καράβι ἕνα ναύτη τοῦ τσούρμου του μὲ σκοπὸ νὰ ἁρπάξῃ τὸ καράβι. Πιάσαμε τὸν φονιά, πήραμε καὶ τὸ πτῶμα καὶ πήγαμε στὸν αὐτοκράτορα ζητώντας δικαιοσύνη.

»Ἀπὸ ἐκτίμηση σὲ μένα κι' ἀφοῦ τοῦ εἶπα πὼς οἱ δικοί μας θἄπαιρναν ἐκδίκηση μὲ τὰ χέρια τους γιὰ τὸ ἀθῶο θῦμα, ὁ αὐτοκράτορας, παρὰ τὴν ἀντίδραση τῶν Ἑλλήνων, φώναξε τὸν δήμιο μπροστὰ στὸ παλάτι του καί τὸν πρόσταξε νὰ κόψῃ τὰ χέρια τοῦ δολοφόνου καὶ νὰ τὸν τυφλώσῃ[1].

»Ρώτησα γιατὶ δὲν τὸν σκότωναν καλύτερα καὶ μοῦ ἀπάντησαν ὅτι ὁ αὐτοκράτορας δὲν ἔχει δικαίωμα νὰ ἀφαιρέσῃ τὴ ζωὴ ἀνθρώπου.

»Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, λοιπόν, ἀπέδωσε δικαιοσύνη ὁ αὐτοκράτορας κι' ὅλοι εὐχαριστηθήκαμε».

Ὁ Tafur θὰ ἐπισκεφθῇ τὰ ἀξιοθέατα τῆς Πόλης καὶ τούς περίλαμπρους ναούς της. Ἀλλὰ οἱ περιγραφές του δὲν δείχνουν οὔτε ἔκπληξη οὔτε ἐνθουσιασμό.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς του στὴν Κωνσταντινούπολη ἔγινε καὶ μιὰ ἐπίθεση τῶν Τούρκων:

«Ἐκείνη τὴ μέρα ὁ σουλτάνος κινήθηκε πρὸς τὰ τείχη κι' ὅλοι πίστεψαν πὼς θἄρχιζε ἡ πολιορκία. Βυζαντινοὶ καὶ ξένοι τοῦ Πέραν ἑτοιμάσθηκαν γιὰ ἄμυνα. Ἀλλὰ ὁ σουλτάνος πέρασε πλάϊ ἀπὸ τὸ κάστρο μὲ μεγάλη κουστωδία κι' ὕστερα ἀπὸ μερικὲς ἀψιμαχίες ἀπομακρύνθηκε».

Ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς συνηθισμένες τρομοκρατικὲς ἐμφανίσεις τοῦ σουλτά-

---

προσώπων πού ἔπαιρναν μέρος, δούλων καὶ ἐλευθέρων. Ἦταν οἱ «κοιτασταί», οἱ «σκοπεῖς», οἱ «παγανευταί», οἱ «ἱερακάριοι», οἱ «πετρινάριοι», οἱ «σκυλομάγγοι». Ὁ Ἀνδρόνικος ὁ Νέος ἔτρεφε 1400 λαγωνικὰ (ζαγάρια; ἰχνεύτορες καὶ χονδρόσκυλους) καὶ χίλια γεράκια («πετρίτες» τῆς Ζαγορᾶς, «φαλκώνια» τῆς Θεσσαλονίκης, «συγκούρια» τῆς Μυτιλήνης, «ὀξυπτέρια» τοῦ Διδυμοτείχου). Τὶς κυνηγετικὲς συνήθειες τῶν Βυζαντινῶν υἱοθέτησαν οἱ Τοῦρκοι μετὰ τὴν ἅλωση.

1. Ἡ χειροκοπὴ καὶ ἡ τύφλωση ἀνῆκαν στὴν κατηγορία τῆς ἐσχάτης τῶν ποινῶν, ὅπως καὶ τὸ «καυθῆναι, φουρκισθῆναι καὶ μεταλλισθῆναι» (ἀποστολὴ σὲ μεταλλεῖα) καὶ τὸ περιορισθῆναι (ἐξορία σὲ νησὶ ἢ σὲ μακρινὴ ἐπαρχία). *Φωτίου*, Νομοκάνων, τιτλ. Ε' κεφ. ΚΕ'.

νου, πού ἀπέβλεπε σὲ ἐκβιαστικὴ ἀπόσπαση ἐκτάκτων καὶ γενναίων προσφορῶν δώρων.

Τὸ Πέραν τοῦ 1436 βρισκόταν ὑπὸ τὸν ἔλεγχο τῶν Γενοβέζων. Εἶχε ὀχυρωθῆ μὲ βαθειὰ τάφρο καὶ ἰσχυρὸ ἀνάχωμα. Ὁ Tafur θαύμασε τὴ μεγάλη ἐμπορικὴ κίνηση τοῦ λιμανιοῦ. «Καράβια ἔφθαναν ἀδιάκοπα ἀπὸ τὴ Μαύρη θάλασσα καὶ τὸ Αἰγαῖο. Ὅλοι οἱ ἔμποροι εἶχαν θησαυρίσει».

Τὸ ταξίδι τοῦ γυρισμοῦ ἔγινε διὰ μέσου Θεσσαλονίκης. Τὸ καράβι παράπλεε τὸν Ἄθω κι' ὁ Tafur καταγράφει τὶς πληροφορίες του γιὰ τὰ μοναστήρια τοῦ Ἁγίου Ὄρους.

«Σηκώσαμε πανιὰ γιὰ τὴν Ἑλλάδα μὲ ρότα τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης. Δεξιά μας διακρίνεται τὸ Ἅγιον Ὄρος. Λένε πὼς ὁ σουλτάνος (ὁ πατέρας τοῦ σημερινοῦ) προσπάθησε νὰ καταλάβη τὸν Ἄθω. Ἔπεσε, ὅμως, θανατικὸ στὸ στρατό. Ἔτσι ἀναγκάσθηκε νὰ ἐπανορθώση ὅλες τὶς ζημιὲς καὶ ἀνέλαβε τὴν ὑποχρέωση νὰ ἐφοδιάζη μὲ τὰ ἀναγκαῖα τοὺς κατοίκους του.

»Ἡ ζωὴ στὸ Ἅγιον Ὄρος εἶναι ὀργανωμένη μ' αὐτὸν τὸν τρόπο :

»Ὑπάρχει ἕνα μοναστήρι στὰ ριζὰ τοῦ βουνοῦ, ἕνα ἄλλο στὴν πλαγιὰ καὶ ἕνα τρίτο στὴν κορυφή. Γιὰ νὰ σὲ δεχθοῦν πρέπει νὰ εἶσαι εὐγενὴς ἢ γέρος ἢ ἄρρωστος ἢ ἀκρωτηριασμένος. Ὅσοι φθάνουν σ' αὐτὸν τὸν τόπο βρίσκουν κατάλυμα στὸ πρῶτο μοναστήρι. Κι' ἀπὸ κεῖ οἱ ἄξιοι καταλήγουν στὸ τρίτο κοινόβιο. Ὅσοι μένουν στὸ μοναστήρι τοῦ βουνοῦ φημίζονται γιὰ τὴν ἁγιοσύνη τους. Κι' ὁ τόπος εἶναι γεμάτος ἀπὸ ξένους προσκυνητές. Οἱ μοναχοὶ εἶναι ὅλοι Ἕλληνες. Δὲν τρῶνε ποτὲ οὔτε κρέας, οὔτε ψάρια πού ἔχουν αἷμα».

Στὴν Ἰταλία θὰ συναντήση καὶ πάλι τὸν στενό του γνώριμο αὐτοκράτορα Ἰωάννη Η' Παλαιολόγο :

«Ἔφθασα στὴ Φερράρα ὅπου βρισκόταν ὁ πάπας καὶ ὁ αὐτοκράτορας τῆς Κωνσταντινουπόλεως μὲ μεγάλη ἀκολουθία γιὰ νὰ συζητήσουν τὴν ἕνωση τῶν Ἐκκλησιῶν[1]. Τὸ βράδυ συνάντησα τὸν Ἕλληνα αὐτοκράτορα καὶ τοῦ

1. Πρόκειται γιὰ τὴν περίφημη Σύνοδο τῆς Φερράρας -Φλωρεντίας τοῦ 1439 πού εἶχε συγκληθῆ μὲ σκοπὸ τὴν ἕνωση τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τὴν ὀργάνωση κοινοῦ ἀγῶνος Ἑλλήνων καὶ Λατίνων γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ τουρκικοῦ κινδύνου. Ἡ κατάσταση στὸ Βυζάντιο ἦταν ἀπελπιστικὴ ἀλλὰ καὶ ἡ Εὐρώπη ζοῦσε μὲ τὴν ἀγωνία τῆς εἰσβολῆς. «Ἡ λεηλασία τῆς Σερβίας καὶ τῆς Βουλγαρίας ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ἡ ἧττα τῶν Σταυροφόρων στὴ Νικόπολη, τὸ ἄκαρπο ταξίδι τοῦ Μανουὴλ Β' στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη καὶ τελικὰ ἡ κατάληψη τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοὺς Τούρκους, τὸ 1430, ἔφεραν τὴν Ἀνατολικὴ Αὐτοκρατορία σὲ τόσο κρίσιμη θέση ὥστε νὰ μὴ μπορῆ νὰ σωθῆ οὔτε μὲ τὴ συντριβὴ πού ὑπέστησαν οἱ Τοῦρκοι ἀπὸ τοὺς Μογγόλους στὴν Ἄγκυρα» (*Vasiliev*: Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, τόμος Γ' σελ. 841).

Ἡ Σύνοδος πραγματοποιόταν τὴν ἐποχὴ πού ἄρχισε ν' ἀνθίζῃ ἡ Ἰταλικὴ Ἀναγέννηση. Ἡ Φερράρα μὲ τοὺς Ἔστε καὶ ἡ Φλωρεντία μὲ τοὺς Μεδίκους εἶχαν μεταβληθῆ σὲ μεγάλα πνευματικὰ καὶ καλλιτεχνικὰ κέντρα.

Ἡ βυζαντινὴ ἀντιπροσωπεία μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν αὐτοκράτορα, ἦταν ἐπιβλητική. Ὁ

ἔδωσα γράμματα ἀπὸ τὴ σύζυγό του καὶ ἀπὸ τὸν ἀδελφό του. Μὲ ὑποδέχθηκε μὲ χαρὰ καὶ μοῦ εἶπε πὼς ἤμουν συγγενής του καὶ φίλος τῆς πατρίδας του. Μ' ἔβαλε νὰ καθήσω πλάϊ του, μὲ ρώτησε γιὰ νέα ἀπὸ τὴ χώρα του καὶ μοῦ εἶπε νὰ τὸν ἐπισκέπτωμαι κάθε μέρα. Θὰ ἦταν μεγάλη εὐχαρίστηση γι' αὐτὸν νὰ μείνω μαζί του. Ἔτσι γίναμε στενοὶ φίλοι. Ὁ αὐτοκράτορας ἔμενε στὸ παλάτι τοῦ μαρκησίου τῆς Φερράρας.

»Ἐκείνη τὴν ἡμέρα ἦταν νὰ ἐπισκεφθῆ τὸν πάπα καὶ μὲ πῆρε μαζί του. Ὁ αὐτοκράτορας ὑπέφερε ἀπὸ ἀρθριτικὰ καὶ δὲ μποροῦσε νὰ περπατήση. Τὸν μετέφεραν λοιπόν, καθισμένο σὲ μιὰ καρέκλα. Ὁ πάπας μᾶς ὑποδέχθηκε μὲ μεγάλες τιμὲς σὲ μιὰ μεγάλη αἴθουσα ποὺ εἶχε διαρρυθμισθῆ καταλλήλως. Εἶχαν καταφθάσει ἐκεῖ πλῆθος καρδινάλιοι, ἀρχιεπίσκοποι καὶ ἐπίσκοποι, ὁ μαρκήσιος τῆς Φερράρας καὶ ἄλλοι μεγιστάνες τῆς χώρας. Δεξιὰ βρισκόταν ἡ ἕδρα τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας καὶ τῶν ἄλλων βασιλιάδων καὶ πριγκίπων τῆς χριστιανοσύνης καὶ ἀριστερὰ τοῦ Ἕλληνα αὐτοκράτορα καὶ μερικῶν ἱεραρχῶν. Στὸ κέντρο εἶχε τοποθετηθῆ ἡ ἕδρα τοῦ πάπα, ψηλότερα ἀπὸ τὶς ἄλλες. Ἐκείνη τὴν ἡμέρα οἱ ἐργασίες κράτησαν τρεῖς ὧρες. Ἔγινε συζήτηση γιὰ μερικὲς διαφορὲς τῆς πίστεως μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Λατίνων[1]. Ὕστερα φύγαμε ὅλοι, ὁ πάπας μπῆκε στὴν κάμαρά του καὶ ὁ αὐτοκράτορας γύρισε στὸ παλάτι μὲ τὴν ἀκολουθία του. Τὸν συνώδευαν πλῆθος αὐλικοί. Ὅλοι φοροῦσαν μακριὰ φορέματα, εἶχαν μεγάλες γενειάδες κι' ἔδειχναν σοβαρὰ καὶ σπουδαῖα πρόσωπα. Λένε πὼς ἡ ἀκολουθία τοῦ αὐτοκράτορα εἶναι τουλάχιστον χίλια ἄτομα.

»Ὁ αὐτοκράτορας μπῆκε στὸ παλάτι κι' ὅλοι οἱ ἄλλοι ἔφυγαν. Ἐγὼ ὅμως ἔμεινα καὶ μπῆκα μαζί του. Μὲ κάλεσε στὸ τραπέζι καὶ μοῦ ἔδειξε μεγάλη καλωσύνη».

ΕΛΛΗΝΟΑΓΓΛΙΚΟΙ ΔΙΑΛΟΓΟΙ (1458)

Ὁ πιὸ φωτισμένος περιηγητὴς τοῦ ΙΕ' αἰώνα ἦταν ὁ Ἄγγλος William Wey τοῦ Κολλεγίου τοῦ Ἤτον ποὺ πραγματοποίησε δύο ταξίδια στὴν Ἑλ-

---

Ἰωάννης Η' συνοδευόταν ἀπὸ πλῆθος ἀρχιερέων, πολιτικῶν ἀρχόντων καὶ ἀπὸ στρατιὰ αὐλικῶν, ὑπηρετῶν καὶ σωματοφυλάκων. Ἀπουσίασε 33 μῆνες ἀπὸ τὴν Πόλη καὶ ξαναγύρισε μὲ μοναδικὸ κέρδος μιὰ ἀόριστη ὑπόσχεση τοῦ πάπα ὅτι θὰ ὑποκινήση τοὺς χριστιανοὺς ἡγεμόνες ἐναντίον τῶν Τούρκων.

1. Ὁ πάπας Εὐγένιος Δ' διαλύει τὴ Σύνοδο τῆς Βασιλείας (τὴν τρίτη μεγάλη Σύνοδο τοῦ ΙΕ' αἰώνα) καὶ συγκαλεῖ ἄλλη στὴ Φερράρα τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1458. Ἕνα χρόνο ἀργότερα ἡ Σύνοδος μεταφέρεται, ἐξ αἰτίας τῆς πανούκλας, στὴ Φλωρεντία. Ὁ αὐτοκράτορας Ἰωάννης Η' εἶχε δεχθῆ τὴν ἕνωση τῶν ἐκκλησιῶν, ἀντέδρασαν ὅμως ὁ κλῆρος καὶ μιὰ μερίδα τοῦ λαοῦ.

λάδα, τὸ 1458 (πέντε μόλις χρόνια μετὰ τὴν ἅλωση τῆς Πόλης) καὶ τὸ 1462[1]. Καλλιεργημένος, μὲ πνευματικὲς ἀνησυχίες ἀλλὰ καὶ μὲ πρακτικὸ μυαλό, εἶναι ὁ μοντέρνος ταξιδιώτης ποὺ ὀργανώνει τὶς μετακινήσεις του, ἐνδιαφέρεται γιὰ τὶς ἀνέσεις του καὶ κάνει οἰκονομίες. Ὁ ταξιδιωτικός του ὁδηγὸς[2] θὰ παραμείνη ἐπὶ αἰῶνες πολύτιμο βοήθημα γιὰ τὸν περιηγητὴ τῆς Ἀνατολῆς.

Ὁ Wey δὲν πολυασχολεῖται μὲ τὰ ἀρχαιολογικὰ μνημεῖα. Τὸν ἐνδιαφέρουν οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες «ποὺ σφάζονται ἀπὸ τὸν Τοῦρκο». Καὶ κυρίως τὸν ἐνθουσιάζει ἡ ἐπικοινωνία, ἡ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὸ λαὸ γιὰ τὴ συγκέντρωση αὐθεντικῶν πληροφοριῶν, γιὰ τὴν καταγραφὴ περιστατικῶν τῆς καθημερινῆς ζωῆς καὶ τὴ μελέτη τῶν ἠθῶν καὶ ἐθίμων κάθε τόπου.

Γιὰ νὰ διευκολύνη τὴ συνεννόηση τῶν περιηγητῶν κατὰ τὶς μετακινήσεις τους παραθέτει στὸ ὁδοιπορικό του μιὰ σειρὰ ἀπὸ χρήσιμες γιὰ τὸν ξένο ἑλληνικὲς φράσεις καὶ διαλόγους, μὲ λατινικοὺς φυσικὰ χαρακτῆρες, μεταφρασμένους στὰ ἀγγλικά. Μεταφέρει φωνητικὰ τὸ «Πάτερ ἡμῶν» καὶ τὸ «Πιστεύω» στὴ γλῶσσα του καὶ συντάσσει ἕνα λεξικογραφημένο κατάλογο 732 ἑλληνικῶν λέξεων μὲ τὴν ἀντίστοιχη μετάφραση στὰ λατινικὰ καθὼς καὶ τὴν ἑλληνικὴ ἀρίθμηση μὲ λατινικοὺς χαρακτῆρες.

Ὁ Wey παρουσιάζει τοὺς ἑλληνοαγγλικοὺς διαλόγους καὶ τὸ ἑλληνολατινικὸ λεξικό του μὲ τὴ φιλοδοξία, ὅπως γράφει, ὄχι μόνο νὰ προσφέρη ἕνα πρακτικὸ μέσο γιὰ συνεννόηση μὲ τοὺς Ἕλληνες ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ διευκολύνη ἐκείνους ποὺ ἐπιθυμοῦν νὰ σπουδάσουν τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα.

Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν θλιβερό. Καθὼς ὁ Wey ἀγνοοῦσε ὁλότελα τὴν ἑλληνικὴ οἱ περισσότερες λέξεις παραμορφώθηκαν τόσο πολὺ ὥστε κατάντησαν ἀκατανόητες. Καὶ φυσικά, οἱ διάλογοι καὶ τὸ λεξικὸ ἦταν ἄχρηστα γιὰ τοὺς ξένους ἐπειδὴ ἔλειπε ὁ τονισμὸς καὶ ἡ φωνητικὴ ἀντιστοιχία στὴν ἀγγλική. Σὲ μερικὰ σημεῖα μάλιστα, ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς παρεμβάλλει ἑβραϊκὲς λέξεις νομίζοντας πὼς εἶναι ἑλληνικές.

Ἀλλὰ τὸ γλωσσάριο τοῦ Wey ἀποτελεῖ πολύτιμο ντοκουμέντο. Εἶναι ὁ πρῶτος Εὐρωπαῖος ποὺ ἐπιχειρεῖ νὰ συντάξη βοήθημα για τὴ στοιχειώδη ἐκμάθηση τῶν πιὸ ἀπαραίτητων στὴν καθημερινὴ ἐπαφὴ μὲ τοὺς Ἕλληνες λέξεων καὶ φράσεων. Εἶναι κυρίως πηγὴ γιὰ τὴ γλωσσολογία. Προσφέρει στοιχεῖα γιὰ τὴ μορφὴ τῆς λαϊκῆς γλώσσας στὰ πρῶτα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας.

Ἀπὸ τὸ πρωτόγονο γλωσσάριο τοῦ Wey σταχυολογοῦμε μιὰ σειρὰ ἀπὸ

---

1. The itineraries of *William Wey*, fellow of College to Jerusalem ad 1458 and ad 1462 and to Saint James of Compostella ad 1456 (London, 1857). Πρωτοτυπώθηκε τὸ 1498.

2. Informations for pilgrims into the Holy Land (London, 1893).

λέξεις καὶ φράσεις (προηγεῖται ἡ ἀγγλικὴ καὶ ἀκολουθεῖ ἡ ἀντίστοιχη ἑλληνικὴ μὲ λατινικοὺς χαρακτῆρες. Στὴν παρένθεση ἡ ἑρμηνεία):

Good morow : calomare (καλημέρα)
Welcome : alosertys (καλῶς ἦρθες)
Tel me the way : ditimo straxa (δεῖξε μου τὴ στράτα)
Wyth goyd wyl : mitta karas (μετὰ χαρᾶς)
Com hethyr : elado (ἔλα δῶ)
Sytte : catase (κάθησε)
Gyff me that : doys me tutt (δόσμου τοῦτο)
Goothy way : ame (ἄμε)
Anon : lygora (γλήγορα)
Bryng me : fer me (φέρε μου)
What seyst thou : the leys (τί λέεις)
God be wyth thy : theos metasana (θεὸς μετασένα)
Woman have ye goyd wyne : geneca esse calocrasse (γυναῖκα ἐσὺ καλὸ κρασὶ)
Wheder goyst thow : poposy (ποῦ πᾶς;)
Wilt thou : thelisalo (θέλεις ἄλλο;)
Bryng hetter : fer to do (φέρ' το δῶ)
Yesse : nescke (ναίσκε)
God save : theos zasse (Θεὸς σώσοι)
Gramarsy : spolate (σπολάτη)
How moche : posso (πόσο)
Good day : calo porne (καλὸ πουρνὸ)
Good eve : calo spera (καλησπέρα)
Gyf me bryd : doydome ipsome (δόσμου ψωμὶ)
Bryng heder bryd : fertodo ipsome (φέρτο δῶ τὸ ψωμὶ)
Bryng heder wyne : fertodo crasse (φέρτο δῶ κρασὶ)
Bryng heder water : fertodo nero (φέρτο δῶ νερὸ)
Salt : salase (ἅλας)
Botter : foter (βούτυρο)
Chese : tyry (τυρὶ)
Porke : grony (γουρούνι)
Fysche : opsaria (ὀψάρια)
Hennys : orymga (ὄρνιθα)
Gose : papia (πάπια)
Oystres : ostridia (ὀστρείδια)
A cup : cuppa (κούπα)
Garlyke : sorda (σκόρδα)
Ynonys : cromydea (κρομμύδια)
Fyre : fotia (φωτιὰ)
Grapis : stephile (σταφύλι)
Sherte : camisa (πουκάμισα)
God mercy : kireleyson (Κύριε ἐλέησον)
Christ mercy : Christeleyson (Χριστὲ ἐλέησον)
A King : vasileos (βασιλεὺς)
A schepe : provatos (πρόβατο)
Brede : tonarton (τὸν ἄρτον, ἀπὸ τὸ Πάτερ ἡμῶν)
Dettys : taofilemata (τὰ ὀφελήματα)

Ἀκολουθεῖ τὸ λατινοελληνικὸ λεξικὸ μὲ τὶς ἴδιες παραφθορές :

Allatheias (ἀλήθεια), veritas
Ador, (ὕδωρ), aqua
Agi (ἀεὶ) semper
Agiastato (ἁγιασθήτω), sanctificatur
Archos (ἄρχων), princeps
Capitos (χάριτος), gracia
Cardion (καρδιά), cor
Camu (χάμου), humile
Cathagrapho (καθαρογράφω), transcribo
Ciros (χειρός), manus
Craton (κράτος), potestas
Delphos (ἀδελφός), frater

Καὶ ἡ πρωτόγονη μέθοδος γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς ἑλληνικῆς ὁλοκληρώνεται μὲ τὴν παράθεση τῶν ἀριθμῶν : ἕνα ἀκατανόητο ἀνακάτωμα λατινικῶν, ἰταλικῶν καὶ ἑλληνικῶν.

una, dua, trai, thessara, pende, hexe, esta, octo, ennea, deca, chosche (εἴκοσι) trenda, fereda, panda, exinda, este, octinda, enninda, chato (ἑκατό).

Τώρα πιὰ ὁ ξένος περιηγητὴς ποὺ μελέτησε τὴ μέθοδο τοῦ Wey μπορεῖ νὰ μετρήση θαυμάσια μετὰ τὸ δέκα :

decaena, decadua, decatrea, decapende, decaexe, decaesta, decaocto decaennea, choshe enache (21), duachoche, tersachoche, en atrenda (31) duatrenda, treatrenda κ.λ.π. eneaferenda (41), duaferenda κ.λ.π. duaenninda (92), treaenninda, sessaraeninda κ.λ.π.

Κύριος οἶδε, μὲ ποιὲς ἀλχημίες σκάρωσε ὁ Wey τὴν ἀμίμητη αὐτὴ ἀριθμητικὴ ἐσπεράντο του[1].

Τριάντα ὀκτὼ χρόνια ἀργότερα (τὸ 1496) ἕνας Γερμανὸς περιηγητής, ὁ Arnold von Harff[2], 25 χρόνων, ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα τοῦ Wey συγκέντρωσε κατὰ τὸ θαλασσινό του πέρασμα ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα 23 λέξεις καὶ ἐφτὰ φράσεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς, χρήσιμες κατὰ τὴ γνώμη του γιὰ κάθε ταξιδιώτη.

Τὸ χρονικό, γραμμένο σὲ ἰδιωματικὴ γλῶσσα τοῦ Κάτω Ρήνου, εἶναι δυσνόητο. Ὅσο γιὰ τὸ λεξιλόγιο οἱ ἑλληνικὲς λέξεις δὲν καταγράφονται ὀρθὰ ἀπὸ φωνητικὴ ἄποψη ἀλλὰ ὅπως τὶς ἀκούει συνήθως ὁ ξένος.

Ἰδοὺ ὁ κατάλογος τῶν λέξεων τοῦ Γερμανοῦ περιηγητῆ. Φτωχὸς ἀλλὰ οὐσιώδης :

---

1. Τὴν ἴδια περίπου περίοδο (1460) ταξίδεψε στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες μὲ προορισμὸ τοὺς Ἁγίους Τόπους ὁ Γάλλος ἐπίσκοπος *Louis de Rochechouart*. Τὸ χρονικό του (Journal de voyage, 1461. Ἔκδ. Couderc, Paris 1893) ἀφιερώνει τρεῖς σελίδες γιὰ τὴν Ἑλλάδα, κυρίως γιὰ τὰ Μοθωκόρωνα καὶ τὴν Κρήτη χωρὶς ὅμως καινούργια στοιχεῖα. Στὸ Ἡράκλειο, ὅπου ἔφθασε κατὰ τὴν περίοδο τοῦ λοιμοῦ, θαύμασε τὰ ὄμορφα λιθόχτιστα μέγαρα. Τὰ κρητικὰ κρασιά, γράφει, εἶναι τόσο δυνατὰ ποὺ δὲν πίνονται χωρὶς ν' ἀνακατευτοῦν μὲ νερό.

2. Die Pilgerfahrt des Ritters von Cöln durch Italien, Syrien, Ägypten, Arabien, Ethiopien, Nubien, Palestina, die Türkei, Frankreich und Spanien, wie er

Ψωμί, κρασί, νερό, κρέγιας, τυρί, κερὶ (kyri), λάδι, ψάρι, ξύδι (kyside) αὐγὰ (afoga), κυρά, κόρη, καλά, κακά, διάβολος, φάγε, καράβι, ἄντρας, ἄλογο ἄχυρο, κριθάρι, κοιμᾶται.

Ἡ λέξη «κυράτσα», σημειώνει ὁ von Harff, σημαίνει «ὡραία κυρία».

Ἀκολουθοῦν οἱ ἑπτὰ βασικές, κατὰ τὸν von Harff, φράσεις ποὺ χρειάζεται ὁ Εὐρωπαῖος περιηγητὴς στὴν Ἑλλάδα :

Ποῦ νὰ κοιμηθῆ ἐγώ ;

Ποῦναι ταβέρνα ;

Κυρά, ἐγώ μαι πάντα δικός σου.

Πόσο ἀξίζει τοῦτο ;

Ἐγὼ θέλω ν' ἀγοράσω.

Ἕνα πουκάμισο νὰ μοῦ πλύνης.

Kyratza gamysso sena ego (Vrauwe sal ich dich frauweren).

ΜΩΡΑΪΤΕΣ ΣΤΗ ΖΑΚΥΝΘΟ (1473)

Ἕνας Βενετὸς ἐπίσημος ταξίδεψε τὸ 1473 στὴ Ζάκυνθο μὲ εἰδικὴ ἀποστολὴ νὰ ρυθμίση μὲ διαιτησία τὶς διαφορὲς ἀνάμεσα στοὺς Μωραΐτες ποὺ εἶχαν μεταναστεύσει στὸ νησὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν εἰσβολὴ τῶν Τούρκων στὴν Πελοπόννησο καὶ τοὺς Ζακυνθινούς, γιὰ οἰκονομικὰ ζητήματα. Πρόκειται γιὰ τὸν ἄλλοτε προβλεπτὴ τῆς Βενετίας στὴν Πελοπόννησο Ἰάκωβο Μάρκελλο ποὺ γνώριζε πρόσωπα καὶ πράγματα καὶ μποροῦσε νὰ συμφιλιώση τὶς ἀντιμαχόμενες μερίδες. Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἡ Ζάκυνθος βρισκόταν ὑπὸ τὴν κυριαρχία τῆς βενετικῆς οἰκογένειας τῶν Τόκκων.

Ὁ Μάρκελλος ὑπέβαλε ἔκθεση[1] γιὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀποστολῆς του καὶ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸ 1473 ἔγινε μεγάλη μετανάστευση Μωραϊτῶν στὴ Ζάκυνθο, ποὺ ἦταν ἄλλωστε ἐρειπωμένη ἀπὸ τοὺς τουρκοβενετικοὺς πολέμους καὶ τὶς πειρατικὲς ἐπιδρομές. Τὸ νησὶ εἶχε σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου ἀποικισθῆ ἀπὸ Πελοποννήσιους καὶ Κρητικούς[2]. Στοὺς πρόσφυγες παραχωροῦσε ἡ Βενετία ἀδέσποτες ἢ ἀκαλλιέργητες γαῖες.

Γράφει στὴν ἔκθεσή του ὁ ἀπεσταλμένος τῆς Γαληνοτάτης :

«Οἱ Μωραΐτες ἔλεγαν ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐκστρατείας τῶν Βενετῶν στὴν Πελοπόννησο ζοῦσαν στὴν περιοχὴ τοῦ Ὠλενοῦ καὶ τῆς Χελιδονοῦς κι' ὅτι παραδόθηκαν στὴν κυβέρνηση τῆς Βενετίας. Ἀλλὰ ἐπειδὴ ἦταν ἀδύνατο

---

sie in den Jahren 1496 - 1499 vollendet beschrieben und durch Zeichnungen erläutert hat (Cöln, 1860).

1. Libri Commemorali, Βιβλ. ΙΣΤ' παρ. 64.

2. Καὶ οἱ κάτοικοι τῆς Μεθώνης, μετὰ τὴν ἅλωση τοῦ κάστρου τὸ 1500 θὰ ἐγκατασταθοῦν στὴ Ζάκυνθο.

νὰ ἀντιμετωπίσουν τὶς ἐπιδρομὲς τῶν Τούρκων, ὁ Μιχαὴλ Ράλλης[1] ἀρχηγὸς τῶν stradioti[2], ποὺ κυβερνοῦσε ὡς ἐκπρόσωπος τῆς Βενετίας πρότεινε νὰ μεταφερθοῦν στὴ Ζάκυνθο. Τὴν πρόταση υἱοθέτησαν ὁ Λεονάρδος Τόκκο, οἱ κάτοικοι τῆς Ζακύνθου καὶ ὁ Βενετὸς ἀρχιναύαρχος Λορεντάνο. Ἔτσι ἐγκαταστάθηκαν στὴ Ζάκυνθο δέκα περίπου χιλιάδες Μωραΐτες ὑπὸ τὴν προστασία τῆς Βενετίας. Κι' ὁ Λορεντάνο διώρισε διοικητὴ τὸν Μαρτίνο μὲ τίτλο προξένου».

Οἱ Μωραΐτες δούλεψαν σὲ ἄγονες καὶ χέρσες γαῖες καὶ τὶς ἀξιοποίησαν. Δὲν ἀρνοῦνται βέβαια νὰ πληρώσουν ὅ,τι εἶναι δίκαιο καὶ νόμιμο. Ἐννοοῦν ὅμως νὰ θεωροῦνται Βενετοὶ ὑπήκοοι.

Ἔγινε πρόταση συμβιβασμοῦ τῶν ἀντιμαχομένων καὶ τὴ δέχτηκαν ὅλα τὰ μέρη. Ἰδοὺ ἡ περίληψη τῆς συμφωνίας :

---

1. Μετὰ τὴν ἅλωση τῆς Πόλης καὶ τὴν κατάλυση τοῦ κράτους τῶν ἀδελφῶν τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου στὴν Πελοπόννησο, οἱ Βενετοί, ἀνήσυχοι γιὰ τὶς κτήσεις τους (Ναύπλιο, Ἄργος, Μονεμβασία, Μάνη, Κορώνη καὶ Μεθώνη) ἄρχισαν ἐχθροπραξίες κατὰ τῶν Τούρκων καὶ κάλεσαν τοὺς Ἕλληνες τοῦ Μωριᾶ ὑπὸ τὰ ὅπλα. Τὸ 1463 ξεσηκώθηκε ἡ Λακωνία ὑπὸ τὸν Μιχαὴλ Ράλλη. Εἶναι τὸ πρῶτο ἀντιστασιακὸ κίνημα μετὰ τὴν τελικὴ πτώση τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ Ράλλης νίκησε τὸν Ὀμάρμπεη κοντὰ στὴν Πάτρα ἀλλὰ δὲν ἔκρινε συνετὸ νὰ καταδιώξῃ τὶς τουρκικὲς δυνάμεις. Ὁ ἀρχιστράτηγος (ἦταν ὁ Βενετὸς ναύαρχος) ἐπέμεινε νὰ συνεχισθῇ ἡ καταδίωξη χαρακτηρίζοντας «ἄπιστους καὶ ἄνανδρους» τοὺς Ἕλληνες συμμάχους. Ὁ Ράλλης ἀναγκάσθηκε νὰ κινήσῃ τὰ στρατεύματα μὲ ἀποτέλεσμα δεινὴ ἧττα. Κατὰ τὴ μάχη ἔπεσε ὁ Βενετὸς ναύαρχος ἐνῷ ὁ Μιχαὴλ Ράλλης αἰχμαλωτίσθηκε καὶ θανατώθηκε μὲ ἀνασκολοπισμό.

2. Μὲ τὴν ὀνομασία αὐτὴ ἦταν γνωστοὶ στὴ Δύση οἱ Ἕλληνες καὶ Ἀλβανοὶ ποὺ ὑπηρετοῦσαν ὑπὸ τοὺς Βενετοὺς στὶς περιοχὲς τῶν κτήσεων τῆς Γαληνοτάτης Δημοκρατίας καὶ στὴν ἰταλικὴ χερσόνησο (ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ λέξη «στρατιῶται» ποὺ συνηθιζόταν κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο). Ὁ περίφημος ὁπλαρχηγὸς τῆς Πελοποννήσου Κορκόδειλος Κλαδᾶς, ἀνυπότακτος μετὰ τὴν πτώση τοῦ Βυζαντίου καὶ τὴν κατάλυση τοῦ Δεσποτάτου τοῦ Μωρέως, εἶχε διορισθῇ ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς ἀρχηγὸς τῶν Ἑλλήνων ἁρματολῶν, τῶν stradioti (leis in cernide, che in lingua nostra e ditto capo di stradioti) (*Ἰω. Γ. Κλαδᾶ :* Storia della guerra dei Veneziani 1478 - 1482 Βρετ. Μουσεῖο). Ἐπίσης ὁ *Theodoro Spandugino* στὰ Commentari dell origine dei Turchi. Ὁ νέος ἀρχιστράτηγος τῆς Βενετίας Βενέδικτος Πέζαρο κατέπλευσε στὴ Ζάκυνθο καὶ ὠργάνωσε ἐκλεκτὸ σῶμα Ἑλλήνων stradioti. Οἱ ἐμπειροπόλεμοι ἄτακτοι stradioti ἀποτελοῦσαν τὸ περίφημο ἐλαφρὸ ἱππικὸ ποὺ ἀντιμετώπιζε τοὺς Τούρκους ὁπλισμένο μὲ λόγχη, γιαταγάνι ἢ ρόπαλο. Εἶναι οἱ ἀκρίτες τῆς τουρκοκρατίας, Ἕλληνες μισθοφόροι ποὺ πολεμοῦσαν ὄχι μονάχα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἀλλὰ καὶ στὴ δυτικὴ Εὐρώπη γιὰ ξένα συμφέροντα. Ἀργότερα stradiotti θὰ ἀποκαλοῦνται καὶ οἱ Ἕλληνες ναυτικοὶ καὶ ἐμπορευόμενοι ποὺ εἶχαν ἐγκατασταθῇ στὴν ἑλληνικὴ παροικία τῆς Βενετίας ὅπου διαμορφώθηκε «ἑνετογραικικὸ» ἰδίωμα. Τοὺς περισσότερους stradioti στρατολογοῦσαν οἱ Βενετοὶ ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ τὴ Ρόδο (Βλ. *Κ. Σάθα :* «Ἕλληνες Στρατιῶται ἐν τῇ Δύσει». *Κ. Μπίρη :* «Ἀρβανίτες, οἱ Δωριεῖς τοῦ νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ (Ἀθήνα, 1960). *Αἰκ. Κουμαριανοῦ :* «Τὸ ἑνετογραικικὸ ἰδίωμα τῆς Commedia Dialettale» (Θησαυρίσματα τοῦ Ἑλλην. Ἰνστ. βυζ. καὶ μεταβ. σπουδῶν. Βενετία, τ. 3, 1964).

«Οἱ Μωραΐτες θὰ πληρώνουν στὸν Ἐπίσκοπο καὶ τὸν Κυρίαρχο τῆς Ζακύνθου τὴ «δεκάτη» τῶν προϊόντων, ζώων καὶ ἄλλων εἰσοδημάτων. Θὰ πληρώνουν φόρο σφαγίων καὶ γεώμορο. Οἱ διαφορὲς μεταξὺ Μωραϊτῶν καὶ Ζακυνθινῶν θὰ ἐκδικάζωνται ἀπὸ τὸν Βενετὸ πρόξενο καὶ οἱ διαφορὲς μεταξὺ Ζακυνθινῶν ἀπὸ τὸν διοικητὴ τοῦ νησιοῦ. Ὁ πρόξενος θὰ ἐπιβάλλη τὴν καταβολὴ τῶν ὑποχρεώσεων ποὺ καθυστεροῦν καὶ ὁ διοικητὴς θὰ παρέχη τὴ συνδρομή του γιὰ τὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης. Γιὰ τοὺς ἐξαγωγεῖς προϊόντων οἱ Μωραΐτες θὰ πληρώνουν ὅ,τι καὶ οἱ Βενετοὶ ὑπήκοοι».

Σαράντα χρόνια ἀργότερα περνᾶ ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο ὁ Jean Thenaud, φύλακας τῆς Μονῆς τῶν Κορδελιέρων τῆς Ἀγγουλέμης. Εἶναι προστατευόμενος τῆς Λουΐζας τῆς Σαβοΐας ποὺ τὸν ἔστειλε στοὺς Ἁγίους Τόπους (μὲ τὴν εὐκαιρία τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ Γάλλου πρεσβευτῆ στὴν Αἴγυπτο) γιὰ νὰ προσευχηθῆ στὴν Ἱερουσαλὴμ (γιὰ λογαριασμό της) καὶ ν' ἀποθέση στὴν φάτνη τῆς Βηθλεέμ, σμύρνα, χρυσὸ καὶ λίβανο, ὅπως οἱ τρεῖς Μάγοι. Στὸ ἡμερολόγιό του ὁ Thenaud σημειώνει ὅτι τὸ 1512 εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπισκεφθῆ τὸ μαυσωλεῖο τοῦ Κικέρωνος.

«Βρῆκα στὴ Ζάκυνθο τὸν τάφο τοῦ περίφημου ρήτορα. Στὸ ὑπόγειο ἑνὸς παρεκκλησίου ὑπάρχει ἀρχαῖος τάφος ποὺ στηρίζεται σὲ τέσσερες δωρικοὺς μαρμαρένιους κίονες. Μᾶς ἄνοιξαν τὸ ὑπόγειο (τὸ θεωροῦν πολύτιμο θησαυρὸ) καὶ εἴδαμε τρεῖς τεφροδόχους ἀπὸ ὕαλο πάχους δύο δακτύλων καὶ ὕψους δύο ποδῶν μὲ τέφρα, σφραγισμένα. Ἐπάνω στὰ ἀγγεῖα ἦταν χαραγμένα τὰ γράμματα M.T.C.

»Τότε θυμήθηκα ποὺ οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Λατίνοι νησιῶτες μοῦ εἶχαν πῆ ὅτι στὴ Ζάκυνθο βρίσκεται ἡ τέφρα τοῦ μεγάλου ρήτορα»[1].

Ο ΚΟΛΟΜΒΟΣ ΣΤΗ ΧΙΟ (1475)

Ἀνάμεσα στοὺς ξένους ποὺ ταξίδεψαν κατὰ τὸν ΙΕ' αἰώνα στὴν Ἑλλάδα πρέπει νὰ περιληφθῆ καὶ ὁ μεγάλος θαλασσοπόρος Χριστόφορος Κολόμβος. Φαίνεται πὼς εἶχε ἐπισκεφθῆ τὴ Χίο τὸ 1474 ἢ 1475 κατὰ τὶς περιπλανήσεις του στὴν Ἀνατολή.

Εἶναι ἐξακριβωμένο ὅτι ξεκίνησε ἀπὸ τὴν Ἰταλία στὶς 7 Αὐγούστου.

---

1. Ὁ Γερμανὸς *Wolfgang Muntzer* ποὺ ταξίδεψε τὸ 1556 στὴ Ζάκυνθο γράφει ὅτι ὁ τάφος τοῦ Κικέρωνος εἶχε ἀποκαλυφθῆ δέκα χρόνια πρίν, κατὰ τὴν ἐκκσκαφὴ τῶν θεμελίων τῆς Μονῆς τῶν Φραγκισκανῶν.

Ἀλλὰ γιὰ ποῦ ; Ἔγραφε τὸ 1492 : «Εἶδα ὅλη τὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴ Δύση. Πρὸς τὰ βορεινὰ ἔφθασα στὴν Ἀγγλία. Ταξίδεψα καὶ στὴ Γουϊνέα».

Τὴν ἐπίσκεψη στὴ Χίο σημειώνει στὸ ἡμερολόγιό του, χωρὶς νὰ προσδιορίζη τὸ χρόνο. Στὶς 12 Νοεμβρίου 1492, κατὰ τὴν ἄφιξή του στὴν Κούβα, βρῆκε ἕνα σχίνο ποὺ τοῦ θύμισε τὰ μαστιχόδεντρα τῆς Χίου. «Ὁ θάμνος, γράφει ὁ ἐξερευνητὴς τῶν ὠκεανῶν, εἶναι μεγαλύτερος ἀπὸ κεῖνον ποὺ εἶδα στὴ Χίο» [1].

Ἕνα μῆνα ἀργότερα (11 Δεκεμβρίου 1492), στὴν ἐπιστολή του πρὸς τὸν Sanchez πληροφορεῖ τοὺς βασιλεῖς τῆς Πορτογαλίας ὅτι ἡ μαστίχα ποὺ βρῆκε στὴν Κούβα εὐδοκιμεῖ «μόνο στὴ Χίο».

Ὁ Κολόμβος φαίνεται καλὰ κατατοπισμένος γιὰ τὴν παραγωγὴ τῆς μαστίχας. Στὸ γράμμα τῆς 11ης Δεκεμβρίου σημειώνει ὅτι ἡ συγκομιδὴ γίνεται τὸν Μάϊο καὶ ὅτι τὸ ἐτήσιο εἰσόδημα φθάνει τὰ 50.000 δουκάτα.

Ἀλλὰ πότε ἔφθασε στὴ Χίο ; Ὁ Ἀμερικανὸς φιλόλογος καὶ διπλωμάτης Henry Vignaud, ἕνας ἀπὸ τοὺς καλύτερους ἐρευνητὲς τῆς ζωῆς καὶ τῶν ἐξερευνήσεων τοῦ μεγάλου θαλασσοπόρου, ἐκφράζει τὴ γνώμη[2] ὅτι τὸ ταξίδι στὴ Χίο ἔγινε τὸ 1474 ἢ 1475 μὲ τὰ γενοβέζικα καράβια ποὺ μετέφεραν ἐπικουρίες στὸ νησὶ (ἦταν κτήση τῆς Γένοβας καὶ ἀντιμετώπιζε κίνδυνο τουρκικῆς εἰσβολῆς).

«Μᾶλλον πρέπει νὰ δεχθοῦμε, παρατηρεῖ ὁ Ἀμερικανὸς συγγραφέας, ὅτι ὁ Κολόμβος ταξίδεψε στὴ Χίο ὡς ἔμπορος ἢ ἁπλὸς ναυτικός. Ὅσα σημειώνει στὸ ἡμερολόγιό του γιὰ τὴ συγκομιδὴ τῆς μαστίχας ἐπιτρέπουν τὴ βάσιμη ὑπόθεση ὅτι παρέμεινε ἀρκετὸ χρόνο στὸ νησί»[3].

Ὑπάρχει, πάντως, ἕνα στοιχεῖο ποὺ ἐνισχύει τὴν ἄποψη ὅτι τὸ ταξίδι τοῦ Κολόμβου ἔγινε τὸ 1475. Ἀνάμεσα στὰ δυὸ γενοβέζικα καράβια ποὺ μετέφεραν ἐπικουρίες στὴ Χίο ἦταν καὶ οἱ καραβέλλες τοῦ Τζιοβάνι ντὶ Νέγκρο καὶ τοῦ Νικόλα Σπινόλα. Ὁ ἀδελφὸς τοῦ Νέγκρο καὶ γιὸς τοῦ Σπινόλα ἀναφέρονται στὴ διαθήκη τοῦ Χριστόφορου Κολόμβου. Μιὰ ἔνδειξη ὅτι οἱ δυὸ καπεταναῖοι ἦταν φίλοι καὶ συνταξιδιῶτες του κατὰ τὴν ἐπίσκεψη στὴ Χίο.

Τὸν ἴδιο χρόνο μὲ τὸν Κολόμβο περιηγήθηκε τὸ Αἰγαῖο ὁ Βενετὸς ἀξιωματικὸς τοῦ ναυτικοῦ Bartolomeo dalli Sonetti.

Ἔγραψε τὶς ἐντυπώσεις του[4] σὲ στίχους κι' ἀφιέρωσε τὸ χρονικό του στὸν δόγη Μοντσενίγο. Τὰ περισσότερα, ὅμως, στοιχεῖα ποὺ παραθέτει γιὰ

---

1. «Che yo e visto en la isia Scio en el arcipelago...».
2. Études critiques sur la vie de Colomb avant ses découvertes (Paris, 1905).
3. Ὁ *Cesare Giardini* γράφει ὅτι ὁ Κολόμβος ταξίδεψε στὴ Χίο μὲ τὸ πλοῖο «Ροξάνα» ποὺ ἦταν ἐξοπλισμένο μὲ 18 βομβάρδες καὶ ἕξη καταπέλτες, κι' ὅτι ἐκπροσωποῦσε μιὰ ἀπὸ τὶς μεγάλες ἐμποροναυτικὲς ἐπιχειρήσεις τῆς Γένοβας («Χριστόφορος Κολόμβος», Μιλάνο 1966).
4. Isolario, o sia cosmografia del mar Egei (Paris, 1897).

τὰ ἑλληνικὰ νησιὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ βιβλίο «Isolario» τοῦ Buodelmonti.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα, ὡρισμένες χρονολογίες ποὺ ἔχουν σχέση μὲ γεγονότα καὶ πρόσωπα τοῦ Αἰγαίου : Δυνάστης τῆς Μήλου τὸ 1376 ἦταν ἡ Φιορέντσα. Τὸ 1413 ἔγινε ὁ ἀποικισμὸς τῆς Ἀστυπάλαιας ἀπὸ τὸν Τζιοβάνι Κουϊρίνι. Ἡ ἔκρηξη τῆς Θήρας τοῦ 1457. Ἡ ἅλωση τῆς Χαλκίδας ἀπὸ τὸν Μωάμεθ Β′ τὸ 1470.

Τὸ ἔμμετρο χρονικὸ περιγράφει 67 νησιὰ καὶ 146 σκοπέλους. Ὁ ποιητὴς ἀφιερώνει ἕνα ἢ δύο σονέττα γιὰ κάθε νησὶ μὲ ἐξαίρεση τὴν Κρήτη ποὺ τὴν περιγράφει μὲ ὀκτὼ ποιήματα. Ἡ ἀφήγηση συνοδεύεται ἀπὸ 49 ξυλογραφίες.

Ο ΑΓΝΩΣΤΟΣ ΦΛΑΜΑΝΔΟΣ (1481)

Ὁ «μεγάλος ταξιδιώτης» τοῦ ΙΕ′ αἰώνα εἶναι ὁ Φλαμανδὸς Joos van Ghistele. Ἄρχισε τὴν περιοδεία του τὸ 1481 καὶ ἐπὶ τέσσαρα χρόνια περιπλανιόταν στὴν Εὐρώπη, Ἀσία καὶ στὴν Ἀφρική. Τὸ χρονικό του ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα περιηγητικὰ κείμενα τοῦ Μεσαίωνα.

Ὁ Chistele εἶναι καλλιεργημένος, παρατηρητικός, ἀνήσυχος. Ἐξακριβώνει τὰ στοιχεῖα του καὶ ἐλέγχει τὶς πληροφορίες.

Μ' ὅλα αὐτὰ ἔμεινε ὁλότελα ἄγνωστος ἐπὶ αἰῶνες ἐπειδὴ ἔγραψε τὸ ὁδοιπορικό του στὴ φλαμανδικὴ γλῶσσα ποὺ ἦταν ἀπρόσιτη στοὺς ξένους σοφούς, καὶ εἶχε παραμεληθῆ κι' ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς Βέλγους[1].

Πρῶτος ὁ Schayes ἀφιέρωσε μιὰ ὀλιγοσέλιδη μελέτη στὸν μεγάλο Φλαμανδὸ περιηγητή[2]. Τὰ στοιχεῖα ὅμως ποὺ παραθέτει στὴ λακωνικὴ του περίληψη ἀναφέρονται μονάχα στὴν περιγραφὴ τῶν πόλεων καὶ μνημείων τῆς Ἀνατολῆς. Παραλείπει τὶς παρατηρήσεις γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τῶν λαῶν, γιὰ τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα τῶν τόπων ποὺ εἶχε ἐπισκεφθῆ ὁ Ghistele.

---

1. Δὲν ἀναφέρεται οὔτε στὴ μεγάλη γερμανικὴ συλλογὴ ταξιδιῶν στοὺς Ἁγίους Τόπους (1095 - 1586), οὔτε στὶς συλλογὲς τοῦ *Sanuto*, τοῦ ***Abbé Prevost*** καὶ τοῦ ***Walckenaer***. Τὸν ἀγνοεῖ ὁ *Σατωβριάνδος*. Τὸν ἀγνοεῖ καὶ ὁ ***Recman*** στὴ βιβλιοθήκη τῶν Ἀρχαίων Ταξιδιῶν. Οἱ Βέλγοι σιωποῦν. Τὸν ἐπισήμαναν μονάχα ὁ ***Boucher de la Richardon*** στὴν Ἱστορικὴ Ταξιδιωτικὴ Βιβλιοθήκη καὶ ὁ Weiss.

2. Ὁ τίτλος τοῦ χρονικοῦ τοῦ *Ghistele* ὅπως τὸν ἀπέδωσε ὁ *Schayes* στὰ γαλλικά : «Le voyage de messire Joss van Ghistele, lequel peut être autrement qualifié : le voyage excellent, grand, singulier et étranger, fait par feu et vénérable seigneur, messire Joos van Ghistele... traitant de beaucoup de choses étranges et merveilleuses, observées outremer, dans les pays d' Esclavonie, de Grèce, de Turquie, de Rhodes et de Chypre, de même que dans la Terre Sainte, l'Assyrie, l'Arabie, Égypte, l'Ethiopie, la Barbarie, l'Inde, la Perse, la Médie, la Chaldée et la Tartarie· avec la situation de ces contrées et de quantité d'autres villes d'Europe, d'Asie et d'Afrique.

Καὶ ἡ δικαιολογία τοῦ ἱστοριοδίφη : τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα δὲν μεταβάλλονται μὲ τὴν πάροδο τῶν αἰώνων, ἐνῷ ἡ μορφὴ ἑνὸς τόπου ἀλλάζει ἀδιάκοπα ἐξ αἰτίας ἐξωτερικῶν γεγονότων!

Ἔτσι παραμένει ἀπρόσιτο καὶ ἀπὸ ἑλληνικὴ πλευρὰ τὸ πολύτιμο ὑλικὸ τοῦ Φλαμανδοῦ ταξιδιώτη γιὰ τὸν μεσαιωνικὸ λαϊκὸ πολιτισμό.

Στὴν Ἑλλάδα ἀναφέρεται τὸ ὄγδοο (τελευταῖο) βιβλίο τοῦ Chistele.

Γράφει γιὰ τὴν Ἰκαρία : εἶναι περίφημη γιὰ τὶς ἰαματικὲς πηγές της. Γιὰ τὴ Χίο : παραθέτει στοιχεῖα περὶ μαστίχας «ποὺ τὴ χρησιμοποιοῦν πολὺ οἱ γυναῖκες τοῦ σεραγιοῦ».

Γιὰ τὴ Μυτιλήνη : Πυκνοκατοικημένο νησὶ μὲ πλούσια μεταλλεῖα στυπτηρίας[1]. Ἡ Τένεδος : γόνιμη γῆ, σιτοβολώνας. «Εἶδα ἀπίστευτο ἀριθμὸ κουνελιῶν». Λῆμνος (Σταλιμένη) : Ἔχει λιμάνι γιὰ τετρακόσιες γαλέρες καὶ κάστρο στὸ ψηλότερο σημεῖο τοῦ νησιοῦ.

Γιὰ τὴ Σκόπελο : Ὀχυρωμένο νησάκι.

Ἡ Θεσσαλονίκη : Ἐμπορικὴ πολιτεία μὲ 6.000 κατοίκους.

Νεγρεπόντε (Χαλκίδα). Περιγράφει τὴν ξύλινη γέφυρα, τὸν πύργο καὶ τοὺς ἀνεμόμυλους.

Δῆλος : Ἀκατοίκητο νησί, γεμᾶτο ἀρχαῖα ἐρείπια. Εἶδα καταγῆς τὰ ἀγάλματα τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῆς Ἀρτέμιδος, ἀγνώριστα. Ἀμέτρητα κουνέλια. Μῆλος : Εὔφορο νησί, μὲ κάστρο ποὺ ἀνήκει ἀκόμα στοὺς χριστιανούς. Κάντια (Ἡράκλειο) : Καταπληκτικὸ λιμάνι. Μονεμβασία : Ὄμορφη καὶ ὀχυρωμένη πολιτεία μὲ καλὰ κρασιά. Ναύπλιο : «Τὸ κρατοῦν χριστιανοὶ ποὺ μποροῦν νὰ κινητοποιήσουν 5 - 6000 ἐνόπλους. Ἀπ' αὐτοὺς οἱ 2000 εἶναι stradiotti.

Μεθώνη : Τριπλὴ τάφρος προστατεύει τὸ κάστρο ποὺ φρουρεῖται ἀπὸ Ἕλληνες stradiotti, φυγάδες τῆς τουρκοκρατίας».

Ἡ Ναύπακτος : Πόλη - κάστρο. Ἀκόμα καὶ τὰ προάστεια εἶναι περιτειχισμένα. Ἕνας μεγάλος πύργος, πλάϊ στὴ θάλασσα, προστατεύει τὴν εἴσοδο τῆς πολιτείας. Γιὰ τοὺς Παξούς : «Τὸ νησὶ μὲ τὰ τέσσερα λιμάνια».

ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΛΙΜΑΝΙΑ (1494)

Δέκα χρόνια μετὰ τὴ δεύτερη ἐπίσκεψη τοῦ Γερμανοῦ μοναχοῦ Faber στὴν Ἱερουσαλὴμ ταξίδεψε στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἕνας Ἰταλὸς προσκυνητής, ὁ κληρικὸς Pietro Casola. Ἀκολουθεῖ τὸ συνηθισμένο δρομολόγιο : Βενετία - Κέρκυρα - Μεθώνη - Κρήτη - Ρόδος, καὶ οἱ σημειώσεις σχετικὰ μὲ τὴν Ἑλλάδα ἀναφέρονται ἀποκλειστικὰ στὰ λιμάνια τῆς γραμμῆς.

1. Ὀρυκτὸ ποὺ χρησιμοποιοῦσαν στὰ βυρσοδεψία.

Ἡ περιγραφὴ τῆς γαλέρας καὶ τῶν ἀπασχολήσεων τοῦ πληρώματος, τῶν ἐσωτερικῶν διαρρυθμίσεων καὶ τῆς ζωῆς τῶν ἐπιβατῶν γίνεται μὲ πλῆθος λεπτομέρειες καὶ προσφέρει πρωτότυπο καὶ αὐθεντικὸ ὑλικὸ γιὰ τὴ μελέτη τῆς μεσαιωνικῆς ναυτικῆς ζωῆς.

Τὸ χρονικὸ[1] ἔχει μορφὴ γλαφυροῦ ἡμερολογίου. Ὁ Casola καταγράφει ὅλα τὰ ἐπεισόδια τῆς ἡμέρας, κάθε περίεργο γεγονὸς ποὺ πέφτει στὸ μάτι του. Ἐπιχειρεῖ περιπάτους καὶ ἐξερευνήσεις στὶς ἑλληνικὲς πολιτεῖες ποὺ ἐπισκέπτεται καὶ τὶς μελετᾶ, ὅσο ἐπιτρέπει ὁ σύντομος χρόνος τῆς παραμονῆς τοῦ καραβιοῦ στὸ λιμάνι. Παρατηρεῖ τὰ πάντα : κτίρια καὶ ἀνθρώπους. Συγκεντρώνει πληροφορίες γιὰ τὴν οἰκονομία, τὴν παραγωγή, τὶς τοπικὲς συνήθειες. Σημειώνει ὅ,τι ἀκούει, παραδόσεις, θρύλους, ὅλα τὰ ἐξωτικὰ εὑρήματα καὶ τὶς ἐκπλήξεις ἑνὸς ταξιδιοῦ στὴν Ἀνατολή.

Πρώτη σκάλα τῆς γαλέρας ἡ Κέρκυρα :

«Στὶς 21 Ἰουνίου 1494, ἡμέρα Σάββατο, φθάνουμε στὸ λιμάνι τῆς Κέρκυρας, πρωτεύουσας τοῦ νησιοῦ. Ἀπὸ ἐδῶ ἀρχίζει ἡ Ἑλλάδα. Ἐνθουσιασμὸς μεταξὺ τῶν προσκυνητῶν ποὺ εἶχαν ὑποφέρει ἀπὸ τὴ φουρτούνα. Ἔπειτα ἔπρεπε νὰ ἐφοδιασθῆ ἡ γαλέρα μὲ νερό. Καὶ οἱ ταξιδιῶτες εἶχαν τὴν ἐλπίδα νὰ βροῦν καλὸ κρασὶ γιὰ να στυλωθοῦν καὶ νὰ φέρουν τ' ἀναστατωμένα στομάχια τους σὲ τάξη. Οἱ περισσότεροι ἀπογοητεύτηκαν. Οὔτε καλὸ κρασὶ στὶς ταβέρνες, οὔτε καλὸ νερό, οὔτε φροῦτα. Μετάνιωσαν ποὺ βγῆκαν στὴ στεριά».

Ἀλλὰ ὁ Καζόλα εἶχε συστατικὰ γράμματα τοῦ ἐπισκόπου τῆς Πιατσέντζα γιὰ κάποιον Ἀνδρέα Λάντζα, παράγοντα τῆς Κέρκυρας :

«Μόλις διάβασε τὶς ἐπιστολὲς μᾶς πρόσφερε μετὰ χαρᾶς καλὸ κρασί, φροῦτα καὶ ἄλλα ὡραῖα πράγματα.

»Τὰ κτίρια τῆς πολιτείας εἶναι πολυάριθμα καὶ τόσο κοντὰ τὸ ἕνα στὸ ἄλλο ὥστε ἐγγίζουν οἱ στέγες τους. Ἔτσι ὁ ἥλιος δὲν ἐνοχλεῖ τοὺς κατοίκους. Εἶναι πυκνοκατοικημένη πολιτεία καὶ στὸ κάστρο καὶ στὰ προάστεια. Ἀλλὰ οἱ περισσότεροι κάτοικοι ἀνήκουν στὴν κατώτερη τάξη ἂν καὶ ὑπάρχουν καὶ μερικοὶ εὐγενεῖς.

»Ἡ Σινιορία ἔχει χωρίσει τὴν πόλη ἀπὸ τὰ προάστεια μὲ παχὺ τεῖχος ἀπὸ τετράγωνους ὀγκόλιθους. Ἔτσι τὸ κέντρο ἀποτελεῖ ἕνα ἀπομονωμένο νησί.

»Οἱ δρόμοι εἶναι τόσο στενοὶ καὶ σκοτεινοὶ ποὺ καθὼς περιδιάβαζα μονάχος μου φοβήθηκα στὴν ἀρχή.

»Ἀπὸ ὅσα ἄκουσα, οἱ Κερκυραῖοι εἶναι σπουδαῖοι ναυτικοὶ καὶ πάντοτε ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς κατοίκων βρίσκεται σὲ ταξίδι.

»Τὸ κυριώτερο προϊὸν εἶναι τὸ κηκίδι ποὺ συλλέγεται σὲ μεγάλες ποσό-

1. Viaggio di *Pietro Casola* a Gerusalem, tratto dall' autografo esistente nella Biblioteca Trivulzio (Milano, 1855). Ἐπίσης : Canon Pietro Casola's piligrimage to Jerusalem in the year 1494, by Margaret Wewett (Manchester, 1907):

τητες καὶ χρησιμοποιεῖται γιὰ βαφή[1]. Ἡ συγκομιδὴ καὶ ἐπεξεργασία χρειάζεται μεγάλη προσοχή.

»Φρόντισα νὰ μάθω πῶς μαζεύεται, πῶς εἶναι τὰ δέντρα, πῶς εἶναι τὰ φύλλα τους (μοιάζουν μὲ τὰ φύλλα τῆς βελανιδιᾶς) καὶ ποιὸς τὰ μαζεύει (οἱ φτωχοί). Ὁ «καρπὸς» θυμίζει τὴ δική μας σίκαλη.

»Ἡ Κέρκυρα βγάζει μπαμπάκι καὶ μετάξι. Ἔχει ἐπίσης μεγάλη παραγωγὴ βελανιδιῶν ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὴ βυρσοδεψία. Πραγματικά, ἀκμάζει ἐδῶ τὸ ἐμπόριο δερμάτων.

»Εἶδα πάρα πολὺ ἄσχημες φάτσες, ἀλλὰ καὶ πολὺ ὡραῖες, ὅπως στὴ Βενετία. Χτύπησε ὅμως ἡ τρουμπέτα νὰ γυρίσουμε ἀμέσως στὴ γαλέρα κι' ἔτσι δὲν εἶχα καιρὸ νὰ δῶ περισσότερα. Κι' ἐνῶ κατεβαίναμε βιαστικὰ στὸ λιμάνι, ὁ Ἀνδρέας Λάντζας, ποὺ δὲν μ' ἄφησε διόλου κατὰ τὴν παραμονή μου στὸ νησί, νοίκιασε ἕνα πλεούμενο, πῆρε μερικοὺς σκλάβους καὶ τὸ φόρτωσε μὲ φροῦτα καὶ χῆνες».

Οἱ προσκυνητὲς εἶχαν τὴν εὐκαιρία νὰ μένουν ἀρκετὲς μέρες στὰ ἑλληνικὰ λιμάνια, ὄχι μόνο γιὰ ἐφοδιασμὸ τοῦ καραβιοῦ ἢ ἐξ αἰτίας τοῦ καιροῦ. Ὑπῆρχε κι' ἄλλος λόγος. Ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ μέλη τοῦ πληρώματος ἔκαναν ἐμπόριο. Σὲ κάθε λιμάνι ἔβγαζαν τὴν πραμάτεια τους. Καὶ γιὰ νὰ ξεπουλήσουν ἔπρεπε νὰ περάσουν μέρες.

«Στὶς 26 Ἰουνίου 1494, μείναμε στὴ Μεθώνη, ἐπειδὴ οἱ ἄνθρωποι τοῦ καραβιοῦ ἔβγαλαν στὴν πολιτεία τὰ ἐμπορεύματά τους γιὰ νὰ κάνουν παζάρι.

»Ἡ θάλασσα βρέχει τὰ τείχη τοῦ κάστρου καὶ τὸ πόρτο μπορεῖ νὰ δεχτῆ τὰ μεγαλύτερα καράβια. Τὸ κάστρο ἔχει δυνατὰ τείχη καὶ κινητὲς γέφυρες σὲ κάθε πύλη, τέσσερες ἂν δὲν κάνω λάθος. Ἔχει πολλοὺς πύργους καὶ στὰ μπιντένια ὑπάρχουν πολλὰ κανόνια κάθε διαμετρήματος. Πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς στεριᾶς εἶναι πολὺ δυνατὸ τὸ φρούριο καὶ διαρκῶς τὸ δυναμώνουν. Ἡ Σινιορία πρόσθεσε ἐκεῖ μιὰ μεγάλη τάφρο καὶ διπλὴ γραμμὴ χοντρότοιχο. Ὅταν τελειώση τὸ ἔργο θὰ εἶναι καταπληκτικὴ ὀχύρωση.

»Ὑπάρχει κι' ἕνα προάστειο τειχισμένο κι' αὐτό. Ἐξακρίβωσα ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς μεταξοβιοτεχνίας βρίσκεται σ' αὐτὸ τὸ προάστειο. Πολλοὶ Ἑβραῖοι, ἄνδρες καὶ γυναῖκες, ζοῦν ἐκεῖ καὶ δουλεύουν στὸ μετάξι. Βρώμικος κόσμος, ζέχνουν ὅλοι. Δὲν μοῦ ἄρεσε διόλου ἡ κοινωνία τους. Μιλάω βέβαια γι' αὐτοὺς ποὺ βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὸ κάστρο.

---

1. Grana, κηκίδι ἢ πρινοκόκκι ἢ κρεμέζι (κόκκος ἢ κέρμης ὁ βαφικὸς) ποὺ ἐπὶ αἰῶνες ἀποτελοῦσε πηγὴ εἰσοδήματος γιὰ πολλὲς ἑλληνικὲς περιοχές. Εἶναι ἔντομα ποὺ ἀναπτύσσονται πάνω στὰ φύλλα τῆς βελανιδιᾶς τῆς κοκκοφόρου. Τὰ θηλυκὰ τοῦ κέρμητος σχηματίζουν μετὰ τὴν ἀνοιξιάτικη γονιμοποίησή τους μικρὸ ἐξοίδημα στὸ φύλλο, ὅπου ἐναποθέτουν δύο χιλιάδες περίπου αὐγὰ καὶ μιὰ χρωστικὴ οὐσία. Οἱ χωρικοὶ συγκέντρωναν τοὺς κόκκους πρὶν ἐκκολαφθοῦν τὰ αὐγά, τοὺς ἔβρεχαν μὲ ξίδι ἢ κρασὶ καὶ τοὺς στέγνωναν στὸν ἥλιο. Ἔτσι οἱ κόκκοι ἔχαναν τὸ ἐπικονίαμά τους καὶ ἀποκτοῦσαν ἐρυθρόφαιο χρῶ-

»Γύρισα στὴν πολιτεία ὅπου δὲν βρῆκα μέγαρα ἢ σπίτια ἀξιόλογα. Μοῦ φάνηκε πὼς οἱ κάτοικοι εἶναι πολὺ λίγοι, γιατὶ στὸν κεντρικὸ δρόμο ποὺ πέρασα τὰ σπίτια ἦταν θεόκλειστα καὶ στὴν ἀγορὰ ἀντάμωσα λίγους ἀνθρώπους. Ὅλοι εἶναι Ἕλληνες, πετσὶ καὶ κόκκαλο, φοβερὸ θέαμα. Τὰ περισσότερα σπίτια, μικρὰ καὶ μεγάλα, εἶναι ξύλινα ἀπὸ τὴ μέση καὶ πάνω, κυρίως ἀπὸ τὴν πλευρὰ ποὺ βλέπει στὸ δρόμο.

»Ἡ Μεθώνη ἔχει ἄφθονα κρασιὰ καθὼς καὶ σιτηρά. Τὰ κρασιὰ γίνονται δυνατὰ μὲ τὴν προσθήκη ρετσινιοῦ κατὰ τὴ ζύμωση κι' αὐτὸ τοὺς δίνει ἕνα παράξενο ἄρωμα. Λένε πὼς ἀλλιῶς δὲν διατηροῦνται. Αὐτὴ ἡ μυρουδιὰ δὲν μοῦ ἄρεσε διόλου»[1].

Τὴν 1η Ἰουλίου ἡ γαλέρα ἔφθασε στὸν Χάνδακα. Ἐκεῖνο τὸ βράδυ ἔγινε φοβερὸς σεισμός. Ἦταν τόσο ἰσχυρὸς ποὺ ὁ Casola ἔπεσε ἀπὸ τὸ κάθισμά του κατὰ γῆς. Τὴν ἄλλη μέρα ἔγινε λιτανεία στὴν πόλη:

«Ἦταν θλιβερό, ἦταν σπαρακτικὸ αὐτὸ ποὺ ἔβλεπα καὶ ἄκουγα. Μπροστὰ πήγαινε μιὰ μάζα παιδιῶν σὲ ἀταξία καὶ κραύγαζε «Κύριε ἐλέησον!», «Κύριε ἐλέησον!», τίποτα ἄλλο. Ἀκολουθοῦσαν Ἕλληνες ποὺ κρατοῦσαν στὰ χέρια ἐσταυρωμένους καὶ εἰκόνες τῆς Παναγίας καὶ ἄλλων ἁγίων. Ἦταν μιὰ μεγάλη ἐπίδειξη ὡραίων ἐνδυμασιῶν τῶν παππάδων. Ὅλοι φοροῦσαν καμελαύκια, ἄλλοι μαῦρα, ἄλλοι ἄσπρα. Οἱ παντρεμένοι ἱερεῖς εἶχαν ἄσπρο καμελαύκι, οἱ χῆροι μαῦρο. Τὰ κορδόνια κρέμονταν ἀπαράλλακτα ὅπως στοὺς πίλους τῶν καρδιναλίων. Ὅσο ἀνώτερος εἶναι ὁ κληρικὸς τόσο ὡραιότερο εἶναι τὸ καμελαύκι του. Μοῦ ἔκανε κατάπληξη ἡ παραφωνία τῆς ψαλμωδίας.

»Μόλις πέρασε ἡ λιτανεία πῆγα νὰ δῶ τὴν πολιτεία. Ὁ Χάνδαξ εἶναι πρωτεύουσα τῆς Κρήτης καὶ ἕδρα ἀρχιεπισκόπου. Μεγάλη καὶ καλοχτισμένη πολιτεία. Ὄμορφα σπίτια μὲ ἴσιες σκεπές, ὅπως συνηθίζεται στὴν Ἀνατολή. Θαυμάσιο λιμάνι, μόνο ποὺ εἶναι στενὸ καὶ ἐπικίνδυνο γιὰ τὴν εἴσοδο τῶν μεγάλων καραβιῶν.

»Ὑπάρχει κι' ἕνα προάστειο ὡραιότερο ἀπὸ τὴν πολιτεία. Ἔχει θαυμάσια σπίτια, ὄμορφους κήπους καὶ ἐξαιρετικοὺς δρόμους. Ἐξ αἰτίας τῆς σημασίας αὐτῆς τῆς συνοικίας ἡ Σινιορία φρόντισε νὰ τὴν περιτειχίση μὲ χοντρὸ καὶ γερὸ τεῖχος.

»Ὄμορφα τὰ μέγαρα καὶ τὰ σπίτια, ἀλλὰ σοῦ φαίνονται ἀτέλειωτα μὲ τὶς ἐπίπεδες σκεπές τους. Ἔπειτα δὲν ἔχουν τὸν ἀναγκαῖο χῶρο γιὰ τὴν καθαριότητα τοῦ ἀνθρώπινου σώματος.

μα. Ἔχουν μέγεθος πιπεριοῦ ἢ μπιζελιοῦ, εἶναι σταυροειδεῖς καὶ περιέχουν μιὰ κόκκινη κονιώδη μάζα. Ἔδινε βαθὺ κόκκινο χρῶμα στὰ μαλλιὰ καὶ τὰ μετάξια.

1. Πολλοὶ προσκυνητὲς παρατηροῦν ὅτι τὰ ἑλληνικὰ κρασιὰ δὲν πίνονται ἐπειδή, γιὰ τὴ διατήρησή τους, ἀνακατεύονται μὲ ρετσίνι, γύψο καὶ πίσσα. Ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν *Μιχαὴλ Χωνιάτης* (1205) γράφει ὅτι τὸ κρασὶ ποὺ πίνει εἶναι πικρὸ ἐπειδὴ οἱ χωρικοὶ τῆς Ἀττικῆς ρίχνουν στὸ μοῦστο δαδιὰ πεύκου.

»Στὰ σπίτια ὑπάρχουν φορητὰ ἀγγεῖα ποὺ τὰ χρησιμοποιοῦν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἡμέρας γιὰ τὴν ἀνάγκη τους. Καὶ τὸ βράδυ, μόλις χτυπήση ἡ καμπάνα τοῦ πύργου τοῦ Ἁγίου Μάρκου, ἀδειάζουν ὅλες τὶς λεκάνες ἀπὸ τὰ παράθυρα καὶ τὶς πόρτες, χωρὶς μάλιστα νὰ προσέχουν ἂν περνοῦν ἄνθρωποι στὸ δρόμο. Ἐφ' ὅσον ἔχει δοθῆ τὸ σύνθημα μὲ τὴν καμπανιὰ τοῦ Ἁγίου Μάρκου, καὶ στὴν κεφαλὴ κάποιου δαβάτη νὰ πέση τὸ περιεχόμενο τῶν δοχείων δὲν προβλέπεται τιμωρία. Ἀποτέλεσμα : δυσωδία. Ὅλα αὐτὰ τὰ εἶδα μὲ τὰ μάτια μου[1].

»Ὑπάρχει ἀφθονία ἐξαιρετικῶν κρασιῶν μαλβουαζία καὶ μοσχάτο, ὄχι μόνο στὴν πόλη ἀλλὰ σ' ὁλόκληρο τὸ νησί, εἰδικὰ στὸ Ρέθυμνο. Ὅταν ζητήσης δυνατὸ κρασὶ σοῦ δίνουν μαλβουαζία.

»Πλούσια εἶναι ἡ παραγωγὴ τυριῶν. Κρῖμα ὅμως ποὺ τ' ἁλατίζουν τόσο πολύ. Εἶδα μαγαζιὰ γεμάτα τυριὰ τοποθετημένα σὲ πελώρια βαρέλια μὲ ἅρμη. Μοῦ εἶπαν ὅτι δὲν διατηροῦνται ἀλλιῶς ἐπειδὴ εἶναι πολὺ παχειά. Ἐδῶ δὲν ξέρουν νὰ βγάζουν βούτυρο».

Στὴ Ρόδο ὁ Casola εἶδε τὰ ἴχνη τῆς μεγάλης πολιορκίας τοῦ 1480 μ' ὅλο ποὺ εἶχαν περάσει ἀπὸ τότε 14 χρόνια :

«Σὲ κάθε σου βῆμα βρίσκεις τὰ πέτρινα βλήματα ποὺ ἔρριχναν τὰ κανόνια. Μερικὲς πέτρες εἶναι πελώριες καὶ σοῦ φαίνεται ἀπίστευτο νἄχουν ἐκσφενδονισθῆ πάνω ἀπὸ τὸ κάστρο. Τὰ ἴχνη τῶν πυρκαγιῶν φαίνονται παντοῦ. Ἐκεῖνοι ποὺ ἔζησαν τὴν πολιορκία λένε πὼς κάηκαν πάνω ἀπὸ πέντε χιλιάδες σπίτια μικρὰ καὶ μεγάλα».

Περιδιαβάζει στὸ λιμάνι, «τὸ μεγαλύτερο μεταξὺ Βενετίας - Γιάφφας» καὶ στοὺς γραφικοὺς ἀνεμόμυλους πάνω στὰ τείχη τοῦ κάστρου. Ὕστερα συγκεντρώνει πληροφορίες γιὰ τοὺς κατοίκους.

«Ὁ πληθυσμὸς τῆς Ρόδου ἀποτελεῖται κυρίως ἀπὸ ξένους ἱππότες τοῦ τάγματος τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τῆς Ἱερουσαλὴμ καὶ ἐμπόρους ἀπὸ ὅλα τὰ ἔθνη τῆς γῆς. Οἱ Ροδίτες εἶναι Ἕλληνες. Εἶδα πολλὲς ὡραῖες γυναῖκες κάθε

---

1. Παλαιότερα ὅμως ἐπικρατοῦσε κάποια τάξη στὴν καθαριότητα τῆς πολιτείας. Διάταγμα τοῦ 1360 ἀπαγόρευε στοὺς κατοίκους τοῦ Χάνδακος νὰ ρίχνουν ἀπὸ τὰ σπίτια τους ἀκαθαρσίες στὸ δρόμο. Ἡ ἀποκομιδὴ τῶν ἀπορριμμάτων γινόταν κάθε μέρα ἀπὸ τέσσερα κάρρα μὲ δώδεκα ὁδοκαθαριστὲς ποὺ πληρώνονταν ἀπὸ τοὺς κατοίκους ἀνάλογα μὲ τὶς οἰκονομικές τους δυνατότητες. Οἱ σκουπιδιάρηδες τῆς ἐποχῆς εἰδοποιοῦσαν μὲ ἕνα κέρας τοὺς κατοίκους νὰ φέρουν στὰ κάρρα τὰ ἀπορρίμματά τους. Οἱ ἀκαθαρσίες μεταφέρονταν ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη, σὲ μιὰ τοποθεσία ποὺ ὀνομαζόταν «κοπρέα» (J. *Jegerlehner* : Beiträge zur Verwaltungsgeschichte Kandias im 14.Jahrhundert). Διάταγμα τοῦ 1407 ὥριζε ὅτι κάθε κάτοικος τοῦ Χάνδακος ἔπρεπε νὰ καταβάλλη ὡρισμένο ποσὸ γιὰ τὴ μεταφορὰ τῶν ἀπορριμμάτων του ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη (*Hip. Noiret* : «Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination venitienne». Φαίνεται, ὅμως, πὼς τὰ μέτρα ἦταν ἀνεπαρκῆ γιατὶ τὸ 1455 οἱ βενετικὲς Ἀρχὲς διαπιστώνουν ὅτι ὁ Χάνδαξ εἶναι γνωστὸς σ' ὅλους γιὰ τὴ ρυπαρότητά του (immunda ut omnibus notum est) καὶ υἱοθετοῦν μέτρα

φυλῆς[1]. Ὑπάρχουν πολλοὶ πλούσιοι Ἑβραῖοι ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν μεταξοβιοτεχνία.

»Οἱ Ροδίτες εἶναι μακρόβιοι, ἴσως ἐξ αἰτίας τοῦ καλοῦ κλίματος, ἴσως ἐπειδὴ τρέφονται πολὺ λιτά. Ὑπάρχουν ἄνθρωποι ποὺ ζοῦν ἑκατό, ἑκατὸν δέκα καὶ ἑκατὸν εἴκοσι χρόνια, διατηρώντας ἀκμαῖες τὶς σωματικὲς καὶ τὶς πνευματικές τους δυνάμεις. Ἀξιόπιστα πρόσωπα μὲ βεβαίωσαν πὼς τὸ κλῖμα τῆς Ρόδου εἶναι τόσο καλό, ποὺ ὅποιος ξέρει νὰ ρεγουλάρει τὴ ζωή του θὰ δυσκολευθῆ πολὺ νὰ πεθάνη.

»Ἄκουσα ἀπὸ αὐτόπτες ὅτι ὑπάρχει ἕνα νησί, ἡ Σύμη, ὅπου τὸ κλῖμα εἶναι τόσο ὑγιεινὸ ποὺ βρίσκονται μεταξὺ τῶν κατοίκων ἄνθρωποι ἡλικίας ἑκατό, ἑκατὸν δέκα, ἑκατὸν εἴκοσι, ἀκόμα καὶ ἑκατὸν σαράντα χρόνων.

»Σ' ἕνα ἄλλο νησὶ τὸ San Nicola de Carichi[2], ὅταν οἱ ναῦτες παντρεύουν τὶς θυγατέρες τους, ἀντὶ γιὰ προῖκα τοὺς δίνουν ἕνα ξινάρι καὶ ἕνα τσαπί. Αὐτὰ τὰ ἐργαλεῖα δὲν καταστρέφονται ποτὲ ὅσο κι' ἂν χρησιμοποιηθοῦν. Λένε πὼς ὑπάρχουν στὸ νησὶ ἐργαλεῖα ποὺ κανεὶς δὲν ξέρει πότε ἔγιναν.

»Οἱ κάτοικοι αὐτοῦ τοῦ νησιοῦ ἔχουν κι' ἕνα ἄλλο καλό. Καὶ τὸ χρωστᾶνε στὸν Ἅη Νικόλα. Ἂν κανεὶς ξένος ἁρπάξη κάτι κρυφὰ ἢ μὲ τὴ βία, δὲ μπορεῖ νὰ φύγη ἀπὸ τὸ νησὶ ἂν δὲν ἐπιστρέψη τὸ πρᾶγμα ἢ ἂν δὲν ἀποζημιώση τὸν

«ut furet et teneatur ab omnibus munde et clara continue ab omni immundicia» (ἐνθ' ἀν.)

1. Τὸ 1483, ὕστερα ἀπὸ τὴ συνομολόγηση συνθήκης εἰρήνης μὲ τοὺς Τούρκους ἡ Ρόδος ἔγινε κοσμοπολιτικὸ κέντρο καὶ πολυσύχναστο ἐμπορικὸ σταυροδρόμι τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, μὲ ἀποτέλεσμα οἰκονομικὴ ἀκμὴ ἀλλὰ καὶ κῦμα διαφθορᾶς. Τὸ Συμβούλιο τῶν Ἱπποτῶν ψήφισε δρακόντειο νόμο ποὺ ἐπέβαλλε φυλάκιση στὴ χριστιανὴ ποὺ θὰ ἀποτολμοῦσε νὰ συνδεθῆ μὲ Τοῦρκο ἢ Ἑβραῖο. Τὸ πρόβλημα ὅμως τῆς διαφθορᾶς ὑπῆρχε καὶ πρὶν ἀπὸ τὴ συνθήκη. Ὁ *Biglioti* στὸ βιβλίο του «Ἡ νῆσος Ρόδος» γράφει ὅτι κατὰ τὴν περίοδο τῆς κυριαρχίας τῶν Ἱπποτῶν ἡ συνοικία Νεοχώρι (Nicorio κατὰ τὸν *Bosio*) ὠνομαζόταν Κερατοχώρι ἐπειδὴ ἐκεῖ εἶχαν περιορισθῆ οἱ γυναῖκες «ἐλευθερίων ἠθῶν». Φαίνεται ὅμως πὼς πολὺ σύντομα ἀτόνησε τὸ μέτρο. Τὸ 1478 μὲ εἰδικὸ διάταγμα τὸ Συμβούλιο τῶν Ἱπποτῶν ἀπαγόρευε σὲ ἐλευθέριες γυναῖκες νὰ στεγάζωνται στὸ ἴδιο σπίτι μὲ ἔντιμες οἰκογένειες (βλ. *Gherin* : Dans l'île de Rhodes. *Spratt* : Mediterranean Archipelago. Rhodos island. *Ross* : Reise in auf griechischen Inseln. *Jean Henderborg* : Geschichte Rhodos). Γιὰ τὶς Ροδίτισσες τῶν Μέσων Χρόνων γράφει καὶ ὁ *Ramadan* (Mémoire de la prise κ.λ.π. σ. 742) : «Οἱ Ροδίτισσες ἦταν καταστόλιστες μὲ πολύτιμα πετράδια. Τὰ μυρουδικά τους ἀναστάτωναν νιοὺς καὶ γέρους κι' ἀνάσταιναν νεκρούς. Δὲν ὑπάρχουν γυναῖκες μὲ τόση ὀμορφιὰ καὶ τόση χάρη. Ὡστόσο δὲν ἐμφανίζονται ποτὲ στὸ πλευρὸ τῶν ἀνδρῶν παρὰ μόνο κατὰ τὶς γιορτές». Καὶ ὁ *Λαμαρτῖνος* γιὰ τὶς Ροδίτισσες τοῦ αἰώνα του (Souvenirs, impressions etc pendant un voyage en Orient. Κεφ. Α', σ. 167) : «Γοητευτικὲς γυναικεῖες μορφές, οἱ Ροδίτισσες, ἔχουν τὸ βλέμμα τῶν Ἰταλίδων. Μὰ τὸ δικό τους εἶναι πιὸ γλυκό, πιὸ ντροπαλό, ὅλο τρυφερότητα καὶ ἔρωτα. Ἔχουν τὴν κορμοστασιὰ τῶν Ἑλληνίδων. Μὰ εἶναι πιὸ παχουλές, πιὸ λυγερές. Καὶ κάθε τους κίνηση ἔχει κάτι ἡδονικὸ καὶ τρισχαριτωμένο»

2. Μᾶλλον ἡ Χάλκη.

ἄνθρωπο πού ἀδίκησε. Καί γιά ἀπόδειξη μοῦ διηγήθηκαν τό πάθημα ἑνός τσούρμου πειρατῶν, πρίν λίγες μέρες. Αὐτοί οἱ κουρσάροι ζύγωσαν μέ τήν καραβέλλα τους, βγῆκαν στή στεριά, ἔκλεψαν κάτι πρόβατα καί πρίν φύγουν ἔψησαν καί ἔφαγαν μερικά. Ὕστερα ὅμως τούς ἔπιασε κόψιμο καί δέ μποροῦσαν νά μπαρκάρουν. Ἀναγκάσθηκαν, λοιπόν, νά ἀποζημιώσουν τούς νησιῶτες μέχρι πεντάρα.

»Ἡ Νίσυρος παράγει πολλά σύκα καί καλό κρασί καί ἡ Ἐπισκοπή ἐξαιρετικό μέλι».

Τό ταξίδι ἐξακολουθεῖ μέ πολλές περιπέτειες καί κινδύνους ὡς τήν Παλαιστίνη. Καί στίς 19 Σεπτεμβρίου ἡ γαλέρα ξαναγυρίζει στή Ρόδο. Τό ταξίδι τῆς ἐπιστροφῆς θά συνεχισθῆ διά μέσου Κυκλάδων : Κῶς, Σαντορίνη, Νιός καί ξανά στόν Χάνδακα.

«Αὐτό τό νησί, ἡ Lango (Κῶς) ἔχει ἀνάμεσα στ' ἄλλα κι' ἕνα ὄμορφο κάστρο, τό φρούριο τοῦ Ἁγίου Πέτρου, πού ἐπειδή βρίσκεται κοντά στά τουρκικά παράλια ἔχει σαράντα πελώρια σκυλιά, εἰδικά γυμνασμένα κι' ἔξυπνα, γιά νά τό προστατεύουν. Βγαίνουν μέρα καί νύχτα ἀπό τό κάστρο κατά ὁμάδες καί χωρίς ὁδηγό. Προχωροῦν δυό, τρία καί πέντε μίλια κι' ἄν τύχη καί πέσουν ἐπάνω σ' ἕναν ἤ περισσότερους Τούρκους τούς ἀναγνωρίζουν ἀμέσως καί τούς καταξεσχίζουν. Ἄν πάλι συναντήσουν Χριστιανούς τούς ξεχωρίζουν, κάνουν χαρές καί στό γυρισμό τούς ὁδηγοῦν στό Κάστρο.

»Αὐτά τά σκυλιά ἀκολουθοῦν πειθαρχικά τόν κανονισμό στό φαγητό τους. Χτυπάει μιά καμπάνα τρεῖς φορές — τό χτύπημα ἀκούγεται πολύ μακριά. Στόν τρίτο ἦχο τῆς καμπάνας μαζεύονται ὅλα, λές καί εἶναι καλόγεροι. Ἄν λείπει κανένα, βγαίνουν μερικά ἀπό τά μεγαλύτερα καί ψάχνουν νά τό βροῦν κι' ὅταν ἀνακαλύψουν τόν ἀτίθασσο σκύλο πού ἀπουσίασε ἀπό τό προσκλητήριο τοῦ συσσιτίου, τόν ὁδηγοῦν στόν σκυλοστρατώνα ἀφοῦ τοῦ δώσουν μερικές δαγκωματιές.

»Ὅλα αὐτά μοῦ τά εἶπε στή Ρόδο ἄνθρωπος τοῦ ἄρχοντα τῆς Κῶ καί ὁ καπετάνιος τῆς γαλέρας πού τά εἶδε μέ τά μάτια του[1].

»Ζυγώνοντας στή Σαντορίνη σηκώθηκε γαρμπῆς. Καπετάνιος καί πιλότος φιλονεικοῦσαν ἄν ἔπρεπε νά ρίξουν ἄγκυρα. Ὄχι, ἔλεγε ὁ πιλότος, εἶναι ἐπι-

1. Ἡ χρησιμοποίηση σκύλων γιά στρατιωτικούς σκοπούς εἶναι παλαιοτάτη. Οἱ Βυζαντινοί εἶχαν τούς «ἰχνεύτορας» καί «ρινηλάτας» γιά τήν ἀνακάλυψη κρυπτομένων ἐχθρῶν. Ἡ πρώτη χρησιμοποίηση στρατιωτικῶν σκύλων στήν Ἑλλάδα κατά τούς νεωτέρους χρόνους ἔγινε ἀπό τούς Τούρκους τό 1824 στίς ἐκκαθαριστικές ἐπιχειρήσεις τοῦ Ἀσπροποτάμου. Ἀναζητοῦσαν τούς κρυμμένους στά ρουμάνια καί στίς σπηλιές ἀγωνιστές (*Νικ. Κασομούλη* : Ἐνθυμήματα Στρατιωτικά τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων, τόμ. Α'). Ἐπίσης καί τά αἰγυπτιακά στρατεύματα τοῦ Ἰμπραήμ χρησιμοποίησαν στό Μωριά γυμνασμένους σκύλους κατά τό φοβερό ἀνθρωποκυνηγητό τό 1826 καί 1827.

κίνδυνο, θὰ χάσουμε τὴν ἄγκυρα. Ὁ καπετάνιος ἐπέμενε ὅτι εἶχε ἀράξει κι᾿ ἄλλες φορές. Ἀφηγήθηκε μάλιστα καὶ μιὰ ἱστορία :

«Περνώντας κάποτε ἀπὸ τὸ Στενὸ τῆς Σαντορίνης μὲ πολλὲς ἄλλες γαλέρες σηκώθηκε φοβερὴ φουρτούνα μὲ πουνέντε ποὺ κράτησε τρεῖς μέρες. Ἀστραπόβροντα καὶ βουητά, λὲς καὶ γινόταν ναυμαχία. Τὸ πρωὶ τῆς τρίτης μέρας ἕνα νησὶ μαῦρο σὰν κάρβουνο πρόβαλε μπροστὰ στὰ καράβια. Πασχίσαμε νὰ ζυγώσουμε στὸ νησί, ἀλλὰ δὲν βρίσκαμε βυθὸ κι᾿ ἦταν ἀδύνατο νὰ ρίξουμε ἄγκυρα[1]».

Ἡ γαλέρα ἄραξε τελικὰ στὴ Νιὸ γιὰ ἐφοδιασμό.

«Ἔφεραν ἀπ᾿ ὅλα στὸ καράβι ἐκτὸς ἀπὸ ψωμὶ γιατὶ εἶναι ἀπὸ κριθάρι καὶ δὲν τρώγεται. Ἡ Νιὸς ἔχει ἐξαιρετικὰ κρασιά, πουλερικά, καλὰ σταφύλια καὶ ρόδια. Ὄμορφος τόπος καὶ μὲ σπουδαῖα νερά : ἔχει πηγὲς κι᾿ ἕνα ποτάμι ποὺ κατεβαίνει στὴν παραλία ἀπὸ τὰ μεσόγεια».

Ὁ Casola ἀνέβηκε στὸ ἑτοιμόρροπο κάστρο ὅπου εἶδε πολλὰ σπίτια καὶ μεγάλο ἀριθμὸ γυναικῶν : «Μ᾿ ὅλο ποὺ οἱ γυναῖκες ζοῦν στὴν ἄκρη τοῦ κόσμου εἶναι πολὺ ὄμορφες. Καὶ οἱ ἄνδρες εἶναι ὡραῖοι, ἀλλὰ εἶδα ἐλάχιστους στὸ νησί».

Παρὰ τὶς διαμαρτυρίες τῶν ἐπιβατῶν ὁ καπετάνιος ὡδήγησε τὴ γαλέρα στὸν Χάνδακα.

«Οἱ Κρητικοὶ ἦταν κατενθουσιασμένοι ποὺ εἶδαν τὴ γαλέρα γιατὶ θὰ ξεπουλοῦσαν τὸν μαλβουαζία καὶ τὸ μοσχάτο τους, τὰ τυριά τους καὶ διάφορα ἀντικείμενα φιλοτεχνημένα σὲ κυπαρισσόξυλο».

Περίεργος καὶ ἀνήσυχος πάντοτε ὁ Casola πῆγε στὴν ἀγορὰ γιὰ νὰ παρακολουθήση τὸ ἀλισβερίσι τῶν ἐμπόρων.

«Τὰ μαγαζιὰ τοῦ Χάνδακος εἶναι γεμάτα ἀπὸ κάθε λογῆς ἐμπορεύματα. Εἶδα πλῆθος ἀντικείμενα ἀπὸ κυπαρισσόξυλο. Αὐτὰ τὰ καταστήματα κάνουν χρυσὲς δουλειές. Οἱ κρασαποθῆκες μὲ τὸν μαλβουαζία καὶ τὸ μοσχάτο ἦταν ἀνοιχτὲς καὶ οἱ ὑπάλληλοι καλοῦσαν τὸν κόσμο ν᾿ ἀγοράση. Ἄλλα μαγαζιὰ ἦταν γεμάτα τυριὰ ποὺ ἔπλεαν μέσα στὴν ἅρμη. Θαύμασα πῶς ἀντέχουν οἱ ἄνθρωποι μὲ τὰ πόδια γυμνὰ στὴ σαλαμούρα καὶ δὲν ἀνοίγει τὸ δέρμα τους ἀπὸ τὸ ἁλάτι. Πέρασα τὴν ἡμέρα μου βλέποντας ὅλα αὐτὰ τὰ πράγματα γιὰ νὰ μπορῶ νὰ γράψω κι᾿ ὄχι γιὰ νὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὸ ἐμπόριο.

»Τὸ ἄλλο πρωὶ πῆγα στὴν Πόρτα τῆς στεριᾶς ὅπου ὑπάρχει ἀγορὰ κάθε λογῆς τροφίμων. Τὸ ψωμὶ ἦταν καταπληκτικὸ καὶ πάμφθηνο. Νόμιζες πὼς βρισκόσουν στὴν Ἰταλία.

»Εἶδα ἄφθονα καὶ φτηνὰ φροῦτα καὶ κυρίως ρόδια. Εἶναι γλυκά, ὄχι ὅμως σὰν ἐκεῖνα τῆς Ρόδου ποὺ μοῦ φάνηκαν μεγαλύτερα καὶ καλύτερα».

---

1. Πραγματικά, τὸ μεγάλο βάθος τῆς θάλασσας στὴ Σαντορίνη δὲν ἐπιτρέπει τὸ ἀγκυροβόλιο τῶν καραβιῶν.

ΕΝΑΣ ΤΑΞΙΔΙΩΤΗΣ ΜΕ ΧΙΟΥΜΟΡ (1480)

Τὸ πιὸ γλαφυρὸ περιηγητικὸ κείμενο τοῦ ΙΕ΄ αἰώνα εἶναι τὸ ὁδοιπορικὸ ἑνὸς Γερμανοῦ μοναχοῦ, τοῦ Felix Faber[1], ποὺ ταξίδεψε δυὸ φορὲς στοὺς Ἁγίους Τόπους, τὸ 1480 καὶ τὸ 1483 περνώντας ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς θάλασσες.

Ἦταν μιὰ ἐπικίνδυνη περιπέτεια τὸ ταξίδι στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο τὸ 1480. Ἡ Βενετία εἶχε μόλις ὑπογράψει συνθήκη εἰρήνης μὲ τοὺς Τούρκους ὕστερα ἀπὸ σκληρὸ πόλεμο δεκαεπτὰ χρόνων. Ἀλλὰ ἡ ναυτικὴ σύρραξη ἦταν καταστρεπτικὴ γιὰ τὴ Γαληνοτάτη Δημοκρατία σὲ ἔμψυχο ὑλικὸ καὶ σὲ οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ ἐπιρροή.

Εἶχε ὑπογράψει εἰρήνη ἡ Βενετία καὶ εἶχε ὑποδεχθῆ μὲ μεγαλοπρέπεια τὸν πρεσβευτὴ τοῦ σουλτάνου, ἀλλὰ τὸ Ἰόνιο, τὸ Αἰγαῖο καὶ τὸ Κρητικὸ πέλαγος ἦταν ἀκόμα ἀδιάβατα. Λίγους μῆνες πρὶν ἐπιχειρήσει τὸ ταξίδι του ὁ Faber εἶχε σημειωθῆ τουρκικὴ ἐπιδρομὴ στὸν Τάραντα. Καὶ στὴ Ρόδο συνεχιζόταν ὁ πόλεμος τῶν Ἱπποτῶν.

Ἀλλὰ οἱ προσκυνητὲς δὲν ἐννοοῦσαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὸ φλογερό τους ὄνειρο. Ταξίδευαν στὴν Ἱερουσαλὴμ καὶ μέσα στὴ φωτιὰ τοῦ πολέμου.

Ὁ Faber, μορφωμένος θεολόγος, τολμηρὸς ἀλλὰ καὶ προνοητικός, συγκέντρωσε πληροφορίες, συνάντησε παλαιοτέρους ταξιδιῶτες, ἀναμέτρησε τοὺς κινδύνους κι' ὠργάνωσε τὴν ἐκστρατεία του μεθοδικά, ὅπως ἕνας περιηγητὴς τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα. Καὶ τὴν ἄνοιξη τοῦ 1480, σὲ ἡλικία 39 χρόνων, μπαρκάρει στὸ λιμάνι τῆς Βενετίας στὴ γαλέρα τοῦ διαβόητου κερδοσκόπου καραβοκύρη Αὐγουστίνου Κονταρίνι μὲ ἄλλους 330 ἐπιβάτες.

«Ὅταν νύχτωνε καθόμουν κάτω ἀπὸ τὸ λύχνο κι' ἔγραφα στὸ ἡμερολόγιό μου ὅ,τι ἀξιοσημείωτο εἶδα καὶ ἄκουσα τὴν ἡμέρα. Δὲν πρόσθεσα τίποτα, δὲν παρέλειψα τίποτα. Κατέγραψα μονάχα ὅσα εἶδα μὲ τὰ ἴδια μου τὰ μάτια».

Τὸ ὁδοιπορικό του ἀποτελεῖ ἕνα περίεργο κράμα ἀπὸ τετριμμένα περιστατικὰ καὶ πολύτιμες μικρολεπτομέρειες τῆς καθημερινῆς ζωῆς στοὺς τόπους τῶν περιηγήσεών του, ποὺ διανθίζονται ἀπὸ χιοῦμορ ποιότητος, εἰρωνεία καὶ δηκτικὲς παρατηρήσεις. Ἡ ἀφήγηση, ἀλλοῦ συναρπαστική, ἀλλοῦ ἀπλοϊκή, συνδυάζει τὴν παρατηρητικότητα μὲ τὴ ματαιοδοξία, τὴν πανουργία μὲ τὴν εὐπιστία. Καὶ ὅλα αὐτὰ πλαισιωμένα ἀπὸ τὴ θεολογικὴ καὶ κλασσικὴ μόρφωση τοῦ συγγραφέα καὶ τὴ βαθειὰ θρησκευτική του πίστη.

---

1. *Fratris Felicis Fabri* evagatorium in Terrae Sanctae (Ἐκδ. C. D. Hassler, Stuttgart, 1843, τρεῖς τόμοι 1.500 σελ). Ὁ *F. P. Haebertin* στὸ «Dissertatio historica sistens vitam et scripta fr. Felicis Fabri» γράφει ὅτι τὸ πραγματικό του ὄνομα εἶναι Schmidt. Ἡ πρώτη μετάφραση : The wanderings of Felix Fabri. Ἐκδ. Library of the Palestine Pilgrims Text Society (London, 1892).

Ἡ ἐξιστόρηση τῶν δοκιμασιῶν τοῦ ταξιδιοῦ μὲ τὴ γαλέρα εἶναι ἀνεκτίμητη πηγὴ γιὰ τὸν μελετητὴ τῆς μεσαιωνικῆς ναυτικῆς ζωῆς. Ὁ Faber ἔχει τὴ δύναμη νὰ ξεχωρίζῃ τὴ λεπτομέρεια καὶ νὰ τὴν ἀφηγῆται μὲ ζωντάνια καὶ ἐπιγραμματικότητα.

Κάθε τόσο παρεμβάλλει στὴ διήγησή του παρατηρήσεις καὶ ἀνέκδοτα.

Πρώτη σκάλα στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες ἡ Κέρκυρα.

«Ξημερώματα τῆς ἄλλης μέρας βγήκαμε στὴ στεριὰ μὲ βάρκα. Πλῆθος κόσμου καὶ πολλοὶ Τοῦρκοι σεργιάνιζαν στοὺς δρόμους τῆς πολιτείας[1]. Ἀφοῦ ἀκούσαμε τὴ θεία λειτουργία, ἐμεῖς οἱ Γερμανοὶ προσκυνητὲς νοικιάσαμε ἕνα σπιτάκι στὰ προάστεια, μαγειρέψαμε, φάγαμε ἤπιαμε καὶ κοιμηθήκαμε».

Ἀλλὰ τὸ σπίτι ἔπιασε φωτιὰ ἀπὸ ἀπροσεξία τῆς συντροφιᾶς καὶ οἱ Γερμανοὶ προσκυνητὲς κινδύνεψαν ἀπὸ τοὺς Κερκυραίους.

«Οἱ Ἕλληνες τῆς Κέρκυρας παρὰ λίγο νὰ μᾶς σκοτώσουν γιὰ νὰ ἐκδικηθοῦν τὴν καταστροφὴ τῶν σπιτιῶν τους. Πραγματικά, τρέφουν ἐχθρικὰ αἰσθήματα ἐναντίον τῶν Γερμανῶν οἱ Κερκυραῖοι κι᾽ εὔκολα θὰ μποροῦσαν νὰ ξεσηκωθοῦν».

Στὴν Κέρκυρα μαθαίνουν ὅτι τὸ ταξίδι στὸ Αἰγαῖο ἰσοδυναμεῖ μὲ αὐτοκτονία. Ὁ Βενετὸς ναύαρχος συμβουλεύει τὸν Faber καὶ τοὺς ἄλλους προσκυνητὲς νὰ μὴ προχωρήσουν.

«Τρελλαθήκατε; Ἡ θάλασσα εἶναι γεμάτη ἀπὸ αἱμοβόρους Τούρκους. Γυρίστε, χριστιανοί μου, στὴ Βενετία γιατὶ δὲν γλυτώνει καράβι ἀπὸ τὰ χέρια τους. Πάντως, ἂν θέλετε νὰ πᾶτε, σώνει καὶ καλά, νὰ βρῆτε μόνοι σας καράβι. Ἀπὸ ἐδῶ δὲν φεύγει πλεούμενο. Ἡ Κέρκυρα ἀνήκει στὸ Κράτος τοῦ Ἁγίου Μάρκου καὶ ἔχω εὐθύνη».

Ὅλοι τρομοκρατήθηκαν. Μονάχα ὁ Faber ἐπιμένει. Ἄρχισαν τότε θρησκευτικὲς δημηγορίες, κηρύγματα καὶ ἀντιδικίες. Ὁ Γερμανὸς ρασοφόρος κραδαίνει τὸ μεγάλο του ἐπιχείρημα, τὸ πιὸ πειστικό :

— Τί δειλιάζετε; Δὲν πιστεύετε στὸ Θεό; Ἐκεῖνος θὰ μᾶς προστατεύσῃ ἀπὸ τοὺς Τούρκους!

Ἀλλὰ κάποιος Γάλλος προσκυνητὴς τοῦ ἔδωσε ἀποστομωτικὴ ἀπάντηση:

— Μὴν τὸν ἀκοῦτε τὸ ἀδελφὸ Faber. Αὐτὸν δὲν τὸν νοιάζει ἂν ζήσῃ ἢ ἂν πεθάνῃ. Μονάχος εἶναι, παιδιὰ σκυλιὰ δὲν ἔχει, περιουσία δὲν ἔχει, φίλους δὲν ἔχει, οὔτε στὸν ἥλιο μοῖρα. Δὲν εἶναι σὰν ἐμᾶς. Αὐτὸς προτιμάει νὰ πεθάνῃ ἀπὸ τούρκικο σπαθὶ παρὰ νὰ γερνάῃ στὸ μοναστήρι του πεθαίνοντας κάθε μέρα[2].

---

1. Εἶχε ὑπογραφῆ τουρκοβενετικὴ συνθήκη.

2. Βαθὺ μῖσος χώριζε Γάλλους καὶ Γερμανοὺς ἐπιβάτες τῆς γαλέρας. Ὁ ἀνταγωνισμὸς καὶ οἱ ἐχθρότητες εἶχαν ἀρχίσει ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Σταυροφοριῶν. Στὸ καράβι, ἀφηγεῖται ὁ *Faber*, γίνονταν καθημερινῶς ἐπεισόδια. «Σαράντα Γάλλοι φοβήθηκαν καὶ ἐγκατέ-

Τέλος πάντων ἡ γαλέρα ἔφθασε στὸ λιμάνι τοῦ Χάνδακος. Ἀλλὰ ἡ συντροφιὰ τῶν Γερμανῶν προσκυνητῶν δὲν εὕρισκε κατάλυμα. Καὶ κατέληξε σ' ἕναν οἶκο ἀνοχῆς.

«Ψάξαμε γιὰ πανδοχεῖο, τίποτα. Ὑπῆρχε μονάχα - ντρέπομαι ποὺ τὸ λέω - ἕνα κακόφημο σπίτι ποὺ τὸ διατηροῦσε μιὰ Γερμανίδα. Πήγαμε, λοιπόν, ἐκεῖ ὅλοι, ἐπίσκοποι, παππάδες, μοναχοί, εὐγενεῖς. Ἡ ματρόνα ἔδιωξε τὶς γυναῖκες, καθάρισε τὶς κάμαρες καὶ ἔθεσε στὴ διάθεσή μας ὁλόκληρο τὸ σπίτι. Ἦταν μιὰ γυναῖκα μὲ καλοὺς τρόπους, θεοφοβούμενη καὶ πολὺ ἐχέμυθη καὶ μᾶς περιποιήθηκε πλουσιοπάροχα [1].

Τὸ δεῖπνο ἦταν ἐξαίρετο. Ἤπιαμε κρητικὸ κρασὶ ποὺ τὸ λένε μαλβουαζία[2]. Φάγαμε καὶ ἄφθονα σταφύλια ὥριμα, μαῦρα καὶ ἄσπρα».

Ἀλλὰ κατὰ περίεργη σύμπτωση καὶ στὸ δεύτερο ταξίδι στὴν Παλαιστίνη ὁ Faber καὶ ἡ συντροφιά του δὲν βρῆκαν πανδοχεῖο στὸ Ἡράκλειο. Καὶ κατέληξαν πάλι στὸ φιλόξενο σπίτι τῆς συμπατριώτισσάς τους.

Τὴν ἐξήγηση δίνει ὁ ἴδιος ἀφελέστατα σὲ ἄλλον τόμο — εἶχε σίγουρα λησμονήσει τὴ δικαιολογία γιὰ τὴν ἔλλειψη καταλυμάτων — γράφοντας γιὰ τὰ πανδοχεῖα τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου :

«Τὰ πανδοχεῖα στὰ νησιὰ εἶναι κακόφημα. Καὶ κανεὶς δὲν δέχεται στὸ σπίτι του Γερμανὸ προσκυνητὴ ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἰδιοκτῆτες τῶν καταγωγίων. Οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτοὺς εἶναι Γερμανοί, ποὺ μένουν ἐκεῖ μὲ ἐλευθέριες γυναῖκες. Τὶς διώχνουν ὅμως ὅταν οἱ προσκυνητὲς μποῦν στὰ σπίτια τους»[3].

λειψαν τὴ γαλέρα στὴν Κέρκυρα. Εὐτυχῶς, γιατὶ θὰ εἴχαμε σίγουρα αἱματηρὲς συγκρούσεις κατὰ τὸ ταξίδι». Ὁ Γερμανὸς θεολόγος καταγράφει μὲ δηκτικότητα ὅ,τι ἀφορᾶ τοὺς Γάλλους συνταξιδιῶτες του : Μέρα καὶ νύχτα ἔπαιζαν χαρτιά, καὶ πρῶτος καὶ καλύτερος ὁ ἐπίσκοπος τῆς Ὀρλεάνης.

1. Ἦταν ἡ μαντὰμ Ὀρτὰνς (ὁ Faber δὲν ἀναφέρει τὸ ὄνομα τῆς Γερμανίδας) τοῦ ΙΕ' αἰώνα.

2. Malfaticum, vinum arvisium, malvasia, malvoisie. Ἦταν κατὰ τὸν Μεσαίωνα τὸ πιὸ περιζήτητο κρασὶ στὴν Εὐρώπη. Οἱ μεγαλύτερες ἀμπελοκαλλιέργειες εὐδοκιμοῦσαν στὴν ἀνατολικὴ χερσόνησο τῆς Λακωνίας, στὴν Κρήτη καὶ στὴ Χίο. Ἡ ὀνομασία μαλβουαζίας προέρχεται κατ' ἄλλους ἀπὸ τὸ Μονεμβασία κατ' ἄλλους ἀπὸ τὸ Μαλεζίβιο τῆς Κρήτης. Στὸ ἀκριτικὸ τραγούδι τῆς «Λιογέννητης» διαβάζουμε τὸ στίχο : «Φέρτε μονεβασιὰ κρασὶ νὰ πιοῦν οἱ ἀντρειωμένοι». Ὁ Γάλλος προσκυνητὴς *Thevet* ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ὀνομασία ἔχει χιώτικη προέλευση : «Καὶ ἐπειδὴ δὲν γνωρίζουν ὅλοι ἀπὸ ποῦ προέρχεται ἡ λέξη malvoisie πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι εἶναι λέξη παρεφθαρμένη. Τὸ κρασὶ αὐτὸ λεγόταν «οἶνος ἀριούσιος», ἀπὸ τὴν Ἀριουσία, πετρώδη ἀμπελόφυτη περιοχὴ τῆς Χίου. Τὸ ἔπιναν καὶ οἱ Ρωμαῖοι στὰ συμπόσιά τους ἀλλὰ μονάχα στὸ τέλος τοῦ γεύματος γιὰ νὰ νοστιμήση τὸ στόμα τους (*Thevet* : Cosmographie de Levant. À Lyon 1556). Βλ. ἐπίσης : *Β. Χ. Λογοθέτη:* Αἱ μαλβουαζίαι. Προέλευσις, γεωγραφικὴ διανομή, ποικιλία (Θεσσαλονίκη, 1965).

3. Ἔτσι ἐξηγοῦνται οἱ ἐπιφυλάξεις τῶν κατοίκων τῶν ἑλληνικῶν λιμανιῶν τοῦ Μεσαίωνα ὅταν ἔβλεπαν Γερμανό. Τὸ 1483 ἕνας ἄλλος Γερμανὸς προσκυνητὴς παραπονεῖται

Οἱ συνεπιβάτες τοῦ Faber ἀπολαμβάνουν ὅπως ὅλοι οἱ μεσαιωνικοὶ ταξιδιῶτες τὸ περίφημο κρητικὸ κρασί :

«Ὁ Χάνδαξ εἶναι ἀπὸ τὰ ὡραιότερα καὶ πλουσιώτερα λιμάνια γεμάτο ἀπὸ κάθε λογῆς ἐμπορεύματα ἀξίας. Ἀλλὰ ἡ «σπεσιαλιτὲ» τοῦ τόπου εἶναι τὸ κρητικὸ κρασὶ ποὺ τὸ λένε μαλβουαζία, ξακουστὸ σ' ὅλο τὸν κόσμο. Εἶναι πάμφθηνο κι' ἔτσι μπορέσαμε νὰ τὸ ἀπολαύσουμε.

»Σουρουπώνοντας μᾶς κάλεσαν νὰ γυρίσουμε στὴ γαλέρα. Ἤμουν ἀπὸ τοὺς πρώτους ποὺ ἀνέβηκα στὸ καράβι κι' ἀγνάντευα ἀπὸ τὴν κουπαστὴ τὸ λιμάνι. Αὐτὰ ποὺ εἶδα θἄπρεπε νὰ μὴν τὰ γράψω γιὰ νὰ διατηρήσω τὴ σοβαρότητα τῆς ἱστορίας μου. Ἀλλὰ ἐπειδὴ ὑποσχέθηκα νὰ ἀνακατεύω σοβαρὰ καὶ ἀστεῖα πράγματα πρέπει νὰ κρατήσω τὸ λόγο μου. Εἶδα, λοιπόν, τοὺς προσκυνητὲς νὰ παραπατοῦν στὸ μουράγιο μεθυσμένοι ἀπὸ τὸ κρητικὸ κρασὶ ποὺ εἶναι γλυκόπιοτο καὶ χτυπάει κατακούτελα. Ἔπρεπε νὰ κατεβοῦν τὰ σκαλιὰ ποὺ ὁδηγοῦν στὸ μῶλο καὶ νὰ μποῦν στὴ βάρκα γιὰ νὰ περάσουν στὴ γαλέρα. Οἱ περισσότεροι δὲ μποροῦσαν νὰ κατεβοῦν οὔτε τὰ σκαλοπάτια. Ἕνας ἀπ' αὐτούς, φορτωμένος μὲ δυὸ φλασκιὰ κρασὶ καὶ ἕνα σακκὶ ζεστὰ ψωμιὰ κουτρουβάλησε τὶς σκάλες, κύλισε στὸ μῶλο καὶ βρέθηκε μαζὶ μὲ τὰ ψώνια του στὴ θάλασσα. Βούτηξαν οἱ ναῦτες καὶ τὸν ἔβγαλαν ἀλλὰ τὰ καρβέλια πᾶνε. Ἦταν ἕνας παππὰς ἀπὸ τὴ Δαλματία πολὺ γνωστός μου».

Κατὰ τὴν ἐπιστροφὴ τῆς γαλέρας ἀπὸ τὴν Παλαιστίνη ὁ Faber σημειώνει στὸ ἡμερολόγιό του μιὰ σειρὰ κωμικοτραγικὰ περιστατικά. Στὸ λιμάνι τῆς Πάφου καθυστέρησε τὸ καράβι γιὰ νὰ παραλάβη δύο Κύπριους ἐπισκόπους.

«Ὁ ἐπίσκοπος Πάφου ἦταν ἕνας ἀγένειος νεανίας, μὲ κοριτσίστικο πρόσωπο ποὺ συμπεριφερόταν σὰν γυναῖκα. Φοροῦσε ράσο ἀπὸ βαρύτιμο ὕφασμα, χρυσοστόλιστο καὶ μὲ οὐρὰ πίσω, σὰν αὐτὴ ποὺ ἔχουν τὰ γυναικεῖα φορέματα. Τὰ δάχτυλά του ἦταν φορτωμένα μὲ δαχτυλίδια καὶ στὸ λαιμό του κρεμόταν χρυσὴ καδένα».

Ἔξω ἀπὸ τὴν Κρήτη ἔπαθε ζημιὰ τὸ δοιάκι τῆς γαλέρας κι' ὁ καπετάνιος ἀναγκάσθηκε νὰ ὁδηγήση τὸ πλοῖο στὸν Χάνδακα γιὰ ἐπισκευή. Ὁ Faber παρακολουθεῖ μὲ θαυμασμὸ τὴν ὑποβρύχια ἐργασία τοῦ Κρητικοῦ τεχνίτη :

«Ἐκεῖ βρέθηκα μπροστὰ σ' ἕνα καταπληκτικὸ θέαμα. Ὁ τεχνίτης ἔβγαλε τὸ πανταλόνι του, φορτώθηκε σφυρί, τανάλια καὶ καρφιά, βούτηξε στὴ θάλασσα, ἔφθασε στὸ σημεῖο ὅπου εἶχε καταστραφῆ τὸ τιμόνι καὶ ἄρχισε νὰ δουλεύη κάτω ἀπὸ τὸ νερὸ βγάζοντας καρφιὰ καὶ καρφώνοντας ἄλλα. Ὕστερα

ὅτι δὲν βρῆκε κατάλυμα στὸν Χάνδακα. Ὁ *Hanß Werli* : «Στὸ τέλος, ἀναγκασθήκαμε ὅλοι οἱ ταξιδιῶτες, οἱ εὐγενεῖς καὶ οἱ ταπεινῆς καταγωγῆς, οἱ κληρικοὶ καὶ οἱ λαϊκοὶ νὰ καταλύσουμε σ' ἕνα πανδοχεῖο τοῦ λιμανιοῦ (σίγουρα ἀπὸ τὰ κακόφημα ποὺ περιγράφει ὁ Faber) καὶ νὰ φροντίσουμε οἱ ἴδιοι γιὰ τὸ φαγητό μας». (Beschreibung der Wallfahrt zu heyligen Grab von Hans Werli, Heinrich von Stössel, Hans Truchles U.S.W. Ed. J. Feyerabend).

ἀπὸ πολλὴν ὥρα, ἀφοῦ τέλειωσε τὴ δουλειά του, βγῆκε στὸν ἀφρὸ κι' ἀνέβηκε στὴ γαλέρα. Ὅλα αὐτὰ τὰ εἶδα μὲ τὰ μάτια μου.

»'Αλλὰ πῶς αὐτὸς ὁ ἐργάτης κρατοῦσε τὴν ἀναπνοή του τόση ὥρα μέσα στὸ νερό, καὶ πῶς μποροῦσε νὰ χτυπάη μὲ τὸ σφυρὶ τὰ καρφιὰ αὐτὸ δὲν τὸ καταλαβαίνω. Ἕνα μονάχα ξέρω, ὅτι τὸ ἀνθρώπινο μυαλὸ μπορεῖ νὰ δαμάση τὸ νερὸ καὶ τὴ φωτιὰ ἀπαράλλακτα ὅπως τὰ ἄστρα δαμάζουν τὸ μυαλὸ τοῦ ἀνθρώπου».

Μαζὶ μὲ τὸν Felix Faber ταξίδεψε τὸ 1480 κι' ἕνας ἀνώνυμος Παρισινὸς παππάς. Εἶχε τὶς ἴδιες ἐμπειρίες μὲ τὸν Γερμανὸ μοναχό, βγῆκε στὰ ἴδια λιμάνια (στὴν Κέρκυρα, Ζάκυνθο, Μεθώνη, Ἡράκλειο, Ρόδο) καὶ τὸ χρονικὸ γιὰ τὸ πέρασμά του ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς θάλασσες ἀναφέρεται στὰ ἴδια περιστατικά. Ἡ ἀφήγηση εἶναι ἀξιοπρόσεχτη ἐξ αἰτίας τοῦ προσωπικοῦ της στοιχείου. Σίγουρα οἱ δυὸ ταξιδιῶτες θὰ ἀπέφευγαν ὁ ἕνας τὸν ἄλλον. Μεταξὺ Γερμανῶν καὶ Γάλλων εἶχαν δημιουργηθῆ ταραχώδη ἐπεισόδια στὴ γαλέρα κι' ὁ Faber κατηγορεῖ τοὺς Γάλλους κληρικοὺς (ἐπισκόπους, παππάδες, μοναχοὺς) γιὰ ἀσχημίες, χαρτοπαιξία κλπ. Ἔτσι, μ' ὅλο ποὺ ἦταν συνταξιδιῶτες, οἱ ἐντυπώσεις, οἱ πληροφορίες καὶ οἱ κρίσεις διαφέρουν.

Ὡστόσο, τὸ χρονικὸ τοῦ 'Ανωνύμου δὲν ἔχει οὔτε τὴ δροσιά, οὔτε τὴν ποικιλία, οὔτε τὸν πληθωρισμὸ καὶ τὸ χιοῦμορ τοῦ ὁδοιπορικοῦ τοῦ Faber. Γράφει γιὰ τὴ Μεθώνη:

«Ὅλοι οἱ κάτοικοι ποὺ ζοῦν στὴν πόλη εἶναι Ἕλληνες. Ἐκκλησίες καὶ σχολεῖα ὅλα ἑλληνικά. Ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη ὑπάρχει μεγάλος ἀριθμὸς ἀπὸ ἄθλια φτωχόσπιτα ὅπου ζοῦν σὰν ἄγριοι πάμπτωχοι ἄνθρωποι μαῦροι σὰν ἀράπηδες, ἐλεεινοί, σχεδὸν ὁλόγυμνοι, μὲ μεγάλες γενειάδες καὶ μακριὰ μαλλιά[1]. Εἶναι Χριστιανοί, Ἑβραῖοι καὶ Σαρακηνοὶ ἀνακατεμένοι».

Γιὰ τὸ Ἡράκλειο τῆς Κρήτης:

«Μπῆκε ἡ γαλέρα μας στὸ λιμάνι τοῦ Χάνδακος ποὺ εἶναι τὸ πιὸ ὄμορφο καὶ καλύτερα κλεισμένο λιμάνι ποὺ εἴδαμε στὸ ταξίδι μας ἀπὸ τὴ Βενετία.

---

1. Καὶ ἄλλοι ξένοι ταξιδιῶτες τῆς ἴδιας ἐποχῆς εἶχαν παρατηρήσει αὐτὸν τὸν περίεργο οἰκισμὸ ἔξω ἀπὸ τὴ Μεθώνη. Ὁ Γερμανὸς προσκυνητὴς *Harff* σημειώνει στὸ χρονικό του «'Εδῶ (στὴ Μεθώνη) κατοικοῦν πολλοὶ ἐξαθλιωμένοι, γυμνοὶ ἄνθρωποι σὲ ἀχεροκαλύβες. Εἶναι κάπου τριακόσιες οἰκογένειες καὶ τοὺς ἀποκαλοῦν suyginer». Ποιοὶ ἦταν τάχα αὐτοὶ οἱ ἀγριάνθρωποι ποὺ ζοῦσαν ὁλόγυμνοι ἔξω ἀπὸ τὴ Μεθώνη; Ὁ *Σπ. Λάμπρος* εἶχε ἐκφράσει τὴ γνώμη ὅτι πρόκειται γιὰ τοὺς 'Ατσίγγανους ποὺ, ὅπως ἔχει διαπιστωθῆ, κατοικοῦσαν στὸ Μωριὰ κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα (Μικταὶ Σελίδες, 1905, σ. 586). 'Αλλὰ τί σημαίνει suyginer; Μήπως εἶναι οἱ Ζυγιῶτες, οἱ παλιοὶ δηλαδὴ κάτοικοι τοῦ Ζυγοῦ, ἀπόγονοι τῶν φύλων τοῦ βορρᾶ ποὺ εἶχαν ἐγκατασταθῆ κατὰ τὸν Μεσαίωνα στὶς πλαγιὲς τοῦ Ταϋγέτου καὶ εἶχαν διατηρήσει τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα τῶν προγόνων τους Μελιγγῶν, ὡς τὴν κατάκτηση τῆς χώρας ἀπὸ τοὺς Φράγκους; (*Νικ. Πολίτη*, Λαογραφικὰ Σημειώματα, Α' σ. 134 - 141. 'Επίσης: *Κ. Σάθα*: Μνημεῖα Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, 1880 τ. Α' σ. 22, ὅπου ἡ μελέτη γιὰ τὸ χρονικὸ τοῦ Βυζαντινοῦ περιηγητῆ *Κανανοῦ Λάσκαρη* καὶ γιὰ τοὺς Ζυγιῶτες τῆς Βαλτικῆς).

»Όλα τὰ σπίτια τῆς Κρήτης εἶναι ψηλὰ χτισμένα μὲ καλὴ πέτρα κι' ὅλων ἡ σκεπὴ εἶναι ἐντελῶς ἐπίπεδη ὅπως μιὰ ὄμορφη σάλλα. Καὶ στὶς σκεπὲς μπορεῖ κανεὶς νὰ περπατήση ὅπως καὶ στοὺς δρόμους. Εἶναι βαμμένες καὶ ἀσβεστωμένες ὥστε νὰ μαζεύουν τὸ νερὸ τῆς βροχῆς.

»Τὰ κρασιὰ εἶναι τόσο δυνατὰ ποὺ νομίζεις πὼς πίνεις ξίδι. Τὰ λένε μαλβουαζία καὶ μουσκατὲλ κι' εἶναι ἁγνά. 'Αλλὰ πρέπει νὰ τὰ νερώνης : τρία νερὸ ἕνα κρασί.

»Πρὶν τρία χρόνια ἔπεσε στὸ νησὶ μεγάλο θανατικὸ ποὺ ξεκλήρισε τὸν τόπο. 'Ακόμη καὶ τώρα πεθαίνουν [1].

»'Εδῶ ὑπάρχει ἡ συνήθεια, ὅταν πεθαίνει ἕνας ἄντρας ἢ μιὰ γυναῖκα νὰ πηγαίνουν κάθε πρωῒ ἐπὶ ἕνα χρόνο στὸ σπίτι τοῦ πεθαμένου, καὶ νὰ μοιρολογοῦν καὶ νὰ σκούζουν λυπητερὰ σὲ ἔνδειξη πένθους. Τόσο σπαρακτικὲς εἶναι οἱ φωνές τους ποὺ νομίζει κανεὶς πὼς εἶναι λυσσασμένοι».

ΚΑΤΑ τὴ δεκαπενταετία 1485 1500 πέρασαν ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ ἄλλοι τέσσερες προσκυνητές. Στὰ χρονικά τους ὅμως ἀντιγράφουν παλαιότερους ταξιδιῶτες ἢ ἀναφέρουν κοινοτοπίες. 'Επισημαίνουμε μονάχα τὶς ἑξῆς πληροφορίες:

'Ο Γάλλος Georges Lengherand (1485) γράφει ὅτι στὸν Χάνδακα ὑπάρχει ξενοδοχεῖο γιὰ τοὺς προσκυνητές, ὅτι εἶδε στὸ λιμάνι πολλὰ ἱσπανικὰ καράβια ποὺ φόρτωναν κρασιὰ γιὰ τὴ Φλάνδρα κι' ὅτι ἡ Κρήτη εἶναι πέρασμα ἀποδημητικῶν πουλιῶν καὶ ὀρνέων. «'Απ' αὐτὰ γίνεται μεγάλη ἐξαγωγὴ στὴ χώρα μας»[2].

'Ο Γάλλος Philippe de Voisines (1490) ὑπολογίζει τοὺς Βενετοὺς σὲ ἑπτὰ χιλιάδες [3].

'Ο Γερμανὸς Alexander Pfaltzgraft (1495) εἶδε στὸν Χάνδακα «τὸ κρανίο ἑνὸς γίγαντα ποὺ βρέθηκε στὸ βουνὸ τοῦ Διός»[4].

'Ο Γερμανὸς Hans Schürf διαπίστωσε ὅτι τὸ ἕνα τρίτο τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ Χάνδακος ἦταν τὸ 1498 'Εβραῖοι. «Όπως καὶ στὴν Κέρκυρα καὶ στὴ Μεθώνη»[5].

Τὸν ἴδιο χρόνο φθάνει στὴν Κρήτη ὁ Τσέχος προσκυνητὴς Christopha

---

1. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐπιδημία πανούκλας τοῦ 1480 ποὺ ἀφάνισε εἴκοσι χιλιάδες ψυχές.

2. Voyage de *Georges Lengherand* mayeur de Mons à Venise, Rome, Jérusalem, Mont Sinai et le Kayre (Mons, 1861).

3. Voyage à Jérusalem de *Philippe de Voisins* seigneur de Montaut (Paris, 1883).

4. Beschreibung der Meerfahrt zum heyligen Grab des *Alexanders Pfaltzgraft* München 1871.

5. Lüzerner und innerschweizer Pilgerreisen zum heiligen Grab in Jerusalem von 15. bis 18. Jahrhundert (München, 1957).

Harant[1]. Μᾶς πληροφορεῖ ὅτι οἱ Βενετοὶ πληρώνουν χίλια δουκάτα στοὺς Τούρκους «γιὰ νὰ μὴ διαταραχθῇ ἡ εἰρήνη».

Στὰ περιηγητικὰ κείμενα πρέπει νὰ κατατάξουμε καὶ τὸ χρονικὸ τοῦ Ρώσου μοναχοῦ Ἡσαΐα γιὰ τὸ Ἅγιον Ὄρος. Ὁ Ἡσαΐας ταξίδεψε τὸ 1489 στὸν Ἄθω καὶ ἐγκαταστάθηκε στὴ μονὴ Χιλιανδαρίου. Οἱ πληροφορίες του εἶναι σημαντικὲς γιατὶ φωτίζουν τὴν μετὰ τὴν Ἅλωση περίοδο καὶ ἀποκαλύπτουν τὰ περίπλοκα προβλήματα ποὺ ἀντιμετώπισαν οἱ μονὲς ἐπὶ τουρκοκρατίας.

«Κανεὶς δὲν τολμάει νὰ ταξιδέψῃ στὸ Ἅγιον Ὄρος ἂν δὲν εἶναι ἐφοδιασμένος μὲ ἄδεια τοῦ αὐτοκράτορα τῶν Τούρκων. Τὸ Ἅγιον Ὄρος πληρώνει στὸν αὐτοκράτορα 14000 χρυσὰ ὀθωμανικὰ νομίσματα τὸ χρόνο. Ὁ πατριάρχης πάλι εἰσπράττει φόρο 4000 χρυσὰ ὀθωμανικὰ νομίσματα ἀπὸ τὶς μονές. Ἐπίσης ὁ αὐτοκράτορας τῶν Τούρκων τιμωρεῖ μὲ πρόστιμο τοὺς μοναχοὺς τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἐπειδὴ δέχονται τοὺς φυγάδες καὶ τοὺς κάνουν μοναχούς.

Ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως καταβάλλει στὸν αὐτοκράτορα 1000 χρυσᾶ νομίσματα. Ἐπιβάλλει ὅμως φόρο στοὺς μητροπολίτες ποὺ ἀνέρχονται σὲ 130. Οἱ μητροπολίτες, πάλι, εἰσπράττουν φόρο ἀπὸ τοὺς κατωτέρους»[2].

Ἀνάμεσα στοὺς ταξιδιῶτες τῆς Ἀναγεννήσεως ὑπάρχουν καὶ οἱ καθυστερημένοι τοῦ Μεσαίωνα. Τὸ 1496 φθάνει στὴν Πόλη ὁ Γερμανὸς περιηγητὴς Arnold von Harff. Εἶδε τὴν Ἁγία Σοφία μὲ τὶς ἀμέτρητες σιδερόπορτες καὶ τὶς μολυβένιες στέγες. Ἀλλὰ χωρὶς Ἁγία Τράπεζα καὶ μὲ μισοκατεστραμμένες τὶς εἰκόνες τῶν ἁγίων[3]. Εἶναι ἡ πρώτη αὐθεντικὴ πληροφορία αὐτόπτη γιὰ τὸν συστηματικὸ ἀφανισμὸ τῶν καλλιτεχνικῶν, θρησκευτικῶν καὶ κλασσικῶν μνημείων ποὺ ἄρχισε ἐπὶ Βαγιαζὴτ Β' (1481 1512), διαδόχου τοῦ Μωάμεθ Β' τοῦ Πορθητοῦ.

ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ Α1
(Ευρετήριο και θιβλιογραφία
στο τέλος του τόμου Α2)

---

1. Cesta do zeme svate a do Egypte (Praze, 1854) Τὸ 8ο κεφ. ἀναφέρεται στὴν Κρήτη (μεταφράσθηκε στὰ γερμανικὰ τὸ 1854).

2. Recit de la Sainte Montagne d'Athos par le moine *Isaia* du Couvent de Khilantari, 1489. Ἐκδ. Itinéraires Russes en Orient, traduites pour la Société de l'Orient Latin par m^e B. de Khitrovo (Genève, 1889).

3. *von Groote* : Die Pilgerfahrt des Ritters *Arnold von Harlff* von Cöln (1861).

ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ

ΤΟΜΟΣ Α1

ΞΕΝΟΙ ΤΑΞΙΔΙΩΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ 333 μ.Χ. - 1500

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΤΑΧΥ